5-5

१

अभिधर्म कोशम्

(भाष्य सहितम्)

प्रथम कोशस्थानम्

प्रास्ताविकम्

निर्वाणाय मतिस्ते चेत् स्मर सौगतदेशनाम् ।
अन्यथा विहर भ्रान्तो भवकान्तारवीथिषु ॥

मान्या विद्वत्तल्लजाः !

इदं खलु विमृशतामस्माकं मानसं भृशमुल्लासमासादयति यद् वयं बौद्ध-भारतीस्थापनातस्तृतीयस्मिन् वर्षे इदं महत्त्वशालि, अभिधर्मशास्त्रस्य मुकुटालङ्कारभूतम् आचार्यवसुबन्धुविरचितं सभाष्यम् **अभिधर्मकोशाख्यं** ग्रन्थरत्नं यशोमित्त्रकृत**स्फुटार्था**व्याख्यासहितं श्रीमतां करारविन्देषु समुपाहरामः ।

सर्वैरपि दार्शनिकैर्विदितचरमेवेदं यत् प्रतीत्यसमुत्पादसिद्धान्त एव बौद्धदर्शनस्य मूलम् । सिद्धान्तस्यास्य सुखावबोधाय भगवता भिक्षूणां कृतेऽभिधर्मशास्त्रं बहुधा बह्वीभिर्वाचोयुक्तिभिरुपदिष्टम् ।

परन्तु गच्छता कालेनेमा भगवतोऽभिधर्मदेशनाः सारवत्योऽपि अल्पाक्षरत्वात्, असन्दिग्धा अपि विश्वतोमुखत्वात् मध्यमधियां मन्दधियां वा जिज्ञासूनां कृते दुरवगाहा जाताः । ताँस्तादृशान् जिज्ञासूनवलोक्य करुणैकहृदय आचार्यो वसुबन्धुस्तदभिधर्मशास्त्रं काभिश्चिदपूर्वाभिः कारिकाभिः स्वोपज्ञभाष्यसहितेन **अभिधर्मकोश**नाम्ना ग्रन्थरत्नेनैवं व्याख्यातवान्, यथा ते तादृशा अपि कियतैवायासेन दुरधिगममेतच्छास्त्रमधिगच्छेयुः ।

ततोऽप्यवरस्मिन् काले भाष्यस्यास्य गूढाशयतया तत्रत्यानामभ्युपगमवादानां सिद्धान्तानां च दुरवबोधतया मन्दमतीनामभीष्टसिद्धावन्तरायमवलोक्य आचार्ययशोमित्त्रेणात्र **स्फुटार्था**भिधा व्याख्या रचिता । अस्यां व्याख्यायां वसुबन्धुविरचिताः सर्वा अपि कारिकाः प्रत्यक्षरं प्रतिपदं च वादिप्रतिवादिमत-

वैचित्र्यप्रदर्शनपुरस्सरं भाष्यसहिता व्याख्याता। एवं च जातः सरलः पन्थाः सर्वेषामभिधर्मशास्त्रजिज्ञासूनां कृते।

अथ च ततः प्रभृत्येवेदं सव्याख्यमभिधर्मकोशं सौगतसिद्धान्तावबोधाय सर्वैरपि दार्शनिकैरद्यावधि प्रमाणत्वेन स्वीकृतम्।

अस्येदं महत्त्वमवधार्यैवास्माभिः धर्मकीर्त्तिग्रन्थावलिप्रकाशनेन सहैवास्यापि ग्रन्थरत्नस्य प्रकाशनं समारब्धम्। तत्रास्य प्रथमो भागः प्रथम-द्वितीयकोशस्थानात्मक इदानीं तत्रभवतां समक्षमुपस्थाप्यते। अवशिष्टोऽशोऽप्य-नुपदमेव प्रकाशमेष्यन् विदुषां मनस्तोषमावहिष्यतीत्याशास्ते।

प्रकाशकः

विषय-सूची

स्फुटार्थासहितस्यास्य वासुबन्धवकर्मणः ।
वस्तुजातमिदं ज्ञेयं धात्विन्द्रियनिर्देशयोः ॥

प्रथमं कोशस्थानम्

१. धातुनिर्देशः

द्वितीयं कोशस्थानम्

२. इन्द्रियनिर्देशः

अभिधर्मकोशम्

(भाष्यस्फुटार्थासहितम्)

* ॐ नमो बुद्धाय *

अभिधर्मकोशम्

[भाष्यसहितम्]

प्रथमं कोशस्थानम्

(धातुनिर्देशः)

शास्त्रं प्रणेतुकामः स्वस्य शास्तुर्माहात्म्यज्ञापनार्थं गुणाख्यानपूर्वकं तस्मै नमस्कारमारभते—

---

* नमो मारबलप्रमथनाय[1] *

स्फुटार्था व्याख्या

महाबलो ज्ञानसमाधिदन्तो यः पञ्जरं जन्ममयं विदार्य।
विवेश निर्वृत्यटवीं प्रशान्तां तं शास्तृनागं शिरसा नमामि॥

परमार्थशास्त्रकृत्या कुर्वाणं शास्तृकृत्यमिव लोके।
यं बुद्धिमतामग्र्यं द्वितीयमिव बुद्धमित्याहुः॥

तेन *वसुबन्धुनाम्ना* भविष्य-परमार्थबन्धुना जगतः।
अभिधर्मप्रत्यासः कृतोऽयमभिधर्मकोशाख्यः॥

अभिधर्मभाष्यसागरसमुद्धृतस्यास्य शास्त्ररत्नस्य।
व्याख्या मया कृतेयं यथार्थनामा स्फुटार्थेति॥

*गुणमति-वसुमित्राद्यै*र्व्याख्याकारैः पदार्थविवृतिर्या।
सुकृता साभिमता मे लिखिता च तथायमर्थ इति॥

सिद्धान्तार्थापसृता क्वचित् क्वचिद् या तु तैः कृता व्याख्या।
तामुद्भाव्य यथावद् विहितेह मयान्यथा व्याख्या॥

अभिधर्मविभाषायां कृतश्रमा ये*ऽभिधर्मकोशे* च।
प्रविचार्यतामियं तैर्व्याख्या युक्ता न वा युक्ता॥

---

१. नमो रत्नत्रयाय—पाठा०।

यः सर्वथा सर्वहतान्धकारः
संसारपङ्काज् जगदुज्जहार ।
तस्मै नमस्कृत्य यथार्थशास्त्रे
शास्त्रं प्रवक्ष्याम्यभिधर्मकोशम् ॥ १ ॥

युक्ता चेद् ग्राह्येयम्, न चेदपोह्यान्यथा विधातव्या ।
न हि विषमेऽर्थे स्खलितुं न सम्भवेन्मादृशां बुद्धिः ॥

"यः सर्वथासर्वहतान्धकारः संसारपङ्काज्जगदुज्जहार ।
तस्मै नमस्कृत्य यथार्थशास्त्रे शास्त्रं प्रवक्ष्याम्यभिधर्मकोशम् ॥"

इत्यस्य श्लोकस्यार्थं विवृण्वान आचार्य आह—*शास्त्रं प्रणेतुकामः स्वस्य शास्तुर्माहात्म्यज्ञापनार्थं गुणाख्यानपूर्वकं तस्मै नमस्कारमारभत* इति । शास्त्रम् = अभिधर्मकोशम् । प्रणेतुकामः = कर्तुकामः । स्वस्य शास्तुः = आत्मीयस्य शास्तुः । स हि भगवानाचार्यस्यात्मीयः शास्ता; तच्छासनप्रतिपन्नत्वात् । तेन वा शास्त्रा महाकरुणापरतन्त्रेण सकलो लोकः स्वत्वेन परिगृहीतः, तस्मादाचार्यस्यापि स्वत्वेन गृहीतस्य स भगवान् स्वः शास्ता भवति । माहात्म्यज्ञापनार्थमिति । महात्मत्वं माहात्म्यम्=स्वपरार्थप्रतिपत्तिसम्पत्, तज्ज्ञापनार्थम् = तदवबोधार्थम् । गुणाख्यानपूर्वकम्=गुणकथनपूर्वकम् । तस्मै नमस्कारमारभते=तस्मै प्रणामं करोतीत्यर्थः ।

अतीतकालत्वाद् 'आरब्धवान्' इति वक्तव्ये वर्तमानकाले पदप्रयोगः; अद्यापि नमस्कारारम्भाभिप्रायात्, शिष्यपरम्परया वा नमस्कारारम्भाविरामात् । शब्दशास्त्रेऽपीदृश एव शब्दप्रयोगो दृश्यते—"अथ शब्दानुशासनम् । 'अथ' इत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते" (पा० म० भा० १.१.१.) इति ।

गुणाख्यानमात्रेण माहात्म्यावबोधः, न नमस्कारेणेति चेत्, न; तस्य तत्सूचकत्वात् । नमस्कारेण हि माहात्म्यं सूच्यते । अथ वा—गुणाख्यानेनैव माहात्म्यं ज्ञाप्यते, न नमस्कारेण; नमस्कारारम्भस्तु स्वपुण्यप्रसवार्थम्, सदाचारानुवृत्तिप्रदर्शनार्थं वा; 'कृताभिमतदेवतापूजास्तुतिनमस्कारा हि सन्तः क्रियामारभन्ते' इति सतामाचारात् । तत्र माहात्म्यज्ञापनं किमर्थमिति ? आचक्ष्महे—तद्गौरवोत्पादनार्थम् । गौरवोत्पादनं पुनस्तत्प्रवचनसत्कृत्यश्रवणार्थम् । सत्कृत्यश्रवणं क्रमेण श्रुत-चिन्ता-भावनामयप्रज्ञोत्पादनार्थम् । तदुत्पादनं क्लेशप्रहाणार्थम् । तत् पुनः सर्वदुःखोपशमलक्षणनिर्वाणप्रापणार्थमिति प्रयोजननिष्ठा ।

माहात्म्यज्ञापनं त्वेकमाचार्येण प्रयोजनमुक्तम्; साक्षात् प्रयोजनत्वात् । तदितराणि त्वभ्यूहितुं शक्यानीति नोक्तानि ।

य इति बुद्धं भगवन्तमधिकृत्याह । हतमस्यान्धकारमनेन वेति हतान्धकारः, सर्वेण प्रकारेण सर्वस्मिन् हतान्धकारः सर्वथासर्वहतान्धकारः । अज्ञानं हि

य इति बुद्धं भगवन्तमधिकृत्याह इति । सामान्यशब्दोऽपि यच्छब्दो विहित-विशेषणत्वाद् विशेषवृत्तिर्भवति, तद्यथा—य एषां ब्राह्मणानां गौरः शुक्लवासाः स देवशर्मेति, तद्वदिहापि *"यः सर्वथासर्वहतान्धकारः संसारपङ्काज्जगदुज्जहार, तस्मै नमस्कृत्य"* इति बुद्ध एव भगवति यच्छब्दो वर्तते । न हि बुद्धादन्य एवं-गुणविशिष्टः सम्भवतीत्यतो व्याचष्टे—'य इति बुद्धं भगवन्तमधिकृत्याह' इति ।

बुद्ध इति कर्तरि क्तविधानम् । बुद्धेर्विकसनाद् बुद्धः, विबुद्ध इत्यर्थः । विबुद्धं पद्ममिति यथा । अथ वा—अविद्या-निद्राद्वयापगमाद् बुद्धः, प्रबुद्ध इत्यर्थः । प्रबुद्धपुरुष इति यथा ।

कर्मकर्तरि क्तविधानमित्यपरे । स्वयं बुध्यत इति बुद्ध इत्यर्थः ।

कर्मण्यपि क्तविधानमप्यदोषं पश्यामः । सर्वगुणसम्पत्सम्पन्नतया सर्वदोष-विनिर्मुक्ततया च बुद्धैरन्यैर्वा बुद्धो ज्ञात इत्यर्थः ।

'भगवन्तम्' इति द्वितीयपदोपादानमनादरसम्भावनानिवृत्त्यर्थम् । निरुप-पदानामभिधानानां हि लोकेऽनादरो दृश्यते—देवदत्तः, दत्त इति । *विनय-विभाषाकारास्तु* चतुष्कोटिकं कुर्वन्ति—१. अस्ति बुद्धो न भगवान्; प्रत्येक-बुद्धः स्वयम्भूत्वाद् बुद्ध इति शक्यते वक्तुम्, न तु भगवान्, अपरिपूर्णदानादि-सम्भारत्वात्; यो हि माहात्म्यवान् स भगवानुच्यते । २. अस्ति भगवान्न बुद्धश्चरमभविको बोधिसत्त्वः; परिपूर्णदानादिपारमितत्वाद्, अनभिसम्बुद्धत्वाच्च; ३. अस्त्युभयथा बुद्धो भगवान्; ४. अस्ति नोभयथा—एतानाकारान् स्थाप-यित्वेति । अतो बुद्धं भगवन्तमित्युभयविशेषणम् ।

हतमस्यान्धकारमनेन वेति हतान्धकारः । षष्ठीबहुव्रीहौ मार्गेण हतमिति कर्तृभूतो मार्गोऽध्याहार्यः । तृतीयाबहुव्रीहौ तु मार्गेणेति करणमध्याहार्यम् ।

अपर आह—विग्रहद्वयप्रदर्शनम् "हन हिंसागत्योः" (द्र०—मा० धा० २.२) इति हन्त्यर्थद्वयपरिग्रहार्थम् । यदा हतमस्यान्धकारमिति विग्रहस्तदा गत्यर्थो हन्तिर्गृह्यते, गतमस्यान्धकारमित्यर्थः । यदा पुनस्तृतीयाबहुव्रीहिस्तदा हिंसार्थो हन्तिर्गृह्यते, हिंसितमनेनान्धकारमित्यर्थः । एवमुत्तरयोः पदयोरैक-पद्यं कृत्वा पश्चात् सप्तमीतत्पुरुषं करोति—सर्वस्मिन् हतान्धकारः सर्वहतान्ध-कार इति । तथा च सति हतशब्दोऽत्र न पूर्वं निपतति ।

सप्तमीसमासस्त्विह केन लक्षणेन भवतीति चिन्त्यम् । "सप्तमी शौण्डैः" (पा० सू० २.१.१०) इति समासः । हतान्धकारशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते ।

भूतार्थदर्शनप्रतिबन्धादन्धकारम्, तच्च भगवतो बुद्धस्य प्रतिपक्षलाभेनात्यन्तं सर्वथा सर्वत्र ज्ञेये पुनरनुत्पत्तिधर्मत्वाद्धतम्; अतोऽसौ सर्वथासर्वहतान्धकारः। प्रत्येकबुद्धश्रावका अपि कामं सर्वत्र हतान्धकाराः, क्लिष्टसम्मोहात्यन्तविगमात्, न

शौण्डादीनामाकृतीकृतत्वात् तत्रास्यानुप्रवेशोऽवगन्तव्यः। "सप्तमी" इति योगविभागाद् वा। उत्सर्गेण वा समासः। "सह सुपा" (पा० सू० २.१.४) इति सुबिति वर्तमाने सुबन्तं सुबन्तेन सह समस्यते यत्रेष्टमिति। "अकृतलक्षणो वा तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः" (पा० सू० २.१.७२) इत्यनेन वा। कथमुपसर्जनीभूतमन्धकारं सर्वस्मिन्नित्यनेनाभिसम्बध्यते? सत्यम्; नान्धकार-मनेनाभिसम्बध्यते, अन्धकारघातस्त्वनेनाभिसम्बध्यते। येन ह्यन्धकारघातेन योगाद् भगवान् हतान्धकारः, स तस्यान्धकारघातः सर्वाधारोऽवगन्तव्यः, यथा—अक्षेषु धूर्त इति, येन धौर्त्यलक्षणेन गुणेन योगादसौ धूर्तः सोऽक्षाधारः; एवमिहाप्यवगन्तव्यम्।

अन्यथापि चेह सम्भवन्तं समासं पश्यामः। सर्वस्मिन् हतं सर्वहतम्, सर्वेण प्रकारेण सर्वहतं सर्वथासर्वहतम्, सर्वथासर्वहतमस्यान्धकारम् अनेन वेति *सर्वथासर्वहतान्धकारः*। एवं हतशब्दस्यान्धकारेण सामानाधिकरण्यम्, न च पूर्वनिपात इति। *सर्वेण प्रकारेणेति*। क्लिष्टाक्लिष्टान्धकारविगमतः। *सर्वस्मिन्* ज्ञेये द्वादशायतनलक्षणे। "सर्वं सर्वमिति ब्राह्मण यावदेव द्वादशायतनानि" (   ) इति *सूत्रे* वचनात्।

किमत्र शार्वरं तमोऽन्धकारशब्देनोच्यते? नेत्याह—*अज्ञानं हि भूतार्थदर्शनप्रतिबन्धादन्धकारम्* इत्यवगन्तव्यम्। अन्धकारशब्दो हि नैशे तमसि प्रसिद्धः। अन्धमिव जनं करोतीत्यन्धकारम्; सद्भूतघटपटादिरूपदर्शनप्रतिबन्धात् तत्साधर्म्यादज्ञानमप्यन्धकाराख्यां लभते; भूतार्थदुःखादिसत्यदर्शनप्रतिबन्धात्। *तच्च* इति तदज्ञानम्। *प्रतिपक्षलाभेनेत्या*र्यमार्गलाभेन। विपक्षः= क्लेशः, विपक्षप्रतिघाताय पक्षः प्रतिपक्ष इति कृत्वा। अथ वा—ज्ञानमनास्रवमज्ञानप्रतिपक्षः, तस्य लाभेन। *अत्यन्तं* सर्वथा। *सर्वत्र ज्ञेये पुनरनुत्पत्तिधर्मत्वाद्धतम्*, असमुदाचारप्रहाणीकृतमित्यर्थः। *अतोऽसौ* इति, भगवान्। *प्रत्येकबुद्धश्रावका अपि*। अभ्यर्हितत्वात् प्रत्येकबुद्धशब्दपूर्वनिपातः। *कामम्* इत्यनुज्ञायाम्। *न तु सर्वथा* इति अक्लिष्टसम्मोहानत्यन्तविगमात्।

ननु च सर्वं सास्रववस्तु श्रावकप्रत्येकबुद्धानामपि बुद्धवत् प्रहीणम्, किमिदमुच्यते—*क्लिष्टसम्मोहस्य तेषामत्यन्तविगम* इति, तथा ह्युक्तम्—"नाहमेकधर्ममप्यनभिज्ञायापरिज्ञाय दुःखस्यान्तक्रियां वदामि" (   ) इति, तथा

तु सर्वथा; तथा हि एषां बुद्धधर्मेष्वतिविप्रकृष्टदेशकालेषु चार्थेषु[१] अनन्तप्रभेदेषु च[१] भवत्येवाक्लिष्टमज्ञानम् ।

"नाहमेकधर्ममप्यपरिज्ञायाप्रहाय दुःखस्यान्तक्रियां वदामि" ( ) इति, तस्माच्छ्रावकप्रत्येकबुद्धानामपि तदक्लिष्टमज्ञानं चक्षुरादिवच्छन्दराग-प्रहाणात् प्रहीणमेव, अन्यथा हि श्रावकप्रत्येकबुद्धानां दुःखान्तक्रिया न भवेत् ? सत्यम्; अस्त्येतदेवम्, प्रहीणमेव तेषां क्लिष्टवदक्लिष्टमप्यज्ञानम् । तत्तु तेषां चक्षुरादिवत् प्रहीणमपि समुदाचरति । बुद्धस्य तु प्रहीणं सन्न समुदाचरति । अत एव च विशेषितम्—'पुनरनुत्पत्तिधर्मत्वाद्धतम्' इति । अन्यथा 'तत् सर्वथा सर्वत्र ज्ञेये प्रहीणम्' इत्येवावक्ष्यत् ।

ये तु व्याचक्षते—'श्रावकप्रत्येकबुद्धानां क्लिष्टसम्मोहमात्रविगमात् संक्लेश-विनिवृत्तिः' इति, तदपव्याख्यानमेषां यथोक्तमिति प्रत्याचक्ष्यते ।

तथा ह्येषामिति[२] विस्तरः—तथा हीति, यस्मादित्यर्थः । अथ वा—तथेति यथा न सर्वथा तथेति । हिशब्दो हेतौ । एषामिति श्रावकप्रत्येकबुद्धानाम् । बुद्धधर्मेषु आवेणिकादिषु । *अतिविप्रकृष्टदेशकालेषु चार्थेषु* । अतिविप्रकृष्टदेशेषु, अतिविप्रकृष्टकालेषु च । *अनन्तप्रभेदेषु च* अबुद्धधर्मस्वभावेष्वपि रूपादिष्वर्थेषु । *भवत्येवाक्लिष्टमज्ञानम्* । समुदाचरत्येव तदित्यर्थः । तत्र ये बुद्धधर्मा आवेणि-कादयस्तेषु स्वभावपरमसूक्ष्मगम्भीरत्वाद् बुद्धादन्येषामज्ञानम् । यथोक्तम्—"जानीषे त्वं शारिपुत्र, तथागतस्य शीलस्कन्धं समाधिस्कन्धं प्रज्ञास्कन्धं विमुक्ति-ज्ञानदर्शनस्कन्धम् ?" इति भगवता पृष्टेन स्थविर*शारद्वतीपुत्रे*णोक्तम्—"नो हीदं भगवन्" ( ) इति । ये त्वन्येऽर्था रूपिणः परमाणुसञ्चितास्तेऽतिविप्र-कृष्टदेशा यदि भवन्ति, येऽप्यविज्ञप्त्यरूपिणस्तेऽपि यद्यतिविप्रकृष्टदेशाधारत्वादति-विप्रकृष्टदेशा भवन्ति, तेष्वपि तेषामज्ञानम्; अनेकलोकधात्वन्तरितदेशत्वात् । श्रूयते हि स्थविर*मौद्गल्यायन*स्यातिविप्रकृष्टदेशमरीचिलोकधातुजातस्वमातृदेशा-परिज्ञानम् । अतिविप्रकृष्टकालेष्वप्यतीतेष्वनागतेषु वा तेष्वर्थेष्वतिबहुकल्पान्त-रान्तरितविनाशप्रादुर्भावत्वात् तेषां भवत्येवाज्ञानम् । श्रूयते हि स्थविर*शारिपुत्रे*ण मोक्षभागीयकुशलमूलादर्शनात् प्रव्रज्यापेक्ष्यपुरुषप्रत्याख्यानम् । भगवता तु तस्य मोक्षभागीयं दृष्टम् । उक्तं च—

"मोक्षबीजमहं ह्यस्य सुसूक्ष्ममुपलक्षये ।
धातुपाषाणविवरे निलीनमिव काञ्चनम्" ॥ ( ) इति ।

१–१. अर्थेषु चानन्तप्रभेदेषु—का० ।

२. इतिशब्दोऽत्र 'इत्यस्य प्रकरणस्य' इत्यर्थे ज्ञेयः । एवमुपर्यपि एतादृक्षु स्थलेषु ।

इत्यात्महितप्रतिपत्तिसम्पदा संस्तुत्य पुनस्तमेव भगवन्तं परहितप्रतिपत्तिसम्पदा संस्तौति—**संसारपङ्काज्जगदुज्जहारेति**। संसारो हि जगदासङ्गस्थानत्वाद् दुरुत्तरत्वाच्च पङ्कभूतः, तत्रावमग्नं जगदत्राणमनुकम्पमानो भगवान् सद्धर्मदेशनाहस्तप्रदानैर्यथाभव्यमभ्युद्धृतवान् इति य एवमात्मपरहितप्रतिपत्तिसम्पदा

स च पुरुषः प्रव्राजित इति। 'अनन्तप्रभेदेषु' इति, धातुगतियोन्युपपत्त्यादिप्रभेदेन दुर्बोधेष्वर्थेषु, तेषामज्ञानं भवत्येव। तथा ह्याह—

"सर्वाकारं कारणमेकस्य मयूरचन्द्रकस्यापि।
नासर्वज्ञैर्ज्ञेयं सर्वज्ञज्ञानबलं हि तज्ज्ञानम्" ॥ (   ) इति।

तान्येतानि चत्वार्यज्ञानकारणानि भवन्ति। तेषां क्वचिदेकम्, क्वचिद् द्वे, क्वचित् त्रीणि, क्वचिच्चत्वारीति सम्भवतो योज्यानि।

इत्यात्महितप्रतिपत्तिसम्पद् इति विस्तरः—आत्महिताय प्रतिपत्तिरात्मप्रतिपत्तिः, आत्महितप्रतिपत्तेः सम्पदात्महितप्रतिपत्तिसम्पत्, फलनिष्पत्तिरित्यर्थः। सा चेयं सम्पद् ज्ञानप्रहाणसम्पत्स्वभावा वेदितव्या। *परहितप्रतिपत्तिसम्पद्* अपि तथैव वचनीया।

अपरे व्याचक्षते—आत्महितप्रतिपत्तिः=आत्महितप्रतिपादनम्, आत्महितोपग्रह इत्यर्थः, तस्याः सम्पद् आत्महितप्रतिपत्तिसम्पत्। एवं परहितप्रतिपत्तिसम्पदपि व्याख्येया।

सा पुनः सर्वदुःखोपशमनिर्वाणपरिप्रापणस्वभावा; *"संसारपङ्काज्जगदुज्जहार"* इति वचनात्। संसरणं संसारः=आजवञ्जवीभावः, जन्ममरणपरम्परेत्यर्थः। अथ वा—संसरन्त्यस्मिन् सत्त्वा इति संसारः=त्रैधातुकम्। संसारः पङ्क इव संसारपङ्कः; पङ्कसाधर्म्यात्। अत आह—*संसारो हि जगदासङ्गस्थानत्वाद् दुरुत्तरत्वाच्च पङ्कभूत* इति। पङ्को हि लोकेऽवसादात्मकत्वादासङ्गस्य स्थानम्, अत एव च दुरुत्तरः। चञ्चलत्वाद् वा पराश्रयोत्तरणीयत्वाद् वा दुरुत्तरः। संसारोऽपि हि तृष्णाभिष्यन्दितत्वादासङ्गस्थानम्, दुरुत्तरश्च दृष्टिविचिकित्साविष्पन्दितेन। बुद्धापाश्रयोत्तरणीयत्वेन वा दुरुत्तरः। *तत्रावमग्नं* तादात्म्यानुप्रवेशतः, समुदायावयवरूपतो वा। *जगत्* सत्त्वलोकः। *अत्राणम्* अनाक्रन्दम्। *अनुकम्पमानः* करुणायमानो *भगवान्*। *सद्धर्मदेशनाहस्तप्रदानैः*। सद्धर्मदेशनैव हस्ताः, तेषां प्रदानानि, उत्तारणीयबहुत्वाद् बहुवचनम्, तैः। *यथाभव्यमभ्युद्धृतवान्*। यथाभव्यमित्यनुच्यमानमपि गम्यते; लोके तथा दृष्टत्वात्। तद्यथा—'ब्राह्मणानानीय भोजयामास' इत्युक्ते, ये तत्र भोजयितुं शक्या ग्रामे नगरे वा सन्निहितास्तानेव भोजयामासेति गम्यते; सर्वलोकब्राह्मणानां भोज-

युक्तस्तस्मै नमस्कृत्येति शिरसा प्रणिपत्य । यथार्थम् = अविपरीतं शास्तीति

यितुमशक्यत्वात् । एवमिहापि यो जनो भव्योऽभ्युद्धर्तुम्, तमेवाभ्युद्धृतवानिति । अतो यथाभव्यमिति व्याचष्टे ।

"तस्मै नमस्कृत्य" इति *शिरसा प्रणिपत्य* । क्रियास्पदीभूतत्वान्नमःशब्दस्य प्रणिपत्यार्थो नमस्कृत्यशब्दो भवति । प्रणिपातश्च लोके शिरसा प्रतीत इति 'शिरसा' इत्याह । वाङ्मनोनमस्कारोऽप्यत्रानुक्तसिद्धो गुणाख्यानपूर्वकत्वान्मनस्कर्मपूर्वकत्वाच्च कायकर्मणः ।

'तस्मै' इति किंलक्षणेयं चतुर्थी ? अत्र बहवो व्याख्यानकारा मुह्यन्ति ।

आचार्य*गुणमतिः*, तच्छिष्यश्चाचार्य*वसुमित्र* आहतुः—"नमःशब्दयोगे चतुर्थी—'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च'" (पा० सू० २.३.१६) इति, तदेतदयुक्तम्; स्वतन्त्रस्य नमःशब्दस्य योगे सा चतुर्थी भवति, अस्वतन्त्रश्चायं नमःशब्दः; क्रियास्पदीभूतत्वात् । अत एव चानेनैवाचार्येण *व्याख्यायुक्तौ* "नमस्कृत्य मुनिं मूर्ध्ना" इति कर्मलक्षणा द्वितीया प्रयुक्ता । तस्मान्न नमःशब्दयोगे चतुर्थीति ।

द्वितीयायाः स्थाने चतुर्थी प्रयुक्तेत्यपरे; तदिदमेषामिच्छामात्रम्, न हि लक्षणमस्यास्तीति ।

केन तर्हीयं चतुर्थी ? सम्प्रदानलक्षणेयं चतुर्थीति व्याचक्ष्महे । कथं सम्प्रदानसंज्ञा ? "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" (पा० सू० १.४.३२) इति *चूर्णिकारेण* कर्मशब्द उभयथा वर्ण्यते—पारिभाषिकं कर्म, लौकिकं चेति । तत्र यदा "कर्तुरीप्सिततमं कर्म" (पा० सू० १.४.४९) इति पारिभाषिकं कर्माश्रीयते, तदा कर्तुरीप्सिततमेन यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञो भवति—ब्राह्मणाय गां प्रयच्छतीत्येतत् सिद्धं भवति । यदा तु कर्म क्रियेति लौकिकं कर्माश्रीयते, तदा क्रियया यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञो भवतीति, तदेतत् सिद्धं भवति—युद्धाय सन्नह्यति, पत्ये शेत इति । सन्नहनक्रियया युद्धमभिप्रैति कर्ता, शयनक्रियया पतिमिति युद्धादीनां सम्प्रदानसंज्ञा सिद्धा भवति । तथेहापि नमस्कारक्रियया शास्तारमभिप्रैत्याचार्यः, तस्माच्छास्तरि सम्प्रदानसंज्ञा । सम्प्रदानसंज्ञायां सत्यां "सम्प्रदाने चतुर्थी" (पा० सू० २.३.१३) इति चतुर्थी भवति । एवं च कृत्वा—

"पूर्वं प्रणम्य वदतां प्रवराय शास्त्रे" (　　　)

"प्रमाणभूताय जगद्धितैषिणे
प्रणम्य शास्त्रे सुगताय तायिने" (प्र० समु० १.१.)

यथार्थशास्ता । अनेन परहितप्रतिपत्त्युपायमस्याविष्करोति । यथाभूतशासनाच्छास्ता भवन्नसौ संसारपङ्काज्जगदुज्जहार, न त्वृद्धिवरप्रदानप्रभावेणेति ।

तस्मै नमस्कृत्य किं करिष्यति[1] ? इत्याह—**शास्त्रं प्रवक्ष्यामि** । शिष्यशासनाच्छास्त्रम् ।

इत्येवमादीनि काव्यशास्त्रान्तरोक्तानि शब्दरूपाणि सुनीतानि भवन्ति ।

यदि तर्हि सम्प्रदानसंज्ञैवेष्यते, 'नमस्कृत्य मुनिं मूर्ध्ना' इत्यत्र द्वितीया न प्राप्नोति ? नैष दोषः; विवक्षातः कारकाणि भवन्ति । यदा कर्मविवक्षा तदा द्वितीया, यदा सम्प्रदानविवक्षा तदा चतुर्थी—इत्युभयमपि सिद्धं भवति ।

"*यथार्थशास्त्रे*" इति शास्त्रित्यौणादिकः शब्दः "तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ" (उ० २.९३) इति तृन्प्रत्ययान्तोऽनिट् शास्तेति भवति । ननु च संज्ञायां शास्तेति भवति, न चेयं संज्ञा ? संज्ञैवेयम् । द्विविधा हि संज्ञा—विशेषसंज्ञा, सामान्यसंज्ञा च । विशेषसंज्ञा—देवदत्तः, यज्ञदत्त इति । सामान्यसंज्ञा—माता, पितेत्येवमादिका । मात्रादयोऽपि हि तत्र संज्ञायामेव निपात्यन्ते–"नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ" (उ० २.९४) इति । तेन यथा सर्वासां मातॄणामियं संज्ञा मातेति, सर्वेषां च पितॄणां पितेति, एवं सर्वेषां च शास्तॄणामियं संज्ञा—शास्तेति । स तु शास्ता द्विविधो भवति—अयथार्थः, यथार्थश्च । अयथार्थश्च *पूरणादिः*, यथार्थश्च *तथागत* इति । अतो विशिनष्टि—*यथार्थमविपरीतं शास्तीति यथार्थशास्ता* । एतच्च विशेषणं परहितप्रतिपत्त्युपायसूचनार्थम् । अत एवाह—*परहितप्रतिपत्त्युपायमस्याविष्करोति* इत्येवमादि । न *त्वृद्धिवरप्रदानप्रभावेण* इति । प्रभावशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते—ऋद्धिप्रभावेण, वरप्रदानप्रभावेणेति । ऋद्धिप्रभावस्तद्यथा—विष्णोर्विश्वरूपसन्दर्शनम् । वरप्रदानप्रभावस्तद्यथा—महेश्वरो वरं प्रयच्छतीति प्रवादः । अथ वा त्रिपदो द्वन्द्वः—ऋद्धिश्च वरप्रदानं च प्रभावश्चेति । प्रभावः=शक्तिविशेषः । ननु च बुद्धा अपि कदाचिद् ऋद्धिप्रातिहार्यं विनेयानामुपदर्शयन्ति ? अस्त्येतदेवम्; अपि त्वावर्जनमात्रं तु तेषाम् । अनुशासनीप्रातिहार्येण तु रागादिप्रतिपक्षभावनाक्रमेण संसारोत्तरणं भवति ।

किं करिष्यतीति प्रश्नः । नमस्कृत्येति क्त्वाविधेः क्रियान्तरापेक्षत्वात् । समानकर्तृकयोर्हि पूर्वकाले क्त्वाविधिर्भवति[2] ।

"*शास्त्रं प्रवक्ष्यामि*" इति । अर्थविशेषाभिद्योतको नामसमूहः=शास्त्रम् ।

---

१. करिष्यामि—का० । २. द्र०—पा० सू० ७.१.३७ ।

किं[1] शास्त्रम्? इत्याह—**अभिधर्मकोशम्** ॥ १ ॥

कोऽयमभिधर्मो नाम?

प्रज्ञाऽमला सानुचराऽभिधर्मः

तत्र **प्रज्ञा** धर्मप्रविचयः। **अमलेति** अनास्रवा। **सानुचरेति** सपरिवारा। एवमनास्रवः पञ्चस्कन्धकोऽभिधर्म इत्युक्तं भवति। एष तावत् पारमार्थिकोऽभिधर्मः।

सांकेतिकस्तु—-

क्षणिकत्वात् समूहानुपपत्तिरिति चेत्, न; तद्ग्राहकबुद्धिरूपसमूहकल्पनात्। *शिष्यशासनाच्छास्त्रम्* इति। *किं शास्त्रम्* इति। किं नामधेयमित्यभिप्रायः।

अभिधर्मकोशम् इति। अस्य निर्वचनं वक्ष्यते। आस्तां तावदेतत् ॥ १ ॥

अवयवार्थाविबोधपूर्वकः समुदायार्थविबोध इत्यवयवार्थं तावत् पृच्छति—*कोऽयमभिधर्मो नाम* इति?

"प्रज्ञामला सानुचराभिधर्मः" इति। धर्मप्रविचयकाले प्रज्ञा प्रधानमिति मुख्यवृत्त्या प्रज्ञाग्रहणम्। *अमलेत्यनास्रवा;* मलानामास्रवपर्यायत्वात्। *सानुचरेति सपरिवारा*। राज्ञा समं चरन्नपि भृत्यो राजानुचर इत्युच्यते, तदनुवृत्तिकारित्वात्; तथेहापि समकालं चरन्तोऽपि तत्सहभुवो धर्मा अनुचरा एवोच्यन्ते। के पुनस्ते? चित्तचैत्ता अनास्रवसंवरा जात्यादयश्च चित्तविप्रयुक्ता इति। ननु च चित्तं चैत्तेभ्यः प्रधानम्, तथा हि—चित्तस्येमे चित्ते वा भवाश्चैत्ता इति, तेन प्रज्ञैव चित्तस्य परिवारोऽर्हति, न तु चित्तं प्रज्ञायाः, चैतसिकत्वात्? अस्त्येतत्; अपि तु धर्मप्रविचयकाले प्रज्ञा चैत्तस्यापि सर्वस्य कलापस्य राजायते। क्वचित् कश्चिद् धर्मः प्राधान्यमास्कन्दति, तद्यथा—अभिसम्प्रत्ययकाले श्रद्धेत्येवमादि।

अनास्रवः पञ्चस्कन्धक इति। अनास्रवसंवरस्तस्मिन् कलापे रूपस्कन्धः, या वेदना स वेदनास्कन्धः, या संज्ञा स संज्ञास्कन्धः, चेतनादिजात्यादयः संस्कारस्कन्धः, विज्ञानं चात्र विज्ञानस्कन्धः।

एष तावत् इति। तावच्छब्दः क्रमार्थः। *पारमार्थिक* इति। परमार्थ एव पारमार्थिकः। परमार्थे वा भवः पारमार्थिकः। परमार्थेन वा दीव्यति चरतीति वा पारमार्थिकः। *सांकेतिकस्तु* सांव्यवहारिकः।

---

१. कतमत्—का०।

तत्प्राप्तये यापि च यच्च शास्त्रम् ।

यापि च श्रुत-चिन्ता-भावनामयी सास्रवा प्रज्ञा, उपपत्तिप्रतिलम्भिका च सानुचरा । **यच्च शास्त्रम्** अस्याः प्राप्त्यर्थमनास्रवायाः प्रज्ञायाः, तदपि तत्सम्भारभावाद् 'अभिधर्मः' इत्युच्यते । निर्वचनं तु—स्वलक्षणधारणाद् धर्मः । तदयं परमार्थधर्मं वा निर्वाणं धर्मलक्षणं वा प्रत्यभिमुखो धर्म इत्यभिधर्मः ।

उक्तो[1] ह्यभिधर्मः[1] ॥

"*तत्प्राप्तये यापि च*" इति । प्रज्ञा सानुचरा सोऽभिधर्म इति चात्राधिकृतम् । तस्या अनास्रवायाः प्रज्ञायाः प्राप्त्यर्थं साक्षात् पारम्पर्येण वा या *श्रुतमयी चिन्तामयी च भावनामयी च प्रज्ञा सास्रवा, या* चोपपत्ति*प्रतिलम्भिका सानुचरा* सापि सांकेतिकोऽभिधर्मः । तत्र श्रुतप्रयोगजा श्रुतमयी, युक्तिनिध्यानप्रयोगजा चिन्तामयी, भावनाप्रयोगजा भावनामयी, उपपत्तिप्रतिलम्भजा उपपत्ति-प्रतिलम्भिका । उपपत्तिप्रतिलम्भोऽस्यास्तीति "अत इनिठनौ" (पा० सू० ५.२.११५) इति ठन्विधानान्न वृद्धिः । श्रुतचिन्तामयी उपपत्तिप्रतिलम्भिका भावनामयी चारूप्यावचरी चतुस्कन्धकोऽभिधर्मः; अनुपरिवर्तकरूपाभावात् । रूपावचरी तु ध्यानसंवरसद्भावात् पञ्चस्कन्धकोऽभिधर्मः ।

"*यच्च शास्त्रम्*" इति । अभिधर्मशास्त्रमभिप्रेतम् । तत्तु सानुचरम्, न सानुचर-मिति व्याख्याभेदः । केचित् तावदचित्तचैतसिककलापरूपत्वात् सानुचरमिति नानुवर्तयन्ति । जात्यादिसम्भवात् केचिदनुवर्तयन्ति—"एकस्कन्धको ह्यसा-वभिधर्मः, द्विस्कन्धको वा, तस्य च जात्यादयः सन्ति" इति ।

अन्ये व्याचक्षते—शास्त्रमिति ज्ञानप्रस्थानम् । तस्य शरीरभूतस्य षट् पादाः—प्रकरणपादः, विज्ञानकायः, धर्मस्कन्धः, प्रज्ञप्तिशास्त्रम्, धातुकायः, सङ्गीतिपर्याय इति । अतस्तदपि शास्त्रं सानुचरमेव पारम्पर्येण पारमार्थिकाभि-धर्मप्राप्तये सांकेतिकोऽभिधर्म इत्युच्यते । उपपत्तिप्रतिलम्भिका हि प्रज्ञा शास्त्रश्रवणात् तदर्थमनुसरति, तस्याः श्रुतमयी, श्रुतमय्याश्चिन्तामयी, चिन्तामय्याः सास्रवा भावनामयी, तस्या अनास्रवा प्रज्ञा जायत इत्यनुक्रमः ।

तदयम् इति । तदिति वाक्योपन्यासः । अयं स्वलक्षणधारणत्वेन निरुक्तः पारमार्थिकसांकेतिकाभिधर्मः । *परमार्थधर्मम्* इति । परमस्य ज्ञानस्यार्थः परमार्थः, परमो वा अर्थः परमार्थः, सर्वधर्माग्रत्वात् परमार्थः; परमार्थश्चासौ धर्मश्च परमार्थधर्मः । *धर्मलक्षणं* वेति । स्वसामान्यलक्षणम्—'खक्खटलक्षणः पृथिवीधातुः', 'अनित्यं दुःखम्' इत्येवमादि । तत्*प्रत्यभिमुखः* प्रतिलम्भाय प्रतिषेधाय अवबोधाय वा प्रतिवोधाय वाभिमुखो धर्मः *अभिधर्मः* । "कुगति-

---

१. उक्तोऽभिधर्मः—का० ।

इदं तु शास्त्रं कथमभिधर्मकोशम् ?

तस्यार्थतोऽस्मिन् समनुप्रवेशात्

स चाश्रयोऽस्येत्यभिधर्मकोशम् ॥ २ ॥

स हि शास्त्रसंज्ञकोऽभिधर्म **एतस्मिन्नर्थतो** यथाप्रधानमन्तर्भूत इत्येतच्छास्त्रं तस्य कोशस्थानीयं भवति ।

अथ वा—**सो**ऽभिधर्म एतस्याश्रयभूतः शास्त्रस्य, ततो ह्येतन्निराकृष्टम्, अतः स एवास्याभिधर्मः कोश इत्येतच्छास्त्रम**भिधर्मकोशम्** ॥ २ ॥

प्रादयः' (पा० सू० २. २.१८) इति तत्पुरुषसमासः । ननु च "लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" (पा० सू० २.१.१४) इत्यव्ययीभावः प्राप्नोति ? यदा ह्यभिर्लक्षणेन सह समस्यते तदाव्ययीभावः, तद्यथा—अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति, शलभपतनमग्निना लक्ष्यते, सोऽग्निरस्य लक्षणम् । न त्वयं धर्मोऽन्यस्य लक्षणम्, किं तर्हि ? लक्ष्यः; स्वयमेवाभिमुख्यात् । शास्त्राख्योऽपि सांकेतिकोऽभिधर्मः प्रापणाय अभिद्योतनाय वा निर्वाणं धर्मलक्षणं वा प्रत्युपनिषद्भावेनाभिमुखः, किमङ्ग पारमार्थिक इति ! अतस्तत्पुरुषसमासेनाभिधर्म इति सिद्धं भवति ।

उक्तो *ह्यभिधर्म* इति । स्वभावप्रभेदनिर्वचनतोऽवयवार्थोऽवबुद्धः । समुदायार्थस्तु न तावदित्यतः समुदायार्थं पृच्छति—*इदं तु शास्त्रं कथमभिधर्मकोशम्* इति ।

"*तस्यार्थतोऽस्मिन्*" इति । तस्याभिधर्मसंज्ञकस्य शास्त्रस्यानन्तरोक्तत्वाद् ग्रहणम् । *अर्थत* इति । न व्यञ्जनत इति । अर्थतोऽयमनुप्रवेशो न साकल्येन, तस्माद् । *यथाप्रधान*मित्यव्ययीभावः । *अन्तर्भूतः* प्रविष्टः । इति *एतच्छास्त्रं* मदीयं *तस्य* अर्थस्य *कोशस्थानीयं भवति* कोशसदृशम् । एतस्मिन्नर्थे षष्ठीतत्पुरुषसमासः—अभिधर्मस्य कोशोऽभिधर्मकोश इति । यत्र ह्यसिः प्रविशति स तस्य कोशः ।

अथ वा—*सः अभिधर्मो* ज्ञानप्रस्थानादिरे*तस्य* मदीयस्य शास्त्रस्य *आश्रयभूतः* । ततो ह्यार्षादभिधर्मादेतन्मदीयं शास्त्रं निराकृष्टम् । अर्थत इत्यधिकृतम् । *अतः स एवास्य* अभिधर्मः *कोश* इत्येतस्मिन्नर्थे बहुव्रीहिसमासः—अभिधर्मः कोशोऽस्येत्यभिधर्मकोशम् । यतो ह्यसिर्निराकृष्यते स तस्य कोश इति एतच्छास्त्रमभिधर्मकोशमिति । समुदायार्थोऽप्यस्यावगमित इति सूचयति ॥ २ ॥

किमर्थं पुनरभिधर्मोपदेशः, केन चायं प्रथमत उपदिष्टो यत **आचार्यो-ऽभिधर्मकोशं वक्तुमाद्रियत** इति ? आह—

धर्माणां प्रविचयमन्तरेण नास्ति
क्लेशानां यत उपशान्तयेऽभ्युपायः ।
क्लेशैश्च भ्रमति भवार्णवेऽत्र लोक-
स्तद्धेतोरत उदितः किलैष शास्त्रा ॥ ३ ॥

किमर्थं पुनरभिधर्मोपदेशः । किं प्रयोजनमित्यर्थः । सप्रयोजनस्य हि शास्त्रस्य प्रत्यासः साधुर्भवति, न निष्प्रयोजनस्य । *केन चायं प्रथमत उपदिष्टः* । केन चायमभिधर्म आदितो देशितः । आप्तोपदिष्टस्य हि शास्त्रस्य प्रत्यासोऽर्ह-रूपः स्यादित्यभिप्रायः । 'प्रथमतः' इति विशेषणम् । भदन्तकात्यायनीपुत्रादीनां पिण्डीकरणेन पश्चादुपदेशस्य सिद्धत्वात् । प्रथमत उपदेशे हि विवादः । *यत* इति विस्तरः—यतः कारणात्, *आचार्यः* शास्त्रकारः, *अभिधर्मकोशं* प्रत्यासशास्त्रम्, *वक्तुं* प्रणेतुम्, *आद्रियते* आदरं करोतीत्यर्थः ।

एवं कृते प्रश्नद्वयेऽभिधर्मशास्त्रस्य सप्रयोजनताम्, आप्तोपदेशतां च प्रदर्श-यन्नाह—

"धर्माणां प्रविचयम्" इति । विस्तरः—*यतो विना धर्मप्रविचयेन* । 'रूपं वेदनानित्यं दुःखम्' इत्येवमाकारेण । *नास्ति क्लेशोपशमाभ्युपायः* । अन्य इति वाक्यशेषः । स एव तु क्लेशोपशमाभ्युपाय इत्यर्थादपन्नं भवति । तद्यथा—'नाहारेण विना प्राणसन्धारणोपायः' इत्युक्ते 'स एवाहारः प्राणसन्धारणोपायः' इत्यर्थादापन्नं भवति, तद्वदेतत् ।

यदि क्लेशोपशमो न स्यात्, किं स्याद् ? इत्यत आह—*"क्लेशैश्च भ्रमति भवार्णवेऽत्र लोकः"*इति । अनेन क्लेशोपशमस्यावश्यकर्तव्यतां दर्शयति । भवः = संसार इत्येकोऽर्थः । भव एवार्णवो भवार्णवः, मज्जनस्थानसाधर्म्यात् समुद्र-कल्पो भवः, एतस्मिन् भवार्णवे । अत्र प्रत्यक्षीकृतपञ्चोपादानस्कन्धलक्षणव्य-तिरिक्तभवप्रतिषेधार्थम् अत्र-ग्रहणम् । अत्र लोको भ्रमति; तादात्म्यावस्थानात् । तादात्म्यावस्थानतोऽपि ह्यधिकरणनिर्देशो दृश्यते, तद्यथा—अन्यपादपानुप-योगेन पलाशेष्वारामः स्थित इति । *वृत्तौ* तु हेत्वर्थतां तृतीयायाः सूचयता हेतुमण्णिचा हेत्वर्थ उक्तः । क्लेशाश्च लोकं भ्रमयन्तीति । *अत* इति । उद्दिष्टहेतु-प्रत्याम्नायः । यत एवम्, अत उद्दिष्टोऽभिधर्म इत्यर्थः । धर्मप्रविचयः क्लेशोपशमो-पायो नान्यो धर्मं इत्यभिधर्मोपदेशकः सम्बन्ध इति । अत उक्तम्—*"तद्धेतोः"* इति । स एव हेतुस्तद्धेतुः, तस्य तस्माद्वा तद्धेतोरिति । तस्य धर्मप्रविचयस्यार्थे

यतो विना[1] धर्मप्रविचयेन नास्ति[1] क्लेशोपशमाभ्युपायः, क्लेशाश्च लोकं भ्रमयन्ति संसारमहार्णवेऽस्मिन्, **अतस्तद्धेतोस्तस्य** धर्मप्रविचयस्यार्थे **शास्त्रा** किल बुद्धेनाभिधर्म उक्तः; न हि विना अभिधर्मोपदेशेन शिष्यः शक्तो धर्मान् प्रविचेतुमिति । स तु प्रकीर्ण उक्तो **भगवता,** भदन्त**कात्यायनीपुत्र**-प्रभृतिभिः पिण्डीकृत्य स्थापितः [2]स्थविर**धर्मत्रातोदानवर्गीय**करणवदित्याहु-**र्वैभाषिकाः** ॥ ३ ॥

हि धर्मोपदेशहेतुको धर्मप्रविचयः । कथं नाम धर्मप्रविचयः स्यादिति ? *अभिधर्म उपदिष्टः शास्त्रा बुद्धेनात* एव । न *हि विनाभिधर्मोपदेशेन शिष्यः शक्तो धर्मान् प्रविचेतुम्* इति ।

"*उदितः*" इति वदेर्निष्ठायां कृतसम्प्रसारणस्यैतद् रूपम्, न त्विण उत्पूर्वस्य; अर्थायोगात् । उदित इत्युक्तः, उपदिष्ट इत्येकोऽर्थः ।

"*किल*" इति किलशब्दः पराभिप्रायं द्योतयति । *आभिधर्मिका*णामेतन्मतम्, न त्वस्माकं *सौत्रान्तिका*नामिति भावः । श्रूयन्ते ह्यभिधर्मशास्त्राणां कर्तारः, तद्यथा—ज्ञानप्रस्थानस्य आर्य*कात्यायनीपुत्रः* कर्ता, प्रकरणपादस्य स्थविर*वसुमित्रः*, विज्ञानकायस्य स्थविर*देवशर्मा*, धर्मस्कन्धस्य आर्य*शारिपुत्रः*, प्रज्ञप्तिशास्त्रस्य आर्य*मौद्गल्यायनः*, धातुकायस्य *पूर्णः*, सङ्गीतिपर्यायस्य *महाकौष्ठिलः* ।

कः सौत्रान्तिकार्थः ? ये सूत्रप्रामाणिकाः, न तु शास्त्रप्रामाणिकास्ते सौत्रान्तिकाः । यदि न शास्त्रप्रामाणिकाः, कथं तेषां पिटकत्रयव्यवस्था—सूत्रपिटकः, विनयपिटकः, अभिधर्मपिटक इति, सूत्रेऽपि ह्यभिधर्मपिटकः पठ्यते—त्रैपिटको भिक्षुरिति ? नैष दोषः; सूत्रविशेषा एव हि *अर्थविनिश्चया*दयोऽभिधर्मसंज्ञाः, येषु धर्मलक्षणं वर्ण्यते, एतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाहुः । *स तु प्रकीर्ण उक्तो भगवतेति* । विस्तरः—*यथा स्थविरधर्मत्रातेन उदानाः 'अनित्या वत संस्काराः'* (　　　) इत्येवमादिका विनेयवशात् तत्र तत्र सूत्र उक्ता *वर्गीकृता* एकस्थीकृताः; एवमभिधर्मोऽपि धर्मलक्षणोपदेशस्वरूपो विनेयवशात् तत्र तत्र *भगवतोक्तः* । स्थविर*कात्यायनीपुत्र*प्रभृतिभिर्ज्ञानप्रस्थानादिषु *पिण्डीकृत्य स्थापित* इति । *आहुर्वैभाषिकाः* । विभाषया दीव्यन्ति चरन्ति वा वैभाषिकाः, विभाषां वा विदन्ति वैभाषिकाः । उक्थादिप्रक्षेपाट्[3] ठक् ॥ ३ ॥

१–१. न विना धर्मप्रविचयेनास्ति—का० ।

२. भदन्त०—का० ।　　३. द्र०—पा० सू० ४.२.६० ।

कतमे पुनस्ते धर्मा येषां प्रविचयार्थमभिधर्मोपदेशः ? इत्याह—

सास्रवाऽनास्रवा धर्माः

एष सर्वधर्माणां समासनिर्देशः ॥

तत्र कतमे सास्रवा धर्माः ? इत्याह—

संस्कृता मार्गवर्जिताः ।

सास्रवाः

मार्गसत्यं वर्जयित्वाऽन्ये सर्वे[1] संस्कृताः[1] सास्रवाः ।

किं कारणम् ?

आस्रवास्तेषु यस्माद् समनुशेरते ॥ ४ ॥

"सास्रवानास्रवा धर्माः" इति । सहास्रवैः सास्रवाः, न सन्त्यास्रवा एष्वित्यनास्रवाः, सास्रवाश्चानास्रवाश्चेति समासः । स्वसामान्यलक्षणधारणाद् धर्माः ।

एष सर्वधर्माणां समासनिर्देश इति । एतावन्तो धर्मा यदुत सास्रवाश्चानास्रवाश्च, नैतद्व्यतिरिक्ता धर्माः सन्ति, तस्मादाह—सर्वधर्माणामिति । समासनिर्देश इति संक्षेपनिर्देशः । विस्तरनिर्देशस्तु पश्चादा शास्त्रपरिसमाप्तेर्भविष्यति । अन्येऽपि समासनिर्देशाः सन्ति—संस्कृतासंस्कृताः, रूप्यरूपिणः, सनिदर्शनानिदर्शना इत्येवमादयः, किमर्थमयमेव समासनिर्देश उक्तः ? यस्मिन्नुक्ते न पर्यनुयोगः । अथ वा—सांक्लेशिकव्यावदानिकपक्षप्रदर्शनार्थम्; तदर्थत्वाच्छास्त्रस्य । तत्पक्षद्वयावबोधे हि संक्लेशपक्षमपहाय व्यवदानपक्षासेवनान्निःश्रेयसावाप्तिर्भवेत् ।

"संस्कृता मार्गवर्जिताः सास्रवाः" इति । संस्कृता एव, नासंस्कृताः । हेतुप्रत्ययजनिता रूपादयः संस्कृताः । किं सर्वे ? नेत्याह—मार्गवर्जिताः । मार्गसत्येन वर्जिताः । मार्गसत्यस्य संस्कृतत्वात् प्रसङ्ग इत्यत एवं विशिनष्टि । एतदुक्तं भवति—मार्गसत्यं वर्जयित्वा सर्वे संस्कृताः सास्रवा इति ।

कथं पुनस्ते सास्रवाः ? यद्यास्रवसम्प्रयोगात् ? क्लिष्टा एव चित्तचैत्ताः सास्रवाः स्युर्नान्ये; अथास्रवसहोत्पादात् ? एकस्यां सन्ततौ समुदाचरत्क्लेशस्य सत्त्वस्य यथासम्भवं पञ्चोपादानस्कन्धाः सास्रवाः स्युः, नासमुदाचरत्क्लेशस्य, नापि बाह्या धर्माः; अथास्रवाणां य आश्रयास्ते सास्रवा इति ? षडेवायतनान्याध्यात्मिकानि सास्रवाणि स्युः; अथास्रवाणामालम्बनानि सास्रवाणि ? निरोधमार्गसत्यमपि सास्रवं प्राप्नोति; ऊर्ध्वा च भूमिरूर्ध्वभूम्यालम्बनैरास्रवैः

१–१. संस्कृता धर्माः—का० ।

कामं निरोधमार्गसत्यालम्बना अपि आस्रवा उपजायन्ते, न त्वनुशेरते तत्रेति न तयोः सास्रवत्वप्रसङ्गः । यथा तत्र[1] नानुशेरते, तत् पश्चादनुशयनिर्देश (अभि० को० ५.१८) एव ज्ञापयिष्यामः ॥ ४ ॥

उक्ताः सास्रवाः ॥

सास्रवा स्यादिति ? अत आह—"*आस्रवास्तेषु यस्मात् समनुशेरते*" इति । तस्मात् सास्रवा इति पूर्वमेवाध्याहार्यस्तस्माच्छब्दः । अनुशेरत इति पुष्टिं लभन्त इत्यर्थः । प्रतिष्ठां लभन्त इत्यर्थो वा । पुष्टिलाभे प्रतिष्ठालाभे वा ते रागादयः सन्तायन्ते ।

अपरे व्याचक्षते—यथा 'अनुशेते ममायमाहारः' इति पथ्योऽनुगुणीभवतीत्यर्थः, तथा रागादयोऽपि तेषु धर्मेष्वनुशेरते, अनुगुणीभवन्तीत्यर्थः । रागाद्यभिष्यन्दितकर्मनिर्वर्तिता हि सास्रवा धर्माः; "कर्मजं लोकवैचित्र्यम्" (अभि० को० ४.१) इति वचनात् । प्रत्ययानुगुण्येनानुशेरते पुष्टिं लभन्त इत्यनुशयाः । अनुशेरते अनुगुणा वर्तन्ते प्रत्यया एष्विति वानुशयाः । अनुशयनं चैषामालम्बनतः सम्प्रयोगतो वा द्रष्टव्यम् ।

*गुणमति*स्त्वाचार्य इह व्याचष्टे—"किं कारणं यत् सर्वधर्मेष्वास्रवाणामालम्बनीभवत्सु संस्कृता एव मार्गवर्जिताः सास्रवा उच्यन्त इति ? सर्वे धर्मा आस्रवाणामालम्बनम्" इति । अनाभिधर्मिकीयमेतत्; आकाशप्रतिसंख्यानिरोधयोरास्रवानालम्बनत्वात् । षडेव ह्यनुशया अनास्रवालम्बनाः पठ्यन्ते, ते च निरोधमार्गालम्बना एव;

"मिथ्यादृग्विमती ताभ्यां युक्ताविद्याथ केवला ।
निरोधमार्गदृग्घेयाः षडनास्रवगोचराः" ॥

(अभि० को० ५. १४)

इति वचनात् । तस्मान्न सुलिखितमेतदिति पश्यामः ।

काममिति यद्यपीत्यर्थः । अथ वा—काममिति निपातोऽभ्युपगमार्थः । अभ्युपगम्यत एव *निरोधमार्गसत्यालम्बना अपि आस्रवा उपजायन्त* इत्यर्थः । तत्र निरोधमार्गसत्ययोः । *अनुशयनिर्देश एव ज्ञापयिष्याम* इति । "नानास्रवोर्ध्वविषया अस्वीकाराद् विपक्षतः" (अभि० को० ५. १८) इत्यत्र ।

यद्धि वस्त्वात्मदृष्टितृष्णाभ्यां स्वीकृतं भवति, तत्रान्येऽप्यनुशया अनुशयितुमुत्सहन्ते; आर्द्र इव पटे रजांसि संस्थातुम् । न चैवमनास्रवम्, नाप्यूर्ध्वा भूमिः; अतो न तदालम्बनास्तेष्वनुशेरते । विपक्षभूतौ च निर्वाणमार्गौ तदालम्बनानां

---

१. अत्र—का० ।

अनास्रवाः कतमे ?

अनास्रवा मार्गसत्यं त्रिविधं चाप्यसंस्कृतम् ।

क्लेशानाम्, ऊर्ध्वा च भूमिरधराणाम्, अतोऽपि न तेषु प्रतिष्ठां लभन्ते; तप्त इवोपले तलानि पादानामिति ॥ ४ ॥

"अनास्रवा मार्गसत्यं त्रिविधं चाप्यसंस्कृतम्" इति । अर्थापत्तिसिद्धत्वान्न सूत्रयितव्यमेतद् ?—इत्येवं चोद्ये आचार्य*गुणमति*स्तावदाह—"वक्तव्यमेवेदम्, किं कारणम् ? द्विविधो हि मार्गः—लौकिकः, लोकोत्तरश्च । अतो विशेषार्थं पुनरभिधीयते । अत एव चात्र मार्गसत्यग्रहणम् । प्रसिद्धं चार्थापत्त्या गम्यते, नाप्रसिद्धम् । अप्रसिद्धं चासंस्कृतमिति ।

अपरे व्याचक्षते—तृतीयराश्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमर्थापत्तिसिद्धमप्येतत् पुनरुच्यते । यथा हि तिस्रो वेदना भवन्ति—सुखा, दुःखा, अदुःखासुखा चेति; एवं धर्मा अपि सम्भाव्यरेन्—सास्रवाः, अनास्रवाः, सास्रवानास्रवाश्चेति । अथ वा–नैव सास्रवा नानास्रवाश्चेति । तेन येऽर्थापत्त्या निरस्ताः किं तेऽनास्रवा एव ? उताहो सास्रवानास्रवा एव ? आहोस्विन्नोभयथा ? इति सन्दिह्येत । अस्ति हि सास्रवानास्रवत्वविकल्पावकाशः । कथमिति ? *वैभाषिक*प्रक्रियया तावत् "द्विधा सानुशयं क्लिष्टमक्लिष्टमनुशायकैः" (अभि० को० ५.३२) इति वचनाद् ये चक्षुरादयो बाह्या वा रूपादयोऽक्लिष्टास्तेऽनुशयानैरेवास्रवैः सास्रवाः, नाननुशयानैः । प्रहीणैस्तैरननुशयानैरास्रवैर्न सास्रवाः । अप्रहीणैस्त्वन्ततः परसन्तानगतैरपि सास्रवा एवेति *दार्ष्टान्तिक*प्रक्रिययापि च चक्षुरादयोऽर्हत्सन्तानगता बाह्याश्च रूपादयोऽनास्रवाः, आस्रवाणामनाश्रयत्वात्; सास्रवाश्च ते, आस्रवाणामप्रतिपक्षत्वात् इति पार्यायिकं सास्रवानास्रवत्वं चक्षुरादीनां कल्प्यत इति सन्देहः । तत्सन्देहविनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते—*"अनास्रवा मार्गसत्यं त्रिविधं चाप्यसंस्कृतम्"* इति । निष्पर्यायमनास्रवा एवामी, न सास्रवा यथोक्तमिति पुनर्वचनम् । ते तर्हि अर्हच्चक्षुरादयो *वैभाषिकैः* क्व पक्षे निक्षेप्तव्याः—किं सास्रवपक्षे, अथानास्रवपक्ष इति ? सास्रवपक्ष इति त आहुः ।

कथं प्रहीणैरास्रवैस्ते सास्रवा व्यवस्थाप्यन्ते ? येष्वास्रवा अनुशेरते, अनुशयितवन्तः, अनुशयिष्यन्ते वा, ते सास्रवाः । त्रैकालिकार्थविवक्षयापि हि लोके वर्तमानकालप्रयोगो दृश्यते—यः प्रजा रक्षति स राजेति, योऽपि रक्षितवान् योऽपि रक्षिष्यति स चापि राजेति गम्यत एवेति अत एवं व्याख्यायते । अथ वा—यद्यपि ते प्रहीणैरास्रवैर्न सास्रवाः, अप्रहीणैस्त्वपरिमितैरास्रवैरन्ततः परसन्तानगतैरपि सास्रवा एव भवन्ति ।

कतमत् त्रिविधमसंस्कृतम् ?

आकाशं द्वौ निरोधौ च;

कतमौ द्वौ ? प्रतिसंख्यानिरोधः, अप्रतिसंख्यानिरोधश्चेति । एतदाकाशादि त्रिविधमसंस्कृतं मार्गसत्यं चानास्रवा धर्माः ।

किं कारणम् ? न हि तेष्वास्रवा अनुशेरत इति ।

यदेतत् त्रिविधमसंस्कृतमुद्दिष्टम्,

तत्राकाशमनावृतिः ॥ ५ ॥

अनावरणस्वभावमाकाशम्, यत्र रूपस्य गतिः ॥ ५ ॥

ननु च समासनिर्देशादेव "सास्रवानास्रवा धर्माः" (अभि० को० १. ४) इति तृतीयराश्यप्रसङ्गः ? न; तत्रैकशेषनिर्देशसम्भवात् । सास्रवाश्चानास्रवाश्च सास्रवानास्रवाश्चेति सास्रवानास्रवा इत्येकशेषः । असरूपाणामप्येकशेष इष्यते, "गुणो यङ्लुकोः" (पा० सू० ७. ४. ८३) इति यथा ।

अपरे पुनराहुः—अर्थापत्त्या सिद्धमेवैतत्, स्पष्टीकरणार्थं तु प्रपञ्च उच्यते । तद्यथा—"विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" (पा० सू० २. १. ५७) इत्यनेनैव सर्वं सिद्धम् "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन" (पा० सू० २. १. ४९) इत्येवमादिप्रपञ्च उच्यते, तद्वदेतत् ।

कतमत् त्रिविधमसंस्कृतम् इति । अप्रतीतत्वात् पृच्छति । त्रिविधग्रहणमियत्तावधारणार्थम् । सन्ति हि केचिद् 'एकमेवासंस्कृतं निर्वाणम्' इत्याहुः, यथा *वात्सीपुत्रीयाः* । 'परमाण्वादयो बहवोऽसंस्कृताः' इति *वैशेषिकाः* । तन्मतप्रतिषेधार्थमियत्तावधारणम् ।

कतमौ द्वौ इति प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावेव पृच्छति, नाकाशम्; आकाशस्य लोके प्रसिद्धत्वात् ।

"तत्राकाशमनावृतिः" इति । 'तत्र' इति निर्धारणे, वाक्योपन्यासे वा । अवकाशं ददातीत्याकाशमिति निर्वचनम् । भृशमस्यान्तः काशन्ते भावा इत्याकाशमित्यपरे । अनावृत्तिः=अनावरणम्, कर्तृसाधनं कर्मसाधनं वा ।

यो धर्मोऽन्यान् धर्मान्नावृणोति, अन्यैर्वा नाव्रियते तत् *अनावरणस्वभावमाकाशम्* । तदप्रत्यक्षविषयत्वादन्यधर्मानावृत्यानुमीयते, न त्वावरणाभावमात्रम् । अत एव च व्याख्यायते—*यत्र रूपस्य गतिरिति* ।

प्रतिसंख्यानिरोधो यो विसंयोगः

यः सास्रवैर्धर्मैर्विसंयोगः स प्रतिसंख्यानिरोधः। दुःखादीनामार्यसत्यानां प्रति[1] प्रतिसंख्यानं[1] प्रतिसंख्या = प्रज्ञाविशेषस्तेन प्राप्यो निरोधः **प्रतिसंख्यानिरोधः,**

यदि यन्नावृणोति नाव्रियते वा तदाकाशम्, अप्रतिघा अपि चिदादयः संस्कारास्तथैवेत्याकाशं प्राप्नुवन्ति ? न प्राप्नुवन्ति; परेषामावरणभावात्। ऋद्धिमन्तो हि चित्तचैत्तबलेन परेषां गतिं चित्तादीन् वा विबध्नन्ति। प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधौ तर्ह्यविबन्धकत्वादाकाशं प्राप्नुतः ? न; तयोः संयोगद्रव्यानुत्पत्तिधर्माणां संयोगप्राप्तिनियतरोधभूतत्वेन, उत्पत्तिविघ्नरोधभूतत्वेन चावरणभूतत्वात्।

अथ वा—यस्यानावरणमेव लक्षणं नान्यल्लक्षणं तदाकाशम्। तयोश्चान्यलक्षणमस्तीति न तौ निरोधावाकाशं प्राप्नुतः। असर्वगतं तर्ह्याकाशमनित्यं वा प्राप्नोति, आवरणाभावे भावात् तद्भावे चाभावात् ? कुड्यादिषु ह्यन्यस्वरूपस्यावरणं भवतीति अत्राकाशलक्षणाभावप्रसङ्गः। कुड्याद्यपगमे च पुनस्तद्भवतीत्यनित्यं प्राप्नोति ? नानित्यं प्राप्नोति; तत्रापि कुड्याद्यवकाशदानादाकाशमस्त्येव। यदि हि तत्राकाशं न स्यात्, तस्यैव कुड्यादेरनवकाशत्वादवस्थानं न स्यात्। यत्तु तत्र रूपान्तरस्यानवस्थानम्, तत् कुड्याद्यावरणात्, नाकाशाभावात्। उक्तं हि भगवता—"पृथिवी भो गौतम, कुत्र प्रतिष्ठिता ? पृथिवी, ब्राह्मण, अब्मण्डले प्रतिष्ठिता। अब्मण्डलं भो गौतम क्व प्रतिष्ठितम् ? वायौ प्रतिष्ठितम्। वायुर्भो गौतम, क्व प्रतिष्ठितः ? आकाशे प्रतिष्ठितः। आकाशं भो गौतम कुत्र प्रतिष्ठितम् ? अतिसरसि महाब्राह्मण, अतिसरसि महाब्राह्मण! आकाशं ब्राह्मण अप्रतिष्ठितमनालम्बनम्" ( ) इति विस्तरः। तस्मादस्त्याकाशमिति *वैभाषिकाः* ॥ ५ ॥

"यो विसंयोगः" इति। विशेषणेनानित्यतानिरोधोऽप्रतिसंख्यानिरोधश्च व्युदस्तौ भवतः। न हि विसंयोगलक्षणौ तौ निरोधौ। विसंयुक्तिः=विसंयोगः, क्लेशविसंयुक्तिलक्षणः, संयोगप्राप्तिनियतरोधभूतो वा यो धर्मः *स प्रतिसंख्यानिरोधः*। *दुःखादीनामार्यसत्यानामिति* विशेषणपरिग्रहात् *प्रतिसंख्यानम्* अनास्रवैव प्रज्ञा गृह्यते। न हि लौकिकी प्रज्ञा दुःखसत्याद्याकारा, किं तर्हि ? उत्तराधरभूमिशान्ताद्युदाराद्याकारा। *प्रज्ञाविशेष* इति विशेषग्रहणं क्लेशप्रहाणानन्तर्यमार्गप्रज्ञाग्रहणार्थम्। *तेन* प्रज्ञाविशेषेण *प्राप्यो निरोध* इति

१—१. प्रतिसंख्यानं—का०।

मध्यपदलोपं[1] कृत्वा[1] गोरथवत् ।

किं पुनरेक एव सर्वेषां सास्रवाणां धर्माणां प्रतिसंख्यानिरोधः ? नेत्याह । किं तर्हि ?

पृथक् पृथक् ।

यावन्ति हि संयोगद्रव्याणि तावन्ति विसंयोगद्रव्याणि । अन्यथा हि दुःखदर्शनहेयक्लेशनिरोधसाक्षात्करणात् सर्वक्लेशनिरोधसाक्षात्क्रिया प्रसज्येत । सति चैवं शेषप्रतिपक्षभावनावैयर्थ्यं स्यात् ।

यत्तर्ह्युक्तम्—"असभागो निरोधः" इति, अस्य कोऽर्थः ?

प्रतिसंख्यानिरोधः । *मध्यपदलोपं कृत्वा* इति । "शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानम्, शाकप्रियाः पार्थिवाः शाकपार्थिवाः" (पा० सू० २. १. ६०) इतीष्ट्या मध्यपदलोपः । यदि प्रतिसंख्ययानास्रवैव प्रज्ञा गृह्येत, लौकिकमार्गप्राप्यो निरोधो न गृहीत इत्यव्यापि लक्षणं प्राप्नोति ? नाव्यापि; सर्वो हि त्रैधातुकसास्रववस्तुनिरोधोऽनास्रवया प्रज्ञया प्राप्यते । न स निरोधोऽस्ति यो लौकिक्यैव प्रज्ञया प्राप्यते नानास्रवयेति किं लौकिक्या प्रज्ञया प्रयोजनम् ! यो हि लौकिकेन मार्गेण कश्चिन्निरोधः प्राप्यते, स एव पुनर्लोकोत्तरेण प्राप्यत एवेति लोकोत्तरैव प्रज्ञा तत्र, न लौकिकी । द्रव्यसन् प्रतिसंख्यानिरोधः; सत्यचतुष्टयनिर्देशनिर्दिष्टत्वाद्, मार्गसत्यवदिति *वैभाषिकाः* ।

"पृथक् पृथक्" इति नानेत्यर्थः । *यावन्ति हि संयोगद्रव्याणीति* । संयुक्तिः= संयोगः, संयोगाय द्रव्याणि संयोगद्रव्याणि । सम्प्रयुज्यते तेष्विति वा संयोगाः, संयोगाश्च ते द्रव्याणि चेति संयोगद्रव्याणि, सास्रवद्रव्याणीति यावदुक्तं भवति । "सास्रवं हि द्रव्यं स्तम्भस्थानीयम्, सम्प्रयोजनं रज्जुस्थानीयम्, पुद्गलस्तु बलीवर्दस्थानीयः" ( ) इति भगवतोक्तम् । *अन्यथेति* । यद्येक इत्यर्थः । *सर्वक्लेशनिरोधसाक्षात्क्रियेति* समुदयादिदर्शनभावनाहेयक्लेशनिरोधप्राप्तिरित्यर्थः । *शेषप्रतिपक्षभावनावैयर्थ्यमिति* । शेषक्लेशसमुदयादिदर्शनभावनाप्रहातव्यात्मकप्रतिपक्षमार्गोत्पादनं निष्प्रयोजनमित्यर्थः ।

यत्तर्ह्युक्तमसभागो निरोध इति । कोक्तम् ? सूत्रे । पूर्वभर्त्रा *विशाखेन* गृहपतिना पृष्टया *धर्मदिन्नया* भिक्षुण्योक्तम्—"किं सभाग आर्ये निरोधः ? असभाग आयुष्मन् विशाख" (म० नि० १. ४४) इति । 'अप्रतिसदृशो निरोधः' इत्यर्थमभिसमीक्ष्य पृच्छति—*अस्य कोऽर्थ* इति । बहुत्वे हि सति प्रतिसदृशोऽन्यतमो

१-१. मध्यपदलोपात्—का० ।

'नास्य कश्चित् सभागहेतुरस्ति नासौ कस्यचित्' इत्ययमस्य वाक्यस्यार्थः, न तु नास्य कश्चित् सभागोऽस्तीति ॥

उक्तः प्रतिसंख्यानिरोधः ॥

उत्पादात्यन्तविघ्नोऽन्यो निरोधोऽप्रतिसंख्यया ॥ ६ ॥

अनागतानां धर्माणामुत्पादस्यात्यन्तं विघ्नभूतो विसंयोगाद् योऽन्यो निरोधः **सोऽप्रतिसंख्यानिरोधः**। न ह्यसौ प्रतिसंख्यया लभ्यते, किं तर्हि? प्रत्ययवैकल्यात्।

भवेदिति परस्याभिप्रायः। *नास्य कश्चित् सभागहेतु*रिति। सभागहेतुः सभाग इत्येकोऽर्थः, हेतुशब्दलोपात्। दृश्यन्ते हि पदेषु पदैकदेशान् प्रयुञ्जानाः, वाक्येषु च वाक्यैकदेशान्। तद्यथा—सत्यभामा, भामा; देवदत्तः, दत्तः; प्रविश पिण्डीम्, प्रविश तर्पणमिति। नित्यः खलु प्रतिसंख्यानिरोधः, तस्य किं सभागहेतुना प्रयोजनमित्यसभागहेतुः, असभागः। नास्ति सभागोऽस्येत्यसभागः, बहुव्रीहिसमासः। *नासौ कस्यचि*दिति। नासौ प्रतिसंख्यानिरोधः कस्यचिदन्यस्य धर्मस्य सभागहेतुरित्यधिकृतम्। किं कारणम्? संस्कृत एवेति सभागहेतुरिष्यते। तत्र न सभागोऽसभाग इति तत्पुरुषः। न तु *नास्य कश्चित् सभागोऽस्ती*ति। न त्वस्य निरोधस्य कश्चिदन्यो निरोधः सदृशो न भवतीत्यर्थः ॥

*अनागतानां धर्माणामुत्पादस्यात्यन्तं विघ्नो*ऽत्यन्तविघ्नः=अत्यन्तनियतरोधः। *अन्य* इति। अप्रतिसंख्यानिरोधः। स हि प्रतिसंख्यानिरोधादनन्तरोक्तादन्यः। *अप्रतिसंख्यये*ति। प्रसज्यप्रतिषेधेऽयमकारः, न प्रतिसंख्यया प्राप्य इत्यर्थः। अथ वा पर्युदासे—प्रतिसंख्याया यदन्यत् प्रत्ययवैकल्यं सा प्रतिसंख्या, तया प्राप्यो निरोधोऽप्रतिसंख्यानिरोधः, मध्यपदलोपात्। अयुक्तमेतत्; प्रत्ययवैकल्यं ह्यभावः, कथमभावेन स निरोधः प्राप्यत इति? औपचारिकत्वाददोषः।

अथ वा—अप्रतिसंख्यानिरोध इति न प्रतिसंख्यानिरोधोऽप्रतिसंख्यानिरोधः। प्रतिसंख्यानिरोधादन्यत्वमात्रमेवोच्यते, न तु प्रत्ययवैकल्यस्य व्यापार इति। *उत्पाद*ग्रहणमनित्यतानिरोधव्युदासार्थम्। अनित्यतानिरोधो हि धर्मस्थितेरत्यन्तविघ्नः, न धर्मोत्पादस्य। *अत्यन्त*ग्रहणमसंज्ञिनिरोधसमापत्त्यसंज्ञिकव्युदासार्थम्। तानि ह्यनागतानां चित्तचैत्तानामुत्पादविघ्नः, न त्वत्यन्तम्; तावत्कालिकत्वात् तद्विघ्नभावस्य।

यथैकरूपव्यासक्तचक्षुर्मनसो यानि रूपान्तराणि[1] शब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यानि चात्ययन्ते तदालम्बनैः पञ्चभिर्विज्ञानकायैर्न शक्यमुत्पत्तुम्[2], न हि ते समर्था[3] अतीतं विषयमालम्बयितुमिति । अतः स तेषामप्रतिसंख्यानिरोधः प्रत्ययवैकल्यात् प्राप्यते ।

यथैकरूपव्यासक्तचक्षुर्मनस इति। विस्तरः—यथेत्युदाहरणकथनम् । यथैकस्मिन्नीले रूपे व्यासक्तं चक्षुर्मनश्च यस्य स एकरूपव्यासक्तचक्षुर्मनाः, तस्य यानि *रूपान्तराणि* गृह्यमाणान्नीलादन्यानि नीलान्तरपीतलोहितावदातादीनि वर्णरूपाणि संस्थानरूपाणि च *शब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यानि* च सर्वाणि *अत्ययन्ते* प्रत्युत्पन्नमध्वानमतिक्रामन्ति । अतीतमध्वानं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । *तदालम्बनै*रिति । तानि नीलान्तरादीन्यनन्तरोक्तान्यालम्बनान्तराणि येषां ते तदालम्बनाः । के ? पञ्च विज्ञानकायाः, तैः *न शक्यमुत्पत्तु*मिति भावसाधनमेतत् । *न हि ते समर्था* इति । विस्तरः—न हि ते पञ्च विज्ञानकाया *अतीतं विषयं* स्वालम्बनमपि शक्ता ग्रहीतुम्; वर्तमानालम्बनत्वात् पञ्चानां विज्ञानकायानाम्। अथान्यदिदानीं नीलान्तरादिकं वर्तमानमालम्ब्य कस्मान्नोत्पद्यन्ते? न शक्यमेवं भवितुम्; सर्वधर्माणां चतुष्के नियतत्वात्—हेतौ, फले, आश्रये, आलम्बने चेति। यस्य विज्ञानस्य यदालम्बनं तदेव तस्यालम्बनं भवेत्, भवेन्नान्यदिति आलम्बनप्रत्ययवैकल्यात् ते पञ्च विज्ञानकाया न पुनरुत्पद्यन्ते। अत आह—*स तेषामप्रतिसंख्यानिरोध* इति । विस्तरः—तेषां पञ्चानां विज्ञानकायानां *प्रत्ययवैकल्यात् प्राप्यत* आलम्बनप्रत्ययवैकल्यात् । चतुर्भिरेव हि प्रत्ययैर्हेतुसमनन्तरालम्बनाधिपतिप्रत्ययैश्चित्तचैत्ता उत्पद्यमाना उत्पद्यन्ते । तेषामन्यतरवैकल्येऽप्यनुत्पत्तिः; समनन्तरप्रत्ययवैकल्यादित्यपरे। समनन्तरप्रत्ययो हि तदानीं चित्तचैत्तलक्षण एकस्यैव तस्य नीलविज्ञानस्योत्पत्ताववकाशं ददाति, नेतरेषां नीलान्तरादिविज्ञानानाम्; युगपद्विज्ञानोत्पत्त्यसम्भवात् । उदाहरणमात्रं चैतत् । एवं क्षान्तिलाभ्यादीनां पञ्चानामप्यापायिकानामनागतानां स्कन्धानां तदुत्पत्तिविरुद्धप्रत्ययसम्मुखीभावेन प्रत्ययवैकल्यादप्रतिसंख्यानिरोधः प्राप्यत इत्युदाहार्यम् । अप्रतिसंख्यानिरोधमेव वाभिसन्धाय स्रोतआपन्नं पुद्गलमधिकृत्योक्तं *भगवता*—"निरुद्धा अस्य नरकास्तिर्यञ्चः प्रेताः" (　　　　) इति । तदेवञ्जातीयकानामनागतानां धर्माणां प्रत्ययवैकल्यात्प्रतिसंख्यामन्तरेणोत्पादस्य नियतरोधभूतो यो धर्मः सोऽप्रतिसंख्यानिरोध इत्युच्यते । न हि प्रत्ययवैकल्य-

---

१. रूपाणि—का० ।　　२. पुनरुत्पत्तुम्—का० ।
३. सत्या—का० ।

चतुष्कोटिकं चात्र भवति—१. सन्ति ते धर्मा येषां प्रतिसंख्यानिरोध एव लभ्यते, तद्यथा अतीतप्रत्युत्पन्नोत्पत्तिधर्माणां सास्रवाणाम् । २. सन्ति येषामप्रतिसंख्यानिरोध एव, तद्यथा अनुत्पत्तिधर्माणामनास्रवसंस्कृतानाम् । ३. सन्ति[1] येषामुभयम्, तद्यथा सास्रवाणामनुत्पत्तिधर्माणाम् । ४. सन्ति येषां नोभयम्,

---

मात्रादत्यन्तं तदनुत्पत्तिरुपपद्यते ; पुनस्तज्जातीयप्रत्ययसान्निध्ये तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्, को हि तदा तदुत्पत्तौ विबन्धः स्यादिति *वैभाषिकाः* ।

चतुष्कोटिकं चात्रेति। विस्तरः—अत्र प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधलक्षणनिर्देशे चतुष्कोटिकं चतुष्प्रकारं प्रश्नविसर्जनम्। किमर्थम्? व्युत्पादनार्थम्। *तद्यथातीतप्रत्युत्पन्नोत्पत्तिधर्माणां सास्रवणा*मिति सास्रवत्वात् प्रतिसंख्यानिरोध एव लभ्यते। अतीतप्रत्युत्पन्नानामुत्पादस्य कृतत्वादुत्पत्तिधर्माणां वावश्यम्भावान्नाप्रतिसंख्यानिरोधो लभ्यते । उत्पादात्यन्तविघ्नलक्षणो ह्यप्रतिसंख्यानिरोधः । *तद्यथानुत्पत्तिधर्माणामनास्रवसंस्कृताना*मिति । अत्यन्तविघ्नितोत्पादत्वादेषामनुत्पत्तिधर्मत्वम्। अतश्च तेषामप्रतिसंख्यानिरोधो लभ्यते। तद्यथा षड्भूमिकानामनागम्यध्यानान्तरध्यानभूमिकानां श्रद्धानुसारिमार्गाणामेकस्मिन् सम्मुखीभूते शेषाणां पञ्चानामप्रतिसंख्यानिरोधो लभ्यते, न तु प्रतिसंख्यानिरोधः; अनास्रवत्वात्। न हि निर्दोषं प्रहाणार्हं भवति। अनुत्पत्तिधर्मग्रहणमतीतप्रत्युत्पन्नोत्पत्तिधर्मनिरासार्थम्, अनास्रवग्रहणं सास्रवनिरासार्थम् । संस्कृतग्रहणमसंस्कृतनिरासार्थम् । असंस्कृतमपि हि स्वभावतोऽनुत्पत्तिधर्मकम्। अतस्तत्प्रसङ्गो मा भूदिति तद्विशेषणम्।

केषाञ्चिदेवं पाठः—*तद्यथानुत्पत्तिधर्माणामनास्रवाणा*मिति । तेषां कथमसंस्कृतानां ग्रहणाप्रसङ्गः ? न भवति । येषां धर्माणां प्रतिसंख्यानिरोधोऽप्रतिसंख्यानिरोधो वा सम्भवति तेषामधिकारः, न चासंस्कृतानां तौ निरोधौ सम्भवतः। उत्पादात्यन्तविघ्नो ह्यप्रतिसंख्यानिरोधः। न चासंस्कृतानामुत्पादोऽस्ति। किञ्च—अनुत्पत्तिधर्माणामिति पर्युदासेन नञ्समासः। उत्पत्तिधर्मेभ्यो येऽन्ये तत्सदृशाश्च धर्मास्तेऽनुत्पत्तिधर्माणः। के च तादृशाः? संस्कृता एव नासंस्कृता इत्यप्रसङ्गोऽसंस्कृतानामिति ब्रुवते।

*सन्ति येषामुभय*मिति प्रतिसंख्यानिरोधश्च, अप्रतिसंख्यानिरोधश्च। *तद्यथा सास्रवाणा*मिति । विस्तरः—सास्रवत्वात् तेषां प्रतिसंख्यानिरोधः प्राप्यते। अनुत्पत्तिधर्मत्वादप्रतिसंख्यानिरोधोऽपि प्राप्यते यदा, तदानयोः प्राप्तिरभिप्रेयते। नावश्यमनयोर्युगपत् प्राप्तिर्भवति। केषाञ्चिद्धि पूर्वं प्रतिसंख्यानिरोधः

---

१. सन्ति ते—का० ।

तद्यथा अतीतप्रत्युत्पन्नोत्पत्तिधर्माणामनास्रवाणामिति ॥ ६ ॥

उक्तं त्रिविधमसंस्कृतम् ॥

यदुक्तम्[1]—"संस्कृता मार्गवर्जिताः सास्रवाः" इति (अभि० को० १.४), कतमे ते संस्कृताः ?

ते पुनः संस्कृता धर्मा रूपादिस्कन्धपञ्चकम् ।

रूपस्कन्धः, वेदनास्कन्धः, संज्ञास्कन्धः, संस्कारस्कन्धः, विज्ञानस्कन्धश्चेति,

---

प्राप्यते, पश्चादप्रतिसंख्यानिरोधः, तद्यथा—अर्हत एकरूपव्यासक्तचक्षुर्मनसस्तदन्यरूपाद्यालम्बनानां पञ्चानां विज्ञानकायानाम् । केषाञ्चित् पूर्वमप्रतिसंख्यानिरोधः प्राप्यते, पश्चात् प्रतिसंख्यानिरोधः, तद्यथा—क्षान्तिलाभिनोऽपायगतीनाम् । केषाञ्चिद् युगपत्, तद्यथा—दृष्टिप्राप्तस्याधिमात्राधिमात्रक्लेशप्रतिपक्षोदये तेषामधिमात्राणामनागतानां क्लेशानां प्रतिसंख्यानिरोधश्चाप्रतिसंख्यानिरोधश्च युगपत् प्राप्यते । एवमन्येषामपि सम्भवतो योज्यम् ।

*तद्यथातीतप्रत्युत्पन्नोत्पत्तिधर्माणामनास्रवणा*मिति । अतीतादीनामेषामुत्पादस्य विघ्नयितुमशक्यत्वादप्रतिसंख्यानिरोधो न लभ्यते । अनास्रवत्वाच्चैषां प्रतिसंख्यानिरोधोऽपि न लभ्यते । असंस्कृतानां तूत्पादाभावान्नाप्रतिसंख्यानिरोधोऽस्ति । 'उत्पादात्यन्तविघ्नो ह्यप्रतिसंख्यानिरोधः' इत्युक्तं प्राक् । अनास्रवत्वाच्च प्रतिसंख्यानिरोधोऽपि नास्ति ॥ ६ ॥

एवमसंस्कृतस्याल्पवक्तव्यत्वात् पुरस्तात् तत्प्रश्नान् परिसमापय्य संस्कृतान्निर्देष्टुकाम उपोद्घातमुत्थापयति—यदुक्तम् *"संस्कृता मार्गवर्जिताः सास्रवाः"* (अभि० १. ४) *इति, कतमे ते संस्कृता* इति ।

"ते पुनः संस्कृता धर्माः" इति । पुनःशब्दः प्रभेदान्तरप्रदर्शनार्थः । उक्तः पूर्वप्रभेदः—"सास्रवानास्रवाः" इति । अयं तु पुनःप्रभेद इति । असंस्कृतनिर्देशेन व्यवहितत्वात् पुनः संस्कृतग्रहणमसंस्कृतनिरासार्थम् । 'ते' इति तच्छब्दः पूर्वप्रकृतापेक्षः । के च पूर्वप्रकृताः ? अवर्जिताश्च ये सास्रवाः, वर्जिताश्च ये मार्गसत्यस्वभावाः, उभये ह्यपेक्षिताः । कथं गम्यते ? "ये सास्रवा उपादानस्कन्धास्ते" (अभि० १. ८) इत्यनास्रवेभ्यः सास्रवनिष्कर्षवचनात् । यत् *"रूपादिस्कन्धपञ्चकम्"* वक्ष्यमाणलक्षणम्, तेऽमी संस्कृता द्रष्टव्याः । अन्योन्यमेषां संग्रहः ।

रूपादिग्रहणं शीलादिस्कन्धनिरासार्थम् । अन्येऽपि हि पञ्च स्कन्धाः सन्ति—शीलस्कन्धः, समाधिस्कन्धः, प्रज्ञास्कन्धः, विमुक्तिस्कन्धः, विमुक्तिज्ञानदर्शन-

---

१. यत्तूक्तं—का० ।

एते संस्कृता धर्माः। **समेत्य** = सम्भूय प्रत्ययैः कृता इति संस्कृताः । न ह्येकप्रत्ययजनितं किञ्चिदस्तीति तज्जातीयत्वादनागतेष्वविरोधः, दुग्धवत्[1] ।

त एवाध्वा कथावस्तु सनिःसाराः सवस्तुकाः ॥ ७ ॥

त एव संस्कृता गतगच्छद्गमिष्यद्भावाद्**ध्वानः**, अद्यन्तेऽनित्यतयेति वा । **कथा** = वाक्यम्, तस्या **वस्तु** नाम । सार्थकवस्तुग्रहणात् तु संस्कृतं **कथावस्तू**च्यते । अन्यथा हि **प्रकरणग्रन्थो** विरुध्येत—"कथावस्तून्यष्टादश-

---

स्कन्धश्चेति । स्कन्धग्रहणं रूपादिविषयनिरासार्थम् । *समेत्य सम्भूये*ति पर्यायावेतौ । अथ वा—समेत्य = समागम्य, अन्योन्यमपेक्ष्येत्यर्थः । सम्भूय, सञ्जन्येत्येवं संशब्दस्यार्थं दर्शयति । न *ह्येकप्रत्ययजनित*मिति सर्वाल्पप्रत्ययत्वेऽप्यवश्यं द्वौ प्रत्ययौ स्तः ।

"चतुर्भिश्चित्तचैत्ता हि समापत्तिद्वयं त्रिभिः ।
द्वाभ्यामन्ये तु जायन्ते" (अभि० ४.६५)

इति वचनात् । दु*ग्धवदि*ति । संस्कृतशब्दस्य निष्ठान्तत्वान्निष्ठान्तशब्देनैव दृष्टान्तं दर्शयति । दुग्धवदिति दुग्धं नाम क्षीरम् । यत् स्तनान्निष्कासितं तद् दुग्धमिति न्याय्यम्, यत्तु निष्कासिष्यते यच्च नैव निष्कासिष्यते धेनुस्थमेव वर्तते तद् दुग्धमिति न प्राप्तम्, उच्यते च लोके । एवमिहापि ये संस्करिष्यन्त उत्पत्तिधर्माणोऽनागताः, येऽपि न संस्करिष्यन्तेऽनुत्पत्तिधर्माणस्तेऽपि संस्कृता इत्युच्यन्ते; *तज्जातीयत्वात्* स्वलक्षणसादृश्यात् ।

"*त एवाध्वा*" इति । विस्तरः—सर्वाभिधर्मः सूत्रार्थः=सूत्रनिकषः, सूत्रव्याख्यानमिति । सूत्रोक्तानामप्यध्वादीनां स्कन्धपर्यायरूपाणामिह वचनम् । *गतगच्छद्गमिष्यद्भावा*दिति । लोके प्रसिद्धमध्वानमपेक्ष्यायमध्वा व्याख्यातः । तथा हि लोके कथ्यते—अयमध्वा ग्रामं गतः, अयमध्वा गच्छति, अयमध्वा गमिष्यतीति । एवमिहापि गतोऽध्वा योऽतीतः, गच्छति यो वर्तमानः, गमिष्यति योऽनागत इति । *अद्यन्तेऽनित्यतयेति वा* वा । अध्वान इत्यधिकृतम् । नैरुक्तं विधानमपेक्ष्यायमर्थो दर्शितः । अद्यन्तेः=नित्यतया भक्ष्यन्त इत्यध्वान इति संस्कृता एवाध्वशब्देन *भगवता* देशिताः ।

"*कथावस्तु*"—शब्देनापि त एव संस्कृता *भगवता* देशिताः । "त्रीणीमानि भिक्षवः कथावस्तून्यचतुर्थान्यपञ्चमानि, यान्याश्रित्यार्याः कथाः कथयन्तः कथयन्ति । कतमानि त्रीणि ? अतीतं कथावस्तु, अनागतं कथावस्तु, प्रत्युत्पन्नं

---

१. दुग्धेन्धनवत्—का० ।

भिर्धातुभिः संगृहीतानि" (   ) । निःसरणं निःसारः = सर्वस्य संस्कृतस्य निर्वाणम्, तदेषामस्तीति **सनिःसाराः** । सहेतुकत्वात् **सवस्तुकाः** । हेतुवचनः किल वस्तुशब्द इति **वैभाषिकाः** । इत्येते संस्कृतधर्मपर्यायाः ।

त एव पुनः संस्कृता धर्माः—

कथावस्तु" (अं० नि० ३.७.७) इति । *कथा वाक्य*मिति । विस्तरः—कथा = वाक्यम्, वर्णात्मकः शब्द इत्यर्थः । *तस्या वस्तु नाम* विषय इत्यर्थः । नाम्नः पुनरर्थोऽभिधेयः । तथा हि वक्ष्यति—"वाङ् नाम्नि प्रवर्तते नामार्थं द्योतयति" इति । यदि नामैव कथावस्तु, नामैव संस्कारस्कन्धैकदेश एवेति, कथं कृत्वा कथावस्तुशब्देन संस्कृता एवोक्ताः ? इत्यत आह—*सार्थकवस्तुग्रहणात् तु संस्कृतं कथावस्तूच्यत* इति । *अन्यथा हीति* । विस्तरः—यदि सार्थकं वस्तु न गृह्येत, *प्रकरणग्रन्थो विरुध्येत—कथावस्तून्यष्टादशभिर्धातुभिः संगृहीतानी*ति । कया पुनर्युक्त्या सार्थकं वस्तु गृह्यते ? द्विविधः कथाया विषयः—साक्षात्, पारम्पर्येण च । साक्षाद्विषयो नाम, पारम्पर्येणार्थः । स हि स्वविषयभूतस्य नाम्नो विषय इति । अतस्तस्यापि विषयो व्यवस्थाप्यते । असंस्कृतं कस्मान्न कथावस्तुत्वेनोक्तम् ? अध्वपतितस्य नाम्नोऽनध्वपतितेन सहार्थायोगात् । विषयो हेतुरिति वा । अर्थद्वयवाचकवस्तुशब्दपरिग्रहाद् वा । यदि कथाया विषयो हेतुः प्रत्ययश्च भवति, तत् कथावस्तु । असंस्कृतं तु न हेतुप्रत्ययः कथाया इति न कथावस्तु । अथ वा—अतीतादीनां संस्कृतानामतिबहुरूपत्वेनाख्यातकरणयोग्यत्वात्—'एवं चैवं च *दीपंकर*स्तथागतोऽभूत्', 'एवं चैवं च *मैत्रेय*स्तथागतो भविष्यति', 'एवं चैवं च राजा *कप्फिणो* भवति' इति । अतः संस्कृता एव कथावस्तुत्वेनोक्ताः, नासंस्कृताः ।

*सर्वस्य संस्कृतस्य निर्वाण*मिति निरुपधिशेषनिर्वाणम् । यद्येवम्, सास्रवस्य तदस्तीति भवति सास्रवस्य सनिःसारत्वयोगः, मार्गसत्यस्य तु कथम् ? "कोलोपमं धर्मपर्यायमाजानद्भिर्धर्मा अपि प्रहातव्याः प्रागेवाधर्माः" (वज्र० प्र०) इति मार्गसत्यस्यापि निःसरणं कल्पत एवेति सर्व एव संस्कृता सनिःसारा भवन्ति ।

"सवस्तुकाः" इति । वसन्त्यस्मिन् प्राक् कार्याणि पश्चात्तत उत्पत्तिरिति वस्तुहेतुरित्यर्थः, स एषामस्तीति सवस्तुकाः । प्रवचने हि वस्तुशब्दः पञ्चस्वर्थेषु दृश्यते—स्वभावे, आलम्बने, संयोजनीये, हेतौ, परिग्रहे च । स्वभावे तावत्—यद् वस्तु प्रतिलब्धं समन्वागतः स तेन वस्तुनेति तेन स्वभावेनेति गम्यते । आलम्बने—ज्ञेया धर्माः । कतमे ? आह—सर्वे धर्मा ज्ञानेन ज्ञेया यथावस्तु, यथालम्बनमित्यर्थः । संयोजनीये—यस्मिन् वस्तुन्यनुनयसंयोजनेन संयुक्ताः प्रतिघ-

ये सास्रवा उपादानस्कन्धास्ते

अतः किं सिद्धम्? 'य उपादानस्कन्धाः स्कन्धा अपि ते स्युः स्कन्धा एव, नोपादानस्कन्धाः, अनास्रवाः संस्काराः' इति। तत्र उपादानानि = क्लेशाः, तत्सम्भूतत्वादु**पादानस्कन्धाः**, तृणतुषाग्निवत्। तद्विधेयत्वाद्वा, राजपुरुषवत्। उपादानानि वा तेभ्यः सम्भवन्तीति **उपादानस्कन्धाः** पुष्पफलवृक्षवत्।

त एव सास्रवा धर्मा उच्यन्ते—

संयोजनेनापि तस्मिन्निति। हेतौ—सवस्तुका धर्माः। कतमे? सर्वे संस्कृता धर्मा इति। परिग्रहे—क्षेत्रवस्तु, गृहवस्तु, आपणवस्तु, धनवस्तु। परिग्रहं प्रहाय ततः प्रतिविरतो भवतीति। इह हेतौ वस्तुशब्दो वेदितव्यो हेतुवचनः। *किलेति* किलशब्दः परमतं[1] दर्शयति। स्वमतं त्वस्य लक्ष्यते। सवस्तुकाः सस्वभावाः संस्कृताः। असंस्कृतास्त्ववस्तुकाः; प्रज्ञप्तिसत्त्वादिति ॥ ७ ॥

त एव पुनः संस्कृता इति ये सास्रवा अनास्रवाः पूर्वमुक्ता इति दर्शयति—*"ये सास्रवा उपादानस्कन्धास्ते"* इति। 'तेषाम्' इत्यत्राध्याहार्यम्। *किं सिद्धमिति*। यदर्थापन्नं तद्विचारयति। उपादानस्कन्धादयः सूत्रेषूक्ताः, तेनेह ते न व्याख्यायन्ते। सर्वोऽभिधर्मः सूत्रार्थ इति विस्तरेणोक्तमेतत्। *तत्सम्भूतत्वादुपादानस्कन्धा* इति। उपादानसम्भूताः स्कन्धा उपादानस्कन्धाः; मध्यपदलोपात्। *यथा* तृणसम्भूतोऽग्निस्तृ*णाग्निः*, तुषसम्भूतोऽग्निस्तु*षाग्नि*रिति। उपादानानां स्कन्धा उपादानस्कन्धा इति षष्ठीसमासेनैव मध्यपदलोपमकृत्वान्ये साधयन्ति, एवं च निदर्शयन्ति—यथा तृणानामग्निस्तृणाग्निरिति। युक्तम् ये सत्त्वसंख्यातास्त उपादानस्कन्धाः, क्लेशाभिष्यन्दितकर्महेतुकत्वात्; बाह्यास्तु भावाः कथमुपादानस्कन्धाः? तेऽप्युपादाननिर्वृत्ताः; "कर्मजं लोकवैचित्र्यम्" (अभि० को० ४. १) इति सिद्धान्तात्।

*तद्विधेयत्वाद्वा राजपुरुषव*दिति। यथा राज्ञो विधेयः पुरुषः, एवमुपादानानां विधेयाः स्कन्धाः; तद्वशेनालम्बनगत्यन्तरप्रवृत्तेः। *उपादानानि वा तेभ्यः सम्भवन्तीति*। अर्थकथनमात्रमेतत्। पदानि त्वेवं वक्तव्यानि—उपादानानां सम्भवा हेतवो वा स्कन्धा उपादानस्कन्धाः। *पुष्पफलवृक्षवत्*। यथा पुष्पाणां फलानां वा सम्भवो हेतुर्वृक्षः, पुष्पवृक्ष इति वा, तद्वत्। अर्हत्स्कन्धा अपि पारसान्तानिकोपादानविधेयाः; विक्रियापादनात्। तेभ्योऽपि पारसान्तानिकान्युपादानानि सम्भवन्तीत्यविरुद्धमेषामुपादानस्कन्धत्वम्।

---

१. वैभाषिकमतमित्यर्थः।

सरणा अपि ।

रणा हि क्लेशाः; आत्मपरव्याबाधनात् । तदनुशयितत्वात् **सरणाः**, सास्रववत् । पुनः—

दुःखं समुदयो लोको दृष्टिस्थानं भवश्च ते ॥ ८ ॥

आर्याणां प्रतिकूलत्वाद् **दुःखम्** । समुदेत्यस्माद् दुःखमिति **समुदयः** । लुज्यत[1] इति **लोकः** । दृष्टिरस्मिंस्तिष्ठत्यनुशयनादिति **दृष्टिस्थानम्** । भवतीति **भवः** । इत्येते सास्रवाणां धर्माणामन्वर्थपर्यायाः ॥ ८ ॥

रणा हि क्लेशा आत्मपरव्याबाधनादिति । ये ह्यात्मानं परांश्च व्याबाधन्ते ते रणाः, युद्धानीत्यर्थः । तथैव च क्लेशा रणा उच्यन्ते । *तदनुशयितत्वा-दिति* । तैरनुशयिता उपसेविता इत्यर्थः । अथ वा—अनुशयिनः कृतास्तैरनु-शयिताः, तद्भावस्तदनुशयितत्वम्, तस्मात् = तदनुशयितत्वात् । अथ वा—तेषामनुशयितत्वम्, तस्मात् । *सरणाः सास्रववत्* । सास्रवत्वे यद्व्याख्यानं तदेवास्य वक्तव्यम् । *आर्याणां प्रतिकूलत्वात् दुःखम्* इति । संस्कारदुःखतयार्याणां तत् प्रतिकूलम् । *समुदेत्यस्मात् दुःखमिति समुदय* इति । हेतुभूताः स्कन्धाः समुदयः, फलभूताः स्कन्धा दुःखमिति वर्णयन्ति । *लुज्यत इति लोकः* इति । "अस्मिन्नेव रोहिताश्व व्याममात्रे कलेवरे लोकं प्रज्ञपयामि लोकसमुदयं च" (अं० नि० २. ४८) इति सूत्रम्, "लुज्यते प्रलुज्यते तस्माल्लोकः" (सं० नि० ४. ५२) इति च भगवतैवोक्तम् । लुज्यते विनश्यतीत्यर्थः । लुजिरिह गृहीतः, न लोकिः । नैरुक्तेन तु विधानेन गकारस्य स्थाने ककारः कृतः, तस्माल्लोक इति भवति । *दृष्टिरस्मिंस्तिष्ठतीति* । "ये केचिद् भिक्षव आत्मत आत्मीयतश्च समनुपश्यन्ति त इमानेव पञ्चोपादानस्कन्धानात्मत आत्मीय-तश्च समनुपश्यन्ति" (   ) इति वचनादुपादानस्कन्धाः दृष्टिस्थानम् ।

भवतीति भवः इति । सास्रवा एव धर्मा भवशब्देनोक्ताः; "भवः कतमः ? पञ्चोपादानस्कन्धाः" (   ) इति वचनात् । एते च दुःखादयः शब्दा मार्गसत्येऽपि प्रसज्यन्ते, मार्गसत्यमपि हि संस्कारदुःखतया दुःखम्, समनन्तर-प्रत्ययादिभावेन चास्मात् सास्रवं वस्तु समुदेति, लुज्यते च, दृष्टिश्च तदालम्बते, भवति च तदुत्पद्यत इत्यर्थः ? नैष दोषः; रूढिं ह्यपेक्षते शब्दप्रवृत्तिः । ये धर्माः

---

१. लक्ष्यत—का० ।

"पञ्च रूपादयः स्कन्धाः" (अभि० को० १.७) इत्युक्तम्, तत्र—

रूपं पञ्चेन्द्रियाण्यर्थाः पञ्चाविज्ञप्तिरेव च ।

पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुः-श्रोत्र-घ्राण-जिह्वा-कायेन्द्रियाणि, **पञ्चार्थास्तेषामेव** चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां यथास्वं ये पञ्च विषयाः रूपशब्दगन्धरसस्प्रष्टव्याख्याः, **अविज्ञप्तिश्च**—इति एतावान् रूपस्कन्धः ।

तत्र य एते पञ्च रूपादयोऽर्था उक्ताः,

तद्विज्ञानाश्रया रूपप्रसादाश्चक्षुरादयः ॥ ९ ॥

संस्कारदुःखतया आर्याणां प्रतिकूला दुःखानिरोधिनः तदुत्पादकाः प्रसिद्धा दृष्टिपुष्टिजनका अनादिमति च संसारे विनश्यन्ति, भवन्ति तेष्वेवामी दुःखादय आर्यैः सङ्केतिताः, न मार्गसत्ये । तस्मात् सास्रवा एव धर्मा दुःखशब्दाद्यभिधेया भवन्ति, नानास्रवाः । न हि 'गच्छतीति गौः' इत्युक्ते सर्वो गन्ता गौरित्युच्यते । तस्मात् सूक्तम्—"दुःखं समुदयः" इत्येवमादि ॥ ८ ॥

"रूपम्" इति रूपस्कन्धः । *"पञ्च"* इति मनइन्द्रियव्युदासार्थम् । *"अर्थाः"* विषयाः । अर्थ्यन्ते ज्ञायन्त इत्यर्थः । पुनः *"पञ्च"* इति ग्रहणं धर्मायतनविषयनिरासार्थम् ।

"तद्विज्ञानाश्रयाः" इति । तच्छब्दोऽर्थानपेक्षते । तेष्वर्थेषु तेषां वा विज्ञानानि तद्विज्ञानानि, तेषामाश्रयास्तद्विज्ञानाश्रयाः ।

"रूपप्रसादाः" इति । रूपाणि च तानि प्रसादाश्च त इति रूपप्रसादाः । अनेन विशेषणेन मनइन्द्रियं निरस्तं भवति । मनोऽपि हि तद्विज्ञानाश्रयः, "पञ्चानां सहजाश्च तैः" (अभि० १. ४३) इति सिद्धान्तात् अनुशयितास्ते, न तु मनो रूपस्वभावमित्यतो निरस्तम् ।

रूपग्रहणं त्विह श्रद्धाप्रसादनिरासार्थम् । 'तद्विज्ञानाश्रयाः' इत्यनेन विशेषणेन च श्रद्धाया अप्रसङ्ग इति चेत् ? न; बहुव्रीहिकल्पनायां तत्प्रसङ्गसम्भवात् । रूपग्रहणे तु बहुव्रीहिकल्पना निवर्तते । न हि रूपमयोऽस्ति प्रसादो यस्य तद्विज्ञानान्याश्रयत्वेन कल्पेरन् । प्रसादग्रहणं पुनरिन्द्रियग्राह्यवस्तुव्यतिरिक्तरूपप्रसादविशेषज्ञापनार्थम् ।

वैभाषिका हि ब्रुवते—भूतविकारविशेषा एवेन्द्रियाणीति । प्रवचने तु नैवम्, किं तर्हि ? रूपादिविषयव्यतिरिक्तान्यच्छान्यतीन्द्रियाणि स्वविज्ञानानुमेयानीन्द्रियाणि येषां चक्षुरादीन्यधिष्ठानानि दृश्यन्ते ।

तद्विज्ञानाश्रयाः इति च विशेषणमन्योन्यलक्षणसाङ्कर्यनिवृत्त्यर्थम् । यदि हि रूपप्रसादाश्चक्षुरादय इत्येतावदवक्ष्यत्, चक्षुरपि श्रोत्रादि प्रासंक्ष्यत, श्रोत्रादि

रूपशब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यविज्ञानानामाश्रयभूता ये पञ्च **रूपात्मकाः प्रसादास्ते** यथाक्रमं **चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकाया** वेदितव्याः। यथोक्तं **भगवता**—"चक्षुर्भिक्षो आध्यात्मिकमायतनं चत्वारि महाभूतान्युपादाय रूपप्रसादः" (विभ०) इति विस्तरः।

अथ[1] वा[1]—यान्येतानि चक्षुरादीन्युक्तानि, **तद्विज्ञानाश्रया रूपप्रसादाश्चक्षुरादयः**। चक्षुर्विज्ञानाद्याश्रया इत्यर्थः। एवं कृत्वा **प्रकरणग्रन्थोऽप्यनुवृत्तो** भवति—"चक्षुः कतमत्? चक्षुर्विज्ञानाश्रयो रूपप्रसादः" ( ) इति विस्तरः॥ ९॥

निर्दिष्टानि पञ्चेन्द्रियाणि॥

अर्थाः पञ्च निर्देश्याः, तत्र तावत्—

वा चक्षुः। यतस्त्वेवं विशेष्यते—रूपविज्ञानाश्रयो यो रूपप्रसादस्तच्चक्षुरिति, अतो लक्षणसाङ्कर्यं न भवति। न हि श्रोत्रमन्यद् वेन्द्रियं रूपविज्ञानस्याश्रयः। एवं यावत् कायविज्ञानाश्रयो यो रूपप्रसादस्तत् कायेन्द्रियमिति वक्तव्यम्। *यथोक्तं भगवतेति*। एतद्व्याख्यानं सूत्रानुगतमित्यभिप्रायः। कथमिति? *आध्यात्मिकमिति*। विज्ञानाश्रय इत्यर्थः। आत्मशब्दो हि चित्तम्, आत्मा इत्युपचर्यत इति वक्ष्यते। आत्मन्यधि अध्यात्मम्। अध्यात्ममेव आध्यात्मिकम्। आत्मनि चित्तलक्षणे कर्तव्ये हेतुरित्ययमर्थ आध्यात्मिकशब्देनोच्यते। विज्ञानाश्रय इति यावदुक्तं भवति।

अथ वा यानीति। विस्तरः—अथ वा तच्छब्देनेन्द्रियाण्यभिसम्बध्यन्ते। चक्षुर्विज्ञानम्, श्रोत्रविज्ञानमित्येवमादि। प्रवचने प्रसिद्धमेतद्। न तु रूपविज्ञानम्, शब्दविज्ञानमिति। लोके तु कदाचिदेवं भवेत्। तस्मादिदं व्याख्यानान्तरमाश्रीयते। तस्मादाह—*एवं च कृत्वा प्रकरणग्रन्थोऽप्यनुवृत्त* इति। विस्तरः—कथमिहासिद्धमसिद्धेन साध्यते, चक्षुरेव ह्यसिद्धम्, तदसिद्धौ चक्षुर्विज्ञानमप्यसिद्धम्, कथं तत् तेन तदाश्रयतया साध्यते? सिद्धा एव ते पञ्च विशेषाः, परस्परविशेषोपलक्षणार्थं तु वयमेतैश्चक्षुरादिभिस्तान् विशेषयन्तो दर्शयामः। एतदुक्तं भवति—एतस्यान्यस्यैकस्य स्वसंवेद्यस्य विज्ञानविशेषस्य य आश्रयो रूपप्रसादस्तच्चक्षुरिन्द्रियम्। एवं यावदेतस्य पञ्चमस्य स्वसंवेद्यस्य विज्ञानविशेषस्य य आश्रयो रूपप्रसादस्तत् कायेन्द्रियमिति नासिद्धेनासिद्धस्य साधनम्॥ ९॥

१–१. का० पुस्तके नास्ति।

रूपं द्विधा

वर्णः, संस्थानं च। तत्र वर्णश्चतुर्विधो नीलादिः। तद्भेदा अन्ये। संस्थानमष्टविधं दीर्घादि विसातान्तम्।

तदेव रूपायतनं पुनरुच्यते--

विंशतिधा

तद्यथा—नीलम्, पीतम्, लोहितम्, अवदातम्, दीर्घम्, ह्रस्वम्, वृत्तम्, परिमण्डलम्, उन्नतम्, अवनतम्, सातम्, विसातम्, अभ्रम्, धूमः, रजः, महिका, च्छाया, आतपः, आलोकः, अन्धकारमिति। **केचित्** नभश्चैकवर्णमिति एकविंशतिं सम्पठन्ति। तत्र सातम् = समस्थानम्। विसातम् = विषमस्थानम्। महिका = नीहारः। आतपः = सूर्यप्रभा। आलोकः = चन्द्रतारकाग्न्योषधिमणीनां प्रभा। छाया = यत्र रूपाणां दर्शनम्। विपर्ययादन्धकारम्। शेषं सुगमत्वान्न विपञ्चितम्। अस्ति रूपायतनम्—वर्णतो विद्यते न संस्थानतः, नीलपीतलोहितावदातच्छायातपालोकान्धकाराख्यम्; अस्ति संस्थानतो न वर्णतः,

---

"रूपं द्विधा" इति। चक्षुषोऽर्थो वर्णसंस्थानभेदाद् द्विप्रकारः। लोकप्रतीतत्वात् तस्य स्वलक्षणमनुक्त्वा प्रभेद एव कथ्यते। *वर्णश्चतुर्विधो नीलादिरि*ति। नीललोहितपीतावदाता वर्णाः। *तद्भेदा नान्य* इत्यभ्रादयः।

अपरे व्याचक्षते—*तद्भेदा अन्य* इति नीलादिवर्णचतुष्टयसम्पर्कविशेषात् काकाण्डवर्णादयोऽपि जायन्ते, न केवलमभ्रादय इति। *संस्थान*माकृतिविशेषः।

पुनस्तदेवान्तर्गणिकेन भेदेन भिद्यते—*"विंशतिधा"* इति। तद्यथा[1]—संस्थानमष्टविधं दीर्घादिविसातान्तम्, शेषो द्वादशविधो वर्ण इति विंशतिधा। *नभश्चैकवर्ण*मिति। यद् दूरतो वैदूर्यमित्याकारं दृश्यते। *वृत्तं* वर्तुलम्। *परिमण्डलं* चक्रलम्। *उन्नतं* स्थूलादिरूपम्। *अवनतं* निम्नरूपम्। *यत्र रूपाणां दर्शन*मिति वचनं छायान्धकारयोर्नानाकरणप्रदर्शनार्थम्। *न विपञ्चितं* न विभक्तमित्यर्थः।

इदमिह विचार्यते—यदि नीलादिवर्णचतुष्टयभेदा एवाभ्रादयो न तद्व्यतिरिक्ता भवन्ति, यथेह काकाण्डादिवर्णा नोक्तास्तथाभ्रादयोऽपि न वक्तव्या इति? नैतद् *व्याख्यानकारै*र्विचारितम्। शक्यं त्वेवं भणितुम्—मायारूपसदृशत्वान्नीलादिभेदभूता अपि तेऽभ्रादयः पृथगुक्ताः। तथा हि ते दूरतो भित्तय इव लक्ष्यन्ते, अभ्याशगमने तु न दृश्यन्ते। मा कस्यचिदेवं भूत्—नैतत्

---

१. नीलपीतादि—इत्यधिकः पाठो मुद्रितपुस्तके।

दीर्घादीनां प्रदेशः कायविज्ञप्तिस्वभावः; अस्त्युभयथा, परिशिष्टं रूपायतनम् ।

आतपालोकावेव वर्णतो विद्येते इत्यपरे; दृश्यते हि नीलादीनां दीर्घादिपरिच्छेद इति ।

कथं पुनरेकं द्रव्यमुभयथा विद्यते ? अस्त्युभयस्य तत्र प्रज्ञानात् । ज्ञानार्थो ह्येष विदिः, न सत्तार्थः । कायविज्ञप्तावपि तर्हि प्रसङ्गः ।

उक्तं रूपायतनम् ॥

किञ्चिदस्ति, विमतिर्वा—किमस्त्येतत्, उत भ्रान्तिमात्रमिति । तद्विपर्याससंशयनिवृत्त्यर्थमिमेऽभ्रादय उक्ताः । सन्त्येवामी रूपायतनस्वभावा इति । *दीर्घादीनां प्रदेश* इति । दीर्घादिविसातान्तप्रदेश इत्यर्थः । कतरोऽसौ प्रदेशः ? इत्याह—*कायविज्ञप्तिस्वभाव* इति । कायविज्ञप्तिर्हि कदाचिद्दीर्घा, कदाचिद्ध्रस्वा, कदाचिद् यावद्विसातेति कीदृशी पुनः सावगन्तव्या ? तदालम्बनचित्तसमुत्थापितं यत् कायकर्म। अकायकर्मस्वभावं तु दीर्घादिविसातान्तं निरस्तं बोद्धव्यम्। *अस्त्युभयथा, परिशिष्ट*मिति । यन्निरस्तं दीर्घादि, अभ्रधूमरजोमहिकाश्च ।

दृश्यते हि नीलादीनां दीर्घादिपरिच्छेद इति । नीलपीतलोहितावदातच्छायान्धकाराणां दीर्घादिसंस्थानग्रहणम् । तस्मादेषामपि तृतीयायां कोट्यामन्तर्भाव इत्यभिप्रायः ।

कथं पुनरेकं द्रव्यमुभयथा विद्यत इति । कथमेकं द्रव्यं वर्णसंस्थानात्मकं भवति, वर्णरूपाद्धि संस्थानरूपं द्रव्यान्तरमिति वः सिद्धान्तः । *उभयस्य तत्र प्रज्ञानात्* । वर्णसंस्थानस्य तत्र ग्रहणात् । *ज्ञानार्थो ह्येष विदिर्न सत्तार्थ* इति । "विद ज्ञाने" (मा० धा० २.५५) इत्येतस्य धातोर्लुग्विकरणस्यैतद्रूपं विद्यत इति, न तु "विद सत्तायाम्" (मा० धा० ४.६२) इत्येतस्य धातोः श्यन्विकरणस्यैतद्रूपमित्यर्थः । ज्ञानं तत्रोभयाकारं प्रवर्तते, न तु द्रव्यमेकमुभयलक्षणमिति *वैभाषिक*परिहारः । *कायविज्ञप्तावपि तर्हि प्रसङ्ग* इत्या*चार्यः* । न हि कायविज्ञप्तौ गृह्यमाणायां वर्णग्रहणं न प्रवर्तते ।

*वैभाषिका*णामयमभिप्रायः—नीलादिग्रहणमातपालोकग्रहणं वा संस्थाननिरपेक्षं प्रवर्तते, कायविज्ञप्तिग्रहणं तु वर्णनिरपेक्षम्; परिशिष्टरूपायतनग्रहणं तु वर्णसंस्थानापेक्षं प्रवर्तत इति । *सौत्रान्तिक*पाक्षिकस्त्वयमा*चार्यो* नैनमर्थं प्रयच्छतीति । न हि चाक्षुषमेतत् संस्थानग्रहणम्, मानसं त्वेतत् परिकल्पितम् । वर्णसन्निवेशविशेष एव हि संस्थानम् । न संस्थानं नाम द्रव्यं किञ्चिदस्ति; वर्णाग्रहणे संस्थानग्रहणाभावात् । एतच्च *कर्मकोशस्था*ने परीक्षिष्यते ।

शब्दस्त्वष्टविधः

उपात्तानुपात्तमहाभूतहेतुकः सत्त्वासत्त्वाख्यश्चेति[1] चतुर्विधः । स पुनर्मनोज्ञामनोज्ञभेदादष्टविधो भवति। तत्रोपात्तमहाभूतहेतुको यथा—हस्तवाक्छब्दः, अनुपात्तमहाभूतहेतुको यथा—वायुवनस्पतिनदीशब्दः, सत्त्वाख्यो वाग्विज्ञप्तिशब्दः, असत्त्वाख्योऽन्यः । उपात्तानुपात्तमहाभूतहेतुकोऽप्यस्ति शब्द इत्यपरे, तद्यथा—हस्तमृदङ्गसंयोगज इति । स तु यथैको वर्णपरमाणुर्न भूतचतुष्कद्वयमुपादाय[2] वर्तते[2], तथा नैवैष्टव्य इति ।

उक्तः शब्दः ॥

सत्त्वासत्त्वाख्यश्चेति वाग्विज्ञप्तिशब्दः, तद्व्यतिरिक्तश्चेत्यर्थः । सत्त्वासत्त्वसंख्यातश्चेति *केचित्* पठन्ति । अयमेव चेहार्थोऽभिप्रेतः । यदि हि 'सत्त्वासत्त्वसन्तानजः' इत्ययमर्थोऽभिप्रेतो भवेत्, सत्त्वाख्यो वाग्विज्ञप्तिशब्दोऽसत्त्वाख्योऽन्य इत्येवं वक्ष्यमाणकं विवरणं निःप्रयोजनमेव। तस्मात् 'सत्त्वासत्त्वाख्यश्च' इति पाठः स्फुटः पठितव्यः । *उपात्तमहाभूतहेतुक* इति । प्रत्युत्पन्नानीन्द्रियाविनिर्भागानि भूतान्युपात्तानि, अन्यान्यनुपात्तानि । उपात्तानि महाभूतानि हेतुरस्येत्युपात्तमहाभूतहेतुकः । *यथा हस्तवाक्छब्द* इति । यदि सत्त्वसन्तानज इत्यभिप्रेतः, बाह्योऽपि हि निर्मितो मानुषाकारो हस्तवाक्छब्दं कुर्यात् । स चानुपात्तमहाभूतहेतुकस्वभावोऽवगन्तव्यः; इन्द्रियविनिर्भागवर्तित्वात् । स च मानुषीमपि वाचं निर्मातृवशाद् भाषेत । वक्ष्यति हि—

"एकस्य भाषमाणस्य भाषन्ते सर्वनिर्मिताः ।
एकस्य तूष्णीम्भूतस्य सर्वे तूष्णीम्भवन्ति ते ॥"

तस्य च बाह्यनिर्मितशब्दस्यानुपात्तमहाभूतहेतुक इत्यत्र ग्रहणम् । *यथा वायुवनस्पतिनदीशब्द* इति। यथाशब्दस्योदाहरणार्थत्वात् । *सत्त्वाख्यो वाग्विज्ञप्तिशब्दोऽसत्त्वाख्योऽन्य* इति । सत्त्वमाचष्टे सत्त्वाख्यः । वाग्विज्ञप्तिशब्देन हि 'सत्त्वोऽयम्' इति विज्ञायते, तं वाग्विज्ञप्तिशब्दं वर्जयित्वान्यः शब्दो हस्तशब्दोऽपि यावदसत्त्वाख्य एव, किमङ्ग असत्त्वसन्तानज इति व्याख्यातं भवति । तदेवमुपात्तमहाभूतहेतुकः सत्त्वाख्यश्चासत्त्वाख्यश्च भवति; अनुपात्तमहाभूतहेतुकोऽपि निर्मितशब्दो वाग्विप्तिस्वभावः सत्त्वाख्यः, तस्यैव हस्तशब्दो वायुवनस्पत्यादिशब्दश्चासत्त्वाख्य इति चतुर्विधः शब्दो *मनोज्ञामनोज्ञभेदात् पुनरष्टविधो भवति* । *यथैको वर्णपरमाणुरि*ति न भूतचतुष्कद्वयमुपादाय वर्तते शब्दः;

---

१. सत्त्वासत्त्वसंख्यातश्चेति—का० । २-२. ०मुपादायेष्यते—का० ।

रसः ।

षोढा

मधुराम्ललवणकटुकतिक्तकषायभेदात् ॥

चतुर्विधो गन्धः

सुगन्धदुर्गन्धयोः समविषमगन्धत्वात् । त्रिविधस्तु शास्त्रे— सुगन्धः, दुर्गन्धः, समगन्ध इति ।

स्पृश्यमेकादशात्मकम् ।. १० ॥

स्प्रष्टव्यमेकादशद्रव्यस्वभावम्—चत्वारि महाभूतानि, श्लक्ष्णत्वम्, कर्कशत्वम्, गुरुत्वम्, लघुत्वम्, शीतम्, जिघत्सा, पिपासा चेति। तत्र भूतानि पश्चाद् (१. १२) वक्ष्यामः । श्लक्ष्णत्वम् = मृदुता । कर्कशत्वम् = परुषता । गुरुत्वम् = येन भावास्तुल्यन्ते । लघुत्वं विपर्ययात् । शीतम् = उष्णाभिलाषकृत् । जिघत्सा = भोजनाभिलाषकृत् । कारणे कार्योपचारात् । यथा—

"बुद्धानां सुख उत्पादः सुखा धर्मस्य देशना ।
सुखा सङ्घस्य सामग्री समग्राणां तपः सुखम्" ॥ (ध० प० १९४) इति ।

उपादायरूपत्वाद्, वर्णपरमाणुवदिति भावः ।

"रसः षोढा" इति । षण्मूलजातिमधिकृत्यैवमुक्तम् । रसषट्कस्यान्योन्यसम्पर्कविशेषात् त्वतिबहुप्रकारा रसाः सम्भवन्ति। एककद्विकत्रिकचतुष्कपञ्चकषट्कसम्पर्कयोगाद्धि चरके त्रिषष्टी रसा उपदिष्टाः ।

सुगन्धदुर्गन्धयोः समविषमगन्धत्वादिति । अनुत्कटोत्कटगन्धत्वादित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे द्विविधो गन्ध इष्टः । *त्रिविधस्तु शास्त्र* इति । समगन्धोऽन्यस्तृतीय इत्यर्थः ।

अपरे पुनर्व्याचक्षते—'समगन्ध इति तयोरेवैकदेशः' इति। स एवार्थो भवति, शब्दमात्रं तु भिद्यते ।

शीतमुष्णाभिलाषकृदिति । सम्भवं प्रत्येवमुच्यते। यो धर्म उष्णाभिलाषं कुर्यात् तच्छीतं नामोपादायरूपम् । ग्रीष्मे यद्यपि तन्न कुर्यात्, तज्जातीयत्वात्तु शीतमेव तदवगन्तव्यम् । *कारणे कार्योपचारादिति*। *अत्तुमिच्छा जिघत्सा* चैतसिको धर्मः, तस्य कारणम् । अन्तरुदरे कायेन्द्रियेण यः स्पृश्यते सा जिघत्सा नामोपादायरूपम् । *यथा—"बुद्धानां सुखमुत्पादः"* इत्यादि । अभ्युदयनिःश्रेयससुखकारणत्वाद् बुद्धोत्पादस्य स सुखमित्युच्यते, तद्वत् । एवं पिपासापि वक्तव्या ।

तत्र रूपधातौ जिघत्सापिपासे न स्तः, शेषमस्ति। यद्यपि तत्र वस्त्राण्येकशो न तुल्यन्ते, सञ्चितानि पुनस्तुल्यन्ते। शीतमुपघातकं नास्ति, अनुग्राहकं किलास्ति।

यदेतद् बहुविधं रूपमुक्तम्, तत्र कदाचिदेकेन द्रव्येण चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते यदा तत्प्रकारव्यवच्छेदो भवति। कदाचिद् बहुभिर्यदा न व्यवच्छेदः, तद्यथा— सेनाव्यूहमनेकवर्णसंस्थानं मणिसमूहं च दूरात् पश्यतः।

एवं श्रोत्रादिविज्ञानं वेदितव्यम्।

कायविज्ञानं तु परं पञ्चभिः स्प्रष्टव्यैरुत्पद्यत इत्येके। चतुर्भिर्महाभूतैरेकेन च श्लक्ष्णत्वादिना सर्वैरेकादशभिरित्यपरे।

ननु चैवं समस्तालम्बनत्वात् सामान्यविषयाः पञ्च विज्ञानकायाः प्राप्नुवन्ति,

---

सञ्चितानि पुनस्तुल्यन्त इति सूक्ष्मगुरुत्वसद्भावादित्यभिप्रायः। अत्रानुमानम्— 'सगुरुत्वं रूपावचरं वस्त्रादि; आधाराधेयभावात्, कुण्डबदरवद्' इति।

अनुग्राहकं किलास्तीति। किलशब्दो *वैभाषिक*मतद्योतनार्थम्। स्वमतं तु— 'समाधिरेवात्रानुग्राहकः, किमत्र शीतेन परिकल्पितेन' इति। *यदा तत्प्रकारव्यवच्छेद* इति। यदा नीलादिप्रकारनिमित्ताभोगः। *एवं श्रोत्रादिविज्ञान*मिति। य एष बहुविधः शब्द उक्तः, तत्र कदाचिदेकेन द्रव्येण श्रोत्रविज्ञानमुत्पद्यते, यदा तत्प्रकारव्यवच्छेदो भवति; कदाचिद् बहुभिर्यदा न व्यवच्छेदः, तद्यथा तूर्यशब्दसमूहमनेकाकारतारमन्द्रतादिशब्दरूपं शृण्वतः।

एवं घ्राणजिह्वाविज्ञाने अपि स्वविषये योज्ये।

*कायविज्ञानं तु परं पञ्चभि*रिति। कथम्? कदाचिदेकेन द्रव्येणोत्पद्यते यदा तत्प्रकारव्यवच्छेदो भवति; कदाचिद् द्वाभ्यां यावत्पञ्चभिर्यदा न व्यवच्छेदः। *एकेन च श्लक्ष्णत्वादि*नेति। किमत्र कारणम्? कर्कशत्वादीनामन्यभूतचतुष्काश्रितत्वात्।

ननु चैवमिति। विस्तरः—यथा चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायविज्ञानालम्बनान्यभिसमस्य मनोविज्ञानं गृह्णातीति कृत्वा सामान्यलक्षणविषयं तद् व्यवस्थाप्यते, तथा नीलपीतलोहितावदातालम्बनानां चतुर्णां चक्षुर्विज्ञानानां तानि चत्वारि बहुतराणि चालम्बनान्यभिसमस्य चक्षुर्विज्ञानमेकं गृह्णातीति सामान्यलक्षणविषयं तत् प्राप्नोति, रूपायतनसामान्यलक्षणमस्यालम्बनमिति कृत्वा।

न स्वलक्षणविषयाः ? आयतनस्वलक्षणं प्रत्येते स्वलक्षणविषया इष्यन्ते, न द्रव्यस्वलक्षणमित्यदोषः ।

इदं विचार्यते—कायजिह्वेन्द्रिययोर्युगपद् विषयप्राप्तौ सत्यां कतरद् विज्ञानं पूर्वमुत्पद्यते ? यस्य विषयः पटीयान् । समप्राप्ते तु विषये जिह्वाविज्ञानं पूर्वमुत्पद्यते; भोक्तुकामतावर्जितत्वात् सन्ततेः ॥ १० ॥

उक्ताः पञ्चेन्द्रियार्थाः, यथा च तेषां ग्रहणम् ॥

अविज्ञप्तिरिदानीं वक्तव्या । सेयमुच्यते—

तथा श्रोत्रघ्राणजिह्वाकायविज्ञानान्यपि स्वविषयेषु योज्यानि । *आयतनस्वलक्षणं प्रतीति* । स्वं लक्षणं स्वलक्षणम्, आयतानां स्वलक्षणम् आयतनस्वलक्षणम् चक्षुर्विज्ञानविज्ञेयत्वादि, रूपायतनत्वादि वा; तत् प्रति *एते* पञ्च विज्ञानकायाः *स्वलक्षणविषया इष्यन्ते* प्रवचने । *न द्रव्यस्वलक्षणं प्रति* । स्वलक्षणविषया इष्यन्त इति प्रकृतम् । द्रव्याणां नीलादिकानां स्वलक्षणं नीलाद्याकारचक्षुर्विज्ञानादिविज्ञेयत्वम्, नीलाकारादि वा । न तत् प्रत्येते पञ्च विज्ञानकायाः स्वलक्षणविषया इष्यन्त *इत्यदोषः* । *युगपद्विषयसम्प्राप्ताविति* । कायजिह्वेन्द्रिययोर्युगपद्विषयसम्प्राप्तिः सम्भवति । द्वयोश्च विज्ञानयोर्युगपत् प्रवृत्तिर्न सम्भवति ।

अतः पृच्छति—*कतरद् विज्ञानं पूर्वमुत्पद्यत* इति । *यस्य विषयः पटीयान्* । यदि कायेन्द्रियस्य विषयः पटुतरः, कायविज्ञानं पूर्वमुत्पद्यते । अथ जिह्वेन्द्रियस्य विषयः पटीयान्, जिह्वाविज्ञानं पूर्वमुत्पद्यते । *समे प्राप्ते तु विषये* । तुल्य इत्यर्थः । *जिह्वाविज्ञानं पूर्वमुत्पद्यते* । कस्मात् ? *भोक्तुकामतावर्जितत्वात् सन्ततेः* । भोजनेच्छाप्रवणत्वादात्मभावस्येत्यर्थः । 'पूर्वं जिह्वाविज्ञानमुत्पद्यते' इति वचनात् 'पश्चात् कायविज्ञानमुत्पत्स्यते' इत्यर्थादुक्तं भवति । तेनात्र विचार्यते—किं योऽसौ जिह्वाविषयक्षणेन सह प्राप्तः कायविषयक्षण आसीत्, तत्र तत्कायविज्ञानमुत्पद्यते ? आहोस्विदन्यस्मिन् कायविज्ञानविषयक्षण इति ? अन्यस्मिन्नित्याह । कथमालम्बननियमो न भिद्यते ? नैष दोषः; यत्तद्विषयालम्बनं विज्ञानं तदप्रतिसंख्यानिरोधनिरुद्धम्, अन्यत्तु तत्सदृशं कायविज्ञानमुत्पद्यत इत्यतः पश्चात् तदुत्पद्यत इत्युच्यते; जातिसामान्येनैकत्वोपचारात् ॥ १० ॥

अनेककथाप्रपञ्चव्यवहितत्वान्नष्ट इवाविज्ञप्तेरुद्देशाधिकार इत्यत इदमुपन्यस्यति—*उक्ताः पञ्चेन्द्रियार्था यथा* च *तेषां ग्रहण*मिति । 'कदाचिदेकेन द्रव्येण चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते' इत्येवमादिना । तेषां तु ग्रहणमिति कर्मणि षष्ठी ।

*अविज्ञप्तिरिदानीं वक्तव्ये*ति । "रूपं पञ्चेन्द्रियाण्यर्थाः पञ्चाविज्ञप्तिरेव च"

विक्षिप्ताचित्तकस्यापि योऽनुबन्धः शुभाशुभः ।
महाभूतान्युपादाय स ह्यविज्ञप्तिरुच्यते[1] ॥ ११ ॥

विक्षिप्ताचित्तकस्येति तदन्यचित्तस्यापि । **अचित्तकस्यापीत्य**संज्ञिनिरोधसमापत्तिसमापन्नस्यापि । अपिशब्देनाविक्षिप्तसचित्तकस्यापीति[2] विज्ञायते । **योऽनुबन्ध** इति । यः प्रवाहः । **शुभाशुभ** इति कुशलाकुशलः ।

कुशलाकुशले प्राप्तिप्रवाहोऽप्यस्तीदृश इति तद्विशेषणार्थमुच्यते—**महा-**

(अभि० को० १.९) इत्यविज्ञप्तिरेवावशिष्यते, तस्या लक्षणनिर्देशावसर इति वक्तव्या ।

"विक्षिप्ताचित्तकस्य" इति केचिदेवं वृत्तिं पठन्ति । अस्मिन् पाठ एवं सूत्रविग्रहः—विक्षिप्तं नास्ति वा चित्तमस्येति विक्षिप्ताचित्तकः । अथ वा—विक्षिप्तं चित्तं नास्ति वा चित्तमस्येति विक्षिप्ताचित्तकः । एकस्य चित्तशब्दस्य लोपः ।

केचिदेवं पठन्ति—*विक्षिप्तस्येति* । अस्मिन् पाठ उत्तरपदद्वयस्य बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चादेवं विग्रहः—विक्षिप्तश्चाचित्तकश्च विक्षिप्ताचित्तकः । विक्षिप्तः पुद्गलो विक्षिप्तचित्त इत्यर्थः । *विक्षिप्ताचित्तस्येति तदन्यचित्तस्यापीति* । अविक्षिप्तचित्तादन्यचित्तस्येत्यर्थः । तद्यथा—कुशलाया अविज्ञप्तेः समुत्थापकं चित्तं कुशलम्, तदन्यचित्तोऽकुशलाव्याकृतचित्तः, स इह विक्षिप्तचित्तोऽभिप्रेतः । अकुशलायास्त्वविज्ञप्तेरकुशलं चित्तं समुत्थापकम्, तदन्यचित्तः कुशलाव्याकृतचित्तः, स चापि विक्षिप्तचित्तो वेदितव्यः । तस्य तदन्यचित्तस्यापि । *अचित्तकस्यापीत्यसंज्ञिनिरोधसमापत्तिसमापन्नस्यापि* । *अपिशब्देनाविक्षिप्तसचित्तकस्यापीति विज्ञायत* इति । एतत्पुद्गलद्वयव्यतिरिक्ततृतीयस्याप्यर्थः ।

योऽनुबन्ध इति । *प्रवाह* इति । यो धर्मो नित्यप्रवाहयुक्त इत्यर्थः । प्रवाहेण प्रवाही निर्दिश्यते; प्रवाहोपलक्ष्यत्वात् । अथ वा—अनुबध्नातीत्यनुबन्धः । प्रवाह इति च व्याख्यापदं कृतबहुव्रीहिकम्—प्रवृत्तः प्रकृष्टो वा वाहोऽस्येति प्रवाहो धर्मः । स एव निर्दिश्यते, न तत्स्रोतः ।

कुशलाकुशल इति । कुशलाकुशल एवेत्यवधारणम् । अव्याकृतो नास्तीत्यर्थः । एतेन चक्षुरादयो व्युदस्ता वेदितव्याः । *प्राप्तिप्रवाहोऽप्यस्तीदृश* इति । तत्प्राप्तिरपि विक्षिप्ताविक्षिप्ताचित्तस्यापि प्रवाहिणी कुशलाकुशलैव चेति *तद्विशेषणार्थ-*

---

१. ०रिष्यते—पाठा० ।

२. ०मुचित्तस्यापीति—का० ।

भूतान्युपादायेति । हेत्वर्थ उपादायार्थ इति **वैभाषिकाः;** जननादिहेतुभावात् । **स ह्यविज्ञप्तिरिति** । हिशब्दस्तन्नामकरणविज्ञापनार्थः । रूपक्रियास्वभावापि सती विज्ञप्तिवत् परं न विज्ञापयतीत्यविज्ञप्तिः[1] । **उच्यत** इति **आचार्य**वचनं दर्शयति।

समासतस्तु विज्ञप्तिसमाधिसम्भूतं कुशलाकुशलं रूपमविज्ञप्तिः ॥ ११ ॥

मुच्यते । *महाभूतान्युपादायेति* । महाभूतहेतुक इत्यर्थः । यथा इन्धनमुपादायाग्निर्भवतीत्युक्ते इन्धनहेतुकोऽग्निरिति गम्यते । *जननादिहेतुभावा*दिति । "जनना-न्निश्रयात् स्थानादुपस्तम्भोपबृंहणात्" (   ) । जननहेतुस्तेभ्य उत्पत्तेः । निश्रयहेतुर्जातस्य भूतानुविधायित्वादाचार्यादिनिश्रयवत्, प्रतिष्ठा-हेतुराधारभावाच्चित्रकुड्यवत्, उपस्तम्भहेतुरनुच्छेदहेतुत्वात्, उपबृंहणहेतु-र्वृद्धिहेतुत्वात् । कतमानि महाभूतान्युपादाय ? किमाश्रयमहाभूतानि ? उताहो नाश्रयमहाभूतानि ? आश्रयमहाभूतानीत्याहुः । *तन्नामकरणज्ञापनार्थ* इति । यस्माद् *रूपक्रियास्वभावापि सती विज्ञप्तिवत् परं न विज्ञापयति* तस्मादविज्ञप्ति-रित्यर्थः । 'रूपक्रियास्वभावापि' इत्युभयविशेषणं किमर्थम् ? यद्धि वस्तु रूपस्व-भावमेव न क्रियास्वभावं तन्न परं गमयति, तद्यथा चक्षुरादयः । यदपि क्रियास्वभावमेव न रूपस्वभावं तदपि परं न गमयति, तद्यथा चेतना । यत्तु उभयस्वभावं तत् परं गमयति, तद्यथा विज्ञप्तिः । विज्ञप्तिर्हि स्वसमुत्थापकं चित्तं कुशलाकुशलाव्याकृतं सौम्यं क्रूरमनुभयमिति वा परं विज्ञापयति । तेन विज्ञप्तिवदिति विपरीतदृष्टान्तप्रयोगः ।

समासतस्त्विति । विस्तरः—शिष्यसुखाववोधार्थं संक्षेपतो वाक्येन तदवि-ज्ञप्तिरूपं दर्शयत्याचार्यः । *विज्ञप्तिसमाधिसम्भूतं कुशलाकुशलं रूपमविज्ञप्तिरि*ति । यथासम्भवमेतद् योज्यम् । कायवाग्विज्ञप्तिसम्भूतं कुशलं प्रातिमोक्षसंवरसंगृहीतं नैवसंवरनासंवरसंगृहीतं च। अकुशलं पुनरसंवरसंगृहीतं नैवसंवरनासंवरसंगृहीतं च । समाधिसम्भूतं तु कुशलमेव । तद् द्विविधम्—सास्रवसमाधिसम्भूतं ध्यान-संवरस्वभावम्, अनास्रवसमाधिसम्भूतमनास्रवसंवरस्वभावम् । उपादायरूप-स्वभावं च न चित्तचैतसिकादिस्वभावमित्यवगन्तव्यम् ।

ननु चैवं विज्ञप्तिरप्यविज्ञप्तिः प्राप्नोति, साप्युत्तरा सभागहेतुभूतपूर्वविज्ञप्ति-सम्भूता ? कुशलाकुशलमेवेत्यवधारणाद् विज्ञप्त्यावप्रसङ्गः । विज्ञप्तिर्ह्यव्याकृतापि सम्भवति । अत एव दिव्यं चक्षुः श्रोत्रं च समाधिसम्भूतमपि सद् विज्ञप्ति-विपाकजं च रूपं नाविज्ञप्तिः प्रसजति इति ।

---

१. विज्ञपयती०—का० ।

अत्राचार्यः *सङ्घभद्र* इदमविज्ञप्तिलक्षणं सूत्रं दूषयति—

"न्यूनं शास्त्रापेतं हानिरतस्याः प्रसज्यते तत्त्वम्।
अपिशब्दाधिकवचनं विशेष्यमविशेषितं चात्र ॥

अनुबन्धो हि प्रवाहस्तेनैव व्याख्यातः। न चाद्यः क्षणः प्रवाहः, मा भूदतिप्रसङ्गः। तस्मात् तस्यात्र लक्षणे नास्त्यवरोध इति *न्यूनम्*। प्रवाहस्य चाद्रव्यत्वादद्रव्यमविज्ञप्तिरिति *शास्त्रापेतम्*। समाहितायाश्च नास्ति विक्षिप्तचित्ताचित्तकस्यानुबन्ध इति सा चाविज्ञप्तिर्न प्रसज्यत इति *हानिः*। अविक्षिप्तचित्तकस्य तदनुबन्धान्नैष दोष इति चेत्? शुभाशुभाया विज्ञप्तेरविज्ञप्तिलक्षणप्रसङ्ग इत्य*तस्याः प्रसज्यते तत्त्वम्*। अचित्तकस्यापीति च अपि–शब्दवैयर्थ्यम्; पूर्वेणैव कृतत्वात्। विक्षिप्तचित्तकस्यापीत्यनेन हि सर्वसचित्तकावस्थाग्रहणम्। का पुनरन्यावस्था ? या द्वितीयेनापिशब्देन संगृह्येतेत्य*पिशब्दाधिकवचनम्*। अचित्तकं चाधिकृत्य शुभोऽविज्ञप्त्यनुबन्धो विशेषणीयः, न च व्याख्यानेऽपि विशेषित इति *विशेष्यमविशेषितम्*। इदं चापरं विशेष्यमविशेषितम्—अप्रतिघं रूपमिति। एवमनेकदोषदुष्टत्वान्न सम्बद्धमेतल्लक्षणम्" इति।

अत्र ब्रूमः—यत्तावदुक्तम् 'न्यूनम्, प्रवाहस्याविज्ञप्त्युपदेशादाद्यः क्षणो नाविज्ञप्तिः स्याद्' इति। इदं तावदसौ प्रष्टव्यः–कोऽयं प्रवाहो नाम ? बहुषु क्षणेषु प्रवाह इत्याख्या। यद्येवम्, आद्योऽपि क्षणः प्रवाहः सिध्यति, प्रथमक्षणप्रभृति बहुषु क्षणेषु प्रवाह इति कृत्वा। तथा हि उत्सात् तडागाद्वा निर्गच्छतामुदकानामाद्योदकावयवप्रभृतिषु प्रवाहसंज्ञेति नास्त्यव्यापिता लक्षणस्य। यदा चानुबध्नातीत्यनुबन्ध इत्यच्प्रत्ययान्तेन पदेन द्रव्यमेव निर्दिश्यते, तदा न्यूनताशङ्कापि नास्ति। अत एव शास्त्रापेततादोषोऽपि परिहृतो भवति। अथाप्यनुबन्धनमनुबन्ध इति स्रोतोऽभिधीयते, तथाप्यदोषः; रूपाधिकारात्। प्रवाहवर्तित्वात्तु प्रवाहशब्देन प्रदर्श्यते। समाहिताया अप्यविज्ञप्तेरग्रहणं न भवति। सापि हि यद्यपि विक्षिप्तचित्ताचित्तकसन्तानं नानुबध्नातीति, अविक्षिप्तचित्तकसचित्तसन्तानं त्वनुबध्नात्येव। अविज्ञप्तिजातिसामान्येन तु विक्षिप्ताचित्तकस्यापि योऽनुबन्धः साविज्ञप्तिरित्युच्यते।

यत् पुनरेतदुक्तम्—'अविक्षिप्तचित्तकस्य तदनुबन्धान्नैष दोष इति चेद्' इति। यद्यविक्षिप्तचित्तकस्य केवलस्य योऽनुबन्धः साप्यविज्ञप्तिरिति समाहिताया अविज्ञप्तेस्त्यागो न भवतीति ब्रवीषि, विज्ञप्तिरपि कुशलाकुशला तथैव भवतीत्यविज्ञप्तिस्ते प्राप्नोतीति ? स चाप्यदोषः; शुभाशुभ एवेत्यवधारणात्। विज्ञप्तिर्ह्यव्याकृतापि सम्भवतीति न विज्ञप्तिरविज्ञप्तिः प्रसज्यते। अथ वा—प्रकर्षगतेरेष प्रसङ्गो न भविष्यति। प्रकर्षेण हि योऽनुबन्धः सैवाविज्ञप्तिः। न च विज्ञप्तिरविज्ञप्तिवत् प्रकर्षेणानुबध्नाति; अविज्ञप्त्यनिरोधेऽपि तन्निरोधदर्शनात्।

यदप्युक्तम्—'अपिशब्दाधिकवचनम्' इति, तदप्ययुक्तमुक्तम्। तथा हि—एक एवेह सूत्रे पठितोऽपि-शब्दः। वृत्तौ तु तेन पुद्गलद्वयेन तदर्थः सम्बध्यत इति द्विः पुनः पठितः। तेनैकेन सूत्रपठितेनापि-शब्देन विक्षिप्तविपरीतमविक्षिप्तम्, अचित्तकविपरीतं च तमेव सचित्तकं तृतीयं पुद्गलमविज्ञप्त्याश्रयं ब्रुवन्नाचार्यः स्वमतञ्च विक्षिप्ताचित्तकपुद्गलद्वयं जातिसामान्येनाविज्ञप्त्याश्रयं प्रदर्शयन् विज्ञप्तिचित्तचैत्तेभ्योऽर्थान्तरभूतामविज्ञप्तिमाचष्टे। त्रय एव हि पुद्गला भवन्ति—विज्ञप्तिचित्तविसभागचित्तः, विज्ञप्तिचित्तसभागचित्तः, अचित्तकश्च। तत्र विज्ञप्तिचित्तविसभागचित्तो विक्षिप्तचित्त इहाभिप्रेतः, तस्य सा वाक्कायविज्ञप्तिर्निरुद्धा भवति। अचित्तकस्य तु चित्तचैत्ता अपि निरुद्धा इति तत्र विज्ञप्तेश्चित्तचैतसिककलापाच्चार्थान्तरभूतेयमविज्ञप्तिः; यत एभ्योऽनुबन्धिनीत्वेन विशिष्यते। तमेवार्थं दर्शयन्नाह—*विक्षिप्ताचित्तकस्यापि* इति। अविक्षिप्तचित्तकस्याविज्ञप्तिर्वर्तत इति नातिशयः, विज्ञप्तिरपि हि तस्य वर्तते। विक्षिप्तचित्तस्यापि तु वर्तत इत्यतिशयः, विज्ञप्तिर्हि तस्य नास्ति। अविज्ञप्तिस्त्वनुबन्धिनीति विज्ञप्तेर्विशिष्यते। तथा अविक्षिप्तचित्तकस्याविज्ञप्तिर्वर्तत इति नातिशयः, चित्तचैत्ता अपि हि तस्य वर्तन्त एव। अचित्तकस्यापि तु वर्तत इत्यतिशयः, तस्य हि चित्तचैत्ता निरुद्धाः। अविज्ञप्तिस्त्वनुबन्धिनीति चित्तचैत्तेभ्यो विशिष्यते। तदेवं धर्मान्तरविशेषणार्थमविक्षिप्तचित्तो विक्षिप्ताचित्तकतृतीयभूतस्तेनैकेन अपि-शब्देनाभिधीयते। अत एव चापिशब्देन 'अविक्षिप्तसचित्तकस्यापि' इत्युक्तमाचार्येण; तृतीयभूतत्वात्। इतरथा ह्यपिशब्देनाविक्षिप्तचित्तकस्यापि इत्येवावक्ष्यत्, सचित्तकस्यापीति वा। तद्यथा—त्रयो लोके मनुष्याः, एको धनवान्, इतरावपि धनमात्रवन्तौ; तावभिसमीक्ष्य विष्णुमित्रस्य धनमस्तीत्येकेनोक्तो द्वितीयो वक्ता भवेद्—देवदत्तयज्ञदत्तयोरपि धनमस्तीति, अपिशब्देन विष्णुमित्रस्याप्यस्तीति देवदत्तयज्ञदत्तगतेन द्वैतमिवापन्नेनापिशब्देन स एव विष्णुमित्रो लक्ष्यते, न त्ववसृज्यत इत्यर्थः; तेन नात्रापिशब्दोऽधिक एव। तद्विदिहापि द्रष्टव्यम्।

यत् पुनरेतदुक्तम्—'अचित्तकं चाधिकृत्य शुभोऽविज्ञप्त्यनुबन्धो विशेषणीयः' इति, तदपि न किञ्चित्। अविज्ञप्तिजातिमधिकृत्यैतल्लक्षणं प्रणीतम्। सा चाविज्ञप्तिजातिरचित्तकस्य भवतीत्येतावद् विवक्षितम्, किमनेन विशेषितेन! त्वदीयेऽप्यविज्ञप्तिलक्षणे शुभोऽविज्ञप्त्यनुबन्धोऽचित्तकमधिकृत्य न विशेषितः—

"कृतेऽपि विसभागेऽपि चित्ते चित्तात्यये च यत्।
व्याकृताप्रतिघं रूपं सा ह्यविज्ञप्तिरिष्यते"॥ ( )

इति। एषा च विज्ञप्तिसम्भूता कुशलैवाविज्ञप्तिरचित्तकस्य सम्भवतीति चतुर्थे कोशस्थाने ज्ञापयिष्यते।

महाभूतान्युपादायेत्युक्तानि कतमानि भूतानि ?

भूतानि पृथिवीधातुरप्तेजोवायुधातवः ।

इत्येते चत्वारः स्वलक्षणोपादायरूपधारणाद् धातवश्चत्वारि महाभूतान्युच्यन्ते । महत्त्वमेषां सर्वान्यरूपाश्रयत्वेनौदारिकत्वात्, अथ वा—तदुद्भूतवृत्तिषु पृथिव्यप्तेजोवायुस्कन्धेष्वेषां महासन्निवेशत्वात् ।

ते पुनरेते धातवः कस्मिन् कर्मणि संसिद्धाः, किंस्वभावाश्च ? इत्याह—

धृत्यादिकर्मसंसिद्धाः

धृतिसंग्रहपक्तिव्यूहनकर्मस्वेते यथाक्रमं संसिद्धाः पृथिव्यप्तेजोवायुधातवः । व्यूहनं पुनः वृद्धिः प्रसर्पणं च वेदितव्यम् । इदमेषां कर्म ।

यच्च—'अप्रतिघमित्यविशेषितम्' इति, तदपि पश्चाद् दर्शयिष्यामः । "सप्रतिघा दश रूपिणः" (अभि० को० १.२९) इत्यत्र दशैव धातवः सप्रतिघा इत्यवधारणादविज्ञप्तिर्धर्मधातुपरिपठिता, सा त्वप्रतिघेति सेत्स्यति । तस्मादिदमास्माकीनमेवमदोषदुष्टमविज्ञप्तिलक्षणमिति तदेवास्तु ॥ ११ ॥

"भूतानि पृथिवीधातुः" इति । विस्तरः—धातुग्रहणं वर्णसंस्थानात्मकपृथिव्यादिनिरासार्थम् । *स्वलक्षणोपादायरूपधारणाद् वा धातव* इति । काठिन्यादिस्वलक्षणं चक्षुराद्युपादायस्वरूपं च दधतीति धातवः । अष्टादश धातवस्तु स्वसामान्यलक्षणधारणात् । गोत्रार्थो वा धात्वर्थो धारणार्थमनपेक्ष्य षड्धा धातुदेशनायाम् । पुनर्भवबीजार्थो वा धात्वर्थः, भवं पुष्णन्तीति कृत्वा ।

*महत्त्वमेषां सर्वान्यरूपाश्रयत्वेनौदारिकत्वा*दिति । सर्वोपादायरूपाश्रयत्वेन महत्त्वादित्यर्थः । *तदुद्भूतवृत्तिष्वि*ति । तैर्महाभूतैरुद्भूता व्यक्ता वृत्तिर्धृत्यादिका येषु त इमे तदुद्भूतवृत्तयः=पृथिव्यप्तेजोवायुस्कन्धाः, तेषु । *एषां* महाभूतानां *महासन्निवेशत्वात्* महारचनत्वात् । भूतं तन्वन्तीति भूतानि ॥

"धृत्यादिकर्मसंसिद्धाः" इति । धृत्यादिकर्मनिर्देशः पृथिव्यादिषु शेषानुमानार्थम् । उपलादिके हि पृथिवीद्रव्ये संग्रहपक्तिव्यूहनदर्शनाच्छेषाणां जलतेजोवायूनामस्तित्वमनुमीयते । अप्सु नौसन्धारणोष्णतेरणकर्मदर्शनात् पृथिवीतेजोवायूनामस्तित्वम् । अग्निज्वालायां स्थैर्यसम्पिण्डनचलनदर्शनात् पृथिव्युदकवायूनामस्तित्वम् । वायौ सन्धारणशीतोष्णस्पर्शदर्शनात् पृथिव्यप्तेजसामस्तित्वमिति *वैभाषिकाः* । *व्यूहनं पुनर्वृद्धिः प्रसर्पणं* वेति । वृद्धिः=सम्बन्धाधिका शरीराङ्कुराद्यवयवोत्पत्तिः । प्रसर्पणम्=शरीरादीनां प्रबन्धेन देशान्तरोत्पत्तिः ॥

स्वभावस्तु यथाक्रमं

खरस्नेहोष्णतेरणाः ॥ १२ ॥

खरः पृथिवीधातुः । **स्नेहो**ऽब्धातुः । **उष्णता** तेजोधातुः । **ईरणा** वायुधातुः । ईर्यतेऽनया भूतस्रोतो देशान्तरोत्पादनात् प्रदीपेरणवदितीरणा । "वायुधातुः कतमः ? लघुसमुदीरणत्वम्" (   ) इति **प्रकरणेषु** निर्दिष्टं **सूत्रे** च । तत्तु लघुत्वमुपादाय रूपमप्युक्तं **प्रकरणेषु** । अतो य **ईरणा**-स्वभावो धर्मः स वायुरिति कर्मणास्य स्वभावोऽभिव्यक्तः ॥ १२ ॥

कः पुनः पृथिव्यादिनां पृथिवीधात्वादीनां च विशेषः ?

पृथिवी वर्णसंस्थानमुच्यते लोकसंज्ञया ।

तथा हि—पृथिवीं दर्शयन्तो वर्णं संस्थानं च दर्शयन्ति ।

यथा पृथिवी, एवम्

आपस्तेजश्च

वर्णसंस्थानमेवोच्यते लोकसंज्ञया ।

वायुस्तु धातुरेव

य एव तु वायुधातुः स एव लोके वायुरित्युच्यते ।

तथापि च ॥ १३ ॥

यथा पृथिवी वर्णसंस्थानमुच्यते लोकसंज्ञया, तथा वायुरपि—नीलिका वात्या, मण्डलिका वात्येति ।

"*उष्णता*" इति । स्वभावाभिधानेऽपि भावप्रत्ययः—उष्ण एवोष्णतेति । *देशान्तरोत्पादनात् प्रदीपेरणवदिति* । क्षणिकानां नास्ति देशान्तरगमनम्, यत्रैवोत्पत्तिस्तत्रैव विनाशः । तेनैवमुच्यते—देशान्तरोत्पादानस्वभावा भूतस्रोतस ईरणा; क्षणिकत्वात्, प्रदीपवत् । क्षणिकानि च भूतानि; रूपत्वात्, प्रदीपवत् । प्रदीपश्च क्षणिकः प्रसिद्ध इत्युदाहरणम् । *कर्मणास्य स्वभावोऽभिव्यक्त* इति । ईरणाकर्मणा लघुत्वं विशिष्यते—यदीरणात्मकं लघुत्वं स वायुधातुरिति । लघुसमुदीरणो वायुधातुः लघ्वेव तु यत्तदुपादायरूपम् ॥ १२ ॥

प्रवचने पृथिवीधात्वादयः पृथिव्यादयश्चोक्ता इति । अतः पृच्छति—*कः पुनरेषां विशेष* इति ?

"*लोकसंज्ञया*" इति । लोकसंव्यवहारेण । *वात्येति* । वातानां समूहो

कस्मात् पुनरयमविज्ञप्तिपर्यन्तः 'रूपस्कन्धः' इत्युच्यते ? रूपणात् । उक्तं **भगवता**—"रूप्यते रूप्यत इति भिक्षवः, तस्माद्रूपोपादानस्कन्ध इत्युच्यते । केन रूप्यते ? पाणिस्पर्शेनापि स्पृष्टो रूप्यते" इति (अ० व० सं० नि० २२. ७९. ८५) विस्तरः । रूप्यते बाध्यत इत्यर्थः । तथा ह्यर्थवर्गीयेषूक्तम्—

"तस्य चेत् कामयानस्य च्छन्दजातस्य देहिनः ।
ते कामा न समृध्यन्ते[1] शल्यविद्ध इव रूप्यते ॥" (सु० नि० अ० २)

रूपस्य पुनः का बाधना ? विपरिणामोत्पादना । प्रतिघातो रूपेणेत्यपरे ।

परमाणुरूपं तर्हि रूपं न प्राप्नोति, अरूपणात् ? न वै परमाणुरूपमेकं पृथग्भूतमस्ति । सङ्घातस्थं तु तद् रूप्यत एव ।

वात्या, ब्राह्मणादिभ्यो यन्[2] (पा० सू० ४.२.४२) इति समूहार्थे यन्प्रत्ययः । स्त्रीत्वाट्टाप्प्रत्ययः ।

*तथा ह्यर्थवर्गीयेषूक्त*मिति । *अर्थवर्गीयाणि* सूत्राणि, यानि क्षुद्रके पठ्यन्ते । तेषूक्तम्—*"तस्य चेत् कामयानस्य"* (सु० नि० अ० व० २) इति । विस्तरः—*तस्य* देहिनः *कामयानस्य छन्दजातस्य* यदि *कामा* विषया *न समृध्यन्ते* न सम्पद्यन्ते । *शल्यविद्ध इव* असौ *रूप्यते* बाध्यत इत्यर्थः । बाधनार्थपरिच्छिन्नेनानेन रूप्यते-शब्देन "रूप्यते रूप्यत इति भिक्षवः" (सं० नि० २२. ७९. ८५) इत्यत्र सूत्रे रूप्यतेशब्दो बाधनार्थ एव परिच्छिद्यते । शल्यविद्धः कामयानश्च दुःखवेदयितृत्वाद् बाध्यत इति युक्तम् । *रूपं तु कथं बाध्यते ?* अत आह—*विपरिणामोत्पाद*नेति । विक्रियोत्पादनेत्यर्थः । तथा च इहार्थे सति 'शल्यविद्ध इव रूप्यते' इत्यत्रापि यदि विक्रियत इत्यर्थो गृह्यते सुतरामर्थो युज्यते । *प्रतिघात* इति । स्वदेशे परस्योत्पत्तिप्रतिबन्धः । *परमाणुरूपं तर्हीति* । द्रव्यपरमाणुरूपं न रूपं प्राप्नोति । कस्मात् ? *अरूपणात्* । निरवयवत्वे सत्यरूपणादित्यभिप्रायः । पक्षद्वयेऽप्येतच्चोद्यमुपन्यस्तम्—बाधनरूपणे प्रतिघातरूपणे च द्रव्यपरमाणुर्निरवयवत्वान्न शक्यते रूपयितुमिति । *न वै परमाणुरूपमेकं पृथग्भूतमस्ती*ति । एकमिति ग्रहणं द्रव्यपरमाणुसन्दर्शनार्थम् । पृथग्भूतमसङ्घातस्थमित्यर्थः । तदीदृग्नास्ति । सङ्घातस्थं नित्यं भवति; "कामेऽष्टद्रव्यकोऽशब्दः" (अभि० को० २.२२) इत्यादिवचनात् । *सङ्घातस्थं तद्रूप्यत* एवेत्यर्थादेतदभीष्टं भवति । तद् द्रव्यपरमाणुरूपं सङ्घातस्थं रूप्यते, बाध्यते प्रतिहन्यते च ।

---

१. समृध्यन्ति—का० । २. वस्तुतस्तु वातशब्दस्य पाशादिगणे पाठात् "पाशादिभ्यो यः" (४. २. ४९) इति सूत्रेण यः प्रत्ययो भवति ।

अतीतानागतं तर्हि रूपं न प्राप्नोति ? तदपि रूपितं रूपयिष्यमाणं तज्जातीयं चेति रूपम्, इन्धनवत् ।

अविज्ञप्तिस्तर्हि न रूपं[1] प्राप्नोति ? सापि विज्ञप्तिरूपणाद् रूपिता भवति, वृक्षप्रचलने च्छायाप्रचलनवत्, नाविकारात् । विज्ञप्तिनिवृत्तौ चाविज्ञप्तिनिवृत्तिः[2] स्याद्, वृक्षाभावे च्छायाऽभाववत् ।

आश्रयभूतरूपणादित्यपरे ।

---

*अतीतानागतं तर्ही*ति । विस्तरः—अतीतानागतमदेशत्वान्न रूप्यते, न बाध्यते, नापि प्रतिहन्यते । *तदपी*ति । विस्तरः—तदपि *रूपित*मित्यतीतबाधनप्रतिघातनार्थेन । *रूपयिष्यमाण*मित्युत्पत्तिधर्मकमनागतम् । तेनैवार्थद्वयेन—*तज्जातीयं चे*त्युत्पत्तिधर्मकजातीयमनुत्पत्तिधर्मकमनागतम् । *इन्धनवत् ।* यदपीद्धं यदपीन्धिष्यमाणं तज्जातीयं च तदपीन्धनम् । तज्जातीयं पुनरिन्धनं यदिन्धनार्थे कल्पितमप्राप्यैवाग्निमन्तरा नङ्क्ष्यति ।

अविज्ञप्तिस्तर्हि न रूपं प्राप्नोति । कस्मात् ? अप्रतिघत्वात् । अप्रतिघत्वेन हि सा न बाध्यते, नापि प्रतिहन्यते । *सापि विज्ञप्तिरूपणा*दिति । विस्तरः—विज्ञप्तिरविज्ञप्तिसमुत्थापिका । तस्याः सप्रतिघाया रूपणाद*विज्ञप्तिरपि रूप्यते । यथा* छायासमुत्थापकस्य *वृक्षस्य प्रचलनाच्छाया प्रचलति* तद्वत् । न *अविकारा*दिति । अनेन प्रतिज्ञादोष उद्ग्राह्यते । परेण ह्येवं प्रतिज्ञातम्—स्वसमुत्थापकविकारानुविधायिनी अविज्ञप्तिः; समुत्थाप्यत्वात्, वृक्षच्छायावदिति । सेयं पूर्वाभ्युपगमविरोधिनी प्रतिज्ञा, अभ्युपगतो हि विज्ञप्तेर्विकारेऽप्यविज्ञप्तेरविकारः । तथा हि—अञ्जलिं भङ्क्त्वा कपोतं कुर्वतः कायविज्ञप्तिर्विक्रियत इत्यभ्युपगम्यते, न त्वविज्ञप्तिः । तस्मादसाधनमेतत् । *विज्ञप्तिनिवृत्तौ चाविज्ञप्तिनिवृत्तिः स्या*दिति । अनेन धर्मिविशेषविपर्ययोऽप्यस्याः प्रतिज्ञाया उद्ग्राह्यते, यदि वृक्षच्छायाधर्म इष्यते । *वृक्षनिवृत्तौ छायानिवृत्ति*र्दृष्टेति तद्वत् *स्यात् ।*

अत्र कश्चिद् 'न अविकारात्' इति न सम्यगेतदुक्तमिति दूषयति—'विक्रियत एवाविज्ञप्तिर्विज्ञप्तिविकारे सति, मृदुमध्याधिमात्रत्वे हि विज्ञप्तेर्मृदुमध्याधिमात्रता भवत्यविज्ञप्तेः' इति, तदेतदयुक्तम्; कस्मात् ? उत्पत्तिरेवाविज्ञप्तेरेवं भवति मृदुर्मध्याधिमात्रा वा, न तु विकारः । उत्पन्नस्य हि धर्मस्य पुनरन्यथोत्पादनं विकारः, तच्च रूपणमभिप्रेतम् ।

आश्रयभूतरूपणादित्यपर इति । *वृद्धाचार्यवसुबन्धुः ।* भूतग्रहणमाश्रयभूतप्रदर्श-

---

१. का० पुस्तके नास्ति । २. वा०—पाठा० ।

एवं तर्हि चक्षुर्विज्ञानादीनामप्याश्रयरूपणात् रूपत्वप्रसङ्गः ?

विषमोऽयमुपन्यासः; अविज्ञप्तिर्हि च्छायेव वृक्षं प्रभेव मणिं भूतान्याश्रित्य वर्त्तते, न त्वेवं चक्षुरादीन्याश्रित्य वर्त्तन्ते चक्षुर्विज्ञानादीनि। केवलं तूत्पत्तिनिमित्तमात्रं तानि तेषां भवन्तीति।

इदं तावद्वैभाषिकीयम्—वृक्षमाश्रित्य च्छाया वर्त्तते, मणिं चाश्रित्य प्रभेति। छायादिवर्णपरमाणूनां प्रत्येकम्, स्वभूतचतुष्काश्रितत्वाभ्युपगमात्। सत्यपि च तदाश्रितत्वे च्छायाप्रभयोर्नाविज्ञप्तिस्तथैवाश्रिता युज्यते। निरुद्धेष्वपि अविज्ञप्त्याश्रयेषु महाभूतेषु तस्या अनिरोधाभ्युपगमात्[1]। तस्मात्[2] न भवत्येष परिहारः।

अन्ये पुनरत्र परिहारमाहुः—चक्षुर्विज्ञानादीनामाश्रयो भेदं गतः।

नार्थम्। अतश्चेतरः प्रसञ्जयति—*एवं तर्हि चक्षुर्विज्ञानादीनामपी*ति। विस्तरः—चक्षुराद्याश्रयरूपणात् तद्विज्ञानानामपि रूपत्वप्रसङ्गः।

विषमोऽयमुपन्यास इति। *वृद्धाचार्यवसुबन्धुदेशीयः* कश्चित् परिहरति। *अविज्ञप्तिर्ही*ति। विस्तरः—*छाया वृक्षमुपश्लिष्टाश्रित्य* वर्तते, *प्रभापि मणिं तथैव*। *उत्पत्तिनिमित्तमात्रं तानि तेषा*मिति नोपश्लिष्टानीति भावः।

तमितरः प्रत्याह—*इदं तावद्वैभाषिकीय*मिति। विस्तरः—नैतद् वैभाषिकमतम्। *वैभाषिकमतं तु छायावर्णपरमाणुः स्वभूतचतुष्कमाश्रित्य* वर्तते, न वृक्षम्। तथा प्रभावर्णपरमाणुः स्वभूतचतुष्कमाश्रित्य वर्तते, न मणिम्; पृथग्द्रव्यत्वादिति। एवमनाश्रयकारणत्वान्मणिवृक्षयोर्न महाभूताविज्ञप्तिवदुपश्लिष्टे छायाप्रभे इत्यसामान्यं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः। *सत्यपि च तदाश्रितत्व* इति विस्तरः। अथापि पारम्पर्येण तदाश्रितत्वमभ्युपगम्यते—छाया स्वभूताश्रिता, तानि तु भूतानि वृक्षमाश्रितानि; प्रभापि स्वभूताश्रिता, तानि च भूतानि मणिमाश्रितानि; तदनुविधायित्वात्। तथाप्यसामान्यम्; *निरुद्धेष्वप्यविज्ञप्त्याश्रयेषु महाभूतेषु तस्या अनिरोधाभ्युपगमा*दिति। "क्षणादूर्ध्वमविज्ञप्तिः कामाप्तातीतभूतजा" (अभि० को० ४.६) इति सिद्धान्तात्। *तस्मान्न भवत्येष परिहार* इति। य उक्तोऽभूत्—अविज्ञप्तिर्हि छायेव वृक्षमिति विस्तरेण।

*अन्ये पुनरत्र परिहारमाहु*रिति। अयमेवाचार्यस्तन्मतं समर्थयन्नाह। *आश्रयो भेदं गत* इति। द्विविध इत्यर्थः। *कश्चिद् रूप्यते चक्षुरादिः सप्रतिघत्वात्*,

---

१. अनिरोधोऽभ्युपगम्यते—का०।

२. अतो—का०।

कश्चिद् रूप्यते चक्षुरादिः, कश्चिन्न रूप्यते; यथा—मनः। न त्वेवमविज्ञप्तिः। तस्मादसमानः प्रसङ्ग इति। अत उपपन्नमेतद्—रूपणाद्[1] रूपमिति ॥१३॥

य एव रूपस्कन्धस्वभावा उक्ताः,

इन्द्रियार्थास्त एवेष्टा दशायतनधातवः।

आयतनव्यवस्थायां **दशायतनानि**—चक्षुरायतनम्, रूपायतनम्, यावत् कायायतनम्, स्प्रष्टव्यायतनमिति। धातुव्यवस्थायां त एव **दश धातवश्चक्षुर्धातू** रूपधातुर्यावत् कायधातुः, स्प्रष्टव्यधातुरिति।

उक्तो रूपस्कन्धः, तस्य चायतनव्यवस्थानम् ॥

कश्चिन्न रूप्यते मनो विपर्ययात्। *तस्मादसमानः प्रसङ्ग* इति। चक्षुर्विज्ञानादीनामप्याश्रयभूतरूपणाद् रूपत्वप्रसङ्ग इति। *रूपणाद्रूपमि*ति। आश्रयरूपादित्यर्थः।

अत्र चोदयन्ति—विज्ञप्तिसम्भूताया अविज्ञप्तेरेवं परिकरेण रूपत्वं भवद् भवेत्, समाधिसम्भूतायास्तु कथं रूपत्वमिति? तज्जातीयत्वात् तदपि रूपम्। किं पुनस्तज्जातीयत्वम्? महाभूतान्युपादायेति भावः। तेषामुपादायरूपजननादिहेतुभूतत्वादिति ॥ १३ ॥

"*इन्द्रियार्थास्त एव*" इति। भगवतो विनेयवशात् तिस्रो देशनाः—स्कन्धायतनधातुदेशनाः। तासु च ये स्कन्धेषु देशिता धर्मास्त एवायतनधातुषु देशिताः। असंस्कृतास्त्वत्र केवलमतिरिक्ताः। सर्वश्चा*भिधर्मः* सूत्रव्याख्यानम्। अत इदमुक्तम्—'इन्द्रियार्थास्त एव' इति विस्तरेण। लाघविकश्चायमाचार्यः वेदनादिस्कन्धलक्षणमनुक्त्वैव लाघवेन रूपस्कन्धस्वभावान् धर्मानायतनधातुषु दर्शयति। इन्द्रियाणि च इन्द्रियार्थाश्च इन्द्रियार्थाः। 'त एव' इति विशेषणमन्येन्द्रियनिरासार्थम्, अन्यार्थनिरासार्थं च। *आयतनव्यवस्थायां* तु यथासंख्येन **दशा***यतनानि चक्षुरायतनं रूपायतनं यावत्कायायतनं स्प्रष्टव्यायतन*मिति। *धातुव्यवस्थायां* त एव *दश धातवः चक्षुर्धातू रूपधातुर्यावत्कायधातुः स्प्रष्टव्यधातु*रिति।

*उक्तो रूपस्कन्धस्तस्य चायतनधातुव्यवस्थान*मिति। न सकलस्य रूपस्कन्धस्यायतनधातुव्यवस्थानमुक्तम्; अविज्ञप्तिरूपस्य वक्ष्यमाणत्वात्, कथमिदमुच्यते—उक्तमिति। बाहुलिको निर्देशः। बाहुल्येन रूपस्कन्धस्यायतनधातुव्यवस्थानमुक्तमित्यर्थः। कतिपयमुद्गगुलिकासम्भवेऽपि माषराशिव्यपदेशवत्।

---

१. आश्रयरूपणाद्—का०।

वेदनादयो वक्तव्याः । तत्र—

वेदनाऽनुभवः

त्रिविधोऽनुभवो वेदनास्कन्धः—सुखः, दुःखः, अदुःखासुखश्च । स पुनर्भिद्यमानः षड् वेदनाकायाः चक्षुःसंस्पर्शजा वेदना यावन्मनःसंस्पर्शजा वेदनेति ।

संज्ञा निमित्तोद्ग्रहणात्मिका ॥ १४ ॥

यावन्नीलपीतदीर्घह्रस्वस्त्रीपुरुषमित्रामित्रसुखदुःखादिनिमित्तोद्ग्रहणमसौ **संज्ञास्कन्धः** । स पुनर्भिद्यमानः षट् संज्ञाकाया वेदनावत् ॥ १४ ॥

चतुर्भ्योऽन्ये तु संस्कारस्कन्धः

रूप-वेदना-संज्ञा-विज्ञानेभ्यश्चतुर्भ्योऽन्ये तु संस्काराः **संस्कारस्कन्धः** । **भगवता** तु सूत्रे "षट् चेतनाकायाः" (सं० नि०) इत्युक्तम्; प्राधान्यात् । सा हि कर्मस्वरूपत्वादभिसंस्करणे प्रधाना । अत एवोक्तं **भगवता**—"संस्कृत-

---

त्रिविधोऽनुभव इति । अनुभूतिरनुभवः=उपभोगः । कस्य ? चित्तस्य, पुद्गलस्य वा । स च त्रिविधः—*सुखो दुःखोऽदुःखासुखश्च* । वस्तुनो ह्लाद-परिताप-तदुभयविनिर्मुक्तस्वरूपसाक्षात्करणस्वभावः । अनुभूयते वानेन विषय इत्यनुभवः । अनुभवतीति वानुभवः । कायचित्तोपचयापचयतदुभयविनिर्मुक्तावस्थाप्रवृत्तश्चैतसिकविशेषस्पर्शानुभव इत्यपरे । "अनुर्लक्षणे" (पा० सू० १. ४. ८४) । स्पर्शचिह्नः, स्पर्शनिमित्तोऽनुभव इत्यर्थः । स वेदनास्कन्धः ।

"*निमित्तोद्ग्रहणात्मिका*" इति । निमित्तं वस्तुनोऽवस्थाविशेषो नीलत्वादि, तस्योद्ग्रहणम् = परिच्छेदः, तदात्मिका तत्स्वभावा । *दुःखादी*त्यादिशब्देन लोहितादीनां ग्रहणम् । *असौ संज्ञास्कन्धः* । यदि परिच्छेदात्मिका संज्ञा, तत्सम्प्रयोगे निमित्तमुद्गृह्णन्तीति पञ्चापि विज्ञानकाया विकल्पकाः स्युः ? न स्युः; न हि पञ्चविज्ञानसम्प्रयोगिणी संज्ञा पट्वी । मनोविज्ञानकायसम्प्रयोगिणी तु पट्वीति तदेव विकल्पकमुक्तम् । *षट् संज्ञाकाया वेदनावदि*ति । यथा चक्षुःसंस्पर्शजा वेदनेति विस्तरेणोक्तम्, तथा चक्षुःस्पर्शजा संज्ञेति विस्तरेण वक्तव्यम् ॥ १४ ॥

"*चतुर्भ्योऽन्ये*" इति । चतुर्भ्यः स्कन्धेभ्यः, स्कन्धाधिकारात् । रूपस्कन्धादिभ्यस्त्रिभ्य उक्तेभ्यो विज्ञानस्कन्धाच्चोद्दिष्टवक्ष्यमाणकाच्चतुर्भ्योऽन्ये संस्काराः "*संस्कारस्कन्धः*" । *सूत्रे षट् चेतनाकाया* इत्युक्तमिति । "संस्कारस्कन्धः कतमः ? षट् चेतनाकायाः" ( ) इति । *अभिसंस्करणे प्रधाना* इति ।

मभिसंस्करोति तस्मात् संस्कारा उपादानस्कन्ध इत्युच्यते" (सं० नि० २२. ७८. ८५) इति । अन्यथा हि शेषाणां चैतसिकानां विप्रयुक्तानां च संस्काराणां स्कन्धासंग्रहाद् दुःखसमुदयसत्यत्वं न स्यादिति परिज्ञापरिहाणे[1] न[1] स्याताम् । उक्तं च **भगवता**—"नाहमेकधर्ममपि अनभिज्ञायापरिज्ञाय दुःखस्यान्तक्रियां वदामि" इति । एवम् "अप्रहाय" (   ) इत्युक्तम् ।

तस्माद्वश्यमेषां संस्कारस्कन्धसंग्रहोऽभ्युपगन्तव्यः ॥

एते पुनस्त्रयः ।

इति । 'एवं चैवं च स्याम्' इत्यभिसंस्करणे प्रधानाः; "कर्महेतूपपत्तयः" इति वचनात् । छन्दप्राप्त्यादयस्तु चेतनानुविधायित्वात् तदाकारहेतुभावानुविधानतः संस्कारस्कन्ध एव वेदितव्याः । तदेवं सति संस्करणे प्रवृत्तो धर्मराशिः संस्कार इत्युक्तं भवति ।

अपरे पुनराहुः—संस्कृताभिसंस्करणे चेतनायाः प्राधान्यमुक्तम्, अतः सूत्रे चेतनाग्रहणम् । सम्प्रयुक्तविप्रयुक्तसंस्कृतधर्मसंग्रहेण तु प्राधान्यादयमेव स्कन्धः संस्कारस्कन्धः उक्तः, संस्कृतराशिरिति कृत्वा । *संस्कृतमभिसंस्करोती*ति भाविन्या संज्ञयानागतं स्कन्धपञ्चकं संस्कृतमित्युक्तम् । *अन्यथा ही*ति । विस्तरः—यदि यथासूत्रनिर्देशम्, चेतनैव केवला संस्कारस्कन्ध इष्यते, नान्ये । *शेषाणां* छन्दादीनां *चैतसिकानां* प्राप्त्यादीनां च चित्त*विप्रयुक्तानां स्कन्धासंग्रहात्* । रूपादिषु स्कन्धेषु रूपणादिलक्षणाभावेनासंग्रहात्, संस्कारस्कन्धे चैवं सूत्रे यथारुतग्रहणेनासंग्रहादिति स्कन्धेष्वसंग्रहात् । *दुःखसमुदयसत्यत्वं न स्यादिति परिज्ञाप्रहाणे न स्याताम्* । परिज्ञा दुःखस्य, प्रहाणं समुदयस्य । अनभिज्ञाय लौकिकेन मार्गेण, अपरिज्ञाय लोकोत्तरेण । अथ वा—अनभिज्ञाय दर्शनमार्गेण, अपरिज्ञाय भावनामार्गेण । *एवमप्रहायेत्युक्त*मिति सूत्रान्तरम् । *नाहमेकधर्ममप्यपरिज्ञायाप्रहाय दुःखस्यान्तक्रियां वदामी*ति । दुःखनिरोधं वदामीत्यर्थः । ननु चाकाशाप्रतिसंख्यानिरोधौ लोकोत्तरेण मार्गेण न परिज्ञायेते, अथ च दुःखस्यान्तक्रियेष्यते; संक्लेशवस्त्वभिसन्धिवचनात् ? *सौत्रान्तिक*दर्शनेन च प्रज्ञप्तिसत्त्वाददोषः । न हि तौ संक्लेशवस्तू, किमनयोः परिज्ञेयत्वेन । निरोधमार्गसत्ये अपि तर्हि न संक्लेशवस्तू इति न परिज्ञेये स्याताम् ? दुःखसमुदयसत्यसम्बन्धसद्भावात् तयोः परिज्ञेयत्वं व्यवस्थाप्यते । तथा हि योगिन एवं विचारयन्ति—अस्य सहेतुकस्य दुःखस्य को निरोधः ? केन चोपायेन स निरोधः प्राप्यते ?, इति निरोधमार्ग-

---

१–१. ०प्रहाणे अपि—का० ।

वेदना-संज्ञा-संस्कारस्कन्धाः आयतनधातुव्यवस्थायाम्—

धर्मायतनधात्वाख्याः सहाविज्ञप्त्यसंस्कृतैः ॥ १५ ॥

इत्येतानि सप्त द्रव्याणि **धर्मायतनं धर्मधातुश्चे**त्याख्यायन्ते ॥ १५ ॥

विज्ञानं प्रतिविज्ञप्तिः

विषयं विषयं **प्रति विज्ञप्ति**रुपलब्धि**र्विज्ञानस्कन्ध** इत्युच्यते । स पुनः षड् विज्ञानकायाः चक्षुर्विज्ञानं यावन्मनोविज्ञानमिति ।

य एष विज्ञानस्कन्ध उक्त आयतनव्यवस्थायाम्,

मनआयतनं च तत् ।

धातुव्यवस्थायां स एव—

धातवः सप्त च मताः

कतमे सप्त ?

षड् विज्ञानान्यथो मनः ॥ १६ ॥

चक्षुर्विज्ञानधातुर्यावन्मनोविज्ञानधातुर्मनोधातुश्च । एवमत्र पञ्च स्कन्धाः,

---

सत्ये अपि परिजानन्ति । न त्वाकाशाप्रतिसंख्यानिरोधयोर्दुःखेन सम्बन्ध इति न तौ परिजानन्ति । प्रयोगावस्थायां तु लौकिकेन ज्ञानेन तावपि सामान्यरूपेण 'सर्वधर्मा अनात्मानः' इति भावयन्ति ।

"धर्मायतनधात्वाख्याः" इति । आयतनं च धातुश्चायतनधातुः, धर्मश्चासावायतनधातुश्च धर्मायतनधातुः, तदाख्यैषां त इमे धर्मायिनधात्वाख्याः । के ? *वेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धाः* ।

"सहाविज्ञप्त्यसंस्कृतैः" इति । सहाविज्ञप्त्या, सहासंस्कृतैश्चाकाशादिभिः । आयतनदेशनायां धर्मायतनमिति, धातुदेशनायां च धर्मधातुरिति । *सप्त द्रव्याणी*ति । अविज्ञप्तिः, वेदनास्कन्धः, संज्ञास्कन्धः, संस्कारस्कन्धः, आकाशम्, प्रतिसंख्यानिरोधः, अप्रतिसंख्यानिरोधश्चेति ॥ १५ ॥

"विज्ञानं प्रतिविज्ञप्तिः" इति । विज्ञानस्कन्धः प्रतिविज्ञप्तिरित्यर्थः, स्कन्धाधिकारात् । प्रतिर्वीप्सार्थः, विषयं विषयं प्रतीत्यर्थः । *उपलब्धि*र्वस्तुमात्रग्रहणम् । वेदनादयस्तु चैतसा विशेषग्रहणरूपाः । *षड् विज्ञानकाया* इति । षड् विज्ञानसमूहाः ।

"षड् विज्ञानान्यथो मनः" इति । षड् विज्ञानधातवो यथासंख्येन, यच्चक्षु-

द्वादशायतनानि, अष्टादश धातवो निर्दिष्टा भवन्ति। अविज्ञप्तिवर्ज्यो रूपस्कन्धो दशायतनानि दश धातवः। वेदनादयः स्कन्धास्त्रयोऽविज्ञप्तिरसंस्कृतानि च धर्मायतनं धर्मधातुश्च विज्ञानस्कन्धो मनआयतनं षड् विज्ञानधातवो मनोधातुश्चेति ॥ १६ ॥

ननु च षड् विज्ञानकाया विज्ञानस्कन्ध इत्युक्तम्। अथ कोऽयं पुनस्तेभ्योऽन्यो मनोधातुः ? न खलु कश्चिदन्यः, किं तर्हि ? तेषामेव

षण्णामनन्तरातीतं विज्ञानं यद्धि तन्मनः।

यद्यत् समनन्तरनिरुद्धं **विज्ञानं तन्मनो**धातुरित्युच्येत। तद्यथा स एव पुत्रोऽन्यस्य पित्राख्यां[1] लभते[1], तदेव फलमन्यस्य बीजाख्याम्[2], तथेहापि स एव मनोधात्वाख्यां लभते[2]।

एवं तर्हि द्रव्यतः सप्तदश धातवो भवन्ति, द्वादश वा; षड्विज्ञानधातुमनोधातूनामितरेतरान्तर्भावादिति कस्मादष्टादश व्यवस्थाप्यन्ते ? यद्यप्येवम्; तथापि

विज्ञानं स चक्षुर्विज्ञानधातुः। एवं यावद्यन्मनोविज्ञानं स मनोविज्ञानधातुः, समस्तानि त्वेतानि षण्मनोधातुरिति वेदितव्यम् ॥ १६ ॥

"*षण्णामनन्तरातीतं विज्ञानं यद्धि तन्मनः*" इति। 'षण्णाम्' इति निर्धारणे षष्ठी। तेषामेव मध्ये, नान्यदित्यर्थः। अनन्तरग्रहणमन्यविज्ञानव्यवहितनिवृत्त्यर्थम्। यद्धि यस्यानन्तरमन्यविज्ञानाव्यवहितं तत्तस्याश्रयः। अन्यस्यासावाश्रयो यस्य तदव्यवहितम्। अत एवाचित्तिकावस्थायां चिरातीतमपि समापत्तिप्रवेशचित्तं व्युत्थानचित्तस्याश्रयो भवति; विज्ञानान्तराव्यवधानात्।

अतीतग्रहणं प्रत्युत्पन्ननिरासार्थम्। मनोविज्ञानं ह्याश्रयि तस्यामवस्थायां प्रत्युत्पन्नम्, अतस्तदतीतमिष्यते। तदेव चैतदुच्यते—षष्ठाश्रयप्रसिद्ध्यर्थमिति।

विज्ञानग्रहणं वेदनाद्यनन्तरातीतनिवृत्त्यर्थम्। 'यद्धि तन्मनः' इति जातिनिर्देशान्न वीप्साप्रयोगः। वृत्तौ तु द्रव्यपदार्थाभिधित्सया वीप्साप्रयोगः।

यद्यत् समनन्तरनिरुद्धं विज्ञानं तत्तन्मनोधातुरिति। *तद्यथा स एवेति*। विस्तरः–तद्यथा स एव *पुत्रोऽन्यस्य पित्राख्यां लभते तदेव* फलमन्यस्य बीजाख्याम्। *तथेहापि स एव* चक्षुरादिविज्ञानधातुरन्यस्याश्रय इति *मनोधात्वाख्यां लभते*।

सप्तदश *धातवो भवन्ति द्वादश वेति*। य एव षड्विज्ञानधातवः स एव मनोधातुः, य एव च मनोधातुस्त एव च षड् विज्ञानधातव इतीतरेतरान्त-

---

१–१. पिता भवति—का०। २–२. बीजमिति—का०।

षष्ठाश्रयप्रसिद्धचर्थं धातवोऽष्टादश स्मृताः ॥ १७ ॥

पञ्चानां विज्ञानधातूनां चक्षुर्धात्वायतनादयः पञ्चाश्रयाः । **षष्ठस्य** मनोविज्ञानधातोराश्रयोऽन्यो नास्ति । अतस्तदा**श्रयप्रसिद्धयर्थं** मनोधातुरुपदिष्टः । एवमाश्रयाश्रितालम्बनषट्कव्यवस्थानेना**ष्टादश**[1] धातवो भवन्तीति ।

अर्हतस्तर्हि चरमं चित्तं न मनो भविष्यति, नहि तदस्ति यस्य तत् समनन्तरातीतं स्यादिति ? न; तस्यापि मनोभावेनावस्थितत्वात् । अन्यकारणवैकल्यात्तु नोत्तरविज्ञानसम्भूतिः ॥ १७ ॥

र्भावः । यदि षड् विज्ञानधातवो गृह्येरन्, नार्थो मनोधातुनेति सप्तदश धातवो भवन्ति । यदि मनोधातुर्गृह्येत, नार्थः षड्विज्ञानधातुभिरिति द्वादश धातवो भवन्ति ।

"षष्ठाश्रयप्रसिद्धयर्थम्" इति । पञ्चानां विज्ञानधातूनामाश्रयप्रसिद्धिर्नाङ्गीक्रियते; चक्षुरादिष्वाश्रयसम्भवात् । *मनोविज्ञानाश्रयो नास्तीति तदाश्रयप्रसिद्धयर्थं मनोधातुर्व्यवस्थाप्यते* । आश्रयादि-षट्कव्यवस्थानेन *अष्टादश धातवो भवन्ति* । आश्रयषट्कं चक्षुरादि मनोऽन्तकम्, आश्रितषट्कं चक्षुर्विज्ञानादि मनोविज्ञानान्तम्, आलम्बनषट्कं रूपादिधर्मान्तमिति । *योगाचारदर्शनेन* तु षड्विज्ञानव्यतिरिक्तोऽप्यस्ति मनोधातुः । *ताम्रपर्णीया* अपि हृदयवस्तु मनोविज्ञानधातोराश्रयं कल्पयन्ति, तच्चारूप्यधातावपि विद्यत इति वर्णयन्ति । आरूप्यधातावपि हि तेषां रूपमभिप्रेतम् । आरूप्य इति च ईषदर्थे आङ्, आपिङ्गलवदिति ।

*चरमं चित्त*मिति । निरुपधिशेषनिर्वाणकाले । *न मनो भविष्यती*ति । न मनोधातुर्भविष्यतीत्यर्थः । *न हि तदस्ती*ति । नोत्पद्यत इत्यर्थः । *न; तस्यापि मनोभावेने*ति । विस्तरः—नैतदेवम्, कस्मात् ? तस्यापि चरमचित्तस्य मनोभावेनाश्रयत्वेनावस्थितत्वात् । *अन्यकारणवैकल्या*दिति । पौनर्भविककर्मक्लेशकारणवैकल्यात् । *नोत्तरविज्ञानसम्भूति*रिति । न पुनर्भवप्रतिसन्धिविज्ञानमित्यभिप्रायः ।

इदमिह विचार्यते—उक्तमेतत् 'आश्रयाश्रितालम्बनषट्कव्यवस्थानादष्टादश धातवो भवन्ति' इति । आश्रितषट्कं तावद् व्यवस्थाप्यते—चक्षुर्विज्ञानधातुर्यावन्मनोविज्ञानधातुरिति । किमस्याश्रितषट्कस्य यथासंख्यमाश्रयषट्कं व्यवस्थाप्यते— चक्षुर्विज्ञानधातोराश्रयश्चक्षुर्धातुर्यावन्मनोविज्ञानधातोर्मनोधातु-

---

१. ०व्यवस्थानादष्टादश--का० ।

तत्र स्कन्धैः सर्वसंस्कृतसंग्रहः—उपादानस्कन्धैः सर्वसास्रवाणाम्, आयतन-धातुभिः सर्वधर्माणाम् ।

राश्रय इति? ओमित्याह। यदा चाह–चक्षुस्तत्सभागं भवति, तत् कस्याश्रयः? न कस्यचित्। कथं तर्हीदमुक्तम्—चक्षुर्विज्ञानधातोश्चक्षुर्धातुराश्रय इत्यादि? आश्रय एव चक्षुः, यस्तु किञ्चिदनाश्रयस्तत्सभागं चक्षुस्तदपि तज्जातीयत्वाच्चक्षु-र्धातुत्वेन व्यवस्थाप्यत एव। एवं यावत्कायधातुर्वक्तव्यः। मनोधातुरपि किं मनोविज्ञानधातोरेवाश्रयः? नेत्याह। चक्षुर्विज्ञानधात्वादीनामपि हि स आश्रय इष्यते। तथा हि वक्ष्यति—

"चरमस्याश्रयोऽतीतः पञ्चानां सहजश्च तैः"

(अभि० को० १. ४४) इति।

किं तर्हीदमुक्तम्—

"षष्ठाश्रयप्रसिद्ध्यर्थं धातवोऽष्टादश स्मृताः"

(अभि० को० १. १७) इति?

नान्येषामाश्रयः स इति कृत्वा षष्ठाश्रयप्रसिद्धिर्न भवति। षष्ठस्याप्य-यमाश्रयो भवति, सम्भवतः। आलम्बनषट्कमपि, चक्षुर्विज्ञानधातोरालम्बनं रूपधातुर्यावन्मनोविज्ञानधातोर्धर्मधातुरालम्बनमिति।

तदिदं विचार्यते—किं यथा चक्षुर्विज्ञानधातोर्यावन्ति रूपाण्यालम्बनं स रूपधातुः, एवं यावत्कायविज्ञानधातोर्यावन्ति स्प्रष्टव्यान्यालम्बनं स स्प्रष्टव्य-धातुः, एवं मनोविज्ञानधातोर्यावन्तो धर्मा आलम्बनं स धर्मधातुरिति? अत्र *स्थविर* आह—सर्वधर्मस्वभावो धर्मधातुः। अष्टादशधातुस्वभाव इत्यर्थः। कथमस्याध्यात्मिकबाह्यधातुव्यवस्था सिध्यति, चक्षुरादयो हि द्वादशाध्यात्मिका इष्यन्ते, षड् बाह्या इति, यदि हि तेऽपि धर्मधातावन्तर्भाव्येरन्, साङ्कर्यं प्राप्नोति? *स्थविर* आह—'पार्यायिकमेषामाध्यात्मिकबाह्यत्वम्। विज्ञाना-नामाश्रयास्ते चक्षुरादय इत्याध्यात्मिकाः, मनोविज्ञानविषयत्वात्तु बाह्याः' (　　　　) इति।

तदेवं नेच्छन्ति *वैभाषिकाः*, सूत्रविरोधात्। एवं हि *सूत्र* उक्तम्—'धर्मा भिक्षो बाह्यमायतनमेकादशभिरायतनैरसंगृहीतमनिदर्शनमप्रतिघम्' (　　　　) इति। तस्मात् सप्तद्रव्यको धर्मधातुरेष्टव्यः; अविज्ञप्तिवेदनासंज्ञासंस्कार-स्कन्धाकाशप्रतिसंख्यानिरोधाप्रतिसंख्यानिरोधस्वभावत्वात्। अपरिपूर्णस्तर्हि मनोविज्ञानधातोरालम्बननिर्देशः, न च चक्षुर्विज्ञानादीनामपरिपूर्ण आलम्बन-निर्देश इष्यते? अस्त्वेतदेवम्; किन्तु चक्षुरादीनां षण्णामाश्रयत्वेन निर्देशात् चक्षुर्विज्ञानादीनां चाश्रितत्वेन रूपादीनां च पञ्चानां पञ्चविज्ञानकायालम्बनत्वेन निर्देशात् न तेषां मनोविज्ञानविषयत्वेऽपि धर्मधातौ प्रक्षेप इति वर्णयन्ति ॥१७॥

समासतस्तु ज्ञातव्यः—

सर्वसंग्रह एकेन स्कन्धेनायतनेन च ।

धातुना च

रूपस्कन्धेन मनआयतनेन धर्मधातुना च सर्वधर्माणां संग्रहो बोद्धव्यः । स खल्वेष संग्रहो यत्र क्वचिदुच्यमानो वेदितव्यः—

स्वभावेन

न परभावेन । किं कारणम् ?

परभावावियोगतः ॥ १८ ॥

वियुक्तो हि परभावेन धर्मः । तस्मान्न येन वियुक्तस्तेनैव संगृहीतो युज्यते । तद्यथा—चक्षुरिन्द्रियं रूपस्कन्धेन चक्षुरायतनधातुभ्यां[1] दुःखसमुदयसत्याभ्यां च संगृहीतम् ; तत्स्वभावत्वात् । नान्यैः स्कन्धादिभिः; तद्भावावियुक्तत्वात् ।

समासतस्तु ज्ञातव्यः सर्वसंग्रह इति । आयतनादिभिरपि सर्वसंग्रहः, न तु समासतः, किं तर्हि ? विस्तरतः । अयं तु देशनात्रयान्निष्कृष्य समासत उक्तः । *रूपस्कन्धेन* रूपस्कन्धः संगृहीतः, दश चेन्द्रियार्थस्वभावान्यायतनानि धातवश्च, धर्मायतनधात्वेकदेशश्चाविज्ञप्तिः । *मनआयतननेन* विज्ञानस्कन्धः, तदेव च मनआयतनम्, सप्त चित्तधातवश्च संगृहीताः । *धर्मधातुना* वेदनासंज्ञासंस्कार-स्कन्धाः संगृहीता धर्मायतनं धर्मधातुश्च । अविज्ञप्तिरिह द्विः संगृहीता ।

*तद्यथा चक्षुरिन्द्रियमि*ति । चक्षुरिन्द्रियं वेदनादिस्कन्धश्रोत्राद्यायतनधातु-निरोधसत्यमार्गसत्यस्वभावेन वियुक्तम् । अत एतदुक्तम्—*चक्षुरिन्द्रियं रूप-स्कन्धेन चक्षुरायतनधातुभ्यां दुःखसमुदयसत्याभ्यां च संगृहीतम्, तत्स्वभावत्वात्; नान्यैः स्कन्धादिभिः, तद्भावावियुक्तत्वा*दिति । महतात्राल्पकं संगृहीतम्, न तु महदल्पकेन । कथमिति ? रूपस्कन्धो महान् सर्वरूपसंग्राहकत्वात् । चक्षु-रिन्द्रियमल्पकं रूपस्कन्धैकदेशत्वात् । रूपस्कन्धेन चक्षुरिन्द्रियं संगृहीतम्, न तु चक्षुरिन्द्रियेण रूपस्कन्धः; चक्षुरिन्द्रियव्यतिरिक्तरूपस्कन्धसद्भावात् । तद्यथा—हस्तिपदेन पक्षिपदं संगृहीतम्, न तु पक्षिपदेन हस्तिपदं संगृहीतम्, तद्वत् । समेन तु सममन्योन्यं संगृहीतम् । तद्यथा चक्षुरिन्द्रियं चक्षुरायतनेन, चक्षुरायतनमपि चक्षुरिन्द्रियेणेत्ययम*भिधर्मनयो* वेदितव्यः ।

---

१. चक्षुरायतनधातुभ्यां च—का० ।

यस्त्वन्येनान्यस्य संग्रह उच्यते, यथा संग्रहवस्तुभिः पर्षदाम्; स हि कादाचित्कः[1] साङ्केतिको वेदितव्यः ॥ १८ ॥

ननु चैकविंशत्या धातुभिर्भवितव्यम्, चक्षुषो द्वित्वात् श्रोत्रघ्राणयोश्च ? न भवितव्यम् । यस्मात्—

जातिगोचरविज्ञानसामान्याद् एकधातुता ।
द्वित्वेऽपि चक्षुरादीनाम्,

तत्र **जातिसामान्यम्**; उभयोश्चक्षुःस्वभावत्वात् । **गोचरसामान्यम्**; उभयोः रूपविषयत्वात् । **विज्ञानसामान्यम्**; उभयोरेकचक्षुर्विज्ञानाश्रयत्वात् । तस्मादेक एव चक्षुर्धातुः । एवं श्रोत्रघ्राणयोरपि योज्यम् ।

शोभार्थं तु द्वयोद्भवः ॥ १९ ॥

एकधातुत्वेऽपि तु चक्षुरादीनां द्वयोः सम्भवः, आश्रयस्य **शोभार्थम्** । अन्यथा हि एकचक्षुःश्रोत्राधिष्ठानैकनासिकाबिलसम्भवात् महद् वैरूप्यं स्यादिति ॥ १९ ॥

उक्ताः स्कन्धायतनधातवः ॥

यथा संग्रहवस्तुभिः पर्षदामिति । चत्वारि संग्रहवस्तूनि—दानम्, प्रियवादिता, अर्थचर्या, समानार्थता च । चतस्रः पर्षदः—भिक्षुभिक्षुण्युपासकोपासिकाः । तैस्तासां संग्रहः । *स तु कादाचित्कः* । कदाचिद्भवः कादाचित्कः । कदाचिदासां दीयते, प्रियं चोच्यते । न च संग्रह इति । *सांकेतिकः* सांव्यवहारिकः । स्वभावसंग्रहस्तु पारमार्थिक इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

"*जातिगोचरविज्ञानसामान्यादेकधातुता, द्वित्वेऽपि चक्षुरादीनाम्*" इति । अर्थादेतदुक्तम्—जात्यादिभेदाद् यथासम्भवं धातुभेदव्यवस्थानम्, न त्वधिष्ठानभेदादिति । तत्र चक्षुर्धात्वादीनामन्योन्यं जातिगोचरविज्ञानभेदो भवति । रूपधात्वादीनां जातिविज्ञानभेदः, विज्ञानधातूनां जातिगोचरभेदः । मनोविज्ञानस्यापि हि धर्मधातुरसाधारणो गोचरः । *एवं श्रोत्रघ्राणयोरपि योज्यमिति* । जातिसामान्यमुभयोः श्रोत्रस्वभावत्वात्, गोचरसामान्यमुभयोः शब्दविषयत्वात्, विज्ञानसामान्यमुभयोरेकश्रोत्रविज्ञानाश्रयत्वात् । तस्मादेक एव श्रोत्रधातुः । एवं घ्राणस्यापि योज्यम् ।

कार्यान्तराभावात् तर्हि द्वयानुत्पत्तिप्रसङ्गः स्याद् ? इत्यत आह—"*शोभार्थं तु द्वयोद्भवः*" इति । *एकचक्षुःश्रोत्राधिष्ठानैकनासिकाबिलसम्भवान्महद् वैरूप्यं*

---

१. कादाचित्कत्वात्—का० ।

इदं तु वक्तव्यम्—कः स्कन्धायतनधात्वर्थ इति ?

राश्यायद्वारगोत्रार्थाः स्कन्धायतनधातवः ।

"यत् किञ्चिद्रूपमतीतानागतप्रत्युत्पन्नमाध्यात्मिकबाह्यम्, औदारिकं वा सूक्ष्मं वा हीनं वा प्रणीतं वा यद्वा दूरे यद्वा अन्तिके, तत् सर्वमैकध्यमभिसंक्षिप्य रूपस्कन्ध इति संख्यां गच्छति" (विभ० १.१.१.२) इति सूत्रे[1] वचनात् सूत्रे

स्यादिति। एकस्य चक्षुःश्रोत्राधिष्ठानस्य एकस्य च नासिकाबिलस्य सम्भवात् महद् वैरूप्यं स्यात्। ननु चोष्ट्रमार्जारोलूकप्रभृतीनां चक्षुरादिद्वयोद्भवेऽपि न भवत्याश्रयशोभा ? जात्यन्तरापेक्षया न तेषामाश्रयशोभा, स्वजात्यपेक्षया तु यस्य चक्षुरादिद्वयमस्ति तस्य तस्यां स्वजातावाश्रयशोभा, यस्य नास्ति तस्य वैरूप्यमिति अदूष्यमेतत्।

आचार्य*सङ्घभद्र*स्त्वस्य सूत्रस्यार्थं विवव्रे—"शोभार्थमित्याधिपत्यार्थमित्यर्थः। आधिपत्यसम्पन्नो हि लोके शोभत इत्यपदिश्यते। येषां चेन्द्रियाणामशून्यधिष्ठानानि तेषां परिशुद्धदर्शनश्रवणघ्राणाद्याधिपत्यं स्यात्। न हि यथा द्वाभ्यां चक्षुर्भ्यां परिशुद्धं दर्शनं भवति, तथैकेन। एवमितरयोरपि। एवं चैषामिन्द्रियत्वं हीयेत तदर्थमेतदुक्तं स्याद्" इति। स्फुटोपलब्ध्यर्थमित्यर्थः। इहापि शक्यमेवं वक्तुम्—एकमेव परिस्फुटोपलब्ध्याश्रयभूतं विस्तीर्णं कर्मणोत्पाद्यताम्, किमाश्रयविच्छेदेनेति।

विभाषायां तु लिखितमेतत् पक्षद्वयम्—शोभार्थं द्वयोद्भव इत्येकः, व्यक्त्यर्थमित्यपर इत्यलं प्रसङ्गेन।

ननु च कर्मवशादिन्द्रियद्वयोत्पत्तिः, किमन्यदेवोच्यते—शोभार्थं व्यक्त्यर्थं चेति ? कर्मवशादेवात्रेन्द्रियद्वयोद्भव उक्तः। कथमिति ? एवं विभक्तावयवाश्रयेणानादिकालाभ्यस्तः शोभाभिमानः सत्त्वानां प्रवर्तते। अतस्तदभिलाषपूर्वकेण स्फुटोलब्ध्यभिलाषपूर्वकेण च कर्मणा तदिन्द्रियद्वयमभिनिर्वर्त्यमानं शोभार्थं व्यक्त्यर्थं चोद्भवतीत्युच्यते॥ १९॥

"राश्यायद्वारगोत्रार्थाः स्कन्धायतनधातवः" इति। यथाक्रमं राशिरायद्वारं गोत्रं चार्थ एषां त इमे राश्यायद्वारगोत्रार्थाः। के ? स्कन्धायतनधातुशब्दाः। अथ वा—राश्यायद्वारगोत्रशब्दानामर्थाः के ? स्कन्धायतनधातवः। *सूत्रे वचनात् सूत्रे राश्यर्थः स्कन्धार्थ* इति। राशेर्योऽर्थः स स्कन्धस्यार्थः। तं सूत्रेण दर्शयति—*यत्किञ्चिद् रूपमतीतानागतप्रत्युत्पन्न*मिति विस्तरः। ऐकध्यमिति। एक-

---

१. का० पुस्तके नास्ति।

राश्यर्थः स्कन्धार्थ इति सिद्धम्। तत्रातीतं रूपमनित्यतानिरुद्धम्। अनागतमनुत्पन्नम्। प्रत्युत्पन्नमुत्पन्नानिरुद्धम्। आध्यात्मिकं स्वासान्तानिकम्, बाह्यमन्यदायतनतो वा। औदारिकं सप्रतिघं सूक्ष्मम्, अप्रतिघमापेक्षिकं वा। आपेक्षिकत्वादसिद्धमिति चेत्? न; अपेक्षाभेदात्। यदेवापेक्ष्यौदारिकं[1] न जातु तदपेक्ष्य सूक्ष्मम्, पितृपुत्रवत्[2]।

धैवैकध्यम्। *अनित्यतानिरुद्ध*मिति। अनित्यतया संस्कृतलक्षणेन निरुद्धमित्यर्थः। अनित्यताग्रहणमन्यनिरोधनिरासार्थम्। पञ्चविधो हि निरोधः—लक्षणनिरोधः, समापत्तिनिरोधः, उपपत्तिनिरोधः, प्रतिसंख्यानिरोधः, अप्रतिसंख्यानिरोधश्च। तद्यद्यतीतं रूपं निरुद्धमित्येवं ब्रूयात्, अविशेषितत्वात् समापत्तिनिरोधादीनामपि प्रसङ्गः स्यात्। न च तैरतीतार्थतेष्यते। समापत्तिनिरोधो ह्यनागतानामेव चित्तचैत्तानाम्, उपपत्तिनिरोधोऽप्येषामेव, प्रतिसंख्यानिरोधः सास्रवाणामेव, अप्रतिसंख्यानिरोधो ह्यनुत्पत्तिधर्मिणामेवानागतानाम्। तस्माल्लक्षणनिरोधग्रहणार्थमिदमनित्यताग्रहणम्।

*अनागतमनुत्पन्न*मिति। प्रत्युत्पन्नतामसम्प्राप्तम्। *प्रत्युत्पन्नमुत्पन्नानिरुद्ध*मिति। उत्पन्नग्रहणमनागतविशेषणार्थम्। अनिरुद्धग्रहणमतीतविशेषणार्थम्। अनागतं यद्यप्यनिरुद्धं न तूत्पन्नम्। अतीतमपि यद्यप्युत्पन्नं न त्वनिरुद्धमिति। *आध्यात्मिकं स्वासान्तानिक*मिति। चक्षुरादिकं रूपादिकं च। *बाह्यमन्य*दिति। तदेव पारसान्तानिकम्, असत्त्वसंख्यातं च। *आयतनतो* वेति। आध्यात्मिकं चक्षुरादिपञ्चकं स्वपरसन्ततिपतितम्; "द्वादशाध्यात्मिकाः" (अभि० को० १.३९) इति वचनात्। बाह्यमन्यद् रूपादिकं विषयपञ्चकं स्वपरसन्ततिपतितम् असत्त्वसंख्यातं चाविज्ञप्तिश्च, बाह्यायतनस्वभावमिति कृत्वा। *औदारिकं सप्रतिघ*मिति। परमाणुसञ्चयस्वभावम्। *सूक्ष्ममप्रतिघम्*। अविज्ञप्तिरूपम्। *आपेक्षिकं* वेति। अपेक्षया वौदारिकं सूक्ष्मं च भवति, तद्यथा—लिक्षामपेक्ष्यौदारिकी यूका, यूकामपेक्ष्य सूक्ष्मा लिक्षेति। तदेवं सति सप्रतिघमेवौदारिकं च सूक्ष्मं भवति। अप्रतिघं तु सूक्ष्ममेव, असञ्चितत्वात्। *आपेक्षिकत्वादसिद्ध*मिति। सैव सूक्ष्मा लिक्षा वातायनरजोऽपेक्ष्यौदारिकी, सैव चौदारिकी यूकामपेक्ष्य सूक्ष्मेत्यव्यवस्थितमौदारिकसूक्ष्मत्वं पारापारवत्। कथं हि नामौदारिकं सूक्ष्मं भवति, सूक्ष्मं चौदारिकमिति? *न; अपेक्षाभेदा*दिति। अपेक्षया भेदोऽपेक्षाभेदः; तस्मान्नासिद्धम्। *यदेवापेक्ष्यौदारिकं न जातु तदपेक्ष्य सूक्ष्मम्*। न कदाचित् तदेवापेक्ष्यमित्यर्थः। *पितृपुत्रव*दिति।

---

१. यदपेक्ष्यौदारिकं—का०।
२. पितापुत्रवद्—का०।

हीनम् = क्लिष्टम् । प्रणीतम् = अक्लिष्टम् । दूरम् = अतीतानागतम् । अन्तिकम् = प्रत्युत्पन्नम् । एवं यावद् विज्ञानम् ।

अयं तु विशेषः—औदारिकं पञ्चेन्द्रियाश्रयं सूक्ष्मं मानसम् । भूमितो वेति **वैभाषिकाः** । **भदन्त** आह—"औदारिकरूपं पञ्चेन्द्रियग्राह्यम् । सूक्ष्ममन्यत् । हीनममनापम् । प्रणीतं मनापम् । दूरमदृश्यदेशम् । अन्तिकं दृश्यदेशम्;

तद्यथा—देवदत्तस्य पुत्रो यज्ञदत्तः, यज्ञदत्तस्य पुत्रो विष्णुमित्रः; स यज्ञदत्तो विष्णुमित्रमपेक्ष्य पिता, देवदत्तमपेक्ष्य पुत्रः । न चापेक्षिकत्वादस्य पितृपुत्रभावो न सिध्यति; अपेक्षाभेदात् । न हि स यज्ञदत्तस्तमेव विष्णुमित्रमपेक्ष्य पुत्रः, नापि तमेव देवदत्तमपेक्ष्य पितेति, तद्वत् । *हीनं क्लिष्टम्;* सद्भिस्त्यक्तमिति कृत्वा । *प्रणीतमक्लिष्टम्;* क्लेशादूषितत्वात् । *दूरमतीतानागतम्;* सन्तानप्रच्युतत्वात् । तदसम्प्राप्तत्वाच्च । *अन्तिकं प्रत्युत्पन्नम्;* सन्तानसन्निहितत्वात् । *एवं यावद्विज्ञान*मिति । या काचिद् वेदना अतीतानागतप्रत्युत्पन्ना आध्यात्मिकी वा बाह्या वा औदारिकी वा सूक्ष्मा वा या वा दूरे या वा अन्तिके तां सर्वामैकध्यमभिसंक्षिप्य वेदनास्कन्ध इति संख्यां गच्छति । एवं यावद्विज्ञानं वक्तव्यम्, यावत् सर्वमैकध्यमभिसंक्षिप्य विज्ञानस्कन्ध इति संख्यां गच्छतीति । अतीतादित्वमेषां वेदनादीनां यथा रूपस्य । *अयं तु विशेषो* वेदनादीनाम् । *औदारिकं पञ्चेन्द्रियाश्रयं* वेदनादिचतुष्कम् । अमूर्तत्वात् स्वगतमौदारिकत्वं नास्ति । *सूक्ष्मं मानसम्* । *भूमितो वेति* । *औदारिकं* सूक्ष्मं च वेदनादिकम् । औदारिकी कामावचरी वेदना, सूक्ष्मा प्रथमध्यानभूमिका । औदारिकी प्रथमध्यानभूमिका, सूक्ष्मा द्वितीयध्यानभूमिका । एवं यावदौदारिक्याकिञ्चन्यायतनभूमिका, सूक्ष्मा भवाग्रभूमिकेति । यथा वेदना एवं यावद्विज्ञानं वक्तव्यम् ।

भदन्त इति स्थविरः । कश्चित् सौत्रान्तिकः, तन्नामा वा । *भगवद्विशेष*स्त्वाह—स्थविर*धर्मत्रातो*ऽसाविति । अत्र वयं ब्रूमः—यदि *धर्मत्रातो*ऽतीतानागतास्तित्ववादी स इति न सौत्रान्तिकः । न दार्ष्टान्तिक इत्यर्थः । तथा हि वक्ष्यति—"भावान्यथिको भदन्त*धर्मत्रातः* । स किलाह—धर्मस्याध्वसु प्रवर्तमानस्य भावान्यथात्वं भवति, न द्रव्यस्यान्यथात्वम्" इति । *सौत्रान्तिक*दर्शनावलम्बी चायं भदन्तो *विभाषायां* लिखितः—भदन्त आहेत्येवमादि । भदन्त*धर्मत्रातो*ऽपि स्वनाम्नैव *विभाषायां* लिखितः—भदन्तधर्मत्रात आहेत्येवमादि । तेन लक्ष्यते—भदन्त*धर्मत्राता*दन्योऽयं सौत्रान्तिकः कश्चित् स्थविरो भिक्षुरिति ।

*पञ्चेन्द्रियग्राह्य*मिति । रूपादिपञ्चकम् । *सूक्ष्ममन्य*च्चक्षुरादिपञ्चकम्, अविज्ञप्तिश्च । *मनाप*मिति । मन आप्नोतीति मनआपं मनोज्ञमित्यर्थः । पुनः सन्धिकरणं

अतीतादीनां स्वशब्देनाभिहितत्वात् । एवं वेदनादयोऽपि वेदितव्याः । दूरान्तिकत्वं तु तेषामाश्रयवशात् । औदारिकसूक्ष्मत्वं[1] पूर्ववद्" ( ) इति ।

चित्तचैत्तायद्वारार्थ आयतनार्थः । निर्वचनं तु—चित्तचैत्तानामायं तन्वन्तीति आयतनानि । विस्तृण्वन्तीत्यर्थः । गोत्रार्थो धात्वर्थः । यथैकस्मिन् पर्वते बहून्ययस्ताम्ररूप्यसुवर्णादिगोत्राणि धातव उच्यन्ते, एवमेकस्मिन्नाश्रये सन्ताने वा अष्टादश गोत्राणि अष्टादश धातव उच्यन्ते । आकरास्तत्र गोत्राण्युच्यन्ते ।

त इमे चक्षुरादयः कस्याकराः ? स्वस्या जातेः; सभागहेतुत्वात् । असंस्कृतं न[2] धातुः स्यात् । चित्तचैत्तानां तर्हि जातिवाचकोऽयं धातुशब्द

चात्र द्रष्टव्यम्—"पूर्वत्रासिद्धम्" (पा० सू० ७.२.१) इति ईषदर्थे नञ्परिग्रहात् किञ्चित्सिद्धमित्येकसवर्णदीर्घत्वम् । दूरमदृश्यदेशमिति । आधारदेशमाश्रयाधारदेशं चाधिकृत्य । द्रष्टुं शक्यो दृश्यः, दृश्यो देशोऽस्येति दृश्यदेशं दृश्याधारदेशम्, दृश्याश्रयाधारदेशं वा । तद्यथा—कुण्डे बदरम्, चक्षुरादि वा । तदन्तिकम् । अदृश्यदेशं तु तद्विपरीतं दूरम् । दूरमदृश्यमिति नोक्तम्, आसन्नमपि हि किञ्चिदतिसूक्ष्मत्वान्न दृश्यते । न च तद् दूरमिष्यते, दृश्यदेशत्वात् ।

किमर्थं पुनरेवं भदन्तेन व्याख्यायते ? *अतीतादीनां स्वशब्देनाभिहितत्वात्* । अन्यथा हि पुनरुक्तदोषः स्यात् । *दूरान्तिकत्वं तु तेषामाश्रयवशा*दिति । तेषां वेदनादीनाम्, अमूर्तत्वेनादेशस्थत्वात् । तस्मादेवं वक्तव्यम्—दूरेऽदृश्यमानाश्रया वेदनादयः, अन्तिके दृश्यमानाश्रया इति । *औदारिकसूक्ष्मत्वं पूर्ववदि*ति । औदारिकं पञ्चेन्द्रियाश्रयम्, सूक्ष्मं मानसमिति ।

चित्तचैत्तानामायम् उत्पत्तिं *तन्वन्तीत्यायतनानि* । द्वयं प्रतीत्य विज्ञानस्योत्पत्तिरिति सर्वेषामायतनत्वसिद्धिः । *एकस्मिन्नाश्रये संताने* वेति । आश्रये= समुदायलक्षणे शरीरे, सन्ताने वा चित्तादीनां प्रवाहलक्षणे ।

स्वस्या जातेः । किम् ? आकरा इति प्रकृतम् । *सभागहेतुत्वात्* । पूर्वोत्पन्नं चक्षुः पश्चिमस्य सभागहेतुरित्याकरो *धातुः* । यतो हि सुवर्णाद्युत्पत्तिस्ते तेषामाकराः । *असंस्कृतं न धातुः स्यात्* । न ह्यसंस्कृतस्यान्यस्य वा सभागहेतुः ।

*चित्तचैत्तानां तर्ही*ति । किम् ? आकरा इति प्रकृतम् । द्वयं प्रतीत्य विज्ञान-

---

१. ०सूक्ष्मत्वं तु—का० ।

२. तर्हि न—का० ।

इत्यपरे। अष्टादशधर्माणां जातयः स्वभावा अष्टादश धातव इति।

यदि राश्यर्थः स्कन्धार्थः, प्रज्ञप्तिसन्तः स्कन्धाः प्राप्नुवन्ति, अनेकद्रव्यसमूहत्वात् राशिपुद्गलवत्? न; एकस्यापि द्रव्यपरमाणोः स्कन्धत्वात्।

न तर्हि 'राश्यर्थः स्कन्धार्थः' इति वक्तव्यम्, न ह्येकस्यास्ति राशित्वमिति? कार्यभारोद्वहनार्थः स्कन्धार्थ इत्यपरे। प्रच्छेदार्थो वा। तथा हि वक्तारो भवन्ति—त्रिभिः स्कन्धकैर्देयं दास्याम इति।

तदेतदुत्सूत्रम्। सूत्रं हि राश्यर्थमेव ब्रवीति—"यत्किञ्चिद्रूपमतीतानागतप्रत्युत्पन्नम्" (विभ० १.१.१.२) इति। विस्तरः—प्रत्येकमतीतादिरूपस्य स्कन्धत्वं तत्र विज्ञाप्यते—सर्वमेतदतीतादि रूपमेकशो रूपस्कन्ध इति? न शक्यमेवं विज्ञातुम्; "तत् सर्वमैकध्यमभिसंक्षिप्य" इति वचनातिरेकात्[1]।

स्योत्पत्तिरिति सर्वे धातवो विज्ञानस्य ससम्प्रयोगस्य प्रत्ययोऽवश्यमालम्बनमधिपतिश्चेत्याकराः।

राशिपुद्गलवदिति। प्रज्ञप्तिसन्तः स्कन्धाः; राशिशब्दवाच्यत्वात्, धान्यराशिवत्, पुद्गलवद्वा। स हि प्रज्ञप्तिसन्पुद्गलः रूपादिप्रज्ञप्तिसन्पुद्गलः; रूपादिप्रज्ञप्तिकारणनिरपेक्ष्यागृह्यमाणस्वभावत्वात्, धान्यराशिवत्।

कार्यभारोद्वहनार्थ इति। कार्यमेव भारः कार्यभारः, तदुह्यते तेनेत्युद्वहनम्, कार्यभारस्योद्वहनं कार्यभारोद्वहनम्=शरीरप्रदेशः, स लोके स्कन्ध इत्युच्यते। अनेनापि कार्यभार उह्यते; "नामरूपप्रत्ययं षडायतनम्" ( ) इत्यादिवचनात्। तस्मात् स्कन्ध इव स्कन्ध इत्यौपचारिकशब्दः। *प्रच्छेदार्थो वा*। अवध्यर्थो वेत्यर्थः। रूपप्रच्छेदः, यावद्विज्ञानप्रच्छेद इति।

तदेतदुत्सूत्रमिति। तदेतदुभयं कार्यभारोद्वहनार्थः, प्रच्छेदार्थश्चेति। उत्क्रान्तं सूत्रादुत्सूत्रम्। *सूत्रं हीति*। विस्तरेण तत्प्रतिपादयति। *प्रत्येकमिति विस्तरः*। कथम्? इत्याह—*सर्वमेतदतीतादिरूपमेकश* एकैकं *रूपस्कन्ध* इति। समुदायेन समुदायिद्रव्यमुक्तम्। तेषां ह्यतीतादीनां रूपाणां स राशिरित्यभिप्रायः। सूत्रेऽप्येवमेवोक्तम्—"पृथिवीधातुः कतमः? केशा रोमाणि" (विभ० ३.१.१.२) इति। विस्तरः—एकैकं केशादिद्रव्यं पृथिवीधातुरिति विज्ञायते। अयं च परिहारः कार्यभारोद्वहनार्थपक्षयोरपि शक्यते वक्तुम्। *न शक्यमेवमिति* विस्तरः। *ऐकध्यमभिसंक्षिप्येति वचनातिरेकाद्* एकैकं रूपस्कन्ध इति न शक्यते विज्ञातुम्।

---

१. वचनात्—का०।

तस्माद् राशिवदेव स्कन्धाः प्रज्ञप्तिसन्तः ।

रूपीण्यपि तर्ह्यायतनानि प्रज्ञप्तिसन्ति प्राप्नुवन्ति, बहूनां चक्षुरादिपरमाणूनामायद्वारभावात् ? न; एकशः समग्राणां कारणभावात् विषयसहकारित्वाद् वा नेन्द्रियं पृथगायतनं स्यात् । विभाषायां तूच्यते—"यश्चाभिधर्मिकः स्कन्धप्रज्ञप्तिमपेक्षते, स आह—परमाणुरेकस्य धातोरेकस्यायतनस्यैकस्य स्कन्धस्य

यदि ह्येवमर्थोऽभविष्यत्, तत् सर्वं रूपस्कन्ध इत्येवावक्ष्यत्, नार्थम् 'ऐकध्यमभिसंक्षिप्य' इति वचनेन ।

तस्माद्राशिवदेव स्कन्धाः प्रज्ञप्तिसन्त इति स्थापनापक्ष *आचार्यस्य* । द्रव्यसद्रूपप्रतिपत्तिस्तु स्कन्धनिर्देशे तत्समुदायित्वादित्यवगन्तव्यम् ।

*रूपीण्यपी*ति । विस्तरः—रूपिग्रहणमरूपिविशेषणार्थम् । अरूपि हि मनआयतनमसंहतमपि कारणभावं बिभर्ति । रूपीण्यपि चक्षुरादीन्यायतानि समुदितान्येव चित्तचैत्तायद्वारतां गच्छन्ति नासमुदितानीति समुदायलक्षणत्वात् स्कन्धवत्प्रज्ञप्तिसन्ति स्युः । सञ्चिताश्रयालम्बना हि पञ्च विज्ञानकाया इति ? *न; एकशः समग्राणां कारणभावा*दिति । नैतदेवम् । कस्मात् ? एकशः प्रत्येकं समग्राणां समुदितानां कारणत्वात् । यस्माद् बहूनामेषां चक्षुरादिपरमाणूनां परस्परमपेक्षमाणानामेकैकशः कारणभावः, न त्वसंहतानाम् । तद्यथा दार्वाकर्षणे बहूनामक्रष्टॄणां प्रत्येकमसामर्थ्यम्, समुदितानां तु परस्परमपेक्ष्यमाणानां सामर्थ्यम् । यथा वा केशाः पृथक्पृथगवस्थिता न समर्थास्तैमिरिकचक्षुर्विज्ञानकरणे, समुदितास्त्वसंयुक्ता अपि समर्थाः । तद्वच्चक्षुरादीन्द्रियपरमाणवो रूपादिविषयपरमाणवश्च चक्षुरादिविज्ञानोत्पादने प्रत्येकमसमर्थाः, समुदितास्तु समर्थाः । शक्तिर्हि भावानां तादृश्यवगन्तव्या ।

*विषयसहकारित्वाद्वे*ति । यदि बहूनामायद्वारभाव इति समुदायायतनत्वं स्यात्, न द्रव्यायतनत्वम् । इन्द्रियविषयपरमाणूनां समुदितानामायद्वारभाव इति तत्समुदायायतनत्वं स्यात्, न पृथगायतनत्वं स्यात् । इष्यते च पृथगायतनत्वम्; "द्वादशायतनानि" इति सूत्रात् । साधनं चात्रोपतिष्ठते—'ये सहकारिणो न तैः सह समुदायात्मकायतनभूताश्चक्षुरायतनसमुदायद्रव्यपरमाणवः; चक्षुर्विज्ञानकारणत्वात्, चक्षुरायतनरूपायतनसमुदायद्रव्यपरमाणुवत्, यथा चक्षुरायतनसमुदायद्रव्यपरमाणवः' । एवं यावत्कायायतनसमुदायद्रव्यपरमाणवो योज्याः ।

विभाषायां तूच्यत इति । अनेनापि "प्रज्ञप्तिसन्तः स्कन्धाः" इति व्याचष्टे । अयं तु विशेषः—अद्रव्यसन्तोऽपि ते तत्रोपचारेण प्रदर्श्यन्त इति विशेषार्थस्तुशब्दः । *स्कन्धप्रज्ञप्तिमपेक्षत* इति । स्कन्ध इति प्रज्ञप्तिमपेक्षते इत्यर्थः । *परमाणु-*

प्रदेशः; अथ नापेक्षते, स आह—परमाणुरेको धातुरेकमायतनमेकः स्कन्धः" इति। भवति हि प्रदेशेऽपि प्रदेशिवदुपचारः, यथा—पटैकदेशे दग्धे पटो दग्ध इति।

किमर्थं भगवान् स्कन्धादिमुखेन त्रिविधां देशनामारभते? आह—विनेयानाम्

मोहेन्द्रियरुचित्रैधात् तिस्रः स्कन्धादिदेशनाः ॥ २० ॥

त्रयः प्रकारास्त्रैधम्। त्रिप्रकारः किल सत्त्वानां **मोहः**—केचिच्चैत्तेषु

रेकस्य धातोरिति। दशानां चक्षुरादीनां रूपिणां धातूनामन्यतमस्य प्रदेशः। एवमायतनानामेषामेवान्यतमस्य रूपस्कन्धस्य च प्रदेशः। कस्मात्? न हि प्रज्ञप्तावपेक्षितायां प्रदेशिनि वृत्तः शब्दः प्रदेशे व्यवस्थाप्यते। *अथ नापेक्षते*। किम्? स्कन्धप्रज्ञप्तिमित्यधिकृतम्। *स आह परमाणुरेको धातुरिति*। विस्तरः—स एकैकस्तेषामायतनधातूनां योऽन्यतम उक्तो रूपस्कन्धश्च। *भवति हि प्रदेशेऽपि प्रदेशिवदुपचार इति*। प्रदेशेऽपि परमाणावन्यतमरूपायतनधातुवद् रूपस्कन्धवच्चोपचारः। "तत्र तस्येव" (पा० सू० ५.१.११६) इति वतिः। *यथा पटैकदेशे दग्धे पटो दग्ध इति*। यथा पटशब्दः समुदाये प्रवृत्तः प्रदेशेऽप्युपचर्यते पटैकदेशे, तद्वत्स्कन्धशब्दोऽतीतादिरूपसमुदाये वृत्तः प्रदेशेऽपि परमाणावुपचर्यत इति। स्कन्धा एव प्रज्ञप्तिसन्तो नायतनधातव इति, रूपादीनां स्कन्धा इति कृत्वा। यदा तु रूपाण्येव स्कन्धा इति समासस्तदा द्रव्यसन्तः स्कन्धा इत्यभिप्रायः।

इदमिह विचार्यते—किमत्र कारणं यदिन्द्रियपरमाणूनां विषयपरमाणूनां च विज्ञानोत्पत्तये तुल्येऽप्यन्योन्यसापेक्षत्वे न द्वयानामेषां केवलेन्द्रियपरमाणुवदेकायतनत्वं व्यवस्थाप्यते? यस्माच्चक्षुरिन्द्रियादिपरमाणवः सर्वे स्वविज्ञानोत्पत्तौ साधारणानि कारणानि भवन्ति, न तु तथा विषयपरमाणवः। तथा हि—चक्षुरिन्द्रियपरमाणवो नीलविषयविज्ञानोत्पत्तावपि कारणं भवन्ति, पीतादिविज्ञानोत्पत्तावपि। नीलविषयपरमाणवस्तु स्वविज्ञानोत्पत्तावेव कारणं भवन्ति, न पीतादिविज्ञानोत्पत्तौ। इत्यतश्चक्षुरिन्द्रियपरमाणुभिस्तद्विषयपरमाणूनामतुल्यवर्तित्वात् पृथक्स्थानावस्थितत्वात् न चक्षूरूपपरमाणूनामेकायतनत्वव्यवस्थानत्वं युज्यते। एवं यावत्कायेन्द्रियस्प्रष्टव्यपरमाणूनामेकायतनत्वव्यवस्थानं न युज्यत इति वक्तव्यम्।

"मोहेन्द्रियरुचित्रैधात्" इति। सम्मोहप्रज्ञाधिमोक्षत्रैधादित्यर्थः।

त्रयः प्रकारास्त्रैधमिति। त्रिधैव त्रैधमिति स्वार्थेऽण्प्रत्यय इत्येके। त्रिधा-

सम्मूढाः पिण्डात्मग्रहणतः, केचिद् रूप एव, केचिद् रूपचित्तयोः।

इन्द्रियाण्यपि त्रिविधानि—तीक्ष्णमध्यमृद्विन्द्रियत्वात् ।

रुचिरपि त्रिविधा—संक्षिप्तमध्यविस्तरग्रन्थरुचित्वात् । तेषां यथाक्रमं तिस्रः स्कन्धायतनधातुदेशना इति ॥ २० ॥

भावस्त्रैधमिति भावेऽण्प्रत्यय इत्यपरे। मोहेन्द्रियरुचीनां त्रैधम्, तस्मादिति। *पिण्डात्मग्रहणत* इति। केचिच्चैत्तान् पिण्डतो गृहीत्वा तानेवात्मतो गृह्णन्ति; पिण्डग्राहे सत्यात्मग्राहप्रवृत्तेः। तेषां स्कन्धदेशना। तस्यां हि वेदनासंज्ञा-संस्कारभेदेन त्रिधा चैत्ता देशिताः। 'नायमेकः पिण्डः, चैत्तविशेषा इह' इत्यात्मग्राहः प्रतिपक्षितो भवति। अथ वा—पिण्डरूपोऽयमात्मभावः, स चात्मा वेदयिता, संज्ञाता, चेतयितेति केचित् सम्मूढाः, तेषां स्कन्धदेशना। 'नायमात्म-रूपः पिण्डः, चैत्ता इमे वेदनासंज्ञासंस्काराः प्रवर्तन्ते' इत्यात्मग्राहः प्रतिपक्षितो भवति। *केचिद् रूप एवेति*। 'पिण्डात्मग्रहणतः सम्मूढाः' इत्यधिकृतम्, तेषामा-यतनदेशना। तस्यां हि रूपं चक्षुरादिभेदेन बहुधा विभक्तम्। चैत्तास्त्वेकधैव धर्मायतनत्वेन, चित्तं च मनआयतनत्वेनेति। *केचिद् रूपचित्तयो*रिति। 'सम्मूढाः पिण्डात्मग्रहणतः' इत्यधिकृतमेव। तेषां धातुदेशना। तस्यां हि रूपं चक्षुरादि-भेदेन बहुधा विभक्तम्। चित्तं चक्षुर्विज्ञानादिधातुभेदेन। न तु चैत्ताः, धर्म-धातुत्वेनैव देशितत्वादिति। तया[1] रूपचित्तपिण्डग्राहसम्मोहः प्रतिपक्षितो भवति।

*इन्द्रियाण्यपी*ति। विस्तरः—त्रिविधः पुद्गलस्तीक्ष्णमध्यमृद्विन्द्रियत्वात्। अथ वा त्रिविधः पुद्गलः—उद्घटितज्ञः, अविपञ्चितज्ञः, पदपरम इति। तत्र १. तीक्ष्णेन्द्रियाणां स्कन्धदेशना। ते हि तीक्ष्णेन्द्रियत्वात् स्कन्धभेदेनैवायतन-धातुभेदं प्रतिपत्तुं शक्नुवन्ति। यथोक्तम्—"यद्भिक्षो न त्वं स ते धर्मः प्रहातव्य इति। आज्ञातं भगवन्नित्याह। यथा कथमस्य भिक्षो संक्षिप्तेनोक्तस्यार्थमा-जानासि? रूपं भदन्त नाहम्। स मे धर्मः प्रहातव्यः" इति विस्तरः। २. मध्येन्द्रियाणामायतनदेशना। ते हि मध्येन्द्रियत्वान्मध्येनैव नातिविस्तीर्णेना-यतनप्रभेदेन धातुप्रभेदं प्रतिपत्तुं शक्नुवन्ति। न तु संक्षिप्तेन स्कन्धप्रभेदेन। ३. मृद्विन्द्रियाणां धातुदेशना। ते हि मृद्विन्द्रियत्वान्नाविभक्तं स्वबुद्धिसामर्थ्येन प्रतिपत्तुं शक्नुवन्ति। *रुचिरपि त्रिविधे*ति। पूर्वाभ्यासयोगाद् रुचेस्त्रैविध्यम्। अथवा शमथचरितानां संक्षिप्ता रुचिः, शमथविपश्यनाचरितानां मध्या रुचिः, विपश्यनाचरितानां विस्तीर्णा रुचिरिति ॥ २० ॥

---

१. धातुदेशनयेत्यर्थः।

किं पुनः कारणं चैतसिका एकत्र संस्कारस्कन्धनिक्षिप्ताः, वेदनासंज्ञे तु पृथक् स्कन्धीकृते ? इत्याह—

विवादमूलसंसारहेतुत्वात् क्रमकारणात् ।
चैत्तेभ्यो वेदनासंज्ञे पृथक्स्कन्धौ निवेशितौ ॥ २१ ॥

द्वे **विवादमूले**— कामाध्यवसानम्, दृष्ट्यध्यवसानं च । तयोर्वेदनासंज्ञे यथाक्रमं प्रधानहेतू । वेदनास्वादवशाद्धि कामानभिष्वजन्ते, विपरीतसंज्ञावशाच्च दृष्टीरिति । **संसारस्यापि** ते प्रधानहेतू । वेदनागृद्धो[1] हि विपर्यस्तसंज्ञः संसरति ।

यच्च स्कन्धक्रमे कारणमुपदेक्ष्यमाणम्, ततोऽपि **क्रमकारणाद**नयोः पृथक् स्कन्धीकरणं वेदितव्यम् । एतच्च त्रेधोपपादयिष्यामः ॥ २१ ॥

---

*किं पुनः कारणमि*ति विस्तरः । ननु च कारणमुक्तम्—पिण्डात्मग्रहणतश्चैत्तसम्मूढानां स्कन्धदेशनेति ? सत्यमुक्तम्; चैत्तास्तेषां विभक्ता इति ।

वेदनासंज्ञे एव तु संस्कारस्कन्धात् । *पृथक् स्कन्धीकृते* । न पुनरन्य इति किमत्र कारणम् । *कामाध्यवसान*मिति विस्तरः । कामेषु च दृष्टिषु चाभिष्वङ्गः । *तयो*र्विवादमूलयोरध्यवसानयो*र्वेदनासंज्ञे यथाक्रमं प्रधानहेतू* इति । प्रधानग्रहणादविद्यादयोऽप्रधानहेतव इत्यर्थत उक्तं भवति । *वेदनास्वादवशाद्धि कामानभिष्वजन्ते* गृहिणः । *विपरीतसंज्ञावशाच्च दृष्टीः* । किम् ? अभिष्वजन्त इत्यधिकृतम् । अधर्मे धर्मसंज्ञिनः, धर्मे चाधर्मसंज्ञिनोऽनात्मादिषु चात्मसंज्ञिनस्तास्ता दृष्टीः शीलव्रतपरामर्शादीरभिष्वजन्ते । के ते ? प्रायेण प्रव्रजिताः । *वेदनागृद्धो* हीति । विस्तरः—वेदनासक्तश्चतुर्भिर्विपर्यासैर्विपर्यस्तः संसारे जन्मपरम्परां करोति ।

क्रमकारणात् इति । चत्वारि कारणानि स्कन्धानुक्रमे वक्ष्यन्ते—"यथौदारिकसंक्लेशभाजनाद्यर्थधातुतः" (अभि० को० १.२२) इति । रूपं हि सप्रतिघत्वात् सर्वौदारिकम् । अरूपिणां वेदना । प्रचारौदारिकतया । तथा हि व्यपदिशन्ति—हस्ते मे वेदना, पादे मे वेदनेति । द्वाभ्यामौदारिकतरा संज्ञा । विज्ञानात् संस्कारा इत्यतो यथौदारिकं तत् पूर्वमुक्तमिति प्रथमं कारणम् । अथ वा—अनादिमति संसारे स्त्रीपुरुषा अन्योन्यं रूपाभिरामाः, ते च वेदनास्वादगर्धात्, तद्गर्धः संज्ञाविपर्यासात्, तद्विपर्यासः क्लेशैः, चित्तं च तत्संक्लिष्टमिति यथासंक्लेशं क्रम इति द्वितीयम् । भाजनाद्यर्थेन वा भाजनभोजनव्यञ्जनपक्तृ-

---

1. वेदनास्वाद०—का० ।

अथ कस्मादसंस्कृतं धातुष्वायतनेषु चोक्तम्, न तु स्कन्धेषु ?

स्कन्धेष्वसंस्कृतं नोक्तम्; अर्थायोगात्

तद्धि **स्कन्धेषूच्यमानं** न तावदेतेष्वेवान्तर्णेतुं शक्यते; **अर्थायोगात्**। न हि तद्रूपम्, नापि यावद्विज्ञानमिति, न चापि षष्ठस्कन्धो वक्तुं शक्यते, कुतः ? अर्थायोगात्। "राश्यर्थो हि स्कन्धार्थः" इत्युक्तम्। न चासंस्कृतमतीतादिभेदभिन्नं रूपादिवद्, यतस्तत् सर्वमैकध्यमभिसंक्षिप्य 'असंस्कृतस्कन्धः' इति संख्यां गच्छेत्।

संक्लेशवस्तुज्ञापनार्थं खलूपादानस्कन्धवचनम्, संक्लेशव्यवदानवस्तुज्ञापनार्थं स्कन्धवचनम्; न चोभयथाऽप्यसंस्कृतमित्यर्थायोगान्न तेषु व्यवस्थापितम्। यथा घटोपरमो न घटः, एवं स्कन्धोपरमो न स्कन्धो भवितुमर्हतीत्यपरे। तेषां धात्वायतनेष्वप्येष प्रसङ्गः।

उक्तः स्कन्धानामन्यः प्रकारः ॥

भोक्तृभूता हि रूपादयः स्कन्धा इति तृतीयम्। धातुतो वा—कामगुणरूपप्रभावितो हि कामधातुः, वेदनाप्रभावितानि ध्यानानि, संज्ञाप्रभाविताश्च्य आरूप्याः, संस्कारमात्रप्रभावितं भवाग्रम्—एता विज्ञानस्थितयः, तासु च प्रतिष्ठितं विज्ञानमिति क्षेत्रबीजसंदर्शनार्थः स्कन्धानुक्रम इति चतुर्थं कारणम्। अत एव च क्रमकारणाद् वेदनासंज्ञे पृथक् स्कन्धीकृते; यत एते औदारिकतरे संक्लेशानुक्रमहेतू भोजनव्यञ्जनभूते तत्प्रभावितं च धातुद्वयमिति ॥ २१ ॥

न तावदेष्वेवान्तर्णेतुं शक्यते; अर्थायोगात् इति। रूपणादेरर्थस्यायोगादसम्भवात्। रूपस्वभावं यावद्विज्ञानस्वभावमिति वा न शक्यमेष्वेव पञ्चस्कन्धेष्वन्तर्णेतुम्; अतत्स्वाभाव्यात्। *न चापि षष्ठस्कन्धो वक्तुं शक्यते, कुतः ? अर्थायोगात्*। अतीताद्यर्थायोगादित्यर्थः। ननु च बहुत्वादसंस्कृतानामसंस्कृतस्कन्धोऽन्यो योक्ष्यते, किमतीताद्यर्थेनेति ? एतच्चायुक्तम्; असंस्कृतानां देशसन्निकर्षाभावेनाभिसंक्षेपायोगात्।

*संक्लेशवस्तुज्ञापनार्थ*मिति। विस्तरः—न संक्लेशवस्तु; अनास्रवत्वात्। न व्यवदानवस्तु; असंस्कृतत्वात्। व्यवदानहेतुर्हि व्यवदानवस्त्वित्यभिप्रायः। अथ वा—रूपस्कन्ध इत्युक्ते यावद्विज्ञानस्कन्ध इत्युक्ते संक्लेशवस्तु व्यवदानवस्तु च रूपस्कन्धो यावद्विज्ञानस्कन्ध इति विज्ञायते। न त्वसंस्कृतस्कन्ध इत्युक्ते संक्लेशव्यवदानवस्तु विज्ञायते इति न सम्भवति असंस्कृतस्कन्ध इति। *तेषां धात्वायतनेष्वप्येष प्रसङ्ग* इति। तेषामेवंवादिनाम्। यथा घटोपरमो न घटः;

क्रमः पुनः ।

यथौदारिकसंक्लेशभाजनाद्यर्थधातुतः ॥ २२ ॥

रूपं हि सप्रतिघत्वात् सर्वौदारिकम् । अरूपिणां वेदना प्रचारौदारिकतया । तथा हि व्यपदिशन्ति—हस्ते मे वेदना, पादे मे वेदनेति । द्वाभ्यामौदारिकी[1] संज्ञा । विज्ञानात् संस्कारः[2] इति । अतो **यदौदारिकतरं** तत् पूर्वमुक्तम् ।

अथ वा—अनादिमति संसारे स्त्रीपुरुषा अन्योन्यं रूपाभिरामाः, ते च वेदनास्वादगर्द्धात्, तद्गर्द्धः संज्ञाविपर्यासात्, तद्विपर्यासः क्लेशैः, चित्तं च तत्संक्लिष्टमिति **यथासंक्लेशं च क्रमः ।**

भाजनाद्यर्थेन वा । भाजनभोजनव्यञ्जनकर्तृभोक्तृभूता हि रूपादयः स्कन्धाः ।

एवं धातूपरमो न धातुः, आयतनोपरमो नायतनमिति धर्मधात्वायतनयोरप्यसंस्कृतं न व्यवस्थापितं स्यात् । सर्वधर्मसंग्रहश्च धात्वायतनेष्वभिप्रेत इत्ययुक्तमेतत् । *उक्तः स्कन्धानामन्यः प्रकारः ॥*

"*क्रमः पुनः*" इति । अन्यप्रकारवचनापेक्षः पुनःशब्दोपन्यास इति दर्शयति । *सर्वौदारिकमिति* । सर्वेभ्यो वेदनादिभ्य औदारिकं रूपम्; सनिदर्शनप्रतिघत्वादियोगात् । *अरूपिणां* वेदनादीनाम् । निर्धारणे षष्ठी । *वेदना* औदारिकी । *प्रचारौदारिकतया* समुदाचारौदारिकतयेत्यर्थः । *द्वाभ्यां* संस्कारविज्ञानाभ्यामौ*दारिकी संज्ञा;* निमित्तपरिच्छेदेन सुज्ञातत्वात् । *विज्ञानात्संस्कार* औदारिकः; 'सुखी स्याम्, न दुःखी स्याम्' इत्यभिसंस्कारलक्षणत्वात् । विज्ञानं तु सर्वसूक्ष्मम्; उपलब्धिमात्रलक्षणत्वात् । यथौदारिकं च विनेयानामर्थप्रतिपादनं न्याय्यमित्येवं स्कन्धानुक्रमः ।

ते च वेदनास्वादगर्धात् । ते च स्त्रीपुरुषा वेदनास्वादसक्तेरन्योन्यं रूपाभिरामा भवन्ति । *तद्गर्ध* इति । वेदनागर्धः । *संज्ञाविपर्यासा*दिति । नित्यादिकान्निमित्तोद्ग्रहणात् । सुखापि हि वेदना संस्कारविपरिणामदुःखतया दुःखा ।

भाजनभोजनमिति विस्तरः । रूपं भाजनभूतम्; वेदनाश्रयत्वात् । वेदना भोजनभूता; आस्वाद्यत्वात् । संज्ञा व्यञ्जनभूता; वेदनां तन्निमित्तोद्ग्रहणेन व्यञ्जयतीति कृत्वा । संज्ञावशेन वा वेदना रोचत इति कृत्वा व्यञ्जनभूता संज्ञा । वेदना कर्तृभूता; विपाकवेदनामभिसंस्कृत्योपनयनात् । विज्ञानं भोक्तृभूतम्; तदनुग्रहादिति भाजनाद्यर्थेन वानुक्रमः ।

---

१. द्वाभ्यां चौदारिकतरा—का० । २. संस्काराः—का० ।

धातुतो वा । कामगुणरूपप्रभावितो हि कामधातुः, वेदनाप्रभावितानि ध्यानानि, संज्ञाप्रभाविताः त्रय आरूप्याः, संस्कारमात्रप्रभावितं भवाग्रम्—एता[1] विज्ञानस्थितयः, तासु चतसृषु[2] प्रतिष्ठितं विज्ञानमित्येवं[3] क्षेत्रबीजसंदर्शनार्थः स्कन्धानुक्रमः । अत एव च पञ्च स्कन्धाः, नाल्पीयांसः, न भूयांसः । अत एव च क्रमकारणाद् वेदनासंज्ञे संस्कारेभ्यः पृथक् स्कन्धीकृते, यत एते औदारिकतरे संक्लेशानुक्रमहेतू भाजनव्यञ्जनभूते, तत्प्रभावितं च धातुद्वयमिति ॥२२॥

आयतनधातूनां षण्णां चक्षुरादीनामनुक्रमो वक्तव्यः । तद्वशेनैव हि तद्विषयविज्ञानानां क्रमः । तेषां च पुनः षण्णाम्

प्राक् पञ्च वार्त्तमानार्थ्यात्

चक्षुरादीनि पञ्च वर्त्तमानविषयत्वात् पूर्वमुक्तानि । मनस्त्वनियतविषयम्—

धातुतो वेति विस्तरः । *कामगुणा एव रूपाणि* । तैः *प्रभावितः* प्रकर्षितः *कामधातुः* । *वेदनाप्रभावितानि ध्यानानि* । सौमनस्यसुखेन्द्रियप्रभावितं प्रथमं ध्यानम्, सौमनस्येन्द्रियप्रभावितं द्वितीयम्, सुखेन्द्रियप्रभावितं तृतीयम्, उपेक्षेन्द्रियपरिशुद्धिप्रभावितं चतुर्थं ध्यानम् । *संज्ञाप्रभाविताख्य आरूप्याः* । आकाशसंज्ञाप्रभावितमाकाशानन्त्यायतनम्, विज्ञानसंज्ञाप्रभावितं विज्ञानानन्त्यायतनम्, आकिञ्चन्यसंज्ञाप्रभावितमाकिञ्चन्यायतनम् । *संस्कारमात्रप्रभावितं भवाग्रम्* । तत्र हि चेतना अशीतिं कल्पसहस्राण्यायुराक्षिपति ।

विज्ञानं कस्मात् सर्वेषां पश्चादुक्तम् ? इत्यत आह—*एता विज्ञानस्थितय* इति । विस्तरः—चतस्रो विज्ञानस्थितयः । रूपोपगा विज्ञानस्थितिः कामधातुः, वेदनोपगा चत्वारि ध्यानानि, संज्ञोपगा त्रय आरूप्याः, संस्कारोपगा भवाग्रम् । *तासु चतसृषु* विज्ञानस्थितिषु *प्रतिष्ठितं विज्ञानम्* । तदाश्रितत्वात् सर्वपश्चादुक्तम् । *इत्येवं क्षेत्रबीजसंदर्शनार्थः स्कन्धानुक्रम* उक्तो भवति । *अत एव च पञ्च स्कन्धा नाल्पीयांसो न भूयांस* इति । यथौदारिकादिभिः कारणैर्नाल्पीयांसो न भूयांस इत्यर्थः ॥ २२ ॥

*पञ्च वर्तमानविषयत्वात् पूर्वमुक्तानी*ति । यानि वर्तमानविषयाणि तानि परिस्फुटविषयाणि । परिस्फुटविषयाणि च सुगमानीति पूर्वमुक्तानि । वर्तमानविषयाणि च पूर्ववृत्तीनि भवन्ति, एवं च पूर्वमुक्तानि । *मनस्त्वनियतविषय*मिति ।

---

१. एता एव—का० ।　　२. च—का० ।
३. विज्ञानमिति—का० ।

किञ्चिद् वर्त्तमानविषयम्, किञ्चिद् यावत्[1] त्र्यध्वानध्वविषयम् ।

भौतिकार्थ्याचतुष्टयम् ।

प्रागिति वर्त्तते । पञ्चानां पुनश्चत्वारि पूर्वमुक्तानि; **भौतिकविषयत्वात्** । कायस्य त्वनियतो विषयः—कदाचिद् भूतानि, कदाचिद् भौतिकम्, कदाचिदुभयम् ।

दूराशुतरवृत्त्याऽन्यत्

शेषं पुनरितरस्माद् यथायोगं **दूराशुतरवृत्त्या** पूर्वमुक्तम् । चक्षुःश्रोत्रं हि दूरविषयम्, तत् पूर्वमुक्तं द्वयात् । तयोरपि चक्षुषो दूरतरे वृत्तिः, पश्यतोऽपि दूरान्नदीं तच्छब्दाश्रवणात्, अतस्तत् पूर्वमुक्तम् । घ्राणस्य तु नास्ति दूरे वृत्तिः, जिह्वायाश्च तयोराशुतरवृत्तित्वात् घ्राणं पूर्वमुक्तम्; अप्राप्तस्यैव जिह्वां भोज्यस्य[2] गन्धग्रहणात् ।

यथास्थानं क्रमोऽथ वा ॥ २३ ॥

आकुलविषयत्वादसुगमं पश्चाद्वृत्ति च प्रायेण । कथम् ? इत्याह—*किञ्चिद् वर्तमानविषयं किञ्चिद् यावत् त्र्यध्वानध्वविषय*मिति । यावच्छब्देन किञ्चिदतीतविषयम्, किञ्चिदनागतविषयम्, किञ्चित् त्र्यध्वविषयम्, "सर्वधर्मा अनात्मानः" इति यथा । किञ्चिदनध्वविषयमसंस्कृतविषयमित्यर्थः । एवमनियतविषयं मनः, तथा च न तत्सुगममिति पश्चादुक्तम् । सुगमं हि लोके पूर्वमुपदिश्यमानं दृश्यते ।

"*भौतिकार्थ्याचतुष्टयम्*" इति । चक्षुरादिचतुष्टयं रूपाद्युपादायरूपविषयम्, तस्मात् तत् कायात् पूर्वमुक्तम् । *कायस्य त्वनियतो विषयः । कदाचिद् भूतानि, कदाचिद् भौतिकं* यदि व्यवच्छेदग्रहणम् । *कदाचिदुभयं* यद्यव्यवच्छेदग्रहणम् ।

*शेषं पुनरितरस्माद् यथायोगम् दूराशुतरवृत्त्या पूर्वमुक्त*मिति । शेषं चक्षुरादि । तदितरस्मात् सम्भवतो दूराशुतरवृत्त्या—दूरवृत्त्या, दूरतरवृत्त्या, आशुतरवृत्त्येति विभज्य—द्वयं द्वयात्, एकं चैकस्मात्, पुनरेकं चैकस्मादिति योज्यमित्यर्थः । कथम् ? इत्याह—*चक्षुःश्रोत्रं हि दूरविषयम् । तत् पूर्वमुक्तं द्वयाद्* घ्राणजिह्वातः । *तयोरपि* चक्षुःश्रोत्रयोश्चक्षुषो *दूरतरे वृत्तिः; पश्यतोऽपि दूरान्नदीं तच्छब्दाश्रवणात् । अतस्तत्* पूर्वमुक्तमिति वर्तते । तच्चक्षुः श्रोत्रात् पूर्वमुक्तम् । *तयोराशुतरवृत्तित्वा*दिति । तयोर्घ्राणजिह्वयोर्घ्राणं पूर्वमुक्तं जिह्वायाः । कथम् ? इत्याह—*अप्राप्तस्यैव जिह्वां भोज्यस्य गन्धग्रहणा*दिति ।

---

१. का० पुस्तके नास्ति । २–२. जिह्वाभोज्यस्य—का० ।

अथ वा अस्मिन् शरीरे चक्षुषोऽधिष्ठानमुपरिष्टात् निविष्टम्, तस्मादधः श्रोत्रस्य, तस्मादधो घ्राणस्य, तस्मात् जिह्वायाः, तस्याः कायस्य बाहुल्येन। मनः पुनस्तान्येव निश्रितमदेशस्थं चेति **यथास्थानमेषां क्रमः** स्यात् ॥ २३ ॥

किं पुनः कारणं दशस्वायतनेषु रूपस्कन्धसंगृहीतेष्वेकं रूपायतनमुच्यते, सर्वेषु च धर्मस्वभावेष्वेकं धर्मायतनम्? इत्याह—

विशेषणार्थं प्राधान्याद् बहुधर्माग्रसंग्रहात्।
एकमायतनं रूपमेकं धर्माख्यमुच्यते ॥ २४ ॥

कथम् **विशेषणार्थम्**? यथा गम्येत प्रत्येकमेषां दशानामायतनत्वं विषयिविषयत्वेन[1] व्यवस्थानम्, न समस्तानामिति।

चक्षुरादिभिश्च विशेषितैर्यन्न चक्षुरादिसंज्ञकं रूपं च तद् रूपायतनं ज्ञास्यत इत्यस्य नामान्तरं[2] नोच्यते।

इदमिह विचार्यते—घ्राणजिह्वे प्राप्तविषयग्राहिण्यौ, कथम्? भोज्यस्थो गन्धस्तेन घ्राणेन गृह्यते, न त्वभोज्यस्थो गृह्यते; वायोस्तु गन्धान्तरमुद्भवति, भोज्यावयवेन वा सूक्ष्मेण सहागतो गन्धो गृह्यते, निरुच्छ्वासस्य गन्धाग्रहणात्; न तर्हीदं वक्तव्यम्—अप्राप्तस्यैव जिह्वां भोज्यस्य गन्धग्रहणादिति? यत्तत् पिण्डरूपं भोज्यं तज्जिह्वामप्राप्तमित्यभिसन्धायवचनाददोषः। एवं ह्याशुतरवृत्ति घ्राणं यद्भोज्यावयवसहागतमपि गन्धं जिघ्रति, जिह्वा तु भोज्यावयवसहागतं रसं नास्वादयति, पिण्डभोज्यसहागतमेव तु रसमास्वादयतीति न साशुतरवृत्तिरित्यवगन्तव्यम् ॥ २३ ॥

कथं *विशेषणार्थम्* इति प्रतिपादयन्नाह—*यथा गम्येत प्रत्येकमिति*। विस्तरः—*यथा* विज्ञायेत एकैकश *एषां दशानामायतनत्वम्*। चक्षुरादीनां पञ्चानां *विषयित्वेन*, रूपादीनां च पञ्चानां *विषयत्वेन व्यवस्थानात् न समस्तानामायतनत्वम्*। रूपायतनमित्येकमेवेति। तथा च परस्परतो विशेषणं न स्यात्।

यदि विशेषणार्थं नामान्तराण्युच्यन्ते नवानाम्—चक्षुरायतनस्य यावत्कायायतनस्य शब्दायतनस्य यावत्स्प्रष्टव्यायतनस्येति, रूपायतनस्यापि कस्मान्नामान्तरं नोच्यते? अत आह—*चक्षुरादिभिश्च विशेषितैर्यन्न चक्षुरादिसंज्ञकं रूपं च तद् रूपायतनं ज्ञास्यत इत्यस्य नामान्तरं नोच्यते*। तद्यथा सर्वासु गोष्वङ्कितासु या गौर्नाङ्किता तस्या अनङ्कनमेवाङ्कनं भवति तद्वत्।

---

१. विषयविषयित्वेन—का०। २. पुनर्नामा०—का०।

अथ वा रूपायतनस्य **प्राधान्यात्**। तद्धि सप्रतिघत्वाच्च पाण्यादिसंस्पर्शैः स्पृष्टं रूप्यते। सनिदर्शनत्वाच्च—'इदमिह, अमुत्र' इति देशनिदर्शनरूपणात्[1]। लोकेऽपि च तद्रूपमिति प्रतीतम्, नान्यानि। विशेषणार्थमेकैकं[2] धर्मायतनमुक्तम्, न सर्वाणि।

अपि च—अत्र बहूनां **धर्माणां संग्रहो** वेदनादीनाम्। अतः सामान्येनाभिधानं क्रियते धर्मशब्देन। अग्रस्य च निर्वाणधर्मस्यात्र संग्रहः, नान्येष्विति। विंशतिप्रकारत्वेनौदारिकत्वान्मांसदिव्यार्यप्रज्ञाचक्षुष्त्रयगोचरत्वाच्चैकं[3] रूपायतनमित्य**परे** ॥ २४ ॥

अन्यान्यपि स्कन्धायतनधातुसंशब्दितान्युपलभ्यन्ते सूत्रेषु, तेषां किमेभिरेव संग्रहो वेदितव्यः, आहोस्विद् व्यतिरेकः ? एभिरेव संग्रहो न व्यतिरेकः। तत्र तावत्—

धर्मस्कन्धसहस्राणि यान्यशीतिं जगौ मुनिः।
तानि वाङ्नाम वेत्येषां रूपसंस्कारसंग्रहः ॥ २५ ॥

"प्राधान्यात्" इति। त्रिभिः कारणैः रूपायतनस्य प्राधान्यम्—*पाण्यादिसंस्पर्शैर्बाधनालक्षणाद् रूपणात्, इदमिहामुत्रेति देशनिदर्शनरूपणात्, इदमेव रूपमिति लोकप्रतीतत्वाच्च। विशेषणार्थमेकैकं धर्मायतनमुक्तमिति*। कथं विशेषणार्थम्? यथा गम्येत प्रत्येकमेषां द्वादशानामायतनत्वम्, विषयिविषयत्वेन व्यवस्थानाद्, न समस्तानामिति। चक्षुरादिभिश्च विशेषितैर्यन्न चक्षुरादिसंज्ञकं धर्मश्च तद्धर्मायतनं ज्ञास्यत इति तस्य नामान्तरं नोच्यते।

वेदनादीनामिति। आदिशब्देन संज्ञासंस्काराविज्ञप्त्यसंस्कृतानां ग्रहणम्।

विंशतिप्रकारत्वेनेति। "रूपं द्विधा विंशतिधा" (अभि० को० १. १०) इति वचनात्। *चक्षुष्त्रयगोचरत्वाच्च*। मांसचक्षुरस्मदादीनाम्, दिव्यं चक्षुर्देवानाम्, आर्यं प्रज्ञाचक्षुरार्याणाम्। अनास्रवं ज्ञानं सत्यचतुष्टयालम्बनम्। अतो रूपमव चक्षुष्त्रयगोचरम्, न चक्षुरादयः। तस्मात् तदेव रूपायतनमुक्तम्, नान्यानि ॥ २४ ॥

---

१. निरूपणात्—का०। २. विशेषणार्थमेव चैकं—का०।
३. ०चक्षुस्त्रय०—का०।

येषां वाक्-स्वभावं बुद्धवचनम्, तेषां तानि रूपस्कन्धसंगृहीतानि । येषां नामस्वभावम्, तेषां संस्कारस्कन्धेन संगृहीतानि[1] ॥ २५ ॥

किं पुनर्धर्मस्कन्धस्य प्रमाणम् ?

शास्त्रप्रमाण इत्येके

एके तावत् आहुः—धर्मस्कन्धसंज्ञकस्यैवाभिधर्मशास्त्रस्यास्य **प्रमाण**मिति। तच्च षट्सहस्राणि । **अपरे**[2]—

स्कन्धादीनां कथैकशः ।

येषां वाक्स्वभावं बुद्धवचनमिति । येषां *सौत्रान्तिका*नां वाग्विज्ञप्तिस्वभावं *तेषां तानि रूपस्कन्धसंगृहीतानि* । शब्दायतनस्य रूपस्कन्धसंगृहीतत्वात् । *येषां नामस्वभाव*मिति । येषां *निकायान्तरीया*णां चित्तविप्रयुक्तं नामास्ति *तेषां संस्कारस्कन्धेन संगृहीतानि* । संस्कारस्कन्धसंगृहीतत्वान्नाम्नः ।

*आभिधार्मिका*णां तूभयस्वभावं बुद्धवचनमिष्टम् । तथा हि *ज्ञानप्रस्थान* उक्तम्—"कतमद् बुद्धवचनम् ? तथागतस्य या वाग् वचनं व्याहारो[3] गीर्निरुक्तिर्वाक्पथो वाग्घोषो वाक्कर्म वाग्विज्ञप्तिः । बुद्धवचनं कुशलं वक्तव्यम् ? अव्याकृतं वक्तव्यम् ? स्यात् कुशलम्, स्यादव्याकृतम् । कतरत् कुशलम् ? कुशलचित्तस्य तथागतस्य वाचं भाषमाणस्य या वाग् यावद्वाग्विज्ञप्तिः । कतरदव्याकृतम् ? अव्याकृतचित्तस्य तथागतस्य···इति पूर्ववत् ।" पुनस्तत्रैवानन्तरमुक्तम्—"बुद्धवचनं नाम क एष धर्मः ? नामकाय-पदकाय-व्यञ्जनकायानां या अनुपूर्वरचना, अनुपूर्वस्थापना, अनुपूर्वसमायोगः" इति । तेषा*माभिधार्मिका*णां रूपस्कन्धेन संस्कारस्कन्धेन च तान्यशीतिर्धर्मस्कन्धसहस्राणि संगृहीतानि । "सातिरेकाणि मेऽशीतिर्धर्मस्कन्धसहस्राणि भगवतोऽन्तिकात् सम्मुखमुद्गृहीतानि" (　　　　) इति *सूत्र*वचनम् । "चतुरशीतिर्धर्मस्कन्धसहस्राणि" (　　　　) इति *निकायान्तरे* सूत्रपाठः ॥ २५ ॥

"*शास्त्रप्रमाण इत्येके*" इति । शास्त्रस्य प्रमाणं शास्त्रप्रमाणम्, शास्त्रप्रमाणं प्रमाणमस्य सोऽयं धर्मस्कन्धः शास्त्रप्रमाण इत्येके तावदाहुः । *तच्च षट्सहस्राणीति* । तच्च शास्त्रं धर्मस्कन्धसंज्ञकं ग्रन्थप्रामाण्येन षट्सहस्राणीति । तानि त्वशीतिर्धर्मस्कन्धसहस्राण्यन्तर्हितानि, एकं त्वेतदवशिष्यत इति कथयन्ति ।

"*स्कन्धादीनां कथैकशः*" । *अपर* आहुरिति वाक्याध्याहारः । स्कन्धादीनामेकैका कथा धर्मस्कन्धः । ते च धर्मस्कन्धा अशीतिसहस्रसंख्या व्याख्यायन्ते ।

---

१. का० पुस्तके नास्ति । २. ०पुनराहुः—का० । ३. व्यवहारो—मुद्रितः पाठः ।

स्कन्धायतनधातुप्रतीत्यसमुत्पादसत्याहारध्यानाप्रमाणारूप्यविमोक्षाभिभ्वायतन-कृत्स्नायतनबोधिपाक्षिकाभिज्ञाप्रतिसंवित्प्रणिधिज्ञानारणादीनां **कथा प्रत्येकं धर्म-स्कन्ध** इति ।

चरितप्रतिपक्षस्तु धर्मस्कन्धोऽनुवर्णितः ॥ २६ ॥

एवं तु वर्णयन्ति—अशीतिश्चरितसहस्राणि सत्त्वानाम् रागद्वेषमोहमानादि-चरितभेदेन, तेषां **प्रतिपक्षेण** भगवताऽशीतिर्धर्मस्कन्धसहस्राण्युक्तानि ॥२६॥

यथैतान्यशीतिर्धर्मस्कन्धसहस्राण्येष्वेव पञ्चस्कन्धेषु प्रतिपादितानि,

तथान्येऽपि यथायोगं स्कन्धायतनधातवः ।

प्रतिपाद्या यथोक्तेषु सम्प्रधार्य स्वलक्षणम् ॥ २७ ॥

येऽप्यन्ये स्कन्धायतनधातवः सूत्रान्तरेषूक्ताः, तेऽप्येष्वेव **यथोक्तेषु** स्कन्धादिषु **प्रतिपाद्याः** स्वं स्वं स्वभावमेषां[1] यथाव्यवस्थापितमस्मिंच्छास्त्रे[2] विमृश्य[3] । तत्र तावत् पञ्चानां शीलसमाधिप्रज्ञाविमुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्धानां शीलस्कन्धो रूपस्कन्धेन संगृहीतः, शेषाः संस्कारस्कन्धेन । दशानां कृत्स्ना-

---

प्रतीत्यसमुत्पादादीनि चेह व्याख्यास्यन्ते । *प्रणिधिज्ञानारणादीना*मिति । आदि-ग्रहणेन संग्रहवस्तुकर्मपथाशुभानापानस्मृत्यादीनि गृह्यन्ते ।

"*चरितप्रतिपक्षस्तु धर्मस्कन्धोऽनुवर्णितः*" इति । तुशब्दः पूर्वोक्तपक्षनिरा-करणार्थः, अवधारणार्थो वा । *रागद्वेषमोहमानादिचरितभेदे*नेति । आदिशब्देन दृष्टिविचिकित्सादीनां ग्रहणम् । केचित् सत्त्वा रागचरिताः, केचिद् द्वेषचरिताः, केचिन्मोहचरिताः, केचिन्मानचरिताः, केचिद् दृष्टिचरिताः, केचिद् विचिकित्सा-चरिताः, केचिद् रागद्वेषचरिताः, केचिद् रागद्वेषमोहचरिताः, केचिद् रागाशया द्वेषप्रयोगाः, केचिद् द्वेषाशया रागप्रयोगाः, केचित् कृत्रिमरागा निगृह्यद्वेषाः, केचित् कृत्रिमद्वेषा निगृह्यरागा इति । *तेषां प्रतिपक्षेण भगवता तान्युक्तानी*ति ॥२६॥

येऽप्यन्ये स्कन्धायतनधातव इति । विस्तरः—येऽपि स्कन्धायतनधात-वस्तेऽप्येष्वेव *स्कन्धायतनधातुषु प्रतिपाद्याः* प्रवेशयितव्याः, *स्वं स्वं स्वभावमेषां यथाव्यवस्थापितमस्मिन् शास्त्रे विमृश्य*—स्कन्धाः स्कन्धेषु प्रतिपादयिगव्याः, आयतनान्यायतनेषु, धातवो धातुषु ।

शीलस्कन्धो रूपस्कन्धसंगृहीत इति । कायवाग्विरतिरूपस्वभावत्वाच्छील-

---

१. लक्षणमेषां—का० । २. यथाविहित०—का० ।

३. सम्प्रधार्य—का० ।

यतनानामष्टावलोभस्वभावत्वाद् धर्मायतनेन। सपरिवाराणि तु पञ्चस्कन्धस्वभावत्वात् मनोधर्मायतनाभ्याम्। तथाभिभ्वायतनानि। आकाशविज्ञानानन्त्यायतनकृत्स्ने चत्वारि चाकाशानन्त्यायतनादीनि चतुःस्कन्धस्वभावत्वात् मनोधर्मायतनाभ्याम्। पञ्च

स्कन्धस्य। *शेषाः संस्कारस्कन्धेनेति*। समाध्यादीनां चैतसिकत्वात्। विमुक्तिरिहाधिमोक्षोऽभिप्रेतः। विमुक्तिज्ञानदर्शनं च प्रज्ञाविशेष एवेति।

अष्टावलोभस्वभावत्वाद् धर्मायतनेनेति। कतमान्यष्टौ ? पृथिव्यप्तेजोवायुनीलपीतलोहितावदातकृत्स्नायतनानि। तानि चालोभस्वभावान्यपदेक्ष्यन्ते—"अलोभोऽष्टौ" (अभि० को० ८. ३६) इति। अलोभश्च धर्मायतनेऽन्तर्भवति, तेन तत्संग्रहः। *सपरिवाराणि तु पञ्चस्कन्धस्वभावत्वान्मनोधर्मायतनाभ्याम्*। किम् ? संगृहीतानि। तस्यालोभस्य परिवारोऽनुपरिवर्ति रूपं रूपस्कन्धः, वेदनासंज्ञे वेदनासंज्ञास्कन्धौ, चेतनादयः सम्प्रयुक्ता जात्यादयश्च विप्रयुक्ताः संस्कारस्कन्धः, विज्ञानं चात्र कलापे विज्ञानस्कन्ध इति पञ्चस्कन्धस्वभावानि तानि भवन्ति। नवमदशमे त्वाकाशनन्त्यायतनविज्ञानानन्त्यायतनकृत्स्ने पश्चाद् वक्ष्येते।

तथाभिभ्वायतनानीति। तान्यलोभस्वभावत्वाद् धर्मायतनेन, सपरिवाराणि तु पञ्चस्कन्धस्वभावत्वान्मनोधर्मायतनेन पूर्ववद् व्याख्यातव्यानि।

आकाशविज्ञानानन्त्यायतनकृत्स्ने चत्वारि चाकाशानन्त्यायतनादीनि, आकाशविज्ञानाकिञ्चन्य-नैवसंज्ञानासंज्ञायतनानि, *चतुःस्कन्धस्वभावत्वान्मनोधर्माभ्यां संगृहीतानि*। न हि तत्र रूपस्कन्धोऽस्ति।

पञ्च विमुक्त्यायतनानीति। विस्तरः—*सूत्र* उक्तम्—"पञ्चेमानि विमुक्त्यायतनानि। कतमानि पञ्च ? १. इह भिक्षो शास्ता धर्मं देशयति अन्यतरान्यतरो वा विज्ञो गुरुस्थानीयः सब्रह्मचारी। यथा यथास्य शास्ता अन्यतरान्यतरो वा विज्ञो गुरुस्थानीयः सब्रह्मचारी धर्मं देशयति तथा तथा तेषु धर्मेष्वर्थप्रतिसंवेदी भवति, धर्मप्रतिसंवेदी च। तस्यार्थप्रतिसंवेदिनो धर्मप्रतिसंवेदिनश्चोत्पद्यते प्रामोद्यम्, प्रमुदितस्य प्रीतिर्जायते, प्रीतमनसः कायः प्रस्रभ्यते, प्रस्रब्धकायः सुखं वेदयते, सुखितस्य चित्तं समाधीयते, समाहितचित्तो यथाभूतं प्रजानाति यथाभूतं पश्यति, यथाभूतं प्रजानन् यथाभूतं पश्यन्निर्विद्यते, निर्विण्णो विरज्यते, विरक्तो विमुच्यते—इदं प्रथमं विमुक्त्यायतनम्। यत्र स्थितस्य भिक्षोर्वा भिक्षुण्या वा अनुपस्थिता स्मृतिरुपतिष्ठते, असमाहितं चित्तं समाधीयते, अपरिक्षीणाश्चास्रवाः परिक्षीयन्ते, अननुप्राप्तं चानुत्तरं योगक्षेमं निर्वाणमनुप्राप्नोति।

विमुक्त्यायतनानि प्रज्ञास्वभावत्वाद् धर्मायतनेन। सपरिवाराणि शब्दमनोधर्मायतनैः [1]।

---

२. "पुनरपरं न हैव भिक्षो शास्ता धर्मं देशयति अन्यतरान्यतरो वा विज्ञो गुरुस्थानीयः सब्रह्मचारी। अपि तु यथाश्रुतान् धर्मान् यथोपदिष्टान् यथापर्यवाप्तान् विस्तरेण स्वरेण स्वाध्यायं करोति। यथा यथा तान् यथाश्रुतान् यथोपदिष्टान् यथापर्यवाप्तान् विस्तरेण स्वरेण स्वाध्यायं करोति, तथा तथा तेषु धर्मेषु अर्थप्रतिसंवेदी भवति···पूर्ववत्—इदं द्वितीयं विमुक्त्यायतनम्। यत्र स्थितस्य···इति पूर्ववत्।

३. "पुनरपरं न हैव भिक्षो शास्ता धर्मं देशयति अन्यतरान्यतरो वा विज्ञो गुरुस्थानीयः सब्रह्मचारी, नापि यथाश्रुतान् धर्मान् यथोपदिष्टान् यथापर्यवाप्तान् विस्तरेण स्वाध्यायं करोति। अपि तु यथाश्रुतान् धर्मान् यथोपदिष्टान् यथापर्यवाप्तान् विस्तरेण परेभ्यः सम्प्रकाशयति। यथा यथा यथाश्रुतान् धर्मान् यथोपदिष्टान् यथापर्यवाप्तान् विस्तरेण परेभ्यः सम्प्रकाशयति, तथा तथा तेषु धर्मेष्वर्थप्रतिसंवेदी भवतीति पूर्ववत्—इदं तृतीयं विमुक्त्यायतनम्। यत्र स्थितस्य···इति पूर्ववत्।

४. "पुनरपरं न हैव भिक्षो शास्ता···पूर्ववत्···नापि स्वाध्यायम्, नापि परेभ्यः सम्प्रकाशयति। अपि तु यथाश्रुतान् यावद्यथापर्यवाप्तांश्चिन्तयति तुलयति उपपरीक्षते। यथा यथा यथाश्रुतान् यावद्यथापर्यवाप्तांश्चिन्तयति यावदुपपरीक्षते, तथा तथा तेषु धर्मेष्वर्थप्रतिसंवेदी···पूर्ववत्—इदं चतुर्थं विमुक्त्यायतनम्। यत्र स्थितस्य···इति पूर्ववत्।

५. "पुनरपरं न हैव भिक्षो शास्तेति पूर्ववत्, नापि स्वाध्यायं करोति नापि परेभ्यः सम्प्रकाशयति, नापि चिन्तयति। अपि त्वनेनान्यतमं भद्रकं समाधिनिमित्तं साधु च सुष्ठु च सूद्गृहीतं भवति सुमनसिकृतं सुभावितं सुजुष्टं सुप्रतिविद्धम्, तद्यथा विनीलकं वा विपूयकं वा व्याध्मातकं वा विपद्रुमकं वा विलोहितकं वा विखादितकं वा विक्षिप्तकं वा अस्थि वा अस्थिसंकलिका वा। यथा यथा खल्वनेनान्यतमान्यतमं भद्रकं समाधिनिमित्तं पूर्ववद् यावत्सुप्रतिविद्धम् तथा तथा तेषु धर्मेष्वर्थप्रतिसंवेदी भवति···पूर्ववत्—इदं पञ्चमं विमुक्त्यायतनम्। यत्र स्थितस्य···इति पूर्ववत्।"

विमुक्तेरायद्वारं प्रज्ञाविशेषः। *प्रज्ञा च धर्मायतनेन संगृहीता। सपरिवाराणि शब्दमनोधर्मायतनैः*। देशनास्वाध्यायपरसम्प्रकाशनेषु शब्दग्रहणाच्छब्दायतनमस्ति, मनोधर्मायतने तु प्रज्ञापरिवारभूते सर्वत्रस्थे—इति त्रिभिः संग्रहः।

---

१. तु शब्दो मनो०—का०।

द्वयोरायतनयोरसंज्ञिसत्त्वा दशभिरायतनैः गन्धरसायतनयोरेवाभावात्[1] । नैवसंज्ञानासंज्ञायतनोपगा मनोधर्मायतनाभ्याम् ।

एवं बहुधातुकेऽपि द्वाषष्टिर्धातवो देशिताः ।

---

*द्वयोरायतनयोरि*ति । *सूत्र* उक्तम्—"रूपिणः सन्ति सत्त्वा असंज्ञिनोऽप्रतिसंज्ञिनः, तद्यथा—देवा असंज्ञिसत्त्वाः । इदं प्रथममायतनम् । अरूपिणः सन्ति सत्त्वाः, सर्वश आकिञ्चन्यायतनं समतिक्रम्य नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमुपसम्पद्य विहरन्ति, तद्यथा—देवा नैवसंज्ञानासंज्ञायतनोपगाः । इदं द्वितीयमायतनम्" (   ) इति । अनयो*र्द्वयोरायतनयोरसंज्ञिसत्त्वा दशभिरायतनैः संगृहीताः; गन्धरसायतनयोरेव* तत्राभावात् । भवति हि च्युत्युपपत्तिकालयोस्तेषां मनआयतनमिति । *नैवसंज्ञानासंज्ञायतनोपगा मनोधर्मायतनाभ्याम्* । संगृहीता इत्यधिकृतम्; तेषामरूपित्वात् ।

बहुधातुकेऽपि द्वाषष्टिर्धातव इति । *सूत्र* उक्तम्—"आयुष्मानानन्दो भगवन्तमेतदवोचत्—'कियता भदन्त पण्डितो धातुकुशलो भवति ?' भगवानाह—"पण्डित आनन्द अष्टादश धातूञ्जानाति पश्यति यथाभूतम्—चक्षुर्धातुम्, रूपधातुम्, चक्षुर्विज्ञानधातुम् एवं यावन्मनोधातुं धर्मधातुं मनोविज्ञानधातुमिति । इतीमानानन्द अष्टादश धातूञ्जानाति पश्यति यथाभूतम् ।

"षडपि धातून् जानाति पश्यति यथाभूतम्—पृथिवीधातुमब्धातुं तेजोधातुं वायुधातुमाकाशधातुं विज्ञानधातुमिति ।

"अपरानपि षड् धातून् जानाति पश्यति यथाभूतम्—कामधातुं व्यापादधातुं विहिंसाधातुं नैष्क्रम्यधातुमव्यापादधातुमविहिंसाधातुमिति ।

"अपरानपि षड् धातून् जानाति पश्यति यथाभूतम्—सुखधातुं दुःखधातुं सौमनस्यधातुं दौर्मनस्यधातुमुपेक्षाधातुमविद्याधातुमिति ।

"चतुरोऽपि धातून् जानाति पश्यति यथाभूतम्—वेदनाधातुं संज्ञाधातुं संस्कारधातुं विज्ञानधातुमिति ।

"त्रीनपि धातून् जानाति पश्यति यथाभूतम्—कामधातुं रूपधातुमारूप्यधातुमिति ।

"अपरानपि त्रीन् धातून् जानाति पश्यति यथाभूतम्—रूपधातुमारूप्यधातुं निरोधधातुमिति ।

"अपरानपि त्रीन् धातून् जानाति पश्यति यथाभूतम्—अतीतं धातुमनागतं धातुं प्रत्युत्पन्नं धातुम् ।

---

१. गन्धरसायतनाभावात्—का० ।

तेषां यथायोगं संग्रहो वेदितव्यः ॥ २७ ॥

"अपरानपि त्रीन् धातून् जानाति पश्यति यथाभूतम्—हीनं धातुं मध्यमं धातुं प्रणीतं धातुमिति ।

"अपरानपि त्रीन् धातून् जानाति पश्यति यथाभूतम्—कुशलं धातुमकुशलं धातुमव्याकृतं धातुमिति ।

"अपरानपि त्रीन् धातून् जानाति पश्यति यथाभूतम्—शैक्षं धातुमशैक्षं धातुं नैवशैक्षंनाशैक्षं धातुमिति ।

"द्वावपि धातू जानाति पश्यति यथाभूतम्—सास्रवं धातुमनास्रवं धातुमिति ।

"अपरावपि द्वौ धातू जानाति पश्यति यथाभूतम्—संस्कृतं धातुमसंस्कृतं धातुमिति । इमौ द्वौ धातू जानाति पश्यति यथाभूतम् । इयता चानन्द पण्डितो धातुकुशलो भवति" ( ) इति ।

इतीमान्यत्र हि निर्भेदीनि वाक्यानि प्रत्येकं मध्येऽपि पठितव्यानि । विस्तरभयात्तु मया न लिखितानीति बोद्धव्यम् ।

यथायोगं संग्रहो वेदितव्य इति । अष्टादश तावद्धातवः । त एव त इत्येभिस्ते *संगृहीता एव अष्टादशसु धातुषु* । ये तु पृथिवीधात्वादयः षट् , तेषामाद्यानां चतुर्णां स्प्रष्टव्यधातौ संग्रहः । आकाशधातो रूपधातौ; आलोकतमः-स्वभावत्वात् । विज्ञानधातोः सप्तसु चित्तधातुषु संग्रहः । कामधात्वादीनां तु षण्णाम् । कामधातुः कामराग इहाभिप्रेतः । स च चैतसिकः । व्यापादधात्वादयोऽपि चैतसिका एवेति तेषां धर्मधातौ संग्रहः । सुखधात्वादीनामपि षण्णां तस्मिन्नेव संग्रहः । वेदनाधात्वादीनां चतुर्णां त्रयाणां धर्मधातौ । विज्ञानधातोः सप्तसु विज्ञानधातुषु । कामधात्वादीनां त्रयाणां कामधातोरष्टादशसु धातुषु । रूपधातोश्चतुर्दशसु विना गन्धरसघ्राणजिह्वाविज्ञानधातुभिः । आरूप्यधातोर्मनोधर्ममनोविज्ञानधातुषु । रूपधात्वादीनां तु त्रयाणां द्वयोरुक्तः संग्रहः । निरोधधातोर्धर्मधातौ । अतीतधात्वादीनां त्रयाणां प्रत्येकमष्टादशसु धातुषु संग्रहः । हीनादयस्त्रयो धातवः कामधात्वादय एव—इत्येषामुक्तः संग्रहः । कुशलादीनां त्रयाणां कुशलाकुशलधात्वो रूपशब्दधर्मधातुषु सप्तसु च चित्तधातुषु । अव्याकृतधातोरष्टादशसु धातुषु, शैक्षाशैक्षधात्वादीनां त्रयाणां द्वयोर्मनोधर्ममनोविज्ञानधातुषु, तृतीयस्याष्टादशसु धातुषु । सास्रवानास्रवधात्वोराद्यस्याष्टादशसु धातुषु । द्वितीयस्य मनोधर्ममनोविज्ञानधातुषु । संस्कृतासंस्कृतधात्वोराद्यस्याष्टादशसु धातुषु, द्वितीयस्य धर्मधातौ संग्रहः । त एते द्वाषष्टिर्धातवः ॥ २७ ॥

य इमे तत्र षड् धातवः उक्ताः—पृथिवीधातुः, अब्धातुः, तेजोधातुः, वायुधातुः, आकाशधातुः, विज्ञानधातुरिति, एतेषां[1] द्वयोर्लक्षणमनुक्तम्। तत् किमाकाशमेवाकाशधातुर्वेदितव्यः, सर्वं च विज्ञानं विज्ञानधातुः? नेत्याह। किं तर्हि? द्वारवातायनमुखनासिकादिषु—

छिद्रमाकाशधात्वाख्यम्;

छिद्रमित्युच्यमानं किं वेदितव्यम्?

आलोकतमसी किल।

नहि छिद्रमालोकतमोभ्यामन्यद् गृह्यते। तस्मात् किलाकाशधातुरालोकतमःस्वभावो रात्रिन्दिवस्वभावो वेदितव्यः। स एव चाघसामन्तकं रूपमित्युच्यते। अघं किल चित्तस्थं रूपम्; अत्यर्थं घातात् तस्य तत् सामन्तक-

---

य इमे तत्रेति बहुधातुके। *एतेषां द्वयोर्लक्षणमनुक्तमिति*। पृथिवीधात्वादीनामुक्तं लक्षणम्। अमी "धृत्यादिकर्मसंसिद्धाः खरस्नेहोष्णतेरणाः" (अभि० को० १.१२) इति। ननु च विज्ञानधातोरप्युक्तं लक्षणम्—"विज्ञानं प्रतिविज्ञप्तिः" (अभि० को० १.१२) इति वचनात्? सत्यम्; उक्तं सर्वेषां विज्ञानानां लक्षणम्, विज्ञानधातुस्तु किमिह किञ्चिदेव विज्ञानमित्यभिप्रेतम्, उताहो सर्वमिति न विवेचितम्। असंस्कृतं चाकाशमुक्तलक्षणम्, न त्वाकाशधातुः; अवश्यं ह्ययमन्य आकाशात्। तथा हि—"षड्धातुरयं भिक्षो पुरुषः" (　　　　) इति *सूत्रान्तर*मुक्तम्। इत्यनया बुद्ध्याभिहितम्—द्वयोर्लक्षणमनुक्तमिति। अत एवमाह—*तत्किमाकाशमेवाकाशधातुर्वेदितव्यः, सर्वं च विज्ञानं विज्ञानधातुरिति*। *मुखनासिकादिष्विति*। आदिशब्देन श्रोत्रादीनां ग्रहणम्।

"*आलोकतमसी किल*" इति। किलशब्दः परमतद्योतनार्थः। स्वमतं तु सप्रतिघद्रव्याभावमात्रमाकाशमित्यभिप्रायो लक्ष्यते। *रात्रिन्दिवस्वभाव* इति। रात्रिवर्तिनस्तमसः, भास्करातपलक्षणस्य चालोकस्याभिप्रेतत्वात्। बाहुलिको वायं निर्देशः। *अघं किल चित्तस्थं रूपमिति*। चित्तस्थं सङ्घातस्थम्। अत्यर्थं हन्ति हन्यते वेत्यघम्। नैरुक्तेन विधिना अत्यर्थशब्दस्य अकारादेशः कृतः, हन्तेश्च घादेशः। *तस्य तत् सामन्तकमिति*। तस्याघस्य कुड्यादिकस्य सामन्तकम्=समीपस्थम्। तदपेक्ष्य व्यवस्थापितमित्यर्थः। अत्रापि व्याख्याने किलशब्दो वैभाषिकव्याख्यानप्रदर्शनार्थः। स्वमतं तु यत्, तत् पश्चादुच्यते। तदाह—

---

१. एषां—का०।

मिति। अघं च तदन्यस्य रूपस्य तत्राप्रतिघातात्, सामन्तकं चान्यस्य रूपस्येत्यपरे।

विज्ञानधातुर्विज्ञानं सास्रवं

कस्मादनास्रवं नोच्यते? यस्मादिमे षड् धातव इष्टाः

जन्मनिश्रयाः ॥ २८ ।

एते हि **जन्मनः** प्रतिसन्धिचित्ताद् यावत् च्युतिचित्तसाधारणभूताः। अनास्रवास्तु धर्मा नैवमिति। तदेवं सत्येषां चत्वारो धातवः स्प्रष्टव्यधातावन्तर्भूताः, पञ्चमो रूपधातौ, षष्ठः सप्तसु विज्ञानधातुष्विति ॥ २८ ॥

ये पुनरिमे अष्टादश धातव उक्तास्तेषां कति सनिदर्शनाः, कत्यनिदर्शनाः?

सनिदर्शन एकोऽत्र रूपम्;

स हि शक्यते निदर्शयितुम्–इदमिह, अमुत्रेति। उक्तं भवति–अनिदर्शनाः शेषा इति ॥

अघं च तत्। *अन्यस्य रूपस्य तत्राप्रतिघातात्।* न प्रतिहन्यतेऽन्यद् रूपमस्मिन्निति कृत्वा। *सामन्तकं चान्यस्य रूपस्येति* चित्तस्थस्य। अस्मिन् पक्षे कर्मधारयः समासः—अघं च तत् सामन्तकं च तदित्यघसामन्तकम्।

"विज्ञानं सास्रवम्" इति। जन्मनो हेतोर्विज्ञानस्याभिप्रेतत्वात्। कुत इति चेत्? अत आह—*यस्मादिमे षड् धातव इष्टाः "जन्मनिश्रयाः"*। "षड्धातुरयं भिक्षो पुरुषः" ( ) इति, "षट् खलु धातून् प्रतीत्य मातुः कुक्षौ गर्भस्यावक्रान्तिः" ( ) इति वचनात्। *एते हि जन्मन* इति। विस्तरः—एते हि जन्मनो जनकपोषकसंवर्धकत्वादाधार*भूताः*। जनको ह्यत्र विज्ञानधातुः; प्रतिसन्धिबीजत्वात्। पोषकाणि भूतानि; तत्सन्निश्रयभावात्। संवर्धकमाकाशधातुः, अवकाशदानात्। अत एवैषां धातुत्ववचनम्। प्रतिसन्धिं दधत इति धातवः। *अनास्रवास्तु धर्मा नैवमिति।* न जन्मनिश्रयाः; जन्मनिरोधित्वात् ॥ २८ ॥

"सनिदर्शन एकोऽत्र रूपम्" इति। किमिदं निदर्शनं नाम? येन विशेषेण योगात् तद्वस्तु तथा निदर्शयितुं शक्यते स विशेषो निदर्शनमित्युच्यते। वचनेन परस्य चक्षुर्विज्ञानमुत्पन्नं वा निदर्शनम्, तेन सह वर्तते सनिदर्शन एको रूपधातुरत्राष्टादशसु धातुषु। रूपधातुरेवैकः सनिदर्शन इत्यवधारणादुक्तं भवति।

कति सप्रतिघाः, कत्यप्रतिघाः ?

सप्रतिघा दश ।

रूपिणः

य एते रूपस्कन्धसंगृहीता दश धातव उक्तास्ते सप्रतिघाः । प्रतिघो नाम प्रतिघातः । स च त्रिविधः—आवरण-विषय-आलम्बनप्रतिघातः ।

१. तत्रावरणप्रतिघातः = स्वदेशे परस्योत्पत्तिप्रतिबन्धः । यथा हस्तो हस्तेनाहतः[1] उपले वा । उपलोऽपि तयोः ।

अनिदर्शनाः शेषा इति । अनेन चास्य सनिदर्शनत्वेन प्राधान्यमुक्तमिति । न पुनरुक्तदोषप्रसङ्ग इति तत्सिद्धेः ।

एते च सनिदर्शनत्वादयः प्रभेदाः प्रायेण सूत्रोक्ता एव प्रदर्श्यन्ते । तथा हि *सूत्र* उक्तम्—"चक्षुर्भिक्षो आध्यात्मिकमायतनम्, चत्वारि महाभूतान्युपादायरूपप्रसादो रूप्यनिदर्शनं सप्रतिघम् । यावत्कायो भिक्षो आध्यात्मिकमायतनं···पूर्ववत् । मनो भिक्षो आध्यात्मिकमायतनमरूप्यनिदर्शनमप्रतिघम् । रूपाणि भिक्षो बाह्यमायतनं चत्वारि महाभूतान्युपादायरूपि सनिदर्शनं सप्रतिघम् । शब्दा हि भिक्षो बाह्यमायतनं चत्वारि महाभूतान्युपादायरूप्यनिदर्शनं सप्रतिघम् । यावत्स्प्रष्टव्यानि भिक्षो बाह्यमायतनं चत्वारि महाभूतानि चत्वारि च महाभूतान्युपादायरूप्यनिदर्शनं सप्रतिघम् । धर्मा भिक्षो बाह्यमायतनमेकादशभिरायतनैरसंगृहीतमरूप्यनिदर्शनमप्रतिघम्" (   ) इति ।

एते च प्रभेदा धातूनामेवा *प्रथमकोशस्थान*परिसमाप्तेः कथ्यन्ते; रूपविज्ञानविभागत्वात् ।

"सप्रतिघा दश रूपिणः" इति । रूपिग्रहणमरूपिनिरासार्थम् । रूपणं रूपम्, तदेषामस्तीति रूपिणः । *दशेति* । चक्षुर्धात्वादयः पञ्च, तद्विषयधातवश्च पञ्चेति । धर्मधातोर्निरासः कथं कृतः, स चापि हि रूपीति शक्यते वक्तुम्, तत्राविज्ञप्तिरूपसद्भावात् ? रूपिण एवेत्यवधारणात् तन्निरासः कृतो भवति । ये हि धातवः, रूपिस्वभावा एव ते ग्रहीतव्याः । धर्मधातुस्तु रूप्यरूपिस्वभाव इति । *स्वदेशे परस्योत्पत्तिप्रतिबन्ध* इति । विस्तरः—यत्रैकं सप्रतिघं वस्तु तत्र द्वितीयस्योत्पत्तिर्न भवति । *यथा हस्तो हस्तेनाहतः* प्रतिहन्यत *उपले वा* । हस्तो हस्तस्थान उपलस्थाने वा नोत्पद्यते । *उपलोऽपि* तयोः । हस्तोपलयोः स्थान उपलोऽपि नोत्पद्यते ।

---

१. हस्ते—का० । हस्तेऽभ्याहतः—जा० ।

२. विषयप्रतिघातश्चक्षुरादीनां विषयिणां रूपादिषु विषयेषु । यथोक्तं **प्रज्ञप्तौ**—"अस्ति चक्षुर्जले प्रतिहन्यते न स्थले, यथा मत्स्यानाम्; अस्ति स्थले न जले, प्रायेण मनुष्याणाम्; अस्त्युभयत्र, शिशुमार-मण्डूक-पिशाच-कैवर्त्तादीनाम्; अस्ति नोभयत्र, एतानाकारान् स्थापयित्वा । अस्ति चक्षुर्यद्रात्रौ प्रतिहन्यते न दिवा, तद्यथा तितीलोलूकादीनाम्; दिवा न रात्रौ, प्रायेण मनुष्याणाम्; रात्रौ दिवा च, श्व-शृगाल-तुरग-द्वीपि-मार्जारादीनाम्; नोभयत्र, एतानाकारान् स्थापयित्वा" (   ) इत्ययं विषयप्रतिघातः ।

३. आलम्बनप्रतिघातश्चित्तचैत्तानां स्वेष्वालम्बनेषु ।

कः पुनर्विषयालम्बनयोर्विशेषः ? यस्मिन् यस्य कारित्रं स तस्य विषयः । यच्चित्तचैत्तैर्गृह्यते तदालम्बनम् । कुतः[1] पुनः स्वस्मिन् विषये प्रवर्त्तमानमालम्बने वा प्रतिहन्यत इत्युच्यते ? तस्मात् परेणाप्रवृत्तेः ।

निपातो वाऽत्र प्रतिघातो या स्वविषये प्रवृत्तिः ।

तदिहावरणप्रतिघातेन दशानां सप्रतिघत्वं वेदितव्यम्; अन्योन्यावरणात् ।

जले प्रतिहन्यत इति । जले स्वविषये प्रवर्तत इत्यर्थः । *प्रायेण मनुष्याणा*मिति । प्रायग्रहणं कैवर्तादिनिवृत्त्यर्थम् । *अस्ति नोभयत्रे*ति । गर्भे नियतमृत्यूनाम् । *एतानाकारानि*ति । एतान् प्रकारानित्यर्थः । *तितीला* बद्गुलयः । *मार्जारादीना*मिति । आदिग्रहणेन चौरमनुष्यादीनां व्याघ्रादीनां च ग्रहणम् ।

यस्मिन् यस्य कारित्रं स तस्य विषय इति । कारित्रम्=पुरुषकारः । चक्षुःश्रोत्रादीनां रूपशब्दादिष्वालोचनश्रवणादि कारित्रम् । तच्च स्वचित्तचैत्तान् प्रत्याश्रयभावशक्तिविशेषलक्षणं वेदितव्यम् । *यच्चित्तचैत्तैर्गृह्यते* दण्डावस्तम्भनयोगेन *तदालम्बनं* रूपादि । तदेवं सति चित्तचैत्तानामेवालम्बनम् । विषयः पुनश्चक्षुरादीनामपि, न केवलं चित्तचैत्तानाम् । *तस्मात् परेणाप्रवृत्ते*रिति । यो हि लोके यतः परेण न प्रवर्तते स तत्र प्रतिहन्यते—काष्ठे, कुड्ये वा । तथा चक्षुरादि विषयात् परेण न कारित्रं करोति । विषय एव तु करोति । तस्मात् तत्र प्रतिहन्यत इत्युच्यते ।

निपातो वात्र प्रतिघात इति । विस्तरः—अत्र विषये निपतनं *निपातः या स्वविषये प्रवृत्तिः* । कारित्रमित्यर्थः ।

*तदिहावरणप्रतिघातेने*ति । विस्तरः—'सप्रतिघा दश' इत्यत्रावरणप्रतिघातेन ते दश धातवः सप्रतिघा अभिप्रेताः । तत्र विषयालम्बनप्रतिघाताभ्यां

---

१. कः—का० ।

ये धर्मा विषयप्रतिघातेन सप्रतिघा आवरणप्रतिघातेनापि त इति चतुःकोटिकः। प्रथमा कोटिः—सप्त चित्तधातवो धर्मधातुप्रदेशश्च यः सम्प्रयुक्तः। द्वितीया—पञ्च विषयाः। तृतीया—पञ्चेन्द्रियाणि। चतुर्थी—धर्मधातुप्रदेशः सम्प्रयुक्तकवर्ज्यः।

ये धर्मा विषयप्रतिघातेन सप्रतिघा आलम्बनप्रतिघातेनापि त इति पश्चात्पादकः।

ये तावदालम्बनप्रतिघातेनापि ते स्युर्विषयप्रतिघातेनैव, नालम्बनप्रतिघातेन; पञ्चेन्द्रियाणि।

"यत्रोत्पित्सोर्मनसः प्रतिघातः शक्यतेऽन्यैः[1] कर्तुम्।
तत् सप्रतिघं ज्ञेयम्, विपर्ययादप्रतिघमिष्टम्"॥

इति भदन्तकुमारलातः।

उक्ताः सप्रतिघाः, अप्रतिघाश्च॥

एषामष्टादशधातूनां कति कुशलाः? कत्यकुशलाः? कत्यव्याकृताः?

अव्याकृता अष्टौ

चित्तचैत्तानामपि सप्रतिघत्वप्रसङ्गात् *चतुःकोटिकः* प्रश्नः। चतुष्कोणः, चतुःप्रकार इत्यर्थः।

पश्चात्पादक इति। यदि प्रश्नस्य पश्चाद्भागं गृहीत्वा विसर्जनायोत्तिष्ठते स पश्चात्पादकः। यदि पूर्वं भागं गृहीत्वा स पूर्वपादकः। *विषयप्रतिघातेनापि त इति*। चित्तचैत्ताः। ते हि विषयप्रतिघातेनालम्बनप्रतिघातेन च सप्रतिघाः। *पञ्चेन्द्रियाणि* नालम्बनप्रतिघातेन सप्रतिघानि; अनालम्बनत्वात्।

यत्रोत्पित्सोर्मनस इति। विस्तरः—यत्राश्रय आलम्बने वा उत्पत्तुकामस्य मनसः *प्रतिघातोऽ*नुत्पत्तिः *शक्यतेऽन्यैः कर्तुम*न्तरावरणेन, *तदेव सप्रतिघम्*; तेनान्तरावरणलक्षणेन प्रतिघेन सप्रतिघत्वात्। स्वदेशे परस्योत्पत्तिप्रतिबन्धलक्षणेन प्रतिघातेन सप्रतिघत्वादित्यपरे। किं पुनस्तत्? पञ्चेन्द्रियपञ्चविषयधातुस्वभावम्। *विपर्ययादप्रतिघमिष्टम्*। यत्रोत्पित्सोर्मनसः प्रतिघातो न शक्यते परैः कर्तुम्। यथा मनोधातोर्धर्मधातोश्च मनोविज्ञानोत्पत्तावन्तरावरणं न शक्यते परैः कर्तुम्। अतः सप्तचित्तधातुधर्मधातुस्वभावमप्रतिघमिति सिद्धम्।

"अव्याकृता अष्टौ" इति। अव्याकृता एवाष्टावित्यवधारणम्।

---

१. शक्यते परैः—का०।

कतमे अष्टौ ? य एते सप्रतिघा दशोक्ताः,

त एवारूपशब्दकाः ॥ २९ ॥

पञ्चेन्द्रियाणि गन्धरसस्प्रष्टव्या धातवश्च—एतेऽष्टौ कुशलाकुशलभावेनाव्याकरणादव्याकृताः ।

विपाकं प्रत्यव्याकरणादित्यपरे । एवमनास्रवेऽपि प्रसङ्गः ॥ २९ ॥

त्रिधाऽन्ये

अन्ये दश धातवः कुशलाकुशलाव्याकृताः ।

तत्र सप्त धातवोऽलोभादिसम्प्रयुक्ताः कुशलाः, लोभादिसम्प्रयुक्ता अकुशलाः, अन्ये अव्याकृताः ।

धर्मधातुरलोभादिस्वभावसम्प्रयुक्तसमुत्थः प्रतिसंख्यानिरोधश्च कुशलः, लोभादिस्वभावसम्प्रयुक्तसमुत्थोऽकुशलः, अन्योऽव्याकृतः ।

कुशलाकुशलभावेनाव्याकरणादव्याकृताः । ये कुशलाकुशलव्यतिरिक्तास्त एवाव्याकृता इहाभिप्रेताः । न तु कुशलाः; अकुशलाव्याकृताव्याकरणात् । नाप्यकुशलाः; कुशलाव्याकृताव्याकरणात् । कुशलाकुशलानां कुशलाकुशलभावेन व्याकृतत्वात् । संकेतरूढ्यपेक्षा हि शब्दप्रवृत्तिः ॥ २९ ॥

"त्रिधान्ये" इति । धातव इत्यधिकृतम् । त्रैधैवान्ये; नैकधा, न द्विधेत्यवधारणम् । *अलोभादिसम्प्रयुक्ताः कुशला* इति । विस्तरः—अलोभाद्वेषामोहह्र्यपत्रपासम्प्रयुक्ताः सप्त चित्तधातवः कुशलाः । *लोभद्वेषमोहाह्र्यनपत्राप्यसम्प्रयुक्ता अकुशलाः ।* कुत्सिताश्छलिता गता अपक्रान्ता इति कुशलाः । प्रज्ञा वा कुश इव तीक्ष्णेति कुशः, तं लान्ति आददत इति कुशलाः । तद्विपरीता अकुशलाः । *अन्ये* त्वलोभादिलोभाद्यसम्प्रयुक्ता *अव्याकृताः ।*

*धर्मधातुरि*ति । विस्तरः—*अलोभादिस्वभावो* योऽयमुक्तः । अलोभादि*सम्प्रयुक्तो* वेदनादिः । अलोभादि*समुत्थो* विप्रयुक्तः प्राप्तिजात्यादिः, अविज्ञप्तिश्च । *प्रतिसंख्यानिरोधश्चा*पर इति चतुर्विधः *कुशलो* धर्मधातुः । *लोभादिस्वभावसम्प्रयुक्तसमुत्थोऽकुशलः । अन्योऽव्याकृतः* । यो नालोभादिस्वभावसम्प्रयुक्तसमुत्थः, नापि लोभादिस्वभावसम्प्रयुक्तसमुत्थः, आकाशमप्रतिसंख्यानिरोधः, तेषां च यथासम्भवं प्राप्तिजात्यादयः—एषोऽव्याकृतो धर्मधातुः ।

रूपशब्दधातू कुशलाकुशलचित्तसमुत्थौ कुशलाकुशलौ कायवाग्विज्ञप्तिसंगृहीतौ, तदन्याव्याकृतौ ।

उक्तः कुशलादिभावः ॥

एषामष्टादशधातूनां कति कामधात्वाप्ताः ? कति रूपधात्वाप्ताः ?

कामधात्वाप्ताः सर्वे

आप्ता अवियुक्ताः । **कामधातु**प्रतिसंयुक्ता इत्यर्थः ।

रूपे चतुर्दश ।

रूपधातौ **चतुर्दश** धातवः ।

विना गन्धरसघ्राणजिह्वाविज्ञानधातुभिः ॥ ३० ॥

तत्र हि **गन्धरसौ** न स्तः; तयोः [1]कवलीकाराहारत्वात्, तद्वीतरागाणां च तत्रोपपत्तेः । ततो **घ्राणजिह्वाविज्ञाने** अपि न स्तः; आलम्बनाभावात् ।

एवं तर्हि स्प्रष्टव्यधातोरपि तत्राभावप्रसङ्गः ? कवलीकाराहारत्वात् । यो नाहारस्वभावः स तत्रास्ति ।

गन्धरसयोरप्येष प्रसङ्गः ? नास्ति विनाऽभ्यवहारेण गन्धरसयोः परिभोगः । अस्ति तु स्प्रष्टव्यस्येन्द्रियाश्रयाधारप्रावरणभावेन ।

तदन्यावव्याकृताविति । ताभ्यां *कुशलाकुशलचित्तसमुत्थाभ्यां* रूपशब्दधातुभ्यामन्यौ रूपशब्दधातू अव्याकृतचित्तसमुत्थौ कायवाग्विज्ञप्तिसंगृहीतौ विज्ञप्त्यसंगृहीतौ चाव्याकृतौ ।

"*कामधात्वाप्ताः सर्वे*" इति । कामधात्वाप्ताः सर्व एवेत्यवधार्यते; अष्टादशधातुत्वमात्रसंग्रहात् । न तु प्रत्येकम्; साकल्यतः ।

तत आह—"*रूपे चतुर्दश*" इति । *तयोः कवलीकाराहारत्वादिति* । तयोर्गन्धरसयोः । गन्धोऽपि हि कवलीकाराहारः सूक्ष्मः । *तत्राभावप्रसङ्ग* इति । तत्र रूपधातौ स्प्रष्टव्यधातोरभावप्रसङ्गः; कवलीकाराहारत्वात् । "कवलीकार आहारः कामे त्र्यायतनात्मकः" (अभि० को० ३.२९) इति सिद्धान्तात् । *गन्धरसयोरप्येष प्रसङ्ग* इति । यौ नाहारस्वभावौ तौ तत्र स्यातामित्यर्थः । *अस्ति तु स्प्रष्टव्यस्येति* । किम् ? परिभोगः । *इन्द्रियाश्रयाभावेन, आधारभावेन, प्रावरणभावेन* च ।

---

१. कवडीकारा०—का० ।

तस्मादभ्यवहारवीतरागाणां गन्धरसौ तत्र निष्प्रयोजनौ, न तु स्प्रष्टव्यम् ।

अन्ये पुनराहुः—ध्यानसमापत्तिसन्निश्रयेणेह रूपाणि सन्दृश्यन्ते, शब्दाश्च श्रूयन्ते । प्रस्रब्धिसहगतेन स्प्रष्टव्यविशेषेण च कायोऽनुगृह्यते । अत एषामेव त्रयाणां ध्यानोपपत्तौ सम्भवः, न गन्धरसयोरिति ।

एवं तर्हि घ्राणजिह्वेन्द्रिययोरभावप्रसङ्गः; निष्प्रयोजनत्वात् ? अस्ति प्रयोजनम्, ताभ्यां हि विनाऽऽश्रयशोभैव न स्यादिति व्यवहारश्च ? यद्येतत् प्रयोजनम्, अधिष्ठानमेवास्तु शोभार्थं वचनार्थं च, मा भूदिन्द्रियम् ।

नानिन्द्रियमधिष्ठानं सम्भवति, पुरुषेन्द्रियाधिष्ठानवत् ?

अन्ये पुनराहुरिति भदन्तश्रीलातः[१] । *प्रसब्धिसहगतेनेति* । प्रस्रब्धिसहोत्पन्नेन कायकर्मण्यतासहगतेनेत्यर्थः ।

अत्राचार्यो भदन्तश्रीलातमतमनादृत्य *वैभाषिक*मतं सावकाशं दृष्ट्वा विनिश्चयमारभते—*एवं तर्हीति* । विस्तरः—*वैभाषिकै*रर्थत एतत् प्रतिज्ञातम्—'न स्तो रूपधातौ गन्धरसौ; निःप्रयोजनत्वात्, स्त्रीपुरुषेन्द्रियविषयवत्' इति । तं पक्षमाचार्यो दूषयति—दुष्टोऽयं पक्षः; धर्मिविशेषविपर्ययापक्षालत्वात् । रूपधातौ गन्धरसाख्यो हि धर्मी विद्यमानस्वग्राहकोऽभिप्रेतः । तस्याविद्यमानस्वग्राहकत्वं प्राप्नोति, यथा हि स्त्रीपुरुषेन्द्रियविषयो निःप्रयोजनत्वेनाविद्यमानस्वग्राहको भवति तथा गन्धरसाख्योऽपि विषयः प्राप्नोति । स्फुटमप्यनुमानमस्ति येनैष धर्मिविशेषविपर्ययो व्यज्यते—'न स्तो रूपधातौ घ्राणजिह्वेन्द्रिये; निःप्रयोजनविषयत्वात्, स्त्रीपुरुषेन्द्रियविषयवदिति ।

वैभाषिकदेशीयः कश्चित् प्रतिविधत्ते—*अस्ति प्रयोजन*मिति । विस्तरः—*ताभ्यां* घ्राणजिह्वेन्द्रियाभ्यां *विना शरीरशोभैव न स्यात्* । वाग्विज्ञप्तिश्च । अनेन दृष्टबाधेन प्रसङ्गं निवर्तयति । अनुमानं ह्यत्र दृष्टं बाधते । किं तदिति ? उच्यते—'स्तो रूपधातौ घ्राणजिह्वेन्द्रिये सप्रयोजनत्वाच्चक्षुरिन्द्रियवद्' इति । *आचार्य* आह—*यद्येतत्प्रयोजन*मिति । विस्तरः—*अधिष्ठानेनैवाश्रयशोभावचनं च भवति नेन्द्रियेणे*ति सप्रयोजनत्वस्य हेतोरसिद्धतां दर्शयति ।

वैभाषिकदेशीय आह—*नानिन्द्रियमधिष्ठान*मिति । विस्तरः—न रूपधातौ सम्भवत्यनिन्द्रियं घ्राणजिह्वेन्द्रियाधिष्ठानम्; इन्द्रियाधिष्ठानत्वात्, *पुरुषेन्द्रियाधिष्ठानव*दिति । एतेन सप्रयोजनत्वस्य सिद्धतां स्थापयति । आचार्य आह—

---

१. भदन्तश्रीलाभः—पाठा० ।

युक्तस्तदसम्भवः; निष्प्रयोजनत्वात् । घ्राणजिह्वाधिष्ठानं तु सप्रयोजनम् । अतोऽस्य विनाऽपीन्द्रियेण युक्तः सम्भवः ।

निष्प्रयोजनापीन्द्रियाभिनिर्वृत्तिर्भवति, यथा गर्भे नियतमृत्यूनाम् ।

स्यान्नाम निःप्रयोजना, न तु निर्हेतुका । कश्च हेतुरिन्द्रियोत्पत्तेः ? इन्द्रियसतृष्णस्य कर्मविशेषः । यश्च विषयाद् वितृष्णः, स नियतमिन्द्रियादपीति न तद्विषयवीतरागाणां घ्राणजिह्वेन्द्रिये सम्भवितुमर्हतः ।

पुरुषेन्द्रियमपि वा किं न निर्वर्त्तते ? अशोभाकरत्वात् ।

युक्तस्तदसम्भव इति । विस्तरः—युक्तस्तत्र पुरुषेन्द्रियाधिष्ठानस्यासम्भवः, निःप्रयोजनत्वात् । *घ्राणजिह्वेन्द्रियाधिष्ठानं* त्वाश्रयशोभाभिव्याहारप्रयोजनत्वात् *सप्रयोजनम् । अतोऽस्य विनापीन्द्रियेण युक्तः सम्भवः* । साधनं त्वत्रोच्यते—'सम्भवति रूपधातावनिन्द्रियं घ्राणजिह्वेन्द्रियाधिष्ठानम्; सप्रयोजनत्वात्, चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठानवद्' इति । अनेन तामेव सप्रयोजनत्वस्यासिद्धतां व्यवस्थापयति ।

एवमत्र सप्रयोजनत्ववादिनि *वैभाषिकदेशीये* कस्मिंश्चिन्निषिद्धे यदेतदादावुक्तम्—'एवं तर्हि घ्राणजिह्वेन्द्रिययोरप्यभावप्रसङ्गः; निःप्रयोजनत्वात्' इति, तद्दूषणाभासतां दर्शयन्तो *वैभाषिका* आहुः—*निष्प्रयोजनापी*ति । विस्तरः–*यथा गर्भे नियतमृत्यूनाम्* निष्प्रयोजनाभिनिर्वृत्तिः । न हि तेषां रूपदर्शनादिर्भवति । एवं रूपधातौ घ्राणजिह्वेन्द्रियाभिनिर्वृत्तिर्निष्प्रयोजनापि भविष्यतीति । तेन 'न स्तो रूपधातौ घ्राणजिह्वेन्द्रिये; निःप्रयोजनत्वात् पुरुषेन्द्रियवद्' इति निःप्रयोजनत्वमनैकान्तिकं प्रदर्श्यते ।

आचार्य आह—*स्यान्नाम निःप्रयोजने*ति । विस्तरः—भवेन्निःप्रयोजनेन्द्रियाभिनिर्वृत्तिः, न तु *निर्हेतुका*; संस्कृतानां सहेतुकत्वात् । *यश्च विषयाद्वितृष्णः स नियतमिन्द्रियादपी*त्यनेन हेत्वभावः प्रदर्श्यते । ततश्चैवं साधनमुच्यते—'न स्तो रूपधातौ घ्राणजिह्वेन्द्रिये; निर्हेतुकत्वात्, निर्हेतुकांकुरवत्, पुरुषेन्द्रियवद्वा' । *पुरुषेन्द्रियमपि वा किं न निर्वर्तत* इत्याचार्य एव विकल्पं वाहयति । कोऽभिप्रायः ? यदि निःप्रयोजना हेतुमन्तरेणापि वा घ्राणजिह्वेन्द्रिययोरुत्पत्तिः पुरुषेन्द्रियमपि वा किं न निर्वर्तते । *वैभाषिका*णां ह्ययं पक्षः—'सघ्राणजिह्वेन्द्रियो रूपधातुसत्त्वसन्तानः; रूपिप्राणित्वात्, कामावचरसत्त्वसन्तानवद्' इति । *आचार्य*स्तु 'पुरुषेन्द्रियमपि किं न निर्वर्तते' इत्यनेन तस्य पक्षस्य धर्मिविशेषविपर्ययं दर्शयति—अविद्यमानपुरुषेन्द्रियो रूपधातुसत्त्वसन्तानो धर्मी, तस्य विपर्ययो विद्यमानपुरुषेन्द्रियत्वमिति । *वैभाषिकाः* परिहरन्ति—*अशोभाकरत्वा*दिति ।

कोशगतवस्तिगुह्यानां किं न शोभते[1] !

न च प्रयोजनवशादुत्पत्तिः, किं तर्हि ? स्वकारणोत्पद्यत्वाद्[2] । इत्यशोभाकरस्यापि स्यादेव सति हेतावुत्पत्तिः ।

सूत्रं तर्हि विरुध्यते—"अविकला अहीनेन्द्रियाः" इति ? यानि तत्रेन्द्रियाणि तैरविकला अहीनेन्द्रिया इति कोऽत्र विरोधः ! इतरथा हि पुरुषेन्द्रियस्यापि स्यात् प्रसङ्गः ।

एवं तु वर्णयन्ति—स्त एव तत्र घ्राणजिह्वेन्द्रिये, न तु गन्धरसौ । आत्मभावमुखेन हि षडायतने तृष्णासमुदाचारः, न विषयमुखेन ।

कथमिति न रूपधातौ पुरुषेन्द्रियमस्ति ? अशोभाकरत्वात्, काणकुण्ठत्ववत् । तदनुमानबाधनान्न विपर्येत्यस्माकमेषा प्रतिज्ञा; 'यदि दृष्टं न बाधते' इति नैयायिकसिद्धान्तादित्यभिप्रायः । *आचार्य* आह—*कोशगतवस्तिगुह्यानां किं न शोभते* । वस्तौ गुह्यं वस्तिगुह्यम् । वस्तिर्येन तत्पुरुषेन्द्रियं वेष्टितम् । गुह्यम्=पुरुषेन्द्रियम् । कोशो यत्र तद्वस्तिगुह्यं तिष्ठति । कोशगतं वस्तिगुह्यं येषां त इमे कोशगतवस्तिगुह्याः । तेषां किं न शोभते ! शोभत एवेत्यर्थः । अनेनाशोभाकरत्वमसिद्धं दर्शयति ।

*न च प्रयोजनवशादुत्पत्तिरि*ति । विस्तरः—*वैभाषिकै*रशोभाकरत्वादिति ब्रुवद्भिरर्थापत्त्यैतत् प्रतिज्ञातं भवति—प्रयोजनवशोत्पाद्यं पुरुषेन्द्रियमिति । स च पक्षोऽनुमानबाधितः, धर्मिस्वरूपविपर्ययापक्षालत्वात् । कथमिति ? उच्यते—न प्रयोजनवशोत्पाद्यं पुरुषेन्द्रियम्; *स्वकारणोत्पाद्यत्वात्*, काणकुण्ठत्ववत् ।

वैभाषिका आहुः—*सूत्रं तर्हि विरुध्यत* इति । विस्तरः—योऽयम् 'अविद्यमानघ्राणजिह्वेन्द्रियो रूपधातुसत्त्वसन्तानः' इति पक्षः स सापक्षालः; प्राक्पक्षविरोधात् । तथा हि *भगवता* रूपावचराः सत्त्वाः—*"अविकला अहीनेन्द्रियाः"* इत्युक्ताः; काणकुण्ठत्वाभावत्वात् । अहीनेन्द्रियाः, चक्षुरादिभिरहीनत्वात् । आचार्य आह—*यानि तत्रे*ति । विस्तरः—यानि तत्र रूपधातौ घ्राणेन्द्रियादिरहितानि चक्षुरादीनि *तैरहीनेन्द्रिया* इति सूत्रार्थपरिग्रहादविरोधः ।

एवं तु वर्णयन्ति वैभाषिकाः—*स्त एवे*ति । विस्तरः—भवत एव *तत्र* रूपधातौ *घ्राणजिह्वेन्द्रिये, न तु गन्धरसौ । आत्मभावमुखेन हि* स्वसन्तानमुखेन षडायतने चक्षुरादिके *तृष्णासमुदाचारः* प्राणिनां प्रवर्तते । तदभिष्यन्दितं च कर्मेति सहेतुके रूपधातौ घ्राणजिह्वेन्द्रिये । ततश्च सहेतुकत्वात् स्त एव ते

---

१. शोभेत—का० । २. कारणवशाद्—का० ।

पुरुषेन्द्रिये तु मैथुनस्पर्शसुखेनेति ।

तस्मात् सिद्धमेतद्—रूपधात्वाप्ताश्चतुर्दश धातव इति ॥ ३० ॥

आरूप्याप्ता मनोधर्ममनोविज्ञानधातवः ।

रूपवीतरागाणां तत्रोपपत्तिः, अतोऽत्र दश रूपस्वभावा धातवस्तदाश्रयालम्बनाश्च पञ्च विज्ञानधातवो न सम्भवन्ति ॥

कति सास्रवाः ? कत्यनास्रवाः ? य एते मनोधर्ममनोविज्ञानधातव उक्ताः

सास्रवानास्रवा एते त्रयः;

ये मार्गसत्यासंस्कृतसंगृहीतास्तेऽनास्रवाः, अन्ये सास्रवाः ।

शेषास्तु सास्रवाः ॥ ३१ ॥

पञ्चदश धातवः शेषास्त्वेकान्तसास्रवाः ॥ ३१ ॥

रूपधातौ, सहेतुकाङ्कुरादिवदिति । अनेन च—'न स्तो रूपधातौ घ्राणजिह्वेन्द्रिये निर्हेतुकत्वाद्' इति यत्साधनमुक्तं तदसिद्धमिति प्रतिपादयन्ति । *पुरुषेन्द्रिये तु मैथुनस्पर्शसुखेन* । किम् ? *तृष्णासमुदाचार* इति प्रकृतम् । मैथुनस्पर्शवीतरागाश्च रूपावचराः सत्त्वाः । तस्मात् तत्र न तृष्णापूर्वकं कर्म भवति । तस्मादहेतुकत्वात् तत्र पुरुषेन्द्रियं नास्ति, निर्हेतुकाङ्कुरादिवदिति *सिद्धं रूपधातौ चतुर्दशैव धातव* इति ॥ ३० ॥

"आरूप्याप्ताः" इति । विस्तरः—*"मनोधर्ममनोविज्ञानधातवः"* एवारूप्याप्ता इत्यवधारणादन्ये धातवो न सन्तीत्युक्तं भवति । यस्माद् *रूपवीतरागाणां तत्रोपपत्तिरतो दश रूपस्वभावा धातवः* । चक्षुरादयः पञ्च रूपादयश्चापि पञ्च न सन्ति । *तदाश्रयालम्बनाश्च पञ्च विज्ञानधातवो न सन्ती*ति । ते चक्षुरादयो रूपादयश्च यथाक्रममाश्रया आलम्बनानि च येषां त इमे तदाश्रयालम्बनाः । आश्रयाणां चक्षुरादीनामालम्बनानां च रूपादीनामभावात् तेऽपि चक्षुर्विज्ञानादिधातवस्तत्र न सन्ति ।

"सास्रवानास्रवा एते त्रयः" इति । एत एव त्रयः सास्रवानास्रवा इत्यवधारणम् ।

"शेषास्तु सास्रवाः" इति । किमर्थमिदमुच्यते, नन्वेत एव त्रयः सास्रवानास्रवा इत्यवधारणाच्छेषाः सास्रवा इति सिद्धम् ? न सिद्धम्; कथम् ? शेषाः सास्रवा एव नास्रवा एव वा स्युरित्याशङ्का, तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते—शेषाः सास्रवा एवेति ॥ ३१ ॥

कति सवितर्काः सविचाराः ? कत्यवितर्का विचारमात्राः ? कत्यवितर्का अविचाराः ?

सवितर्कविचारा हि पञ्च विज्ञानधातवः ।

नित्यमेते वितर्कविचाराभ्यां संयुक्ताः । अवधारणार्थो हि-शब्दः ।

अन्त्यास्त्रयस्त्रिप्रकाराः

मनोधातुः, धर्मधातुः, मनोविज्ञानधातुश्चान्त्याः । एते **त्रयस्त्रिप्रकाराः** । तत्र मनोधातुः, मनोविज्ञानधातुः, सम्प्रयुक्तश्च धर्मधातुरन्यत्र वितर्कविचाराभ्यां कामधातौ प्रथमे च ध्याने सवितर्काः सविचाराः । ध्यानान्तरेऽवितर्का विचारमात्राः । द्वितीयाद् ध्यानात् प्रभृत्याभवाग्रादवितर्का अविचाराः ।

सर्वश्चासम्प्रयुक्तो धर्मधातुर्ध्यानान्तरे च विचारः । वितर्कस्तु नित्यमवितर्को विचारमात्रः; द्वितीयवितर्काभावात्, विचारसम्प्रयोगाच्च ।

कामधातौ प्रथमे ध्याने विचार एषु त्रिप्रकारेषु नान्तर्भवति, स कथं

"सवितर्कविचारा हि पञ्च विज्ञानधातवः" इति । सवितर्कसविचारा एवेति *हिशब्दोऽवधारणे ।*

"अन्त्यास्त्रयस्त्रिप्रकाराः" इति । अन्त्या एव त्रिप्रकारा इत्यवधारणम् ।

*अन्यत्र वितर्कविचाराभ्या*मिति । वितर्कविचारौ सम्प्रयुक्तकधर्मधातुस्वभावौ, तयोरत्र ग्रहणप्रसङ्ग इति परिवर्ज्येते । वितर्को हि द्वितीयप्रकारान्तरेऽन्तर्भविष्यति । विचारोऽपि ध्यानान्तरजस्तृतीये प्रकारेऽन्तर्भवति । तदन्यस्तु त्रिष्वपि प्रकारेषु नान्तर्भवतीति वक्ष्यति । त एते मनोधात्वादयः सम्प्रयुक्तकधर्मधातुपर्यन्ताः *कामधातौ प्रथमे च ध्याने* ससामन्तके मौले *सवितर्काः सविचाराः*, वितर्कविचारसम्प्रयोगात् । अत एव *ध्यानान्तरेऽवितर्काः* वितर्काभावात् । *विचारमात्राः*, विचारसम्प्रयोगात् । अत एव *द्वितीयात् प्रभृति यावद्भवाग्रं* तयोरभावाद*वितर्का अविचाराः । सर्वश्चासम्प्रयुक्तो धर्मधातु*रिति यथासम्भवं त्रैधातुकरूपचित्तविप्रयुक्ता असंस्कृताश्च । *ध्यानान्तरे च विचारो*ऽवितर्को वितर्काभावात् । *अविचारो* द्वितीयविचाराभावात् ।

*विचार एषु त्रिषु प्रकारेषु नान्तर्भवती*ति । कामधातुप्रथमध्यानभूमिको विचारः प्रथमे तावत् प्रकारे नान्तर्भवति—सवितर्कः सविचार इति । स हि सवितर्कः सम्भवति, न तु सविचारः; विचारासम्प्रयोगात् । द्वितीयेऽपि नान्त-

वक्तव्यः ? अविचारो वितर्कमात्रः; द्वितीयविचाराभावात्, वितर्कसम्प्रयोगाच्च । अत एवोच्यते—"स्युः सवितर्कसविचारायां भूमौ धर्माश्चतुःप्रकाराः—सवितर्काः सविचारा विचारवितर्कवर्ज्याः सम्प्रयुक्ताः, अवितर्को विचारमात्रो वितर्कः; अवितर्का अविचारा असम्प्रयुक्ताः, अविचारो वितर्कमात्रो विचारः" इति ।

शेषा उभयवर्जिताः ॥ ३२ ॥

दश रूपिणो धातवः शेषा नित्यमवितर्का अविचाराः; असम्प्रयोगित्वात् ।३२॥

यदि पञ्च विज्ञानकायाः सवितर्काः सविचाराः, कथमविकल्पका इत्युच्यन्ते ?

निरूपणानुस्मरणविकल्पेनाविकल्पकाः ।

त्रिविधः किल विकल्पः—स्वभाव-अभिनिरूपण-अनुस्मरणविकल्पः । तदेषां स्वभावविकल्पोऽस्ति, नेतरौ । तस्मादविकल्पका इत्युच्यन्ते । यथा—

भवति—अवितर्को विचारमात्र इति; वितर्कसंप्रयोगाद् द्वितीयविचाराभावाच्च । तृतीयेऽपि नान्तर्भवति—अवितर्कोऽविचार इति । स हि यद्यप्यविचारो द्वितीयविचाराभावात्; न त्ववितर्को वितर्कसंप्रयोगात् । स कथं *वक्तव्यः?* इत्यत आह—*अविचारो वितर्कमात्र* इति । *द्वितीयविचाराभावादविचारः* । *वितर्कसंप्रयोगाद्* वितर्कमात्रः । *अत एवे*ति । यस्मात् सवितर्कसविचाराणां भूमौ विचार एव चतुर्थप्रकारो भवति । *अविचारो वितर्कमात्र* इति ।

शेषा उभयवर्जिताः इति । *शेषा दशरूपिणो धातव* उक्ताः । तेऽवितर्का विचारमात्रा वा अवितर्का अविचाराः स्युरित्याशङ्कायामवधार्य तदुभयवर्जिता एव, शेषा अवितर्का अविचारा एवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

कथम् अविकल्पका इत्युच्यन्त इति । "चक्षुर्विज्ञानसंसर्गी नीलं विजानाति नो तु नीलम्" इति वचनात् । *त्रिविधः किल विकल्प* इति । किलशब्दः परमतद्योतनार्थः । स्वाभिप्रायस्तु—चेतनाप्रज्ञाविशेष एव वितर्क इति, न स्वभावविकल्पोऽन्यो धर्मोऽस्तीति । तथा ह्यनेन पञ्चस्कन्धके उक्तम्—"वितर्कः कतमः ? पर्येषको मनोजल्पश्चेतनाप्रज्ञाविशेषो या चित्तस्यौदारिकता । विचारः कतमः ? प्रत्यवेक्षको मनोजल्पः, तथैव या चित्तस्य सूक्ष्मता अनभ्यूहावस्थायां चेतना, अभ्यूहावस्थायां प्रज्ञेति व्यवस्थाप्यते" । *तदेषां स्वभावविकल्पोऽस्ती*ति । तदिति वाक्योपन्यासे निपातः, तस्मादर्थे वा । स्वभावेनैव विकल्प औदारिकलक्षणत्वात् । *स्वभावविकल्पो वितर्कः* । स एषां पञ्चानां विज्ञानकायानां सम्प्रयोगतोऽस्ति । तस्मात् सविकल्पा उक्ताः । *नेतरा*वभिनिरूपणानुस्मरणविकल्पावेषां

एकपादकोऽश्वोऽपादक इति। तत्र स्वभावविकल्पो वितर्कः। स चैत्तेषु पश्चान्निर्देक्ष्यते।

इतरौ पुनः किंस्वभावौ ? यथाक्रमम्—

तौ प्रज्ञा मानसी व्यग्रा स्मृतिः सर्वैव मानसी ॥ ३३ ॥

मनोविज्ञानसम्प्रयुक्ता **प्रज्ञा मानसी**त्युच्यते। असमाहिता **व्यग्रे**त्युच्यते। **सा** ह्यभिनिरूपणाविकल्पः। **मानस्येव सर्वा स्मृतिः**—समाहिता चासमाहिता च अनुस्मरणविकल्पः ॥ ३३ ॥

कति सालम्बनाः, कत्यनालम्बनाः ?

सप्त सालम्बनाश्चित्तधातवः

चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायमनोविज्ञानधातवः, मनोधातुश्च—एते **सप्त चित्तधातवः सालम्बनाः** विषयग्रहणात्।

अर्धं च धर्मतः।

सालम्बनं यच्चैतसिकस्वभावम्। शेषा दश रूपिणो धातवो धर्मधातुप्रदेशश्चासम्प्रयुक्तकोऽनालम्बना इति सिद्धम्।

स्तः। *तस्मादविकल्पा उच्यन्ते। यथैकपादकोऽश्वोऽपादक* इति। पादत्रये छिन्न एकस्मिन्नपि पादे सत्यपादक इत्युच्यते। तद्वदेकविकल्पा अविकल्पका इति।

सा ह्यभिनिरूपणाविकल्प इति। सा मानस्यसमाहिता *प्रज्ञा* श्रुत-चिन्तामयी, उपपत्तिप्रतिलम्भिका च। सा हि मनसि भवा *मानसी*। *व्यग्रा* विविधाग्रा व्यग्रा, विविधालम्बनेत्यर्थः। विगतप्रधाना वा। मुहुर्मुहुरालम्बनान्तराश्रयणाद् व्यग्रा। कस्मादभिनिरूपणाविकल्प इत्युच्यते ? तत्र तत्रालम्बने नामापेक्षयाभिप्रवृत्तेः, रूपं वेदना अनित्यं दुःखमित्याद्यभिनिरूपणाच्च। समाहिता तु भावनामयी नामानपेक्ष्यालम्बने प्रवर्तत इति नैषाभिनिरूपणाविकल्प इत्युच्यते। *मानस्येव सर्वा स्मृति*रिति। समाहिता च, असमाहिता च। सा किल नामानपेक्षानुभूतार्थमात्रालम्बना प्रवर्तते; "स्मृतिः कतमा ? चेतसोऽभिलाषः" इति लक्षणात्। पञ्चविज्ञानकायसम्प्रयुक्ता तु नानुभूतार्थाभिलाषप्रवृत्तेति नानुस्मरणविकल्प इतीष्यते ॥ ३३ ॥

"सप्त सालम्बनाः" इति। उभयावधारणम्। सप्तैव सालम्बनाः, सालम्बना एव च सप्तेति।

*"अर्धं च धर्मतः" सालम्बनमि*ति। उक्तव्यतिरेकेणेदमुच्यते। अत्राप्युभया-

कत्युपात्ताः ? कत्यनुपात्ताः ?

नवानुपात्ताः,

कतमे नव ? ये सप्त सालम्बना उक्ताः अष्टमस्यार्धेन सार्धम् ।

ते चाष्टौ शब्दश्च

इमे ते नवानुपात्ताः—सप्त चित्तधातवः, धर्मधातुः, शब्दधातुश्च ।

अन्ये नव द्विधा ॥ ३४ ॥

उपात्ताः, अनुपात्ताश्च । तत्र चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायाः प्रत्युत्पन्नाः उपात्ताः; अतीतानागताः अनुपात्ताः । रूपगन्धरसस्प्रष्टव्यधातवः प्रत्युत्पन्ना इन्द्रियाविनिर्भागिणः उपात्ताः; अन्येऽनुपात्ताः । तद्यथा—मूलवर्जेषु केशरोमनखदन्तेषु विण्मूत्रखेटसिङ्घाणकशोणितादिषु भूम्युदकादिषु च ।

उपात्तमिति कोऽर्थः ? यच्चित्तचैत्तैरधिष्ठानभावेनोपगृहीतम्; अनुग्रहोपघाताभ्यामन्योन्यानुविधानात् । यल्लोके 'सचेतनम्' इत्युच्यते ॥ ३४ ॥

वधारणम्—धर्मार्धमेव सालम्बनम्, सालम्बनमेव च धर्मार्धमिति । यस्माच्च सप्तैव सालम्बना धर्मार्धं चैव सालम्बनमित्यवधारणमस्ति, तस्माच्छेषा दश रूपिणो धातवो धर्मधातुप्रदेशश्चासम्प्रयुक्तोऽनालम्बना इति सिद्धमित्युक्तम् । तथा ह्यनवधारणे ह्ययमर्थो न सिध्येत् ।

"*नवानुपात्ताः*" इति । नवानुपात्ता एवेत्यवधारणम् ।

"*ते चाष्टौ*" इति । ते च सप्त चित्तधातवो धर्मधातुश्च यस्यार्धं सालम्बनमुक्तम् । *अष्टमस्यार्धेन सार्धमि*ति । सहेति यावत् । अष्टग्रहणं सकलधर्मधातुग्रहणार्थम् । मा धर्मधात्वर्धग्रहणं विज्ञायीति । ते चाष्टौ शब्दश्चापर इति नवानुपात्ता इत्युक्ताः ।

"*अन्ये नव द्विधा*" इति । चक्षुरादयः पञ्च, शब्दवर्ज्याश्च रूपादयश्चत्वार इति नव ते द्विधैव । उपात्तानुपात्ता इत्यर्थः । न तूपात्ता एवेति । एतदर्थं च 'अन्ये नव द्विधा' इति पुनः सूत्रितम् ।

*अनुग्रहोपघाताभ्यामन्योन्यानुविधाना*दिति । चक्षुर्धात्वादीनामनुग्रहोपघाताभ्यामञ्जनादिपाणिघातादिलक्षणाभ्यां चित्तचैत्तानामनुग्रहोपघातौ भवतः । चित्तचैत्तानां चानुग्रहोपघाताभ्यां सौमनस्यदौर्मनस्यलक्षणाभ्यां चक्षुर्धात्वादीनामनुग्रहोपघातौ भवतः । अतस्ते *चित्तचैत्तैरधिष्ठानभावेनोपगृहीता* उच्यन्ते । स्वीकृता इत्यर्थः । *यल्लोके सचेतन*मिति । सजीवमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

कति धातवो भूतस्वभावाः ? कति भौतिकाः ?

स्प्रष्टव्यं द्विविधं

भूतानि, भौतिकं च । तत्र भूतानि चत्वारि । भौतिकं श्लक्ष्णत्वादि सप्तविधम्; भूतेषु भवत्वात् ।

शेषा रूपिणो नव भौतिकाः ।

पञ्चेन्द्रियधातवश्च, चत्वारो विषयाः—एते नव धातवो भौतिका एव ।

धर्मधात्वेकदेशश्च

अविज्ञप्तिसंज्ञको भौतिकः, शेषाः सप्त चित्तधातवो धर्मधातुश्चाविज्ञप्तिवर्ज्यो नोभयथा । "भूतमात्रं दशायतनानि" ( ) इति भदन्तबुद्धदेवः । तच्च नैवम्; भूतानां चतुष्कखक्खटादिलक्षणावधारणात्[1] सूत्रे तेषां स्प्रष्टव्यत्वात् । न हि काठिन्यादीनि चक्षुरादिभिर्गृह्यन्ते, नापि वर्णादयः कायेन्द्रियेण ।

"स्प्रष्टव्यं द्विविधम्" इति । उभयावधारणम्—स्प्रष्टव्यमेव द्विविधम्, द्विविधमेव स्प्रष्टव्यमिति ।

"शेषा रूपिणो नव भौतिकाः" भौतिक इत्यत्राप्युभयावधारणम् । *"धर्मधात्वेकदेशश्च"* भौतिक इत्यत्राप्युभयावधारणम् । यस्माच्चैत उभयावधारितास्तस्माच्छेषाः *सप्त चित्तधातवो धर्मधातुश्चाविज्ञप्तिवर्ज्यो नोभयथेति* सिद्धम् ।

भूतानां चतुष्कखक्खटादिलक्षणावधारणादिति । चतुष्कावधारणात् पृथिव्यप्तेजोवायुधातवः स्प्रष्टव्यधातौ चत्वारि भूतानि । श्लक्ष्णत्वादयस्तत्र चक्षुरादयश्च न भूतानि । खक्खटादिलक्षणावधारणाच्च पृथिव्यप्तेजोवायुधातुष्वन्ये धर्माश्चक्षुरादयो नान्तर्भावं गच्छन्ति । कथम् ? चत्वारि महाभूतानि—पृथिवीधातुः, अब्धातुः, तेजोधातुः, वायुधातुः । पृथिवीधातुः कतमः ? खक्खटत्वमिति विस्तरः । *तेषां च स्प्रष्टव्यत्वादिति* । तेषां च खक्खटत्वादीनां स्प्रष्टव्यत्वात् । यस्मात् तानि स्प्रष्टव्यानि; वर्णादयस्तु द्रष्टव्याः, श्रोतव्याः, घ्रातव्याः, स्वादयितव्याः । कथं गम्यते स्प्रष्टव्यानि तानि ? इत्यत आह—*न हि काठिन्यादीनि चक्षुरादिभिर्गृह्यन्ते* । किं तर्हि ? कायेन्द्रियेणैवेत्यतोऽवगम्यते—स्प्रष्टव्यानि तानीति । स्यान्मतम्—तेऽपि वर्णादयः स्प्रष्टव्याः ? इत्यत आह—*नापि वर्णादयः कायेन्द्रियेण* । किम् ? गृह्यन्त इति प्रकृतम् ।

---

१. चतुष्ट्व०—का० ।

उक्तं च सूत्रे "चक्षुर्भिक्षो आध्यात्मिकमायतनं चत्वारि महाभूतान्युपादायरूपप्रसादो रूप्यनिदर्शनं सप्रतिघम्। एवं यावत् कायः। रूपाणि भिक्षो बाह्यमायतनं चत्वारि महाभूतान्युपादायरूपि सनिदर्शनं सप्रतिघम् । शब्दो भिक्षो बाह्यमायतनं चत्वारि महाभूतान्युपादायरूप्यनिदर्शनं सप्रतिघम् । एवं गन्धरसाः । स्प्रष्टव्यानि भिक्षो बाह्यमायतनं चत्वारि महाभूतानि चत्वारि महाभूतान्युपादायरूप्यनिदर्शनं सप्रतिघम्" ( ) इति । स्प्रष्टव्यायतनैकदेशेनैव भूतानां संग्रहाच्छेषं न भूतानीति स्पष्टमादर्शितम् ।

यत् तर्हि सूत्रे उक्तम्—"यच्चक्षुषि मांसपिण्डे खक्खटं खरगतम्" ( ) इति ? तेनाविनिर्भागवर्त्तिनो मांसपिण्डस्यैष उपदेशः ।

"षड्धातुरयं भिक्षो पुरुषः" इति गर्भावक्रान्तौ मौलसत्त्वद्रव्यसन्दर्शनार्थम्; पुनः षट्स्पर्शायतनवचनात् । चैत्ताभावप्रसङ्गाच्च ।

उक्तं च सूत्र इति विस्तरः । अपरस्मिन्नपि सूत्रे स्पष्टमार्दशितम् । कथमिति विस्तरेण यावदिदमुक्तम् । *स्प्रष्टव्यानि भिक्षो बाह्यमायतनम् । चत्वारि महाभूतानि चत्वारि महाभूतान्युपादायरूप्यनिदर्शनं सप्रतिघमिति* । *शेषं* चक्षुराद्यायतनं न भूतानीति स्पष्टमार्दशितम् ।

यत्तर्हि सूत्र उक्तमिति । विस्तरः—*यच्चक्षुषि मांसपिण्डे खक्खटं खरगतम्*, खरप्रकार इत्यर्थः । चक्षुरिन्द्रियं खक्खटस्वभावमिति मत्वा चोदयन्ति—*तेनाविनिर्भागवर्तिनो मांसपिण्डस्यैष* उपदेश इति । तेन चक्षुरिन्द्रियेणाविनिर्भागवर्तिनोऽधिष्ठानस्यैतद् वचनम् । भवति हि चक्षुरधिष्ठानेऽपि चक्षुरुपचारः । अत एव मांसपिण्ड इति ग्रहणम् । अन्यथा चक्षुषीत्येवावक्ष्यत् यदीन्द्रियमेवेष्यते ।

षड्*धातुरयं भिक्षो* पुरुष इति विस्तरः । *गर्भावक्रान्ति*सूत्रे कललाद्यवस्थायामिति भूतमात्रोपदेशान्न भौतिकमस्तीति चोद्यमाशङ्क्याह—*मूलसत्त्वद्रव्यसन्दर्शनार्थमिति* । मूलस्य सत्त्वद्रव्यस्य सन्दर्शनार्थमेव । पृथिवीधात्वादयश्चत्वारो मूलसत्त्वम्; पञ्चानां चक्षुरादीनां स्पर्शायतनानां तत उत्पत्तेः । मनोधातुरपि मूलसत्त्वम्; मनःस्पर्शायतनस्य तत उत्पत्तेः । अथ वा—चतुर्णां पृथिवीधात्वादीनामुपादायरूपाश्रयत्वात्, विज्ञानधातोश्च चैतसिकानामाश्रयत्वात् त एव मूलसत्त्वम् ।

कथं गम्यते ? *पुनः षट्स्पर्शायतनवचनात्* । तत्रैव सूत्रे पश्चादुक्तम्—"षट् स्पर्शायतनानि" इति । चक्षुःस्पर्शायतनं यावन्मनःस्पर्शायतनमिति । अतो

न च युक्त—'चित्तमेव चैत्ता:' इत्यभ्युपपत्तुम्[1]; "संज्ञा च वेदना च चैतसिक एष धर्मश्चित्तान्वयाच्चित्तनिश्रित:" ( ) इति सूत्रवचनात्[2], सरागचित्तादिवचनाच्च । तस्माद् यथोक्तं धातूनां भूतभौतिकत्वम् ॥

कति सञ्चिता: ? कत्यसञ्चिता: ?

सञ्चिता दश रूपिण: ॥ ३५ ॥

विज्ञायते—मूलसत्त्वद्रव्यसन्दर्शनार्थत्वात् 'षड्धातुरयं भिक्षो पुरुष:' इति वचनम्, न तु भूतमात्रत्वादिति । ननु च यथा विज्ञानधातोरव्यतिरिक्तमपि मन:स्पर्शायतनं पुनरुच्यते, एवं चक्षुरादीन्यपि चतुर्धात्वव्यतिरिक्तानि पुनरुच्येरन्निति, अतो न पुन: षट्स्पर्शायतनवचनेन तद्व्यतिरिक्तभौतिकास्तित्वसिद्धि: ? नैतदेवम्; यदि हि पृथिवीधात्वादय एव स्पर्शायतनान्यभविष्यन्, भूतान्येव स्पर्शायतनानीत्येवावक्ष्यत् । न त्वेवम्, किं तर्हि ? चक्षु:स्पर्शायतनं यावन्मन:स्पर्शायतनमिति । अतोऽवगम्यते—पृथिवीधात्वादिव्यतिरिक्तानि चक्षुरादीनीति । विज्ञानधातुस्तु चक्षुरादिस्पर्शायतनवचनानुषङ्गेण पुनरुच्यते । स्पर्शायतनमिति कोऽर्थ: ? स्पर्शस्य चैतसिकस्याश्रय इत्यर्थ: ।

चैत्ताभावप्रसङ्गाच्चेति । यदि "षड्धातुरयं भिक्षो पुरुष:" इति यथाभूतमेव द्रव्याणि गृह्येरन्, नान्यानि तदाश्रितानि द्रव्याणि, तेनैतत् प्राप्तम् । विज्ञानधातुमात्रग्रहणादत्र चैतसिकानां तदाश्रितानामग्रहणप्रसङ्ग: । इष्टत्वाददोष इति चेत् ? न; सापक्षालत्वादस्य पक्षस्य । सापक्षालो ह्ययं पक्ष:—'चित्तविशेषा एव चैतसिका:' इति; स्वसिद्धान्तविरोधात् ।

तेनाह—*न च युक्तं चित्तमेव चैत्ता इत्यभ्युपपत्तुम्* । कस्मात् ? *संज्ञा च वेदना च चैतसिक एष धर्मश्चित्तनिश्रित* इति *सूत्रवचनात्* । साधनं चात्रोपतिष्ठते—'चित्तादर्थान्तरभूते संज्ञावेदने; स्कन्धदेशनायां पृथग्देशितत्वात्, रूपस्कन्धवद्' इति । अथ वा—'स्वाश्रयादर्थान्तरभूते संज्ञावेदने, तदाश्रितत्वात्, यत् स्वाश्रयाश्रितं तत् स्वाश्रयादर्थान्तरभूतम्, तद्यथा कुड्याश्रितं चित्रम्' ।

सरागादिचित्तवचनाच्चेति । "सरागं चित्तं सरागं चित्तमिति यथाभूतं प्रजानाति । विगतरागं चित्तं विगतरागं चित्तमिति यथाभूतं प्रजानाति । सद्वेषं चित्तं सद्वेषं चित्तमिति यथाभूतं प्रजानाति" इति ( ) विस्तर: । अत्र साधनम्—'सरागं चित्तमिति चित्तरागयो: परस्परतोऽर्थान्तरत्वम्; सहयोगनिर्दिष्टत्वात्, सपुत्रश्चैत्र इति सहयोगनिर्दिष्टचैत्रपुत्रवद्' इति ॥

---

१. ०भ्युपेतुम्—का० । २. सूत्रे वचनात्—का० ।

पञ्चेन्द्रियधातवः, पञ्च विषयाः—**सञ्चिताः** । परमाणुसङ्घातत्वात् । शेषा न सञ्चिता इति सिद्धं भवति ॥ ३५ ॥

अष्टादशानां धातूनां कश्छिनत्ति, कश्छिद्यते, को दहति, को दह्यते, कस्तुलयति, कस्तुल्यते ?

छिनत्ति च्छिद्यते चैव बाह्यं धातुचतुष्टयम् ।

रूपगन्धरसस्प्रष्टव्याख्यं परशुदार्वादिसंज्ञकम् ।

छेदो नाम क एष धर्मः ? सम्बन्धोत्पादिनः सङ्घातस्रोतसो विभक्तोत्पादनम् । न कायेन्द्रियादीनि छिद्यन्ते; निरवशेषाङ्गच्छेदे तदद्वैधीकरणात् । न हीन्द्रियाणि द्विधा भवन्ति; छिन्नस्याङ्गस्य निरिन्द्रियत्वात् ।

"*सञ्चिता दश*" इति । परमाणुसञ्चयस्वभावा दशैवेत्यर्थः । अन्ये तु धातवोऽस्मादवधारणान्न सञ्चिता इति सिद्धम् ॥ ३५ ॥

*तुलयती*ति कस्य धातोरेतद्रूपम्, तथा हि "तुल उन्माने" (मा० धा० चु० ५४) इत्यस्य धातोस्तोलयतीति रूपं भवति ? नैष दोषः; तुलां करोति तुलयतीति प्रातिपदिकधातोरेतद्रूपमिष्यते । कर्मणि च तुल्य इति रूपं भवति ।

"*बाह्यं धातुचतुष्टयम्*" इति । रूपादिकं शब्दवर्ज्यम् । *परशुदार्वादिसंज्ञक*मिति । परश्वादिसंज्ञकम् ।

"*छिनत्ति*" दार्वादिसंज्ञकम् । "*छिद्यते*" सम्भवं प्रत्येवमुच्यते । कदाचित् परश्वादिसंज्ञकं छिद्यते, दार्वादिसंज्ञकमपि छिनत्ति ।

सम्बन्धोत्पादिन इति विस्तरः । सम्बन्धेनाविभागेनोत्पत्तुं शीलमस्येति सम्बन्धोत्पादि । *सङ्घातस्रोतः* । रूपादिसङ्घातसन्तान इत्यर्थः । तस्य *विभक्तोत्पादनं* विभक्तजननं *यत् स छेदः* । क्षणिकानां हि भावानां विनापि परश्वादिना छेदो भवत्येव । सन्ताननिरोधस्तु परश्वादिनेति परश्वादिकं छिनत्तीत्युच्यते । कारणसामग्रीविशेषवशाद्धि कार्यविशेषोत्पत्तिर्भवति । तत्र धातुचतुष्टयमेव छिनत्ति छिद्यते चेत्यवधार्यते । तथावधारणाच्चान्ये धातवो नोभयथेति सिद्धम् । अत एव चाह—*न कायेन्द्रियादीनि छिद्यन्त* इति । विस्तरः—अत्र न चक्षुरिन्द्रियादीनीति वक्तव्ये कस्मात् कायेन्द्रियादीनीति वचनम् ? यस्मात् कायेन्द्रिये परिस्फुटश्छेदो भवति, यदि भवेदित्यतः कायेन्द्रियपुरःसराणीन्द्रियाणि कथ्यन्ते । *निरवशेषाङ्गच्छेदे* सर्वाङ्गप्रत्यङ्गच्छेदे । *तदद्वैधीकरणात्* तेषां कायेन्द्रियादीनामद्वैधीकरणात् । कथं पुनर्गम्यते तदद्वैधीकरणमिति ? अतः पुनराह—*न हीन्द्रियाणि द्विधा भवन्ति* । *छिन्नस्याङ्गस्य* कायादपगतस्य *निरिन्द्रियत्वात्* । इदमपि कथं गम्यते—निरिन्द्रियं तदङ्गं यच्छिन्नं कायादपगत-

न चापि च्छिन्दन्ति; मणिप्रभावदन्धत्वात् ।

यथा च्छिनत्ति च्छिद्यते चैव बाह्यं धातुचतुष्टयम्,

दह्यते तुलयत्येवं

तदेव **दह्यते,** तदेव **तुलयति** । नेन्द्रियाणि; अच्छत्वात्, मणिप्रभावत् । न शब्दः; उच्छेदित्वात् ।

विवादो दग्धृतुल्ययोः ॥ ३६ ॥

केचिदाहुः—तदेव धातुचतुष्टयं दाहकं तुल्यं च । **केचिदाहुः**—**तेजोधातुरेव** दग्धा गुरुत्वमेव च तुल्यमिति ॥ ३६ ॥

मिति ? यस्मात् तत्प्रतीत्य स्प्रष्टव्यादिकं च कायादिविज्ञानानुपपत्तिः । कथं तर्हि छिन्नेन पुनर्लग्नेन नासिकाग्रेण कायविज्ञानोत्पत्तिः ? नासिकामूलसम्बन्धेन पुनः कायेन्द्रियोत्पत्तेरदोषः । कथमिह गृहगोधिकादीनां पुच्छानि छिन्नानि स्पन्दन्ते, यदि तत्र कायेन्द्रियं नास्ति ? वायुधातोरेष विकारः, नैतत् कायेन्द्रियस्य कर्मेत्यवगन्तव्यम् । *न चापि छिन्दन्ति मणिप्रभावदच्छत्वात्* । यथा मणिप्रभा न छिनत्ति; अच्छत्वात्, तद्वदिन्द्रियाणि ।

"*दह्यते तुलयत्येवम्*" इति । एवम्—शब्देन तदेव बाह्यं धातुचतुष्टयं तथात्वेन प्रदर्श्यते । काष्ठादीनामग्निकृतो विकारः=दाहः । स चेन्द्रियाणां न भवति; मणिप्रभावदच्छत्वात् । न हि तानि काष्ठादिवच्चर्मादिवद्वा विक्रियन्ते । किं तर्हि ? तत्सम्बन्धात् प्रवाहच्छेदो भवति । तुलादिभूतं च तदेव धातुचतुष्टयं तुलयति, नेन्द्रियाणि; तथैवाच्छत्वात् । अमूर्तानां तु धातूनाममूर्तत्वादेव छेदाद्यसम्भव इति तेषां छेदादि न चिन्त्यते । *न शब्द उच्छेदित्वा*दिति । किम् ? छिनत्ति छिद्यते, दह्यते तुलयति वा; अप्रवाहवर्तित्वात् ।

"*विवादो दग्धृतुल्ययोः*" इति । उत्तरत्रापीदमनुवर्तते—न शब्द उच्छेदित्वादिति । तदेव *धातुचतुष्टयं दाहकं तुल्यं* चेति । अग्निक्षारादि दाहकम्; समस्तस्यात्र धातुचतुष्टयस्य भस्मादिविकारहेतुत्वात् । लवणादि तुल्यम् । तत्रापि समस्तस्य तुलावनतिहेतुत्वादित्येकेषामभिप्रायः ।

*तेजोधातुरेव दग्धा गुरुत्वमेव च तुल्य*मिति । तेजोधातुरेवाग्निज्वालादिगत उद्भूतवृत्तिर्दहति; पृथिवीधात्वादीनामुद्भूतस्ववृत्तित्वेऽप्यदाहकत्वदर्शनात् । गुरुत्वमेव चोपादायरूपमुद्भूतवृत्ति तुल्यते; आतपादिषु लघुद्रव्येषु रूपादीनामुद्भूतवृत्तित्वेऽप्यतुल्यत्वदर्शनात् ॥ ३६ ॥

कति विपाकजाः धातवः ? कत्यौपचयिकाः ? कति नैःष्यन्दिकाः ? कति द्रव्ययुक्ताः ? कति क्षणिकाः ? आह—

विपाकजौपचयिकाः पञ्चाध्यात्मम्,

अध्यात्मं तावत् **पञ्च** धातवः चक्षुरादयो **विपाकजाश्चौपचयिकाश्च** । नैःष्यन्दिका न सन्ति; तद्व्यतिरिक्तनिष्यन्दाभावात् ।

तत्र विपाकहेतोर्जाताः विपाकजाः । मध्यपदलोपात् गोरथवत् । फलकालप्राप्तं वा कर्म 'विपाकः' इत्युच्यते, विपच्यत इति कृत्वा, तस्माज्जाता विपाकजाः । फलं तु विपक्तिरेवेति विपाकः । भवतु वा[1] हेतौ[1] फलोपचारः, यथा फले हेतूपचारः—"षडिमानि स्पर्शायतनानि पौराणं कर्म वेदितव्यम्" ( ) इति ।

"पञ्चाध्यात्मम्" इति । पञ्च-ग्रहणं मनोनिवृत्त्यर्थम् । अध्यात्मग्रहणं रूपादिनिवृत्त्यर्थम् ।

विपाकजौपचयिकाः एव पञ्चाध्यात्मिका न *नैष्यन्दिका* इत्यवधारणम् । कस्मात् ? *तद्व्यतिरिक्तनिष्यन्दाभावात्* । विपाकजा औपचयिकाश्च यद्यपि नैष्यन्दिका भवन्ति, "निष्यन्दो हेतुसदृशः" (अभि० को २.५८) इति कृत्वा । ते तु विपाकजौपचयिकत्वेनैव संगृहीतत्वान्न नैष्यन्दिका इति गृह्यन्ते । ये तु स्वहेतुसदृशा न च विपाकजा न चौपचयिकाः, त इह नैष्यन्दिका अभिप्रेताः । न चैवंविधाश्चक्षुरादयो भवन्ति, किं तर्हि ? विपाकजा वा औपचयिका वा भवन्तीत्यत एवमुच्यते—तद्व्यतिरिक्तनिष्यन्दाभावादिति । कथं पुनर्ज्ञायते—नैष्यन्दिकास्ते न सन्तीति ? मृतस्याननुवृत्तेः । न हि रूपादिवन्मृतस्य चक्षुर्धात्वादयोऽनुवर्त्तन्ते ।

विपाकहेतोर्जाता इति । विपाकस्य फलस्य हेतुर्विपाकहेतुः, विपाकहेतोर्जाता विपाकजाः । *मध्यपदलोपा*द्धेतुशब्दलोपात् । *गोरथवत्* । यथा गोभिर्युक्तो रथो गोरथ इति । *फलकालप्राप्तं वा कर्मे*ति । विपाकफलोत्पत्त्यनन्तरक्षणावस्थमित्यर्थः । *विपच्यत इति विपाकः* । कर्मकर्तरि घञ् । विपाकाज्जाता विपाकजाः । फलं तु *विपक्तिरेवेति विपाक* इति भावे घञ् । *भवतु वा हेतौ फलोपचार* इति । विस्तरः—अविपाकस्वभावोऽपि कर्मलक्षणो हेतुर्विपाक इत्युच्यते; तदुत्पादकत्वात् । *यथा फले हेतूपचार* इति । विस्तरः—*षडिमानि स्पर्शायतनानि* चक्षुरादीनि *पौराणं कर्म* । पुराणे जन्मनि भवं पुराणमेव वा पौराणं कर्म । तानि

१–१. फलहेतौ—का० ।

आहारसंस्कारस्वप्नसमाधिविशेषैरुपचिता औपचयिकाः। ब्रह्मचर्येण चेत्येके। अनुपघातमात्रं तु तेन स्यात्, नोपचयः । विपाकसन्तानस्योपचयसन्तानः प्रतिप्राकार इवारक्षा।

शब्द औपचयिको नैःष्यन्दिकश्चास्ति।

विपाकजः।

न शब्दः

किं कारणम् ? इच्छातः[1] प्रवृत्तेः।

यत्तर्हि **प्रज्ञप्तिशास्त्रे** उक्तम्—"पारुष्यविरतेः सुभावितत्वाद् ब्रह्मस्वरता

स्पर्शायतनान्यपौराणकर्मस्वभावान्यपि पौराणं कर्मेत्युच्यन्ते; तज्जातत्वात्। एवमिह विपर्ययोपचारो द्रष्टव्यः।

आहारसंस्कारस्वप्नसमाधिविशेषैरुपचिता औपचायिका इति। विशेषशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तत्राहारस्वप्नौ लोके प्रतीतौ, संस्कारोऽभ्यङ्गस्नानानुवासनादिस्वभावः, समाधिश्चित्तैकाग्रतालक्षणः। समीपे चय उपचयः, उपचये भवा औपचयिकाः, सैनिकवत्। उपचया एव वा औपचयिकाः, वैनयिकवत्; स्वार्थे तद्धितविधानात्। *ब्रह्मचर्येण चेत्येक* इति। ब्रह्मचारिणामुपशान्तेन्द्रियाणां शरीरोपचयदर्शनात्। *अनुपघातमात्रं तु तेन स्यादिति*। अब्रह्मचर्येण शरीरापचयः। ब्रह्मचर्येण तु शरीरापचयो न भवति। तस्मादाह—अनुपघातमात्रं तु तेन ब्रह्मचर्येण स्यात्, *नोपचयः*। उपचयस्त्वाहारादिभिरेव। कस्मात् तर्हि प्रव्रजितानां केषाञ्चिच्छरीरापचयो भवति ? कामपरिदाहादियोगादसौ भवेत्। *प्रतिप्राकार इवारक्षे*ति। उपचयसन्तानो विपाकसन्तानस्य परिवार्यावस्थानेनारक्षा।

शब्द औपचयिक इति। अनुपचितकायस्य शब्दसौष्ठवादर्शनात्।

*इच्छातः प्रवृत्ते*रिति। 'शब्दो मे स्यात्' इतीच्छया शब्दः प्रवर्तते, अनिच्छया न प्रवर्तते। विपाकजश्च धर्मोऽनिच्छतोऽपि प्रवर्तते। तस्मान्न विपाकजः शब्दः। साधनं चात्रोच्यते—'न विपाकजः शब्दः; इच्छातः प्रवृत्तेः, योनिशो मनसिकारचैतसिकवत्। यत्तु विपाकजं न तस्येच्छया प्रवृत्तिः, तद्यथा—चक्षुरिन्द्रियस्य' इति।

*यत्तर्ही*ति विस्तरः। अनेन स्वसिद्धान्तविरुद्धतां प्रतिज्ञाया उद्ग्राहयति।

---

१. ईहातः—का०।

महापुरुषलक्षणं निर्वर्त्तते" (   ) इति ? तृतीयाऽसौ परम्परेत्येके—कर्मभ्यो हि भूतानि, भूतेभ्यः शब्दः इति। पञ्चम्यसौ परम्परेत्यपरे—कर्मभ्यो[1] विपाकजानि भूतानि[2], तेभ्यश्चौपचयिकानि, तेभ्यो नैःष्यन्दिकानि, तेभ्यः शब्द इति।

एवं तर्हि शारीरिक्यपि वेदना कर्मजभूतसम्भूतत्वान्न विपाकजा[3] स्यात्[3] ? यदि शब्दवद् युक्तिविरोधः स्यात्।

अप्रतिघा अष्टौ नैःष्यन्दिकविपाकजाः ॥ ३७ ॥

कतमेऽष्टौ ? सप्त चित्तधातवः, धर्मधातुश्च। **नैःष्यन्दिकाः** सभागसर्वत्रगहेतुजनिताः।

विपाकजा विपाकहेतुजनिताः। नहि[4] ते औपचयिकाः, सञ्चयभावात्[4] ३७

तृतीयासौ परम्परेत्येक इति विस्तरः। *भूतानि* पारुष्यविरतेः कर्मपथस्य कण्ठे विपाकस्वभावानि *निर्वर्तन्ते*, तेभ्यः शब्दः।

द्वितीयेऽपि पक्षे—*कर्मभ्यो विपाकजानि भूतानि*। *तेभ्य औपचयिकानि*। आहारोपचयतः समाध्युपचयतो वा भूतान्तराणि। *तेभ्यो नैष्यन्दिकानि*। पूर्वभूतव्यतिरिक्तान्यागन्तुकानि भूतानि। *तेभ्यः शब्द* इति। अतो न विपाकजः शब्द इति। परम्पराभिनिर्वर्तनं त्वभिसन्धाय "पारुष्यविरतेर्ब्रह्मस्वरता निर्वर्तते" इत्युक्तम्। अनेन स्वसिद्धान्तविरुद्धता तस्याः प्रतिज्ञायाः परिह्रियते।

*यदि शब्दवद् युक्तिविरोधः स्या*दिति। 'शब्द इच्छातः प्रवर्तते' इति विपाकयुक्तिविरोधान्न विपाकज उक्तः। तद् यदि तद्वच्छा*रीरिक्य*पि वेदना इच्छातः प्रवर्तते, न *विपाकजा स्यात्*। न त्विच्छातः सा प्रवर्तते, किं तर्हि ? अनिच्छयापि सा प्रवर्तते चक्षुरादिवत्। तस्माद् विपाकजेति युज्यत इत्यभिप्रायः। कीदृशी पुनः सा ? या सुखदुःखप्रत्ययोपसंहारमन्तरेणापि प्रवर्तते।

नैष्यन्दिकाः सभागसर्वत्रगहेतुजनिता इति। सभागसर्वत्रगहेतुभिरेव जनिता, न विपाकहेतुनेत्यवधारणम्। *विपाकजा विपाकहेतुजनिता* इति। विपाकहेतुना जनिता एव। न तु विपाकहेतुनैव जनिता इत्यवधारणम्। सभागहेतुनापि जनिता विपाकजा भवन्ति। तत्र चाष्टावप्रतिघा नैष्यन्दिका विपाकजा एवेत्यवधार्यते। *न हि त औपचयिकाः सञ्चयाभावात्*। अपरमाणुसञ्चयस्वभावत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

---

१. कर्मभ्यो हि—का०। २. महाभूतानि—का०। ३–३. विपाकः प्राप्नोति—का०। ४–४. औपचयिका न सन्त्यप्रतिघानां सञ्चयाभावात्—का०।

त्रिधाऽन्ये

अन्ये चत्वारः शेषा रूपरसगन्धस्प्रष्टव्यधातवः । ते विपाकजा अपि, औपचयिका अपि, नैःष्यन्दिका अपि ।

द्रव्यवानेकः

असंस्कृतं हि सारत्वाद् द्रव्यम् । तच्च धर्मधातावस्ति, अतो धर्मधातुरेको द्रव्ययुक्तः ।

क्षणिकाः पश्चिमास्त्रयः ।

मनोधातुर्धर्मधातुर्मनोविज्ञानधातुश्च पाठक्रमेण पश्चिमाः । ते प्रथमानास्रवे दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिकलापे क्षणमेकमनैःष्यन्दिका भवन्ति, अतः क्षणिका इत्युच्यन्ते । अन्यसम्भूतसंस्कृतो नास्ति कश्चिदनैःष्यन्दिकः । तत्र दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिसम्प्रयुक्तं चित्तं मनोधातुः, मनोविज्ञानधातुश्च । शेषास्तत्सहभुवो धर्मधातुः ॥

त्रिधान्ये इति । त्रिधैवान्य अन्य एव त्रिधेत्यवधार्यते । तत्र विपाकजा इन्द्रियाविनिर्भागिण एव । "विपाकोऽव्याकृतो धर्मः सत्त्वाख्यः" (अभि० को० २.५१) इति वचनात् । नैष्यन्दिकौपचयिकास्त्विन्द्रियविनिर्भागिणोऽपि । कथं पुनर्गम्यते—इन्द्रियविनिर्भागिणोऽपि नैष्यन्दिकाः सन्तीति ? मृतस्यापि तदनुवृत्तिदर्शनात् । न ह्यसत्त्वसंख्याता विपाकजा इष्यन्ते ।

"द्रव्यवानेकः" इति । एक एव द्रव्यवानित्यवधारणम् । *सारत्वाद् द्रव्यमिति* । अविनाशात् ।

क्षणमेकमनैष्यन्दिका भवन्तीति । क्षणमेकमसभागहेतुनिर्वर्तिताः । पूर्वक्षणानास्रवाभावात् क्षणिकाः, न तु क्षणान्तरविनाशिन इत्ययमर्थोऽभिप्रेतः । अन्यथा हि 'पश्चिमा एव धातवः क्षणिकाः' इत्यवधारणात् तदितरेषां धातूनामक्षणिकत्वप्रसङ्गः । कथं पुनर्दुःखधर्मज्ञानक्षान्तिकलापे मनोधातुर्मनोविज्ञानधातुश्च युगपद्भवतः, न हि विज्ञानद्वयसमवधानमिष्यते ? नोच्यते—युगपत्तौ भवत इति, किं तर्हि ? एकमत्र विज्ञानं धातुद्वयत्वेन व्यवस्थाप्यते । नामद्वयेन कथ्यत इत्यर्थः । तेन व्याचष्टे—*दुःखधर्मज्ञानक्षान्तिसम्प्रयुक्तं चित्तं मनोधातुर्मनोविज्ञानधातुश्चेति* । *शेषास्तत्सहभुवो धर्मधातुरिति* । तत्र क्षान्तिकलापे चित्तादन्ये धर्माः शेषाः । तत्सहभुवः तया क्षान्त्या सहभुवः । तद्यथा—अनास्रवसंवरो रूपम् । वेदनासंज्ञाचेतनादयः सम्प्रयुक्ताः । तेषां च प्राप्तिजात्यादयो धर्मधातुरिति ।

इदं विचार्यते—यश्चक्षुर्धातुनाऽसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते चक्षुर्विज्ञानधातुनापि सः ? यो वा चक्षुर्विज्ञानधातुना चक्षुर्धातुनापि सः ? आह—

चक्षुर्विज्ञानधात्वोः स्यात् पृथग् लाभः सहापि च ॥ ३८ ॥

पृथक् तावत् स्याच्चक्षुर्धातुना, न चक्षुर्विज्ञानधातुना । कामधातौ क्रमेण चक्षुरिन्द्रियं प्रतिलभमानः । आरूप्यधातुच्युतश्च द्वितीयादिषु ध्यानेषूपपद्यमानः ।

स्याच्चक्षुर्विज्ञानधातुना, न चक्षुर्धातुना । द्वितीयादिध्यानोपपन्नश्चक्षुर्विज्ञानं सम्मुखीकुर्वाणस्तत्प्रच्युतश्चाधस्तादुपपद्यमानः ।

समन्वागमं प्रतिलभत इति । प्राप्तिमलब्धपूर्वां लभत इत्यर्थः । *चक्षुर्विज्ञानधातुनापि स* इति । किम् ? समन्वागमं प्रतिलभत इत्यधिकृतम् ।

"*पृथग्लाभः*" इत्यनेन प्रथमद्वितीये कोट्यौ दर्शिते । "*सहापि च*" इत्यनेन तृतीया कोटिर्दर्शिता । चतुर्थी तूक्तनिर्मुक्तेति सुगमत्वान्न दर्शिता । चशब्देन वा साप्युक्ता—अपृथगसह चेति ।

कामधातौ क्रमेण चक्षुरिन्द्रियं प्रतिलभमान इति । कामधातौ स्थितः पुद्गलः क्रमेण कललादिक्रमेण मृत्युक्रमेण वा चक्षुरिन्द्रियं लभते । किंप्रतिसंयुक्तं किं कामधातावेव ? नेत्युच्यते; अविशेषेण कामप्रतिसंयुक्तं वा रूपप्रतिसंयुक्तं वा प्रतिलभमानः । कललाद्यवस्थायां तथा क्रमेण मरणस्याचक्षुष्मन्मरणस्य च काले चक्षुर्धातुनाऽसमन्वागतः; कललाद्यवस्थायां तथा मरणावस्थायां वा तदभावात् । षडायतनोत्पत्त्यवस्थायां भवस्यान्तराले वा तेनेदानीं समन्वागमं प्रतिलभते । न तु चक्षुर्विज्ञानधातुनाऽसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते; यस्मादसौ कुशलक्लिष्टेन तेनातीतानागतेन समन्वागत एव पूर्वमन्तराभवप्रतिसन्धिकाले । विप्रकृतावस्था ह्येषाधिक्रियते, न प्रतिलब्धवत्प्रतिलप्स्यमानावस्था ।

*चक्षुर्विज्ञानधातुने*ति विस्तरः । *द्वितीयादिध्यानोपपन्नः* । तत्र तस्य चक्षुर्विज्ञानधातोरभावात् तेन पूर्वमसमन्वागत इदानीं *चक्षुर्विज्ञानं* प्रथमध्यानभूमिकमनिवृताव्याकृतस्वभावं *सम्मुखीकुर्वाणः* । *तेन चक्षुर्विज्ञानधातुना* समन्वागमं प्रतिलभते । न तु चक्षुर्धातुनाऽसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते; प्रतिलब्धवत्समन्वागतत्वात् । *तत्प्रच्युतश्चाधस्तादुपपद्यमान* इति । द्वितीयादिध्यानप्रच्युतोऽधस्तात्प्रथमे ध्याने कामधातौ चोपपद्यमानश्चक्षुर्विज्ञानधातुनाऽसमन्वा-

सहापि स्यादुभयेन समन्वागमं प्रतिलभते । आरूप्यधातुच्युतः कामधातौ ब्रह्मलोके चोपपद्यमानः ।

नोभयेन एतानाकारान् स्थापयित्वा । यश्चक्षुर्धातुना समन्वागतश्चक्षुर्विज्ञानधातुनाऽपि सः । चतुष्कोटिकः ।

प्रथमा कोटिर्द्वितीयादिषु ध्यानेषूपपन्नश्चक्षुर्विज्ञानासम्मुखीकुर्वाणः ।

द्वितीया कामधातावलब्धविहीनचक्षुः ।

गतः *समन्वागमं प्रतिलभते*ऽन्तराभवप्रतिसन्धाने कुशलक्लिष्टेन अतीतानागतेन, न तु चक्षुर्धातुनाऽसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते; प्रतिलब्धवत्समन्वागतत्वात् ।

*स्यादुभयेने*ति विस्तरः । *आरूप्यधातुच्युतः* उभाभ्यां चक्षुर्धातुचक्षुर्विज्ञानधातुभ्यां पूर्वमसमन्वागत अन्तराभवप्रतिसन्ध्यवस्थायामेव चक्षुर्धातुनोत्पादाभिमुखेन चक्षुर्विज्ञानधातुना च कुशलक्लिष्टेनातीतानागतेन समन्वागमं प्रतिलभते । अविकलेन्द्रिया ह्यन्तराभविकाः ।

*नोभयेन एतानाकारान् स्थापयित्वे*ति । कोटित्रयोक्तान् धर्मप्रकारान् त्यक्त्वेत्यर्थः । आरूप्यधातुच्युतस्तत्रैवोत्पद्यमानो नोभाभ्यामसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते । असमन्वागतस्त्वं तत्रास्ति, न तु समन्वागमप्रतिलम्भः । द्वितीयादिध्यानोपपन्नश्च चक्षुर्विज्ञानमसम्मुखीकुर्वाणो नोभाभ्यामसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते। कथम् ? चक्षुर्धातुना यद्यपि समन्वागमं प्रतिलभते न तु चक्षुर्धातुना असावसमन्वागतः; चक्षुर्विज्ञानधातुना यद्यप्यसावसमन्वागतो न तु समन्वागमं प्रतिलभते; तदसम्मुखीकुर्वाणत्वात् । चक्षुष्मान् कामधातुस्थः सकृन्मरणादन्तराभवप्रतिसन्धौ नोभाभ्यामसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते; ताभ्यां समन्वागतत्वात् । *यश्च चक्षुर्धातुना समन्वागतश्चक्षुर्विज्ञानधातुनापि स* इति । "पृथग्लाभः सहापि च" इत्यनेनैव सूत्रेणेदमपि चतुःकोटिकं वर्तयति । लाभो हि प्रतिलम्भः प्राप्तिमात्रेऽपि विवक्षया कदाचिद्भवति । प्रथमे चतुःकोटिके प्रतिलम्भोऽधिकृतः, द्वितीये तु प्राप्तिमात्रम् ।

*प्रथमा कोटिरि*ति । विस्तरः—*द्वितीयादिध्यानोपपन्नो*ऽवश्यं चक्षुर्धातुना समन्वागतः; इन्द्रियैरविकलत्वात् । चक्षुर्विज्ञानधातुनात्रासमन्वागतः; तत्राभावात् । प्रथमध्यानभूमिकस्य चक्षुर्विज्ञानस्यासम्मुखीक्रियमाणत्वात् ।

*कामधातावलब्धविहीनचक्षुरि*ति । अलब्धं विहीनं वा चक्षुरस्यालब्धविहीनचक्षुः । अलब्धचक्षुः कललाद्यवस्थः, विहीनचक्षुः विनष्टचक्षुः । स कामधातौ

तृतीया कामधातौ लब्धाविहीनचक्षुः प्रथमध्यानोपपन्नश्च[1] द्वितीयादिध्यानोपपन्नश्च पश्यन् ।

चतुर्थी एतानाकारान् स्थापयित्वा ।

एवं चक्षुर्धातुरूपधात्वोश्चक्षुर्विज्ञानरूपधात्वोश्च प्रतिलम्भसमन्वागमौ यथायोगमभ्यूहितव्यौ । एतस्य प्रसङ्गस्य समुच्चयार्थश्चशब्दः सहापि च इति ॥ ३८ ॥

चक्षुर्विज्ञानधातुनान्तराभवप्रतिसन्धौ प्रतिलब्धेन कुशलक्लिष्टेन समन्वागतः । न चक्षुर्धातुना; तस्याभावात् ।

लब्धाविहीनचक्षुरिति । लब्धमविहीनं चक्षुरस्य लब्धाविहीनचक्षुः । स कामधातौ चक्षुर्धातुना चक्षुर्विज्ञानधातुना च । तथा पूर्वं प्रतिलब्धेनेदानीं त्वनेन चाव्याकृतेन समन्वागतः । *प्रथमध्यानोपपन्नश्च* तेनोभयेन समन्वागतः; स्वभूमिकस्य तस्यावश्यमस्तित्वात्, परभूमिकस्य चक्षुषः सम्भवात् । *द्वितीयादिध्यानोपपन्नश्च पश्यन्* । प्रथमध्यानभूमिकं चक्षुर्विज्ञानं सम्मुखीकुर्वाण इत्यर्थः । स चाप्यवश्यमनेनोभयेन समन्वागतः ।

*चतुर्थ्येतानाकारान् स्थापयित्वे*ति । आरूप्योपपन्नः ।

*यथायोगमभ्यूहितव्या*विति । यश्चक्षुर्धातुनाऽसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते रूपधातुनापि सः, यो वा रूपधातुना चक्षुर्धातुनापि सः ? चक्षुर्धातुरूपधात्वोः स्यात् पृथग्लाभः सहापि च । पृथक् तावत् स्याच्चक्षुर्धातुना समन्वागतो न रूपधातुना । कामधातौ क्रमेण चक्षुरिन्द्रियं प्रतिलभमानः । 'स्याद् रूपधातुना न चक्षुर्धातुना' इति इयं कोटिर्नास्ति । सहापि स्यात् । उभयेनासमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते, आरूप्यधातोश्च्युतो रूपधातौ कामधातौ चोपपद्यमानः । नोभयेनैतानाकारान् स्थापयित्वा । यश्चक्षुर्धातुना समन्वागतो रूपधातुनापि स—इति पूर्वपादकः । यस्तावच्चक्षुर्धातुना समन्वागतो रूपधातुनापि सः । स्याद् रूपधातुना न चक्षुर्धातुना कललाद्यवस्थास्वलब्धचक्षुर्लब्धविहीनचक्षुश्च । यश्चक्षुर्विज्ञानधातुनाऽसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते रूपधातुनापि सः ? यो वा रूपधातुनाऽसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते चक्षुर्विज्ञानधातुनापि सः ? तथैव तयोः स्यात्पृथग्लाभः सहापि च । पृथक् तावत्—स्याच्चक्षुर्विज्ञानधातुना न रूपधातुना, द्वितीयादिध्यानोपपन्नश्चक्षुर्विज्ञानं सम्मुखीकुर्वाणः । स्याद्रूपधातुना न चक्षुर्विज्ञानधातुना, आरूप्यधातोश्च्युतो

---

१. प्रथमध्यानोपपन्नो—का० ।

कत्याध्यात्मिका धातवः ? कति बाह्याः ?

द्वादशाध्यात्मिकाः

कतमे द्वादश ?

हित्वा रूपादीन्

षड् विज्ञानानि षडाश्रयाः—इत्येते द्वादश धातव आध्यात्मिकाः। रूपादयस्तु षड् विषयधातवो बाह्याः।

आत्मन्यसति कथमाध्यात्मिकम् ? बाह्यं वा ? अहङ्कारसन्निश्रयत्वाच्चित्तम् 'आत्मा' इत्युपचर्यते।

"आत्मना हि सुदान्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः" (   )

इत्युक्तम्। चित्तस्य चान्यत्र दमनमुक्तं भगवता—

"चित्तस्य दमनं साधु चित्तं दान्तं सुखावहम्" इति।

द्वितीयादिषु ध्यानेषूपपद्यमानः। सहापि स्यात्—उभयेनासमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते, आरूप्यधातुच्युतः कामधातौ ब्रह्मलोके चोत्पद्यमानः। नोभयेन एतानाकारान् स्थापयित्वा—यश्चक्षुर्विज्ञानधातुना समन्वागतो रूपधातुनापि सः। यो वा रूपधातुना चक्षुर्विज्ञानधातुनापि सः पूर्वपादकः। यस्तावच्चक्षुर्विज्ञानधातुना समन्वागतो रूपधातुनापि सः। स्याद् रूपधातुना न चक्षुर्विज्ञानधातुनापि। द्वितीयादिध्यानोपपन्नश्चक्षुर्विज्ञानमसंमुखीकुर्वाणः।

यथा चेयं चक्षुर्विज्ञानरूपधातूनां प्रतिलम्भसमन्वागमचिन्ता, तथा श्रोत्रविज्ञानशब्दधात्वादीनामपि प्रतिलम्भसमन्वागमचिन्ता कर्तव्या—श्रोत्रविज्ञानधात्वोः स्यात्पृथग्लाभः सहापि चेत्यादि ॥ ३८ ॥

"*द्वादशाध्यात्मिकाः*" इति। उभयावधारणम्। अवधारणादेव चान्ये रूपादयो *बाह्या* इति सिद्धम्। आत्मनि अधि अध्यात्मम्। अधि आत्मानमिति वा अध्यात्मम्। अध्यात्ममेवाध्यात्मिकाः। अध्यात्मं वा भवा आध्यात्मिकाः। *अहङ्कारसन्निश्रयत्वाच्चित्तमात्मेत्युपचर्यत* इति। "अहङ्कारसन्निश्रय आत्मा' इत्यात्मवादिनः सङ्कल्पयन्ति। चित्तं चाहङ्कारनिश्रय इति 'आत्मा' अप्युपचर्यते। कथम् ? इत्याह—*आत्मना हि सुदान्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः* (   ) इत्युक्तं गाथायाम्। कथं पुनर्गम्यते—'चित्तमात्मशब्देनोच्यते' इति ? तत आह—*चित्तस्य चान्यत्र दमनमुक्तं भगवतेति*। अन्यत्र गाथायामुक्तम्—

अत आत्मभूतस्य चित्तस्याश्रयभावेन प्रत्यासन्नत्वात् चक्षुरादीनामाध्यात्मिकत्वम्, रूपादीनां विषयभावाद् बाह्यत्वम् ।

एवं तर्हि षड् विज्ञानधातव आध्यात्मिका न प्राप्नुवन्ति, न ह्येते मनोधातुत्वमप्राप्ताश्चित्तस्याश्रयीभवन्ति ? यदा तदा त एव ते भवन्तीति लक्षणं नातिवर्त्तन्ते । अन्यथा हि मनोधातुरतीत एव स्यान्नानागतप्रत्युत्पन्नः । इष्यन्ते चाष्टादश धातवस्त्रैयध्विकाः ।

यदि वानागतप्रत्युत्पन्नस्य[1] विज्ञानस्य मनोधातुलक्षणं न स्यात्, अतीतेऽप्यध्वनि मनोधातुर्न व्यवस्थाप्येत । नहि लक्षणस्याध्वसु व्यभिचारोऽस्तीति ॥

कति धातवः सभागाः ? कति तत्सभागाः ? एकान्तेन तावत्—

"चित्तस्य दमनं साधु चित्तं दान्तं सुखावहम्" (ध० प० ३६) इति । तेनायमर्थः—आत्मनि चित्तीकार्ये । आत्मानं वा चित्तमधिकृत्य ये धर्माः *प्रत्यासन्नभावादाश्रयभावेन* वर्तन्ते त *आध्यात्मिकाः* । ये तु *विषयभावेन* वर्तन्ते ते *बाह्या* इति । कः पुनः प्रत्यासन्नभावः, येन विज्ञानं तद्विकारमनुविधत्ते । चक्षुरादिष्वेव हि विज्ञानं लक्ष्यते, न रूपादिष्विति । तथा हि चित्तमिन्द्रियसम्बद्धे शरीरदेशे परिच्छिद्यते, न विषयदेश इति ।

एवं तर्हि षड्विज्ञानधातव इति । विस्तरः—इह पञ्च तावद्विज्ञानधातवो वर्तमाना एव गृह्यन्ते; इन्द्रियविषयसमानकालत्वात् । वर्तमानविषया हि पञ्च विज्ञानकायाः । मनोविज्ञानधातुरपि वर्तमान एवेह व्यवस्थाप्यते; यस्मान्मनोधातुरस्याश्रयोऽनन्तरातीतो व्यवस्थाप्यते । अथ भेदादेव हि मनोधातुमनोविज्ञानधात्वोः पृथग्व्यवस्थानम् । तस्मात्त *आध्यात्मिका न प्राप्नुवन्ति* । *न ह्येते मनोधातुत्वमप्राप्ता* अतीतत्वमप्राप्ताः *चित्तस्याश्रयीभवन्ति यदा तदा त एव ते भवन्तीति लक्षणं नातिवर्तन्त* इति । किमनेन वाक्येन साधितम् ? इदमनेन साधितम्—वर्तमानानामप्येषामाश्रयभावो भविष्यतीति, भविष्यदाश्रयभावेनाध्यात्मिकत्वं भवतीति ।

यदि वानागतप्रत्युत्पन्नस्येति विस्तरः । अतीतेऽध्वनि यन्मनोधातुलक्षणं तदनागतप्रत्युत्पन्नयोरप्यध्वनोरस्त्येवेत्यभिप्रायः । *न हि लक्षणस्याध्वसु व्यभिचारोऽस्ति* । न हि स्वभावपरित्यागोऽस्तीत्यर्थः ।

---

१. चा०—का० ।

धर्मसंज्ञकः ।

सभागः

यो हि विषयो यस्य विज्ञानस्य नियतः, यदि तत्र तद्विज्ञानमुत्पन्नं भवत्युत्पत्तिधर्मि वा, एवं स विषयः **सभाग** इत्युच्यते। न च सोऽस्ति कश्चिद्धर्मधातुर्यत्र नानन्तं मनोविज्ञानमुत्पन्नम्, उत्पत्स्यते वा। तथा हि सर्वार्यपुद्गलानामिदं चित्तमवश्यमुत्पद्यते—"सर्वधर्मा अनात्मानः" इति ।

तस्य च स्वभावसहभूनिर्मुक्ताः सर्वधर्मा आलम्बनम्, स पुनश्चित्तक्षणोऽन्यस्य चित्तक्षणस्यालम्बनम्—इति द्वयोः क्षणयोः सर्वधर्मा ह्यालम्बनं भवन्ति । तस्माद् **धर्म**धातुर्नित्यं सभागः ।

तत्सभागाश्च शेषाः

सभागश्चेति चशब्दः । कोऽयं तत्सभागो नाम ?

"धर्मसंज्ञकः सभागः" इति । धर्मसंज्ञकः सभाग एवेत्यवधार्यते। *यो हि विषयो यस्य विज्ञानस्य नियत* इति । तद्यथा चक्षुर्विज्ञानस्य रूपं नियतो विषयः, यावन्मनोविज्ञानस्य धर्माः। *यदि तत्र तच्चक्षुर्विज्ञानमुत्पन्नमुत्पत्तिधर्मि वा* । यावद् यदि तत्र मनोविज्ञानमुत्पन्नम्, उत्पत्तिधर्मि वा । *स विषयः सभाग इत्युच्यते* ।

तस्य च स्वभावसहभूनिर्मुक्ता इति । स्वभावेन सहभूभिश्च निर्मुक्ताः स्वभावसहभूनिर्मुक्ताः । *सर्वधर्मा*स्तस्य विज्ञानस्यालम्बनम्, न स्वभावः; स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । न हि तदेवाङ्गुल्यग्रं तेनैवाङ्गुल्यग्रेण स्पृश्यते, न सैवासिधारा तयैवासिधारया छिद्यते। न सहभुवः सम्प्रयुक्ता विप्रयुक्ता वा; अतिसन्निकृष्टत्वात्। न ह्यक्षिस्थमञ्जनं तेन गृह्यते। *स पुनश्चित्तक्षणोऽन्यस्य चित्तक्षणस्यालम्बन*मिति । ये पूर्वस्मिन् क्षणे स्वभावसहभुवो धर्मा नालम्बिता अभूवंस्तेऽप्यालम्बिता इति *द्वयोः क्षणयोः सर्वधर्मा आलम्बनं भवन्ति* । *तस्माद्धर्मधातुर्नित्यं सभागः*। धर्मधातुर्हि नियतो मनस एव ।

"तत्सभागाश्च शेषाः"। चशब्देन सभागाश्चेति शेषा एव सभागतत्सभागा इत्यवधार्यते। ननु च धर्मधातुरेव सभाग एवेत्यवधारणे शेषा न सभागा इति सभागतत्सभागाः सेत्स्यन्ति ? न सेत्स्यन्ति। यद्यपि न सभागा एव हि भवेयुः, तत्सभागा एवेति तु सम्भवेयुः। तन्निवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते—सभागतत्सभागा एव शेषाः, न तु सभागा एव, नापि तत्सभागा एवेति ।

यो न स्वकर्मकृत् ॥ ३९ ॥

उक्तं भवति—यः **स्वकर्मकृत्** स सभाग इति। तत्र येन चक्षुषा रूपाण्यपश्यत् पश्यति द्रक्ष्यति वा तदुच्यते—सभागं चक्षुः। एवं यावन्मनः स्वेन विषयकारित्रेण वक्तव्यम्।

तत्सभागं चक्षुः **काश्मीराणां** चतुर्विधम्—यद् दृष्ट्वा रूपाणि निरुद्धम्, निरुध्यते, निरोत्स्यते वा, यच्चानुत्पत्तिधर्मि।

पाश्चात्यानां पुनः पञ्चविधम्—तदेवानुत्पत्तिधर्मि द्विधा कृत्वा विज्ञानसमायुक्तं च, असमायुक्तं च। एवं यावत् कायो वेदितव्यः। मनस्त्वनुत्पत्तिधर्मकमेव तत्सभागम्।

रूपाणि च यानि चक्षुषाऽपश्यत्, पश्यति, द्रक्ष्यति वा, तानि सभागानि। तत्सभागानि चतुर्विधानि—यान्यदृष्टान्येव निरुद्धानि, निरुध्यन्ते, निरोत्स्यन्ते वा, यानि चानुत्पत्तिधर्माणि। एवं यावत् स्प्रष्टव्यानि। स्वेन्द्रियकारित्रेण सभागतत्सभागानि वेदितव्यानि। यदेकस्य चक्षुः सभागं तत् सर्वेषाम्। एवं तत्सभागमपि। तथा यावन्मनः। रूपं तु यः पश्यति तस्य सभागं यो न पश्यति तस्य तत्सभागम्। किं कारणम्? अस्ति हि सम्भवो यद् रूपमेकः पश्यति तद्बहवोऽपि पश्येयुः, यथा—चन्द्रनटमल्लप्रेक्षासु। नतु सम्भवोऽस्ति यदेकेन चक्षुषा द्वौ पश्येताम्। अतोऽस्यासाधारणत्वादेकसन्तानवशेन व्यवस्थानम्। रूपस्य तु

"*यो न स्वकर्मकृत्*" स तत्सभाग इति सम्बन्धनीयम्, 'तत्सभागाश्च' इत्यनन्तरोक्तत्वात्। *उक्तं भवति—यः स्वकर्मकृत् स सभाग* इति। अस्वकर्मकृदेव तत्सभागः, तत्सभाग एव चास्वकर्मकृदित्यवधारणेऽर्थापत्त्या स्वकर्मकृत्सभाग इति। *रूपाण्यपश्य*दिति। अद्राक्षीदिति वक्तव्यम्। एवं ह्यद्यतनातीतं ह्यस्तनातीतं च परिगृहीतं भवति, अन्यथा ह्यव्यापि लक्षणं स्यात्। अथैवमेव पाठः। उदाहरणमात्रं तद् द्रष्टव्यम्। अद्यतनातीतमपि वक्तव्यम्। *एवं यावन्मनः स्वेन विषयकारित्रेण वक्तव्यमि*ति। स्वेन विषयपुरुषकारेण वक्तव्यम्। कथमिति? येन श्रोत्रेण शब्दानश्रृणोत्, शृणोति, श्रोष्यति वा, तदुच्यते सभागं श्रोत्रमिति सर्वम्। *विज्ञानसमायुक्तमसमायुक्तं* चेति विज्ञानसम्बद्धम्, असम्बद्धं चेत्यर्थः। *यदेकस्य चक्षुः सभागं तत्सर्वेषाम्*। किम्? सभागमिति वर्तते। *एवं तत्सभागमपी*ति। यदेकस्य चक्षुस्तत्सभागं तत्सर्वेषां तत्सभागमित्यर्थः।

साधारणत्वाद् अनेकसन्तानवशेन । यथा रूपम्, एवं शब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यधातवो वेदितव्याः ।

भवतु शब्द एवम्, गन्धादयस्तु य एकेन गृह्यन्ते न तेऽन्येन प्राप्तग्रहणादित्यसाधारणत्वादेषां चक्षुरादिवदतिदेशो न्याय्यः ? अस्त्येतदेवम्, अपि त्वेषामपि सम्भवं प्रति साधारणत्वम् । अस्ति ह्येष सम्भवो य एव गन्धादय एकस्य घ्राणादिविज्ञानमुत्पादयेयुस्त एवान्येषामपि, न त्वेवं चक्षुरादयः । तस्मादेषां रूपादिवदतिदेशः ।

चक्षुर्विज्ञानादीनां सभागतत्सभागत्वमुत्पत्त्यनुत्पत्तिधर्मित्वाद्, यथा मनोधातोः ।

सभाग इति कोऽर्थः ? इन्द्रियविषयविज्ञानानामन्योन्यभजनम् ।

कारित्रभजनं वा भागः, स एषामस्तीति सभागः ।

प्राप्तग्रहणादिति गन्धादयो ये देवदत्तेन घ्राणादीन्द्रियप्राप्ता गृह्यन्ते न ते यज्ञदत्तेन गृह्यन्ते; स्वघ्राणादिकप्रविष्टत्वात् । *इत्यसाधारणत्वादेषां चक्षुरादिवदतिदेशो न्याय्यः* । य एकस्य गन्धः सभागः स सर्वेषाम् । एवं तत्सभागोऽपीति वक्तव्यम् । यथा रूपमेवं गन्धादय इति । *अस्ति ह्येष सम्भवः, य एव गन्धादय एकस्य घ्राणादिविज्ञानमुत्पादयेयुस्त एवान्येषामपीति* । यदि ते देवदत्तघ्राणादीन्द्रियप्राप्ता भवेयुर्देवदत्तस्य विज्ञानमुत्पादयेयुः । अथ यज्ञदत्तघ्राणादीन्द्रियप्राप्ता यज्ञदत्तस्य विज्ञानमुत्पादयेयुरित्यर्थः । अथ वा त एवान्येषामपीति तत्रान्तर्गतसूक्ष्मक्रिमिप्रभृतीनामपि विज्ञानमुत्पादयेयुः । न तस्यैव देवदत्तस्य यस्य घ्राणादीन्द्रियप्राप्तास्ते गन्धादय इति ।

इन्द्रियविषयविज्ञानानामन्योन्यभजनमिति । आश्रयविषयाश्रयिभावेनान्योन्याभिमुख्येन प्रवृत्तिः । तथाहि—इन्द्रियधातवो विज्ञानधातूनाश्रयभावेन यथायोगं भजन्ते । सेवन्त इत्यर्थः । विषयधातूंश्च विषयिभावेन । तथा विषयधातवः स्वेन्द्रियधातून् विषयभावेन भजन्ते, विज्ञानधातूंस्तु विषयभावेनालम्बनभावेन वा भजन्ते । तथा विज्ञानधातवः स्वेन्द्रियधातूनामाश्रयिभावेन भजन्ते, विषयधातूंश्च विषयिभावेनालम्बकभावेन वा भजन्ते इति । अन्योन्यभजनं भागः । भावे घञ् ।

कारित्रभजनं वा भागः । कारित्रं चक्षुरादीनां दर्शनादि, विज्ञानधातूनां विज्ञातृत्वम्, विषयधातूनां तद्विषयालम्बनभावः । तस्य कारित्रस्य भजनं

स्पर्शसमानकार्यत्वाद् वा ।

ये पुनरसभागाः, तेषां[1] सभागानां जातिसामान्येन सभागत्वात् तत्सभागाः ॥ ३९ ॥

कति धातवो दर्शनहेयाः? कति भावनाहेयाः? कत्यहेयाः? रूपिणस्तावत्—

दश भावनया हेयाः, पञ्च च

विज्ञानधातवः ।

अन्त्यास्त्रयस्त्रिधा ।

मनोधातुः, धर्मधातुः, मनोविज्ञानधातुश्च—एते त्रयो धातवः पाठानुपूर्व्याऽन्त्यास्त्रिप्रकाराः ।

कारित्रभजनम् । स एषामस्तीत्यर्थः । प्रदर्शनमात्रमेतत् । विग्रहस्त्वेवं कर्तव्यः—सह भागेन वर्तन्ते सभागा इति । समानो वा भाग एषां त इमे सभागाः । समानार्थस्य सहशब्दस्य स-भाव आदिष्टः[2] ।

स्पर्शसभागकार्यत्वाद्वा । किम्? सभागा इति प्रकृतम् । अत्र कर्मणि घञ् । भज्यत इति भागः । विग्रहस्तु पूर्ववत् । स्पर्शश्चैतसिक एषामिन्द्रियविषयविज्ञानानां समानं कार्यम् । "चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम् । त्रयाणां सन्निपातः स्पर्शः" ( ) इत्यादिवचनात् ।

ये पुनरसभागा इति । विस्तरः—ये पुनरन्ये चक्षुरादय इत्थमसभागास्तेषां *सभागानामुक्तलक्षणानां सभागाः* सदृशास्ते *तत्सभागाः* । तेषां तैर्वा सभागास्ते तत्सभागाः । तुल्यार्थो ह्यत्र सभागशब्दो गृह्यते ॥ ३९ ॥

दर्शनहेया इति । दर्शनं प्रथमतः सत्यदर्शनम् । अनास्रवं पञ्चदशचित्तक्षणसंगृहीतम् । *भावना* तदेव पुनः पुनर्दर्शनम् । लौकिकं वा समाहितं ज्ञानं भावना ।

"*दश भावनया हेयाः पञ्च च*" इति । रूपिणो धातवो दश, पञ्च च तद्विज्ञानधातव इति ।

कथं पुनरेतद्गम्यते—एत एव त इति? "*अन्त्यास्त्रयस्त्रिधा*" इति वचनात् । अन्त्यत्रयादन्ये पञ्चदश धातव एव त उच्यन्त इति । *ते भावनाहेया एवे*त्यवधार्यन्ते । *त्रिप्रकारा* इति । दर्शनहेयाः, भावनाहेयाः, अहेयाश्चेत्यर्थः । एत एव

---

१. ते तेषां०—का० ।

२. 'समानस्य छन्दस्य०' (६.३.८४ पा० सू०) इत्यादिनेत्यर्थः ।

अष्टाशीत्यनुशयाः तत्सहभुवस्तत्प्राप्तयश्च सानुचरा दर्शनहेयाः । शेषाः सास्रवा भावनाहेयाः । अनास्रवा अहेयाः ।

ननु चान्यदपि दर्शनप्रहातव्यमस्ति पृथग्जनत्वमापायिकं च कायवाक्कर्म ? आर्यमार्गविरोधित्वात् न तद् दर्शनप्रहातव्यम् । एष हि संक्षेपः ।

न दृष्टिहेयमक्लिष्टं न रूपं नाप्यषष्ठजम् ॥ ४० ॥

नास्ति किञ्चिदक्लिष्टं दर्शनप्रहातव्यम् नापि रूपम् । अक्लिष्टाव्याकृतं च पृथग्जनत्वम्; समुच्छिन्नकुशलमूलवीतरागाणामपि तत्समन्वागमाद् । रूपं

त्रिधा । *अष्टाशीत्यनुशयास्तत्सहभुव* इति । धातुप्रकाराकारभिन्नाः सत्कायदृष्ट्यादयोऽनुशयाः । तत्सहभुवो विज्ञानवेदनादयः सम्प्रयुक्ताः । असम्प्रयुक्तानि च तल्लक्षणानुलक्षणानि । *तत्प्राप्तयश्च सानुचरा* इति । तच्छब्देनानुशयादयः सम्बध्यन्ते । तेषामनुशयानां तत्सहभुवां च प्राप्तयस्तत्प्राप्तयो यद्यप्यनुशयसहभुवो भवन्ति, न तु सर्वाः । काश्चिद्धि प्राप्तयोऽनुशयादिसहभुवो भवन्ति याः सहजाः । काश्चित् तु पूर्वं पश्चाच्च तेभ्यो भवन्ति । अतः पृथक् प्राप्तिग्रहणम् । सानुचरा इति ग्रहणेनानुप्राप्तयस्तल्लक्षणानि च संगृह्यन्ते । *शेषाः सास्रवा भावनाहेया* इति । एत एव त्रयोऽन्त्या धातवो ये शेषा दर्शनहेयेभ्योऽन्ये सास्रवास्ते भावनाहेयाः । के पुनस्ते ? दशानुशयास्तत्सहभुवस्तत्प्राप्तयश्च सानुचराः कुशलसास्रवाः, अनिवृताव्याकृताश्च संस्काराः । अविज्ञप्तिरूपं च सास्रवं सानुचरम् । *अनास्रवा अहेया* इति । मार्गसत्यासंस्कृतस्वभावाः ।

*ननु चान्यदपी*ति । विस्तरः—*पृथग्जनत्वम*निवृताव्याकृतसंस्कारस्वभावत्वाद् भावनाहेयमध्यगतम् । *अपायसंवर्तनीयं च कायवाक्कर्म* रूपस्वभावत्वाद् भावनाहेयमुक्तमिति । अतश्चोदयन्ति *वात्सीपुत्रीयाः*—*आर्यमार्गविरोधित्वा*दिति । पृथग्जनत्वमार्यमार्गोत्पादे न भवति । नियते चापायिके कर्मणि सत्यार्यमार्गो नोत्पद्यते । आर्यमार्गोत्पादे च सत्यापायिकं कर्म नोत्पद्यते । तस्मात् सत्कायदृष्ट्यादिवत् तदुभयं दर्शनहेयमिति वर्णयन्ति । तत्प्रतिषेधार्थमुक्तमप्येतद*भिसंक्षेपेण* ।

सुखप्रतिपत्त्यर्थं पुनरुच्यते—"*न दृष्टिहेयमक्लिष्टं न रूपं नाप्यषष्ठजम् ।*" दृष्टिः=दर्शनम् । अक्लिष्टमनिवृताव्याकृतं कुशलं वा न दर्शनहेयम् । रूपं तु क्लिष्टमपि न दर्शनहेयम् । अषष्ठजं *पञ्चेन्द्रियजं* पञ्चविज्ञानम्, तदरूपं क्लिष्टमपि सन्न दर्शनहेयम् । अतोऽन्यत्तु दर्शनहेयं सम्भवति यथोक्तम् ।

*अक्लिष्टाव्याकृतं च पृथग्जनत्वम् । समुच्छिन्नकुशलमूलवीतरागाणामपि तत्समन्वागमादि*ति । समुच्छिन्नकुशलमूलाः कुशलैर्धर्मैरसमन्वागता इष्टाः । पृथग्-

कायवाक्कर्म । तस्मान्न दर्शनप्रहातव्यम् । किं[1] पुनः कारणम्[1] ? सत्येष्वविप्रतिपत्तेः, अनालम्बकत्वाच्च[2] । दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तौ पृथग्जनत्वप्रसङ्गाच्च ।

षष्ठमुच्यते मनआयतनम्, तस्मादन्यत्र जातमषष्ठजं पञ्चेन्द्रियजं च यत् तदपि नास्ति दर्शनप्रहातव्यम् ॥ ४० ॥

जनत्वेन तु समन्वागताः । यस्मात्ते पृथग्जना इष्यन्ते, तस्मान्न कुशलं पृथग्जनत्वम् । क्लिष्टमपि तन्न भवति, वीतरागाणामपि तेन समन्वागमात् । क्लिष्टस्य हि वस्तुनः स्वभावप्रहाणमिष्यते । प्राप्तिच्छेदः प्रहाणमित्यर्थः । तद्यदि पृथग्जनत्वं क्लिष्टं स्यात्, लौकिकवीतरागाणां तस्य प्राप्तिच्छेद इति तेनासमन्वागमः स्यात्, इष्यते च तेषां तेन समन्वागमः । तथा हि ते लौकिकवीतरागाः पृथग्जना एवेष्यन्ते । अक्लिष्टाव्याकृतत्वैकत्वेऽदोषः । छन्दरागप्रहाणं ह्यक्लिष्टस्येष्यते । तदालम्बनक्लेशप्राप्तिच्छेद इत्यर्थः । न तु तदात्मीयप्राप्तिच्छेद इष्यते । तथा ह्युक्तं भगवता—"यो भिक्षवो रूपे छन्दरागस्तं प्रजहीत । एवं वस्तद्रूपं प्रहीणं भवति" (   ) इति विस्तरः । तस्मादक्लिष्टाव्याकृतं पृथग्जनत्वं तेषां प्रहीणमपि चक्षुरादिवत् समुदाचरति । अतस्तेन समन्वागमो भवति ।

किं पुनः कारणम् ? अक्लिष्टाव्याकृतत्वात् पृथग्जनत्वं च दर्शनप्रहातव्यम् । रूपत्वाच्च कायवाक्कर्म । इत्याह—*सत्येष्वविप्रतिपत्तेः* । अक्लेशदुष्टत्वात् पृथग्जनत्वं न दुःखादिषु सत्येषु विप्रतिपद्यते । न विपरीतरूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । *अनालम्बकत्वाच्च* । कायवाक्कर्माप्यनालम्बकत्वादेव न विप्रतिपद्यते । तस्मात् तदुभयं न दर्शनहेयम् । अयं च 'सत्येष्वविप्रतिपत्तेः' इति हेतुरषष्ठजेऽप्यनुवर्तयितव्यः । *दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तौ पृथग्जनत्वप्रसङ्गाच्चेति* । अयमुपचयहेतुः । पृथग्जनत्वस्यैव दर्शनहेयत्वनिवृत्त्यर्थमुच्यते, कायवाक्कर्मणोऽनभिसम्बन्धात् । दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तौ पृथग्जनत्वप्राप्तिश्छिद्यते, न तु छिन्ना, तत्प्रहेयक्लेशप्राप्तिवत्; "निरुध्यमानो मार्गस्तु प्रजहाति तदावृतिम्" (अभि० को० ६. ८१) इति वचनात् । दुःखे धर्मज्ञाने तु तत्प्राप्तिश्छिन्ना । तेन तत्प्राप्तिसद्भावाद् दुःखे धर्मज्ञानक्षान्त्यवस्थायां स पुद्गलः पृथग्जनः स्यात् । न चासौ तस्यामवस्थायां पृथग्जन इति शक्यते व्यवस्थापयितुम्; अधिगतार्यमार्गत्वात् । तथा हि—"पृथग्जनत्वं कतमत् ? आर्यधर्माणामलाभः" इति पृथग्जनत्वलक्षणम् । स चार्यधर्माणां लाभेनालाभो व्यावर्त्यते । तस्मादार्य एवासाविति ।

१–१. का० पुस्तके नास्ति ।	२. का० पुस्तके नास्ति ।

अष्टादशानां धातूनां कति दृष्टिः ? कति न दृष्टिः ?

चक्षुश्च धर्मधातोश्च प्रदेशो दृष्टिः

कतमः सः ? इत्याह—

अष्टधा ।

पञ्च सत्कायदृष्ट्यादिका दृष्टयः, लौकिकी सम्यग् दृष्टिः, शैक्षी दृष्टिः, अशैक्षी दृष्टिः—इत्ययमष्टप्रकारो धर्मधातुर्दृष्टिः, अवशिष्टो न दृष्टिः ।

तत्र सत्कायदृष्ट्यादीनामनुशयनिर्देशे निर्देशः प्राप्तकालो भविष्यति ।

लौकिकी पुनः सम्यग्दृष्टिर्मनोविज्ञानसम्प्रयुक्ता कुशलसास्रवा प्रज्ञा । शैक्षस्यानास्रवा दृष्टिः शैक्षी, अशैक्षस्य अशैक्षी । समेघामेघरात्रिन्दिवरूपदर्शनवत् क्लिष्टाक्लिष्टलौकिकीशैक्ष्यशैक्षीभिर्दृष्टिभिर्धर्मदर्शनम् ।

इदं तावद्ब्रुवन्तो *वैभाषिकाः* प्रष्टव्याः—तत्पृथग्जनत्वं किं भावनामार्गप्रतिलम्भादेव प्रहीयते ? नेत्युच्यते । तत्पृथग्जनत्वं नवभौमिकम् । कामावचरं यावद् भावाग्रिकम् । तच्चाविलष्टम् । तेन प्रतिभूमिनवमक्लेशप्रकारप्रहाणावस्थायां प्रहीयते । सर्वं ह्यविलष्टं सास्रवं नवम एव विमुक्तिमार्गे प्रहीयते । यद्येवम्, अवीतरागावस्थायामार्यः पृथग्जनः स्यात् ? न; पृथग्जनत्वस्य विहीनत्वात् । दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तेः प्रभृति हि तद्विहीनमेव, न तु प्रहीणम् । कः पुनर्विहानप्रहाणयोर्विशेष इति ? विहानं प्राप्तिछेदे व्यवस्थापितम्, प्रहाणं तु प्रतिपक्षलाभे व्यवस्थापितम् । तस्मात् प्राप्तिच्छेदात्तेन पृथग्जनत्वेनासमन्वागमात् तस्यामवस्थायामार्य एव भवति, न पृथग्जन इत्यदोष एषः ॥ ४० ॥

"*चक्षुश्च धर्मधातोश्च प्रदेशो दृष्टिः*" इति । चक्षुरेव धर्मधातुप्रदेश एव च दृष्टिरित्यवधार्यते । *सत्कायदृष्ट्यादिका* इति । सत्कायदृष्टिः, अनुग्राहदृष्टिः, मिथ्यादृष्टिः, दृष्टिपरामर्शः, शीलव्रतपरामर्शश्चेति ।

*शैक्षस्यानास्रवे*ति । प्रज्ञेत्यधिकृतम् । *अशैक्षस्याशैक्षी*ति । अशैक्षस्यानास्रवा प्रज्ञाऽशैक्षी । क्षयानुत्पादज्ञानवर्ज्येति वक्तव्यम् । वक्ष्यति हि—"क्षयानुत्पादधीर्न दृक्" (अभि० को० ७.१) इति । *समेघामेघे*ति विस्तरेण यावत् *क्लिष्टाक्लिष्टलौकिकीशैक्ष्यशैक्षीभिर्दृष्टिभिर्धर्मदर्शन*मिति । लोके भवा लौकिकी । क्लिष्टा चाक्लिष्टा च क्लिष्टाक्लिष्टा, क्लिष्टाक्लिष्टा चासौ लौकिकी च क्लिष्टाक्लिष्टलौकिकी, क्लिष्टाक्लिष्टलौकिकी च शैक्षी चाशैक्षी च क्लिष्टाक्लिष्टलौकिकीशैक्ष्यशैक्ष्यः, ताभिर्धर्मदर्शनम् । कीदृशम् ? इत्याह—*समेघमेघारात्रिन्दिवरूपदर्शनव*दिति । यथा समेघानां रात्रौ रूपदर्शनम्, एवं क्लिष्टया लौकिक्या

अथ कस्माल्लौकिकी सम्यग्दृष्टिर्मनोविज्ञानसम्प्रयुक्तैवोच्यते ? यस्मात्—

पञ्चविज्ञानसहजा धीर्न दृष्टिरतीरणात् ॥ ४१ ॥

सन्तीरिका हि दृष्टिः, उपध्यानप्रवृत्तत्वात्। न चैवं **पञ्चविज्ञानसहजा प्रज्ञा**; तस्मादसौ **न दृष्टिः**। अत एव चान्यापि क्लिष्टाऽक्लिष्टा वा प्रज्ञा न दृष्टिः॥

चक्षुरिदानीमसन्तीरकत्वे कथं दृष्टिः ? रूपालोचनार्थेन। यस्मात्—

चक्षुः पश्यति रूपाणि

यदि **चक्षुः** पश्येद्, अन्यविज्ञानसमङ्गिनोऽपि पश्येत्। न वै सर्वं **चक्षुः पश्यति**, किं तर्हि ?

सभागं

सविज्ञानकं यदा भवति तदा पश्यति, अन्यदा नेति।

एवं तर्हि 'तदेव चक्षुराश्रितं विज्ञानं पश्यति' इत्यस्तु ?

न तदाश्रितम्।

विज्ञानं

पश्यतीति शक्यमविज्ञातुम्।

सत्कायदृष्ट्यादिकया दृष्ट्या धर्मदर्शनम्। अव्यक्ततरमित्यर्थः। यथा तस्यामेव रात्रावमेघायां रूपदर्शनम्, एवमक्लिष्टया लौकिक्या दृष्ट्या धर्मदर्शनम्। अव्यक्तमित्यर्थः। यथा समेघे दिवसे रूपदर्शनम्, एवं शैक्ष्या दृष्ट्या धर्मदर्शनम्। व्यक्तम्, न त्वत्यर्थम्। यथा पुनरमेघे दिवसे रूपदर्शनम्, एवमशैक्ष्या दृष्ट्या धर्मदर्शनम्। अत्यर्थं व्यक्तमित्यर्थः।

"*अतीरणात्*" इति। अयसन्तीरणात्। सन्तीरणं पुनर्विषयोपनिध्यानपूर्वकं निश्चयाकर्षणम्। *अत एव चान्यापी*ति। विस्तरः—अत एवासन्तीरणादन्यापि मानसी *क्लिष्टा* रागादिसम्प्रयुक्ता। *अक्लिष्टा वा* क्षयानुत्पादज्ञानानिवृताव्याकृता प्रज्ञा न दृष्टिः। *रूपालोचनार्थेने*ति। चक्षुर्न सन्तीरकत्वेन दृष्टिः, किं तर्हि ? रूपालोचनार्थेन। प्रज्ञा तु सन्तीरकत्वेनेति दर्शितं भवति॥ ४१॥

अन्यविज्ञानसमङ्गिन इति। अन्यविज्ञानसम्मुखीभाविनः पुद्गलस्यान्यविज्ञानव्यासक्तस्येत्यर्थः। पश्येच्चक्षुरिन्द्रियम्; विषयादिसान्निध्यात्। यस्य तु 'चक्षुर्विज्ञानं पश्यति' इति पक्षः, तस्य तद्विज्ञानासम्भवाददोषः।

तदेव चक्षुराश्रितं विज्ञानं पश्यतीत्यस्तीति। दर्शनस्य तद्भावे भावात्, तदभावे चाभावात्।

किं कारणम् ?

दृश्यते रूपं न किलान्तरितं यतः ॥ ४२ ॥

यस्मात् **किल रूपं** कुड्यादिव्यवहितं **न दृश्यते** ।

यदि हि विज्ञानं पश्येत्, तस्याप्रतिघत्वात् कुड्यादिषु प्रतिघातो नास्ति इत्यावृतमपि रूपं पश्येत्। नैव ह्यावृते चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यत इत्यनुत्पन्नं कथं द्रक्ष्यति!

किं खलु नोत्पद्यते ? यस्य तु चक्षुः पश्यति तस्य चक्षुषः सप्रतिघत्वाद् व्यवहिते वृत्त्यभाव इति विज्ञानस्याप्यनुत्पत्तिराश्रयेण[1] सहैकविषयप्रवृत्तत्वात्[1] युज्यते ।

किं नु वै चक्षुः प्राप्तविषयं कायेन्द्रियवत् यत आवृतं न पश्येत् ? सप्रति-

---

"दृश्यते रूपं न किलान्तरितं यतः" इति। किलशब्दः परमतौ। *तस्याप्रतिघत्वादिति*। विज्ञानममूर्तं कुड्यादीन्यतिक्रम्यापि पश्येत्। *विज्ञानवाद्याह—नैव ह्यावृते चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यत* इति। अनाभासगतत्वाद् विषयस्येत्यभिप्रायः। *किं खलु नोत्पद्यत* इति। अप्रतिघत्वात् कुड्यादीनि व्यतिभिद्य कुड्याद्यव्यवहित इव विषये विज्ञानमुत्पत्स्यत इति भावः। *यस्य त्विति*। यस्य मम *वैभाषिकस्य* पक्षः—*चक्षुः पश्यतीति, तस्य* मम *चक्षुषः सप्रतिघत्वाद् व्यवहिते* कुड्यादिभिर्*वृत्त्यभावः*। तस्य चक्षुष आलोचनवृत्त्यभावः।

विज्ञानं तर्हि *वैभाषिकस्य* व्यवहितेऽपि प्राप्नोति—इति चोद्यमन्तर्नीतमाशङ्क्य स एव *वैभाषिकः* पुनराह—*विज्ञानस्याप्यनुत्पत्तिरिति*। यथैव चक्षुषो व्यवहिते वृत्त्यभावो युज्यते, विज्ञानस्याप्यनुत्पत्तिर्विज्ञानवृत्त्यभावः। *आश्रयेण सहैकविषयप्रवृत्तत्वाद् युज्यते*। य एव हि चक्षुषो व्यवहितोऽर्थो विषयः स्यात्, स एव विज्ञानस्येति युक्ता विज्ञानस्याप्यनुत्पत्तिः। तव तु *विज्ञानवादिनो*ऽप्रतिघत्वाद् विज्ञानस्य व्यवहिते विज्ञानमुत्पद्येत, न तूत्पद्यते। तस्मात् 'चक्षुः पश्यति न विज्ञानम्' इति सिद्धम्।

एवं *विज्ञानवादिनि* प्रतिषिद्धे तत्पक्षम*ाचार्यो* गृहीत्वाह—*किं नु वै चक्षुः प्राप्तविषयमिति*। विस्तरः—*यथा कायेन्द्रियं* प्राप्तविषयं कुड्यादिव्यवहितं विषयं न गृह्णाति, कुड्यादिप्रतिघातात् ततः परेण प्रवर्तितुमलभमानत्वात्; किमेवं चक्षुः प्राप्तविषयं कुड्यादिप्रतिघातेन प्रतिहतं सत् ततः परेण गन्तुमलभमानं तं कुड्यादिव्यवहितं विषयं न गृह्णातीति ? नैतद्युज्यते। तस्मात् सप्रतिघत्वा-

---

१–१. ०स्यानुत्पत्तिराश्रयेणैक०—का० ।

घत्वात्। काचाभ्रपटलस्फटिकाम्बुभिश्चान्तरितं कथं दृश्यते ? तस्मान्न सप्रतिघत्वाच्चक्षुष आवृतस्य रूपस्यादर्शनम्, किं तर्हि ? यत्रालोकस्याप्रतिबन्ध आवृते[1] रूपे, तत्रोपपद्यत एव चक्षुर्विज्ञानम्। यत्र तु प्रतिबन्धस्तत्र नोत्पद्यत इत्यनुत्पन्नत्वादावृतं नेक्ष्यते[2]।

यत्तर्हि सूत्र उक्तम्—"चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा" (　　　　) इति ? तेनाश्रयेणेत्ययमत्राभिसन्धिः। यथा "मनसा धर्मान् विज्ञाय" इत्याह, न हि[3] मनो धर्मान् विजानाति; अतीतत्वात्। किं तर्हि ? मनोविज्ञानम्।

आश्रितकर्म वा आश्रयस्योपचर्यते, यथा 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इति। यथा च

दावृतं चक्षुर्न पश्येदिति न वक्तव्यम्। *काचाभ्रपटलस्फटिकाम्बुभिश्चान्तरितं कथं दृश्यत* इति। काचेनाभ्रपटलेन स्फटिकेनाम्बुना चान्तरितं व्यवहितं रूपं कथं दृश्यते ! सप्रतिघत्वाद्धि कुड्यादिव्यवहितवत् काचादि*व्यवहितं चक्षुर्न पश्येत्*। तच्च पश्यतीति सिद्धान्तः। *यत्रालोकस्याप्रतिबन्ध* इति। आलोके हि सति विषय आभासगतो भवतीति विज्ञानोत्पत्तिसम्भवः। एवं हि विज्ञानकारणं पठ्यते—चक्षुरिन्द्रियमनुपहतं भवति, विषय आभासगतो भवति, तज्जश्च मनस्कारः प्रत्युपस्थितो भवतीत्यत *आवृते रूपे* काचादिभिस्त*त्रोत्पद्यत एव चक्षुर्विज्ञानम्। यत्र तु प्रतिबन्धो*ऽकाचादिस्वभावैः कुड्यादिभिस्तमस्वद्भिः, *तत्रावृते नोत्पद्यते*। किम् ? चक्षुर्विज्ञानमिति। *अनुत्पन्नत्वादावृतं नेक्ष्यत* इति। यत् त्वया 'किं खलु नोत्पद्यते' इत्यनुत्पत्तौ कारणं पृष्टम्, इदं तत्कारणमिति ब्रूमः।

*यत्तर्हि सूत्र उक्त*मिति विस्तरः। चक्षुषा *रूपाणि दृष्ट्वा* न निमित्तग्राही भवति नानुव्यञ्जनग्राहीति विस्तरः। यस्माच्चक्षुः पश्यति तस्मात् पुद्गलश्चक्षुषा पश्यतीत्यभिप्रायः। *आचार्यः* प्राह—*तेनाश्रयेणेत्ययमत्राभिसन्धिः*। चक्षुराश्रित्येत्येवात्राभिसन्धिः। चक्षुषा आश्रयेण विज्ञानेन दृष्ट्वेत्यर्थः। कथं ज्ञायते ? इत्याह—*यथा मनसा धर्मान् विज्ञाये*ति। मनसा आश्रयेण विज्ञानेन विज्ञायेति भवति। न ह्यनन्तरातीतं *मनो धर्मान् विजानाति*। वर्तमानावस्थायां हि विज्ञानं कारित्रं करोति।

आश्रितकर्म वा आश्रयस्योपचर्यत इति। आश्रितस्य विज्ञानस्य कर्म दर्शनमाश्रयस्य चक्षुष उपचर्यते। विज्ञाने पश्यति सति चक्षुः पश्यतीत्युपचारः। *यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति*। यथा मञ्चस्थेषु पुरुषेषु क्रोशत्सु मञ्चाः क्रोशन्तीत्युप-

---

१. आवृतेऽपि—का०। २. नेक्ष्यते—का०। ३. च—का०।

सूत्रे उक्तम्—"चक्षुर्विज्ञेयानि रूपाणि[1] कान्तानि" ( ) इति। न च तानि चक्षुषा विज्ञायन्ते।

उक्तं च सूत्रे—"चक्षुर्ब्राह्मण द्वारं यावदेव रूपाणां दर्शनाय" ( ) इति, अतो गम्यते—तेन चक्षुषा द्वारेण विज्ञानं पश्यतीति। दर्शने तत्र द्वाराख्या। न ह्येतद् युज्यते—दर्शनं[2] रूपाणां दर्शनायेति।

यदि विज्ञानं पश्यति को विजानाति? कश्चानयोर्विशेषः? यदेव हि रूपस्य विज्ञानं तदेवास्य दर्शनमिति। तद्यथा काचित् प्रज्ञा पश्यत्यप्युच्यते[3], प्रजानातीत्यपि। एवं किञ्चिद् विज्ञानं पश्यतीत्यप्युच्यते, विजानातीत्यपि।

चारः, तद्वत्। *यथा च सूत्र उक्तमिति* विस्तरः। *वैभाषिकाणामप्ययं पक्षः*—न चक्षुर्विजानाति, किं तर्हि? विज्ञानं विजानातीति। अथ चोक्तम्—*चक्षुर्विज्ञेयानि रूपाणि कान्तानीति*? तत्राश्रितकर्म आश्रयस्योपचर्यत इत्यवश्यं प्रतिपत्तव्यम्। *द्वारं यावदेव रूपाणां दर्शनायेति*। द्वारमिव द्वारम्। हेतुराश्रय इत्यभिप्रायः। *अनेनागमेन* तेनाश्रयेणेति योऽर्थ उक्तस्तमेव *समर्थयति—तेन चक्षुषा द्वारेण विज्ञानं पश्यतीति*। *दर्शने तत्र द्वाराख्येति*। चक्षुर्ब्राह्मण द्वारं दर्शनं यावदेव रूपाणां दर्शनायेत्यर्थः। *न ह्येतद्युज्यते—दर्शनं रूपाणां दर्शनायेति*। अत्रावाचकत्वान्नैतद् युज्यत इत्यभिप्रायः। यदि दर्शनं करणम्—दृश्यतेऽनेनेति दर्शनमिति, कर्तरि वा ल्युट्—पश्यतीति दर्शनमिति, दर्शनायेति वा भावसाधनम्। दृष्टिर्दर्शनं तस्मै दर्शनायेति कथमेतन्न युज्यते? यस्माच्चक्षुर्व्यतिरिक्तं दर्शनं नास्ति। आलोचनमिति चेत्? न; विज्ञानाव्यतिरिक्तत्वात्। विज्ञानमेव ह्यालोचनम्, नातोऽन्यत् पश्यामः। यदि तु चक्षुर्द्वारं विवरं रूपाणां दर्शनाय विज्ञानायेत्यर्थो गृह्येत; तद्युज्यते।

तद्यथा काचित्प्रज्ञा पश्यत्यप्युच्यत इति। पश्यतीत्यप्युच्यते इति इतिशब्दोऽत्राध्याहार्यः। अनेनोपन्यासेन दर्शनविज्ञानयोरनर्थान्तरभाव इति दर्शयति। का पुनरसौ या प्रज्ञैवमुच्यते? या दर्शनात्मिकोक्ता—"तदन्योभयथार्या धीः" (अभि० को० ७.१) इति; "तस्यैवं जानत एवं पश्यतः" ( ) इति सूत्रे वचनात्। *किञ्चिदिति* वचनान्न सर्वं विज्ञानं पश्यतीत्युक्तं भवति। चक्षुर्विज्ञानं हि पश्यतीत्युच्यते, न तु श्रोत्रादिविज्ञानमिति।

---

१. रूपाणीष्टानि—का०। २. चक्षुर्दर्शनं—का०।
३. पश्यतीत्य०—का०।

अन्ये[1] पुनराहुः—"यदि चक्षुः पश्यति कर्तृभूतस्य चक्षुषः काऽन्या दृशिक्रिया इति वक्तव्यम्"? तदेतदचोद्यम्; यदि[2] 'विज्ञानं विजानाति' इतीष्यते, न च तत्र कर्तृक्रियाभेदः, एवमत्रापि।

अपरे[3] पुनर्ब्रुवते—"चक्षुर्विज्ञानं दर्शनम्, तस्याश्रयभावात् 'चक्षुः पश्यति' इत्युच्यते। यथा नादस्याश्रयभावात् 'घण्टा नदति' इत्युच्यते" इति।

ननु चैवं विज्ञानस्याश्रयभावाच्चक्षुर्विजानातीति प्राप्नोति? न प्राप्नोति; तद्विज्ञानं दर्शनमिति रूढं लोके। तथा हि तस्मिन्नुत्पन्ने 'रूपं दृष्टम्' इत्युच्यते, न विज्ञातम्।

विभाषायामप्युच्यते[4]—"चक्षुः सम्प्राप्तं चक्षुर्विज्ञानानुभूतं दृष्टमित्युच्यते इति। तस्माच्चक्षुः पश्यतीत्येवोच्यते, न विजानातीति। विज्ञानं तु सान्निध्यमात्रेण रूपं विजानातीत्युच्यते। यथा—सूर्यो दिवसकरः" इति।

कान्या दृशिक्रियेति। यस्योपलम्भकत्वं तस्य दर्शनं युज्यत इत्यभिप्रायः। *तदेतदचोद्यमिति* विस्तरः। यदि *विज्ञानं विजानाति*। कर्तृभूतस्य विज्ञानस्य कान्या विज्ञानक्रियेति वक्तव्यमिति तुल्यं चोद्यमापद्यते। *न च तत्र कर्तृक्रियाभेदः*। न कर्तुर्विज्ञानस्य क्रियायाश्च विज्ञानलक्षणाया भेदोऽन्यत्वमस्ति। भवति च कर्तृक्रियासम्बन्धव्यपदेशः—विज्ञानं विजानातीति, *तद्वदिहापि भवेत्*—चक्षुः पश्यतीत्यचोद्यमेतत्।

चक्षुर्विज्ञानं दर्शनमित्यपरे। *तस्याश्रयभावाच्चक्षुः पश्यतीत्युच्यते*। *यथा नादस्याश्रयभावाद् घण्टा नदतीत्युच्यते*।

विज्ञानं तर्हि कस्याश्रयभावाद् रूपं विजानाति? इत्याह—*विज्ञानस्याश्रयभावादिति*। चक्षुर्विज्ञानस्याश्रयभावादित्यर्थः। *तद्विज्ञानं दर्शनमिति रूढं लोक इति*। दर्शनमिति लोके रूढम्, न तु विज्ञानमिति रूढम्। कथं गम्यते? इत्याह—*तथा हि तस्मिन्नुत्पन्ने रूपं दृष्टमित्युच्यते न विज्ञातमिति*।

विभाषायामप्युच्यत इति। स एवार्थोऽभिधीयत इत्यभिप्रायः। *चक्षुःसम्प्राप्तं* चक्षुराभासगतम्। *विज्ञानं तु सान्निध्यमात्रेणेति*। नाश्रयभावयोगेनेति दर्शयति। *यथा सूर्यो दिवसकर* इति। यथा सान्निध्यमात्रेण सूर्यो दिवसं करोतीत्युच्यते तथा विज्ञानं विजानातीत्युच्यते। कस्मात्? लोके तथा सिद्धत्वात्।

---

१. वात्सीपुत्रीया इत्यर्थः। २. यदि हि—का०।
३. 'अपरे' शब्देन धर्मगुप्तमतानुयायिनो वेदितव्याः। ४. ०मप्युक्तम्—का०।

अत्र सौत्रान्तिका आहुः—किमिदमाकाशं खाद्यते ? चक्षुर्हि प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम् । तत्र कः पश्यति को वा दृश्यते ! निर्व्यापारं हीदं धर्ममात्रम्, हेतुफलमात्रं च । तत्र च्छन्दत[1] उपचाराः क्रियन्ते—चक्षुः पश्यति, विज्ञानं विजानातीति नात्राभिनिवेष्टव्यम् । उक्तं हि भगवता—"जनपदनिरुक्तिं नाभिनिविशेत संज्ञां च लोकस्य नाभिधावेद्" ( ) इति ।

एष तु काश्मीरवैभाषिकाणां सिद्धान्तः —चक्षुः पश्यति, श्रोत्रं शृणोति, घ्राणं जिघ्रति, जिह्वा आस्वादयति, कायः स्पृशति, मनो विजानातीति ॥ ४२ ॥

तद्यदि चक्षुः पश्यति, किमेकेन चक्षुषा रूपाणि पश्यति ? आहोस्विद् उभाभ्याम् ? नात्र नियमः ।

उभाभ्यामपि चक्षुर्भ्यां पश्यति व्यक्तदर्शनात् ।

उभाभ्यामपि चक्षुर्भ्यां पश्यतीत्याभिधार्मिकाः । तथा हि—द्वयोर्विवृतयोः परिशुद्धतरं दर्शनं भवति । एकस्मिंश्चोन्मीलिते चक्षुषि द्वितीये चार्धनिमीलिते द्विचन्द्रादिग्रहणं भवति; नैकतरान्यथीभावात् ।

निर्व्यापारं हीदमिति विस्तरः । निर्व्यापारमिति निरीहम् । अनेन हि कर्तुरर्थान्तरभूतां क्रियां प्रतिषेधति । *धर्ममात्रमिति* स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रतिषेधं करोति । *हेतुफलमात्रं चेति* । असत्यपि कर्तरि हेतुफलयोः कार्यकारणमर्थत्वं दर्शयति । *तत्र च्छन्दत उपचाराः क्रियन्ते* । यदि वस्तु व्यवहाराङ्गम् । तेनेह व्यवहारार्थसंसिद्ध्यर्थमसदपि सद्रूपेण परिकल्प्य कर्तृक्रियादिव्यवस्थानं क्रियते—चक्षुः पश्यति, विज्ञानं विजानातीत्येवमादि । *नात्राभिनिवेष्टव्यम्* । भावो भवित्रपेक्षोऽन्य इत्यादि । *जनपदनिरुक्तिं नाभिनिविशेतेति* । जनपदस्तत्र नियता निश्चिता चोक्तिर्जनपदनिरुक्तिः, तां नाभिनिविशेत । कस्मात् ? अत्रेयं निरुक्तिरिति, न वा सर्वामिवार्थवतीं निरुक्तिं कल्पयेत् । *संज्ञां च लोकस्य नाभिधावेदिति* । 'आत्मा', 'जीवः' इत्येवमादिकां संज्ञां लोकस्य नाध्यारोपयेत् । अभूतसमारोपेण अस्त्यात्मा शरीरादिव्यतिरिक्त इति नातीव गच्छेदित्यर्थः । अथ वा—संज्ञां च लोकस्य नाभिधावेन्नातिसरेत् । अर्थाभावात् संज्ञापि नास्तीति न कल्पयेदित्यर्थः । अतिसरणम्=अतिक्रमणमित्येकोऽर्थः ॥ ४२ ॥

उभाभ्यामपि इति । अपिशब्दादेकेनापि नात्र नियमः । *द्वयोर्विवृतयोः परिशुद्धतरं दर्शनमित्युक्तं* भवति । *नैकतरान्यथीभावादिति* । उन्मीलितार्धनिमी-

---

१. व्यवहारार्थ०—का० ।

न चाश्रयविच्छेदाद् विच्छेदप्रसङ्गः; विज्ञानस्य देशाप्रतिष्ठितत्वाद् रूपवदिति ॥

यदि चक्षुः पश्यति श्रोत्रं शृणोति यावन्मनो विजानाति, किमेषां प्राप्तो विषयः ? आहोस्विदप्राप्तः ?

चक्षुःश्रोत्रमनोऽप्राप्तविषयं

तथा हि—दूराद् रूपं पश्यति, अक्षिस्थमञ्जनं न पश्यति। दूराच्छब्दं शृणोति, सति च प्राप्तविषयत्वे दिव्यं चक्षुःश्रोत्रमिह मनुष्येषु[1] ध्यायिनां नोपजायेत, घ्राणादिवत्।

लितयोरक्ष्णोरेकतरस्यान्यथीभावात्। द्वयोरेकतरद् यद्यन्यथीभवति। यदि यदुन्मीलितं तदर्धनिमीलितं क्रियेत, सर्वनिमीलितं वा; यच्चार्धनिमीलितं यदि तत् सर्वनिमीलितं क्रियेत सर्वोन्मीलितं वा, तदा द्विचन्द्रदर्शनं न भवति। अतोऽवगम्यते—द्वयोरपि चक्षुषोरत्र विज्ञानोत्पत्तौ व्यापारोऽस्तीति। *देशाप्रतिष्ठितत्वाद् रूपवदिति*। विपरीतदृष्टान्तः। यथा रूपस्य देशप्रतिष्ठितत्वादाश्रयविच्छेदाद् विच्छेदो भवति, नैवं विज्ञानस्य। न हि विज्ञानं देशप्रतिष्ठितम्, किं तर्हि ? देशाप्रतिष्ठितम्; अमूर्तत्वात्। देशाप्रतिष्ठितत्वाच्च नाश्रयविच्छेदाद्विच्छेदो भवति।

*तथाहि दूराद्रूपं पश्यती*ति। यत्र रूपं दृश्यते, न तत्र तद्ग्राहकं चक्षुरिन्द्रियमस्ति, तत्र प्रमाणानुपलभ्यमानत्वात्, तत्राविद्यमानदेवदत्तादिवत्। यथा चक्षुः, एवं श्रोत्रमपि वक्तव्यम्। इतर आह—'स्वविषयदेशप्रापि चक्षुःश्रोत्रम्; इन्द्रियत्वात्, घ्राणेन्द्रियादिवत्।' अनेनानुमानेन तत्र प्रमाणानुपलभ्यमानत्वं हेतुमसिद्धं दर्शयति। *आचार्य* आह—*सति च प्राप्तविषयत्व* इति। विस्तरः—यदि प्राप्तविषयं चक्षुःश्रोत्रं कल्प्येत, *दिव्यं चक्षुःश्रोत्रमिह मनुष्येषु ध्यायिनां नोपजायेत*। यदि हि चक्षुःश्रोत्रमतिविप्रकृष्टदेशस्थं व्यवहितं च कुड्यादिभिर्यथायोगं रूपं शब्दं गृह्णीयाद्, एवमस्य दिव्यत्वं सम्भवेत्, तच्च प्राप्तविषयत्वे न स्यात्। *घ्राणादिवत्*। यथा घ्राणजिह्वाकायाः प्राप्तविषयत्वाद् दिव्या ध्यायिनां नोपजायेरन्, तद्वत्। अनेन स्वविषयदेशप्रापित्वपक्षस्य धर्मिविशेषविपर्ययापक्षालत्वं दर्शयति। सम्भवद्दिव्यत्वे हि चक्षुःश्रोत्रे धर्मी। असम्भवद्दिव्यत्वभावो विशेषविपर्ययः। स प्राप्नोतीति दोषः। अनेन दोषेणाननुमानत्वात् तत्प्रमाणानुपलभ्यमानत्वं सिद्धं व्यवस्थापयति। तस्मादप्राप्तविषयं चक्षुःश्रोत्रम्।

---

१. का० पुस्तके नास्ति।

यद्यप्राप्तविषयं चक्षुः, कस्मान्न सर्वमप्राप्तं पश्यति दूरं तिरस्कृतं च ! कथं तावदयस्कान्तो न सर्वमप्राप्तमयः कर्षति! प्राप्तविषयत्वेऽपि चैतत् समानम्। कस्मान्न सर्वं प्राप्तं पश्यत्यञ्जनं शलाकां वा। यथा च घ्राणादीनां हि प्राप्तो विषयो न तु सर्वः, सहभूगन्धाद्यग्रहणात्; एवं चक्षुषोऽप्यप्राप्तः स्यात्, न तु सर्वः। मनस्त्वरूपित्वात् प्राप्तुमेवाशक्तम्।

केचित् पुनः श्रोत्रं प्राप्ताप्राप्तविषयं मन्यन्ते; कर्णाभ्यन्तरेऽपि शब्द-श्रवणात्। शेषं तु घ्राणजिह्वाकायाख्यम्।

त्रयमन्यथा ॥ ४३ ॥

प्राप्तविषयमित्यर्थः। घ्राणं कथं प्राप्तविषयम्? निरुच्छ्वासस्य गन्धाग्रहणात्।

यद्यप्राप्तविषयं चक्षुरिति विस्तरः। आसन्नेनातिदूरस्थेन तिरस्कृतेन वा तुल्या तदप्राप्तिरिति तत्र दर्शनं प्रसञ्जयति। किमिदं परस्य साधनम्, उत दूषणमिति? यदि तावदेवं साधनम्—'अतिदूरं तिरस्कृतं चक्षुःश्रोत्रेण गृह्यते, अप्राप्तत्वात्, आसन्नविषयवत्' इति, तदसाधनम्; हेतोः स्वयमनिश्चितत्वात्, पूर्वाभ्युपगमविरोधाद्वा। अथ दूषणम्—'सर्वाप्राप्तग्राहकत्वं चक्षुःश्रोत्रलक्षणस्य धर्मिणः प्रसज्यते', तददूषणम्; अनुमानबाधनात्। कथम्? इत्याह—*कथं तावदयस्कान्तो न सर्वमप्राप्तमयः कर्षती*ति। प्रश्नमुखेनायस्कान्तनिदर्शनमुपन्यस्य सर्वाप्राप्तग्राहकत्वं चक्षुःश्रोत्रस्य साधयति—न सर्वाप्राप्तग्राहकं चक्षुःश्रोत्रम्; सर्वाप्राप्तग्रहणशक्तिहीनत्वात्, अयस्कान्तवत्। अयस्कान्तो ह्यप्राप्तमयो गृह्णाति, कर्षतीत्यर्थः, न च सर्वमप्राप्तं गृह्णाति; तद्वच्चक्षुःश्रोत्रम्। *प्राप्तविषयत्वेऽपि चैतत् समान*मिति। नातिदूरतिरस्कृतो विषयश्चक्षुःश्रोत्रेण गृह्यते; ग्रहणायोग्यत्वात्, सम्प्राप्ताञ्जनशलाकावत्। अथ वा—न सर्वस्वग्राह्यग्राहि चक्षुःश्रोत्रम्; इन्द्रियस्वाभाव्यात्, घ्राणेन्द्रियादिवत्। *घ्राणादीनां हि प्राप्तो विषयो न तु सर्वः, सहभूगन्धाद्यग्रहणात्*। घ्राणादिसहभूनि हि गन्धरसस्प्रष्टव्यानि घ्राणादिभिर्न गृह्यन्ते, शक्तिर्हीन्द्रियाणामीदृशीति। *मनस्त्वरूपित्वा*दिति। प्राप्तत्वं मूर्तानामेव व्यवस्थाप्येत, नामूर्तानामिति। मनोऽप्राप्तविषयमिति न विचारः क्रियते।

"*त्रयमन्यथा*" इति। प्राप्तविषयमेव त्रयमिति इष्टावधारणार्थमारम्भः। अन्यथा हि प्राप्ताप्राप्तविषयमित्यपि सम्भाव्येत। *निरुच्छ्वासस्य गन्धाग्रहणा*दिति। यदुच्छ्वासेन सार्धं सूक्ष्मं भूतचतुष्कं घ्राणमागतं तस्य गन्धो घ्राणेन

केयं प्राप्तिर्नाम ? निरन्तरोत्पत्तिः।

किं पुनः परमाणवः स्पृशन्त्यन्योन्यम् ? आहोस्विन्न ? न स्पृशन्तीति **काश्मीरकाः**। किं कारणम्? यदि तावत् सर्वात्मना स्पृशेयुर्मिश्रीभवेयुर्द्रव्याणि। अथैकदेशेन, सावयवाः प्रसज्येरन्। निरवयवाश्च परमाणवः।

कथं शब्दाभिनिष्पत्तिर्भवति ? अत एव यदि हि स्पृशेयुर्हस्तो हस्तेऽभ्याहतः सज्येत, उपलश्चोपले।

कथं[1] चितं प्रत्याहतं न विशीर्यते ? वायुधातुसन्धारितत्वात्। कश्चिद्वायुधातुर्विकिरणाय प्रवृत्तो यथा संवर्त्तन्याम्, कश्चित् सन्धारणाय यथा विवर्त्तन्यामिति। कथमिदानीं निरन्तरप्राप्त्या प्राप्तविषयं त्र्यमुच्यते ? तदेवैषां निरन्तरत्वं[2] यन्मध्ये नास्ति किञ्चित्। अपि खलु सङ्घाताः सावयवत्वात् स्पृशन्तीत्यदोषः।

एवं च कृत्वा अयमपि ग्रन्थ उपपन्नो भवति विभाषायाम्—"किं नु स्पृष्टहेतुकं स्पृष्टमुत्पद्यते आहोस्विदस्पृष्टहेतुकम्" इति प्रश्नयित्वा आह—"कारणं प्रति। कदाचित् स्पृष्टहेतुकमस्पृष्टमुत्पद्यते, यदा विशीर्यते। कदाचिदस्पृष्टहेतुकं

घ्रायते। वायौ गन्धान्तरमुत्पन्नमित्यपरे। *मिश्रीभवेयुरे*कदेशीभवेयुः। *अथैकदेशेन*। किम् ? स्पृशेयुरिति वर्तते।

*कथं शब्दाभिनिष्पत्तिरि*ति। यदि न स्पृशन्ति, अनभिघाते शब्दाभिनिष्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यभिप्रायः। *अत एवेति काश्मीराः। यदि हि स्पृशेयुर्हस्तो हस्तेऽभ्याहतः सज्जेत*। जतुनीव जत्वन्तरम्। *कथं चितं प्रत्याहतं न विशीर्यत* इति। अन्योन्यमस्पृशतां परमाणूनां सङ्घातः प्रत्याहतः पाण्यादिभिः कथं न विशीर्यते। *तदेवैषां निरन्तरत्वं यन्मध्ये नास्ति किञ्चिदि*ति। आलोकादि मध्ये नास्तीति निरन्तरत्वमेषां व्यवस्थाप्यते। तदेव च प्राप्तत्वम्, नान्यथेति। *अपि खल्विति*। अपि चेत्यर्थः। *सङ्घाताः सावयवत्वात् स्पृशन्तीत्यदोषः*। योऽसौ दोष उक्तः—यदि सर्वात्मना स्पृशेयुर्मिश्रीभवेयुर्द्रव्याणि, अथैकदेशेन सावयवाः प्रसज्येरन्निति।

*कारणं प्रती*ति। यस्य यादृशं कारणं तस्य तत्कारणं स्पृष्टमस्पृष्टं वा प्रति। आह—*कदाचिदि*ति। विस्तरः—*स्पृष्टहेतुक*मिति। स्पृष्टमन्योन्यं हेतुरस्य स्पृष्टहेतुकम्। एवम*स्पृष्टहेतुकम्*। *यदा विशीर्यत* इति। तद्यथा शुष्का मृच्चूर्णी-

---

१. कथं तर्हि—का०। २. निरुत्तरत्वं—का०।

स्पृष्टम्, यदा चयं गच्छति। कदाचित् स्पृष्टहेतुकं स्पृष्टम्, यदा चयवतां चयः। कदाचिदस्पृष्टहेतुकमस्पृष्टम्, यदा वातायनरजः" इति।

यदि परमाणवः स्पृशेयुरुत्तरक्षणावस्थानं स्यादिति भदन्तवसुमित्रः।

न स्पृशन्ति, निरन्तरे तु स्पृष्टसंज्ञेति भदन्तः।

भदन्तमतं चैष्टव्यम्। अन्यथा हि सान्तराणां परमाणूनां शून्येष्वन्तरेषु गतिः केन प्रतिबध्येत, यतः सप्रतिघा इष्यन्ते!

नच परमाणुभ्योऽन्ये संघाता इति। त एव ते संघाताः परमाणवः[1] स्पृश्यन्ते यथा रूप्यन्ते।

यदि च परमाणोर्दिग्भागभेदः कल्प्येत[2], स्पृष्टस्यास्पृष्टस्य वा सावयवत्वप्रसङ्गः। न[3] चेत्, स्पृष्टस्याप्यप्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

क्रियमाणा। *यदा चयं गच्छतीति*। तद्यथा हिमम्। तद्धि पूर्वं सूक्ष्मं पश्चान्महद् भवति। *चयवतां चय* इति। तद्यथा मृत्पिण्डद्वयसन्निपाते।

उत्तरक्षणावस्थानं स्यादिति। उत्पद्य स्पृष्टियोगात्। *निरन्तरे तु स्पृष्टसंज्ञेति भदन्तः। भदन्तमतं चैष्टव्यमिति*। *वैभाषिकमतं* कस्मान्नेष्टव्यम्, ननु वैभाषिकैरप्येवमुक्तम्—'तदेवैषां निरन्तरत्वं यन्मध्ये नास्ति किञ्चिद्' इति? अस्त्येवम्, सावकाशं तु तद्वचनम्, यत् 'मध्ये नास्ति किञ्चिद्' इति ब्रुवाणा *वैभाषिका* मध्य आलोकादि नेच्छन्ति, अन्यपरमाणुप्रवेशानवकाशं तु न ब्रुवते। *अन्यथा हि सान्तराणां परमाणूनां शून्येष्वन्तरेषु गतिः केन प्रतिबध्येत*। गतिमत इति वाक्यशेषः।

अयं चापरो दोषः। *न च परमाणुभ्योऽन्ये सङ्घाताः*। यथा वैभाषिकाः कल्पयन्ति। *त एव ते सङ्घाताः परमाणवः स्पृश्यन्ते यथा रूप्यन्त* इति। सङ्घाता एव, नैक इत्यर्थः।

यदि च परमाणोरिति विस्तरः। परमाण्वपरिनिष्पत्तिं वक्तुकाम *आचार्यो* विचारयति—यदि परमाणोरेकस्य पूर्वादिदिग्भागभेदः कल्प्येत *स्पृष्टस्यान्योन्यमस्पृष्टस्य वा सावयवत्वप्रसङ्गः। न चेत्*। किम्? दिग्भागभेद इति वर्तते। *स्पृष्टस्याप्यप्रसङ्गः*। कस्य? सावयवत्वस्य। अत्र साधनम्—'न निरवयवः परमाणुर्दिग्भागभेदवत्त्वात्, माषराशिवद्' इति। तदेतद्दिग्भागभेदवत्त्वं नेच्छन्ति

---

१. संघाते—पाठा०। २. कल्प्यते—का०।
३. नो—का०।

किं पुनरेभिश्चक्षुरादिभिरात्मपरिमाणतुल्यस्यार्थस्य ग्रहणं भवत्याशुवृत्त्या च पर्वतादीनामलातचक्रादिवद् ? आहोस्वित् तुल्यातुल्यस्य ? यानि तावदेतानि प्राप्तविषयाण्युक्तानि, एभिः

त्रिभिर्घ्राणादिभिस्तुल्यविषयग्रहणं मतम् ।

यावन्तो हीन्द्रियपरमाणवस्तावन्तो हि विषयपरमाणवः समेत्य विज्ञानं जनयन्ति । चक्षुःश्रोत्राभ्यां त्वनियमः । कदाचिदल्पीयांसो यदा वालाग्रं पश्यति, कदाचित् समा यदा द्राक्षाफलं पश्यति, कदाचित् भूयांसो यदा महान्तं पर्वतं पश्यत्युन्मिषितमात्रेण । एवं श्रोत्रेण मशकमेघादिशब्दश्रवणे घोषम् ।

मनस्त्वमूर्त्तिवदेवेति नास्य परिमाणपरिच्छेदः सम्प्रधार्यते ।

कथं पुनरेषां चक्षुरादीन्द्रियपरमाणूनां सन्निवेशः ?

चक्षुरिन्द्रियपरमाणवस्तावदक्षितारकायामजाजीपुष्पवदवस्थिताः । अच्छचर्मावच्छादितास्तु न विकीर्यन्ते । अधरौत्तर्येण पिण्डवदवस्थिता इत्यपरे । न चान्योऽन्यमावृण्वन्ति; स्फटिकवदच्छत्वात् ।

वैभाषिकाः । दिग्भागभेदो हि सङ्घातरूपाणामेव कल्प्यते । एवं च वर्णयन्ति—"धर्मतैवेयं यत्सप्रतिघानां भिन्नदेशत्वम्, तेषां नैरन्तर्येणावस्थानादभिन्नदेशत्वं मा भूदिति सान्तराणामपि सप्रतिघत्वेन गतिः प्रतिबध्यते" इति ॥ ४३ ॥

आशुवृत्त्या च पर्वतादीनामलातचक्रादिवदिति । आत्मपरिमाणतुल्यस्यैवार्थस्य ग्रहण इष्यमाणे कथं पर्वतादीनां महतां सकृदिव ग्रहणं लक्ष्यते, न क्रमेण ? इत्याशङ्क्य युक्ति तथा ग्रहणे कथयति—आशुवृत्त्या चेत्यादि । यथालातचक्रादिग्रहणं क्रमेण वर्तमानं सकृदिव लक्ष्यते, तथा पर्वतनदीशब्दादिग्रहणमाशुवृत्त्या भवतीति। *आहोस्वित्तुल्यातुल्यस्येति* । द्राक्षाफलादिदर्शने तुल्यस्य, वालाग्रपर्वतादिदर्शनेऽतुल्यस्येत्यभिप्रायः । *उन्मिषितमात्रेणेति* । न क्रमदर्शनन्यायेन । *एवं श्रोत्रेणेति* विस्तरः । *कदाचिदल्पीयांसः*, यदा *मशकशब्दं शृणोति* । कदाचित् समाः, यदा श्रोत्रपरमाणुसमप्रमाणं कस्यचिच्छब्दं शृणोति । *कदाचिद् भूयांसः*, यदा *मेघशब्दं शृणोतीति* ।

अजाजीपुष्पवदवस्थिताः कालजीरकपुष्पवदवस्थिताः । एकतलावस्थिता इत्यर्थः ।

श्रोत्रेन्द्रियपरमाणवो भूर्जाभ्यन्तरावस्थिताः ।

घ्राणेन्द्रियपरमाणवो घाटाभ्यन्तरे[1] शलाकावत् ।

आद्यानि त्रीणीन्द्रियाणि मालावदवस्थितानि ।

जिह्वेन्द्रियपरमाणवोऽर्धचन्द्रवत्। वालाग्रमात्रं किल मध्यजिह्वायां जिह्वेन्द्रियपरमाणुभिरस्फुटम् ।

कायेन्द्रियपरमाणवः कायवदवस्थिताः ।

स्त्रीन्द्रियपरमाणवो भेरीकटाहवत् ।

पुरुषेन्द्रियपरमाणवोऽङ्गुष्ठवत् ।

तत्र चक्षुरिन्द्रियपरमाणवः कदाचित् सर्वे सभागा भवन्ति, कदाचित् तत्सभागाः । कदाचिदेके सभागाः, एके तत्सभागाः । एवं यावज्जिह्वेन्द्रियपरमाणवः । कायेन्द्रियपरमाणवस्तु सर्वे सभागा न भवन्ति । प्रदीप्तनरकाभ्यन्तरावरुद्धानामपि ह्यपरिमाणाः कायेन्द्रियपरमाणवस्तत्सभागा भवन्ति । स[2] किल विज्ञानोत्पत्तावाश्रयो विशीर्येत ।

न चैक इन्द्रियपरमाणुर्विषयपरमाणुर्वा विज्ञानं जनयति; सञ्चिताश्रयालम्बनत्वात् पञ्चानां विज्ञानकायानाम् । अत एवानिदर्शनः परमाणुः; अदृश्यत्वात् ॥

य इमे षड्विज्ञानधातव उक्ताश्चक्षुर्विज्ञानं यावन्मनोविज्ञानम्, किमेषां यथा विषयो वर्त्तमानः पञ्चानां चरमस्य त्रिकालः, एवमाश्रयोऽपि ? नेत्याह । किं तर्हि ?

भूर्जाभ्यन्तरावस्थिता इति । कर्णाभ्यन्तरे यद् भूर्जपत्रवर्णाकारं तद् भूर्जमिवेति भूर्जम् । तदभ्यन्तरेऽवस्थिताः *श्रोत्रेन्द्रियपरमाणवः* । *घाटाभ्यन्तरे* । घाटा= नासापुटी । *मालावदवस्थितानी*ति । मण्डलेन समपङ्क्त्यावस्थितानीति ।

*वालाग्रमात्रं किले*ति । आगमसूचनार्थः किलशब्दः । *अस्फुटम*व्याप्तम् ।

*स किले*ति । कर्मसामर्थ्यादेवाविशरणं स्यादिति किलशब्देन अरुचिं सूचयति ।

*सञ्चिताश्रयालम्बनत्वा*दिति । सञ्चिताश्रयत्वात्, सञ्चितालम्बनत्वाच्च ।

---

१. घटाभ्यन्तरेण—का० ।

२. सर्वैः --का० ।

चरमस्याश्रयोऽतीतः पञ्चानां सहजश्च तैः ॥ ४४ ॥

मनोविज्ञानधातोः समनन्तरनिरुद्धं मन आश्रयः ।

अतीतश्चेति चशब्दः । तत्र चक्षुर्विज्ञानस्य चक्षुः सहज आश्रयो यावत् कायविज्ञानस्य कायः । अतीतः पुनरेषामाश्रयो मन इत्यप्येते पञ्च विज्ञानकाया इन्द्रियद्वयाश्रयाः । अत एवोच्यते—"यश्चक्षुर्विज्ञानस्याश्रयभावेन समनन्तरप्रत्ययभावेनापि स तस्य"—इति चतुष्कोटिकः । प्रथमा कोटिश्चक्षुः, द्वितीया समनन्तरातीतश्चैतसिको धर्मधातुः, तृतीया समन्तरातीतं मनः, चतुर्थी उक्तनिर्मुक्ता[1] धर्माः । एवं यावत् कायविज्ञानस्य स्वमिन्द्रियं वक्तव्यम् ।

मनोविज्ञानस्य पूर्वपादकः—यस्तावदाश्रयभावेन समनन्तरप्रत्ययभावेनापि सः । स्यात् समनन्तरप्रत्ययभावेन नाश्रयभावेन । [2]समनन्तरातीतश्चैतसिको धर्मधातुरिति ॥ ४४ ॥

"चरमस्याश्रयोऽतीतः" इति । अतीत एवेत्यवधारणम् । *अत एवोच्यत* इति । यस्मात् *पञ्चविज्ञानकाया इन्द्रियद्वयाश्रयाः* । चक्षुरादीन्द्रियाश्रयाः, मनइन्द्रियाश्रयाश्च । तस्माच्चतुष्कोटिक उत्तिष्ठते । *प्रथमा कोटिश्चक्षुरि*ति । चर्क्षुर्विज्ञानस्य चक्षुराश्रयभावेन न समनन्तरप्रत्ययभावेन । न हि चक्षुश्चित्तचैत्तस्वभावम् । "चित्तचैत्ता अचरमा उत्पन्नाः समनन्तरः" (अभि० को० २.६३) इति च समनन्तरप्रत्ययलक्षणम् । *द्वितीया कोटिः—समनन्तरातीतश्चैतसिको धर्मधातुः* । तस्य समनन्तरभावेन नाश्रयभावेन । षडेव ह्याश्रया विज्ञानस्येष्यन्ते चक्षुरादयो मनःपर्यन्ताः, नान्ये । *तृतीया समनन्तरातीतं मनः* । उभयलक्षणयुक्तत्वात् । *चतुर्थी उक्तनिर्मुक्ता धर्माः* । कोटित्रयमुक्ता विप्रयुक्ता असंस्कृतादयः । *एवं यावत्कायविज्ञानस्य स्वमिन्द्रियं वक्तव्य*मिति । यः श्रोत्रविज्ञानस्याश्रयभावेन समनन्तरप्रत्ययभावेनापि स तस्येति चतुष्कोटिकः—प्रथमा कोटिः श्रोत्रम्, द्वितीया समनन्तरातीतश्चैतसिको धर्मधातुः, तृतीया समनन्तरातीतं मनः, चतुर्थी कोटिरुक्तनिर्मुक्ता धर्मा इति । एवमन्यदपि वक्तव्यम् ।

मनोविज्ञानस्य पूर्वपादक इति । यो मनोविज्ञानस्याश्रयभावेन समनन्तरप्रत्ययभावेनापि स तस्येति पूर्वपादकः । *यस्तावदाश्रयभावेन समनन्तरप्रत्ययभावेनापि स* इति । मनस्तावदवश्यमसौ समनन्तरप्रत्ययः स्यात् । समनन्तर-

---

१. कोटिरुक्त०—का० ।

२. समनन्तराभ्यतीत०—का० ।

किं पुनः कारणमुभयाधीनायां विज्ञानोत्पत्तौ चक्षुरादयः एवाश्रया उच्यन्ते, न रूपादयः ?

तद्विकारविकारित्वादाश्रयाश्चक्षुरादयः ।

धातव इत्यधिकारः। चक्षुरादीनां हि विकारेण तद्विज्ञानानां विकारो भवति; अनुग्रहोपघातपटुमन्दतानुविधानात्, न तु रूपादीनां विकारेण तद्विकारः। तस्मात् साधीयः—तदधीनत्वात् त एवाश्रयाः, न रूपादयः।

किं पुनः कारणम्—रूपादयश्च तैर्विज्ञायन्ते चक्षुर्विज्ञानं चोच्यते यावन्मनोविज्ञानम्, न पुना रूपविज्ञानं यावद्धर्मविज्ञानमिति ? य एते चक्षुरादय आश्रयाः, एषाम्—

प्रत्ययभावेन, नाश्रयभावेन। समनन्तरातीतश्चैतसिको धर्मधातुः; अचक्षुराद्याश्रयषट्स्वभावत्वात् ॥ ४४ ॥

"*तद्विकारविकारित्वात्*" इति । विस्तरः—तेषां चक्षुरादीनां विकारस्तद्विकारः, तद्विकारेण विकारः तद्विकारविकारः, स एषामस्तीति तद्विकारविकारीणि विज्ञानानि, तद्भावः तद्विकारविकारित्वम् । तस्माच्चक्षुरादय एवैषामाश्रया इत्यवधार्यते। *अनुग्रहोपघातपटुमन्दतानुविधाना*दिति । चक्षुरादीनामञ्जनादिभिरनुग्रहम्, रेण्वादिभिश्चोपघातं चक्षुरादिविज्ञानान्यनुविदधते, ससुखोत्पादात्, सदुःखोत्पादाच्च यथाक्रमम् । पटुमन्दतां च तेषामनुविदधते, पटुमन्दतोत्पादात् । अतोऽवगम्यते—चक्षुरादिविकारेण विज्ञानविकारो भवतीति। ननु च पटुनि रूपे पटु चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यमानं दृश्यते, मन्दे मन्दमिति तेषां चक्षुरादीनाम् ? यद्यपि रूपस्य पटुमन्दते चक्षुर्विज्ञानमनुविदधीत; विधुरावस्थयोस्तु चक्षूरूपयोश्चक्षुरवस्थामेव चक्षुर्विज्ञानमनुविधत्ते, न रूपावस्थाम्। तथा हि चक्षुष्यनुगृहीते रूपे चोपहते तद्वीतरागाणां मध्यस्थानां च चक्षुर्विज्ञानमविकारमुत्पद्यते, न तु सदुःखमुत्पद्यते। रूपे पुनरनुगृहीते=परित्यक्ते, चक्षुषि चोपहते—कामलव्याधिना, तिमिरोपघातेन वा, पीतदर्शनं भ्रान्तं केशोण्डुकादिदर्शनं वा प्रवर्तते। तथा पटुनि रूपे जरया मन्दे चक्षुषि मन्दं चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते। एवं मन्दे रूपे चक्षुर्यद्यतिपटु भवेत् पटु चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते। तथा हि जातिस्वभावेन पटुनि गृध्रचक्षुषि मन्देऽपि शवरूपेऽनेकयोजनविप्रकृष्टेऽपि चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते। इत्येवं श्रोत्रादीन्यपि योज्यानि।

अतोऽसाधारणत्वाच्च[1] विज्ञानं तैर्निरुच्यते ॥ ४५ ॥

कथमसाधारणत्वम् ? न हि चक्षुरन्यस्य विज्ञानस्याश्रयीभवितुमुत्सहते । रूपं तु मनोविज्ञानस्यालम्बनीभवत्यन्यचक्षुर्विज्ञानस्यापीति । एवं यावत् कायो वेदितव्यः । तस्मादाश्रयभावादसाधारणत्वाच्च विज्ञानं तैरेव[2] निर्दिश्यते, न रूपादिभिः । यथा भेरीशब्दो यवाङ्कुर इति ॥

अथ यत्र काये स्थितश्चक्षुषा रूपाणि पश्यति, किं तानि कायचक्षूरूप-विज्ञानान्येकभूमिकान्येव भवन्ति ? आहोस्विदन्यभूमिकान्यपि ?

आह—सर्वेषां भेदः । कामधातूपपन्नस्य स्वेन चक्षुषा स्वानि रूपाणि पश्यतः सर्वं स्वभूमिकं भवति । तस्यैव स्वानि रूपाणि प्रथमध्यानचक्षुषा पश्यतः

"*अतोऽसाधारणत्वाच*" इति । अत आश्रयभावात्, असाधारणत्वाच्च । आश्रयभावो व्याख्यात इति न तं प्रत्याद्रियते । असाधारणत्वमेव तु व्याचक्षाण आह—*कथमसाधारणत्वमित्यादि* । *अन्यचक्षुर्विज्ञानस्यापी*ति । अन्यसन्तानविज्ञानस्यापीत्यर्थः । *तैरेव निर्दिश्यत* इति चक्षुरादिभिः । चक्षुर्विज्ञानं यावन्मनोविज्ञानम् । *न रूपादिभिः* । रूपविज्ञानं यावद्धर्मविज्ञानम् । *यथा भेरीशब्दो यवाङ्कुर* इति । असाधारणत्वात् ताभ्यां भेरीयवाभ्याम् । यथा निर्देशो लोके भेरीशब्दो यवाङ्कुर इति । न तु दण्डशब्दः क्षेत्राङ्कुर इति वा । दण्डो हि पटहादिशब्दस्यापि कारणीभवेत्, क्षेत्रं च शालिगोधूमाङ्कुरस्यापि—इति साधारणत्वान्न ताभ्यां निर्देशः क्रियते । असाधारणाभ्यां तु भेरीयवाभ्यां निर्देशः । तद्वदिहापि द्रष्टव्यम् ।

अपि खलु चक्षुरिव विज्ञानम्, उभयोः सत्त्वसंख्यातत्वात् ; रूपं त्वसत्त्वसंख्यातमपि । चक्षुषा विज्ञानम् चक्षुर्विज्ञानम्; तस्य कारणभावात् । चक्षुषे विज्ञानं चक्षुर्विज्ञानम्; सुखदुःखवेदनासम्प्रयुक्तस्य विज्ञानस्य चक्षुरनुग्रहोपघातप्रवृत्तत्वात् । चक्षुषो विज्ञानं चक्षुर्विज्ञानम्; असाधारणत्वेन ततः प्रवृत्तेः । चक्षुषो विज्ञानं चक्षुर्विज्ञानम्; सत्त्वसंख्यातस्यैव स्वामिभावात् । चक्षुषि विज्ञानं चक्षुर्विज्ञानम्; तत्सम्प्रयोगिन्याः सुखाया दुःखाया वा वेदनायाः चक्षुष्येव परिच्छिद्यमानत्वात् । एवं श्रोत्रादिषु योज्यम् । तदेवं चक्षुरादिभिरेव विज्ञाननिर्देशो युज्यते, न रूपादिभिः ।

---

१. ०धारणत्वाद्धि—का० ।
२. तेनैव—का० ।

कायरूपे स्वभूमिके विज्ञानचक्षुषि तद्भूमिके । प्रथमध्यानभूमीनि पश्यतो रूपाणि त्रीण्यपि तद्भूमिकानि । द्वितीयध्यानचक्षुषा स्वानि रूपाणि पश्यतः कायरूपे स्वभूमिके चक्षुस्तद्भूमिकं विज्ञानं प्रथमध्यानभूमिकम् । प्रथमध्यानभूमीनि पश्यतो विज्ञानरूपे तद्भूमिके कायः कामावचरश्चक्षुर्द्वितीयध्यानभूमिकम् । द्वितीयध्यानभूमीनि पश्यतश्चक्षूरूपे तद्भूमिके कायः कामावचरो विज्ञानं प्रथमभूमिकम् । एवं तृतीयचतुर्थध्यानभूमिकेन चक्षुषा तद्भूमिकाधरभूमिकानि रूपाणि पश्यतो योजयितव्यम् ।

प्रथमध्यानोपपन्नस्य स्वेन चक्षुषा स्वानि रूपाणि पश्यतः सर्वं स्वभूमिकमधराणि पश्यतः त्रयं स्वभूमिकम् । द्वितीयध्यानचक्षुषा स्वानि रूपाणि पश्यतस्त्रयं स्वभूमिकं चक्षुस्तद्भूमिकम् । कामावचराणि पश्यतः कायविज्ञाने स्वभूमिके रूपाण्यधराणि चक्षुस्तद्भूमिकम् । द्वितीयध्यानभूमीनि पश्यतश्चक्षूरूपे तद्भूमिके । शेषं स्वभूमिकम् ।

एवं तृतीयादिध्यानचक्षुषा[1] योज्यम् । द्वितीयादिध्यानोपपन्नस्य स्वपरचक्षुर्भ्यां स्वपरभूमिकानि रूपाणि पश्यतो यथायोगं योजयितव्यम् ॥ ४५ ॥

अयं तु नियमः—

न कायस्याधरं चक्षुः

पञ्चभूमिकानि हिं कायचक्षूरूपाणि कामावचराणि यावच्चतुर्थध्यानभूमिकानि । द्विभूमिकं चक्षुर्विज्ञानम्—कामावचरम्, प्रथमध्यानभूमिकं च । तत्र यद्भूमिकः

---

*एवं तृतीयचतुर्थध्यानभूमिकेन चक्षुषा तद्भूमिकाधरभूमिकानि रूपाणि पश्यतो योजयितव्यमि*ति । तस्यैव कामधातूपपन्नस्य योजयितव्यम् । *एवं तृतीयादिध्यानचक्षुषा योज्य*मिति । तस्यैव *प्रथमध्यानोपपन्नस्य* तृतीयचतुर्थध्यानचक्षुषा पश्यतो योज्यम् ॥ ४५ ॥

"न कायस्याधरं चक्षुः" इति । अधरभूमिकमित्यर्थः । स्वभूमिकमूर्ध्वभूमिकं चाभ्यनुज्ञातं भवति । *पञ्चभूमिकानि हि कायचक्षूरूपाणि* । कायः = शरीरम् । एतानि कायादीनि पञ्चभूमिकानि । *कामावचराणि* प्रथमध्यानभूमिकानि *यावच्चतुर्थध्यानभूमिकानि* । आरूप्यधातावभावात् । *द्विभूमिकं चक्षुर्विज्ञान*मिति । *कामावचरं प्रथमध्यानभूमिकं च* । तयोर्वितर्कविचारसद्भावात्, चक्षुर्विज्ञानस्य चावश्यं सवितर्कविचारत्वात् ।

---

१. तृतीयध्यान०—का० ।

कायस्तद्भूमिकं चक्षुः, ऊर्ध्वभूमिकं वा चक्षुर्भवति **न** त्वधरभूमिकम्। **यद्भूमिकं** चक्षुस्तद्भूमिकम्, अधरभूमिकं वा रूपं विषयो भवति।

ऊर्ध्वं रूपं न चक्षुषः।

न हि कदाचिदूर्ध्वभूमिकं रूपमधोभूमिकेन चक्षुषा द्रष्टुं शक्यते।

विज्ञानं च

ऊर्ध्वं न चक्षुषो रूपवत्।

अस्य रूपं तु कायस्योभे च सर्वतः ॥ ४६ ॥

अस्येत्यनन्तरोक्तस्य चक्षुर्विज्ञानस्य **रूपं सर्वतो** विषयः—ऊर्ध्वम्, अधः, स्वभूमौ च। **कायस्य चोभे** रूपविज्ञाने सर्वतो भवतः ॥ ४६ ॥

"ऊर्ध्वं रूपं न चक्षुषः" इति। नोर्ध्वभूमिकं रूपं चक्षुषो विषयो भवति; ऊर्ध्वभूमिकस्य रूपस्य सूक्ष्मत्वात्। स्वभूमिकमधरभूमिकं चाभ्यनुज्ञातं भवति।

"विज्ञानं च"। किम्? ऊर्ध्वं न चक्षुष इति प्रकृतम्। कामावचरस्य चक्षुषोऽधरभूमिकस्य प्रथमध्यानभूमिकं चक्षुर्विज्ञानं न भवति। स्वभूमिकमधरभूमिकं वाभ्यनुज्ञातं भवति। कामावचरस्य चक्षुषः स्वभूमिकं कामावचरमेव चक्षुर्विज्ञानं भवति। प्रथमध्यानभूमिकस्य चक्षुषः प्रथमध्यानभूमिकमेव चक्षुर्विज्ञानं भवति, कामावचरं तु चक्षुर्विज्ञानमस्य न भवति। ननु चोक्तम्—अधरभूमिकमभ्यनुज्ञातमिति? सत्यमुक्तमेतत्; किन्तु असत्यात्मीयेऽधरभूमिकमिष्यते, न सतीति। द्वितीयतृतीयचतुर्थध्यानचक्षुषो ह्यसति आत्मीये प्रथमध्यानभूमिकमेवाधरं चक्षुर्विज्ञानं भवति, न तु कामावचरम्; परमनिहीनत्वात्। सम्भवतस्त्वेवमुक्तम्—अधरभूमिकमभ्यनुज्ञातमिति।

अस्येत्यनन्तरोक्तस्य चक्षुर्विज्ञानस्येति। चक्षुर्विज्ञानजातेः। *रूपं सर्वतो विषयः*। सम्भवतस्तु योज्यम्। कामावचरस्य चक्षुर्विज्ञानस्य स्वभूमिकमेव रूपम्, प्रथमध्यानभूमिकस्य तु प्रथमध्यानभूमिकचक्षुराश्रयस्य चक्षुर्विज्ञानस्य स्वभूमिकमधरभूमिकमूर्ध्वभूमिकं च रूपं विषयः, चतुर्थध्यानभूमिकचक्षुराश्रयस्य तु चतुर्थध्यानभूमिकं रूपम्, ततश्चाधरभूमिकं सर्वं विषयः। एवं यावद् द्वितीयध्यानभूमिकचक्षुराश्रयस्य द्वितीयध्यानभूमिकम्, ततश्चाधरभूमिकं रूपं विषयः। एवं चक्षुर्विज्ञानजातेरूर्ध्वमधः स्वभूमौ च रूपं विषयो भवति। *कायस्य चोभे रूपविज्ञाने सर्वतो भवत* इति। कामावचरस्य कायस्य शरीरस्य स्वभूमिकोर्ध्वभूमिके रूपविज्ञाने भवतः। प्रथमध्यानभूमिकस्य कायस्य प्रथमध्यानभूमिकमेव विज्ञानम्। रूपं तु स्वोर्ध्वाधरभूमिकम्, यथा—स्वाश्रयं चक्षुः। द्वितीयादि-

यथा चेदं चक्षुरुक्तं विस्तरेण वेदितव्यम्,

तथा श्रोत्रं

"न कायस्याधरं श्रोत्रमूर्ध्वं शब्दो न च श्रुतेः ।
विज्ञानं चास्य शब्दस्तु कायस्योभे च सर्वतः ॥"

इति विस्तरेण योज्यम् ।

त्रयाणां तु सर्वमेव स्वभूमिकम् ।

घ्राणजिह्वाकायधातूनां कायविषयविज्ञानानि **स्वभूमिकान्येव**—इत्युत्सर्ग-विशेषेण कृत्वा पुनर्विशेषणार्थमपवाद आरभ्यते—

कायविज्ञानमधरस्वभूमि

कायः, कायधातुः, स्प्रष्टव्यं च स्वभूमिकान्येव नित्यं भवन्ति। **कायविज्ञानं** तु केषाञ्चित् **स्वभूमिकम्**, यथा कामधातुप्रथमध्यानोपपन्नानाम् । केषाञ्चिद**धर-भूमिकम्**, यथा द्वितीयादिध्यानोपपन्नानामिति ।

ध्यानभूमिकस्य कायस्य विज्ञानमधरभूमिकमेव । प्रथमध्यानभूमिकमेवेत्यर्थः । रूपं तु द्वितोयतृतीयध्यानभूमिकस्य कायस्य स्वोर्ध्वाधरभूमिकम्, यथा—स्वाश्रयं चक्षुः । चतुर्थध्यानभूमिकस्य कायस्य रूपं स्वाधरभूमिकम्; तत ऊर्ध्वं रूपाभावात् ॥ ४६ ॥

"तथा श्रोत्रम्" इति । यथा चक्षुरुक्तं तथा श्रोत्रं व्याख्यातव्यम् । कथ-मिति ? अथ यत्र काये स्थितः श्रोत्रेण शब्दान् शृणोति, किं तानि कायश्रोत्र-शब्दविज्ञानान्येकभूमिकान्येव भवन्ति ? आहोस्विदन्यभूमिकान्यपि ? आह—सर्वेषां भेदः । कामधातूपपन्नस्य स्वेन श्रोत्रेण स्वान् शब्दान् शृण्वतः सर्वं स्वभूमिकं भवतीति विस्तरेणानया दिशा ग्रन्थो वक्तव्यो यावदयं तु नियमः—

न कायस्याधरं श्रोत्रमूर्ध्वं शब्दो न च श्रुतेः ।
विज्ञानं चास्य शब्दस्तु कायस्योभे च सर्वतः ॥

इति विस्तरेण योज्यम् । कथमिति ? न कायस्याधरं श्रोत्रम् । पञ्चभूमिका हि कायश्रोत्रशब्दाः कामावचरा यावच्चतुर्थध्यानभूमिकाः । द्विभूमिकं श्रोत्र-विज्ञानम्—कामावचरम्, प्रथमध्यानभूमिकं च । तत्र यद्भूमिकः कायस्तद्-भूमिकमूर्ध्वभूमिकं वा श्रोत्रं तद्भूमिकोऽधरभूमिको वास्य शब्दो विषयो भवति । ऊर्ध्वं शब्दो न च श्रुतेः । न हि कदाचिदूर्ध्वभूमिकः शब्दोऽधरभूमिकेन श्रोत्रेण श्रोतुं शक्यते । विज्ञानं च । ऊर्ध्वं न श्रोत्रस्य शब्दवत् । अस्य शब्दस्तु

अनियतं मनः ॥ ४७ ॥

कदाचित् कायमनोविज्ञानधर्मैः समानभूमिकं **मनो** भवति, कदाचिदूर्ध्वाधोभूमिकम् । पञ्चभूमिकेऽपि काये[1] सर्वभूमिकानि मनआदीनि भवन्ति उपपत्तिकाले[2] समापत्तिकाले[2] यथायोगमिति विस्तरेण **समापत्तिनिर्देशे कोशस्थान** एतदाख्यायिष्यते । अतिबहुग्रन्थभारपरिहारार्थं तु नेदानीं पुनराख्यायते, अल्पं च प्रयोजनम्, महांश्च श्रम इति ॥ ४७ ॥

समाप्त आनुषङ्गिकः प्रसङ्गः ॥

इदमिदानीं विचार्यते—अष्टादशानां धातूनां षण्णां च विज्ञानानां कः केन विज्ञेयः ? आह—

पञ्च बाह्या द्विविज्ञेयाः

रूपशब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यधातवो यथासंख्यं चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायविज्ञानैर-

---

कायस्योभे च सर्वतः । अस्येत्यनन्तरोक्तस्य श्रोत्रविज्ञानस्य शब्दः सर्वतो विषयः—ऊर्ध्वम्, अधः, स्वभूमौ च । कायस्य चोभे शब्दविज्ञाने सर्वतो भवत इति ।

"*अनियतं मनः*" इति । यथा चक्षुः श्रोत्रं वा नियमितम्—'न कायस्याधरं चक्षुः श्रोत्रं वा' इत्येवमादिना, नैवं नियमितं मनः । अत एवाह—*पञ्चभूमिकेऽपि काये सर्वभूमिकानि मनआदीनि भवन्ती*ति । मनोधर्ममनोविज्ञानानि सर्वभूमिकानि कामावचराणि यावद्भवाग्रिकाणि । तद्यथा—कामधातूपपन्नो यदि कामावचरान्मनसोऽनन्तरं कामावचरमेव कामावचरधर्मालम्बनं मनोविज्ञानमुत्पादयति, सर्वाणि कामावचराणि । यदि प्रथमध्यानभूमिकाद् यावद्भवाग्रभूमिकादु*पपत्तिकाले समापत्तिकाले* वा सम्भवतः कामावचरं तथैव मनोविज्ञानमुत्पादयति, मनस्ततस्त्यम्, शेषाणि कामावचराणि । अथ तत्रैव तद्विज्ञानमुत्पादयति धर्मास्त्वालम्बनं प्रथमध्यानभूमिका यावद्भवाग्रभूमिकाः, धर्मास्ततस्त्याः । शेषाणि पूर्ववत् । एवं प्रथमध्यानोपपन्नो यावद्भवाग्रोपपन्नो यथायोगं वक्तव्यः ।

समाप्त आनुषङ्गिकः प्रसङ्ग इति । "चक्षुश्च धर्मधातोश्च प्रदेशो दृष्टिः" अभि० को० १.४१) इत्येतदाधिकारिकम् । अथ "यत्र काये स्थितश्चक्षुषा रूपाणि पश्यति" इत्येवमादिरयमानुषङ्गिकः प्रसङ्ग; दर्शनसम्बन्धादागतत्वात् ॥ ४७ ॥

"*पञ्च बाह्या द्विविज्ञेयाः*" इति । पञ्चग्रहणं धर्मधातुनिराकरणार्थम् । बाह्यग्रहणं चक्षुरादिनिरासार्थम् । बाह्या एव पञ्च द्विविज्ञेया इत्यवधारणादन्ये

---

१. हि काये—का० ।　　　　२–२. समापत्त्युपपत्तिकाले—का० ।

नुभूता मनोविज्ञानेन विज्ञायन्ते। एवमेते प्रत्येकं द्वाभ्यां विज्ञानाभ्यां **विज्ञेया** भवन्ति।

शेषास्त्रयोदश धातवः पञ्चानां विज्ञानकायानामविषयत्वादेकेन मनोविज्ञानेन विज्ञेया इत्याख्यातं भवति ॥

एषामष्टादशानां धातूनां मध्ये कति नित्याः ? कत्यनित्याः ? न कश्चित् सकलोऽस्ति नित्यो धातुः, अपि तु—

नित्या धर्मा असंस्कृताः।

तेन धर्मधात्वेकदेशो नित्यः, शेषा अनित्याः ॥

कतीन्द्रियम्, कति नेन्द्रियम् ?

धर्मार्धं[1] इन्द्रियं ये च द्वादशाध्यात्मिकाः स्मृताः ॥ ४८ ॥

द्वाविंशतिरिन्द्रियाण्युक्तानि सूत्रे—चक्षुरिन्द्रियम्, श्रोत्रेन्द्रियम्, घ्राणेन्द्रियम्, जिह्वेन्द्रियम्, कायेन्द्रियम्, मनइन्द्रियम्, स्त्रीन्द्रियम्, पुरुषेन्द्रियम्, जीवितेन्द्रियम्, सुखेन्द्रियम्, दुःखेन्द्रियम्, सौमनस्येन्द्रियम्, दौर्मनस्येन्द्रियम्, उपेक्षेन्द्रियम्, श्रद्धेन्द्रियम्, वीर्येन्द्रियम्, स्मृतीन्द्रियम्, समाधीन्द्रियम्, प्रज्ञेन्द्रियम्, अनाज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियम्, आज्ञेन्द्रियम्, आज्ञातावीन्द्रियमिति।

त्रयोदश धातव एकविज्ञानविज्ञेया इति सिद्धम्; *पञ्चविज्ञानकायानामविषयत्वात्।*

"*नित्या धर्मा असंस्कृताः*" इति। असंस्कृता एव नित्या इत्यवधारणम्। अध्वसञ्चाराभावान्नित्याः।

"*धर्मार्धं इन्द्रियं ये च द्वादशाध्यात्मिकाः स्मृताः*" इति। धातव इत्यधिकारः। *द्वाविंशतिरिन्द्रियाण्युक्तानि*[2] *सूत्र* इति। "अथ जातिश्रोणो ब्राह्मणो येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य भगवता सार्धं संमुखं संमोदनीं संरञ्जनीं विविधां कथां व्यतिसार्यैकान्ते न्यषीदत्। एकान्तनिषण्णो जातिश्रोणो ब्राह्मणो भगवन्तमिदमवोचत्—इन्द्रियाणीन्द्रियाणीति भो गौतम उच्यन्ते, कति भो गौतम इन्द्रियाणि ? कियता चेन्द्रियाणां संग्रहो भवति ? द्वाविंशतिरिमानि ब्राह्मण इन्द्रियाणि। कतमानि द्वाविंशतिः ? *चक्षुरिन्द्रियम्, श्रोत्रेन्द्रियम्, घ्राणेन्द्रियम्, जिह्वेन्द्रियम्, कायेन्द्रियम्, मनइन्द्रियम्, स्त्रीन्द्रियम्, पुरुषेन्द्रियम्, जीवितेन्द्रियम्, सुखेन्द्रियम्, दुःखेन्द्रियम्, सौमनस्येन्द्रियम्, दौर्मनस्येन्द्रियम्, उपेक्षेन्द्रियम्, श्रद्धेन्द्रियम्, वीर्येन्द्रियम्, स्मृतीन्द्रियम्, समाधीन्द्रियम्, प्रज्ञेन्द्रियम्, अनाज्ञातमाज्ञास्या-*

---

१. धर्मार्धम्—का०।

२. द्वाविंशतीन्द्रियाणि—मुद्रितः पाठः।

आभिधार्मिकास्तु षडायतनव्यवस्थानमादृत्य जीवितेन्द्रियानन्तरं मनइन्द्रियं पठन्ति; सालम्बनत्वात् । तत्र **धर्मार्धे** जीवितेन्द्रियादीन्येकादशेन्द्रियाणि त्रयाणां च भागः; धर्मधातुप्रदेशत्वात् । द्वादशानामाध्यात्मिकानां चक्षुरादयः पञ्च स्वनामोक्ताः, सप्त चित्तधातवो मनइन्द्रियं स्त्रीपुरुषेन्द्रिये कायधातुप्रदेश इति पश्चाद् वक्ष्यति । शेषाः पञ्च धातवो धर्मधातुप्रदेशश्च नेन्द्रियमिति सिद्धम् ॥

अभिधर्मकोशभाष्ये धातुनिर्देशो नाम
प्रथमं कोशस्थानं समाप्तमिति

मीन्द्रियम्, आज्ञेन्द्रियम्, आज्ञातावीन्द्रियम्—इतीमानि ब्राह्मण द्वाविंशतिरिन्द्रियाणि । इयता इन्द्रियाणामिन्द्रियसंग्रहो भवति । अथ जातिश्रोणो ब्राह्मणो भगवतो भाषितमभिनन्द्यानुमोद्य भगवतोऽन्तिकात् प्रक्रान्तः" ( ) इति ।

धर्मार्धे इति धर्मधात्वेकदेश इत्यर्थः । धर्मार्धमिति नपुंसकनिर्देशेन केचित् पठन्ति । तेषां पाठे अर्धधर्म इति समप्रविभागः प्राप्नोति; "अर्धं नपुंसकम्" (पा० सू० २. २. २) इति लक्षणात्, अर्धपिप्पलीति यथा । अथ नपुंसकलिङ्गोऽप्यर्धशब्द एकदेशार्थे वर्तते, तदैवं समासः क्रियते—धर्मश्चासावर्धं च धर्मार्धम्, धर्मे वार्धं धर्मार्धमिति ।

आभिधर्मिकास्तु षडायतनव्यवस्थामनादृत्येति । चक्षुरायतनं यावत्कायायतनं मनआयतनमिति षडायतनमिति षडायतनव्यवस्थां युक्तरूपामनादृत्य । *जीवितेन्द्रियानन्तरं मनइन्द्रियम् पठन्ति; सालम्बनत्वात्* । वेदनेन्द्रियादीनि हि सालम्बनानि अनन्तरं पठन्ति । *जीवितेन्द्रियादीन्येकादशेति* । जीवितेन्द्रियम्, वेदनेन्द्रियाणि पञ्च, श्रद्धादीनि चेति । *त्रयाणां च भाग* इति । आज्ञास्यामीन्द्रियादीनां नवद्रव्यात्मकानां मनइन्द्रियं मुक्त्वान्यान्यष्टौ द्रव्याणि धर्मधात्वेकदेशः । *चक्षुरादयः पञ्च स्वनामोक्ता* इति । पञ्च चक्षुरादयो धातवः पञ्चेन्द्रियाणि । चक्षुरिन्द्रियं यावत् कायेन्द्रियम् । *स्त्रीपुरुषेन्द्रिये च कायेन्द्रियैकदेश एवेति* पञ्च चक्षुरादिधातवः सप्तेन्द्रियाणि भवन्ति । *सप्त चित्तधातवो मनइन्द्रियमिति* । एवं द्वादशाध्यात्मिका धातवोऽष्टाविन्द्रियाणि भवन्तीति । द्वादशाध्यात्मिका धातव एव धर्मार्धे एव चेन्द्रियमित्यवधारणात् । *पञ्च धातवो रूपादयः* । तदन्यधर्मधातुप्रदेशो *नेन्द्रियमिति सिद्धम्* ॥ ४८ ॥

आचार्ययशोमित्रकृतौ स्फुटार्थायामभिधर्मकोशव्याख्यायां
धातुनिर्देशो नाम प्रथमं कोशस्थानम्

ये धर्मा हेतुप्रभवा हेतुं तेषां तथागतो ह्यवदत् ।
तेषां च यो निरोध एवंवादी महाश्रमणः ॥

❀ ॐ नमो बुद्धाय ❀

द्वितीयं कोशस्थानम्

(इन्द्रियनिर्देशः)

उक्तानीन्द्रियाणि । कः पुनरिन्द्रियार्थः ? "इदि परमैश्वर्ये" (मा० धा० १.६४) । तस्य इन्दन्तीति इन्द्रियाणि । अत आधिपत्यार्थ इन्द्रियार्थः ।

कस्य चैषां क्वाधिपत्यम् ?

चतुर्ष्वर्थेषु पञ्चानामाधिपत्यं

चक्षुःश्रोत्रयोस्तावत् प्रत्येकं **चतुर्ष्वर्थेष्वाधिपत्यम्**; आत्मभावशोभायाम-

---

स्फुटार्थाव्याख्यायां

द्वितीयं कोशस्थानम्

उक्तानीन्द्रियाणीति । प्रथमस्य द्वितीयस्य च कोशस्थानस्य सम्बन्धोपनिपाततां दर्शयन्नाह—उक्तानीन्द्रियाणीति । प्रथमकोशस्थानावसाने यस्मात् 'धर्मार्धं इन्द्रियम्' (अभि० १. ४८) इत्युक्तम्, तस्मादिदमायातमिति सम्बन्धः ।

कः पुनरिन्द्रियार्थ इति । वैयाकरणैरन्यथा इन्द्रियशब्दार्थव्युत्पत्तिः कृतेत्यतः प्रश्नयति—कः पुनरिन्द्रियार्थ इति । "इदि परमैश्वर्ये" (मा० धा० १.६४) इति पठ्यते, तस्य धातोरिन्दन्तीतीन्द्रियाणीति रूपं द्रष्टव्यम् । कथं कृत्वा ? इन्दन्तीति इन्द्राणि, रप्रत्यय औणादिकः, इन्द्राण्येवेन्द्रियाणीति स्वार्थे घस्तद्धितः । अथ वा—इन्दतीतीन्द्रियम् । बहुत्वात्तु बहुवचनेन कृतो निर्देशः—इन्दन्तीतीन्द्रियाणीति । तस्मात् इन्दतीत्यस्य शब्दस्य इन्द्रियमित्यादेशः । कथम् ? अवर्णस्य रभावः, तिशब्दस्य चेयादेशः । तेन नैरुक्तेन विधानेनेन्द्रियम्' इति भवति । तद् यथा—कुञ्जर इति । वैयाकरणैर्हि कुञ्जोऽस्यास्तीति कुञ्जर इति मत्वर्थीयेन कुञ्जरशब्दो व्युत्पाद्यते । नैरुक्तैस्तु तदनादृत्य "कुञ्जरः कुञ्जचारित्वात्" (   ) इति नैरुक्तेन न्यायेन साध्यते । तद्वदिहापि द्रष्टव्यम् । यदि वैयाकरणनयेन (पा० ५.२.९३) 'इन्द्रियस्य लिङ्गमिन्द्रियमिति व्युत्पाद्येत, आधिपत्यार्थ इन्द्रियार्थो हीयेत । आधिपत्यार्थश्चेष्यते । तस्मादित्थमिन्द्रियशब्दस्य व्युत्पत्तिर्नैष्टव्येति ।

न्धबधिरयोरकान्तरूपत्वात्। आत्मभावपरिकर्षणे दृष्ट्वा श्रुत्वा च विषमपरिर्जनात्। चक्षुःश्रोत्रविज्ञानयोः ससम्प्रयोगयोरुत्पत्तौ। रूपदर्शनशब्दश्रवणयोश्चासाधारणकारणत्वे।

घ्राणजिह्वाकायानामात्मभावशोभायां पूर्ववत्; आत्मभावपरिकर्षणे तैः कवडीकाराहारपरिभोगात्। घ्राणादिविज्ञानानां ससम्प्रयोगाणामुत्पत्तौ। गन्धघ्राणरसास्वादनस्प्रष्टव्यस्पर्शनानां चासाधारणकारणत्व इति।

द्वयोः किल।

चतुर्णां

स्त्री-पुरुष-जीवित-मनइन्द्रियाणां द्वयोरर्थयोः प्रत्येकमाधिपत्यम्। स्त्रीपुरुषेन्द्रिययोस्तावत् सत्त्वभेदविकल्पयोः। तत्र सत्त्वभेदः—स्त्री, पुरुष इति। सत्त्वविकल्पः स्तनादिसंस्थानस्वराचारान्यथात्वम्।

दृष्ट्वा श्रुत्वा च विषमपरिवर्जनादिति। दृष्ट्वा श्वभ्रादि, श्रुत्वा च व्याघ्रादि रुतं श्वभ्रादि-व्याघ्रादिरुतविषमपरिवर्जनात्। *ससम्प्रयोगयोरिति* सचैतसिकयोः। *रूपदर्शन-शब्दश्रवणयोश्चेति*। "चक्षुः पश्यति, श्रोत्रं शृणोति" ( ) इति *वैभाषिकाणां* सिद्धान्तः। [1]तेनालोचनविशेषलक्षणयोर्दर्शनश्रवणयोरसाधारणकारणत्वे चक्षुःश्रोत्रयोराधिपत्यम्।

आत्मभावशोभायां पूर्ववदिति। अघ्राणादीनां सत्त्वानामकान्तरूपत्वाद्, अकान्तात्मभावत्वादित्यर्थः। *तैः कवडीकाराहारपरिभोगादिति*। तैः घ्राणादिभिस्तत्परिभोगादिति। कथं गन्धस्य कवडीकाराहारत्वम्? नासिकया गन्धग्रासव्यवच्छेदेन कवडीकरणात्। कथं स्प्रष्टव्यस्य कवडीकाराहारत्वम्? कायेन स्नानाभ्यङ्गादिकस्प्रष्टव्यस्य रोमकूपमुखग्रासव्यवच्छेदेन कवडीकरणात्।

"द्वयोः किल" इति। किलशब्दः परमतद्योतने। स्वमतमस्य पश्चाद् वक्ष्यते। 'द्वयोः' इति प्रत्येकमभिसम्बन्धः।

सत्त्वभेदः स्त्री पुरुष इति। 'स्त्री' इत्येको निकायसभागः, 'पुरुषः' इत्यपरः, तयोर्भेदः। *सत्त्वविकल्प* इति। स्तनादेः संस्थानस्य स्वरस्याचारस्य चान्यथात्वं विशेष इत्यर्थः।

---

१. तेनालम्बन०—इत्यपि पाठः।

संक्लेशव्यवदानयोरित्यपरे । तथा हि—तद्वियुक्तविकलानां[1] पण्ढपण्डकोभयव्यञ्जनानामसंवरानन्तर्यकुशलमूलसमुच्छेदा न भवन्ति, संवरफलप्राप्तिवैराग्याणि चेति ।

संक्लेशव्यवदानयोरित्यपरे इति पूर्वाचार्याः, न सत्त्वभेदविकल्पयोः, अन्तरेणापि पुरुषेन्द्रियं रूपावचराणां विकल्पसिद्धेः । विकल्पकृतश्च सत्त्वभेद इत्यभिप्रायः । *तद्वियुक्तविकलानामिति* । वियुक्ताश्च ते विकलाश्च वियुक्तविकलाः, ताभ्यां स्त्रीपुरुषेन्द्रियाभ्यां वियुक्तविकलाः तद्वियुक्तविकलाः । के ? *पण्ढपण्डकोभयव्यञ्जनाः*[2] । तद्वियुक्ताः षण्ढपण्डकाः; तेषां स्त्रीपुरुषेन्द्रियाभावात् । पण्ढपण्डकानां पुनः को विशेषः ? पण्ढकाः स्वभावतो निःस्त्रीपुरुषेन्द्रियाः, पण्डका उपक्रमेणोपहतेन्द्रियाः । *विनये* तु पण्डका एव पञ्च पठ्यन्ते—१. प्रकृतिपण्डकः, २. ईर्ष्यापण्डकः, ३. पक्षपण्डकः, ४. आसेकपण्डकः, ५ लूनपण्डकश्चेति । तत्र प्रकृतिपण्डक षण्ढ इहाभिप्रेतः । यस्य हि प्रकृत्या व्यञ्जनं नास्ति स प्रकृतिपण्डकः । शेषा इह पण्डका इष्यन्ते । लूनपण्डको हि तावदिन्द्रियच्छेदादिन्द्रियविकल इति स्फुट एषः । पक्षपण्डकादयस्त्विन्द्रियाकर्मण्यत्वेन तद्विकला एव । इन्द्रियकर्मण्यत्वकालेऽपि तद्विकला इति व्यवस्थाप्यन्त एव; तदिन्द्रियकर्मण्यत्वस्य पुरुषसुखविशेषाजनकत्वात्, प्रसवाजनकत्वाच्च । इन्द्रियसद्भावाशङ्कानिवृत्त्यर्थमेव चेह षण्ढपण्डका इति पृथक् पाठः; अन्यथा हि *विनयवदिहाप्यभिधर्मे* 'पण्डकाः' इत्येव[3] पठ्येरन् । उभयव्यञ्जनास्तद्विकलाः; स्थानभ्रंशवैकल्याद्, अल्पसुखहेतुत्ववैकल्याच्च ।

अपरे व्याचक्षते—'तद्वियुक्ताः पण्ढाः, तद्विकलाः पण्डकाः; उपक्रमवैकल्यात् । उभयव्यञ्जनाश्च तद्विकलाः; स्थानभ्रंशवैकल्याद्, अल्पसुखहेतुत्ववैकल्याच्च' इति ।

तेषा*मसंवरादीनि न भवन्ति*; "नृणामसंवरो हित्वा षण्ढपण्डद्विधाकृतीन्" (अभि० ४.४४) । आनन्तर्यं षण्ढादीनां तु नेष्यते; "अल्पोपकारालज्जित्वात्" (अभि. ४.९८), "छिनत्ति स्त्रीपुमान् दृष्टिचरितः" (अभि० ४.८१) इति वचनात् । स्त्रीपुरुषाणां तु तानि भवन्ति । अतः संक्लेशे आधिपत्यं स्त्रीपुरुषेन्द्रिययोः । *संवरफलप्राप्तिवैराग्याणि* चेति । संवरस्त्रिविधः—प्रातिमोक्षसंवरः, ध्यानसंवरः, अनास्रवसंवरश्चेति । तेषामेकोऽपि संवरो न भवति, किमङ्ग सर्वः; "संवरोऽप्येवम्" (४.४४) इति वचनात्! अत एव च स्रोतआपत्त्यादिफल-

---

१. तद्विप्रयुक्तविकलपानां—का० । २. ०शण्ठ०—इति मुद्रितः पाठः सर्वत्र ।
३. इत्येवं—मुद्रितः पाठः ।

जीवितेन्द्रियस्य निकायसभागसम्बन्धसाधारणयोः ।

मनइन्द्रियस्य पुनर्भवसम्बन्धवशिभावानुवर्त्तनयोः ।

तत्र पुनर्भवसम्बन्धे यथोक्तम्—"गन्धर्वस्य तस्मिन् समये द्वयोश्चित्त-योरन्यतरान्यतरचित्तं सम्मुखीभूतं भवति—अनुनयसहगतं वा, प्रतिघसहगतं वा" ( ) इति ।

वशिभावानुवर्त्तने यथोक्तम्—"चित्तेनायं लोको नीयते" ( ) इति विस्तरः ।

यत् पुनः सुखादीन्द्रियपञ्चकम्, यानि चाष्टौ श्रद्धादीनि, तेषां

पञ्चकाष्टानां संक्लेशव्यवदानयोः । १ ॥

आधिपत्यं यथाक्रमं **पञ्चानां** सुखादीनां **संक्लेशे**; रागादीनां तदनुशा-यित्वात् । श्रद्धादीनां **व्यवदाने** । तैर्हि[1] व्यवदायते[1] । व्यवदानेऽपि सुखा-

---

प्राप्तिः । कामादिवैराग्यं च तेषां न सम्भवति । स्त्रीपुरुषाणां तु भवतीति, अतो व्यवदानेऽपि स्त्रीपुरुषेन्द्रिययोराधिपत्यमिति ।

*निकायसभागसम्बन्धसन्धारणयो*रिति । जीवितेन्द्रियस्य निकायसभागोत्पत्तौ निकायसभागसम्बन्धे तस्याधिपत्यं व्यवस्थाप्यते, निकायसभागसन्धारणे चाधिपत्यम्; जीवितेन्द्रियवशेन तदूर्ध्वमवस्थानात् । *मनइन्द्रियस्य पुनर्भवसम्बन्ध* इति । क्लिष्टेन पुनर्भवसम्बन्धात् । जीवितेन्द्रियादस्य को विशेषः ? जीविते-न्द्रियस्य अन्तराभव एव सम्बन्धनम्, मन इन्द्रियस्य तूपपत्तिभवेऽपि । समानकालं च जीवितेन्द्रियं निकायसभागेन तत्सम्बन्धनं करोति, मनइन्द्रियं तु भिन्नकालमपि पुनर्भवे तत्सम्बन्धनं करोति । *वशिभावानुवर्तन* इति । चित्तस्य वशिभावमनुवर्तते लोको धर्मो वा । *यथोक्तम्—'चित्तेनायं लोको नीयते'* इति *विस्तरः । गाथायामप्युक्तम्—*

"चित्तेन नीयते लोकः, चित्तेन परिकृष्यते ।
एकधर्मस्य चित्तस्य सर्वधर्मा वशानुगाः ॥"

(सं० नि० १.२.७) इति ।

रागादीनां तदनुशायित्वादिति । तेषु सुखादिषु अनुशायितुं शीलमेषाम्—आलम्बनतः, सम्प्रयोगतो वा । त इमे तदनुशायिनो रागादयः, तद्भावस्तदनु-शायित्वम्, तस्मादिति । यथोक्तम्—"सुखायां वेदनायां रागोऽनुशेते, दुःखायां

१–१. तैर्व्यवदायते—का० ।

दीनामाधिपत्यमित्यपरे। "यस्मात् सुखितस्य चित्तं समाधीयते" ( ) इत्युक्तं[1] सूत्रे[1]।

दुःखोपनिषच्छ्रद्धाषण्णैष्क्रम्याश्रिताः सौमनस्यादय इति वैभाषिकाः।

अपरे पुनराहुः—नैवम्; चक्षुःश्रोत्राभ्यामात्मभावपरिकर्षणं विज्ञाय विषमपरिहारात्। विज्ञाने तु तयोराधिपत्यम्। नापि विज्ञानादन्यरूपदर्शनं शब्दश्रवणं वाऽस्ति; यतस्तयोरसाधारणकारणत्वे पृथगाधिपत्यं युज्येत। तस्मान्नैवमेषामिन्द्रियत्वम् ॥ १ ॥

द्वेषः, अदुःखासुखायां मोहः" ( ) इति। *तैर्हि व्यवदायत* इति। तैर्विशुध्यतीत्यर्थः। तदेवं क्लेशविशुद्धावेषां श्रद्धादीनामाधिपत्यमुक्तं भवति। *व्यवदानेऽपि सुखादीनामाधिपत्यमित्यपरे* इति। न केवलं संक्लेशे सुखादीनामाधिपत्यम्, किं तर्हि? व्यवदानेऽपि—इति अपिशब्दस्यार्थः। *आभिधर्मिकाः* केचिदेवमाहुः। "व्यवदानेऽपि तेषामाधिपत्यमस्ति" ( ) इत्यागममानयन्ति। *यस्मात् 'सुखितस्य चित्तं समाधीयते'* इत्युक्तं *सूत्रे*। *दुःखोपनिषच्छ्रद्धा*। दुःखमुपनिषदस्याः। सेयं श्रद्धा दुःखोपनिषद्, दुःखहेतुकेत्यर्थः। दुःखे सति कस्यचिद् धर्मे रत्नत्रये वा श्रद्धा जायते, प्रव्रज्यां वाभिलषति। *षण्णैष्क्रम्याश्रिताः सौमनस्यादय* इति। षण्णैष्क्रम्याश्रितानि सौमनस्यानि, षण्णैष्क्रम्याश्रितानि दौर्मनस्यानि, षण्णैष्क्रम्याश्रिताः उपेक्षाः। नैष्क्रम्यम्=सास्रवः, अनास्रवो मार्गः। धातोः संसाराद् वा निष्क्रमणं वैराग्यमित्यपरे। यथोक्तं सूत्रे—"चक्षुर्विज्ञेयानि रूपाणि प्रतीत्योत्पद्यते सौमनस्यं नैष्क्रम्याश्रितम्" ( )। नैष्क्रम्यालम्बनमित्यर्थः। नैष्क्रम्यानुकूलमिति वा। एवं "यावन्मनः प्रतीत्य धर्मांश्चोत्पद्यते सौमनस्यं नैष्क्रम्याश्रितम्" ( ) इति। तथा "चक्षुर्विज्ञेयानि रूपाणि प्रतीत्योत्पद्यते दौर्मनस्यं नैष्क्रम्याश्रितम्"। एवं यावन्मनः। तथा "चक्षुर्विज्ञेयानि रूपाणि प्रतीत्योत्पद्यते उपेक्षा नैष्क्रम्याश्रिता।" एवं यावन्मनः। 'नैष्क्रम्यं प्राप्स्यामि' इति कस्यचित् सौमनस्यम्, 'न नैष्क्रम्याय मया यत्नः क्रियते' इति कस्यचिद् दौर्मनस्यम्। कस्यचित् प्रतिसंख्यायोपेक्षा तेषु रूपादिषु भवति।

अपरे पुनराहुरिति सौत्रान्तिकाः। *विज्ञाय विषमपरिहारादिति*। विज्ञानेन विषमपरिहारः क्रियते, न चक्षुःश्रोत्रेणेत्यभिप्रायः। *नापि विज्ञानादन्यद् रूपदर्शनं शब्दश्रवणं वास्तीति*। न रूपदर्शनं ग्रहणव्यतिरिक्तं विचार्यमाणं लभ्यते।

१–१. का० पुस्तके नास्ति।

कथं तर्हि ?

स्वार्थोपलब्ध्याधिपत्यात् सर्वस्य च षडिन्द्रियम् ।

चक्षुरादीनां पञ्चानां स्वस्य **स्वस्यार्थस्योपलब्धावाधिपत्यम्** । मनसः पुनः **सर्वार्थोपलब्धावाधिपत्यम्** । अत एतानि **षट्** प्रत्येकमिन्द्रियम् । ननु चार्थानामप्यत्राधिपत्यम् ? नाधिपत्यम् । अधिकं हि प्रभुत्वम् = आधिपत्यम् । चक्षुषश्चक्षूरूपोपलब्धावधिकमैश्वर्यम्; सर्वरूपोपलब्धौ सामान्यकारणत्वात् तत्पटुमन्दताद्यनुविधानाच्चोपलब्धेः । न रूपस्य; तद्विपर्ययात् । एवं यावत् मनसो धर्मेषु योज्यम् ।

स्त्रीत्वपुंस्त्वाधिपत्यात्तु कायात् स्त्रीपुरुषेन्द्रिये ॥ २ ॥

कायेन्द्रियादेव स्त्रीपुरुषेन्द्रिये पृथक् व्यवस्थाप्येते; नार्थान्तरभूते । कश्चिदसौ कायेन्द्रियभाग उपस्थप्रदेशो यः स्त्रीपुरुषेन्द्रियाख्यां प्रतिलभते;

ग्रहणं च विज्ञानमेवेति नान्यद् भवति । तस्माच्चक्षुःश्रोत्रविज्ञानयोः ससम्प्रयोगयोरुत्पत्तौ यदाधिपत्यमुक्तं तदेव तद् भवति, नान्यत्राधिपत्यमेतदित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

मनसः पुनः सर्वार्थोपलब्धाविति । 'स्वार्थोपलब्ध्याधिपत्यात्' इत्येव सिद्धे 'मनसः सर्वार्थोपलब्धौ' इति वचनं धर्मधातोरसर्वधर्मस्वभावत्वात् । व्याख्यातं चैतत् पुरस्तात् । ननु *चार्थानामप्यत्राधिपत्यमिति* । "द्वयं प्रतीत्य विज्ञानस्योत्पत्तिः" (   ) इति वचनात् । *अधिकं हि प्रभुत्वमाधिपत्यमिति* । अधिकः प्रभुः=अधिपतिः, तद्भाव आधिपत्यमिति । *सर्वरूपोपलब्धौ सामान्यकारणत्वादिति* । नीलपीतादिसर्वरूपोपलब्धौ एकरूपस्य चक्षुषः कारणत्वात् । न तु रूपस्यैकरूपस्य नीलपीतादिसर्वरूपोपलब्धौ कारणत्वम् । न हि नीलरूपं पीतरूपोपलब्धौ कारणं भवति । *तत्पटुमन्दताद्यनुविधानाच्चोपलब्धेरिति* । यस्मादुपलब्धिश्चक्षुरादिपटुमन्दतामनुविधत्ते । तद्यथा—पटुनि चक्षुषि पट्वी तदुपलब्धिः, मन्दे मन्देति । आदिशब्देन अकुशल-कुशल-संवेदना-वेदनानुविधानम् । अकुशले मनसि अकुशलोपलब्धिः, कुशले कुशला, सवेदने सवेदना, अवदेने चावेदनेति । न *रूपस्य* पटुमन्दताद्यनुविधत्ते उपलब्धिः । तेनाह—*तद्विपर्ययादिति* । तस्माच्चक्षुरादीनामधिकमैश्वर्यम्, न रूपादीनाम् ।

"कायात् स्त्रीपुरुषेन्द्रिये" इति । अत्र साधनम्—'कायेन्द्रियस्वभावं स्त्रीपुरुषेन्द्रियम्; स्प्रष्टव्यविज्ञानजनकत्वात्, अस्त्रीपुरुषेन्द्रियस्वभावकायेन्द्रियवत्,

यथाक्रमं **स्त्रीत्वपुंस्त्वयोराधिपत्यात्** । तत्र स्त्रीभावः—स्त्र्याकृतिस्वरचेष्टाभिप्रायाः[1], एतद्धि स्त्रियाः स्त्रीत्वम् । पुंभावः—पुरुषाकृतिः स्वरचेष्टा अभिप्रायाः, एतद्धि पुंसः पुंस्त्वम् ।

निकायस्थितिसंक्लेशव्यवदानाधिपत्यतः ।
जीवितं वेदनाः पञ्च श्रद्धाद्याश्चेन्द्रियं मताः ॥ ३ ॥

निकायसभागस्थितौ जीवितेन्द्रियस्याधिपत्यं संक्लेशे वेदनानाम् । तथा हि—"सुखायां वेदनायां रागोऽनुशेते, दुःखायां प्रतिघः, अदुःखादुखायामविद्या" ( ) इत्युक्तं सूत्रे । **व्यवदाने श्रद्धादीनां पञ्चानाम्** । तथा हि तैः क्लेशाश्च विष्कम्भ्यन्ते[2], मार्गश्चावाह्यते । अत एतेऽपि प्रत्येकमिन्द्रियमिष्टाः ।

आज्ञास्याम्याख्यमाज्ञाख्यमाज्ञातावीन्द्रियं तथा ।
उत्तरोत्तरसम्प्राप्तिनिर्वाणाद्याधिपत्यतः ॥ ४ ॥

प्रत्येकमिन्द्रियमित्युपदर्शनार्थं तथाशब्दः । तत्राज्ञास्यामीन्द्रियस्याज्ञेन्द्रियस्य **प्राप्तावाधिपत्यम्** । आज्ञेन्द्रियस्याज्ञातावीन्द्रियप्राप्तौ आज्ञातावीन्द्रियस्य **परिनिर्वाणे** । न ह्यविमुक्तचित्तस्यास्ति परिनिर्वाणमिति ।

वैधर्म्येण चक्षुरिन्द्रियवत् । *स्त्र्याकृतिस्वरचेष्टाभिप्रायाः* इति । स्त्र्यभिप्रायः पुरुषाभिप्रायो विपर्ययेण । तदेवं सति सत्त्वविकल्प एव स्त्रीपुरुषेन्द्रिययोराधिपत्यम् ॥ २ ॥

निकायसभागस्थितौ जीवतेन्द्रियस्याधिपत्यम् । नतु वैभाषिकवत् । निकायसभागसम्बन्धे तत्र मनस एवाधिपत्यात् । *संक्लेशे वेदनाना*मिति । अत्र वैभाषिकैः सार्धमैकमत्यम् । *तथा हि तैरि*ति । तथा हि–तैः श्रद्धादिभिः *क्लेशाश्च विष्कम्भ्यन्ते* लौकिकमार्गगतै*र्मार्गश्चावाह्यते* निर्वेधभागीयादिगतैः । तदेवं व्यवदानसम्भारे श्रद्धादीनां प्रत्येकमाधिपत्यमुक्तं भवति ॥ ३ ॥

*न ह्यविमुक्तचित्तस्यास्ति परिनिर्वाण*मिति । आज्ञातावीन्द्रियं क्षयज्ञानाद्यनास्रवमिन्द्रियम् । तदेव च विमुक्तं क्लेशविमुक्त्या, सन्तानविमुक्त्या च । तत्प्राप्तस्य निरुपधिशेषनिर्वाणं भवति । तस्मादाज्ञातावीन्द्रियस्य निरुपधिशेषनिर्वाण आधिपत्यं व्यवस्थाप्यते ।

---

१. स्त्र्याकृतिः स्वरचेष्टा अभिप्रायाः—का० । २. विष्कम्भ्यन्ते—का० ।

आदिशब्दोऽन्यपर्यायद्योतनार्थः। कतमोऽन्यः पर्यायः? दर्शनहेयक्लेश-परिहाणं प्रत्याज्ञास्यामीन्द्रियस्याधिपत्यम्। भावनाहेयक्लेशप्रहाणं प्रत्याज्ञेन्द्रियस्य। दृष्टधर्मसुखविहारं प्रत्याज्ञातावीन्द्रियस्य; विमुक्तिप्रीतिसुखप्रतिसंवेदनादिति[1]॥

आधिपत्यादिन्द्रियत्वेऽविद्यादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्? अविद्यादीनामपि हि संस्कारादिष्वाधिपत्यम्, अत एषामपीन्द्रियत्वमुपसंख्यातव्यम्? वागादीनां च; वाक्पाणिपादपायूपस्थानामपि चेन्द्रियत्वमुपसंख्यातव्यम्; वचनादानविहरणोत्सर्गानन्देष्वाधिपत्यात्? न खलूपसंख्यातव्यम्; यस्मादिहेष्टम्—

चित्ताश्रयस्तद्विकल्पः स्थितिः संक्लेश एव च।
संभारो व्यवदानं च यावता, तावदिन्द्रियम्॥ ५॥

तत्र **चित्ताश्रयः** षडिन्द्रियाणि। एतच्च षडायतनं मौलं सत्त्वद्रव्यम्। तस्य **स्त्रीपुरुषविकल्पः** स्त्रीपुरुषेन्द्रियाभ्यां **स्थितिर्जी**वितेन्द्रियेण, **संक्लेशो**

---

*दृष्टधर्मसुखविहारं प्र*तीति विस्तरः। दृष्टो धर्मः दृष्टधर्मः, दृष्टजन्मेत्यर्थः; सुखो विहारः सुखविहारः; दृष्टधर्मे सुखविहारः दृष्टधर्मसुखविहारः। तं प्रत्या-*ज्ञातावीन्द्रियस्याधिपत्यं विमुक्तप्रीतिसुखप्रतिसंवेदनादि*ति। विमुक्तिः= क्लेश-प्रहाणम्, प्रीतिः=सौमनस्यम्, सुखम्=प्रस्रब्धिसुखम्। विमुक्त्या प्रीतिसुखस्य प्रतिसंवेदनं विमुक्तिप्रीतिसुखप्रतिसंवेदनम्, तस्मादिति। तदुक्तं भवति—विमुक्तिप्रीतिसुखप्रतिसंवेदनमेव दृष्टधर्मसुखविहार इति॥ ४॥

वाक्पाणिपादपायूपस्थानामपि चेन्द्रियत्वमुपसंख्यातव्यमिति। *सांख्याः* चक्षुरिन्द्रियादिव्यतिरिक्तानि वागिन्द्रियादीनि कल्पयन्ति - वागिन्द्रियं येन वचनं क्रियते, पाणीन्द्रियं येन किञ्चिद् द्रव्यमादीयते, पादेन्द्रियं येन विहरणं क्रियते, चंक्रमणमित्यर्थः, पाय्विन्द्रियं येन पुरीषोत्सर्गः क्रियते, उपस्थेद्रियं कायेन्द्रियैकदेशव्यतिरिक्तं येनानन्दः सुखविशेषः प्राप्यते। *न खलूपसंख्यातव्यम*विद्यादीनामिन्द्रियत्वम्; येनार्थेन *भगवता* द्वाविंशतिरिन्द्रियाण्युक्तानि; तत्राविद्यादीनामयोगात्।

कोऽसावर्थः? इत्याह—*"चित्ताश्रयस्तद्विकल्पः"* इति। विस्तरः—चित्तस्याश्रयः, तदाश्रयस्य विकल्पः स्थितिः संक्लेशः व्यवदानसम्भारो व्यवदानं चेति। *एतच्च षडायतनं मौलं सत्त्वद्रव्य*मिति। तदितरेषां तदाश्रितत्वात्। तथा हि—षडिन्द्रियाधिपत्यसम्भूतमिन्द्रियाधिष्ठानम्, षड् वा विषया विज्ञान-

---

१. ०सुखसंवेदनादिति—का०।

वेदनाभिः । व्यवदानसम्भरणं पञ्चभिः, व्यवदानं त्रिभिः । अतो नाविद्यादीनामिन्द्रियत्वमिष्टम् ।

प्रवृत्तेराश्रयोत्पत्तिस्थितिप्रत्युपभोगतः ।
चतुर्दश तथान्यानि निवृत्तेरिन्द्रियाणि वा ॥ ६ ॥

मतविकल्पार्थो वाशब्दः। अपरे पुनराहुः—**प्रवृत्तेराश्रयः** षडिन्द्रियाणि । **उत्पत्तिः** स्त्रीपुरुषेन्द्रिये; तत उत्पत्तेः । **स्थितिर्जीवितेन्द्रियम्**; तेनावस्थानात् । **उपभोगो** वेदनादिभिः । अत एतानि **चतुर्दशेन्द्रियाणि** । तेनैव प्रकारेण **निवृत्तेरन्यानि** । श्रद्धादयो[1] हि निवृत्तेराश्रयाः । आज्ञास्यामीन्द्रियं प्रभवः, स्थितिराज्ञेन्द्रियम्, उपभोग आज्ञातावीन्द्रियेणेत्यत एतावन्त्येवेन्द्रियाणि । अत एव चैषामेषोऽनुक्रमः ।

कायाश्च—तदेतदपि सत्त्वद्रव्यमिष्यते, न तु मौलम् । न ह्यधिष्ठानाद्याधिपत्यसम्भूतं षडायतनमिति । *व्यवदानसम्भरणं पञ्चभिरिति* । श्रद्धादिभिः । *व्यवदानं त्रिभिरिति* । अनाज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियादिभिः ॥ ५ ॥

अपरः कल्पः—"*प्रवृत्तेराश्रयोत्पत्तिः*" इति । विस्तरः—प्रवृत्तिपक्षं निवृत्तिपक्षं चाधिकृत्योच्यते । प्रवृत्तेः=संसारस्याश्रयः, उत्पत्तिः, स्थितिः, उपभोगश्च । निवृत्तेरपि निर्वाणस्याश्रयः, उत्पत्तिः, स्थितिः, उपभोगश्च । एतावता च पुरुषार्थपरिसमाप्तिरिति । निरर्थिका तदन्येन्द्रियप्रज्ञप्तिः, भवतामपि पुरुषार्थपरिसमाप्तिः पठ्यते, तस्य शब्दाद्युपलब्धिरादिर्गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरन्त इति ? तत्र षडायतनं मूलसत्त्वद्रव्यभूतं संसरतीति *प्रवृत्तेराश्रयः । उत्पत्तिः स्त्रीपुरुषेन्द्रिय* इति । उत्पद्यतेऽस्या इत्युत्पत्तिः । कस्माद् ? इत्याह–*तत उत्पत्तेः* । कस्य ? षडायतनस्य । मनःकायेन्द्रिययोः साक्षात् ताभ्यामुत्पत्तेश्चक्षुरादीनां चतुर्णां क्रमेणोत्पत्तेः । *स्थितिर्जीवितेन्द्रियेण* षडायतनावस्थानात् । *उपभोगो वेदनादिभिः* । सुखादिभिः । *श्रद्धादयो हि निवृत्तेराश्रया* इति । श्रद्धादीनां प्रतिष्ठाभूतत्वात् । आज्ञास्यामीन्द्रियं *प्रभव* इति । आदिभवः, प्रथमतोऽनास्रवोत्पत्तेः । *स्थिति* राज्ञेन्द्रियम्; प्राबन्धिकत्वात् । *उपभोग* आज्ञातावीन्द्रियेणेति, तेन विमुक्तिप्रीतिसुखप्रतिसंवेदनात् । *अत एतावन्त्येवेन्द्रियाणीति* । नाविद्यादीनामिन्द्रियत्वमिष्टमित्यर्थः । *अत एव चैषामेषोऽनुक्रम* इति । चक्षुरिन्द्रियं यावदाज्ञातावीन्द्रियमिति प्रवृत्तिनिवृत्त्योराश्रयादिभावात् ।

---

१. श्रद्धादीनि—का० ।

वाचस्तु नेन्द्रियत्वम्; वचने शिक्षाविशेषापेक्षत्वात्। पाणिपादस्य चादानविहरणादनन्यत्वात्। तदेव हि तदन्यथा अन्यत्र चोत्पन्नमादानं विहरणं चोच्यते; विनापि च पाणिपादेनादानविहरणादुरगप्रभृतीनाम्।

पायोरपि नेन्द्रियत्वम्; उत्सर्गे गुरुद्रव्यस्याकाशे सर्वत्र पतनात्। वायुना च तत्प्रेरणात्।

उपस्थस्यापि नेन्द्रियत्वम्; आनन्दे स्त्रीपुरुषेन्द्रियकृतं हि तत् सौख्यमिति।

कण्ठदन्ताक्षिवर्त्माङ्गुलिपर्वणामपि चाभ्यवहरणचर्वणोन्मेषनिमेषाकुञ्चनविकाशक्रियास्विन्द्रियत्वं प्रसज्येत, सर्वस्य वा कारणभूतस्य स्वस्यां क्रियायाम्। इत्ययुक्तं वागादीनामिन्द्रियत्वम् ॥ ६ ॥

वाचस्तु नेन्द्रियत्वं वचने शिक्षाविशेषापेक्षत्वात्। जातमात्रो हि बालको विनैव शिक्षया चक्षुषा रूपाणि पश्यति, न त्वेवं वचनं करोति। तस्मादिन्द्रियधर्मातिक्रान्तत्वान्न वाक् इन्द्रियं भवितुमर्हति। जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानस्यैव त्वेतत् कर्मवचनमिति। *पाणिपादस्य चादानविहरणादनन्यत्वादि*ति। पाणिरेव *हि अन्यथान्यत्र चोत्पन्न आदानमुच्यते*। पाद एव चान्यथान्यत्र चोत्पन्नो *विहरण*मिति; कर्माभावात्। स्वात्मनि च वृत्तिविरोधात् न पाणिपादस्येन्द्रियत्वम्। *उरगप्रभृतीनामि*ति। सर्पादीनां पाणिपादं नास्ति, अथ च तेषामादानविहरणं भवति। (इति) न पाणिपादस्येन्द्रियत्वम्। तेषामप्यस्ति सूक्ष्ममिति चेत्? न; साध्यत्वात्।

पायोरपि नेन्द्रियत्वमुत्सर्गे इति। अशुच्युत्सर्गे। *गुरुद्रव्यस्य* यस्य कस्यचिद् *आकाशे* छिद्रे सर्वत्र पायुस्थानादन्यत्रापि पतनात्। गुरुद्रव्यस्य गुरुत्वादेव स्वयं पतनम्, नेन्द्रियकृतम्। *वायुना च तत्प्रेरणादि*ति। वायुना तस्य गुरोरशुचिद्रव्यस्य प्रेरणा। वायोरेव तत् कर्म स्यात्, न पाय्विन्द्रियस्य; तदनुपलब्धेः।

उपस्थस्यापि नेन्द्रियत्वमानन्द इति। कायेन्द्रियैकदेशस्त्रीपुरुषेन्द्रियव्यतिरिक्तकल्पितस्य उपस्थस्य नेन्द्रियत्वमानन्दे। कायेन्द्रियैकदेशभूतस्त्रीपुरुषेन्द्रियकृतं हि तत् क्लिष्टं सौख्यमिति वाक्यार्थः।

*कण्ठदन्ताक्षिवर्त्माङ्गुलिपर्वणामपी*ति। विस्तरः—यदि यथोक्तात् कारणादेतावन्त्येवेन्द्रियाणीति नेष्यते, कण्ठस्याभ्यवहरणे, दन्तस्य चर्वणे, अक्षिवर्त्मन उन्मेषनिमेषे, पर्वणोऽस्थिसन्धिसङ्कोचविकाशक्रियायामिन्द्रियत्वं प्रसज्येत। *सर्वस्य वा कारणभूतस्येति*। विस्तरः—सर्वस्य वा कारणभूतस्य बीजादेः स्वस्यां क्रियायां स्वकार्यक्रियायामङ्कुरादिलक्षणायामिन्द्रियत्वं प्रसज्येतेत्यधि-

तत्र चक्षुरादीनां पुरुषेन्द्रियपर्यन्तानां कृतो निर्देशः। जीवितेन्द्रियस्य विप्रयुक्तत्वाद् विप्रयुक्तेष्वेव (अ० को० २.४५) करिष्यते निर्देशः। श्रद्धादीनां चैत्तेषु (अ० को० २.२४) करिष्यते। सुखादीनामाज्ञास्यामीन्द्रियादीनां च कर्तव्यः। सोऽयं क्रियते—

दुःखेन्द्रियमसाता या कायिकी वेदना

असातेत्युपघातिका, दुःखेत्यर्थः।

कृतम्। यदि यस्य यत्र पुरुषकारोऽस्ति, तस्य तत्रेन्द्रियत्वमिष्यते, स च नियमहेतुः पूर्वोक्तो नेष्यते। तस्मादयुक्तं वागादीनामिन्द्रियत्वम् ॥ ६ ॥

*तत्र चक्षुरादीना*मिति। विस्तरः—तत्रेति वाक्योपन्यासे। *कृतो निर्देश* इति। "तद्विज्ञानाश्रया रूपप्रसादाश्चक्षुरादयः" (अभि० को० १.९), "कायात् स्त्रीपुरुषेन्द्रिये" (अभि० को० २.२), "विज्ञानं प्रतिविज्ञप्तिः" (अभि० को० १ १६) इति। *जीवितेन्द्रियस्ये*ति। "आयुर्जीवितमाधार ऊष्मविज्ञानयोर्हि यः" (अभि० को० २.४५) इत्यत्र। *श्रद्धादीनां चैत्तेष्विति*। "श्रद्धाप्रमादः प्रस्रब्धिः" (अभि० को० २.२५) इत्यत्र प्रदेशे। ननु च वेदनाया अपि कृतो निर्देशः, चैत्तेष्वपि करिष्यते—"वेदनानुभवः" (अभि०को० १.१४) इति, "वेदना चेतना संज्ञा" (अभि० को० २.२४) इति वचनात् ? सत्यम्; सामान्यं रूपं वेदनाया उक्तम्, वक्ष्यते च; विशेषविभागरूपं त्विह विवक्षितमिति 'सुखादीनां कर्तव्यो निर्देशः' इत्याह। आज्ञास्यामीन्द्रियादीनां तर्हि न कर्तव्यः, यस्मान्मनसो लक्षणमुक्तम्, श्रद्धादीनां चैत्तेषु करिष्यते, सुखसौमनस्योपेक्षाणामिह क्रियते ? एषामपि कर्तव्य एव; यस्मान्नवद्रव्यस्वभावत्वमेषां दर्शयितव्यम्। एतस्यां चावस्थायामेतानि नव द्रव्याण्यनाज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियाख्यां लभन्ते, एतस्यामवस्थायामाज्ञेन्द्रियाख्याम्, एतस्यामाज्ञातावीन्द्रियाख्यां लभन्ते— इति स एषामवस्थाविशेषो दर्शयितव्य इत्यतः सूक्तमेतत्— *सुखादीनामाज्ञास्यामीन्द्रियादीनां च कर्तव्य* इति।

"असाता या कायिकी वेदना" इति। 'असाता' इति सातानिवृत्त्यर्थम्। 'कायिकी' इति मानसीनिवृत्त्यर्थम्। तत्र कायाः चक्षुरादयः पञ्च, परमाणुसञ्चयात्मकत्वात्। तत्र काये भवा, कायेन वा आश्रयेण सह चरतीति कायिकी। या *उपघातिका* पञ्चेन्द्रियाश्रया वेदना, तद् *"दुःखेन्द्रियम्"* इत्यवगन्तव्यम्।

सुखम् ।

साता

सुखेन्द्रियं कायिकी **साता** वेदना । शातेत्यनुग्राहिका, सुखेत्यर्थः ।

ध्याने तृतीये तु चैतसी सा सुखेन्द्रियम् ॥ ७ ॥

तृतीये तु ध्याने सैव साता वेदना **चैतसी सुखेन्द्रियम्** । नहि तत्र कायिकी वेदनास्ति; पञ्चविज्ञानकायाभावात् ॥ ७ ॥

अन्यत्र सा सौमनस्यं

तृतीयाद् ध्यानादन्यत्र कामधातौ प्रथमे द्वितीये च ध्याने **सा** चैतसिकी साता वेदना **सौमनस्येन्द्रियम्** । तृतीये तु ध्याने प्रीतिवीतरागत्वात् सुखेन्द्रियमेव सा, न सौमनस्येन्द्रियम् । प्रीतिर्हि सौमनस्यम् ।

असाता चैतसी पुनः ।

दौर्मनस्यम्, उपेक्षा तु मध्या

"*सुखम् साता*" इति । अत्र 'इन्द्रियम्' इत्यनुवर्तते, 'कायिकी' इति च । 'साता' इति ग्रहणमसातानिवृत्त्यर्थम् । तदेतदुक्तं भवति—तत् सुखेन्द्रियम्, या *अनुग्राहिका* पञ्चेन्द्रियाश्रया वेदनेति ।

"*ध्याने तृतीये तु चैतसी सा सुखेन्द्रियम्*" इति । तृतीये तु ध्याने चैतस्यपि साता वेदना सुखेन्द्रियमिति व्यवस्थाप्यते । कस्मात् चैतस्येव साता तत्र गृह्यते, न कायिकी ? इत्यत आह—*न हि तत्र कायिकी वेदनास्ति; पञ्चविज्ञानकायाभावाद्* इति ॥ ७ ॥

तृतीये ध्याने कस्मात् सा न सौमनस्येन्द्रियम् ? अत आह—*तृतीये तु ध्याने* प्रीतिविरागत्वात् *सुखेन्द्रियमेव सा,* न सौमनस्येन्द्रियम् । सातत्वाद्धि सुखमुच्यते, न प्रीतिः; असम्प्रहर्षाकारत्वात् । तथा हि सूत्रे उक्तम्—"प्रीतेर्विरागादुपेक्षको विहरति" इति विस्तरेण यावत् "स्मृतिमान् सुखविहारी तृतीयं ध्यानमुपसम्पद्य विहरति" (   ) इति । सौमनस्यादन्या प्रीतिरिति चेद् ? अत आह—*प्रीतिर्हि सौमनस्यमिति* ।

"*असाता चैतसी पुनः दौर्मनस्यम्*" इति । उपघातिका चैतसिकी वेदना दौर्मनस्यम् ।

"*उपेक्षा तु मध्या*" इति । उपेक्षेन्द्रियं तु या मध्या वेदना (सा) नैव साता नासातेत्यर्थः ।

नैवसातानासाता अदुःखसुखा वेदना मध्येत्युच्यते । सोपेक्षेन्द्रियम् ।

किं कायिकी चैतसिकी ? इत्याह—

उभयी

किं पुनः कारणम्—इयमभिसमस्यैकमिन्द्रियं क्रियते ?

अविकल्पनात् ॥ ८ ॥

चैतसिकं हि सुखदुःखं प्रायेण विकल्पनादुत्पद्यते, न तु कायिकम्; विषयवशादर्हतामप्युत्पत्तेः । अतस्तयोरिन्द्रियत्वेन भेदः । उपेक्षा तु स्वरसेनैवाविकल्पयत[1] एवोत्पद्यते कायिकी चैतसिकी [2]वेत्येकमिन्द्रियं क्रियते । अन्यथा च कायिकं सुखमनुगृह्णाति, अन्यथा चैतसिकम् । एवं दुःखमन्यथा कायिकमुपहन्त्यन्यथा चैतसिकम् । उपेक्षायां नैष[3] विकल्पोऽस्ति, अत उपेक्षणं प्रत्य**विकल्पनादभेदः** ।

दृग्भावनाऽशैक्षपथे नव त्रीणि

'उभयी' इति । उभयावयवावस्था[4] *उभयी* । कायिकी, चैतसिकीत्यर्थः ।

"अविकल्पनात्" इति । अभिनिरूपणविकल्पाभावादित्यर्थः । *प्रायेणे*ति ग्रहणं समाधिजविपाकजप्रीतिसुखपरिवर्जनार्थम् । *न तु कायिकमि*ति । न कायिकं सुखदुःखं विकल्पनादुत्पद्यते, किं कारणम् ? इत्याह—*विषयवशादर्हतामप्युत्पत्तेरिति* । प्रहीणप्रियाप्रियविकल्पानामप्यर्हतां विषयवशेनैव कायिकसुखदुःखोत्पादात् । *अतस्तयोरिन्द्रियत्वेन भेद* इति । तयोः कायिकचैतसिकयोः सुखयोः, दुःखयोश्च इन्द्रियत्वेन भेदः = पृथक्त्वम्—सुखेन्द्रियम्, सौमनस्येन्द्रियम्; दुःखेन्द्रियम्, दौर्मनस्येन्द्रियमिति । *उपेक्षा तु स्वरसेनैव* अनभिसंस्कारेणा*विकल्पयत एव* अनभिरूपयत *एवोत्पद्यते कायिकी चैतसिकी वा* विपाकजा नैष्यन्दिकी वा । तस्माद् *एकमिन्द्रियं क्रियते* इन्द्रियत्वेनाभेद उपेक्षेन्द्रियमिति । *अन्यथा च कायिकमिति* । विस्तरः—अन्येनानुभवरूपविशेषेण *कायिकमुपहन्ति*, अन्येन *चैतसिकमि*ति । *उपेक्षायां नैष विकल्प* इति । एष स्वरूपविशेषलक्षणो विकल्पो नास्ति । अत *उपेक्षणं प्रति* उपेक्षाक्रियां प्रति *अविकल्पनाद्* अस्वभावविशेषादभेदः ॥ ८ ॥

"दृग्भावनाऽशैक्षपथे" इति । दृग्=दर्शनम् । दृशो भावनाया अशैक्षस्य च पन्थाः दृग्भावनाशैक्षपथः, तस्मिन्नेव मार्गत्रये यानि मनःसुखसौमनस्योपेक्षा-

---

१. स्वरसेनाविकल्पयत—का० ।　२. चेत्ये०—का० ।　३. त्वेष—का० ।
४. उभयावयवावस्या—इति मुद्रितः पाठः ।

मनःसुखसौमनस्योपेक्षाः, श्रद्धादीनि च पञ्च—तानि **नवेन्द्रियाणि त्रिषु मार्गेषु त्रीणीन्द्रियाण्युच्यन्ते**—दर्शनमार्गे अनाज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियम्, **भावनामार्गे आज्ञेन्द्रियम्, अशैक्षमार्गे** आज्ञातावीन्द्रियमिति ।

किं कारणम् ? दर्शनमार्गे ह्यनाज्ञातमाज्ञातुं प्रवृत्तः । भावनामार्गे नास्त्यपूर्वमाज्ञेयं तदेव त्वाजानाति शेषानुशयप्रहाणार्थम् । अशैक्षमार्गे त्वाज्ञातमित्यवगम आज्ञातावः, सोऽस्यास्तीति आज्ञातावी । आज्ञातमवितुं शीलमस्येति वा; क्षयानुत्पादज्ञानलाभात् । "दुखं मे परिज्ञातं न पुनः परिज्ञातव्यम्" ( ) इति तथाभूतस्येन्द्रियमाज्ञातावीन्द्रियम् ॥

स्वभावनिर्देशं कृत्वा प्रकारभेदो वक्तव्यः—कति सास्रवाणि, कत्यनास्रवाणि इन्द्रियाणीत्येवमादि । तत्र तावद् यदेतदनन्तरोक्तमाज्ञास्यामीन्द्रियादिकम्, एतत्—

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञाख्यानि नव द्रव्याणि, तानि *दर्शनमार्गे अनाज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियम्, भावनामार्गे आज्ञेन्द्रियम्, अशैक्षमार्गे आज्ञातावीन्द्रिय*मिति व्यवस्थाप्यन्ते, अन्योन्यमपेक्षमाणानि तानि नव द्रव्याणि तत्तन्नाम लभन्ते । "*नव*" इति च कलापान्तरापेक्षयैवमुक्तम् । न त्वेकस्मिन् चित्तकलापे नव द्रव्याणि भवन्ति; सुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणामेकतरस्यैव भावात् । यदि हि स मार्गोऽनागम्यध्यानान्तरचतुर्थध्यानाकाशविज्ञानाकिञ्चन्यायतनभूमिकः, तत्रोपेक्षेन्द्रियमेव; न सुखसौमनस्येन्द्रिये । यदि प्रथमद्वितीयध्यानभूमिकः, तत्र सौमनस्येन्द्रियमेव । यदि तृतीयध्यानभूमिकः, तत्र सुखेन्द्रियमेव, नान्यदिति ।

अनाज्ञातमाज्ञातुं प्रवृत्त इति । अनाज्ञातं सत्यचतुष्टयम्, आज्ञातुम् = वेदितुम्, प्रवृत्तः=आज्ञास्यामीति प्रारब्धः । तस्येन्द्रियमनाज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियम् । अलुक्समासः (पा० सू० ६.३.१४) । आख्यातप्रतिरूपकश्चायम् 'आज्ञास्यामि' इति शब्दः । भावनामार्गे नास्त्यपूर्वमाज्ञेयम्, *तदेव तु सत्यचतुष्टयमाजानाति । शेषानुशयप्रहाणार्थं* भावनाहेयक्लेशप्रहाणार्थम् । तस्याज्ञस्य पुद्गलस्येन्द्रियम् आज्ञेन्द्रियम् । आज्ञमेवेन्द्रियमिति वा । *अशैक्षमार्गे त्वाज्ञातमित्यवगम आज्ञाताव* इति । अर्थकथनमात्रमेतत् । शब्दविग्रहस्त्वेवं कर्तव्यः—आज्ञातमित्यावः आज्ञातावः । अवतेर्घञि रूपमेतद्—आव इति । सोऽस्यास्तीति मत्वर्थीय आज्ञातावी । आज्ञातमवितुं शीलमस्येति वेति ताच्छीलिको णिनिः । *तथाभूतस्येन्द्रियमिति* । तथाभूतस्य पुद्गलस्येन्द्रियम्, आज्ञाताविन इत्यर्थः ॥

अमलं त्रयम् ।

अनास्रवमित्यर्थः । मलानामास्रवपर्यायत्वात् ।

रूपीणि जीवितं दुःखे सास्रवाणि

रूपीणि सप्तेन्द्रियाणि जीवितेन्द्रियं दुःखदौर्मनस्येन्द्रियं चैकान्तसास्रवाणि । **रूपीणि** पुनः सप्त चक्षुश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायस्त्रीपुरुषेन्द्रियाणि रूपस्कन्धसंग्रहात् ।

द्विधा नव ॥ ९ ॥

मनःसुखसौमनस्यापेक्षाः श्रद्धादीनि च पञ्च एतानि **नवेन्द्रियाणि** सास्रवाणि, अनास्रवाण्यपि । अनास्रवाण्येव श्रद्धादीनि—**इत्येके** । उक्तं हि **भगवता**—"यस्येमानि पञ्चेन्द्रियाणि सर्वेण सर्वाणि न सन्ति तमहं बाह्यं पृथग्जनपक्षावस्थितं वदामि" (   ) इति । नेदं ज्ञापकम्; तेषामनास्रवत्वधिकृत्य वचनात् । तथा ह्यार्यपुद्गलव्यवस्थानं कृत्वा 'यस्येमानि' इत्याह ।

"अमलं त्रयम्" इति । अमलमेव त्रयमित्यवधार्यते । ननु चायमनास्रवसास्रवप्रकारभेद उक्तो *धातुनिर्देशे*—"अनास्रवा मार्गसत्यम्" (अभि० को० १. ५) इति, तथा "सास्रवानास्रवा एते त्रयः, शेषास्तु साश्रवाः" (अभि० को० १.३१) इत्यादिवचनात् ? सत्यमुक्तोऽयमेवमादिः प्रकारभेदः, स तु सामान्यरूपेणोक्तः, न भेदरूपेण । अतः शिष्यसुखप्रतिपत्त्यर्थमयमेवमादिप्रकारभेदः प्रतिपदरूपेण पुनरभिधीयत इत्येवमवगन्तव्यम् ।

"द्विधा नव" इति न सूत्रयितव्यम्; एकान्तानास्रवसास्रवनिर्धारणादेव द्विधा नवेति सिद्धेः ? यदि ह्येतानि नवैकान्तेनानास्रवाणि स्युः, एकान्तानास्रवेष्वाज्ञास्यामीन्द्रियादिषु पठ्येरन्; तथैकान्तसास्रवाणि स्युः, एकान्तसास्रवेषु रूपीन्द्रियजीवितदुःखदौर्मनस्येषु पठ्येरन्; न चैवम्, अतो नव द्विधेति सिद्धम् ? अस्त्येतदेवम्, मतान्तरनिवृत्त्यर्थं तु पुनिरदमुच्यते—*"नव द्विधा"* इति । द्विधैव नव नानास्रवाणि. यथैके कथयन्ति, तत्सिद्धये चागममानयन्ति—*यस्येमानीति* । विस्तरः—*सर्वेण सर्वाणि न सन्तीति* । सर्वेण प्रकारेण मृदुमध्याधिमात्रभेदेन । सर्वाणीति पञ्चापि न सन्तीत्यर्थः । *पृथग्जनपक्षावस्थितं वदामीति* वचनात् । अर्थादेतदुक्तं भवति—यस्येमानि सन्ति स आर्य इति । *नेदं ज्ञापकं तेषामनास्रवत्वमधिकृत्येत्याचार्यः* । तथा हि *आर्यपुद्गलव्यवस्थानं कृत्वा यस्येमानीत्याहेति* । कथम् ? "पञ्चेमानि, भिक्षवः, इन्द्रियाणि । कतमानि पञ्च ? श्रद्धेन्द्रियं यावत् प्रज्ञेन्द्रियम् । एषां पञ्चानामिन्द्रियाणां तीक्ष्णत्वात् परिपूर्णत्वा-

पृथग्जनो वा द्विविधः—आभ्यन्तरकश्चासमुच्छिन्नकुशलमूलः, बाह्यकश्च समुच्छिन्नकुशलमूलः। तमधिकृत्याह—"बाह्यं पृथग्जनपक्षावस्थितं वदामि" इति।

उक्तं च सूत्रे—"सन्ति च सत्त्वा लोके जाता लोके वृद्धास्तीक्ष्णेन्द्रिया अपि मध्येन्द्रिया अपि मृद्विन्द्रिया अपि इत्यप्रवर्त्तित एव धर्मचक्रे"। तस्मात् सन्त्येव सास्रवाणि श्रद्धादीनि।

दर्हन् भवति। ततस्तनुतरैर्मृदुतरैरनागामी भवति। ततस्तनुतरैर्मृदुतरैः सकृदागामी। ततस्तनुतरैर्मृदुतरैः स्रोतआपन्नः। ततोऽपि तनुतरैर्मृदुतरैर्धर्मानुसारी। ततस्तनुतरैर्मृदुतरैः श्रद्धानुसारी। इति हि, भिक्षवः, इन्द्रियपारमितां प्रतीत्य फलपारमिता प्रज्ञायते। फलपारमितां प्रतीत्य पुद्गलपारमिता प्रज्ञायते। यस्येमानि पञ्चेन्द्रियाणि सर्वेण सर्वाणि न सन्तीति तमहं बाह्यं पृथग्जनपक्षावस्थितं वदामि" ( ) इति। तदेवमार्यपुद्गलव्यवस्थानं कृत्वा 'यस्येमानि' इत्याह *भगवानिति*।

पृथग्जनो वा द्विविध इति। *आभ्यन्तरकश्च, बाह्यकश्च*। *असमुच्छिन्नकुशलमूल* आभ्यन्तरकः; बौद्धसंगृहीतत्वात्। *समुच्छिन्नकुशलमूलस्तु* बाह्यकः; तद्विपर्ययात्। अत एव च 'बाह्यम्' इति विशेषणम्। इतरथा हि 'पृथग्जनपक्षावस्थितं वदामि' इत्येवावक्ष्यत्।

उक्तं च सूत्र इति। "अथ भगवतोऽभिचाराभिसम्बुद्धस्यैतदभवत्—'अधिगतो मे धर्मो गम्भीरो गम्भीरावभासो दुर्दर्शो दुरवबोधोऽतर्क्योऽतर्कावचरः, सूक्ष्मो निपुणः पण्डितवेदनीयः, तं चाहं परेषामावेदयम्। तं च परे न विजानीयुः। स मम स्याद् विघातः, स्यात् क्लमथः, स्याच्चेतसोऽनुदयः। यं न्वहमेकाकी अरण्ये प्रवणे दृष्टधर्मसुखविहारतायोगमनुयुक्तो विहरेयम्।' अथ ब्रह्मणः सहापतेर्ब्रह्मलोके स्थितस्यैतद् अभवत्—'नश्यति बतायं लोकः, प्रणश्यति बतायं लोकः, यत्रेदानीं कदाचित् कर्हिचित् तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धाः लोक उत्पद्यन्ते, तद्यथोदुम्बरपुष्पम्! तस्य चाद्य भगवतोऽल्पोत्सुकविहारितायां चित्तं क्रामति, न धर्मदेशनायाम्, यं न्वहं गत्वा अध्येषयेयम्।' अथ ब्रह्मा सहापतिस्तद्यथा बलवान् पुरुषः सम्मिञ्जितं बाहुं प्रसारयेत्, प्रसारितं वा सम्मिञ्जयेत्, एवमेव ब्रह्मा सहापतिर्ब्रह्मलोकेऽन्तर्हितो भगवतः पुरस्तात् प्रत्यस्थात्। अथ ब्रह्मा तस्यां वेलायां गाथामभाषत—

'प्रादुर्बभूव मगधेषु पूर्वं धर्मो ह्यशुद्धः समलानुबद्धः।
अपावृणीष्व अमृतस्य द्वारं वदस्व धर्मं विरजं निरञ्जणम्॥'

पुनश्चोक्तम्—"यावच्चाहमेषां पञ्चानामिन्द्रियाणां समुदयं चास्तगमं च स्वादं चादीनवं च निस्सरणं च यथाभूतं नाध्यज्ञासिषं न तावदहमस्मात् सदेवकाल्लोकाद्" (   ) इति विस्तरः। न चानास्रवाणामेष[1] परीक्षाप्रकारः ॥ ९ ॥

कतीन्द्रियाणि विपाकः ? कति न विपाकः ? एकान्तेन तावत्—

विपाको जीवितं

अथ यदर्हन् भिक्षुरायुःसंस्कारान् स्थापयति तज्जीवितेन्द्रियं विपाकः ? **शास्त्रे** (ज्ञा० प्र० १२, १४) उक्तम्—"कथमायुःसंस्कारान् स्थापयति ? अर्हन् भिक्षुः ऋद्धिमांश्चेतोवशित्वं प्राप्तः संघाय वा पुद्गलाय वा पात्रं वा चीवरं वा अन्यतमान्यतमं वा श्रामणकं जीवितपरिष्कारं वा दत्त्वा तत् प्रणिधाय प्रान्त-

---

अथ भगवानस्यां वेलायाम् इमे गाथे अभाषत—

'कृच्छ्रेण मे अधिगतो ब्रह्मन् खिलां प्रविदाल्य।
भवरागपरीतैश्च नायं धर्मः सुसम्बोधः ॥
प्रतिस्रोतोपमं मार्गं गम्भीरमतिदुर्दृशम्।
न द्रक्ष्यन्ति रागरक्तास्तमःस्कन्धेन चावृताः ॥'

ब्रह्मावोचत्—'सन्ति, भदन्त, सत्त्वा लोके जाता लोके वृद्धास्तीक्ष्णेन्द्रिया अपि मध्येन्द्रिया अपि मृद्विन्द्रिया अपि इत्यप्रवर्तित एव स्वधर्मचक्रे" (म० व० १. ५. ७–८) इति। विस्तरः—इन्द्रियाणि श्रद्धादीनि, यस्ते भव्या उक्ताः। यस्माद् "अप्रवर्त्तितेऽपि धर्मचक्रे सन्ति तीक्ष्णेन्द्रियाः" इत्याद्युक्तम्, तस्मात् *सन्त्येव सास्रवाणि श्रद्धादीनीति*। *सदेवकाल्लोकादि*ति। विस्तरः—"न तावदहं अस्मात् सदेवकाल्लोकात् समारकात् सब्रह्मकात् सश्रमणब्राह्मणिकायाः प्रजायाः सदेवमानुषाया मुक्तो निःसृतो विसंयुक्तो विप्रमुक्तो विपर्यासापगतेन चेतसा बहुलं व्यवहार्षम्" इति विस्तरवचनम्। *न चानास्रवाणामेष परीक्षाप्रकार* इति। न ह्यनास्रवाणामास्वाद आदीनवो निःसरणं वा युज्यते ॥ ९ ॥

अर्हन्निति। नानागामी; क्लेशविमुक्तसन्तानत्वात्। *ऋद्धिमानिति*। प्राप्ताभिज्ञः। चेतोवशित्वं प्राप्त इति असमयविमुक्तः। *जीवितपरिष्कार*मिति। जीविताय परिष्कारः तदनुगुणत्वात्। *दत्त्वा तत्प्रणिधायेति*। तदायुः प्रणिधाय चेतसि कृत्वेत्यर्थः। कथम् ? इत्याह—*यन्मे भोगविपाकं कर्म तदायुर्विपाकं भवतु इति*।

---

१. चानास्रवाणां धर्माणा०—का०।

कोटिकं चतुर्थं ध्यानं समापद्यते। स तस्मात् व्युत्थाय चित्तमुत्पादयति वाचं च भाषते--'यन्मे भोगविपाकं कर्म[1] तदायुर्विपाकं[2] भवतु' इति तस्य यत् भोगविपाकं तदायुर्विपाकं भवति।

येषां पुनरयमभिप्रायः—विपाकोच्छेष विपच्यत इति। त आहुः-"पूर्वजातिकृतस्य कर्मणो विपाकोच्छेषम्। स भावनाबलेनाकृष्य प्रतिसंवेदयते" ( ) इति। कथमायुसंस्कारानुत्सृजति? तथैव दानं दत्त्वा प्रणिधाय प्रान्तकोटिकं चतुर्थं ध्यानं समापद्यते—'यन्मे आयुर्विपाकं तद् भोगविपाकं भवतु' इति। तस्य तथा भवति।

भदन्तघोषकस्त्वाह—"तस्मिन्नेव आश्रये रूपावचराणि महाभूतानि ध्यानबलेन सम्मुखीकरोत्यायुषोऽनुकूलानि वैरोधिकानि च। एवमायुःसंस्कारान् स्थापयति, एवमुत्सृजति" ( ) इति।

एवं तु भवितव्यम्—समाधिप्रभाव एव स तेषां तादृशो येन पूर्वकर्मजं[3] स्थितिकालावेधमिन्द्रियमहाभूतानां व्यावर्त्तयन्ति[4], अपूर्वं च समाधिजमावेधमाक्षिपन्ति। तस्मान्न तज्जीवितेन्द्रियं विपाकम्, ततोऽन्यत् तु विपाकः।

---

*प्रान्तकोटिक*मिति। "वृद्धिकाष्ठागतम्" (अभि० को० ७.४१) इति लक्षणमस्य वक्ष्यते। *चित्तमुत्पादयति, वाचं च भाषते* इति। चित्तवाचावपि तत्सिद्धये कुर्यात्। नैककारणसाध्यं हि कार्यम्, तदनेन विपाक एव जीवितेन्द्रियमिति दर्शयति। *यन्मे भोगविपाकं कर्म तदायुर्विपाकदायि भव*त्विति। ध्यानभावनाबलं तु तस्या आकर्षकमिति।

विपाकोच्छेषं विपच्यत इति। अकालमरणेनापरिसमाप्तफलस्य त्यक्तस्य जन्मान्तकर्मणो भावनाबलेन विपाकोच्छेषमाकृष्य प्रतिसंवेदयते। तेषां तादृश इति। तेषाम्=योगिनाम्।

*पूर्वकर्मजं स्थितिकालावेध*मिति। पूर्वस्मिन् जन्मनि कर्म पूर्वकर्म, ततो जातः पूर्वकर्मजः, स्थितिरिन्द्रियं महाभूतानां प्रवाहः, स्थितेः कालः स्थितिकालः, तस्यावेधः आक्षेपः। स्थितिकालावेधस्तावत् संस्कारक्षणानुबन्धसामर्थ्यमाक्षेपः, तेन ह्यसौ स्थितिकाल आविध्यते। तं पूर्वकर्मजं स्थितिकालावेधमिन्द्रियमहाभूतानां व्यावर्तयन्ति योगिनः, *अपूर्वं च समाधिजमागन्तुकमाक्षिपन्ति*।

---

१. का० पुस्तके नास्ति। २. तदायुर्विपाकदायि—का०।
३. पूर्वकर्मजं च—का०। ४. व्यावर्तयन्ते—पाठा०।

प्रश्नात् प्रश्नान्तरमुपजायते—किमर्थमायुःसंस्कारानधितिष्ठन्ति ? परहितार्थम्, शासनस्थित्यर्थं च[1]। ते ह्यात्मनः क्षीणमायुः पश्यन्ति, न च तत्रान्यं शक्तं पश्यन्ति।

अथ किमर्थमुत्सृजन्ति ? अल्पं च परहितं जीविते पश्यन्ति रोगादिभूतं[2] चात्मभवम्। यथोक्तम्—

"सुचीर्णे ब्रह्मचर्येऽस्मिन् मार्गे चैव सुभाविते।
तुष्ट आयुःक्षयात् भवति रोगस्यापगमे यथा ॥" इति।

अथैतदायुःसंस्काराणां स्थापनार्थमुत्सर्जनं वा क्व कस्य च[3] वेदितव्यम् ? मनुष्येष्वेव त्रिषु द्वीपेषु स्त्रीपुरुषयोरसमयविमुक्तस्यार्हतः प्रान्तकोटिकध्यानलाभिनः। तस्य हि समाधौ च[4] वशित्वम्। क्लेशैश्चानुपस्तब्धा सन्ततिः। सूत्र उक्तम्—"भगवान् जीवितसंस्कारानधिष्ठायायुःसंस्कारानुत्सृष्टवान्।"

तेषां को विशेषः ? न कश्चिदित्येके। तथा ह्युक्तम्—"जीवितेन्द्रियं कतमत् ? त्रैधातुकमायुः (मू० शा०) इति।

पूर्वकर्मफलमायुसंस्काराः, प्रत्युत्पन्नकर्मफलं जीवितसंस्कारा इत्यपरे।

प्रश्नात् प्रश्नान्तरमुपजायत इति। 'अथ यदर्हन् भिक्षुरायुःसंस्कारान् स्थापयति तज्जीवितेन्द्रियं कस्य विपाकः' इत्यस्मात् प्रश्नात् *किमर्थमायुःसंस्कारानधितिष्ठन्ती*ति प्रश्नान्तरम्। *परहितार्थं शासनस्थित्यर्थं* चेति। परहितार्थमेव बुद्धाः भगवन्तः, शासनस्थित्यर्थमेव श्रावकाः। *रोगादिभूतं* चात्मभावमिति। रोगगण्डशल्यादिभूतम्, त्रिदुःखतायोगात्।

क्व कस्य चेति। 'क्व' इत्यस्य प्रश्नविसर्जनम्—*मनुष्येष्वेव त्रिषु द्वीपेष्विति*। 'कस्य' इत्यस्य विसर्जनम्—*स्त्रीपुरुषयोरसमयविमुक्तस्यार्हतः प्रान्तकोटिध्यानलाभिन* इति। *तस्य ही*ति। विस्तरः—*समाधौ च वशित्वं* प्रान्तकोटिकध्यानलाभिनः; तीक्ष्णेन्द्रियत्वात्। *क्लेशैश्चानुपस्तब्धा सन्ततिः*; निरवशेषक्लेशप्रहाणात्। दृष्टिप्राप्तस्य यद्यपि समाधौ वशित्वमस्ति, न तु तस्य क्लेशैरनुपस्तब्धा सन्ततिः। समयविमुक्तस्य यद्यपि क्लेशैरनुपस्तब्धा सन्ततिः, न तु समाधौ वशित्वम्। असमयविमुक्तस्य तूभयमस्ति।

---

१. वा—का०। २. रोगाभिभूतं—का०।
३. वा—का०। ४. का० पुस्तके नास्ति।

यैर्वा निकायसभागस्थितिस्त आयुःसंस्काराः । यैस्तु कालान्तरं जीवति ते जीवितसंस्कारा इति ।

बहुवचनं बहूनामायुर्जीवितसंस्काराणाम्[1] उत्सर्जनाधिष्ठात् । न ह्येकस्य क्षणस्योत्सर्जनमधिष्ठानं चास्ति । न च कालान्तरस्थावरमेकमायुर्द्रव्यं न भवतीति द्योतनार्थमित्येके ।

बहुष्वेव संस्कारेष्वायुराख्या । नैकमायुर्नाम द्रव्यमस्ति; अन्यथा हि नैव संस्कारग्रहणमकरिष्यदित्यपरे ।

किमर्थं पुनर्भगवता आयुसंस्कारा उत्सृष्टाश्च, अधिष्ठिताश्च ? मरणवशित्वज्ञापनार्थमुत्सृष्टाः, जीवितवशित्वज्ञापनार्थमधिष्ठिताः—त्रैमास्यमेव नोर्ध्वम्; विनेयकार्याभावात् । यच्चापि तत् प्रतिज्ञातम्—"एवम्भावितैरहं चतुर्भिर्ऋद्धिपादैराकाङ्क्षन् कल्पमपि तिष्ठेयम्, कल्पावशेषमपि" ( ) इति, तस्यापि सम्पादनार्थम् ।

बहुवचनमिति । जीवितसंस्कारानिति यद्वचनं तद् बहुवचनम् । कस्माद् ? इत्याह—*बहूनामिति* । विस्तरः—बहूनां सन्तानवर्तिनां *जीवितसंस्काराणामुत्सर्जनाधिष्ठानात्* । न ह्येकस्य क्षणस्य उत्सर्जने अधिष्ठाने वा प्रयोजनमस्ति; प्रवाहेण परकार्याभिनिष्पादनात् । एकस्य च क्षणस्यापीडाकरत्वात् । *न च कालान्तरस्थावरमिति* । कालान्तरस्थानशीलं कालान्तरस्थावरम् = अक्षणिकम् । तच्चैतद् *आयुर्द्रव्यं न भवतीति द्योतनार्थं बहुवचनमित्येके* ।

बहुष्वेव संस्कारेष्विति । सौत्रान्तिकानामयं पक्षः । एकस्मिन्नपि क्षणे बहवस्ते संस्काराः, येष्वायुरिति प्रज्ञप्तिः । *नैकमायुर्नाम द्रव्यमस्ति* । ते च संस्काराः पञ्चस्कन्धस्वभावाः, चतुःस्कन्धस्वभावा वा द्रष्टव्याः । *अन्यथा हि नैव संस्कारग्रहणमकरिष्यत्* । एवं तु वक्तव्यमभविष्यत्—'भगवान् जीवितान्यधिष्ठायायूंष्युत्सृष्टवान्' इति ।

मरणवशित्वज्ञापनार्थमिति । मरणे वशित्वमस्तीति । *त्रैमास्यमेव नोर्ध्वमिति* । त्रयो मासाः समाहृतास्त्रिमासम्, त्रिमासमेव त्रैमास्यम् । अत्र "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" (पा० सू० २.३.५) इति द्वितीया भवति । नोर्ध्वं त्रैमास्याद्; *विनेयकार्याभावात्* सुभद्रावसानत्वात् बुद्धकार्यस्य । *तस्यापि सम्पादनार्थमिति* ।

---

१. जीवितसंस्कारक्षणानाम्—का० ।

स्कन्धमरणमारयोर्निर्जयार्थमिति वैभाषिकाः। बोधिमूले क्लेशदेवपुत्रमारौ निर्जिताविति।

निष्ठितमानुषङ्गिकम् ॥

प्रकृतमेवारभ्यते—

द्वेधा द्वादश

कतमानि द्वादश ?

अन्त्याष्टकादृते।

दौर्मनस्याच्च

अन्त्यमष्टकं श्रद्धादीनि **दौर्मनस्यं** च वर्जयित्वा।

जीवितेन्द्रियादन्यानि द्वादश द्विविधानि इन्द्रियाणि[1]—विपाकश्चाविपाकश्च। तत्र चक्षुरादीनि सप्तौपचयिकानि अविपाकः, शेषाणि विपाकः। मनोदुःखसुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणि कुशलक्लिष्टानि[2], तान्यविपाकः[2]। ऐर्यापथिकशैल्पस्थानिक-

---

प्रतिज्ञातसम्पादनार्थम्। अन्यथा वचनमात्रं स्यादिति। *कल्पावशेषः।* कल्प एकः सकलः, कल्पाधिकः कल्पः सातिरेक इत्यर्थः।

*स्कन्धमरणमारयोरि*ति। चत्वारो माराः—देवपुत्रमारः, क्लेशमारः, स्कन्धमारः, मरणमारश्चेति। तत्र प्रथमे यामे देवपुत्रमारो निर्जितः। द्वितीये यामे दिव्येन चक्षुषा लोकं व्यवलोक्य तृतीये यामे क्लेशमारो निर्जितः। *वैशाल्यां* तु त्रैमास्यं जीवितसंस्कारानधिष्ठाय आयुःसंस्कारानुत्सृष्टवान्। स्कन्धमारनिर्जयार्थमुत्सृष्टाः स्कन्धाः, तेषूत्सृष्टेषु मर्तव्यं स्यात्। अतो मरणमारनिर्जयार्थमधिष्ठिता इति *वैभाषिकाः*।

निष्ठितमानुषङ्गिकं यत् प्रश्नात् प्रश्नान्तरमुपजातम् ॥

"*द्वेधा द्वादश*" इति। द्वेधैव द्वादश एवेत्यवधार्यते। ऋते अन्त्यादष्टकाच्छ्रद्धादिकादाज्ञातावीपर्यन्ताद्।

"*दौर्मनस्याच्च*"। *जीवतेन्द्रियादेकान्तविपाकादन्यानि* द्वादशेन्द्रियाणि विपाकश्च, अविपाकश्च। *तत्र* चक्षुरादीनि पुरुषेन्द्रियावसानानि सप्त स्वप्राद्यभिनिर्वृत्तानि *औपचयिकान्यविपाकः*। *मनोदुःखसुखमिति* विस्तरः। यानि मनआदीनि *कुशलक्लिष्टानि तान्यविपाकः*। यानि च यथायोगमैर्यापथिक-शैल्प-

---

१. का० पुस्तके नास्ति। २–२. कुशलक्लिष्टान्यविपाकः—का०।

नैर्माणिकानि च यथायोगम्। शेषाणि विपाकः। जीवितेन्द्रियं चक्षुरादीनि द्वादश हित्वा शेषाण्यविपाक इति सिद्धम्।

यदि दौर्मनस्येन्द्रियं न विपाक इति, सूत्रं कथं नीयते—"त्रीणि कार्याणि—सौमनस्यवेदनीयं कर्म, दौर्मनस्यवेदनीयं कर्म, उपेक्षावेदनीयं कर्म" इति? सम्प्रयोगवेदनीयतामधिकृत्योक्तम्। दौर्मनस्येन सम्प्रयुक्तं कर्म दौर्मनस्यवेदनीयम्, यथा—सुखसम्प्रयुक्तः स्पर्शः सुखवेदनीयः।

सौमनस्योपेक्षावेदनीये अपि तर्हि कर्मणी एवं भविष्यतः? यथेच्छसि तथाऽस्तु। सम्प्रयोगेऽपि न दोषः, विपाकेऽपि न दोषः। अगत्या ह्येतदेवं गम्येत।

पस्थानिक-नैर्माणिकस्वभावानि अव्याकृतानि, तान्यविपाकः। *यथायोग*मिति विशेषणमैर्यापथिकादीनां मानसत्वेन दुःखेन्द्रियासम्भवात्, सुखसौमनस्ययोश्च क्वचिदसम्भवात्। तत्र कामधातावैर्यापथिकं मनइन्द्रियं तत्सम्प्रयुक्ते च सौमनस्योपेक्षेन्द्रिये अविपाकः। रूपधातावैर्यापथिकं मनइन्द्रियमविपाकः, वेदनेन्द्रियं च तत्सम्प्रयुक्तं यथाभूमि। नैर्माणिकं पञ्चभूमिकम्, तत्र चोपेक्षेन्द्रियमेवाविपाकः। "ऐर्यापथिकशैल्पस्थानिकनैर्माणिकानि नित्यमुपेक्षेन्द्रियेण सम्प्रयुक्तानि" इति *भदन्तानन्तवर्मा*। *शेषाणि विपाक* इति। कुशलक्लिष्टैर्यापथिक-शैल्पस्थानिक-नैर्माणिकस्वभावेभ्योऽन्यानि मनइन्द्रियादीनि विपाकजानि विपाकः। *शेषाण्यविपाक इति सिद्धमि*ति। जीवितेन्द्रियं द्वादशचक्षुरादीनि हित्वा तदवधारणादेव शेषाण्यविपाक इति सिद्धम्। कतमानि पुनस्तानि? दौर्मनस्येन्द्रियं न विपाकः; कुशलाकुशलत्वात्। तथा हि वक्ष्यति—"तत्त्वेकं सविपाकम्" इति। श्रद्धादीन्यष्टकं कुशलमित्यविपाकः; "विपाकोऽव्याकृतो धर्मः सत्त्वाख्यः" (अभि० २.५७) इति विपाकलक्षणाभावात्।

यदि दौर्मनस्येन्द्रियं न विपाक इति। अनेनागमविरोधं दर्शयति। *सम्प्रयोगवेदनीयतामधिकृत्येति*। वेदनीयं वेदना, दौर्मनस्यं वेदनीयमस्मिन्निति दौर्मनस्यवेदनीयं कर्म। *सौमनस्योपेक्षावेदनीये अपी*ति। सम्प्रयोगमात्रवचनाद् दौर्मनस्यवत् सौमनस्योपेक्षे अपि न विपाकः प्राप्नुत इति परस्याभिप्रायः। *सम्प्रयोगेऽपि न दोषो विपाकेऽपीति*। सौमनस्यं वेदनीयमस्मिन् सौमनस्यवेदनीयं कर्म। तथा सौमनस्यं विपाकत्वेन वेदनीयमस्य सौमनस्यवेदनीयं कर्मेति। *अगत्या ह्येतदेवं गम्येत* इति। यदि दौर्मनस्यं युक्त्या परिच्छिन्नं न विपाक इति, तत एवमगत्याऽऽख्यायेत—सम्प्रयोगवेदनीयतामधिकृत्योक्तमिति।

का पुनरत्र युक्तिः—दौर्मनस्यं न विपाक इति ? दौर्मनस्यं हि परिकल्पविशेषैरुत्पाद्यते च, व्युत्पाद्यते[1] च, व्युपशाम्यते च । न चैवं विपाकः । सौमनस्यमप्येवं न स्याद् विपाकः । यदि तर्हि दौर्मनस्यं विपाकः स्याद्, आनन्तर्यकारिणां तन्निमित्तं दौर्मनस्योत्पादात्तत्कर्म विपक्वं स्यात् । सौमनस्यमप्येवम् । यदि सौमनस्यं विपाकः स्यात्, पुण्यकारिणां तन्निमित्तं सौमनस्योत्पादात् तत्कर्म विपक्वं स्यात् । वीतरागादीनां[2] तर्हि दौर्मनस्यासम्भवात् । न चैवं विपाकः । सौमनस्यमप्येषामव्याकृतं कीदृशं विपाकः स्यात् ? यादृशं तादृशमस्तु । सति तु सम्भवे सौमनस्यस्यास्ति विपाकावकाशः, न दौर्मनस्यस्य । सर्वथाऽप्यसमुदाचारादिति[3] नास्त्येवं दौर्मनस्यं विपाक इति **वैभाषिकाः** ।

तेनाह—*का पुनरत्र युक्तिर्दौमनस्यं न विपाक* इति । अथ वा अगत्या ह्येतदेवं गम्येत—क्वचित् सम्प्रयोगवेदनीयता, क्वचित् विपाकवेदनीयतेति । ब्रूयास्त्वं सर्वत्रैव तर्हि सम्प्रयोगवेदनीयतेति ? अत एतदन्तराभिप्रायमभिसमीक्ष्याह—का पुनरत्र युक्तिः—दौर्मनस्यं न विपाक इति । *दौर्मनस्यं ही*ति । अनिष्टचिन्तनादिकैः *परिकल्पविशेषैरुत्पाद्यते च, व्युत्पाद्यते च, व्युपशाम्यते च । सौमनस्यमप्येव*मिति । परिकल्पविशेषैरिष्टचिन्तनादिभिरुत्पाद्यते च, व्युपशाम्यते च । *वीतरागादीनां तर्ही*ति । यस्माद् वीतरागादीनां दौर्मनस्यं व्यावर्तते । न हि चक्षुरादिको विपाकभूतो वीतरागादीनां व्यावर्तते, दौर्मनस्यं तु व्यावर्तते । वचनाद् दौर्मनस्येन कामवीतरागोऽसमन्वागत इति । *सूत्रे*ऽप्युक्तम्—"अवीतरागस्य द्विशल्या वेदनोक्ता—कायिकं दुःखं प्रतिसंवेदयते, चैतसिकं च दौर्मनस्यम्" इति । वचनाद् वीतरागस्य च एकशल्या कायिमेव दुःखं प्रतिसंवेदयत इति । *सौमनस्यमप्येषा*मिति । विस्तरः—वीतरागाणामव्याकृतं विपाकरूपं सौमनस्यं कीदृशं स्यात् ! समापत्तिसंगृहीतं तेषां सौमनस्यं सम्भवति, तच्च कुशलत्वान्न विपाकः, अतो वक्तव्यम्—कीदृशं तेषां सौमनस्यं विपाक इति । *यादृशं तादृशमस्त्विति* । अपरिच्छिद्यमानमपि तदस्त्येवेति दर्शयति—तस्यास्ति *विपाकावकाशो न दौर्मनस्यस्य* । *सर्वथाप्यसमुदाचारात्* समापत्त्यवस्थायामपि, असमापत्त्यवस्थायामपीति । अतो न *विपाक* इति सिद्धम् ।

---

१. —का० पुस्तके नास्ति ।

२. वीतरागाणां—का० ।

३. सर्वथाऽसमु०—का० ।

तत्र जीवितेन्द्रियाष्टमानि सुगतौ कुशलस्य विपाकः, दुर्गतावकुशलस्य। मनइन्द्रियमुभयोरुभयस्य। सुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणि कुशलस्य। दुःखेन्द्रियमकुशलस्य। सुगतावुभयव्यञ्जनस्याकुशलेन तत्स्थानप्रतिलम्भः। न त्विन्द्रियस्य कुशलाक्षेपात्।

गतमेतद् ॥

इदं नु वक्तव्यम्—कतीन्द्रियाणि सविपाकानि ? कत्यविपाकानि ? यदेतत् दौर्मनस्यमनन्तरोक्तम्

तत्त्वेकं सविपाकं

तदेकं सविपाकमेव। तुशब्द एवकारार्थो भिन्नक्रमश्च वेदितव्यः। न हि तदव्याकृतमस्ति, नाप्यनास्रवम्; असमाहितत्वात्। अतो नास्त्यविपाकं दौर्मनस्यम् ॥

दश द्विधा ॥ १० ॥

मनइन्द्रियमुभयोरुभयस्येति। उभयोः=सुगतिदुर्गत्योः। उभयस्य=कुशलाकुशलस्य। विपाक इत्यधिकारः। इदमुत्सृष्टम्—जीवितेन्द्रियाष्टमानि सुगतौ कुशलस्य विपाक इति, तत्र कथमुभयव्यञ्जनमासाधुसम्मतं कुशलस्य विपाकः ? इत्याह—*सुगतावुभयव्यञ्जनस्याकुशलेन* तत्स्थानप्रतिलम्भ इति। स्थानमस्य भ्रष्टम्, अतोऽस्याकुशलेन प्रतिलम्भो विप्रयुक्तो धर्मः। उभयं तु व्यञ्जनं कुशलस्यैव विपाक इत्यभिप्रायः।

"तत्त्वेकं सविपाकम्" इति। तदेकं सविपाकमेवेत्यर्थः। तेनाह—*तुशब्द एवकारार्थो भिन्नक्रमश्चेति*। भिन्नस्थान इत्यर्थः। 'तदेकं सविपाकं तु' इति हि क्रमो न भिन्नः स्यात्। श्लोकबन्धानुगुण्येन त्वेवमुक्तम्। *न हि तदव्याकृतमिति*। सविपाकमेवेति अवधारणे युक्तिं दर्शयति। द्वे हि वस्तुनी अविपाके इष्येते—अव्याकृतम्, अनास्रवं च। विकल्पविशेषोत्पाद्यत्वान्न तदव्याकृतम्, *असमाहितत्वाच्च* नानास्रवम्। अव्याकृतं हि पूतिबीजवन्न विपाकदानाय समर्थम्। अनास्रवं तु तृष्णानभिष्यन्दितत्वान्नालं विपाकदानाय, अनभिष्यन्दितसारबीजवत्। पारिशेष्यादकुशलं वा भवेत्, कुशलसास्रवं वा। *अतः* सविपाकमेव, नास्त्यविपाकमेव, *नास्त्यविपाकं दौर्मनस्यम्*।

"दश द्विधा" इति। दशैव द्विधा, द्विधैव च दश इत्यवधारणम्। द्विधेति सविपाकाविपाकानि ॥ १० ॥

सविपाकानि, अविपाकानि च ।

कतमानि दश ?

मनोऽन्यवित्तिश्रद्धादीनि

अन्यवित्तिग्रहणात् दौर्मनस्यादन्यत् वेदितं गृह्यते । **श्रद्धादीनि** श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञाः । तत्र मनःसुखसौमनस्योपेक्षा अकुशलाः कुशलाः सास्रवाश्च सविपाकाः । अनास्रवा अव्याकृताश्चाविपाकाः । दुःखेन्द्रियं कुशलाकुशलं सविपाकम् । अव्याकृतमविपाकम् । श्रद्धादीनि सास्रवाणि सविपाकानि । अनास्रवाण्यविपाकानि । अन्यदविपाकमिति सिद्धम् ॥

कति कुशलानि ? कत्यकुशलानि ? कत्यव्याकृतानि ? एकान्तेन तावत्—

अष्टकं कुशलं

पञ्च श्रद्धादीनि, त्रीणि चाज्ञास्यामीन्द्रियादीनि ।

द्विधा ।

दौर्मनस्यं

कुशलं च, अकुशलं च ।

मनोऽन्या च वित्तिस्त्रेधा

"*मनोऽन्यवित्तिश्रद्धादीनि*" इति । मनश्च अन्यवित्तयश्च श्रद्धादीनि चेति । वित्तिः=वेदना । अन्यग्रहणेन दौर्मनस्यवर्जितं गृह्यते; दौर्मनस्यस्योक्तत्वात् । *श्रद्धादीनि श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञाः* । गृह्यन्त इत्यधिकृतम् । *अन्यदविपाकमिति* । यथोक्तदौर्मनस्याद्यवधारणाज्जीवितं रूपीणि च सप्तेन्द्रियाणि, आज्ञास्यामीन्द्रियादीनि च त्रीण्यविपाकानी*ति सिद्धम्* । अव्याकृतत्वादनास्रवत्वाच्च यथाक्रमम् ।

"*अष्टकं कुशलम्*" इति । अष्टकं कुशलमेवेत्यवधारणम् ।

"*द्विधा दौर्मनस्यम्*" इति । द्विधैव दौर्मनस्यम्, दौर्मनस्यं च द्विधेत्यवधारणम् । द्विधेति कुशलं च, अकुशलं च । अन्यदपि द्वैधमस्ति—कुशलञ्च अव्याकृतं च, अकुलं च अव्याकृतं चेति, तत् कथमिदमवधार्यते—कुशलं च अकुशलं चेति ? व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः । अथ वा—दौर्मनस्यं सविपाकमेवेति निर्धारितम् । तस्मादिदमेव द्वैधं भवति, नान्यद् ।

"*अन्यां च वित्तिः*" इति । दौर्मनस्यवर्जं वेदनाचतुष्टयम्, तस्योक्तत्वात् ।

कुशलाकुशलान्याकृतानि ।

अन्यदेकधा ॥ ११ ॥

किञ्चिदन्यत् । जीविताष्टमं चक्षुरादि । **एतदव्याकृतमेव ॥**

कतमदिन्द्रियं कतमधात्वाप्तमेषामिन्द्रियाणाम् ?

कामाप्तममलं हित्वा

कामप्रतिसंयुक्तं तावदिन्द्रियं वेदितव्यम् । एकान्तानास्रवमाज्ञास्यामीन्द्रियादित्रयं **हित्वा** । तद्धयप्रतिसंयुक्तमेव ।

रूपाप्तं स्त्रीपुमिन्द्रिये ।

दुःखे च हित्वा

'अमलं च' इति वर्त्तते । **दुःखे** इति दुःखदौर्मनस्ये । तत्र मैथुनधर्मवैराग्यादशोभाकरत्वाच्च रूपधातौ स्त्रीपुरुषेन्द्रिये न स्तः ।

"*त्रेधा*" इति । *कुशलाकुशलाव्याकृतानि* । त्रयः प्रकाराः त्रेधा । "द्वित्र्योश्च धमुञ्", "एधाच्च" पा० सू० ५.३.४५–४६) इति त्रेधा इत्येषा शब्दव्युत्पत्तिः। अलोभादिसम्प्रयुक्तानि कुशलानि, लोभादिसम्प्रयुक्तान्यकुशलानि अतोऽन्यान्यव्याकृतानि ।

"*अन्यदेकधा*" इति । *जीविताष्टम*मन्यदेकधैवेत्यवधार्यते । अव्याकृतमेवेत्यर्थः । एतदर्थं च पुनरस्य करणम्; अन्यथा ह्यकुशलमेव, कुशलाव्याकृतमेव, अकुलाव्याकृतमेव वा तत् सम्भाव्यते । तस्मादभीप्सितैकधात्वप्रसिद्ध्यर्थं पुनरुच्यते। यस्यैकधात्वं सम्भवति तद् भवति। किञ्च सम्भवति ? अव्याकृतत्वमिति ॥ ११ ॥

"*कामाप्तममलं हित्वा*" इति । अमलमेव हित्वा कामाप्तं भवति । *तद्धयप्रतिसम्प्रयुक्त*मेवेति । अधातुपतितमेवेत्यर्थः ।

"*रूपाप्तं स्त्रीपुमिन्द्रिये*" इति । विस्तरः—स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुमांसौ । "समासान्तो विधिरनित्यः" (परि० ८४) इति परिभाषया समासान्तो न भवति । तयोरिन्द्रिये स्त्रीपुमिन्द्रिये ।

"*दुःखे च*" इति । दुःखवेदनास्वभावे इन्द्रिये दुःखदौर्मनस्ये इत्यर्थः । ते स्त्रीपुमिन्द्रिये दुःखदौर्मनस्ये अमलं चेहानुवर्तमानं *हित्वा* । शेषं रूपाप्तमिन्द्रियं भवति ।

कथमिदानीं पुरुषास्त उच्यन्ते ? क्वोच्यन्ते ? सूत्रे—"अस्थानमनवकाशो यत् स्त्री ब्रह्मत्वं कारयिष्यति। नेदं स्थानं विद्यते यत् पुरुष" इति। अन्यः पुरुषभावोऽस्ति[1] यः कामधातौ पुरुषाणां भवति। दुःखेन्द्रियं नास्ति, आश्रयस्याच्छत्वाद्, अकुशलाभावाच्च। दौर्मनस्येन्द्रियं नास्ति, शमथस्निग्धसन्तानत्वादाघातवस्त्वभावाच्च।

आरूप्याप्तं सुखे चापोह्य रूपि च॥ १२॥

'स्त्रीपुमिन्द्रिये[2] दुःखे चामलं च[3] हित्वा' इति वर्त्तते। किमवशिष्यते ? मनोजीवितोपेक्षेन्द्रियाणि श्रद्धादीनि च पञ्च। एतान्यारूप्यप्रतिसंयुक्तानि सन्ति, नान्यानि॥ १२॥

कतीन्द्रियाणि दर्शनप्रहातव्यानि ? कति भावनाप्रहातव्यानि ? कत्यप्रहातव्यानि ?

क्वोच्यन्ते ?–इति पृष्टे *सूत्रं* दर्शयति—*अस्थानमनवकाश* इति। अत्र सूत्र इत्यभिप्रायः। *अन्यः पुरुषभावोऽस्ति यः कामधातौ पुरुषाणां भवतीति*। स्तनादिसंस्थानस्वराचारान्यथात्वम्। *दुःखेन्द्रियं नास्तीत्याश्रयस्याच्छत्वात्* तदभिघातजं नास्ति। *अकुशलाभावाच्च* विपाकजं नास्ति। *दौर्मनस्येन्द्रियं नास्ति शमथस्निग्धसन्तानत्वादिति*। यस्माच्च शमथेन समाधिना प्रतिघविगमाद् रौक्ष्यं सन्ताने नास्ति, तस्माद् दौर्मनस्येन्द्रियं नास्ति। *आघातवस्त्वभावाच्चेति*। आघातः=कोपः, तस्य वस्तु=विषयः आघातवस्तु। नव चाघातवस्तूनि–अनर्थं मेऽकार्षीत्, करोति, करिष्यति च—इत्याघातवस्तुत्रयम्; मित्रस्य मेऽनर्थमकार्षीत्, करोति, करिष्यति च—इत्यपरमाघातवस्तुत्रयम्; अमित्रस्य मेऽर्थंकार्षीत्, करोति, करिष्यति च—इत्यपरमाघातवस्तुत्रयमिति। एषां नवानामाघातवस्तूनामभावाद् विषयकृतमपि दौर्मनस्यं नास्ति। न केवलं हेतुकृतं नास्तीति दर्शयति। देवकृतं हि तद् यत् स्वसन्तानप्रतिघकृतम्; प्रत्ययकृतं च तद् यत् नवाघातवस्तुकृतमिति।

"सुखे चापोह्य रूपि च" इति। च-शब्देन पूर्वोक्तमनुकृष्यते। तेनाह—*स्त्रीपुमिन्द्रिये दुःखे चामलं च हित्वेति वर्तत* इति। *सुखे* इति सुखवेदनास्वभावे सुखसौमनस्येन्द्रिये। *रूपीन्द्रियं* चक्षुरादि॥ १२॥

---

१. पुरुषभावो—का०। २. स्त्रीपुरुषेन्द्रिये—का०।
३. का० पुस्तके नास्ति।

मनोवित्तित्रयं त्रेधा

कतमद् वित्तित्रयम् ? सुखसौमनस्योपेक्षाः ।

द्विहेया दुर्मनस्कता ।

दौर्मनस्यं द्वाभ्यां प्रहेयं दर्शनभावनाभ्याम् ।

नव भावनया

'हेयानि' इत्यधिकारः । जीविताष्टमानि चक्षुरादीनि दुःखेन्द्रियं च भावनाहेयान्येव ।

पञ्च त्वहेयान्यपि

श्रद्धादीनि **पञ्च** भावनाहेयान्यपि, **अहेयान्यपि**; सास्रवानास्रवत्वात् ।

न त्रयम् ॥ १३ ॥

त्रयं नैव प्रहेयमाज्ञास्यामीन्द्रियादिकम्; अनास्रवत्वात् । नहि निर्दोषं प्रहाणार्हम् ॥ १३ ॥

उक्तः प्रकारभेदः ॥

लाभ इदानीं वक्तव्यः—

कतीन्द्रियाणि कस्मिन् धातौ विपाकः प्रथमतो लभ्यन्ते ?

कामेष्वादौ विपाकौ[1] द्वे लभ्येते[2]

वित्तित्रयं सुखसौमनस्योपेक्षा इति । सुखेन्द्रियं यत् तृतीयध्यानभूमिकं दर्शनहेयानुशयसम्प्रयुक्तं तद् दर्शनहेयम् । तत्रैव अतोऽन्यत् सास्रवम्, पञ्चविज्ञानकायिकं च कामावचरम् । प्रथमध्यानभूमिकं च त्रिविज्ञानकायिकं भावनाप्रहातव्यम् । अनास्रवं तु सुखेन्द्रियम् । सौमनस्यं दर्शनहेयसम्प्रयुक्तं दर्शनहेयम् । अतोऽन्यत् सास्रवं भावनाहेयम् । अनास्रवमहेयम् । उपेक्षेन्द्रियं तु सर्वगमिति सुगमम् ।

"*द्विहेया दुर्मनस्कता*" इति । दौर्मनस्ययोगाद् दुर्मनस्कः, तद्भावो दुर्मनस्कता, दौर्मनस्यमित्यर्थः । "यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तदभिधाने त्वतलौ" इति लक्षणात् । तद् दर्शनहेयसम्प्रयुक्तं दर्शनहेयम् । अतोऽन्यद् भावनाहेयम् । नाहेयम्; असमाहितत्वात् ॥ १३ ॥

"*कामेष्वादौ विपाकौ द्वे लभ्येते*" इति । "कामप्रधानत्वात् कामधातुः कामा इति निर्दिश्यते" इति वक्ष्यते । अण्डज-जरायुज-संस्वेदजैः सत्त्वैः कामधातावादौ

---

१. विपाको—का० । २. लभ्यते—का० ।

कायेन्द्रियम्, जीवितेन्द्रियं च। ते पुनः—

नोपपादुकैः।

उपपादुकप्रतिषेधादण्डज-जरायुज-संस्वेदजैरिति वेदितव्यम्। कस्मान्न मनउपेक्षेन्द्रिये ? प्रतिसन्धिकाले तयोरवश्यं क्लिष्टत्वात्।

अथोपपादुकैः कति लभ्यन्ते ?

तैः षड् वा

यद्यव्यञ्जना भवन्ति, यथाप्राथमकल्पिकाः।

कतमानि षट् ? चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायजीवितेन्द्रियाणि।

सप्त वा

यद्येकव्यञ्जना भवन्ति, यथा देवादिषु।

अष्टौ वा

यद्युभयव्यञ्जना भवन्ति।

किं पुनरुभयव्यञ्जना अप्युपपादुका भवन्ति ? भवन्त्यपायेषु। एवं तावत् कामधातौ।

अथ रूपधातावारूप्यधातौ च कथम् ? इत्याह—

प्रथमतो द्वे इन्द्रिये विपाकात्मके लभ्येते—कायेन्द्रियम्, जीवितेन्द्रियं च। कस्मात् ? प्रतिसन्धिकाले मनउपेक्षेन्द्रिययोरवश्यं क्लिष्टत्वात्। "उपपत्तिभवः क्लिष्टः सर्वक्लेशैः स्वभूमिकैः" (अभि० ३.३८) इति वचनात्। चक्षुरादीनां च तस्यामवस्थायामविद्यमानत्वात्।

"नोपपादुकैः" इत्यपवादः। अविशेषितत्वाद्धि उपपादुकैरपि तथैव द्वे एव लभ्येयातामिति प्रसङ्गः।

किमुपपादुकैस्ते द्वे नैव लभ्येते ? लभ्येते, न तु द्वे द्वे एव। तेनाह—*"तैः षड् वा"* इति। विस्तरः—*यद्यव्यञ्जना भवन्ति*। यद्यविद्यमानस्त्रीपुरुन्द्रियाः। *यथाप्राथमकल्पिका* इति। युगाद्युत्पन्नाः "प्रागासन् रूपिवत् सत्त्वाः" (अभि० ३.९७) इति वचनात्। *कतमानि षट् ?* चक्षुरादीनि पञ्च, जीवितं च षष्ठमिति। *यथा देवादिष्विति*। आदिशब्देन नारकादयोऽपि गृह्यन्ते। अन्तराभवोपपत्तिभवप्रतिसन्ध्यवस्थायां तानि प्रथमतो लभ्यन्ते। *किं पुनरुभयव्यञ्जना अप्युपादुका भवन्तीति*। निहीना उभयव्यञ्जनोत्पत्तिः, विशिष्टा चोपपादुका

षड् रूपेषु

कामप्रधानत्वात् कामधातुः 'कामाः' इति निर्दिश्यते । रूपप्रधानत्वाद् 'रूपाणि' इति रूपधातुर्निर्दिश्यते[1] । सूत्रेऽप्युक्तम्—"येऽपि ते[2] शान्ता विमोक्षा अतिक्रम्य रूपाण्यारूप्याः" (   ) इति । तत्र रूपधातौ षडिन्द्रियाणि विपाकः प्रथमतो लभ्यन्ते । यान्येव कामधातावव्यञ्जनैरुपपादुकैः ।

एकमुत्तरे ॥ १४ ॥

रूपधातोरारूप्यधातुरुत्तरः । समापत्तितश्च परत्वाद्, उपपत्तितश्च प्रधानतरत्वात् । तस्मिन् एकमेव जीवितेन्द्रियं विपाकः प्रथमतो लभ्यते, नान्यत् ॥

उक्तो लाभः ॥

त्याग इदानीं वक्तव्यः—

कस्मिन् धातौ म्रियमाणः कतीन्द्रियाणि निरोधयतीति ?

निरोधयत्युपरमन्नारूप्ये[3] जीवितं मनः ।

योनिः, कथमनयोः समायोग इति चोदनाभिप्रायः । *रूपप्रधानत्वाद् रूपाणीति रूपधातुर्निर्दिश्यते ।* रूपप्रधानत्वादिति रूपाणां स्वच्छत्वात्, भास्वरत्वादित्यर्थः । अथ वा—न कामगुणप्रधानो धातुः, किं तर्हि ? रूपमात्रप्रधानः । नाप्यारूप्यधातुवदरूपप्रधान इति । *सूत्रेऽप्युक्तमिति* । सूत्रेऽप्येवं दृष्टम्, न मदुपज्ञमेवैतदिति दर्शयति । येऽपि *ते शान्ता विमोक्षा अतिक्रम्य रूपाण्यारूप्याः ।* तेऽप्यनित्या अध्रुवा अनाश्वासिका विपरिणामधर्माण इति विस्तरः । *अव्यञ्जनैरुपपादुकै*-रिति प्राथमकल्पिकैः । *समापत्तितश्च परत्वादि*ति । यस्मात् पूर्वं रूपसमापत्तिः, पश्चादारूप्यसमापत्तिः, तस्माद् रूपधातोरुत्तर आरूप्यधातुः । *उपपत्तितश्च प्रधानतरत्वादि*ति । यस्माच्चोपपत्तितः प्रधानतरो रूपधातोरारूप्यधातुः, बहूनि कल्पसहस्राणि, तत्रातिप्रशान्तो विपाको भवति, अतोऽप्यसावुत्तरः; न तूपपत्तिदेशतः । "आरूप्यधातुरस्थाने" (अभि० ३.३) इति वचनात् ॥ १४ ॥

"निरोधयत्युपरमन्" इति । *म्रियमाण* आरूप्यधातावेतान्येव त्रीणीन्द्रियाणि निरोधयति । सापवादं चेदं वेदितव्यम्; "शुभे सर्वत्र पञ्च च" (अभि० २.१६) इति वचनात् ।

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।   २. ते भिक्षवः—का० ।

३. ०त्युपरमान्ना०—का० ।

उपेक्षां चैव रूपेऽष्टौ

रूपधातौ म्रियमाणोऽष्टौ **निरोधयति**—तानि च त्रीणि, चक्षुरादीनि पञ्च। सर्वे ह्युपपादुकाः समग्रेन्द्रिया उपपद्यन्ते, म्रियन्ते च।

कामे दश नवाष्ट वा ॥ १५ ॥

कामधातौ म्रियमाण उभयव्यञ्जनो **दश**न्द्रियाणि निरोधयति—तानि चाष्टौ, स्त्रीपुरुषेन्द्रिये च। एकव्यञ्जनो **नव**। अव्यञ्जनोऽष्टौ। सकृन्मरण एष न्यायः ॥ १५ ॥

क्रममृत्योस्तु[1] चत्वारि

क्रमेण तु म्रियमाणश्चत्वारीन्द्रियाणि निरोधयति—कायजीवितमनउपेक्षेन्द्रियाणि। न ह्येषां पृथग्निरोधः।

एष च न्यायः क्लिष्टाव्याकृतचित्तस्य मरणे वेदितव्यः।

यदा तु कुशले चेतसि स्थितो म्रियते, तदा—

शुभे सर्वत्र पञ्च च।

कुशले चेतसि म्रियमाणः **सर्वत्र** यथोक्तमिन्द्रियाणि निरोधयति—श्रद्धादीनि **च पञ्चा**धिकानि। एषां हि[2] कुशले चेतस्यवश्यम्भावः।

"*रूपेऽष्टौ*" इति। रूपधातावष्टावेतान्येव। सह *पञ्चभिश्चक्षुरादिभि*र्निरोधयेत्; सकृत् समग्रेन्द्रियमरणात्। अत एवाह—*सर्वे ह्युपादुकाः समग्रेन्द्रिया उपपद्यन्ते, म्रियन्ते चेति*।

"*कामे दश नवाष्ट वा*" इति। *उभयव्यञ्जनो दशेन्द्रियाणि निरोधयति* यदि समग्रपञ्चेन्द्रियो भवति। *एकव्यञ्जनो नव*। *अव्यञ्जनोऽष्टौ*। यदि तु विकलेन्द्रियो बधिरो वा भवति तदा तदिन्द्रियं परिहार्यम् ॥ १५ ॥

सापवादं चैतत् सर्वकामधातावेव वेदितव्यम्। तदपवादमाह—"*क्रममृत्योस्तु चत्वारि*" इति। *न ह्येषां पृथङ् निरोध* इति। न ह्येषां कामधातावन्योन्यं विरह्य्य निरोधोऽस्तीत्यभिप्रायः।

"*शुभे सर्वत्र पञ्च च*" इति। सर्वस्य पूर्वोक्तस्य मरणविधेः "निरोधयत्युपरमन्नारूप्ये जीवितं मनः" (अभि० २.१५) इत्येवमादेरपवादः। त्रिविधं हि मरणचित्तं सम्भवति—क्लिष्टम्, अव्याकृतम्, कुशलं च। तत्र क्लिष्टाव्याकृतचित्तस्योत्सर्गन्यायेन मरणविधिरुक्तः। कुशलचित्तस्य तु मरणे श्रद्धादयः पञ्चा-

---

१. क्रममृत्यौ तु—का०। २. का० पुस्तके नास्ति।

एवमारूप्येष्वष्टौ निरोधयति, रूपेषु त्रयोदश—इति विस्तरेण गणनीयम् ॥

इन्द्रियप्रकरणे सर्वं इन्द्रियधर्मा विचार्यन्ते—

अथ कतमच्छ्रामण्यफलं कतिभिरिन्द्रियैः प्राप्यते ?

नवाप्तिरन्त्यफलयोः

नवभिरिन्द्रियैः प्राप्तिरन्त्यफलयोः। के पुनरन्त्ये ? स्रोतआपत्तिफलम्, अर्हत्त्वं च। के मध्ये ? सकृदागामिफलम्, अनागामिफलं च।

तत्र स्रोतआपत्तिफलस्य श्रद्धादिभिराज्ञातावीन्द्रियवर्ज्यैर्मन उपेक्षेन्द्रियाभ्यां चेति नवभिः। आज्ञास्यामीन्द्रियमानन्तर्यमार्गे वेदितव्यम्, आज्ञेन्द्रियं च

धिकाः प्रक्षेप्तव्याः। *एषां हि श्रद्धादीनां कुशले चेतस्यवश्यम्भावः*। तेन यत्र त्रीण्युक्तानि तत्राष्टौ, यत्राष्टौ तत्र त्रयोदश, यत्र दश तत्र पञ्चदश, यत्र नव तत्र चतुर्दश, यत्र पुनरष्टौ तत्र त्रयोदश, यत्र चत्वारि तत्र नव—इति *विस्तरेण गणनीयम्*। रूपारूप्यधातोर्नास्ति क्रममरणम्।

इन्द्रियप्रकरणे सर्वं इन्द्रियधर्मा विचार्यन्ते इति। इन्द्रियप्रकरणे इह क्रियमाणे सर्वं इन्द्रियधर्मा इन्द्रियावस्थाविशेषाः कारित्रविशेषा वा विचार्यन्ते—इत्येके व्याचक्षते। *अपरे* तु व्याचक्षते—इन्द्रियप्रकरणे इन्द्रियस्कन्धके सर्वं इन्द्रियाधर्मा अवस्थाविशेषाः कारित्राविशेषा वा विचार्यन्ते। तेनेहापि ते विचार्यन्ते; तत्प्रत्यासत्त्वादस्य शास्त्रस्येत्यभिप्रायः।

"नवाप्तिरन्त्यफलयोः" इति। नवभिरिन्द्रियैराप्तिर्नवाप्तिः। कस्य ? अन्त्यफलयोः। अन्ते भवे अन्त्ये, अन्त्ये फले अन्त्यफले, तयोः। *के पुनरन्त्ये ? स्रोतआपत्तिफलम्, अर्हत्त्वफलं* च। यथा दण्डस्य द्वावन्तौ भवतः, एवं पंक्त्यवस्थितानां चतुर्णां फलानां स्रोतआपत्तिफलम्, अर्हत्त्वफलं चान्ते भवतः।

सकृदागामिफलमनागामिफलं च मध्ये भवतः। तयोरन्त्ययोः फलयोर्नवभिरेवेन्द्रियैः प्राप्तिः। कतमैर्नवभिः ? इत्याह *-श्रद्धादिभिराज्ञातावीन्द्रियवर्ज्यैर्मन-उपेक्षेन्द्रियाभ्यां चेति नवभिरिति*।

तत्रैवमभिसमयक्रमः—दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिः, दुःखे धर्मज्ञानम्; दुःखेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः, दुःखेऽन्वयज्ञानम्; समुदये धर्मज्ञानक्षान्तिः, समुदये धर्मज्ञानम्; समुदयेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः, समुदयेऽन्वयज्ञानम्; निरोधे धर्मज्ञानक्षान्तिः, निरोधे धर्मज्ञानम्; निरोधेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः, निरोधेऽन्वयज्ञानम्; मार्गे धर्मज्ञानक्षान्तिः मार्गे धर्मज्ञानम्; मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः, मार्गेऽन्वयज्ञानम्—इति षोडश क्षणा

विमुक्तिमार्गे। उभाभ्यां हि तस्य प्राप्तिर्विसंयोगप्राप्तेरावाहकसन्निश्रयत्वाद् यथाक्रमम्।

अर्हत्त्वमस्य पुनः—श्रद्धादिभिः, आज्ञास्यामीन्द्रियवर्ज्यैर्मनइन्द्रियेण, सुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणां चान्यतमेनेति नवभिः।

अभिसमय इत्युच्यन्ते। तत्र दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिर्यावन्मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तिरिति पञ्चदश क्षणा दर्शनमार्गः; "अदृष्टदृष्टेर्दृङ्मार्गस्तत्र पञ्चदश क्षणाः" (अभि० ६.२८) इति वचनात्। तच्चाज्ञास्यामीन्द्रियमित्युच्यते। मार्गेऽन्वयज्ञानं तु षोडशः, स भावनामार्गः। ततः प्रभृति आ वज्रोपमसमाधेर्यावाननास्रवो मार्गः सर्वोऽसौ भावनामार्गः। तच्चाज्ञेन्द्रियमित्युच्वते। क्षयज्ञानात् प्रभृति सर्वोऽनास्रवो मार्गोऽशैक्षमार्गः। तच्चाज्ञातावीन्द्रियमित्युच्यते। तत्र स्रोतआपत्तिफलं मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्त्यवस्थायां प्राप्यते। श्रद्धादीनि चात्र पञ्चेन्द्रियाण्यवश्यं भवन्ति; तस्या अवस्थायाः कुशलत्वात्। आज्ञास्यामीन्द्रियस्वभावा चासौ मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तिर्वर्तमाना। मनइन्द्रियं च तत्सम्प्रयुक्तं भवति। उपेक्षेन्द्रियं चावश्यमनागम्याश्रयत्वात्। अनागम्यस्य चोपेक्षेन्द्रियसम्प्रयुक्तत्वात्। मार्गेऽन्वयज्ञानं त्वस्यामवस्थायामाज्ञेन्द्रियस्वभावमुत्पादाभिमुखं वर्तते, तेन श्रद्धादिभिः पञ्चभिराज्ञास्यामीन्द्रियेणाज्ञेन्द्रियेण मनउपेक्षेन्द्रियाभ्यां चेति तत्फलं नवभिः प्राप्यते।

*उभाभ्यां हि तस्य प्राप्तिरि*ति। आनन्तर्यमार्गेणाज्ञास्यामीन्द्रियस्वभावेन विमुक्तिमार्गेण चाज्ञेन्द्रियस्वभावेन तस्य प्राप्तिः। *विसंयोगप्राप्तेरावाहकसन्निश्रयत्वाद् यथाक्रमम्*; तस्याः विसंयोगप्राप्तेरानन्तर्यमार्गस्यावाहकत्वात्, जनकत्वात्, विमुक्तिमार्गस्य च तस्याः सन्निश्रयत्वात्। आधारत्वादित्यर्थः। द्वाभ्यां चौरनिष्कासनकपाटपिधानवत्। यथा हि द्वयोर्मनुष्ययोरेकेन चौरो निष्कास्यते, द्वितीयेनास्य कपाटं पिधीयते, तथानन्तर्यमार्गेण विसंयोगप्राप्तिरावाह्यते; क्लेशप्राप्तिमादाय निरोधात्। विमुक्तिमार्गेणाधार्यते; विसंयोगप्राप्तिसहोत्पादात्।

*अर्हत्त्वस्य पुनः श्रद्धादिभिराज्ञास्यामीन्द्रियवर्ज्यै*रिति। वज्रोपमसमाध्यवस्थायामर्हत्त्वफलं प्राप्यते। श्रद्धादीनि मनइन्द्रियं च पूर्ववत्। वज्रोपमसमाधिकलापस्तस्यामवस्थायामानन्तर्यमार्ग आज्ञेन्द्रियस्वभावो वर्तमानः। *सुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणां चान्यतमत्*। यदि तृतीयं ध्यानं निश्रित्यार्हत्त्वं प्राप्यते, सुखेन्द्रियं तत्र वर्तमानम्। अथ प्रथमं द्वितीयं ध्यानं निश्रित्य, तत्र सौमनस्येन्द्रियम्। अथानागम्यध्यानान्तरचतुर्थध्यानाकाशविज्ञानाकिञ्चन्यायतनानामन्यतमम्

सप्ताष्टनवभिर्द्वयोः ॥ १६ ॥

सकृदागाम्यनागामिफलयोः प्रत्येकं सप्तभिरष्टभिर्नवभिश्चेन्द्रियैः प्राप्तिः। कथं कृत्वा ? सकृदागामिफलं तावद् यद्यानुपूर्वीकः प्राप्नोति, स च लौकिकेन मार्गेण, तस्य सप्तभिरिन्द्रियैः प्राप्तिः—पञ्चभिः श्रद्धादिभिः, उपेक्षामनइन्द्रियाभ्यां

निश्रित्य, तत्रोपेक्षेन्द्रियं वर्तमानम्। क्षयज्ञानकलापस्त्वस्यामवस्थायां विमुक्तिमार्ग आज्ञाताविन्द्रियस्वभाव उत्पादाभिमुखो भवति। तेन श्रद्धादिभिः पञ्चभिराज्ञेन्द्रियेणाज्ञाताविन्द्रियेण मनइन्द्रियेण सुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणां चान्यतमेनेति तत्फलं नवभिः प्राप्यते। आनन्तर्यविमुक्तिमार्गाभ्यां तत्प्राप्तिरिति पूर्ववद् व्याख्यानम्।

"सप्ताष्टनवभिर्द्वयोः"। प्राप्तिरिति शेषः। प्रत्येकमिति। विस्तरः—सकृदागामिफलस्य *सप्तभिरष्टाभिर्नवभिर्वा प्राप्तिः*। एवमनागामिफलस्य। तत्प्रतिपादयन्नाह—*सकृदागामिफलं तावद् यद्यानुपूर्वीकः प्राप्नोति। स च लौकिकेन मार्गेणेति*। लौकिको मार्गः शान्ताद्युदाराद्याकारः; "शान्ताद्युदाराद्याकारा उत्तराधरगोचराः" (अभि० ६.५०) इति वचनात्। तेनोत्तरां भूमिं शान्ततः प्रणीततो निःसरणतश्चेह योगी पश्यति। अधरामौदारिकतो दुःखिलतः स्थूलभित्तिकतश्च पश्यति। स चायं चतुःप्रकारो वर्ण्यते—प्रयोगमार्गः, आनन्तर्यमार्गः, विमुक्तिमार्गः, विशेषमार्गश्च। तत्र प्रयोगमार्गो यत आनन्तर्यमार्ग उत्पद्यते, स पुनर्येन क्लेशान् प्रजहाति। विमुक्तिमार्गोऽप्यानन्तर्यमार्गादनन्तरमुत्पद्यते क्लेशप्रहाणप्राप्तेराधारकः। विशेषमार्गस्तत उच्चं विशिष्टो मार्गः।

तेन मार्गेण नवप्रकाराः क्लेशाः प्रहेयाः—अधिमात्राधिमात्रः, अधिमात्रमध्यः, अधिमात्रमृदु; मध्याधिमात्रः, मध्यमध्यः, मध्यमृदुः; मृद्वधिमात्रः, मृदुमध्यः, मृदुमृदुश्चेति। तद् यदि पृथग्जनः प्रजहाति दर्शनभावनाहेयान् क्लेशान् मिश्रीकृत्य, तेन मृदुमध्याधिमात्रादिभेदेन नवधा कृत्वा प्रजहाति; मृदुमृदुभ्यामानन्तर्यविमुक्तिमार्गाभ्यामधिमात्राधिमात्रं क्लेशप्रकारं प्रजहाति; एवं यावदधिमात्राधिमात्राभ्यामानन्तर्यविमुक्तिमार्गाभ्यां मृदुमृदुक्लेशप्रकारं प्रजहाति। आर्यस्तु भावनाहेयानेव क्लेशांस्तथैव नवधा कृत्वा प्रजहाति; दर्शनहेयानां दर्शनमार्गेण पाकप्रहीणत्वात्।

लोकोत्तरस्तु भावनामार्गस्तथैव षोडशाकारः; अनित्याकारभेदात्। स चापि तथैव प्रयोगादिमार्गभेदाच्चतुर्भेदः। इहापि मृदुमृदुभ्यामानन्तर्यविमुक्तिमार्गाभ्यामधिमात्राधिमात्रं क्लेशप्रकारं प्रजहाति। एवं यावदधिमात्राधिमात्राभ्यामानन्तर्यविमुक्तिमार्गाभ्यां मृदुमृदुक्लेशप्रकारं प्रजहाति।

चेति । अथ लोकोत्तरेण मार्गेण, तस्याष्टाभिरिन्द्रियैः प्राप्तिः । आज्ञेन्द्रियमष्टमं भवति ।

अथ भूयोवीतरागः प्राप्नोति, तस्य नवभिः, येनैव स्रोतआपत्तिफलस्य ।

अनागामिफलं यद्यानुपूर्वीकः प्राप्नोति; स च लौकिकेन मार्गेण, तस्य सप्तभिरिन्द्रियैः प्राप्तिः, यथा—सकृदागामिफलस्य । अथ लोकोत्तरेण मार्गेण, तस्याष्टाभिस्तथैव ।

एष लौकिक-लोकोत्तरमार्गयोर्दिङ्मात्रनिर्देशः । तत्सकृदागामिफलमानुपूर्वीकेण वा लभ्येत, भूयोवीतरागेण वा । तदानुपूर्वीको यः स्रोतआपत्तिफलं प्राप्य क्रमात् सकृदागामिफलं प्राप्नोति, कश्चासौ ? यः सकलबन्धन एकप्रकाराद्युपलिखितो वा यदि न षष्ठप्रकारोपलिखितो नियाममवक्रामति, षोडशे चित्तक्षणे स स्रोतआपन्नो भवति । स भावनाहेयस्यैकस्य यावत् षष्ठस्यैव वा प्रकारस्य प्रहाणाय शमथचरितत्वाल्लौकिकमपि मार्गमुत्पादयति । स षष्ठप्रकारप्रहाणे सकृदागामिफलं प्राप्नोति । *तस्य* फलस्य *सप्तभिरिन्द्रियैः प्राप्तिः* *श्रद्धादिभिः पञ्चभिर्मनइन्द्रियेणोपेक्षेन्द्रियेण* च सप्तमेनानागम्यनिश्रयत्वात् । **अथ** *लोकोत्तरेण मार्गेण तस्याष्टाभिरिन्द्रियैः प्राप्तिः* । तैरेवाज्ञेन्द्रियेण चाष्टमेन । तान्येव हि श्रद्धादीनि सप्तेन्द्रियाण्याज्ञेन्द्रियाख्यां लभन्ते; अनास्रवत्वात् ।

अथ भूयोवीतराग इति । यो लौकिकेन मार्गेण पृथग्जनावस्थायां षट्प्रकारोपलिखितोऽभूत्, स 'भूयोवीतरागः' इत्युच्यते, भूयसा प्रकारेण वीतराग इति कृत्वा । स यदि सकृदागामिफलं प्राप्नोति । कथं स प्राप्नोति इति ? अभिसमयक्रमेण पूर्वोक्तेन मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्त्यवस्थायां प्राप्नोति । तस्य *नवभिर्येथैव स्रोतआपत्तिफलस्य* । श्रद्धादिभिराज्ञातावीन्द्रियवर्ज्यैः । मनउपेक्षेन्द्रियाभ्यां चेति पूर्ववद् व्याख्यानम् । अयं हि स्रोतआपत्तिफलमप्राप्यैव षोडशे क्षणे सकृदागामी भवति । *अनागामिफलं यद्यानुपूर्वीकः प्राप्नोतीति* । इहानुपूर्वीको यः स्रोतआपत्तिफलं च प्राप्यानागामिफलं प्राप्नोति, यो वा भूयोवीतरागो भूत्वा स्रोतआपत्तिफलमलब्ध्वैव सकृदागामिफलमेव च लब्ध्वानागामिफलं प्राप्नोति । स च *यदि लौकिकेन मार्गेण* प्राप्नोति, *तस्य सप्तभिरिन्द्रियैः* प्राप्तिः । यथा सकृदा*गामिफलस्य*, आनुपूर्विकीयस्येत्यभिप्रेतम् । श्रद्धादिभिः पञ्चभिर्मनउपेक्षेन्द्रियाभ्यां चेत्यर्थः । अथ *लोकोत्तरेण मार्गेण तस्याष्टाभिस्तथैवेति* । यथा सकृदागामिफलस्यैवाष्टाभिरित्यर्थः । आज्ञेन्द्रियमष्टमं भवतीति ।

अथ वीतरागः प्राप्नोति, तस्य नवभिः प्राप्तिः; यथा—स्रोतआपत्तिफलस्य ।

अयं तु विशेषः—सुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणामन्यतमं भवति; निश्रयविशेषात् । यदाप्ययमानुपूर्वीको नवमे विमुक्तिमार्गे तीक्ष्णेन्द्रियत्वाद् ध्यानं प्रविशति लौकिकेन मार्गेण, तदाप्यष्टाभिरिन्द्रियैरनागामिफलं प्राप्नोति । तत्र हि नवमे विमुक्तिमार्गे सौमनस्येन्द्रियमष्टमं भवति । आनन्तर्यमार्गे तूपेक्षेन्द्रियमेव, नित्यमुभाभ्यां च तस्य प्राप्तिः । अथ लोकोत्तरेण प्रविशति, तस्य नवभिरिन्द्रियैः प्राप्तिः । आज्ञेन्द्रियं नवमं भवति ॥ १६ ॥

अथ वीतराग इति । कामधातुमात्रवीतरागो लौकिकेन मार्गेण नवमे प्रकारे प्रहीणे । प्रथमादपि वा ध्यानाद् यावदाकिञ्चन्यादपि वा वीतरागो योऽनागामिफलं प्राप्नोति । *तस्य नवभिः प्राप्तिः । यथा स्रोतआपत्तिफलस्य* । स्रोतआपत्तिफलस्य हि दर्शनमार्गेण प्राप्तिः । अस्य च दर्शनमार्गेणैव प्राप्तिरिति तुल्यत्वम् ।

अयं तु विशेषः—सुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणामन्यतमं भवति निश्रयविशेषाद् इति । यदि तृतीयं ध्यानं निश्रित्य नियाममवक्रामति, सुखेन्द्रियं तत्र भवति । अथ प्रथमद्वितीये ध्याने निश्रित्य; सौमनस्येन्द्रियं तत्र भवति । अथानागम्यध्यानान्तरचतुर्थध्यानानामन्यतमं निश्रित्य, उपेक्षेन्द्रियं तत्र भवतीति । *यदाप्ययमानुपूर्वीक* इति । विस्तरः—यदाप्ययमधिगतपूर्वफल आनुपूर्वीकस्तीक्ष्णेन्द्रियः । *स नवमे विमुक्तिमार्गे ध्यानं प्रविशति* मौलं *लौकिकेन मार्गेण, तदापि अष्टाभिरिन्द्रियैरनागामिफलं प्राप्नोति* । तत्र मौलध्यानसंगृहीतो विमुक्तिमार्गो भवति, तत्र च सौमनस्येन्द्रियम् । आनन्तर्यमार्गस्त्वनागम्यसंगृहीत एव । यदि न प्रविशति, तत्र चोपेक्षेन्द्रियमेव, नान्यथा । तस्य प्राप्तिरष्टाभिः श्रद्धादिभिः पञ्चभिर्मनउपेक्षासौमनस्येन्द्रियैश्चेति । *उभाभ्यां च तस्य प्राप्तिरिति* । आनन्तर्यविमुक्तिमार्गाभ्यां चौरनिष्कासनकपाटपिधानवदिति व्याख्यातमेतत् । *अथ लोकोत्तरेण प्रविशतीति* । स एवानुपूर्वीकस्तीक्ष्णेन्द्रियो वेदितव्यः; अधिकारानुवृत्तेः । *तस्य नवभिरिन्द्रियैः प्राप्तिः* । तैरेवेदानीमुक्तैरिन्द्रियैः । *आज्ञेन्द्रियेण च नवमेन* । तान्येव हीन्द्रियाण्यनास्रवत्वादाज्ञेन्द्रियाख्यां लभन्ते ।

इदमिह चोद्यते—कस्मादानुपूर्वीक एवमुक्तः, न पुनर्वीतरागपूर्वी ? न हि वीतरागपूर्व्यनागम्यनिश्रयेण दर्शनमार्गमुत्पाद्य षोडशे चित्तक्षणे मौलं प्रथमं ध्यानं प्रविशति; तत्राधिगतेरनादरात् । आनुपूर्वीको हि मौलध्यानार्थी; तस्यानधिगतपूर्वत्वात् । तस्मादस्ति सम्भवो यदसौ मौलमेव प्रविशति । वीतरागपूर्वी तु चतुःसत्यदर्शनं प्रति कृतादरः, न ध्यानं प्रति । इति न तत्र षोडशे चित्तक्षणे मौलं ध्यानं प्रविशतीत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

यत्तर्हि **अभिधर्म** उक्तम्—"कतिभिरिन्द्रियैरर्हत्त्वं प्राप्नोतीत्याह—एकादशभिः" (   ) इति, तत् कथं नवभिरित्युच्यते ? नवभिरेव तत् प्राप्नोति ।

एकादशभिरर्हत्त्वमुक्तं त्वेकस्य सम्भवात् ।

अस्ति सम्भवो यदेकः पुद्गलः परिहाय परिहाय सुखसौमनस्योपेक्षाभिरर्हत्त्वं प्राप्नुयाद्, अत एकादशभिरित्युक्तम् । न तु खलु सम्भवोऽस्ति सुखादीनामेकस्मिन् काले ।

कथमनागामिनोऽप्येष प्रसङ्गो न भवति ? न ह्यसौ परिहीणः कदाचित् सुखेन्द्रियेण प्राप्नोति ।

"नवाप्तिरन्त्यफलयोः" (अभि० २.१६) इत्युक्तम्, तद्विरोधयति—*यत् तर्हि अभिधर्मे उक्तम्* । ज्ञानप्रस्थाने । *"कतिभिरिन्द्रियैरर्हत्त्वं प्राप्नोति ? इत्याह—एकादशभिः"* इति । तत्कथं न विरुध्यते इत्यभिप्रायः ।

"एकस्य सम्भवात्" इति । कस्यचिदेवैकस्य पुद्गलस्य सम्भवः । न सर्वस्य सम्भवः । यो हि मृद्विन्द्रियः *परिहाय परिहाय सुखसौमनस्योपेक्षाभिः एकादशभिः* निश्रयविशेषात् पार्याथिकीभिरर्हत्त्वं प्राप्नुयात्, तं प्रति एवमुक्तम् । *एकादशभिरिति* । *न तु सम्भवोऽस्ति* सुखसौमनस्योपेक्षाणां *एकस्मिन् काले* समवधानमित्यर्थः । चित्तचैत्तानामेकैकद्रव्योत्पत्तेः । यो हि कश्चिन्मृद्विन्द्रियः पुद्गलोऽनागम्यं वोपेक्षेन्द्रियनिश्रयं निश्रित्यार्हत्त्वं प्राप्नुयात्, तस्य तत्प्राप्तिरुपेक्षेन्द्रियेण । ततः पुनरपि परिहीयते । ततः प्रथमं द्वितीयं वा ध्यानं निश्रित्य पुनरर्हत्त्वं प्राप्नुयात्, तस्य तत्प्राप्तिः सौमनस्येन्द्रियेण । ततः पुनरपि परिहीयते । ततः स तृतीयं ध्यानं निश्रित्य पुनरर्हत्त्वं प्राप्नुयात्, तस्य तत्प्राप्तिः सुखेन्द्रियेण । इति प्रत्येकं तत्र फलप्राप्ताववश्यं नवैवेन्द्रियाणि व्याप्रियन्ते—श्रद्धादीनि पञ्च, मनआज्ञास्यामीन्द्रियाणि सुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणां चान्यतमदिति । पुनः पुनः प्राप्तेस्तदेकादशभिरित्युक्तम् ।

कथमनागामिनोऽप्येष प्रसङ्गो न भवतीति । कस्मात् तत्र शास्त्रेऽर्हत्त्वफलमेवैकादशभिः प्राप्नोति इत्युक्तम्, न तूक्तम्—अनागामिफलमपीति ? *न ह्यसौ परिहीणः कदाचित् सुखेन्द्रियेण प्राप्नोतीति* । असावनागामी तृतीयध्यानोर्ध्वभूमिलाभात् परिहीणो भवति, ऊर्ध्वभूमेरेव परिहीणो भवति, नासावनागामिफलात् परिहीण इत्युच्यते । एवं यावद् द्वितीयध्यानात् । यदा तु प्रथमात् परिहीणो भवति, तदानागामिफलात् परिहीण इत्युच्यते । पञ्चावरभागीय-

न च वीतरागपूर्वी परिहीयते; तद्वैराग्यस्य द्विमार्गप्रापणात् ॥

प्रहाणाद्धि अनागामिफलं व्यवस्थाप्यते। यदा स च कामवैराग्यात् परिहीणः, तदा तृतीयं ध्यानमस्य नास्ति, तत् कथं सुखेन्द्रियेणानागामिफलं प्राप्नुयात्! तत आह—न ह्यसौ परिहीणः कदाचित् सुखेन्द्रियेण प्राप्नोतीति, किं सौमनस्येन्द्रियेण प्राप्नुयात्; यत एवं सुखेन्द्रियस्यैव प्रतिषेधः प्राप्नुयाद् यदि नवमे विमुक्तिमार्गे मौलं ध्यानं प्रविशेत्। नैतदस्ति—यो हि परिहीणो भवेत् स मृद्विन्द्रियः, यश्च मृद्विन्द्रियः स न शक्नोति नवमे विमुक्तिमार्गे मौलं ध्यानं प्रवेष्टुम्, तीक्ष्णेन्द्रियस्तु शक्नोति; इन्द्रियसञ्चारस्यादुष्करत्वात्? अस्त्येतत्; किन्तु यद्यसौ मृद्विन्द्रिय आनुपूर्वीकोऽनागामिफलं प्राप्य ततश्च परिहीणो भूत्वा इन्द्रियसञ्चारं कुर्यात्, इन्द्रियसञ्चारेण च तीक्ष्णेन्द्रियो भूत्वा पूर्वकेणैव क्रमेणानागामिफलं प्राप्नुवन् यदि नवमे विमुक्तिमार्गे मौलं प्रविशेत्, तस्य तदानागामिफलप्राप्तिरष्टाभिर्नवभिर्वा भवति—श्रद्धादिभिः पञ्चभिः, मनइन्द्रियेण चानन्तर्यमार्गसंगृहीतेन सौमनस्येन्द्रियेण च मौलध्यानविमुक्तिमार्गसंगृहीतेनेति। लोकोत्तरेण चेन्मौलं ध्यानं प्रविशेत्, एभिश्चाष्टाभिराज्ञेन्द्रियेण च नवमेन इत्यवगन्तव्यम्। तस्मात् सूक्तम्—न ह्यसौ परिहीण कदाचित् सुखेन्द्रियेण प्राप्नोतीति।

वीतरागपूर्वी तर्ह्येकादशभिस्तत्प्राप्नुयात्। कथम्? यो मृद्विन्द्रियः पुद्गलस्तृतीयध्यानलाभी तृतीयं ध्यानं निश्रित्य नियाममवक्रामेत्, स षोडशे चित्तक्षणे अनागामी भवति, सा तत्फलप्राप्तिः सुखेन्द्रियेण श्रद्धादिभिः पञ्चभिर्मनआज्ञास्यामीन्द्रियाज्ञेन्द्रियैश्चेति। स ततोऽनागामिफलात् परिहीण इन्द्रियोत्तापनेन तीक्ष्णेन्द्रियमात्मानं कृत्वा अनागम्यनिश्रयेणैवानागामिफलं प्राप्नुवन्नवमे विमुक्तिमार्गे मौलं प्रविशेत्। तस्य तत्फलप्राप्तिः पूर्ववदुपेक्षेन्द्रियेण सौमनस्येन्द्रियेण च श्रद्धादिभिश्चापि पञ्चभिर्मनइन्द्रियेण चाष्टमेन लोकोत्तरमार्गत्वादाज्ञेन्द्रियेणापि नवमेन—इत्येवं द्वयोः कालयोरेकादशभिरिन्द्रियैः स पुद्गलस्तदनागामिफलं प्राप्नुयादिति। ततस्तत्प्रतिषेधार्थमिदमाह—*न च वीतरागपूर्वी परिहीयते। तद्वैराग्यस्य द्विमार्गप्रापणा*दिति। न च कामवीतरागः केनचिन्निश्रयेण नियाममवक्रान्तः परिहीयते। कस्मात्? तद्वैराग्यस्य कामवैराग्यस्य द्विमार्गप्रापणात् लौकिकलोकोत्तरमार्गप्रापणात्। इह फलं द्विविधम्—संस्कृतम्, असंस्कृतं च। "संस्कृतासंस्कृतं फलम्" (अभि० को० ६.५१) इति वचनात्। तत्र यदसंस्कृतं विसंयोगलक्षणमनागामि फलम्, तत्पूर्वं लौकिकेन मार्गेण प्राप्तम्; नियामावक्रान्तौ च लोकोत्तरमार्गेण पुनस्तत्प्राप्तम्। द्विविधा हि तस्य प्राप्तिः—लौकिकी, लोकोत्तरा च। तस्मात् स्थिरं तद्वैराग्यम्। तस्मादतो न परिहीयते।

इदं विचार्यते—कतमेनेन्द्रियेण समन्वागतः कतिभिरवश्यं समन्वागतो भवति ? तत्र—

उपेक्षाजीवितमनोयुक्तोऽवश्यं त्रयान्वितः ॥ १७ ॥

य एषामुपेक्षादीनामन्यतमेन समन्वागतः, सोऽवश्यं त्रिभिरिन्द्रियैः समन्वागतो भवत्येभिरेव । न ह्येषामन्योऽन्येन विना समन्वागमः ।

शेषैस्त्वनियमः— स्यात् समन्वागतः, स्यादसमन्वागतः ।

तत्र तावच्चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वेन्द्रियैरारूप्यधातूपपन्नो[1] न समन्वागतः । कामधातौ च येनाप्रतिलब्धविहीनानि । कायेन्द्रियेणारूप्योपपन्नो न समन्वागतः । स्त्रीन्द्रियेण रूपारूप्योपपन्नः । कामधातौ येनाप्रतिलब्धविहीनम् । एवं पुरुषेन्द्रियेण ।

ननु च "फलाद्धानिर्न पूर्वकात्" (अभि० ६.५८) दर्शनहेयानामवस्तुकत्वादित्येतदपि कारणान्तरमस्ति, कस्मात् तदिह नोक्तमिति ? एतदपि वक्तव्यम् । अपि खलु पर एवं ब्रूयात्—मा भूद् दर्शनहेयक्लेशवैराग्यपरिहाणिः, भावनाहेयक्लेशमात्रवैराग्यपरिहाणिस्तु कस्मादस्य परिहीणकस्य न भवेत् ? पञ्चावरभागीयप्रहाणाद्धि अनागामिफलं भवति । तत्र च सत्कायदृष्टिः शीलव्रतपरामर्शो विचिकित्सा च दर्शनहेयाः, कामच्छन्दो व्यापादश्च भावनहेयौ, तयोश्च तस्य वीतरागपूर्विणोऽभिसमयान्ते षोडशे चित्तक्षणे प्रहाणस्य लौकिकेन मार्गेण प्राप्तस्य तत्सामर्थ्यात् पुनरनास्रवा प्राप्तिर्भवति; अनास्रवगोत्राणां लब्धत्वात् । अनास्रवं ह नवमविमुक्तिमार्गस्वभावं संस्कृतम्, अनागामिफलमसंस्कृतं च कामच्छन्दादिप्रहाणं तस्यामवस्थायां लभ्यते । तस्मादिदमेव कारणमुक्तम् आचार्येण—तद्वैराग्यस्य द्विमार्गप्रापणादिति । कामच्छन्दादिप्रहाणस्य द्विमार्गपापणादित्यर्थः ।

"*उपेक्षाजीवितमनोयुक्तोऽवश्यं त्रयान्वितः*" इति । उपेक्षया जीवितेन मनसा वा युक्तोऽन्वितोऽवश्यं त्रयेण *समन्वागतः* । तेनैवोपेक्षाजीवितमनःस्वभावेन । *न ह्येषामन्योन्येन विना समन्वागम* इति । यदैकस्य समन्वागमः, तदेतरयोरपि समन्वागमः । तेनैषां समन्वागमव्यवस्थानं क्रियते । चक्षुरादीनां तु न क्रियते ।

तस्मादाह—*चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वे*न्द्रियैरिति । विस्तरः–चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वेन्द्रियैरारूप्यधातूपपन्नो न समन्वागत इत्यत्र कायेन्द्रियाग्रहणम् । *कामधातौ च येनाप्रतिलब्धविहीनानीति* । अस्योपचयार्थस्य चक्षुरादिष्वेव सम्भवान्न कायेन्द्रिये ।

---

१. ०रारूप्योपपन्नो—का० ।

सुखेन्द्रियेण चतुर्ध्यानारूप्योपपन्नाः पृथग्जना न समन्वागताः । सौमनस्येन्द्रियेण तृतीयचतुर्थध्यानारूप्योपपन्नाः पृथग्जना एव । दुःखेन्द्रियेण रूपारूप्योपपन्नः । दौर्मनस्येन कामवीतरागः । श्रद्धादिभिः समुच्छिन्नकुशलमूलः । आज्ञास्यामीन्द्रियेण पृथग्जनफलस्था न समन्वागताः । आज्ञेन्द्रियेण पृथग्जनदर्शनाशैक्षमार्गस्थाः । आज्ञातावीन्द्रियेण पृथग्जनशैक्ष्या असमन्वागताः ।

अप्रतिषिद्धास्ववस्थासु यथोक्तसमन्वागतो वेदितव्यः ॥ १७ ॥

चतुर्भिः सुखकायाभ्यां

यः **सुखेन्द्रियेण** समन्वागतः, सोऽवश्यं **चतुर्भिरिन्द्रियैः**—तैश्च त्रिभिरुपेक्षादिभिः, सुखेन्द्रियेण च ।

अन्यथा हि रूपिभिरिन्द्रियैरारूप्योपपन्नो न समन्वागत इत्येवोच्यते । अप्रतिलब्धानि कललाद्यवस्थायाम् । विहीनानि लब्धविनाशादन्धत्वाद्यवस्थायां क्रममरणे वा । *पृथग्जना न समन्वागता* इति विशेषणम्; आर्यस्यावश्यं समन्वागतत्वात् । न हि तस्य भूमिसञ्चारेण अनास्रवसुखादित्यागः । *दौर्मनस्येन कामवीतराग* इति । इहस्थो धात्वन्तरस्थो वा पृथग्जनो वार्यो वा न समन्वागतः । *पृथग्जनफलस्था* इति । फलस्थाः स्रोतआपन्नादयः । अभिसमयान्ते विहीनत्वात् । तेनानाज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियेणासमन्वागताः । *आज्ञेन्द्रियेण* दर्शनमार्गस्था अप्राप्तत्वादसमन्वागताः । *अशैक्षमार्गस्थाः* फलप्राप्तौ विहीनत्वादसमन्वागताः । *अप्रतिषिद्धास्ववस्थासु यथोक्तसमन्वागमो वेदितव्य* इति । या अप्रतिषिद्धा अवस्थाश्चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः समन्वागमं प्रति तास्ववस्थासु यद्यदिन्द्रियमुक्तम्, तैस्तैः समन्वागतो वेदितव्य इत्यर्थः । तद्यथा—कामधातावप्रतिलब्धविहीनावस्थां हित्वा चक्षुरादिभिर्जिह्वान्तैः समन्वागतः । कायेन्द्रियेण कामरूपधातूपपन्नः समन्वागत इत्यादि ॥ १७ ॥

"चतुर्भिः सुखकायाभ्याम्" इति । 'युक्तः' इति वर्तते, 'अवश्यम्' इति च । संख्यानुक्रमविवक्षायां तु तदनन्तरं तैरित्येवानन्तरं सुखादिग्रहणम् । *सुखेन्द्रियेण समन्वागत* इति । चतुर्थध्यानारूप्यधातूपपन्नं पृथग्जनं मुक्त्वा सर्वः सुखेन्द्रियेण समन्वागतः । तस्यान्यैर्नावश्यं समन्वागतः । चक्षुरादिभिर्जिह्वेन्द्रियान्तैरारूप्यधातौ कामधातौ चाप्रतिलब्धविहीनावस्थायामसमन्वागमः । कायेन्द्रियेण चारूप्यधातौ । स्त्रीपुरुषेन्द्रियाभ्यां रूपारूप्यधात्वोश्च । कामधातौ चालब्धविहीनावस्थायाम् । दुःखेन्द्रियेण रूपारूप्यधात्वोः । सौमनस्येन्द्रियेण पृथग्जनस्तृतीयध्यानोपपन्नः । दौर्मनस्येन्द्रियेण कामवीतरागावस्थायाम् । श्रद्धादिभिः पञ्चभिः

यः **कायेन्द्रियेण, सोऽपि चतुर्भिः**—तैश्च त्रिभिः, कायेन्द्रियेण च।

पञ्चभिश्चक्षुरादिमान् ।

यश्चक्षुरिन्द्रियेण, सोऽवश्यं **पञ्चभिरु**पेक्षाजीवितमनःकायेन्द्रियैः, तेन च। एवं श्रोत्रघ्राणजिह्वेन्द्रियैर्वेदितव्यम्।

सौमनस्यी च

यश्चापि सौमनस्येन्द्रियेण, सोऽवश्यं पञ्चभिरुपेक्षाजीवितमनःसुखसौमनस्यैः।

द्वितीयध्यानजस्तृतीयालाभी कतमेन सुखेन्द्रियेण समन्वागतो भवति? क्लिष्टेन तृतीयध्यानभूमिकेन।

समुच्छिन्नकुशलमूलावस्थायाम्। आज्ञास्यामीन्द्रियेण पृथग्जनफलस्थावस्थायाम्। आज्ञेन्द्रियेण पृथग्जनदर्शनमार्गस्थाशैक्षावस्थायाम्। आज्ञातावीन्द्रियेण पृथग्जन-शैक्षावस्थायामसमन्वागत इति। *यः कायेन्द्रियेण सोऽपि चतुर्भिरि*ति। कामधातूपपन्नः कायेन्द्रियेण समन्वागतः। तस्य नान्यैरवश्यं समन्वागमः। चक्षुरादिभिः कामधातावलब्धविहीनावस्थायसमन्वागमः। स्त्रीपुरुषेन्द्रियाभ्यामेतस्यामेवावस्थायां रूपधातौ चासमन्वागमः। दुःखेन चास्मिन्नेव। सुखेन च पृथग्जनस्य चतुर्थध्यानोपपत्तावसमन्वागमः। सौमनस्येन पृथग्जनस्तृतीयचतुर्थध्यानोपपन्नोऽसमन्वागतः। दौर्मनस्येन श्रद्धादिभिश्चान्यैः पूर्ववदसमन्वागमो वक्तव्यः।

"*पञ्चभिश्चक्षुरादिमान्*" इति चक्षुश्श्रोत्रघ्राणजिह्वावानित्यर्थः। *तेन* चेति। तेन चक्षुषा। चक्षुषि सत्यवश्यं कायेन्द्रियम्, न तु श्रोत्रादीनि; कामधातावलब्धविहीनत्वसम्भवात्। स्त्रीपुरुषेन्द्रियादीनां तु पूर्ववद् व्यभिचारो वक्तव्यः। *एवं श्रोत्रघ्राणजिह्वेन्द्रियैरि*ति। यः श्रोत्रेन्द्रियेण सोऽवश्यं पञ्चभिरुपेक्षाजीवितमनःकायैस्तेन च – इत्येवं सर्वं नेयम्।

"*सौमनस्यी च*"। किम्? पञ्चभिरवश्यं समन्वागत इत्यधिकृतम्। चक्षुरादिष्वेव सौमनस्यं कस्मान्न प्रक्षिप्तम्? अन्यस्थानपाठात्। तथा ह्यादिशब्देन प्रक्षेप आकुलः स्यात्। *द्वितीयध्यानजस्तृतीयालाभी कतमेन सुखेन्द्रियेण समन्वागत* इति। सुखेन्द्रियं कामधातौ पञ्चविज्ञानकायिकं प्रथमे च ध्याने त्रिविज्ञानकायिकमस्ति, तृतीये तु ध्याने मानसम्। अतो द्वितीयध्यानजो नाधरेण सुखेन्द्रियेण समन्वागतः; तस्य भूमिसञ्चारेण त्यक्तत्वात्। न तृतीयध्यानभूमिकेन; तस्यालाभित्वादिति मत्वा चोदयति—*कतमेन सुखेन्द्रियेण समन्वागत* इति। आह—*क्लिष्टेन तृतीयध्यानभूमिकेने*ति। सर्वे ह्यधरभूम्युपपन्नाः सत्त्वा उपरिभूमिकेनाप्रहीणेन क्लिष्टेन समन्वागता इति सिद्धान्तः। शेषेन्द्रियव्यभिचारः पूर्ववद् वक्तव्यः।

दुःखी तु सप्तभिः

यो दुःखेन्द्रियेण, सोऽवश्यं **सप्तभिः** कायजीवितमनोभिश्चतुर्भिर्वेदनेन्द्रियैः।

स्त्रीन्द्रियादिमान् ॥ १८ ॥

अष्टाभिः

यः स्त्रीन्द्रियेण समन्वागतः सोऽवश्यम**ष्टाभिः**—तैश्च सप्तभिः, स्त्रीन्द्रियेण च। **आदि**शब्देन पुरुषेन्द्रियदौर्मनस्यश्रद्धादीनां संग्रहः। तद्वानपि प्रत्येक**मष्टाभिः** समन्वागतो भवति—तैश्च सप्तभिः, अष्टमेन च पुरुषेन्द्रियेण। एवं दौर्मनस्येन्द्रियेण। श्रद्धादिमाँस्तु तैश्च पञ्चभिः, उपेक्षाजीवितमनोभिश्च।

एकादशभिस्त्वाज्ञाज्ञातेन्द्रियान्वितः।

आज्ञात इन्द्रियमाज्ञातेन्द्रियम्। य आज्ञेन्द्रियेण[1] समन्वागतः, सोऽवश्य-

---

"*दुःखी तु सप्तभिः*" इति। कामधातूपपन्नो ह्येषः। तस्मादवश्यं कायेन्द्रियेण चतुर्भिश्च वेदनेन्द्रियैरिति दौर्मनस्यवर्ज्यैः। तद्वीतरागावस्थायां दौर्मनस्यं व्यभिचरति। मनोजीवितेन्द्रिये च स्त इत्यवश्यं सप्तभिरिन्द्रियैः समन्वागतः। शेषेन्द्रियव्यभिचारस्तु पूर्ववद् वाच्यः।

"*स्त्रीन्द्रियादिमान् अष्टाभिः*" इति। स्त्रीपुरुषदौर्मनस्यश्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञेन्द्रियवानित्यर्थः। जीवितमनःसुखदुःखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणामुक्तत्वात्, आज्ञातावीन्द्रियादीनां च त्रयाणां वक्ष्यमाणत्वात्। एषामेवाष्टानामिन्द्रियाणां ग्रहणं भवति। *यः स्त्रीन्द्रियेण समन्वागत* इति। स कामधातूपपन्न एव स्त्रीन्द्रियवत्त्वात्। अतः सोऽवश्यमष्टाभिरिन्द्रियैः समन्वागतः। कतमैः? इत्याह—*तैश्च सप्तभिः स्त्रीन्द्रियेण चेति*। कायजीवितमनोभिश्चतुर्भिश्च वेदनेन्द्रियैरिति सप्तभिः, स्त्रीन्द्रियेण चाष्टमेन। शेषैरनियमः। यथोक्तैश्चक्षुरादीनां वैकल्यसम्भवादित्यादिभिः कारणैः। स्त्रीन्द्रियवत् *पुरुषेन्द्रियवानपि वक्तव्यः*। *दौर्मनस्यवानपि* कामोपपन्नः कामवीतराग इति तथैव तैः सप्तभिर्दौर्मनस्येन च। *श्रद्धावानपि* त्रैधातुकः सत्त्व इति *तैः पञ्चभिः* श्रद्धादिभिरविनाभाविभि*रुपेक्षाजीवितमनोभिश्च* समन्वागतः। शेषैरनियमः पूर्ववत्। यथा श्रद्धावानेवं यावत् प्रज्ञावान्।

आज्ञाते इन्द्रियमाज्ञातेन्द्रियमिति। आज्ञात एवेन्द्रियमाज्ञातेन्द्रियम्। निरवशेषाज्ञात इन्द्रियमित्यर्थः। आज्ञेन्द्रियमपि ह्याज्ञात इन्द्रियम्, न तु निरवशेषे; सावशेषत्वात् प्रहेयस्य। अथ वा—पदैकदेशग्रहणेन आज्ञातावी पुद्गल आज्ञात इत्युच्यते, तस्येन्द्रियमाज्ञातेन्द्रमिति। *य आज्ञेन्द्रियेण सोऽवश्यमेकादशभिरिति*।

---

१. आज्ञातेन्द्रियेण—का०।

मेकादशभिः—सुखसौमनस्योपेक्षाजीवितमनःश्रद्धादिभिः, आज्ञेन्द्रियेण च। एवमाज्ञातावीन्द्रियेणापि—तैरेव दशभिः, आज्ञातावीन्द्रियेण च।

आज्ञास्यामीन्द्रियोपेतस्त्रयोदशभिरन्वितः ॥ १९ ॥

कतमैस्त्रयोदशभिः? मनोजीवितकायेन्द्रियैः, चतसृभिर्वेदनाभिः श्रद्धादिभिराज्ञास्यामीन्द्रियेण च ॥ १९ ॥

अथ यः सर्वाल्पैः समन्वागतः स कियद्भिरिन्द्रियैः?

आज्ञेन्द्रियवान् फलस्थः शैक्षस्त्रिष्वपि धातुषु भवति। स चतुर्थध्यानारूप्योपपन्नः कथं सुखसौमनस्येन्द्रियाभ्यां समन्वागतः? यस्मादार्यः कामवैराग्येऽवश्यं सौमनस्येन्द्रियं प्रतिलभते, द्वितीयध्यानवैराग्ये च सुखेन्द्रियम्, ते च भूमिसञ्चारेऽपि न त्यजेते। तथा हि वक्ष्यति—

"भूमिसञ्चारहानिभ्यां ध्यानाप्तं त्यजते शुभम्।
तथारूप्याप्तमार्यं तु फलाप्त्युत्तप्तिहानिभिः ॥" (अभि० ४.४०) इति।

फलप्राप्तीन्द्रियोत्तापनेऽपि यद्यपि ते प्रतिपन्नकमार्ग-मृद्विन्द्रियमार्गसंगृहीते त्यजेते। तस्मात् ताभ्यां सुखसौमनस्याभ्यां भूमिसञ्चारेऽप्यपरित्यक्ताभ्यां चतुर्थध्यानारूप्योपपन्नोऽप्यार्यः समन्वागत एव भवति। शेषैः पूर्ववदनियमः।

"*आज्ञास्यामीन्द्रियोपेतस्त्रयोदशभिरन्वितः*" इति। विस्तरः—आज्ञास्यामीन्द्रियसमन्वागतः कामवचरः सत्त्वः कामधातावेवाज्ञास्यामीन्द्रियोत्पादनात्। "असंवेगादिह विधा तत्र निष्ठेति वाचनात्" (अभि० ६.५५) इति। तस्मादवश्यं कायेन्द्रियमस्यास्ति। चतस्रो वेदना दौर्मनस्यवर्ज्याः; तस्य वीतरागावस्थायां व्यभिचारात्। तत्रावश्यमिति वर्तते। त्रयोदशभिरेभिरिन्द्रियैरवश्यमेव समन्वागत इत्यवधार्यते, न तु त्रयोदशभिरेवेति। शेषैरनियमः; अन्धादिष्वपि दर्शनमार्गसम्भवात्। स्त्रीपुरुषेन्द्रिययोर्वैकल्ये कथं दर्शनमार्गोत्पत्तिः, स्त्रीपुरुषेन्द्रियवियुक्तविकलानां हि संवरफलप्राप्तिवैराग्याणि न सन्तीति? केचित् तावदाहुः—प्रतिलब्धसंवराणां फलप्राप्तिर्भवति। द्विव्यञ्जनोदयाद्धि प्रातिमोक्षसंवरत्यागो भवति; न तद्वैकल्यात्। क्रममरणाद्वा स्त्रीपुरुषेन्द्रियनिरोधेऽभ्यस्तनिर्वेधभागीयस्य दर्शनमार्गोत्पत्तिर्भवति।

अपरे पुनराहुः—पुद्गलसामान्यमिहाधिक्रियते, नैकत्रैवेन्द्रियैरावश्यकसमन्वागमव्यभिचारावुच्येते। कथम्? "उपेक्षाजीवितमनोयुक्तोऽवश्यं त्रयान्वितः" (अभि० को० २.१७) इति यावत्। उपेक्षासमन्वागतः पुद्गलः कामधातूपपन्नो वा यावद्भवाग्रोपपन्नो वा सर्वोऽसाववश्यं त्रयेण समन्वागतः। चक्षुरादिव्यभिचारस्तु सम्भवतो न सर्वत्र। कश्चिदेव हि रूपिभिरिन्द्रियै-

सर्वाल्पैर्निःशुभोऽष्टाभिर्विन्मनःकायजीवितैः ।

युक्तः

समुच्छिन्नकुशलमूलो **निःशुभः** । स **सर्वाल्पैरष्टाभिरिन्द्रियैः** समन्वागतः—पञ्चभिर्वेदनादिभिः, **कायमनोजीवितैश्च** । वेदना हि **वित्**, वेदयत इति कृत्वा । वेदनं वा वित्, यथा—सम्पदनं सम्पत् ।

यथा च निःशुभः सर्वाल्पैरष्टाभिरिन्द्रियैर्युक्तः,

बालस्तथारूप्ये

बाल इति पृथग्जनस्याख्या ।

कतमैरष्टाभिः ?

रसमन्वागतो य आरूप्यधातूपपन्नः, न तु यो रूपधातूपपन्नः । विस्तरेण यावत् कश्चिदेव श्रद्धादिभिरसमन्वागतो यः समुच्छिन्नकुशलमूलः, न तु स एवारूप्यधातूपपन्नः । तथेहापि यावानाज्ञास्यामीन्द्रियोपेतः सर्वोऽसावेभिर्यथोक्तैस्त्रयोदशभिरिन्द्रियैरवश्यं समन्वागतः । व्यभिचारस्तु सम्भवतः कस्यचिदेव । तथा हि कस्यचिच्चक्षुरिन्द्रियेणासमन्वागमो योऽन्धः, कस्यचिच्छ्रोत्रेन्द्रियेण यो बधिरः । एवं घ्राणादिभिः, यावत् कस्यचित् स्त्रीन्द्रियेण यः पुरुषः, कस्यचित् पुरुषेन्द्रियेण या स्त्री, कस्यचित् दौर्मनस्येन यो वीतरागः—इत्येवमेवावगन्तव्यम् ॥ १९ ॥

"*सर्वाल्पैर्निःशुभोऽष्टाभिः*" इति । एकः पुद्गलः सर्वेभ्योऽल्पैर्यः समन्वागतः । स कियद्भिरल्पैः समन्वागतः ? इत्याह—निःशुभः । यः समुच्छिन्नकुशलमूलः । स च कामधातावेव । "छिनत्ति स्त्रीपुमान् दृष्टिचरितः" (अभि० को० ४.८०) इति । कामवैराग्यं वास्य न सम्भवति । तस्मादस्य पञ्चापि वेदनेन्द्रियाणि सन्ति । कायेन्द्रियं च जीवितमनसी च स्त एव सर्वत्र । चक्षुरादीनि तु न सन्ति; क्रममरणावस्थायामन्धत्वाद्यवस्थायां च तेषामभावात् । *वेदयत इति कृत्वेति* । कर्तरि क्विप् । *वेदनं वा विदिति* । भावसाधन औणादिकः क्विप् । ज्ञापकं दर्शयति—*यथा सम्पदनं सम्पदिति* ।

"*तथारूप्ये*" इति । संख्यामात्रं तथाशब्देन सम्बध्यते । *एकान्तकुशलत्वाच्छ्रद्धादीनि शुभग्रहणेन गृह्यन्त* इति । शुभान्येव नाकुशलाव्याकृतानि यानि तानि शुभानीत्यर्थः । *आज्ञास्यामीन्द्रियादीनामपि ग्रहणप्रसङ्ग* इति । तान्यप्येकान्तकुशलानि । तस्मात्तद्ग्रहणप्रसङ्ग इति । न, *अष्टाधिकारादिति* । 'निःशुभोऽष्टभिः' इत्येतस्मात् ।

उपेक्षायुर्मनःशुभैः ॥ २० ॥

उपेक्षाजीवित**मनो**भिः, श्रद्धादिभिश्च । एकान्तकुशलत्वात् श्रद्धादीनि शुभग्रहणेन गृह्यन्ते । आज्ञास्यामीन्द्रियादीनामपि ग्रहणप्रसङ्गः ? न; अष्टाधिकाराद्, बालाधिकाराच्च ॥ २० ॥

अथ यः सर्वबहुभिरिन्द्रियैः समन्वागतः, स कियद्भिः ?

बहुभिर्युक्त एकान्नविंशत्याऽमलवर्जितैः ।

अनास्रवाणि त्रीणि वर्जयित्वा ।

स पुनः—

द्विलिङ्गः

द्विव्यञ्जनो यः समग्रेन्द्रियः **एकान्नविंशत्या** समन्वागतः ।

कश्चापरः ?

आर्यो रागी

अवीतरागोऽपि शैक्षः सर्वबहुभिरेकान्नविंशत्या समन्वागतः ।

एकलिङ्गद्व्यमलवर्जितैः ॥ २१ ॥

एकं व्यञ्जनं द्वे चानास्रवे वर्जयित्वा । आज्ञातावीन्द्रियं द्वयोश्चान्यतरत् ।

उक्त इन्द्रियाणां धातुप्रभेदप्रसङ्गेनागतानां विस्तरेण प्रभेदः ॥ २१ ॥

"उपेक्षायुर्मनःशुभैः" अष्टाभिरित्याज्ञास्यामीन्द्रियादीनां निरासः कृतो भवति; अष्टशब्देन कृतावधित्वात् । *बालाधिकाराच्चेति* । बालोऽत्राधिक्रियते; "बालस्तथारूप्ये" इति वचनात् । आज्ञास्यामीन्द्रियाद्यभावे च पृथग्जनो भवति; "पृथग्जनत्वं कतमत् ? आर्यधर्माणामलाभः" (   ) इति वचनात् । तस्मात् तेष्वनास्रवेष्वप्रसङ्ग इति ॥ २० ॥

द्विव्यञ्जनो यः समग्रेन्द्रिय इति । द्विव्यञ्जनोऽपि हि समग्रचक्षुरादिक एव*मेकान्नविंशत्या समन्वागतः*, नान्यथा ।

*आज्ञातावीन्द्रियं द्वयोश्चान्यतर*दिति । रागित्वादाज्ञातावीन्द्रियमेकान्तेन वर्जयितव्यम्; आर्यस्य चाज्ञास्यामीन्द्रियाज्ञेन्द्रियाभ्यामवश्यं पर्यायेण समन्वागमात् । यदाज्ञास्यामीन्द्रियं न तदाज्ञेन्द्रियम्, यदाज्ञेन्द्रियं न तदाज्ञास्यामीन्द्रियम् ।

उक्त इन्द्रियाणां धातुप्रभेदप्रसङ्गेनागतानां विस्तरेण प्रभेद इति । "अष्टादशानां धातूनां कतीन्द्रियं कति नेन्द्रियम्" इति धातुप्रभेदप्रसङ्गेन । "धर्मार्धं इन्द्रियं ये

इदमिदानीं विचार्यते—किमेते संस्कृता धर्मा यथा भिन्नलक्षणाः, एवं भिन्नोत्पादाः ? उताहो नियतसहोत्पादा अपि केचित् सन्ति ? सन्तीत्याह । सर्वे इमे धर्माः पञ्च भवन्ति—रूपम्, चित्तम्, चैतसिकाः, चित्तविप्रयुक्ताः संस्काराः, असंस्कृतं च । तत्रासंस्कृतं नैवोत्पद्यते ।

रूपिणां तु धर्माणामयं नियमः—

कामेऽष्टद्रव्यकोऽशब्दः परमाणुरनिन्द्रियः ।

सर्वसूक्ष्मो हि **रूपसङ्घातः परमाणु**रित्युच्यते; यतो नान्यतरो विज्ञायेत । स **काम**धाताव**शब्दकोऽनिन्द्रियश्चाष्टद्रव्यक** उत्पद्यते, नान्यतमेन हीनः । अष्टौ द्रव्याणि—चत्वारि महाभूतानि, चत्वारि चोपादायरूपाणि रूपगन्धरसस्प्रष्टव्यानि ।

सेन्द्रियस्तु परमाणुरशब्दको नवद्रव्यक उत्पद्यते, दशद्रव्यको वा । तत्र तावत्—

कायेन्द्रियी नवद्रव्यः

च द्वादशाध्यात्मिकाः स्मृताः" (अभि० को० १.४८) इति इन्द्रियाण्यागतानि । तेषां प्रभेदः "अमलं त्रयम्" (अभि० को० २.६) इत्येवमादिविस्तरेणोक्तः ॥ २१ ॥

"किमेते संस्कृता धर्माः" इति । ये ते स्कन्धधात्वायतनत्वेनाभिहिताः पूर्वम् । *यथा भिन्नलक्षणा* इति । रूप्यते इति रूपम्, अनुभवो वेदना, निमित्तोद्ग्रहणं संज्ञेत्यादि । संस्कृतग्रहणमुत्पत्तिमत्त्वात् । *उताहो नियतसहोत्पादा अपि केचित् सन्तीति* । सन्ति हि केचित् सहोत्पादाः, न तु नियतसहोत्पादाः । यथा चक्षुरादिसहोत्पादास्तद्विज्ञानादयश्चक्षुरादीनां सभाग-तत्सभागभावात् । तस्मादेवं पृच्छति । *सर्वे इमे धर्माः पञ्च भवन्ती*ति । पञ्चवस्तुकनयेनैवं सर्वधर्मसंग्रहो व्यवस्थाप्यते । रूपादिकलापमुखेन धर्मनिर्देशः सुखप्रतिपत्त्यर्थम् । *तत्रासंस्कृतं नैवोत्पद्यत* इति । न तत्प्रति सहोत्पादनियमश्चिन्त्यते ।

सर्वसूक्ष्मो रूपसंघातः परमाणुरिति । संघातपरमाणुर्न द्रव्यपरमाणुः । यत्र हि पूर्वापरभागो नास्ति तत् सर्वरूपापचितं द्रव्यं द्रव्यपरमाणुरितीष्यते । तस्माद्विशिनष्टि—संघातः परमाणुरिति ।

"कामेऽष्टद्रव्यकोऽशब्दः" इति । कामधातौ यदा शब्दोऽत्र नोत्पद्यते, तदा नियतमष्टद्रव्यक एव भवति, नातो न्यूनद्रव्यकः ।

कायेन्द्रियमत्रास्तीति सोऽयं **कायेन्द्रियी**। तत्र नव द्रव्याणि—तानि चाष्टौ, कायेन्द्रियं च।

दशद्रव्योऽपरेन्द्रियः ॥ २२ ॥

अपरमिन्द्रियं यत्र परमाणौ तत्र दश द्रव्याणि—तान्येव नव, चक्षुः-श्रोत्रघ्राणजिह्वेन्द्रियाणां चान्यतमम्।

सशब्दाः पुनरेते परमाणव उत्पद्यमाना यथाक्रमं नवदशैकादशद्रव्यका उत्पद्यन्ते। अस्ति हीन्द्रियाविनिर्भागी शब्दोऽपि य उपात्तमहाभूतहेतुकः।

कथमविनिर्भागे[1] भूतानां कश्चिदेव सङ्घातः कठिन उत्पद्यते, कश्चिदेव द्रव उष्णो वा, समुदीरणो वा? यद्यत्र पटुतमं प्रभावत उद्भूतं तस्य तत्रोपलब्धिः; सूचीतूलीकलापस्पर्शवत्[2], सक्तुलवणचूर्णरसवच्च।

"अपरेन्द्रियः" इति। अपरमिन्द्रियमस्मिन्नित्यपरेन्द्रियः, चक्षुरादिमानित्यर्थः। यत्र हि चक्षुः श्रोत्रादि वा तत्र कायेन्द्रियेण भवितव्यम्, तत्प्रतिबद्धवृत्तित्वाच्चक्षुरादीनाम्। *सशब्दाः पुनरेते परमाणव* इत्यष्टद्रव्यकादयः संघातपरमाणवः सशब्दा *उत्पद्यमाना यथाक्रमं नवदशैकादशद्रव्यका उत्पद्यन्ते*—योऽष्टद्रव्यकः स नवद्रव्यकः, यो नवद्रव्यकः स दशद्रव्यकः, यो दशद्रव्यकः स एकादशद्रव्यक इति। *अस्ति हीन्द्रियाविनिर्भागी शब्दोऽपी*ति। इन्द्रियाद् विनिर्भक्तुं यो न शक्यते स इन्द्रियाविनिर्भागी शब्दः। इन्द्रियापृथग्वर्त्तीत्यर्थः। अविनिर्भोगीति केचिद् भुजि पठन्ति।

कथमविनिर्भागे भूतानां कश्चिदेव संघातः कठिन इत्यादि। कठिनः पृथिवीधातुः, द्रवोऽब्धातुः, उष्णस्तेजोधातुः, समुदीरणा वायुधातुः। तुल्यभूतसद्भावात् तुल्यरूपैस्तत्संघातैर्भवितव्यमित्यभिप्रायः। *यद्यत्र पटुतममि*ति। विस्तरः—यद् द्रव्यं पृथिव्यादिलक्षणम्, यत्र संघाते पटुतमं स्फुटतमम्, *प्रभावतः* शक्तितः, न तु द्रव्यतः। उद्भूतम् उत्पन्नम्। *तस्य तत्रोपलब्धिः*। तस्य द्रव्यस्य तत्र संघात उपलब्धिर्ग्रहणम्। *सूचीतूलीकलापस्पर्शवत्*। तत्र सूच्यो लोहमय्यः प्रतीता लोके। तूल्यो वीरणादिपुष्पमूलदण्डाः, या 'सिंका' इति प्राकृतजनप्रतीताः, तासां सूचीनां तूलीनां च कलापः, तस्य स्पर्शः सूचीतूलीकलापस्पर्शः। तस्य चोपलब्धिः तस्य पटुतमस्य प्रभावत उद्भूतस्य भूतस्येति। "तत्र तस्येव" (पा० सू० ५.१.११६) इत्यनेन लक्षणेन वतिः। एतदुक्तं भवति—

---

१. कथमिहाविनिर्भागे—का०। २. सूचीतूनी०—का०।

कथं पुनस्तेषु शेषास्तित्वं गम्यते ? कर्मतः संग्रहधृतिपक्तिव्यूहनात् ।

प्रत्ययलाभे च सति कठिनादीनां द्रवणादिभावात् अप्सु शैत्यातिशयादौष्ण्यं गम्यत इत्यपरे ।

अव्यतिभेदेऽपि तु स्याच्छैत्यातिशयः, शब्दवेदनातिशयवत् ।

यथा तुल्येऽपि सूचीनां तूलीनां कलापसद्भावे तीक्ष्णत्वात् सूचीनामेव स्पर्शो व्यक्तमुपलभ्यते, न तूलीनाम्, अतीक्ष्णत्वात्; तथा क्वचिदेव संघाते काष्ठादिके कठिनमुपलभ्यते—क्वचिद् द्रवः पानीये, क्वचिदुष्णोऽग्नौ, क्वचित् समुदीरणा वायौ। न च तत्र तत्र संघाते चत्वारि महाभूतानि न सन्ति। *सक्तुलवणचूर्णरसवच्च* । सक्तुचूर्णानां लवणचूर्णानां च यथा रसस्योपलब्धिः, लवणचूर्णरस एव व्यक्तमुपलभ्यते, न तु सक्तुचूर्णरसः, तद्वदिहापीति ।

*संग्रहधृतिपक्तिव्यूहना*दिति । संग्रहकर्मणाब्धातोरस्तित्वं गम्यते काष्ठादिके । अन्यथा पांसुमुष्टिवत् तद् विशीर्येत, यदि तत्राब्धातुर्न स्यात् । धृतिकर्मणाप्सु नौप्रभृतीनां पृथिवीधातोरस्तित्वं गम्यते । पक्तिकर्मणा तेजोधातोरस्तित्वं गम्यते। यदि हि तन्न स्यात् काष्ठादिकं न पूतीभवेत् । व्यूहनकर्मणा वायुधातोरस्तित्वं गम्यते। प्रसर्पणं हि तस्य न स्याद्, वृद्धिर्वा, यदि वायुधातुस्तत्र न स्यात् । एवमन्यत्रापि योज्यम् ।

प्रत्ययलाभे च सतीति । विस्तरः—प्रत्ययानामग्न्यादीनां लाभे सति *कठिनादीनां* द्रवद्रव्यानां च *द्रवणादिभावात्* द्रवणघनत्वादिभावात् । तद्यथा अग्निभूते सति कठिनस्य लोहस्य द्रवणम् । तेन ज्ञायते—लोहेऽब्धातुरस्तीति । तथा द्रवस्य शैत्यादिप्रत्ययलाभे काठिन्यम्, तेन ज्ञायते—पृथिवीधातोरत्रास्तित्वमिति । तथा कठिनसंघर्षादौष्ण्यमुपलभ्यते, तेन तेजोधातोरत्रास्तित्वं गम्यते । इत्येवं सम्भवतोऽन्यत्रापि योज्यम् । *अप्सु शैत्यातिशयादौष्ण्यं गम्यते* इत्यपर इति *भदन्तश्रीलाभः* । यस्मादापः शीताः शीततराः शीततमाश्चोपलभ्यन्ते, ततो ज्ञायते तेजसस्तत्रान्यतरतमोत्पत्तेः शैत्यातिशयः । तेन च तत्र तेजोऽस्तीति गम्यते ।

*अव्यतिभेदेऽपी*ति विस्तरः । तं मतमा*चार्यो* दूषयति । यथा न च शब्दस्य द्रव्यान्तरेण व्यतिभेदो मिश्रीभावोऽस्ति, अतिशयश्च भवति, स्वभावभेदात्—पटुः शब्दः पटुतम इति । एवमिहापि भवेत् । यथा च वेदनाया न केनचिद् द्रव्यान्तरेण व्यतिभेदो भवतीति स्वभावभेदात् तारतम्येनातिशयः, तथेहापीति । नानेन तेजोऽस्तित्वं गम्यते । ता एव ह्यापः काश्चिच्छीताः, काश्चिच्छीततराः, काश्चिच्छीततमा इति ।

बीजतस्तेषु तेषां भावो न स्वरूपत इत्यपरे; "सन्त्यस्मिन् दारुस्कन्धे विविधा धातवः" ( ) इति वचनात् ।

कथं वायौ वर्णसद्भावः ? श्रद्धानीय एषोऽर्थः, नानुमानीयः; संसर्गतो[1] गन्धग्रहणात् तस्य वर्णाव्यभिचारात् ।

रूपधातौ गन्धरसयोरभाव उक्तः, तेन तत्रत्याः परमाणवः षट्सप्ताष्टद्रव्यका इत्युक्तरूपत्वात् न पुनरुच्यन्ते ॥

बीजतस्तेषु तेषां भावो न स्वरूपत इत्यपर इति । *सौत्रान्तिकाः* । बीजतः = शक्तितः, सामर्थ्यत इत्यर्थः । न स्वरूपतो न द्रव्यत इत्यर्थः । शक्तिरेव हि नानाविधास्ति यया योगिभिरधिमोक्षविशेषेण सुवर्णधातुः, रूप्यधातुः, ताम्रधातुरित्येवमादयो धातवः क्रियन्ते । कस्मात् ? इत्याह—*सन्त्यस्मिन् दारुस्कन्धे विविधा धातव इति वचनात्* । धातुशक्तयो हि तत्रैवं *भगवतोक्ताः* । न हि तत्रातिबहूनां सुवर्णरूप्यादीनां स्वरूपतस्तत्रावकाशोऽस्तीति ।

कथं वायौ वर्णसद्भाव इति । *वैभाषिकानेवं* चोदयन्ति—"कामेऽष्टद्रव्यकः" इति नियमे कथं वायौ वर्णोऽस्तीति निर्धार्यते, न हि कथञ्चित् तत्र वर्ण उपलभ्यते ? *श्रद्धानीय एषोऽर्थो नानुमानीय* इति *वैभाषिकाः* । परमाप्तैरयमुक्तोऽर्थ इति प्रत्येतव्यः, नार्थोऽनुमानसाध्य इत्यभिप्रायः । *संसर्गतो गन्धग्रहणा*दिति । अस्ति वानुमानमिति दर्शयति । गन्धवता तु द्रव्येण वायोः सम्पर्काद् गन्ध उपलभ्यते । स च गन्धो वर्णं न व्यभिचरति । यत्र हि गन्धस्तत्र वर्णेन भवितव्यमिति । अत्र च साधनवचनम्—'वर्णवान् वायुः; गन्धवत्त्वाज्जातिपुष्पवद्' इति ।

रूपधातौ गन्धरसयोरभाव उक्त *इति* । "विना गन्धरसघ्राणजिह्वाविज्ञानधातुभिः" (अभि० को० १.३) इति वचनात् । *तेन तत्रत्याः परमाणवः षट्सप्ताष्टद्रव्यका* इति । तत्रत्यास्तत्र भवाः । तत्रत्याः परमाणवः संघातपरमाणवोऽधिकृताः । य इहाष्टद्रव्यक उक्तो निरिन्द्रियोऽशब्दः, स तत्र षड्द्रव्यकः । यो नवद्रव्यकः कायेन्द्रियी स सप्तद्रव्यकः । यो दशद्रव्यकोऽपरेन्द्रियः सोऽष्टद्रव्यकः । सशब्दकाः पुनरेते सप्ताष्टनवद्रव्यका इत्यवगन्तव्यम् । उक्तरूपत्वान्न पुनरुच्यन्त इति । ऊक्तकल्पत्वान्न पुनः सूत्र्यन्त इत्यर्थः ।

---

१. संस्पन्दतो—का० ।

किं पुनरत्र द्रव्यमेव द्रव्यं गृह्यते ? आहोस्विदायतनम् ?

किं चातः ? यदि द्रव्यमेव द्रव्यं गृह्यते, अत्यल्पमिदमुच्यते—अष्टद्रव्यकः, नवदशद्रव्यक इति । अवश्यं हि तद्द्रव्यसंस्थानेनापि भवितव्यम्; तस्यापि परमाणुसञ्चितत्वात्, गुरुत्वलघुत्वयोश्चान्यतरेण, श्लक्ष्णत्वकर्कशत्वयोश्च, शीतेनापि, क्वचित् जिघत्सया पिपासया च ?

अथाप्यायतनद्रव्यं गृह्यते, अयि बह्विदमुच्यते—अष्टद्रव्यक इति ?

चतुर्द्रव्यको हि वक्तव्यः—यावता भूतान्यपि स्प्रष्टव्यायतनम् । किञ्चिदत्र द्रव्यमेव द्रव्यं गृह्यते यदाश्रयभूतम्, किञ्चिदत्रायतनं द्रव्यं गृह्यते यदाश्रितभूतम् ।

एवमपि भूयांसि भूतद्रव्याणि भवन्ति ? उपादायरूपाणां प्रत्येकं भूतचतुष्काश्रितत्वात् ।

किं पुनरत्र द्रव्यमेव द्रव्यमिति । विस्तरः—मुख्यवृत्त्या यद् द्रव्यं यस्य स्वलक्षणमस्ति तद् द्रव्यं गृह्यते ? आहोस्विदायतनम् ? द्रव्यमित्यधिकृतम् । आयतनमपि हि द्रव्यमिति शक्यते वक्तुम्; सामान्यविशेषलक्षणसद्भावात् । *किं चातः* । कश्चातो दोष इत्यर्थः । *यदि द्रव्यमेव द्रव्यं गृह्यते* । यदि रूपपर्यन्तलक्षणं पृथिव्यादि परमाणुद्रव्यं गृह्यते । *अत्यल्पमिदमुच्यते अष्टद्रव्यक* इत्यादि । संस्थानगुरुत्वलघुत्वश्लक्ष्णत्वकर्कशत्वशीतजिघत्सापिपासानां सम्भवतो द्रव्यान्तराणां क्वचित् क्वचित् सद्भावात् । तथा च सति योऽष्टद्रव्यकः स नवद्रव्यको यावच्चतुर्दशद्रव्यक इत्यष्टद्रव्यकनियमो भिद्यते । एवं नवद्रव्यकादिषु योज्यम् । एवं रूपधातावपि षट्सप्ताष्टद्रव्यनियमभेदो वक्तव्यः ।

चतुर्द्रव्यको हि वक्तव्य इति । यस्माद् *भूतान्यपि* पृथिव्यादीनि *स्प्रष्टव्यायतनम्* । "स्प्रष्टव्यं द्विविधम्" (अभि० को० १.३५) इति वचनात् । तस्मात् कामे चतुर्द्रव्यकोऽशब्दः—रूपं गन्धो रसः स्प्रष्टव्यमिति । सशब्दस्तु पञ्चद्रव्यक इति वक्तव्यम् । *यदाश्रयभूतमिति* । पृथिव्यादीनि चत्वारि । *यदाश्रयिभूतमिति* । रूपं गन्धो रसः स्प्रष्टव्यैकदेशश्च । तदेवं संस्थानस्य रूपेऽन्तर्भावात् गुरुत्वादीनां च स्प्रष्टव्य इति नात्यल्पमिदमुच्यते, नाप्यतिबहु; आश्रयभूतानां स्प्रष्टव्यायतनान्निःकृष्य चतुर्धा निर्देशात् ।

एवमपि भूयांसीति । विस्तरः—यद्भूतचतुष्कमाश्रित्य एकस्योपादायरूपस्य नीलस्य पीतस्य वा, न तदेवान्यस्योपादायरूपस्य गन्धस्य रसस्य वाश्रयः । किं तर्हि ? अन्यदेव भूतचतुष्कं तस्याश्रय इति *वैभाषिक*सिद्धान्तः ।

तत्र[1] पुनर्जातिद्रव्यं गृह्यते; भूतचतुष्कान्तराणां स्वजात्यनतिक्रमात् ।

कः पुनर्यत् स एवं विकल्पेन वक्तुम् । च्छन्दतो[2] हि वाचां प्रवृत्तिरर्थस्तु परीक्ष्यः ।

उक्तो रूपिणां सहोत्पादनियमः ॥

शेषाणां वक्तव्यः । तत्र तावत्

चित्तचैत्ताः सहावश्यं

न ह्येते विनाऽन्योन्यं भवितुमुत्सहन्ते ।

---

*तत्र पुनर्जातिद्रव्यमि*ति । *भूतचतुष्क*जातिरत्र गृह्यते । या ह्येकस्य भूतचतुष्कस्य जातिस्तामन्यानि भूतचतुष्काणि नातिक्रामन्ति । *एवं विकल्पेन वक्तुमि*ति । किञ्चिदत्र द्रव्यमेव द्रव्यं गृह्यते यदाश्रयभूतम् । किञ्चिदत्रायतनद्रव्यं गृह्यते यदाश्रयिभूतम् । यच्चैतदाश्रयभूतं तज्जात्या गृह्यत इति । *छन्दतो हि वाचां प्रवृत्तिः, अर्थस्तु परीक्ष्य* इति । छन्दत इच्छातः संक्षेपविस्तरविधानानुविधायिन्यो वाचः प्रवर्तन्ते । अर्थस्तु तासां परीक्ष्यः । किमेवं नियतसहोत्पादानि तानि भवन्ति ? न भवन्तीति । *योगाचारचित्ता*स्तु सङ्घातावस्थाने भूतानां भौतिकानां च नियमं वर्णयन्ति । कथमिति ? उच्यते—अस्ति समुदाय एकभौतिकः, तद्यथा शुष्को मृत्पिण्डः । अस्ति द्विभौतिकः स एवार्द्रः । अस्ति त्रिभौतिकः स एवोष्णः । अस्ति यावत् सार्वभौतिकः स एवार्द्र उष्णश्च मृत्पिण्डो गमनावस्थायामिति ।

उपादायरूपेऽपि यदुपादायरूपं यस्मिन् समुदाये उपलभ्यते तत् तत्रास्तीति वेदितव्यम् । अस्ति समुदाय एकोपादायरूपिकः, तद्यथा प्रभा । अस्ति द्व्युपादायरूपिकः, तद्यथा सशब्दो गन्धो वायुः । त्र्युपादायरूपिकः, तद्यथा धूमः, तस्य रूपगन्धस्प्रष्टव्यविशेषप्रभावितत्वात् । स्पष्टव्यविशेषः पुनरत्र लघुत्वं वेदितव्यम् । चतुरुपादायरूपिकः, तद्यथा गुडपिण्डः । पञ्चोपादायरूपिकः, तद्यथा स एव सशब्दः—इत्येवमाद्यापि वक्तव्यम् ॥ २२ ॥

शेषाणां वक्तव्य इति । चित्तचैतानां विप्रयुक्तानां च ।

"*चित्तचैत्ताः सहावश्यम्*" इति । न चित्तं चैत्तैर्विना उत्पद्यते, नापि चैत्ता विना चित्तेनेत्यवधार्यते । न तु सर्वं चित्तं सर्वचैत्तनियतसहोत्पादम्, नापि सर्वचैत्ताः सर्वचित्तनियतसहोत्पादा इति ।

---

१. अत्र—का० । २. च्छन्दतोऽपि—का० ।

सर्वं संस्कृतलक्षणैः ।

सहावश्यमिति वर्त्तते । यत्किञ्चिदुत्पद्यते—रूपम्, चित्तम्, चैतसिकाः, चित्तविप्रयुक्ताश्च[1]—**सर्वं संस्कृतलक्षणैः** सार्धमुत्पद्यते ।

प्राप्त्या वा

प्राप्त्या सह सत्त्वाख्यमेवोत्पद्यते, नान्यद्—इति विकल्पार्थो **वा**शब्दः ।

चैत्ता इत्युच्यन्ते, क इमे चैत्ताः ?

पञ्चधा चैत्ता महाभूम्यादिभेदतः ॥ २३ ॥

पञ्च प्रकाराश्चैत्ताः—**महाभूमिकाः**, कुशलमहाभूमिकाः, क्लेशमहाभूमिकाः, अकुशलमहाभूमिकाः, परीत्तक्लेशमहाभूमिकाश्च । भूमिर्नाम गतिविषयः । यो हि यस्य गतिविषयः स तस्य 'भूमिः' इत्युच्यते ॥ २३ ॥

तत्र महती भूमिरेषामिति **महाभूमिकाः**, ये सर्वत्र चेतसि भवन्ति ।

के पुनः सर्वत्र चेतसि भवन्ति ?

वेदना चेतना संज्ञा च्छन्दः स्पर्शो मतिः स्मृतिः ।
मनस्कारोऽधिमोक्षश्च समाधिः सर्वचेतसि ॥ २४ ॥

"*सर्वं संस्कृतलक्षणैः*" इति । संस्कृतलक्षणैर्यद्युक्तं तत्सर्वं तैः संस्कृतलक्षणैर्जात्यादिभिरवश्यं सहोत्पाद्यते । किं पुनस्तद् ? इत्याह—*यत्किञ्चिदुत्पद्यते रूपं चित्तं चैतसिकाश्चित्तविप्रयुक्ताश्चेति*। पूर्वमेव ह्यसंस्कृतं बहिष्कृतम्; "तत्रासंस्कृतं नैवोत्पद्यते" इति वचनात् ।

विकल्पार्थो वा शब्द इति । किञ्चित्प्राप्त्या सहोत्पद्यते यत्सत्त्वसंख्यातम्, किञ्चिन्न यदसत्त्वसंख्यातमिति विकल्पः । प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोर्यद्यपि प्राप्तिरस्ति, न तु तावुत्पद्येते इति न तयोर्ग्रहणम् । सहोत्पादननियमो ह्यमारम्भ इति, असत्त्वसंख्यातस्य प्राप्तिर्नास्तीति किमत्र कारणम् ? सर्वसत्त्वसाधारणत्वात् । सहजयैव च प्राप्त्या प्राप्तिमान् सहोत्पद्यते, न पूर्वपश्चात्कालजयेत्यवगन्तव्यम् ।

"*गतिविषयः*" इति । उत्पत्तिविषय इत्यर्थः । *महाभूमिका* इति, महत्त्वं सर्वचित्तभवत्त्वात् ॥ २३ ॥

१–१. विप्रयुक्ता वा—का० ।

इमे किल दश धर्माः सर्वत्र चित्तक्षणे समग्रा भवन्ति। तत्र **वेदना** त्रिविधोऽनुभवः—सुखः, दुःखः, अदुःखासुखश्च। **चेतना** चित्ताभिसंस्कारो मनस्कर्म। **संज्ञा** संज्ञानं विषयनिमित्तोद्ग्रहः। **छन्दः** कर्तृकामता। **स्पर्श** इन्द्रियविषयविज्ञानसन्निपातजा स्पृष्टिः। **मतिः** प्रज्ञा धर्मप्रविचयः। **स्मृति**रालम्बनासम्प्रमोषः। **मनस्कार**श्चेतस आभोगः। **अधिमोक्षो**ऽधिमुक्तिः। **समाधि**श्चित्तस्यैकाग्रता।

सूक्ष्मो हि चित्तचैत्तानां विशेषः। स एष[1] दुःपरिच्छेदः प्रबन्धेष्वपि[2]

इमे किलेति। किलशब्दः परमतद्योतने। स्वमतं तु छन्दादयः सर्वचेतसि न भवन्ति। तथा ह्यनेनैवाचार्येण *पञ्चस्कन्धके* लिखितम्—"छन्दः कतमः? अभिप्रेते वस्तुन्यभिलाषः। अधिमोक्षः कतमः? निश्चिते वस्तुनि तथैवावधारणम्" (   ) इत्यादि। *चेतना चित्ताभिसंस्कार* इति चित्तप्रस्पन्दः। प्रस्पन्द इव प्रस्पन्द इत्यर्थः। *विषयनिमित्तग्राह* इति। विषयविशेषरूपग्राह इत्यर्थः। *स्पर्श इन्द्रियविषयविज्ञानसन्निपातजा स्पृष्टिरि*ति। इन्द्रियविषयविज्ञानानां सन्निपाताज्जाता स्पृष्टिः। स्पृष्टिरिव स्पृष्टिः। यद्योगादिन्द्रियविषयविज्ञानान्यन्योन्यं स्पृशन्तीव स स्पर्शः। *धर्मप्रविचय* इति। प्रविचिनोतीति प्रविचयः। प्रविचीयन्ते वानेन धर्मा इति प्रविचयः। येन संकीर्णा इव धर्माः पुष्पाणीव प्रविचीयन्ते, उच्चीयन्त इत्यर्थः। इमे सास्रवाः, इमेऽनास्रवाः, इमे रूपिणः, इमे अरूपिण इति। धर्माणां प्रविचयो *धर्मप्रविचयः*। प्रतीतत्वात् प्रज्ञेति वक्तव्ये श्लोकबन्धानुगुण्येन मतिरिति कारिकायामुक्तम्। *स्मृतिरालम्बनासम्प्रमोष* इति। यद्योगादालम्बनं न मनो विस्मरति, तच्चाभिलपतीव, *सा स्मृतिः*। *मनस्कारश्चेतस आभोग* इति। आलम्बने चेतस आवर्जनम्, अवधारणमित्यर्थः। मनसः कारो मनस्कारः। मनो वा करोति आवर्जयतीति मनस्कारः। *अधिमुक्तिस्तदालम्बनस्य* गुणतोऽवधारणम्। रुचिरित्यन्ये। यथानिश्चयं धारणेति योगाचारचित्ताः। *समाधिश्चित्तस्यैकाग्रते*ति। अग्रमालम्बनमित्येकोऽर्थः। यद्योगाच्चित्तं प्रबन्धेन एकत्रालम्बने वर्तते, स समाधिः। यदि समाधिः सर्वचेतसि भवति, किमर्थं ध्यानेषु यत्नः क्रियते? बलवत्समाधिनिष्पादनार्थम्।

कथमेकस्मिंश्चित्ते दशानां भिन्नलक्षणानां चैत्तानामस्तित्वं गम्यत इति? अत आह—*सूक्ष्मो हि चित्तचैत्तानां विशेष* इति। विस्तरः—*स एष विशेषश्चित्त*

---

१. एव—का०। २. प्रवाहेष्वपि—का०।

तावत्, किं पुनः क्षणेषु । रूपिणीनामपि तावदोषधीनां बहुरसानां कासाञ्चिद् इन्द्रियग्राह्या रसविशेषा दुरवधारा भवन्ति, किं पुनर्ये धर्मा अरूपिणो बुद्धिग्राह्याः ॥ २४ ॥

कुशला महाभूमिरेषां त इमे कुशलमहाभूमिका ये सर्वदा कुशले चेतसि भवन्ति ।

के पुनस्त इति ?

श्रद्धाऽप्रमादः प्रश्रब्धिरुपेक्षा ह्रीरपत्रपा ।
मूलद्वयमहिंसा च वीर्यं च कुशले सदा ॥ २५ ॥

इमे दश धर्माः **कुशले** चेतसि नित्यं भवन्ति । तत्र **श्रद्धा** चेतसः प्रसादः । सत्यरत्नकर्मफलाभिसम्प्रत्यय इत्यपरे । **अप्रमादः** कुशलानां धर्माणां भावना । का पुनस्तेभ्योऽन्या भावना ? या तेष्ववहितता । चेतस आरक्षेति **निकायान्तरीयाः** सूत्रे पठन्ति । **प्रश्रब्धि**श्चित्तकर्मण्यता ।

चैत्तानां दुर्लक्ष्यः *प्रबन्धेष्वपि तावत् किं पुनः क्षणेषु* कालपर्यन्तलक्षणेषु । *रूपिणीनामप्योषधीनां* मूर्त्तानामपि *कासाञ्चित्* हरीतकीप्रभृतीनां बहुरसानां षड्रसानाम*िन्द्रियग्राह्या* जिह्वेन्द्रियग्राह्या *दुरवधारा* दुःपरिच्छेदा *भवन्ति* । किं पुनर्ये धर्मा अमूर्त्ता बुद्धिग्राह्या मनोविज्ञानमात्रग्राह्याः । तस्मादाप्तोपदिष्टा इति कृत्वा तथैव ते प्रतिपत्तव्या इत्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

श्रद्धा चेतसः प्रसाद इति । क्लेशोपक्लेशकलुषितं चेतः श्रद्धायोगात् प्रसीदति, उदकप्रसादकमणियोगादिवोदकम् । *सत्यरत्नकर्मफलाभिसम्प्रत्यय इत्यपरे* इति । आकारेण श्रद्धानिर्देशः, सत्येषु चतुर्षु रत्नेषु च त्रिषु कर्मसु च शुभाशुभेषु, तत्फलेषु च इष्टानिष्टेषु । सन्त्येवैतानीत्यभिसम्प्रत्ययोऽभिसम्प्रतिपत्तिः श्रद्धेति । *अप्रमादः कुशलानां धर्माणां भावने*ति । भावना नाम कुशलानां प्रतिलम्भनिषेवणस्वभावा, "प्रतिलम्भनिषेधाख्ये शुभसंस्कृतभावना" (अभि० को० ७.२७) इति वचनात् । सा कथमप्रमादो नाम चैतसिको भविष्यति, यस्मिन् सति सा प्रतिलम्भनिषेवणभावना भवति, सोऽप्रमादस्तात्पर्यलक्षणः ? अत आह—*या तेष्ववहितते*ति । तदेवं सति भावनाहेतावयं भावनोपचारः कृत इति । *चेतस आरक्षे*ति । यः सांक्लेशिकेभ्यश्चित्तमारक्षते, सोऽप्रमाद इति । *चित्तकर्मण्यते*ति । यद्योगाच्चित्तं कर्मण्यं भवति, सा चित्तकर्मण्यता, चित्तलाघवमित्यर्थः ।

ननु च सूत्रे कायप्रश्रब्धिरप्युक्ता ? न खलु नोक्ता । सा तु यथा कायिकी वेदना, तथा वेदितव्या ।

कथं सा बोध्यङ्गेषु योक्ष्यते ? तत्र तर्हि कायकर्मण्यतैव कायिकी प्रश्रब्धिर्वेदितव्या । कथं सा बोध्यङ्गमित्युच्यते ? बोध्यङ्गानुकूल्यात् । सा हि कायकर्मण्यता चित्तकर्मण्यता बोध्यङ्गमावहति ।

अस्ति पुनः क्वचित् अन्यत्राप्येवं दृश्यते ? अस्तीत्याह । तद्यथा—प्रीतिः प्रीतिस्थानीयाश्च धर्माः प्रीतिसम्बोध्यङ्गमुक्तं भगवता । प्रतिघः प्रतिघनिमित्तं च व्यापादनिवरणमुक्तम् । सम्यक्दृष्टिसङ्कल्पव्यायामाश्च प्रज्ञास्कन्ध उक्ताः । न च सङ्कल्पव्यायामौ प्रज्ञास्वभावौ तस्यास्त्वनुगुणाविति ताच्छब्द्यं

ननु च सूत्रे *कायप्रस्रब्धिरप्युक्ते*ति । कश्च पर्यायो यत्प्रस्रब्धिसम्बोध्यङ्गद्वयं भवति ? अस्ति कायप्रसब्धिः, अस्ति चित्तप्रस्रब्धिः । तत्र यापि कायप्रस्रब्धिस्तदपि प्रस्रब्धिसम्बोध्यङ्गमभिज्ञायै सम्वोधये निर्वाणाय संवर्त्तते । यापि चित्तप्रस्रब्धिस्तदपि प्रस्रब्धिसंबोध्यङ्गमभिज्ञायै संबोधये निर्वाणाय संवर्त्तत इति । कथमियमेकैवोच्यते–प्रस्रब्धिश्चित्तकर्मण्यतेति ? *सा तु यथा कायिकी वेदने*ति, यथा चेतस्यपि वेदना परमाणुसञ्चयात्मकेन्द्रियाश्रयत्वात् कायिकीत्युच्यते, तथेयमपि प्रस्रब्धिरवगन्तव्या ।

कथं सा बोध्यङ्गेषु योक्ष्यत इति । असमाहितत्वात् पञ्चानां विज्ञानकायानां पृच्छति । *तत्र तर्ही*ति । विस्तरः—तत्र सूत्रे कायवैशारद्यमेव कायकर्मण्यता भूतविशेषणलक्षणा प्रीत्यध्याकृता, "प्रीतमनसः काय प्रस्रभ्यते" ( ) इति वचनात् ।

कथं सा बोध्यङ्गमिति । पृथक्कलापत्वात् सास्रवत्वाच्च न युज्यत इत्यभिप्रायः । *प्रीतिः प्रीतिस्थानीयाश्च धर्माः प्रीतिसम्बोध्यङ्गमिति* । विस्तरः—*तीर्थिकाः* किल भगवच्छ्रावकमेवमाहुः—श्रमणो भवतो गौतम एवमाह—एत यूयं भिक्षवः पञ्च निवरणानि प्रहाय चेतस उपक्लेशकराणि प्रज्ञादौर्बल्यकराणि सप्त बोध्यङ्गानि भावयतेति । वयमप्येवं ब्रूमः । तत्रास्माकं श्रमणस्य च गौतमस्य को विशेषो धर्मदेशनायाः ? तेभ्यो भगवता एतदुपदिष्टम्, पञ्च सन्ति दश भवन्ति, दश सन्ति पञ्च व्यवस्थाप्यन्ते । *प्रतिघः प्रतिघनिमित्तं* च । नवाघातवस्तूनि व्यापादनिवरणमुक्तं *भगवता* तदानुकूल्यात् । तथा सप्त सन्ति चतुर्दश भवन्ति, चतुर्दश सन्ति सप्त व्यवस्थाप्यन्ते, प्रीतिः प्रीतिनिमित्तं चेत्यनेन भेदेन तदानुकूल्यादिति । न च *सङ्कल्पव्यायामौ प्रज्ञास्वभावावि*ति, तयोर्यथाक्रमं

लभेते । एवं कायप्रश्रब्धिरपि बोध्यङ्गानुगुण्याद् बोध्यङ्गशब्दं लभते ।

उपेक्षा चित्तसमता चित्तानाभोगता । कथमिदानीमेतद्योक्ष्यते—तत्रैव चित्ते आभोगात्मको मनस्कारोऽनाभोगात्मिका चोपेक्षा इति ? ननु चोक्तम्—"दुर्ज्ञान एषां विशेषः" (   ) इति ? अस्ति हि नाम दुर्ज्ञानमपि ज्ञायते । इदं तु खल्वतिदुर्ज्ञानं यद् विरोधेऽप्यविरोध इति । अन्यत्राभोगः, अन्यत्रानाभोगः—इति कोऽत्र विरोधः ? न तर्हीदानीमेकालम्बनाः सर्वे सम्प्रयुक्ताः प्राप्नुवन्ति । एवञ्जातीयकमत्रान्यदप्यायास्यतीति यस्तस्य नयः सोऽस्यापि वेदितव्यः ।

ह्रीरपत्राप्यं च पश्चाद् वक्ष्यते । मूलद्वयं द्वे कुशलमूले अलोभाद्वेषौ । अमोहोऽप्यस्ति, स तु प्रज्ञात्मकः ।

वितर्कवीर्यस्वभावत्वान्न तौ प्रज्ञास्वभावौ । यदा च त्रिस्कन्धो मार्गः क्रियते—शीलस्कन्धः, समाधिस्कन्धः, प्रज्ञास्कन्ध इति । तत्र *प्रज्ञास्कन्धनिर्देशे* उक्तम्—"प्रज्ञास्कन्धः कतमः ? सम्यग्दृष्टिः, सम्यक्सङ्कल्पः, सम्यग्व्यायामः" इति । *उपेक्षा चित्तसम*तेति । यद्योगाच्चित्तं सममनाभोगं वर्तते, सोपेक्षा संस्कारोपेक्षा नाम । त्रिविधा उपेक्षा—वेदनोपेक्षा, संस्कारोपेक्षा, अप्रमाणोपेक्षा चेति ।

ननु चोक्तं दुर्ज्ञान एषां विशेष इति । "सूक्ष्मो हि चित्तचैत्तानां विशेषः, स एष दुःपरिच्छेदः प्रवाहेष्वपि[1] तावद्" इत्यादिवचनाद् दुःखेन ज्ञायते दुर्ज्ञानः । *अस्ति हि नाम दुर्ज्ञानमपि ज्ञायते* । यदविरुद्धमेकस्मिंश्चित्तक्षणे धर्मान्तरेण स्पर्शादिना । इदं तु *खलु अतिदुर्ज्ञानं यद्विरोधेऽप्यविरोध* इति । आभोगानाभोगयोरेकस्मिंश्चित्तक्षणेऽविरोधो व्यवस्थाप्यत इति वाक्यशेषः । न हि विरुद्धयोः सुखदुःखयोरेकस्मिंश्चित्तक्षणे भावो दृष्ट इति । *अन्यत्राभोग* इति । अन्यत्रालम्बने आभोग अन्यत्रानाभोग इत्यविरोधः । *एवञ्जातीयकमत्रान्यदप्यायास्यती*ति । विरोधजातीयं यथा वितर्कविचारौ । तयोर्हि लक्षणम्—चित्तौदारिकता वितर्कः, चित्तसूक्ष्मता विचार इति; "वितर्कविचारौदार्यसूक्ष्मते" (अभि० को० २.३३) इति वचनात् । तयोस्त्वेकत्र चित्ते विरोध इति वक्ष्यते । *यस्तस्य नयः सोऽस्यापी*ति । पर्यायेणानयोर्वृत्तिरित्यभिप्रायः ।

ह्रीरपत्राप्यं च पश्चाद्वक्ष्यते इति । "अह्रीरगुरुतावद्ये भयादर्शित्वमत्रपा" (अभि० को० २.३२) इत्यत्र विपर्ययग्रहणात् । स तु *प्रज्ञात्मक* इति । स

---

१. प्रबन्धेष्वपि—इति तत्र पाठः ।

प्रज्ञा च महाभूमिकेति नासौ कुशलमहाभूमिक एवोच्यते । **अविहिंसा** अविहेठना । **वीर्यं** चेतसोऽभ्युत्साहः ॥ २५ ॥

उक्ताः कुशलमहाभूमिकाः ॥

महती भूमिर्महाभूमिः । क्लेशा महाभूमिरेषां त इमे क्लेशमहाभूमिका ये धर्माः सदैव क्लिष्टे चेतसि भवन्ति । के पुनस्ते सदैव क्लिष्टे चेतसि भवन्ति ?

मोहः प्रमादः कौशीद्यमाश्रद्धच स्त्यानमुद्धवः ।
क्लिष्टे सदैव

तत्र **मोहो** नामाविद्या, अज्ञानमसम्प्रख्यानम् । **प्रमादः** कुशलानां धर्माणामभावना अप्रमादभावनाविपक्षो धर्मः । **कौशीद्यं** चेतसो नाभ्युत्साहो वीर्यविपक्षः । **आश्रद्धयं** चेतसोऽप्रसादः श्रद्धाविपक्षः । **स्त्यानं** कतमत् ? या कायगुरुता, चित्तगुरुता, कायाकर्मण्यता, चित्ताकर्मण्यता । "कायिकं स्त्यानं चैतसिकं स्त्यानम्" इत्युक्तमभिधर्मे । कथं चैतसिको धर्मः कायिक इत्युच्यते ? यथा कायिकी वेदना । **औद्धत्यं** चेतसोऽव्युपशमः[1] । इतीमे षट् क्लेशमहाभूमिकाः ॥

त्वमोहः प्रज्ञास्वभावः । *प्रज्ञा च महाभूमिकेति* । "मतिः स्मृतिः" (अभि० को० ३.२८) इति वचनात् । नासौ कुशलमहाभूमिक एवोच्यते, किं तर्हि ? अकुशलादि भूमिकोऽपीति । *अविहेठनेति* । यद्योगात्परो न विहेठ्यते *साविहिंसा* । विहिंसाप्रतिपक्षश्चैतसिकः । *चेतसोऽभ्युत्साह* इति । कुशलक्रियायां यश्चेतसोऽभ्युत्साहस्तद् वीर्यम् । यस्त्वकुशलादिक्रियायां चेतसोऽभ्युत्साहो नैतद् वीर्यम्, कौसीद्यमेव तत् प्रवचने पठ्यते; सीदनात्मकत्वात् । तथा ह्युक्तं *भगवता*—"इतो बाह्यकानां यद्वीर्यं *कौसीद्यमेव तत्" इति* ॥ २५ ॥

मोहो नामाविद्येति। "विद्याविपक्षो धर्मोऽन्योऽविद्या" (अभि० को० ३.२८) इति पश्चाद् व्याख्यायते । *भावनाविपक्षो धर्म* इति । भावनाया अभावमात्रप्रतिपत्तिर्मा भूदिति भावनाविपक्ष इत्याह । एवं कौसीद्यादिष्वपि व्याख्येयम् । *कायगुरुता, चित्तगुरुतेति* । प्रस्रब्धिप्रतिपक्षो धर्मः । *यथा कायिकी वेदनेति* । यथा वेदना रूपीन्द्रियाश्रयत्वाच्चैतसिक्यपि कायिकीति व्याख्याता । तथा कायिकं स्त्यानम्, पञ्चविज्ञानकायसम्प्रयुक्तं स्त्यानं कायिकमित्युच्यते । *औद्धत्यं चेतसोऽव्युपशम* इति । नृत्यगीतादिश्रृंगारवेषालंकारकाद्यौद्धत्यसन्निश्रयदानकर्मकश्चैतसिको धर्मः ।

---

१. पुनश्चेतसो०—का० ।

ननु चाभिधर्मे दश क्लेशमहाभूमिकाः पठ्यन्ते—"आश्रद्ध्यं कौशीद्यं मुषितस्मृतिता चेतसो विक्षेपः अविद्या असम्प्रजन्यमयोनिशोमनस्कारो मिथ्याधिमोक्ष औद्धत्यं प्रमादश्च" ( ) इति ? प्राप्तिज्ञो देवानां प्रियः, न त्विष्टिज्ञः। का पुनरत्रेष्टिः ? मुषितस्मृतिविक्षेपासम्प्रजन्यायोनिशोमनसिकार-मिथ्याधिमोक्षा महाभूमिकत्वात् न क्लेशमहाभूमिका एवावधार्यन्ते । तथैवामोहः कुशलमहाभूमिको नावधार्यते, प्रज्ञास्वभावत्वात् । स्मृतिरेव हि क्लिष्टा मुषितस्मृतिता । समाधिरेव क्लिष्टो विक्षेप इत्येवमादि ।

अत एवोच्यते—"ये महाभूमिकाः क्लेशमहाभूमिका अपि ते" ( ) इति । चतुष्कोटिकः । प्रथमा कोटिः—वेदना चेतना संज्ञा च्छन्दः स्पर्शश्च । द्वितीया—अश्राद्ध्यं कौशीद्यमविद्या औद्धत्यं प्रमादश्च । तृतीया—स्मृत्यादयः[1] पञ्च क्लिष्टा यथोक्ताः। चतुर्थ्येतानाकारान् स्थापयित्वेति।

न चात्र स्त्यानं पठ्यते इत्यभिधर्मे । *प्राप्तिज्ञो देवानां प्रियो न त्विष्टिज्ञ* इति । पाठप्रामाण्यमात्रेण दश क्लेशमहाभूमिकाः प्राप्ता इत्येतामेव प्राप्तिं जानीते देवानां प्रियः, न त्वाचार्याणामिष्टिमिच्छां जानीते । कोऽयं देवानां प्रियो नाम ? 'ऋजुकजातीयो देवानां प्रियः' इत्येके व्याचक्षते, अशठो हि देवानां प्रियो भवति, मूर्खो देवानां प्रिय इत्यपरे । "यो हीश्वराणामिष्टः स न ताडनेन शिक्षते" इति मूर्खो भवतीति । *यथैवामोह* इति । यथैवामोहः कुशलमूलं प्रज्ञास्वभावत्वान्महाभूमिक इति व्यवस्थापितो *न कुशलमहाभूमिक एवेत्यवधार्यते*, ततश्च कुशलमहाभूमिकेषु न पठितः । तथा मुषितस्मृत्यादयोऽपि पञ्चमहाभूमिकत्वान्न क्लेशमहाभूमिका एवेत्यवधार्यन्ते । ततश्च इमे न क्लेशमहाभूमिकमध्ये पठ्यन्ते । कथम् ? इत्याह—*स्मृतिरेव हि क्लिष्टा मुषितस्मृतिता, समाधिरेव क्लिष्टो विक्षेप इत्येवमादीति* । आदिशब्देन प्रज्ञैव क्लिष्टा असम्प्रजन्यम् । मनस्कार एव क्लिष्टोऽयोनिशोमनस्कारः, अधिमुक्तिरेव क्लिष्टा मिथ्याधिमोक्ष इति दर्शयति ।

अत एवोच्यत इति विस्तरः । यत एवं स्मृत्यादयो मुषितस्मृतितादयो व्यवस्थाप्यन्ते नैतद्व्यतिरिक्ताः । अत एवोच्यते—*चतुष्कोटिक इति* । ये महाभूमिकाः क्लेशभूमिका अपि त इति काका पृच्छति । चतुष्कोटिकाः—स्युर्महाभूमिकाः न क्लेशमहाभूमिकाः, स्युः क्लेशमहाभूमिका न महाभूमिकाः, स्युर्महाभूमिकाश्च क्लेशमहाभूमिकाश्च, स्युर्नैव महाभूमिका न क्लेशमहाभूमिकाः।

---

१. मुषितस्मृत्यादयः—का० ।

केचित्तु—मिथ्यासमाधेरन्यचेतसो विक्षेपमिच्छन्ति । तेषामन्यथा चतुष्कोटिकः । स्त्यानं पुनरिष्यते सर्वक्लेशसम्प्रयोगीति क्लेशमहाभूमिकेषु तस्यापाठे कस्यापराधः !

एवं त्वाहुः—पठितव्यं भवेत्, समाध्यनुगुणत्वात् तु न पठितम् । क्षिप्रतरं किल स्त्यानचरितः समाधिमुत्पादयेत्, नौद्धत्यचरित इति । कः पुनः स्त्यानचरितो यो नौद्धत्यचरितः, को वा औद्धत्यचरितो यो न स्त्यानचरितः; न ह्येते जातु सहचरिष्णुतां जहीतः ? तथापि यद् यस्याधिमात्रं स तच्चरितो ज्ञातव्यः ।

अतः षडेव क्लेशमहाभूमिकाः सिद्ध्यन्ति । एते हि सदा क्लिष्ट एव चेतसि भवन्ति, नान्यत्र ॥

तृतीया स्मृत्यादय इति । ये मुषितस्मृत्यादयः पञ्च यथोक्ताः । एते हि महाभूमिकाः क्लेशमहाभूमिकाश्च । *चतुर्थी एतानाकारान् स्थापयित्वेति* । उक्तनिर्मुक्ता धर्माः कुशलमहाभूमिकादयश्चैतसिका रूपादयश्चान्य इति । *तेषामन्यथा चतुष्कोटिक* इति । द्वितीयायां कोट्यां विक्षेपः प्रक्षेप्तव्यः, न तु तृतीयायाम् । अत एवं वक्तव्यम्—प्रथमा कोटिः पूर्ववत्; द्वितीया आश्रद्ध्यं कौसीद्यमविद्या औद्धत्यं प्रमादो विक्षेपश्च; तृतीया स्मृत्यादयश्चत्वारः, मुषितस्मृत्यसम्प्रजन्यायोनिशोमनस्कारमिथ्याधिमोक्षा इत्यर्थः । चतुर्थी पूर्ववत् ।

यत्तूक्तम्—'न चात्र स्त्यानं पठ्यते' इति, तान् प्रति ब्रवीति—*स्त्यानं पुनरिष्यत* इति । विस्तरः—*तस्यापाठे कस्यापराध* इति । किमस्य स्त्यानस्यापाठे ममापराधः, किमाभिधार्मिकस्येति ! अभिधर्मकारस्यायमपराधो न ममेत्यभिप्रायः; स्त्यानस्य सर्वक्लेशसम्प्रयोगित्वेनाभिमतत्वात् ।

एवं त्वाहुरिति । तत्र शास्त्रे स्त्यानस्यापाठे कारणमाहुर*भिधर्मिकाः* । *क्षिप्रतरं किलेति* । किलशब्दोऽसम्भावनायाम् । कथं हि नाम क्लिष्टो धर्मः शुक्लस्य समाधेरनुगुणो भविष्यति, लयौद्धत्ये हि समाधिपरिपन्थिनी, तत् कथं परिपन्थ्येवानुगुण इति ? *न ह्येते जातु सहचरिष्णुतां जहीत* इति । न ह्येते स्त्यानौद्धत्ये कदाचित् सहचरधर्मतां त्यजत इत्यर्थः । *तथापि यद्यस्याधमात्रमिति* । एवमपि च स्त्यानमौद्धत्यं वा यस्य पुद्गलस्याधिमात्रम्, स पुद्गलस्तच्च*रितः* स्त्यानचरितः, औद्धत्यचरितो वावगन्तव्यः । कचिद्धि कलापे कश्चिद्धर्म उद्भूतो भवतीति ।

नान्यत्रेति । कुशलादिषु ।

अकुशले त्वाह्रीक्यमनपत्रपा ॥ २६ ॥

अकुशले तु चेतस्याह्रीक्यमनपत्राप्यं च नित्यं भवत इति एतौ द्वौ धर्मावकुशलमहाभूमिकावुच्येते । तयोश्च पश्चाल्लक्षणं वक्ष्यते (अभि० को० २. ३२) ॥ २६ ॥

क्रोधोपनाहशाठ्येर्ष्याप्रदासम्रक्षमत्सराः ।
मायामदविहिंसाश्च परीत्तक्लेशभूमिकाः ॥ २७ ॥

परीत्तक्लेशा भूमिरेषां त इमे **परीत्तक्लेशभूमिका** अविद्यामात्रेण भावनाहेयेन मनोभूमिकेनैव च सम्प्रयोगात् । एषां तु निर्देश उपक्लेशेषु (अभि० को० ५. ४६) करिष्यते ॥ २७ ॥

उक्ता इमे पञ्चप्रकाराश्चैत्ताः ॥

अन्येऽपि चानियताः सन्ति वितर्कविचारकौकृत्यमिद्धादयः । तत्र वक्तव्यम्—

"अकुशले त्वाह्रीक्यमनपत्रपा" इति । तु-शब्दो विशेषणे, अवधारणे वा—अकुशल एवेति ॥ २६ ॥

"परीत्तक्लेशभूमिकाः" इति । परीत्तः=अल्पकः । कोऽसौ ? अविद्यामात्रम् । अविद्यैव केवलेत्यर्थः । *तेन अविद्यामात्रेणेति* । नान्येन रागादिना क्लेशेन । *भावनाहेयेनेति* । न दर्शनहेयेन । *मनोभूमिकेनैवेति* । न पञ्चविज्ञानकायिकेन । यस्मादिमे क्रोधादय उपक्लेशा मनोभूमिका एव भवन्ति, अतो मनःसम्प्रयोगात् परीत्तक्लेशभूमिका उच्यन्ते । रागादिकलापे ह्यवश्यमविद्यया भवितव्यमिति न परीत्तो रागादिकः । तदेवं ये सर्वत्र चैतसिके ते महाभूमिकाः, ये कुशल एव ते कुशलमहाभूमिकाः, ये क्लिष्टे निवृत्ते चाकुशले च ते क्लेशमहाभूमिकाः, ये च परीत्तक्लेशसम्प्रयुक्ते चेतसि ते परीत्तक्लेशभूमिकाः । *एषां तु निर्देशः उपक्लेशेषु करिष्यत* इति । अनुशयनिर्देशे ॥ २७ ॥

अन्येऽपि चानयिता इति । ये कदाचित् कुशले, कदाचिदकुशले, कदाचिदव्याकृते चेतसि भवन्ति । *मिद्धादय* इति । आदिशब्देनारतिविजृम्भिकातन्द्रीभक्तेऽसमतादय उपक्लेशाः क्लेशाश्च रागादयोऽप्यनियतत्वेन गृह्यन्ते । न ह्येते रागादयः पञ्चानां प्रकाराणां अन्यतमस्मिन्नियता भवन्ति । न महाभूमिकाः, सर्वत्र चेतस्यभावात् । न कुशलमहाभूमिकाः, कुशलत्वायोगात् । न क्लेशमहाभूमिकाः, सर्वत्र क्लिष्टे तदभावात् । न हि सप्रतिघे चेतसि रागो भवति, सरागे च चेतसि प्रतिघ इति । एवमन्येऽपि क्लेशा वक्तव्याः ।

कस्मिंश्चित्ते कति चैत्ता अवश्यं भवन्तीति ? कामावचरं तावत् पञ्चविधं चित्तम्। कुशलमकुशलम् । तत्राकुशलं द्विविधम्—आवेणिकम्, अन्यक्लेशसम्प्रयुक्तं च। अव्याकृतमपि[1] द्विविधम्—निवृताव्याकृतम्, अनिवृताव्याकृतं च। तत्र तावत् कामावचरचित्तमवश्यं सवितर्कं सविचारम्। अतोऽत्र—

सवितर्कविचारत्वात् कुशले कामचेतसि ।

द्वाविंशतिश्चैतसिकाः

अवश्यं भवन्ति। दश महाभूमिकाः, दश कुशलमहाभूमिकाः, वितर्कः, विचारश्च।

कौकृत्यमधिकं क्वचित् ॥ २८ ॥

न हि सर्वत्र कुशले चेतसि कौकृत्यमस्ति। यत्र त्वस्ति तत्र तदेवाधिकं कृत्वा त्रयोविंशतिश्चैत्ता भवन्ति।

किमिदं कौकृत्यं नाम ? कुकृतभावः[2] कौकृत्यम्। इह तु पुनः कौकृत्यालम्बनो धर्मः कौकृत्यमुच्यते—चेतसो विप्रतिसारः । तद्यथा—

अत्राचार्यवसुमित्रः संग्रहश्लोकमाह—

"वितर्कचारकौकृत्यमिद्धप्रतिघसक्तयः ।
मानश्च विचिकित्सा चेत्यष्टावनियताः स्मृताः ॥" (   ) इति।

तदिदमष्टनियमवचनं न बुध्यामहे, दृष्टयोऽपि कस्मान्नानियता इष्यन्ते! न हि सप्रतिघे सविचिकित्से वा चित्ते मिथ्यादृष्टिः प्रवर्तते।

"आवेणिके त्वकुशले दृष्टियुक्ते च विंशतिः ।
क्लेशैश्चतुर्भिः क्रोधाद्यैः कौकृत्येनैकविंशतिः ॥" (अभि० को० २.२९)

इति वचनात्, तस्माद् यद्वा तद्वेदमुक्तमिति पश्यामः॥

*कामावचरं तावत् पञ्चविध*मिति। कुशलमेकम्, अकुशलं द्विविधम्—आवेणिकमविद्यामात्रसम्प्रयुक्तम्, रागाद्यन्यक्लेशसम्प्रयुक्तं च। अव्याकृतमपि द्विविधम्—निवृताव्याकृतं सत्कायान्तर्ग्राहदृष्टिसम्प्रयुक्तम्, अनिवृताव्याकृतं च विपाकजादीति।

*कुकृतभावः कौकृत्यमि*ति। अर्थस्य कुकृतस्य धर्मः, स तु चैतसिक इति न सम्बध्यते। तस्मादाह—*इह तु पुनः कौकृत्यालम्बनो धर्म* इति। किंस्वभावः ? इत्याह—*चेतसो विप्रतिसार* इति। यदि कौकृत्यालम्बनो धर्मः कौकृत्यमुच्यते,

---

१. अव्याकृतं—का०। २. कुकृतस्य भावः—का०।

शून्यतालम्बनविमोक्षमुखं,[1] शून्यतेत्युच्यते, अशुभालम्बनश्च अलोभोऽशुभ इति। लोकेऽपि च दृष्टः स्थानेन स्थानिनामतिदेशः—सर्वो ग्राम आगतः, सर्वो देश आगत इति। स्थानभूतं च कौकृत्यं विप्रतिसारस्य।

फले वा हेतूपचारोऽयम्। यथा[2]—"षडिमानि स्पर्शायतनानि पौराणं कर्म वेदितव्यम्" (   ) इति।

यत्तर्हि अकृतालम्बनं तत् कथं कौकृत्यम्? अकृतेऽपि कृताख्या भवति—न मया साधु कृतं यत्तन्न[3] कृतमिति।

कतमत् कौकृत्यं कुशलम्? यत् कुशलमकृत्वा तप्यते, अकुशलं च कृत्वा।

तत्सम्प्रयुक्ता अप्यन्ये चित्तचैताः कौकृत्यं प्राप्नुवन्ति; तेषामप्राधान्यात्। विप्रतिसारावस्थायां हि कौकृत्यलक्षणं चैतसिकं कौकृत्याकारमुद्भूतवृत्तिकम्, अन्ये चित्तचैत्तास्तदाकारेणानुवर्त्तन्ते, कस्यचिदेव हि धर्मस्य कस्मिंश्चित् चित्तकलापे प्राधान्यमिति वर्णयन्ति। *शून्यतालम्बनविमोक्षमुखं शून्यतेति*। स्कन्धानामन्तर्व्यापारपुरुषरहितालम्बनं विमोक्षमुखं समाधिविशेषः शून्यतेत्युच्यते। विनीलकव्याध्मातकाद्यश्*शुभालम्बनोऽलोभोऽशुभेत्युच्यते*। भावनासम्बद्धत्वात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः—अशुभा भावनेति, तथेहापि कौकृत्यालम्बनश्चैतसिको धर्मः कौकृत्यमिति। *स्थानेन स्थानिनामतिदेशः—सर्वो ग्राम आगत* इति। सभूमिकः शालासमुदायो ग्रामः। स्थानिषु मनुष्येष्वागतेषु वक्तारो भवन्ति—सर्वो ग्राम आगत इति। एवं *सर्वो देश आगत* इति। *स्थानभूतं च कौकृत्यं विप्रतिसारस्येति*। विप्रतिसारालम्बनत्वात्। तस्माद्युक्तस्तथा निर्देशः। *फले वा हेतूपचार* इति। हेतुः कौकृत्यम्, फलं विप्रतिसारः, तस्मिन् फले हेतुरुपचर्यते, हेतुवाचकेन शब्देन फलमुच्यत इत्यर्थः। *यथा षडिमानि स्पर्शायतनानि पौराणं कर्मेति*। पूर्वजन्मकृतस्य पौराणस्य कर्मणश्चक्षुरादीनि षट् स्पर्शायतनानि फलानि, तेषु यथा कर्मोपचर्यते, तद्वत्।

यत् तर्ह्यकृतालम्बनं तत् कथं कौकृत्यमिति। यदकृतं तन्न कृतमिति मत्वा चोदयति—*अकृतेऽपि कृताख्या भवतीति*। अकृतेऽप्यर्थे कृतशब्दप्रयोगो भवति। कथम्? इत्याह—*न साधु मया कृतं यत्तन्न कृतमिति*। कृतमिव तदिति कृत्वा। *यत्कुशलमकृत्वा तप्यत* इति। यत् कुशलं दानादिकमकृत्वा तप्यते पश्चात्तापी भवति तत् कुशलम्। *अकुशलं च कृत्वा*। किम्? तप्यत इत्यधिकृतम्। यच्चा-

---

१. शून्यतालम्बनं०—का०। २. यथोक्तम्—का०। ३. यन्न—का०।

विपर्ययादकुशलं कौकृत्यम् । तदेतदुभयमप्युभयाधिष्ठानं भवति[1] ॥ २८ ॥

आवेणिके त्वकुशले दृष्टियुक्ते च विंशतिः ।

यदकुशलं चित्तमावेणिकं तत्र विंशतिश्चैत्ताः—दश महाभूमिकाः, षट् क्लेशमहाभूमिकाः, द्वावकुशलमहाभूमिकौ, वितर्कः, विचारश्च ।

आवेणिकं नाम चित्तं यत्राविद्यैव केवला, नान्यः क्लेशोऽस्ति रागादिः ।

दृष्टियुक्तेऽप्यकुशले विंशतिर्य एवावेणिके ।

ननु च दृष्ट्यधिकत्वादेकविंशतिर्भवन्ति ? न भवन्ति । यस्मान्महाभूमिक एव कश्चित् प्रज्ञाविशेषो दृष्टिरित्युच्यते । तत्राकुशलं दृष्टियुक्तम्, यत्र मिथ्यादृष्टिश्च[2] दृष्टिपरामर्शो वा शीलव्रतपरामर्शो वा ।

क्लेशैश्चतुर्भिः क्रोधाद्यैः कौकृत्येनैकविंशतिः ॥ २९ ॥

यत्र पुनश्चतुर्भिः क्लेशैः सम्प्रयुक्तमकुशलं चित्तं रागेण वा प्रतिघेन वा मानेन वा विचिकित्सया वा, तत्रैकविंशतिर्भवन्ति--स च क्लेशः आवेणिकोक्ताश्च

कुशलं प्राणातिपातादिकं कृत्वा तप्यते तदपि कुशलम् । *विपर्ययादकुशलम्* । यदकुशलमकृत्वा तप्यते, कुशलं च कृत्वेति । यत्पापमकृत्वा पश्चात्तापी भवति—न साधु मया कृतं यत्तन्न कृतमिति, तदकुशलं कौकृत्यम् । यच्च कुशलं दानादिकं कृत्वा पश्चात्तापी भवति—न साधु मया कृतं यद्दानादिकं कृतमिति, तदप्यकुशलम् । *तदेतदुभयमप्युभयाधिष्ठानं* भवतीति । तदेतत् कौकृत्यमुभयमपि कुशलं चाकुशलं चोभयाधिष्ठानं भवति यथोक्तेन विधानेन ॥ २८ ॥

"*आवेणिके*" इति । रागादिपृथग्भूत इत्यर्थः ।

"*दृष्टियुक्ते च*" इति । च-शब्दोऽकुशल इत्यनुकर्षणार्थः । महाभूमिक एव कश्चित् प्रज्ञाविशेषो दृष्टिरिति । सन्तीरिका या प्रज्ञा, सा दृष्टिः । सा चेहाकुशला गृह्यते । तस्मादाह—*मिथ्यादृष्टिश्चेत्यादि* ।

"*कौकृत्येनैविंशतिः*" इति कौकृत्येन चेति लुप्तनिर्दिष्टश्चकारो द्रष्टव्यः ।

"*क्लेशैश्चतुर्भिः*" इत्यादिषु प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्वेदितव्या । न हि रागादयः परस्परेण सम्प्रयुज्यन्त इत्या*भिधर्मिकाः । स च क्लेश आवेणि*कोक्ताश्च विंशतिरिति । दश महाभूमिकाः षट् क्लेशमहाभूमिकाः, द्वावकुशलमहाभूमिकौ, वितर्को विचारश्चेति विंशतिः । स च क्लेशो रागः प्रतिघो मानो

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।

२. मिथ्यादृष्टिर्वा—का० ।

विंशतिः। क्रोधादिभिरप्युपक्लेशैर्यथोक्तैः सम्प्रयुक्ते चित्ते एते च विंशतिः स चोपक्लेश इत्येकविंशतिर्भवन्ति। कौकृत्येनाप्येकविंशतिः। तदेव कौकृत्यमेकविंशतितमं भवति। समासत आवेणिके चेतस्यकुशले दृष्टिसम्प्रयुक्ते[1] च विंशतिः। अन्यक्लेशोपक्लेशसम्प्रयुक्ते त्वेकविंशतिः॥ २९ ॥

निवृतेऽष्टादश

सत्कायान्तग्राहदृष्टिसम्प्रयुक्तं चित्तं कामधातौ निवृताव्याकृतम्। तत्राष्टादश चैत्ताः—दश महाभूमिकाः, षट् क्लेशमहाभूमिकाः, वितर्कविचारौ च। दृष्टिः पूर्ववदेव नाधिका भवति।

अन्यत्र द्वादशाव्याकृते मताः।

निवृतादन्यदव्याकृतमनिवृताव्याकृतम्। तत्र द्वादश चैत्ता इष्टाः—दश महाभूमिकाः, वितर्कविचारौ च। बहिर्देशका अव्याकृतमपि कौकृत्यमिच्छन्ति। तेषां तत्सम्प्रयुक्ते चेतसि त्रयोदश भवन्ति।

मिद्धं सर्वाविरोधित्वाद् यत्र स्यादधिकं हि तत्॥ ३०॥

विचिकित्सा चेत्येकविंशतिः। *एकविंशतिर्भवत्येवेति* क्रियावधारणमवगन्तव्यम्। *क्रोधादिभिरपीति*।

"क्रोधोपनाह-शाठ्येर्ष्या-प्रदास-म्रक्ष-मत्सराः।
मायामदविहिंसाश्च" (अभि० को० २.२७)॥

इत्येभिरपि *सम्प्रयुक्ते चित्ते एकविंशतिरेव* चैतसिकाः। ते चावेणिकोक्ताः पूर्ववत्। *स चोपक्लेशः* क्रोधो वा यावद्विहिंसा वेति। *कौकृत्येन च सम्प्रयुक्ते*। ते च पूर्वोक्तास्तच्च कौकृत्यमित्ये*कविंशतिः*। कौकृत्यमपि ह्युपक्लेशः स्वतन्त्रमिष्यते। *समासत आवेणिक* इति। विस्तरः—अविद्यामात्रसम्प्रयुक्ते चेतस्यकुशले दृष्टिसम्प्रयुक्ते चाकुशले विंशतिः। *अन्यक्लेशोपक्लेशसम्प्रयुक्ते त्वकुशल एवैकविंशतिः*॥ २९॥

*निवृताव्याकृत*मिति। क्लेशाच्छादितं कुशलाकुशलत्वेनाव्याकृतं यत् तन्निवृताव्याकृतम्। अनाच्छादितं त्वनिवृत्ताव्याकृतम् विपाकजैर्यापथिकशैल्पस्थानिकनैर्माणिकस्वभावम्। *वहिर्देशका अव्याकृतमपि कौकृत्यमिच्छन्तीति*। *काश्मीरमण्डलाद्* ये वहिर्देशस्थितास्ते वहिर्देशकाः। *त्रयोदशेति*। क्वचिदनिवृताव्याकृते कौकृत्यं त्रयोदशमधिकं प्रक्षिप्य। मिद्धं प्रचलायमानावस्थायां

---

१. दृष्टियुक्ते—का०।

सर्वैरेभिर्यथोक्तैश्चैत्तैर्मिद्धमविरुद्धम्; कुशलाकुशलाव्याकृतत्वात्। अतो **यत्र तत् स्यात्** तत्राधिकं तद् वेदितव्यम्—यत्र द्वाविंशतिस्तत्र त्रयोविंशतिः, यत्र त्रयोविंशतिस्तत्र चतुर्विंशतिरित्येवमादि ॥ ३० ॥

य एव कामधातौ चैत्तानां नियम उक्तः,

कौकृत्यमिद्धाकुशलान्याद्ये ध्याने न सन्त्यतः।

अतो यथोक्तात् कौकृत्यं मिद्धं च सर्वथा नास्ति प्रथमे **ध्याने** यत् किञ्चिदकुशलम्। प्रतिघः शाठ्यमदमायावर्ज्याश्च क्रोधादय आह्रीक्यानपत्राप्ये च। अन्यत् सर्वं तथैव।

य एव प्रथमे ध्याने न सन्ति, त एव—

ध्यानान्तरे वितर्कश्च

नास्ति। शेषं तथैव।

विचारश्चाप्यतः परम् ॥ ३१ ॥

स्वप्नदर्शनावस्थायां वा *कुशलाकुशलाव्याकृतत्वादिति*। शास्त्रे वचनात्। कथं मिद्धं कुशलं वक्तव्यम्, अकुशलं वक्तव्यम्, अव्याकृतं वक्तव्यमिति? *यत्र द्वाविंशतिस्तत्र त्रयोविंशतिरिति*। विस्तरः—यत्र द्वाविंशतिश्चैतसिका इत्युक्तम्, तत्र तन्मिद्धं त्रयोविंशम्। त्रयोविंशतेः पूरणमित्यर्थः। *यत्र त्रयोविंशतिः* कौकृत्यमधिकं क्वचिदिति। तत्र तन्मिद्धं चतुर्विंशम्। एवं यावत्—

"*अन्यत्र द्वादशाव्याकृतेः मताः*"। मिद्धं त्रयोदशं वक्तव्यम्। बहिर्देशकमतेन तु कौकृत्याधिके चतुर्दशं मिद्धं भवतीति योज्यम् ॥ ३० ॥

अतो यथोक्तादिति। अतो यथावर्णिताच्चैत्तसहोत्पादनियमात्। *कौकृत्यं मिद्धं च सर्वथा नास्तीति*। न कुशलं नाप्यव्याकृतम्, कुत एवाकुशलमिति सर्वथा सिद्धं कौकृत्यं च नास्ति। *शाठ्यमदमायावर्ज्या* इति। "माया शाठ्यं च कामाद्यध्यानयोर्ब्रह्मवञ्चनात्। स्त्यानौद्धत्यमदा धातुत्रये" (अभि०को० ५.५३) इति वचनात्। एतानि वर्ज्यन्ते; तेषां तत्र सद्भावात्। *अन्यत् सर्वं तथैवेति*। कुशले चित्ते पूर्ववद् द्वाविंशतिः। आवेणिके दृष्टियुक्ते च निवृताव्याकृतेऽष्टादश, कामधातुवत्। रागमानविचिकित्सान्यक्लेशसम्प्रयुक्ते मायाशाठ्यमदोपक्लेशसम्प्रयुक्ते च एकान्नविंशतिः। ते च स च क्लेश उपक्लेशो वा तत्रैकान्नविंशो भवति। अनिवृत्ताव्याकृते विपाकजैर्यापथिकनैर्माणिके पूर्ववद् द्वादश।

"*ध्यानान्तरे वितर्कश्च*" इति। कौकृत्यमिद्धाकुशलानि चेति चशब्दः।

ध्यानान्तरात् परेण द्वितीयादिषु ध्यानेष्वारूप्येषु च यथाप्रतिषिद्धं नास्ति **विचारश्च** । माया शाठ्यं चेत्यपिशब्दात् । शेषं तथैव ।

ब्रह्मणो हि यावच्छाठ्यं पठ्यते पर्षत्सम्बन्धात्[1], नोर्ध्वम् । स हि स्वस्यां पर्षदि निषण्णः[2] अश्वजिता भिक्षुणा प्रश्नं पृष्टः—"कुत्रेमानि ब्रह्मन् चत्वारि महाभूतान्यपरिशेषं निरुध्यन्ते" (   ) इति ? अप्रजानन् क्षेपमकार्षीत्—"अहमस्मिन् ब्रह्मा ईश्वरः कर्ता निर्माता स्रष्टा सृजः पितृभूतो भावानाम्[3]" इति ॥ ३१ ॥

उक्तमेतद् यस्यां भूमौ यत्र चित्ते यावन्तश्चैत्ताः ॥

किम् ? न सन्तीत्यधिकृतम् । *शेषं तथैव* । वितर्कन्यूनं *यथा प्रतिषिद्धं नास्तीति* । कौकृत्यमिद्धाकुशलवितर्का न सन्तीत्यर्थः । *विचारश्च मायाशाठ्यं चेत्यपिशब्दा* दिति । 'विचारश्च' इति एतावति वक्तव्ये *"विचारश्चापि"* इति अपिशब्दाधिक्यादर्थाधिक्यमिति माया शाठ्यमपि तत्र नास्तीत्ययमपरार्थो लभ्यते । मदस्तु नापास्यते; *"स्त्यानौद्धत्यमदा धातुत्रये"* (अभि० को० ५.५३) इति वचनसामर्थ्यात् । *शेषं तथैवेति* । कुशले वितर्कविचारनिर्मुक्ता विंशतिः । आवेणिके दृष्टियुक्ते षोडश । रागादिक्लेशसम्प्रयुक्ते मदोपक्लेशसम्प्रयुक्ते च सप्तदश । दश महाभूमिकाः षट् क्लेशमहाभूमिकाः । स च क्लेशः स वोपक्लेशः । अनिवृताव्याकृते दश महाभूमिका य एवेति गमनीयम् ।

ब्रह्मणो हि यावच्छाठ्यमिति । विस्तरः—तत्र शाठ्यपूर्वकत्वान्मायापि गृहीता भवति । *पर्षत्सम्बन्ध[illegible]मिति* । येषां पर्षदस्ति तेषां पर्षद्ग्रहणार्थं मायाशाठ्यं प्रवर्त्तते[illegible]दः पठ्यन्ते—क्षत्रियपर्षद्, ब्राह्मणपर्षद्, गृहपतिपर्षद्, श्रमणपर्षत्, चातुर्महाराजिकपर्षत्, त्रयस्त्रिंशत्पर्षत्, मारपर्षद्, ब्रह्मपर्षत् । तासामन्यतमापि ऊर्ध्वमतो नास्तीति मायाशाठ्याभावः । ब्रह्मणस्तु पर्षदस्ति । तस्मादाह—*स हि स्वस्यां पर्षदि* निषण्णोऽ*श्वजिता भिक्षुणा* ब्रह्मलोकगतेन *प्रश्नं पृष्टः—कुत्रेमानि चत्वारि महाभूतान्यपरिशेषं निरुध्यन्त* इति । *अप्रजा*नन्नारूप्यधातौ चत्वारि महाभूतान्यशेषं निरुध्यन्त इत्यनवबुध्यमानः *क्षेपं* कथाप्रकरणम*कार्षीत्—अहमस्मि ब्रह्मे*ति विस्तरः । ब्रह्मेत्युक्त्वा महाब्रह्मेति वचनं ब्रह्मान्तरेभ्यः आत्मनो विशिष्टत्वप्रदर्शनार्थम् । *ईश्वरः* ईशनशीलः कर्त्ता निर्माता *स्रष्टा सृज* इति पर्यायाः, उत्तरोत्तरव्याख्यायोगो वा । पितेव *पितृभूतः* । केषाम् ? *भावानाम्* ॥ ३१ ॥

उक्तमेतदिति । विस्तरः—*या भूमिर्यच्चित्तं यावन्तश्च चैत्ताः*, सा भूमिस्तच्चित्तं तावन्तश्च चैत्ता इत्युक्तमेतत् ।

---

१. सम्बन्धत्वात्—का० । २. का० पुस्तके नास्ति । ३. भूतानाम्—का० ।

इदानीं केषाञ्चिदेव चैत्तानां तन्त्रविहितं[1] नानाकारणं वक्ष्यते ।

आह्रीक्यस्यानपत्राप्यस्य च किं नानाकारणम् ?

अह्रीरगुरुता

गुणेषु गुणवत्सु चागौरवता अप्रतीशता अभयवशवर्तिता[2] आह्रीक्यं गौरवप्रतिद्वन्द्वो धर्मः ॥

अवद्ये भयादर्शित्वमत्रपा ।

अवद्यं नाम यद् गर्हितं[3] सद्भिः । तत्राभयदर्शिता अनपत्राप्यम् । भयमत्रानिष्टं फलम्—भीयतेऽस्मादिति ।

कथमिदं विज्ञातव्यम्—अभयस्य दर्शनमभयदर्शिता, आहोस्वित् भयस्यादर्शनम् ? किं चातः ? अभयस्य दर्शनं चेत्, प्रज्ञा विज्ञास्यते; भयस्यादर्शनं

तन्त्रविहितमिति । शास्त्रे विहितम् । स एव चात्रार्थः ।

गुणेषु गुणवत्सु चेति । *तत्र विहितमिति* केचित् पठन्ति । स्वपरसान्तानिकेषु मैत्रीकरुणादिषु । गुणेषु गुणवत्सु च पुद्गलेष्वाचारगोचरगौरवादिसम्पन्नेषु । यद्योगाद् गौरवं न करोत्यसौ *अगौरवता* । नास्ति गौरवमस्येत्यगौरवः, तद्भावोऽगौरवता, चैतसिकविशेषः । कोऽसौ ? इति पर्यायावाहुः । *अप्रतीशता अभयवशवर्तितेति* । शिष्यं प्रति इष्ट इति प्रतीशो गुरुस्थानीयः, नास्ति प्रतीशोऽस्येत्यप्रतीशः, तद्भावोऽप्रतीशता । भावाभिधानेन चैत्तो गृह्यते । भयं नाम मानसश्चैत्तो धर्मः । भयेन वशे वर्तितुं शीलमस्येति भयवशवर्त्ती, न भयवशवर्त्ती अभयवशवर्त्ती, तद्भावोऽ*भयवशवर्तिता* । तदेव चाह्रीक्यम् । नास्ति ह्रीरस्येत्यह्रीकः, तद्भाव *आह्रीक्यम्* । स च *गौरवप्रतिद्वन्द्वो धर्मः*, न तदभावमात्रम् ।

"*अवद्ये भयादर्शित्वमत्रपा*" इति । अवाच्यम् = अवद्यम् । अतश्चाह—*अवद्यं नाम यद्गर्हितं सद्भिरिति* । *तत्राभयदर्शिता अनपत्राप्यमिति* । अवद्येऽनिष्टफलादर्शितेत्यर्थः । *भीयतेऽस्मादिति* । अत्र भयशब्दोऽपादानसाधनः, तस्माद्भयशब्देन *अनिष्टं फलमुच्यते* । *अभयस्य दर्शनमभयदर्शितेति* । विस्तरः—यदि तावदेवं क्रियेत—न भयमभयम्, अभयं द्रष्टुं शीलमस्येत्यभयदर्शी, तद्भावोऽभयदर्शितेति ? *प्रज्ञा विज्ञास्यते* । प्रज्ञया ह्यभयं पश्यति । अथ पुनरेवं क्रियेत—भयं द्रष्टुं शीलमस्येति भयदर्शी, न भयदर्शी अभयदर्शी, तद्भावोऽभयदर्शितेति ?

---

१. तत्रविहितं—स्फुटार्थापुस्तके मुद्रितः पाठः । तन्त्रे विहितम्—इत्युचितः पाठः ।
२. अभयमवश०—का० । ३. विगर्हितं—का० ।

चेद्, अविद्या विज्ञास्यते ? नैव हि दर्शनं दर्शिता, नाप्यदर्शनमदर्शिता, किं तर्हि ? यस्तयोर्निमित्तमुपक्लेशः । तच्चानपत्राप्यमिति ।

अन्ये पुनराहुः—आत्मापेक्षया दोषैरलज्जनमाह्रीक्यम्, परापेक्षयाऽनपत्राप्यमिति ।

एवमपि द्वे अपेक्षे युगपत् कथं सेत्स्यतः ? न खल्त्यते—'युगपदात्मानं परं चापेक्षते' इति, अपि त्वस्त्यसौ कदाचिदलज्जा या आत्मानमपेक्षमाणस्यापि प्रवर्तते सा आह्रीक्यम् । अस्ति या परमपेक्षमाणस्य प्रवर्त्तते साऽनपत्राप्यम् । विपर्ययेण ह्रीरपत्राप्यं च वेदितव्यम् । प्रथमेन तावत् कल्पेन सगौरवता सप्रतीशता न भयवशवर्तिता ह्रीः । अवद्येष्वभयदर्शिता अपत्राप्यम् । द्वितीयेन कल्पेनात्मपरापेक्षाभ्यां लज्जने ॥

अविद्या विज्ञास्यते । तथा ह्यविद्यायोगाद् भयं न पश्यति । *नैव हि दर्शनं दर्शितेति* । विस्तरः—न प्रज्ञा नाप्यविद्या, किं तर्हि ? *तयोः* प्रज्ञाविद्ययो*र्यो निमित्तमुपक्लेशस्तदभयदर्शनम्* । *तच्चानपत्राप्यमिति* । अपत्रपतेऽनेनेत्यपत्राप्यम् । "कृत्यलुटो बहुलम्" (पा० सू० ३.३.११३) इति करणे ण्यत्प्रत्ययः । न अपत्राप्यमनपत्राप्यमिति ।

"ह्री लज्जायाम्" (मा० धा० ३.३), "त्रपूष् लज्जायाम्" (मा० धा० १.२५५) इत्येकार्थयोरनयोर्धात्वोः कथमर्थान्तरे वाचकत्वम् ? इत्यपरितुष्यन्तोऽन्ये पुनराहुः— *आत्मापेक्षयेति* विस्तरः ।

एवमपि द्वे अपेक्षे युगपत् कथं सेत्स्यत इति । अस्मिन्नपि पक्षे युगपदपेक्षाद्वयासम्भव इति पश्यंश्चोदक आह—*एवमपीति* । अपिशब्देनायमपि पक्षो दुष्यतीत्यभिप्रायः । आह्रीक्यमनपत्राप्यं चैकस्मिश्चित्ते कथं भवत इति मत्वा चोदयति—*अपेक्षे युगपत् कथं सेत्स्यत* इति । *न खल्त्यते युगपदात्मानं परं चापेक्षत* इति । विस्तरः—पर्यायेण वृत्तिमनयोर्दर्शयति । कस्यचिद्धि दोषैरा*त्मानमपेक्षमाणस्यापि* न *प्रवर्त्तते* लज्जा, कस्यचित् *परमपेक्षमाणस्ये*ति । *विपर्ययेण ह्रीरपत्राप्यं* चेति विस्तरः । प्रथमेन तावत् कल्पेन—"अह्रीरगुरुतावद्ये भयादर्शित्वमत्रपा" इत्यनेन । *सगौरवतेति* विस्तरेण । *अभयदर्शिता अपत्राप्यमिति* । भयदर्शितानिमित्तमपत्राप्यमित्यर्थः । *द्वितीयेन कल्पेन आत्मापेक्षया* दोषैरलज्जनमाह्रीक्यं *परापेक्षयानपत्राप्यमि*त्यनेन आत्मापेक्षया दोषैर्लज्जनं ह्रीः, परापेक्षयानपत्राप्यमिति । एवमपि द्वे अपेक्षे इति विस्तरेण चोद्यपरिहारौ वक्तव्यौ ।

प्रेम्णो गौरवस्य च किं नानाकारणम् ?

प्रेम श्रद्धा

द्विविधं हि प्रेम—क्लिष्टम्, अक्लिष्टं च। तत्र क्लिष्टं तृष्णा, यथा—पुत्रदारादिषु। अक्लिष्टं श्रद्धा—शास्तृगुरुगुणान्वितेषु। स्याच्छ्रद्धा न प्रेम—दुःखसमुदयालम्बना श्रद्धा। स्यात् प्रेम न श्रद्धा—क्लिष्टं प्रेम। उभयम्—निरोधमार्गालम्बना श्रद्धा। नोभयमेतानाकारान् स्थापयित्वा।

पुद्गलेषु तु प्रेम न गौरवम्—पुत्रदारसार्धविहार्यन्तेवासिषु। गौरवं न प्रेम—अन्यगुरुषु। उभयम्—स्वगुरुषु। नोभयम्—एतानाकारान् स्थापयित्वा।

श्रद्धा हि नाम गुणसम्भावना। तत्पूर्विका च प्रियता प्रेम। तस्मान्न सैव प्रेमेत्यपरे।

गुरुत्वं ह्रीः

गौरवं हि नाम सप्रतीशता। तत्पूर्विका च लज्जा ह्रीः। अतो न गौरवमेव ह्रीरित्यपरे।

प्रेमगौरवयोरेकत्वं मन्यन्ते केचित्। तस्मादनयोर्नानाकरणप्रदर्शनार्थमाह—"*प्रेम श्रद्धा*" इति। प्रेमैव श्रद्धा, न गौरवम्। न तु श्रद्धैव प्रेम। तेनाह—*द्विविधं हि प्रेम क्लिष्टमक्लिष्टं* चेत्यादि। *स्याच्छ्रद्धा न प्रेमे*ति चतुष्कोटिकः। दुःखसमुदयसत्ययोः श्रद्धैवाभिसम्प्रत्ययरूपा, न प्रेम; अस्पृहणीयत्वात्। *स्यात् प्रेम न श्रद्धे*ति। प्रियतारूपा तृष्णा नाभिसम्प्रत्ययरूपेति श्रद्धा न भवति। *उभयं श्रद्धा च प्रेम च*। अभिसम्प्रत्ययरूपत्वात् स्पृहणीयत्वाच्च निरोधमार्गसत्ययोस्तदुभयात्मकं भवतीत्यर्थः। *नोभयमेतानाकारान् स्थापयित्वे*ति। अन्ये चैतसिका वेदनादयो विप्रयुक्तादयश्च। एवं धर्मालम्बनस्य प्रेम्णः श्रद्धायाश्च चतुष्कोटिकं कृत्वा, पुद्गलालम्बनस्य चतुष्कोटिकं करोति—*पुद्गलेष्वि*ति विस्तरः। तत्र सार्धं विहरन्तीति *सार्धविहारिणः* शिष्याः। ये प्रव्रजिता गुरोरन्तेवसन्तीत्यन्तेवासिनो निश्रयाध्ययनसम्बन्धिनः। तेषु पुत्रादिषु *प्रेम न गौरवं* क्लिष्टमक्लिष्टं चेति सम्भवतः। *गौरवं न प्रेम*। "*गुरुत्वं ह्रीः*" इति वक्ष्यमाणलक्षणं गौरवं न प्रेम; गौरवस्थानत्वात्। *उभयम्*, प्रेम गौरवं च। तदुभयात्मकं भवतीत्यर्थः। *नोभयमेतानाकारान् स्थापयित्वा*। योऽन्यो जनोऽसम्बद्धो निर्गुणः, तत्र न प्रेम न गौरवमिति। *तत्पूर्विका च प्रियता प्रेमे*ति। गुणसम्भावनापूर्विका प्रियता तच्च प्रेम। *तस्मान्न सैव श्रद्धा प्रेमे*त्याचार्यः।

"*गुरुत्वं ह्रीः*" इति। यथोक्ता ह्रीः सगौरवता सप्रतीशता सभयवश-

ते पुनः कामरूपयोः ॥ ३२ ॥

आरूप्यधातौ प्रेमगौरवे न स्तः। ननु च श्रद्धा ह्रीश्च कुशलमहाभूमिकत्वात् तत्रापि विद्येते। द्विविधा हि श्रद्धा—धर्मेषु पुद्गलेषु च। एवं सप्रतीशताऽपि। तत्र ये पुद्गलालम्बने श्रद्धाह्रियौ ते तत्र न स्तः। ते चेह प्रेमगौरवे अभिप्रेते ॥ ३२ ॥

वितर्कविचारयोः किं नानाकारणम् ?

वितर्कचारावौदार्यसूक्ष्मते

कस्य ? चेतस इति पश्चाद् वक्ष्यति। चित्तौदारिकता **वितर्कः**। चित्तसूक्ष्मता **विचारः**।

कथं पुनः अनयोरेकत्र चित्ते योगः ?

केचिदाहुः—यथाऽप्सु निष्ठ्यूतं सर्पिः सूर्यरश्मिभिरुपरिष्टात् स्पृष्टं नातिश्यायते नातिविलीयते, एवं वितर्कविचारयोगाच्चित्तं नातिसूक्ष्मं भवति नात्यौदारिकमिति, उभयोरपि तत्रास्ति व्यापारः।

एवं तर्हि निमित्तभूतौ वितर्कविचारावौदारिकसूक्ष्मतयोः प्राप्नुतः, यथा पयश्चातपश्च सर्पिषः श्यानत्वविलीनत्वयोर्न तु पुनस्तत्स्वभावौ। आपेक्षिकी चौदा-

---

वर्त्तितेत्युक्ता। या ह्रीस्तद् गौरवम्। तदेवं प्रेम श्रद्धालक्षणं भवति। ह्रीलक्षणं तु गौरवमित्युक्तं तयोर्नानाकरणम्। एवं *सप्रतीशतापीति*। एवं ह्रीरपि।

धर्मेषु च पुद्गलेषु च। ये पुद्गलालम्बने श्रद्धाह्रियौ ते तत्र न स्त इति। पुद्गलालम्बने श्रद्धाह्रियावधिक्रियेते ययोरैक्यं मन्यन्ते। ते आरूप्यधातौ न स्तः। कामरूप्यधात्वोरेव भवत इत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

कथं पुनरनयोरेकत्र चित्ते योग इति। न हि तदेव चित्तं तद्योगादौदारिकं च सूक्ष्मं च युज्यते; विप्रतिषेधात्। *निष्ठ्यूतमिति* निःपूर्वस्य ष्ठीवतेर्निष्ठायामेतद् रूपम्—निष्ठ्यूतम्, निरस्तमित्यर्थः। *नातिश्यायते* नातिघनीभवति। *नातिविलीयते* नातिद्रवीभवति। *नातिसूक्ष्मं भवति नात्यौदारिकमिति*। मध्यमावस्थमित्यर्थः। *एवं तर्हि निमित्तभूताविति* विस्तरः। यथोदकातपौ सर्पिषः श्यानत्वविलीनत्वयोर्निमित्तभूतौ, *न तु पुनस्तत्स्वभावौ* श्यानत्वविलीनत्वस्वभावौ। एवं वितर्कविचारौ चित्तस्यौदारिकतासूक्ष्मतयोर्निमित्तभूतौ, न तु पुनरौदारिकसूक्ष्मतास्वभावाविति। अत एवं वक्तव्यम्—चित्तौदारिकताहेतुर्वितर्कः, चित्तसूक्ष्मता-

रिकसूक्ष्मता भूमिप्रकारभेदादित्याभवाग्राद् वितर्कविचारौ स्याताम् । न चौदारिकसूक्ष्मतया जातिभेदो युक्तः ।

अन्ये पुनराहुः—वाक्संस्कारा वितर्कविचाराः सूत्र उक्ताः—"वितर्क्य विचार्य वाचं भाषते, नावितर्क्य नाविचार्य" (　　　　) इति । तत्र ये औदारिकास्ते वितर्काः, ये सूक्ष्मास्ते विचाराः । यदि चैकत्र चित्तेऽन्यो धर्म औदारिकः, अन्यः सूक्ष्मः—कोऽत्र विरोध इति ? न स्याद्विरोधो यदि जातिभेदः

हेतुर्विचार इति । ब्रूयास्त्वमभ्युपगमाददोष एष इति ? तत इदं दोषान्तरमाह—*आपेक्षिकी चौदारिकसूक्ष्मतेति* विस्तरः । *भूमिप्रकारभेदात्* । भूमिभेदात्, प्रकारभेदाच्च । भूमिभेदात्तावत् प्रथमध्यानमपेक्ष्य कामधातुरौदारिकः; महाभिसंस्कारतरत्वात् । कामधातुमपेक्ष्य प्रथमं ध्यानं सूक्ष्ममल्पाभिसंस्कारतरत्वात् प्रशान्तमिति । तदेव पुनर्द्वितीयं ध्यानमपेक्ष्यौदारिकम् । एवं *यावद्भवाग्रं* सूक्ष्मम् । प्रकारभेदादपि तस्यामेव भूमावापेक्षिक्यावौदारिकसूक्ष्मते । तद्यथा य एव ते त्रयः क्लेशानां मूलप्रकारा मृदुमध्यादिमात्रा गुणानां च, कामधातौ यावद्भवाग्रे तेषामधिमात्रः क्लेश औदारिकः मृदु सूक्ष्मः क्लेशविपर्ययेण गुणानामिति । एवं भूमिप्रकारभेदेनापेक्षिक्यावौदारिकसूक्ष्मते इति *आभवाग्रादौदारिकसूक्ष्मते स्याताम्* । अनिष्टं चैतत्, वितर्कविचारयोः कामधातुप्रथमभूमिकत्वादिति । *न चौदारिकसूक्ष्मतया जातिभेदो युक्त* इति । वितर्कविचारयोर्जातिभेद इष्यते—अन्यो वितर्कः, अन्यो विचार इति । न चौदारिकत्वेन सूक्ष्मत्वेन च वितर्कविचारयोर्यथाक्रमं स्वभावभेदो युक्तः । किं कारणम् ? जातिभिन्नयोर्हि वेदनासंज्ञयोरौदारिकसूक्ष्मता भवति । न च पुनरौदारिकसूक्ष्मतयैव तयोः स्वभावभेदः, किं तर्हि ? अनुभवलक्षणतया निमित्तोद्ग्रहणलक्षणतया च तयोः स्वभावभेदः, तस्मादप्यनयोर्नास्ति लक्षणम् ।

अन्ये पुनराहुरिति । सौत्रान्तिकाः । *वाक्संस्कारा* इति । वाक्समुत्थापका इत्यर्थः । *वितर्क्य विचार्य वाचं भाषते नावितर्क्य नाविचार्येति* । वितर्कविचारैरेवं चैवं च भाषिष्य इति । *तत्र ये औदारिकास्ते वितर्का* वाक्संस्काराः । कर्मणा स्वभावो द्योतितो न शक्यमन्यथा स्वलक्षणं प्रदर्शयितुमिति । *एवं सूक्ष्मास्ते विचाराः* । एतस्यां कल्पनायां समुदायरूपा वितर्कविचाराः पर्यायभाविनश्च भवन्ति; चित्तचैत्यकलापस्य वाक्समुत्थापकत्वात् । कथं पुनरनयोरेकत्र चित्ते योग इत्युक्तम् ? अतो वैभाषिक आह—*यदि चैकत्र चित्तेऽन्यो धर्म औदारिक* इति । विस्तरः—एकत्र चित्ते वितर्क औदारिकस्वभावोऽन्यो धर्मः, विचारस्तु सूक्ष्मस्वभावोऽपरः, तौ च यथाक्रमं चित्तौदारिकतासूक्ष्मताहेतुत्वाच्चित्तौदारिकता-

स्याद्, वेदनासंज्ञावत् । एकस्यां तु जातौ मृद्वधिमात्रता युगपन्न सम्भवति । जातिभेदोऽप्यस्ति । स तर्हि वक्तव्यः ? दुर्वचो ह्यसौ—अतो मृद्वधिमात्रतया व्यज्यते । नैवं व्यक्तो भवति; प्रत्येकं जातीनां मृद्वधिमात्रत्वात् ।

नैव हि वितर्कविचारावेकत्र चित्ते भवत इत्यपरे ।

सूक्ष्मतेत्युच्यते । अथ वा चित्तस्यौदारिकश्चित्तौदारिकः, चित्तौदारिकभावश्चित्तौदारिकता । एवं चित्तसूक्ष्मतापि वक्तव्येति *कोऽत्र विरोधः । न स्याद्विरोधो यदि* वितर्कविचारयो*र्जातिभेदः स्याद् वेदनासंज्ञावत्* । वेदना ह्यौदारिकी, संज्ञा सूक्ष्मा, तयोस्तु जातिभेदोऽस्तीति औदारिकसूक्ष्मतायामप्येकत्र चित्ते न विरोधः । *एकस्यां तु जाता*वनवधृतलक्षणायामैक्येन च कैश्चिद् गृहीतायां मृद्वधिमात्रता औदारिकसूक्ष्मतालक्षणा *युगपन्न सम्भवती*ति । अर्थादयुगपत् सम्भवतीत्युक्तम् । तथा हि वेदना अन्यो वा धर्मः पर्यायेण मृदुतामधिमात्रतां च भजते । *नैवं व्यक्तो भवति* । किम् ? जातिभेदः, कस्मात् ? *प्रत्येकं जातीनां मृद्वधिमात्रत्वात्* । वेदना ह्यौदारिकी भवति सूक्ष्मा वा; अपेक्षाभेदात् । कथमिति ? वेदना संज्ञामपेक्ष्यौदारिकी, रूपमपेक्ष्य सूक्ष्मा; तथा संज्ञा संस्कारानपेक्ष्यौदारिकी, वेदनामपेक्ष्य सूक्ष्मा वितर्कविचारवदेव वा । भवतोऽपि हि कामावचरौ वितर्कविचारावौदारिकौ प्रथमध्यानभूमिकौ सूक्ष्मौ, ध्यानान्तरे च विचारः सूक्ष्मतर इति । तदेवं *प्रत्येकं जातीनां मृद्वधिमात्रत्वान्नैवं* व्यक्तो भवति । न मृद्वधिमात्रतया जातिभेदो व्यक्तो भवतीत्यर्थः ।

अत्र *सङ्घभद्र आचार्य* आह—एकत्र च चित्ते औदारिकसूक्ष्मते भवतः । न च विरोधः; प्रभावकालान्यत्वात् । यदा हि चित्तचैत्तकलापे वितर्क उद्भूतवृत्तिर्भवति, तदा चित्तमौदारिकं भवति । यदा विचारस्तदा सूक्ष्मम्, रागमोहचरितव्यपदेशवत् । रागमोहयौगपद्येऽपि हि तयोरन्यतरोद्भूतवृत्तियोगाद् रागचरितो मोहचरित इति वा व्यपदिश्यते । तद्वदिहापि द्रष्टव्यमिति ।

अत्र वयं ब्रूमः—भवति कस्मिंश्चित् कलापे कस्यचिद्धर्मस्योद्भूतवृत्तित्वम्, किं त्वनयोर्न लक्षणं विवेचितमिति न किञ्चिदेतत् । ननु च चित्तौदारिकतासूक्ष्मतालक्षणौ वितर्कविचारावुक्तौ ? सत्यमुक्तौ, प्रत्येकं तु जातीनामौदारिकसूक्ष्मते इति तावौदारिकसूक्ष्मतालक्षणौ भवितुमर्हतो यथोक्तमिति नैतदस्मानाराधयति ।

नैव हि वितर्कविचारावेकत्र चित्ते भवत इत्यपर इति । *आचार्य*मतम् । अस्मिन् मते यथोक्तदोषप्रसङ्गो न भवति । कस्त्वनयोः पर्यायवर्त्तिनोर्विशेषः ? अत्र पूर्वाचार्या आहुः—"वितर्कः कतमः ? चेतनां वा निश्रित्य प्रज्ञां वा पर्येषको मनोजल्पोऽनभ्यूहाभ्यूहावस्थयोर्यथाक्रमम्, सा च चित्तस्यौदारिकता । विचारः

कथमिदानीं प्रथमं ध्यानं पञ्चाङ्गमुक्तम्[1] ? भूमितस्तत् पञ्चाङ्गमुक्तम्, न क्षणतः ॥

मानमदयोः किं नानाकारणम् ?

मान उन्नतिः ।

मदः स्वधर्मे रक्तस्य पर्यादानं तु चेतसः ॥ ३३ ॥

येन केनचित् परतो विशेषपरिकल्पेन चेतस उन्नतिः **मानः** ।

मदस्तु स्वधर्मेष्वेव रक्तस्य यच्चेतसः पर्यादानम् । यथा मद्यज एवं रागजः । सम्प्रहर्षणविशेषो मद इत्यपरे ॥ ३३ ॥

उक्ताः सह चित्तेन चैत्ताः प्रकारेण ॥

कतमः ? चेतनां वा निश्रित्य प्रज्ञां वा प्रत्यवेक्षको मनोजल्पोऽनभ्यूहाभ्यूहावस्थयोर्यथाक्रमम्, सा च चित्तसूक्ष्मता" इति । अस्मिन् पक्षे वितर्कविचारावेकस्वभावौ समुदायरूपौ पर्यायवर्त्तिनौ पर्येषणप्रत्यवेक्षणाकारमात्रेण भिन्नाविष्येते । तत्रोदाहरणं केचिदाचक्षते—"तद्यथा बहुषु घटेष्ववस्थितेषु 'कोऽत्र दृढः, को जर्जरः' इति मुष्टिनाभिघ्नतो य ऊहः स वितर्कः, 'इयन्तो जर्जरा दृढा वा' इति यदन्ते ग्रहणं स विचारः" इति ।

*कथमिदानीं प्रथमं ध्यानं पञ्चाङ्ग*मिति विस्तरः । विविक्तं कामैर्विविक्तं पापकैरकुशलैर्धर्मैः सवितर्कं सविचारं विवेकजं प्रीतिसुखं प्रथमं ध्यानमुपसम्पद्य विहरतीति सूत्रे पञ्चाङ्गमुक्तम्, तत् कथम् ? *भूमितस्तत् पञ्चाङ्गमुक्तं न क्षणत* इति । प्रथमध्यानभूमिः कदाचिद् वितर्केण व्यवकीर्णा, कदाचिद् विचारेण; तदेवं सन्तानमधिकृत्य पञ्चाङ्गमुक्तम्, न क्षणमधिकृत्येत्यदोषः ।

येन केनचित् परतो विशेषपरिकल्पेनेति भूतेनाभूतेन वा परत उत्कर्षपरिकल्पेन 'शूरोऽर्थवानस्मि शीलवान् बुद्धिसम्पन्नः' इति वा या *चेतस उन्नतिः* स मानो नाम चैतसिको धर्मः ।

"*पर्यादानं तु चेतसः*" इति । तु-शब्दो विशेषणार्थो भिन्नक्रमश्चावगन्तव्यः, अत एवाह—*मदस्तु स्वधर्मेष्वेव रक्तस्येति* । विस्तरः—*चेतसः पर्यादान*मिति । येन स्वधर्मेष्वेव रूपशौर्यादिषु रक्तं चेतः पर्यादीयते सन्निरुध्यते स रागनिष्यन्दो मदः । यः स्वधर्मेष्वेव रक्तस्य दर्पचेतसः पर्यादानात् कुशलधर्मक्रियाभ्यः प्रतिसंहारो मद इत्याचार्यसङ्घभद्रः । *सम्प्रहर्षविशेषो मद* इति । क्लिष्टसौमनस्यमभिप्रेतम् । तदेतन्नेच्छन्ति *वैभाषिकाः* । यस्मात् सौमनस्यमा द्वितीयाद् ध्यानात् । मदश्च त्रैधातुकः, "स्त्यानौद्धत्यमदा धातुत्रये" (अभि० को० ५.५३) इति वचनात् ॥ ३३ ॥

---

१. पञ्चाङ्गयुक्तम्—का० । एवमुपर्यपि ।

तेषां पुनरिमाः संज्ञाः परिभाष्यन्ते, **प्रवचन** एताभिः सद्व्यवहारात् ।

चित्तं मनोऽथ विज्ञानमेकार्थं

चिनोतीति चित्तम् । मनुत इति मनः । विजानातीति विज्ञानम् । चितं शुभाशुभैर्धातुभिरिति चित्तम् । तदेवाश्रयभूतं मनः । आश्रितभूतं विज्ञानमित्य**परे** ।

यथा चित्तं मनो विज्ञानमित्येकोऽर्थः, एवं

चित्तचैतसाः ।

साश्रयालम्बनाकाराः सम्प्रयुक्ताश्च

एकोऽर्थः । त एव हि चित्तचैत्ताः **साश्रया** उच्यन्ते; इन्द्रियाश्रितत्वात् । **सालम्बनाः**; विषयग्रहणात् । **साकाराः**; तस्यैवालम्बनस्य प्रकारेण[1]

उक्ताः सह चित्तेन चैत्ताः प्रकारेणेति । चित्तं तावत् प्रकारेणोक्तम्—"विज्ञानं प्रतिविज्ञप्तिः" (अभि० को० १.१६) इत्येवमादिना स्वलक्षणस्कन्धधात्वायतनकुशलादिप्रभेदेन । चैत्ता अपि स्वलक्षणपरस्परविशेषेण चित्तसंख्यावधारणकामप्रथमध्यानादिभूमिप्रभेदेन ।

"*एकार्थम्*" इति । यच्चित्तं तदेव मनस्तदेव विज्ञानमिति एकोऽर्थोऽस्येत्येकार्थम् । निर्वचनभेदस्तूच्यते—*चिनोतीति चित्तमिति* । कुशलमकुशलं वा चिनोतीत्यर्थः । नैरुक्तेन विधिनैवं सिद्धम् । *मनुत इति मनः* "मन ज्ञाने" इत्यस्य औणादिकप्रत्ययात् तस्यैतद् रूपम्—मन इति । *विजानात्यालम्बनमिति विज्ञानम्*, कर्तरि ल्युट् । *चितं शुभाशुभैर्धातुभिरिति चित्तम्* । वासनासन्निवेशयोगेन *सौत्रान्तिकमतेन*, *योगाचारमतेन* वा । *आश्रयभूतं मन आश्रितभूतं विज्ञानमिति* । आश्रयभावापेक्षं मनः; "षण्णामनन्तरातीतं विज्ञानं यद्धि तन्मनः" (अभि० को० १.७) इत्यर्थपरिग्रहात् । आश्रितभावापेक्षं विज्ञानम्; 'द्वयं प्रतीत्य विज्ञानस्योत्पत्तिः' इति वचनात् ।

"*चित्तचैतसाः साश्रयालम्बनाकाराः सम्प्रयुक्ताश्च*" इति । च-शब्द एकानुकर्षणार्थः । *त*[2] *एव हि चित्तचैत्ता* इत्यनेन शब्देनाभिहितास्त एव साश्रया इत्यनेनापि शब्देनाभिधीयन्ते । एवं सालम्बनाः साकाराः सम्प्रयुक्ताश्च । तत्र *साश्रया इन्द्रियाश्रितत्वात्* । षडायतनाश्रितत्वादित्यर्थः । *सालम्बना विषयग्रहणात्* । न हि विनालम्बनेन चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते । *साकाराः तस्यैवालम्बनस्य*

---

१. प्रकारशः—का० ।

२. य—मुद्रितः पाठः ।

आकरणात् । **सम्प्रयुक्ताः**; समं प्रयुक्तत्वात् ।

केन प्रकारेण समं प्रयुक्ताः ? इत्याह—

पञ्चधा ॥ ३४ ॥

पञ्चभिः समताप्रकारैः—आश्रयालम्बनाकारकालद्रव्यसमताभिः । केयं समता ? यथैव ह्येकं चित्तम्, एवं चैत्ता अप्येकैका इति ॥ ३४ ॥

निर्दिष्टाश्चित्तचैत्ताः सविस्तरप्रभेदाः ॥

विप्रयुक्तास्तु संस्काराः प्राप्त्यप्राप्ती सभागता ।
आसंज्ञिकं समापत्ती जीवितं लक्षणानि च ॥ ३५ ॥

प्रकारेणाकारणात् । येन ते सालम्बनाः तस्यैवालम्बनस्य प्रकारेण ग्रहणात् । कथम् ? विज्ञानं हि नीलं पीतं वा वस्तु विजानाति । उपलभत इत्यर्थः । तदेव तथालम्बनं वस्तु वेदनानुभवति, संज्ञा परिछिनत्ति, चेतनाभिसंस्करोतीत्येवमादि । अथ वा—तस्यैवालम्बनस्य विज्ञानं सामान्यरूपेणोपलभ्यतारूपं गृह्णाति, विशेषरूपेण तु वेदनानुभवनीयतारूपं गृह्णाति, संज्ञा परिच्छेद्यतारूपं गृह्णातीत्येवमादि । *सम्प्रयुक्ताः समं प्रयुक्तत्वादि*ति । समा अविप्रयुक्ताश्चान्योन्यमिति सम्प्रयुक्ताः ।

*आश्रयालम्बनाकारकालद्रव्यसमताभिरि*ति । येनाश्रयेण चित्तमुत्पद्यते, तेनैवाश्रयेण वेदनासंज्ञाचेतनादय उत्पद्यन्ते । तथा येनालम्बनेन चित्तम्, तेनैव वेदनादयः । येनाकारेण चित्तम्, तेनैव वेदनादयः । यदि हि नीलाकारं चित्तम्, नीलाकारा एव तत्सम्प्रयुक्ता वेदनादय उत्पद्यन्ते । यस्मिंश्च काले चित्तम्, तस्मिन्नेव वेदनादयः । यथा च चित्तद्रव्यमेकमेवोत्पद्यते, न द्वे त्रीणि वा; तथा वेदनाद्रव्यमेकमेवोत्पद्यते, न द्वे त्रीणि वा । तथा संज्ञाद्रव्यम्, चेतनाद्रव्यमित्येवमादि । तेनेदमेवान्त्यं दुर्गममिति व्याचष्टे—*यथैवं ह्येकं चित्तम् एवं चैत्ता अपि एकैका* इति ॥ ३४ ॥

विप्रयुक्तान् वक्तुकाम *आचार्य* उपोद्घातं करोति । *निर्दिष्टाश्चित्तचैत्ताः सविस्तरप्रभेदाः*, विप्रयुक्तास्त्ववसरप्राप्ता इदानीमुच्यन्ते इत्यभिप्रायः । सविस्तरप्रभेदा इति । विस्तरश्च प्रभेदश्च विस्तरप्रभेदौ, सह विस्तरप्रभेदाभ्यां सविस्तरप्रभेदाः । अथ वा—विस्तरेण प्रभेदः विस्तरप्रभेदः, सह विस्तरप्रभेदेन सविस्तरप्रभेदाः । तत्र चित्तं तावत् सविस्तरप्रभेदं निर्दिष्टम्—"विज्ञानं प्रतिविज्ञप्तिर्मनआयतनं च" (अभि० को० १.१६) इत्येवमादिना । चैत्ता अपि "वेदनानुभवः" (अभि० को० १.१४) इत्यारभ्य यावत् "पञ्चधा चैत्ताः" (अभि० को० २.२३) इति विस्तरेण ।

नामकायादयश्चेति

इमे संस्कारा न चित्तेन सम्प्रयुक्ताः, न च रूपस्वभावा इति **चित्त-विप्रयुक्ता** उच्यन्ते ।

तत्र तावत्—

प्राप्तिर्लाभः समन्वयः ।

द्विविधा हि **प्राप्तिः**—अप्राप्तविहीनस्य च प्रतिलम्भः[1], प्रतिलब्धेन च

"*नामकायादयश्च*" इति । चशब्द एवञ्जातीयकानुक्तविप्रयुक्तप्रदर्शनार्थः । सङ्घभेदप्रभृतयो हि द्रव्यतश्चित्तविप्रयुक्ता इष्यन्त इति । 'येऽप्येवञ्जातीयकाः' इति शास्त्रेऽप्युक्तत्वात् । *चित्तविप्रयुक्ता इति ।* चित्तग्रहणं चित्तसमानजातीय-प्रदर्शनार्थम् । चित्तमिव चित्तेन च विप्रयुक्ता इत्यर्थः । किं च तेषां चित्तेन समानजातीयत्वम् ? यदरूपिणोऽमी भवन्ति । रूपित्वादेव हि विप्रयुक्तत्वेऽपि रूपं न विप्रयुक्तत्वे नाम लभते । यद्वा अमीषां नामरूपमिति नामत्वम्, तत्तेषां चित्तेन समानजातीयत्वम् । चैत्ता अपि चित्तेन तुल्यजातीयाः । ते तु चित्तेन सहालम्बने सम्प्रयुक्ताः । तद्विशेषणार्थं विप्रयुक्तग्रहणम् । असंस्कृतमपि तत्समान-जातीयमनालम्बनत्वेनेति तत्परिहारार्थं संस्कारग्रहणम् । अत एवाह—*इमे संस्कारा न चित्तेन सम्प्रयुक्ताः, न च रूपस्वभावा इति चित्तविप्रयुक्ता उच्यन्त* इति ।

*तत्रे*ति वाक्योपन्यासे, निर्धारणे वा । *तावच्छब्दः* क्रमे ।

"*प्राप्तिर्लाभः समन्वयः*" इति । प्राप्तिरिति सामान्यसंज्ञा । लाभः, समन्वय इति विशेषसंज्ञा । लाभः, प्रतिलम्भ इत्येकार्थः । समन्वयः, समन्वागम इत्यनर्थान्तरम् । प्रतिलम्भ इत्युक्ते समन्वागमस्याग्रहणम्, समन्वागम इत्युक्ते प्रतिलम्भस्याग्रहणम्, प्राप्तिरित्युक्ते तूभयोद्ग्रहणम् । अत एवाह—*द्विविधा हि प्राप्तिः—अप्राप्तविहीनस्य च प्रतिलम्भः, प्रतिलब्धेन च समन्वागम* इति । अप्राप्तं च विहीनं चाप्राप्तविहीनम्, तस्याप्राप्तविहीनस्य प्रतिलम्भः । अप्राप्तस्य तद्यथा—दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तेः । विहीनस्य तद्यथा—कामावचरस्य कामवैराग्येण त्यक्तस्य धातुप्रत्यागमनात् परिहाण्या वा पुनः प्रतिलम्भः । प्रतिलब्धेन च द्वितीयादिषु क्षणेषु समन्वागमः; तस्याः समनुवर्त्तनात् । यश्च प्रतिलम्भो यश्च समन्वागमः सा द्विधा प्राप्तिः—इति प्रतिलम्भे समन्वागमे च प्राप्तिशब्दो वर्त्तते । अभेद-विवक्षायां तु प्राप्तिः, प्रतिलम्भः, समन्वागम इत्येक एवार्थः । तथा हि प्रथमे क्षणे दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तेः प्राप्तिः प्रतिलम्भ इष्यते । सापि समन्वागम

---

१. लाभः—का० ।

समन्वागमः । विपर्ययादप्राप्तिरिति सिद्धम् ।

कस्य पुनरिमे प्राप्त्यप्राप्ती ?

प्राप्त्यप्राप्ती स्वसन्तानपतितानां

न परसन्तानपतितानाम् । नहि परकीयैः कश्चित् समन्वागतः । नाप्यसन्ततिपतितानाम् । न ह्यसत्त्वसंख्यातैः कश्चित् समन्वागतः ।

एष तावत् संस्कृतेषु नियमः ।

असंस्कृतेषु पुनः प्राप्त्यप्राप्ती—

निरोधयोः ॥ ३६ ॥

इत्युच्यते। प्रथमक्षणस्थ आर्यपुद्गलो दुःखे धर्मज्ञानक्षान्त्या समन्वागत इत्युच्यते, "आज्ञास्यामीन्द्रियोपेतस्त्रयोदशभिरन्वितः" (अभि०को० २.१९) इत्यादिवचनात् । कथमयं लक्षणनिर्देशः ? न हि भेदविवक्षायामपि पर्यायवचनेन लक्षणनिर्देशः कल्पते—'प्राप्तिः कतमा ? यः प्रतिलम्भो यः समन्वागमः' इति । पर्यायवचनमपि कदाचित् लक्षणाय कल्पते—'अनलो जातवेदा अग्निः' इति । सूत्रेऽप्युक्तम्—"अविद्या कतमा ? यत्पूर्वान्ते अज्ञानमपरान्त अज्ञानम्" इति विस्तरः । *विपर्ययादप्राप्तिरिति सिद्धमिति* । विपर्ययादेवाप्राप्तिरिति सिद्धे नैतदर्थं सूत्रं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः । अप्राप्तिरप्रतिलम्भोऽसमन्वागम इति विपर्ययादेतत् त्रयं गम्यते । तथैव चाप्रतिलम्भासमन्वागमयोरप्राप्तिरिति सामान्यसंज्ञा । तस्मादेवं च वक्तव्यम्—द्विविधा अप्राप्तिः अप्राप्तपूर्वाणामप्रतिलम्भः, प्राप्तविहीनानामसमन्वागम इति । अथ वा—अप्रतिलब्धस्य विहीनस्य चाद्याप्राप्तिरप्रतिलम्भः, अप्रतिलब्धेन विहीनेन च द्वितीयादिषु क्षणेष्वसमन्वागम इति ।

"*प्राप्त्यप्राप्ती स्वसन्तानपतितानाम्*" इति। संस्कृतानां प्राप्त्यप्राप्ती स्वसन्तानपतितानामेवेत्यवधार्यते। *न परसन्तानपतिताना*मिति । न परसत्त्वसन्ततिपतिनां धर्माणां स्वसन्ततौ प्राप्त्यप्राप्ती भवत इत्यर्थः। तेनाह—न *हि परकीयैः कश्चित् समन्वागत* इति । माल्याभरणादयः काष्ठचकुड्यादिगताश्च रूपादयोऽसत्त्वसंख्याताः, चक्षुरादयः सत्त्वसंख्याताः, केशादयो रूपीन्द्रियसम्बद्धाः सत्त्वसंख्याता एव वेदितव्याः; तदनुग्रहोपघातपरिणामानुविधानात् । तथा हि—रूपीन्द्रियोपघातात् पालित्यादिविकारः केशानां दृश्यते, रसायनोपयोगेन चानुग्रहात् पालित्यादिप्रत्यापत्तिरिति सर्वेषां सत्त्वसंख्यातानां प्राप्तिर्भवतीति सिद्धान्तः ।

"*निरोधयोः*" इति । प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरसत्त्वसंख्यातयोरपि

सर्वसत्त्वा अप्रतिसंख्यानिरोधेन समन्वागताः। अत एव हि **चोक्तमभिधर्मे** (ज्ञा० प्र० १९.९)—"अनास्रवैर्धर्मैः कः समन्वागतः ? आह—सर्वसत्त्वाः" इति। प्रतिसंख्यानिरोधेन सकलबन्धनादिक्षणस्थवर्ज्याः सर्व आर्याः पृथग्जनाश्च केचित् समन्वागताः। आकाशेन तु नास्ति कश्चित् समन्वागतः। तस्मादस्य नास्ति प्राप्तिः। यस्य च नास्ति प्राप्तिस्तस्याप्राप्तिरपि नास्तीति **सिद्धान्तः।**

प्राप्तिर्नामास्ति किञ्चित् भावान्तरमिति। कुत एतत् ? आह—सूत्रात्। **सूत्रे** ह्युक्तम्—"स एषां दशानामशैक्षाणां धर्माणामुत्पादात् प्रतिलम्भात्

प्राप्त्यप्राप्ती भवतः। *सर्वसत्त्वा अप्रतिसंख्यानिरोधेन* यथा प्रत्ययवैकल्यं *समन्वागताः। सकलबन्धनादिक्षणस्थवर्ज्या* इति। आदौ क्षणः दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिक्षणः, तत्र स्थिता आदिक्षणस्थाः। सकलानि बन्धनान्येषामिति सकलबन्धनाः, अप्रहीणसर्वप्रकारक्लेशाः। सकलबन्धनाश्चादिक्षणस्थाश्च त इति सकलबन्धनादिक्षणस्थवर्ज्याः। के ? *सर्व आर्याः। ते प्रतिसंख्यानिरोधेन समन्वागताः।* सकलबन्धनादिक्षणस्थास्त्वार्या न समन्वागताः। तस्यां ह्यवस्थायां क्षान्तिबध्याः क्लेशाश्छिद्यन्ते, न छिन्नाः। तन्निरोधोऽपि प्राप्यते ? न प्राप्तः; "निरुध्यमानो मार्गस्तु प्रजहाति तदावृतिम्" (अभि० ६.८१) इति सिद्धान्तात्। एकप्रकारोपलिखितादयस्त्वार्या लौकिकमार्गप्राप्तेन निरोधेन तस्यामवस्थायां समन्वागताः। अत ऊर्ध्वं द्वितीयादिषु क्षणेषु समन्वागता एव अनास्रवमार्गप्राप्तेनापि निरोधेन। *पृथग्जनाश्च केचित् समन्वागता* इति। एकप्रकारोपलिखितादयः। *आकाशेन तु नास्ति कश्चित् समन्वागत* इति। असम्बन्धात्। निरोधाभ्यां त्वस्ति सम्बन्धः। तस्मादाकाशस्य प्राप्तिर्नास्ति। *यस्य च नास्ति प्राप्तिः, तस्याप्राप्तिरपि नास्तीति सिद्धान्त* एष वैभाषिकाणाम्।

कुत एतदिति। रूपादिचक्षुरादिवत् स्वरूपकार्यानुपलम्भात् पृच्छति। *सूत्रादिति*। व्याख्यानमेव *वैभाषिकः* साधयति। *दशानामशैक्षाणां धर्माणामिति*। विस्तरः—दशाशैक्षा धर्माः—अष्टावशैक्षाण्यार्यमार्गाङ्गानि, सम्यग्विमुक्तिः, सम्यग्ज्ञानञ्च। तेषा*मुत्पादात्* सम्मुखीभावात् *प्रतिलम्भा*दादितः प्राप्तेः, *समन्वागमात्* पश्चात्प्राप्तेः, *पञ्चाङ्गं विप्रहीणः* प्रहीणपञ्चाङ्ग इत्यर्थः। पञ्चाङ्गानि—सत्कायदृष्टिः, शीलव्रतपरामर्शः, विचिकित्सा, कामच्छन्दः, व्यापाद इति। एतान्यनागामिफलप्राप्तौ प्रहीणानीति न युज्यन्ते। इमानि तु प्रयुज्यमानानि पञ्चाङ्गानि पश्यामो यदुतोर्ध्वभागीयानि—रूपरागः, आरूप्यरागः, औद्धत्यम्, मानः, अविद्या

समन्वागमादार्यो भवति पञ्चाङ्गविप्रहीणः" (म० आ० ४९.१६) इति विस्तरः ।

तेन तर्हि असत्त्वाख्यैरपि समन्वागमः प्राप्नोति, परसत्त्वैश्च । किं कारणम्? सूत्रे[1] वचनात्[1] । "राजा भिक्षवश्चक्रवर्ती सप्तभी रत्नैः समन्वागतः" (दी० नि० ३. ५९) इति विस्तरः । वशित्वमत्र समन्वागमशब्देनोक्तम् । तस्य तेषु रत्नेषु वशित्वं कामचार इति । तत्र[2] वशित्वं समन्वागमः, अन्यत्र पुनर्द्रव्यान्तरमिति ।

कुत एतत् कः पुनरेवमयोगः ? अयमयोगः—यदस्या नैव स्वभावः प्रज्ञायते रूपशब्दादिवद्, रागद्वेषादिवद्वा; न चापि कृत्यं चक्षुःश्रोत्रादिवत् । तस्माद् द्रव्यधर्मासम्भवादयोगः ।

चेति । प्रतिनिधिभूतायाः प्राप्तेर्योगात् प्रकृतिस्थोऽप्यर्हन्नार्य इत्युच्यते । साधनं चात्र—'द्रव्यतोऽस्ति समन्वागमः; सूत्रोक्तत्वात्, आयतनद्रव्यवत्' इति ।

आचार्यस्तं प्रत्याह—*तेन तर्ह्यसत्त्वाख्यैरपि* चक्ररत्नादिभिः *परसत्त्वैरपि* स्त्रीरत्नादिभिः *समन्वागमो* द्रव्यसत् *प्राप्नोति* । *सूत्रे वचनात्* । कथमिति ? सूत्रं दर्शयति—*राजा* यावद्विस्तर इति । राजा भिक्षवश्चक्रवर्ती सप्तभी रत्नैः समन्वागतः । तस्येमानि सप्त रत्नानि, तद्यथा—चक्ररत्नम्, हस्तिरत्नम्, अश्वरत्नम्, मणिरत्नम्, स्त्रीरत्नम्, गृहपतिरत्नम्, परिणायकरत्नमेवं सप्तममिति विस्तरः । एभिः सप्तभी रत्नैः समन्वागमः सूत्र उक्तः । न च द्रव्यतोऽस्तीत्यनैकान्तिकतां दर्शयति, प्रतिज्ञादोषं चायमुद्ग्राहयति; अनुमानविरोधात् । कथम् ? इत्युच्यते-'न द्रव्यसन् दशाशैक्षधर्मसमन्वागमः समन्वागमस्वाभाव्यात् चक्रवर्त्तिसप्तरत्नसमन्वागमवद' इति । अनेन प्रतिज्ञायाः धर्मस्वरूपं विपर्यासयति । *वशित्वं कामचार* इति । इच्छानुविधायित्वम् । *तत्र वशित्वमिति* चक्रवर्तिसूत्रे । *अन्यत्र पुनर्द्रव्यान्तरमिति* । दशाशैक्षधर्मसमन्वागमसूत्रे । *कः पुनरेवमयोग* इति । प्रवचने हि द्विविधमिष्यते—द्रव्यसच्च वस्तु, प्रज्ञप्तिसच्चेति । कथमयुक्तिः ? इति *वैभाषिकाः* । *आचार्य* आह—*अयमयोग* इति । विस्तरः—इह यद् द्रव्यसद्वस्तु तत् प्रत्यक्षग्राह्यं वा भवेदनुमानग्राह्यं वा । तत्र प्रत्यक्षग्राह्यं रूपशब्दादि; पञ्चेन्द्रियग्राह्यत्वात् । मनोविज्ञानग्राह्यमपि किञ्चित् प्रत्यक्षं रागद्वेषादि; स्वसंवेद्यत्वात् । चक्षुःश्रोत्रादि त्वनुमानग्राह्यं चक्षुर्विज्ञानादिकृत्यानुमेयत्वात्, तद्भावाभावयोस्त-

---

१–१. सूत्रवचनात्—का० । २. अत्र—का० ।

उत्पत्तिहेतुर्धर्माणां प्राप्तिरिति चेत् ? असंस्कृतस्य न स्यात् । ये च धर्मा अप्राप्ता ये च त्यक्ता भूमिसञ्चारवैराग्यतः, तेषां कथमुत्पत्तिः स्यात् !

सहजप्राप्तिहेतुका चेत् ? जातिरिदानीं किङ्करी, जातिजातिर्वा । सकलबन्धनानां खल्वपि मृदुमध्याधिमात्रक्लेशोत्पत्तिप्रकारभेदो[1] न स्यात्; प्राप्त्यभेदात् । यतो वा स भेदस्तत एवास्तु तदुत्पत्तिः । तस्मान्नोत्पत्तिहेतुः प्राप्तिः ।

कश्चैवमाह—उत्पत्तिहेतुः प्राप्तिरिति ? किं तर्हि ? व्यवस्थाहेतुः प्राप्तिः[2] ।

द्भावाभावात् । प्राप्तिः पुनर्न प्रत्यक्षग्राह्या, न चानुमानग्राह्या; तत्सिद्धौ निरवद्यानुमानादर्शनात् । *तस्माद् द्रव्यधर्मासम्भवादयोग* इति स्थितमेतत् ।

इदानीमाचार्यस्तत्पक्षमुत्थाप्योत्थाप्य दूषयति—*उत्पत्तिहेतुरिति* । विस्तरः—यस्य प्राप्तिरस्ति स उत्पद्यते, हेतुवद्भावात् । *असंस्कृतस्य न स्यात्* प्राप्तिः; यस्मादसंस्कृतमनुत्पाद्यम् । *ये च धर्मा अप्राप्ता* दुःखे धर्मज्ञानक्षान्त्यादयः । *ये च त्यक्ताः भूमिसञ्चारवैराग्यतः* । तद्यथा कामावचरा अक्लिष्टा उर्ध्वभूम्युपपत्त्या क्लिष्टाश्च वैराग्येण त्यक्ताः । *तेषां* धातुप्रत्यागमतः परिहाण्या वा *कथमुत्पत्तिः स्यात् !* नहि तेषां प्राप्तिरस्ति; अनुत्पन्ननिरुद्धत्वात् ।

सहजप्राप्तिहेतुका चेत् । का ? तेषामुत्पत्तिरधिकृता । सहजा या प्राप्तिरिदानीमुत्पद्यते सा तेषां जनिकेति । आह—*जातिरिदानीं किङ्करी जातिजातिर्वे*ति । किंकरणशीला किङ्करी । जातिर्लक्ष्यं धर्मं जनयति । जातिजातिस्तु तल्लक्षणं जातिं जनयति । तेन यदि लक्ष्याणां धर्माणामुत्पत्तिः प्राप्तिहेतुकोच्यते, तत्र जातिः किङ्करी । अथ लक्षणानाम्, उत्पत्तिस्तद्धेतुकोच्येत, तत आह—जातिजातिर्वा किङ्करीति विकल्पः । अथ वा यदि भवतैवं कल्प्येत—जातिर्धर्मं जनयति, प्राप्तिः पुनर्जातिं जनयतीति, तत्रोच्यते—जातिजातिर्वा किङ्करीति । *सकलबन्धनानां खल्वपीति* । विस्तरः—येषामेकोऽपि क्लेशप्रकारो न प्रहीणस्ते सकलबन्धनाः, तेषां सकलबन्धनानां खल्वपि *मृदुमध्याधिमात्रक्लेशोत्पत्तिप्रकारभेदो न स्यात्* । कस्मात् ? *प्राप्त्यभेदात्* । विकलपबन्धनानां हि प्राप्तिवैकल्यान् मृदुमध्याधिमात्रक्लेशोत्पत्तिभेदः परिकल्प्येत, न तु सकलबन्धानाम्; प्राप्तीनां तुल्यत्वात् । *यतो वा स भेद* इति । ततो वा कारणादभ्यासतोऽन्यतो वा स भेदः—कस्यचित् सकलबन्धनस्याधिमात्रः, कस्यचिन्मध्यः, कस्यचिन्मृदुः । *तत एव भेदकारणात् तदुत्पत्तिरस्तु* । तेषां मृद्वादीनां क्लेशानामुत्पत्तिः । *तस्मान्नोत्पत्तिहेतुः प्राप्तिरिति* ।

वैभाषिक आह—*कश्चैवमाहेति* । विस्तरः—*व्यवस्थाहेतुः प्राप्तिः* । *असत्यां*

---

१. ०त्पत्तिभेदो—का० । २. का० पुस्तके नास्ति ।

असत्यां हि प्राप्तौ लौकिकमानसानामार्यपृथग्जनानाम् 'आर्या इमे', 'पृथग्जना इमे' इति न स्याद् व्यवस्थानम् । प्रहीणाप्रहीणक्लेशताविशेषादेतद् भवितुमर्हति ।

एतच्चैव कथं भविष्यति—एषां प्रहीणः क्लेशः, एषामप्रहीण इति; प्राप्तौ सत्यामेतत् सिध्यति तद्विगमाविगमात् ? आश्रयविशेषादेतत् सिध्यति । आश्रयो हि स आर्याणां दर्शनभावनामार्गसामर्थ्यात् तथा परावृत्तो भवति यथा न पुनस्तत्प्रहेयाणां क्लेशानां प्ररोहसमर्थो भवति । अतोऽग्निदग्धव्रीहिवदबीजीभूत[1] आश्रयः[1] क्लेशानां प्रहीणक्लेश इत्युच्यते । उपहतबीजभावे वा लौकिकेन मार्गेण ।

हि प्राप्तौ लौकिकमानसानाम् इति । लोके भवं लौकिकम्, मन एव मानसम्, लौकिकं मानसमेषां त इमे लौकिकमानसाः । आर्यपृथग्जनाः । आर्याश्च पृथग्जनाश्च । लौकिकमानसग्रहणमार्यविशेषणम् । पृथग्जना हि नित्यमेव लौकिकमानसाः । आसंज्ञिकासंज्ञिसमापत्त्यवस्थायां वा पृथग्जनविशेषणमपि सम्भवति । तेषा*मार्यपृथग्जनानाम्* । तेषामिति निर्धारणे षष्ठी, सम्बन्धलक्षणा वा । तेषां न स्याद् व्यवस्थानमिति परिच्छेदः । यत्कृतं व्यवस्थानं सा प्राप्तिः । *प्रहीणाप्रहीणक्लेशताविशेषादि*ति । प्रहीणक्लेशा आर्याः, अप्रहीणक्लेशाः पृथग्जनाः, तद्भावः, स एव विशेष इति प्रहीणाप्रहीणक्लेशताविशेषः, तस्मात् *एतद्* व्यवस्थानं *भवितुमर्हति* ।

ननु च पृथग्जना अपि केचित् प्रहीणक्लेशा भवन्ति, कथमवधार्यते—आर्या एव प्रहीणक्लेशा इति ? अत्यन्तसमुद्घातवचनादेवमुक्तम् । *एतच्चैव कथमि*ति । *एषां प्रहीणः क्लेशः एषामप्रहीण इति* यदेतद्व्यवस्थानम्, तत् *कथं भविष्यति* । *प्राप्तौ* तु *सत्यां* क्लेशप्राप्त्या *एतत्सिध्यति* व्यवस्थानम्; *तद्विगमाविगमात्* क्लेशप्राप्तिविगमाविगमात् । छेदाच्छेदादित्यर्थः । येषां तत्प्राप्तिविगमाः ते आर्याः, येषामविगमाः ते पृथग्जना इति । ननु च पृथग्जनानामपि केषाञ्चित् क्लेशप्राप्तिर्विगता ? विगता, न तु लोकोत्तरेण मार्गेण । स तर्हि लोकोत्तरमार्गकृतो विशेषः कथं परिच्छिद्यते ? लोकोत्तरेणेयं क्लेशप्राप्तिर्विगता, लौकिकेनेयमिति; सास्रवानास्रवविसंयोगप्राप्तिभेदात् । *आश्रयविशेषादेतत्सिद्ध्यती*ति । आत्मभावविशेषादेतद्व्यवस्थानम्—एषां प्रहीणः क्लेशः, एषामप्रहीणः क्लेश इति सिद्ध्यति । *तथा परावृत्त* इति । तथान्यथाभूतः । तत्प्रहेयाणां दर्शनभावनामार्गप्रहेयाणाम् । *अग्निदग्धव्रीहिवदि*ति । यथा अग्निदग्धो व्रीहिरबीजीभूतो भवति, एवं यथोक्तेन न्यायेना*बीजीभूत आश्रयः क्लेशानां प्रहीणक्लेश* इत्युच्यते ।

१–१. ०भूते आश्रये—का ।

विपर्ययादप्रहीणक्लेशः । यश्चाप्रहीणस्तेन समन्वागतः, यश्च[1] प्रहीणस्तेनासमन्वागत इति प्रज्ञप्यते ।

कुशला अपि[2] द्विप्रकाराः—अयत्नभाविनः, यत्नभाविनश्च; ये त उच्यन्ते—उत्पत्तिप्रतिलम्भिकाः, प्रायोगिकाश्चेति । तत्रायत्नभाविभिराश्रयस्य तद्बीजभावानुपघातात् समन्वागतः, उपघातादसमन्वागत उच्यते समुच्छिन्नकुशलमूलः । तस्य तूपघातो मिथ्यादृष्ट्या वेदितव्यः । न तु खलु कुशलानां धर्माणां बीजभावस्यात्यन्तं सन्ततौ समुद्घातः ।

ये पुनर्यत्नभाविनस्तैरुत्पन्नैस्तदुत्पत्तौ[3] वशित्वाविघातात् सन्ततेः समन्वागम[3] उच्यते ।

उपहतबीजभावे वा । आश्रय इत्यधिकृतम् । तेन *लौकिकेन मार्गेण* प्रहीणक्लेश इति शक्यते वक्तुम्; बीजस्योपघातमात्रभावात् । *विपर्ययादप्रहीण* इति । अनिर्दग्धबीज आश्रयेऽनुपहतबीजभावे वा । *यश्चाप्रहीण* इति । यश्चाप्रहीणोऽनन्तरोक्तेन विधिना दर्शनप्रहातव्यः, कामावचरो यावद्भावाग्रिकः, भावनाप्रहातव्यो वा कामावचरो यावद्भावाग्रिकः, *तेन समन्वागतः* । *यश्च प्रहीण*स्तथैव यावद्भावाग्रिकः । *तेनासमन्वागत इति प्रज्ञप्यते* । प्रज्ञप्तिधर्मोऽयमिति दर्शयति ।

कुशला अपि द्विप्रकारा इति । विस्तरः—यथा क्लिष्टा द्विप्रकारा इत्यपिशब्दार्थः । समुच्चये वा कुशलाश्चेत्यर्थः । *तद्बीजभावानुपघातादिति* । तेषामुत्पत्तिलाभिकानां कुशलानां बीजं तद्बीजम्, तद्बीजस्य भावस्तद्बीजभावः, कस्य ? आश्रयस्य । तद्बीजभावस्यानुपघातस्तद्बीजभावानुपघातः, तस्मात् तद्बीजभावानुपघातात् । *समन्वागतः* । कैः ? अयत्नभाविभिः कुशलैः । *उपघातादसमन्वागत* उच्यते । कोऽसौ ? इत्याह—*समुच्छिन्नकुशलमूलः* । *तस्य त्विति* । तस्याश्रयस्य तद्बीजभावस्य *उपघातो मिथ्यादृष्ट्या वेदितव्यः*, नान्यथा । तेनाह—*न तु खलु कुशलानां धर्माणां बीजभावस्यात्यन्तं सन्ततौ समुद्घातः* । यथा क्लेशानामार्यमार्गेणात्यन्तं सन्ततौ समुद्घात इत्यभिप्रायः ।

ये पुनरिति । विस्तरः—ये प्रायोगिकाः, तैरुत्पन्नैः तेषामुत्पत्तिस्तदुत्पत्तिः । तदुत्पत्तौ वशित्वं सामर्थ्यविशेषस्तस्या*विघातात्* । कस्य ? *सन्ततेः* । *समन्वागम उच्यते* । कैः ? तैर्यत्नभाविभिः कुशलैः ।

---

१. यः—का० । २. अपि धर्माः—का० ।

३–३. तदुत्पत्तेर्वशित्वाविघातात् समन्वागतः—का० ।

तस्माद् बीजमेवात्रानपोद्धृतमनुपहतं परिपुष्टं[1] च वशित्वकाले समन्वागमाख्यां लभते, नान्यद् द्रव्यम् ॥

किं पुनरिदं बीजं नाम ? यन्नामरूपं फलोत्पत्तौ समर्थं साक्षात् पारम्पर्येण वा; सन्ततिपरिणामविशेषात् ।

कोऽयं परिणामो नाम ? सन्ततेरन्यथात्वम् ।

का चेयं सन्ततिः ? हेतुफलभूतास्त्रैयध्विकाः संस्काराः ।

[2]यत्र तूक्तम्—"लोभेन समन्वागतोऽभव्यश्चत्वारि स्मृत्युपस्थानानि उत्पादयितुम्[3]" ( ) इति ? तत्राधिवासनं लोभस्याविनोदनं वा समन्वागमः । यावद्धि तस्याधिवासकोऽविनोदको भवति तावद् भव्यस्तानि

यस्मादेवं *तस्माद्बीजमेव* शक्तिविशेष एवात्र समन्वागमावस्थायाम*नपोद्धृतं* क्लिष्टानां धर्माणामार्यमार्गेण, *अनुपहतं* लौकिकमार्गेण । अयत्नभाविनां च कुशलानां धर्माणां मिथ्यादृष्ट्या । *परिपुष्टं च वशित्वकाले* । यत्नभाविनां कुशलानां बीजमिति प्रकृतम् । *समन्वागमाख्यां लभते* । *नान्यद् द्रव्यं* यद् *वैभाषिकैः* कल्पितम् ।

किं पुनरिदं बीजं नामेति द्रव्याशङ्कया पृच्छति । *यन्नामरूपं फलोत्पत्तौ समर्थम्* । यत् पञ्चस्कन्धात्मकं रूपं फलोत्पत्तिसमर्थम् । *साक्षादनन्तरम्* । *पारम्पर्येण* दूरतः ।

कोऽयं परिणामो नामेति सांख्यीयपरिणामाशङ्कया पृच्छति । *सन्ततेरन्यथात्वमिति* । अन्यथोत्पादः । *का चेयं सन्ततिरिति* । किं यथा *सांख्यानाम*वस्थितद्रव्यस्य धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरप्रादुर्भावः, तथावस्थायिन्याः सन्ततेरन्यथात्वमिति ? नेत्युच्यते । किं तर्हि ? *हेतुफलभूता* । हेतुश्च फलं च हेतुफलम् । हेतुफलमिति नैरन्तर्येण प्रवृत्तास्*त्रैयध्विकाः संस्काराः* सन्ततिरिति व्यवस्थाप्यन्ते ।

यत्र तूक्तमिति । विस्तरः—यत्र तु सूत्र उक्तम् । किम् ? इत्याह—*लोभेन समन्वागतोऽभव्योऽयोग्यश्चत्वारि स्मृत्युपस्थानानि* कायस्मृत्युपस्थानादीनि *उत्पादयितुमिति* । यदि बीजं प्राप्तिः ? बीजं नित्यमस्तीति स्मृत्युपस्थानोत्पत्तिर्न स्यात् । भवदीयायामपि प्राप्तौ तदुत्पत्तिर्न स्यादिति तुल्यमेतत् । तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यम् ।

तत्राधिवासनं लोभस्याविनोदनं वा समन्वागम इति । अधिवासनम्=अभ्यनु-

---

१. परिपुष्टं—का० । २. यत्—का० ।
३. भावयितुम्—का० ।

भावयितुम् । एवमयं समन्वागमः **सर्वथा प्रज्ञप्तिधर्मः**, न तु **द्रव्यधर्मः**। **तस्य च प्रतिषेधोऽसमन्वागम** इति ।

द्रव्यमेव तु **वैभाषिकाः** उभयं वर्णयन्ति । किं कारणम् ? एष हि नः सिद्धान्त इति ॥ ३६ ॥

ज्ञानम्, अविनोदनम्, अव्युपशमनम् । *सर्वथा प्रज्ञप्तिधर्मो न द्रव्यधर्म* इति । सर्वप्रकारेण—यद्युत्पत्तिहेतुर्यदि व्यवस्थाहेतुर्यद्याश्रयविशेषो यद्यधिवासनमविनोदनं वा, सर्वथा प्रज्ञप्तिधर्मः। प्रज्ञप्त्या संवृत्या व्यवहारेण धर्मः प्रज्ञप्तिधर्मः। न द्रव्यधर्मः न द्रव्यतो धर्मः, स्वभाव इत्यर्थः। अथ वा—द्रव्यं च तद्धर्मश्च स द्रव्यधर्मः । न रूपादिवत् विद्यमानस्वलक्षणो धर्मः इत्यर्थः। *तस्य च प्रतिषेधः*। तस्य च प्रज्ञप्तिधर्मस्य प्रतिषेधोऽ*समन्वागम* इति ।

"इदमस्येति ज्ञानचिह्नं प्रतिलब्धधर्माविप्रणाशकारणं च प्राप्तिः" इत्याचा*र्यसङ्घभद्रः*।

'इदमस्येति ज्ञानचिह्नम्' इत्यसिद्धमेतत्, आश्रयविशेषेण तज्ज्ञानमिति ब्रूमः। यदि च प्रतिलब्धधर्माविप्रणाशकारणं प्राप्तिरिष्यते ? प्राप्तपरित्यागो नैव स्यात्, भवति च। तस्मादकारणमेतत् ।

स एव च शक्तिविशेषलक्षणं बीजभावमा*चार्येण* व्यवस्थापितं दूषयति—किमयं शक्तिविशेषश्चित्तादर्थान्तरम् ? उतानर्थान्तरम् ? किं चातः ? अर्थान्तरं चेत्, प्राप्तिरस्तीति, संज्ञामात्रे तु विवादः। अनर्थान्तरं चेत् ? नन्वकुशलं कुशलस्य बीजमभ्युपगतं भवति, अकुशलस्य च कुशलम् । को हि नामौष्ण्यस्य तेजसोऽनर्थान्तरत्वे सत्यौष्ण्यमेव दाहकमध्यवस्येन्न तेजः ! कुशलबीजं ह्यकुशले चेतस्यव्याकृते वा वर्त्तते। एवमकुशलबीजं कुशले चेतस्यव्याकृते वा वर्त्तते। तथैव चाव्याकृतबीजमपि कुशले चाकुशले च वर्त्तते। सास्रवबीजं चानास्रवे, अनास्रवबीजं च सास्रवे चेतसि वर्त्तते—इति साङ्कर्यदोषः प्रसज्यत इति ?

अत्र वयं ब्रूमः—अनर्थान्तरभावे सांकर्यदोषो भवेत् । तत्तु बीजं न चित्तादर्थान्तरं वक्तव्यम्, नाप्यनर्थान्तरम्; उपादायप्रज्ञप्तिरूपत्वात् । अथाप्यनर्थान्तरभावः, तथाप्यदोषः; कुशलेन हि चित्तेनोत्पन्नेन स्वजातीयेऽन्यजातीये वा स्वसन्तानचित्ते बीजमाधीयेत, ततः कारणविशेषात् कार्यविशेष इति विशिष्टम्, तेन तच्चित्तमुत्पद्येत । तद्विशिष्टं चित्तं कुशलबीजकार्यक्रियायां समर्थमुत्पद्येत । एवमकुशलेनापि स्वजातीयेऽन्यजातीये वा स्वसन्तानचित्ते बीजमाधीयेत, तच्च तेन विशिष्टमकुशलबीजकार्यक्रियायां समर्थमुत्पद्येत। एवमव्याकृतेनापि चित्तेन स्वजातीये अन्यजातीये वा स्वसन्तानिचित्ते बीजमाधी-

सा किलैषा प्राप्तिः

त्रैयध्विकानां त्रिविधा

येत, तच्चापि तेन विशिष्टमव्याकृतबीजकार्यक्रियायां समर्थमुत्पद्येत। सास्रवेणाप्यनास्रवे चित्ते बीजमाधीयेत, अनास्रवेणापि सास्रवे। इत्येवमन्योन्यबीजाधायकमन्योन्यजनवं च चित्तं चित्तान्तरादुत्पद्यमानमन्योन्यवास्यवासकत्वेन प्रवर्त्तते। न च कुशले नाकुशले चित्ते शक्तिविशेष आहित इति तदकुशलं कुशलतामापद्यते, कुशलं वा तदकुशलताम्; शक्तिविशेषमात्रत्वात्। शक्तिबीजं वासनेत्येकोऽयमर्थः। एवमकुशलादिवासनापि वक्तव्या। यावत् सास्रवेणानास्रवे शक्तिविशेषाधानेऽपि, अनास्रवेणापि सास्रवे शक्तिविशेषाधाने। न तत् सास्रवमनास्रवं सम्पद्यते, अनास्रवं वा सास्रवमिति। भवतामपि *वैभाषिका*णामिदं चिन्त्यते—यदा सास्रवचित्तसमनन्तरमनास्रवम्, अनास्रवचित्तसमनन्तरं वा सास्रवचित्तमुत्पद्यते, तदा किं पूर्वकः सास्रवकलापोऽनास्रवकलापो वा शक्तिमान् समनन्तरप्रत्ययादिभावेनोत्तरकलापोत्पत्तौ ? उताशक्तिमान् ? किं चातः ? यद्यशक्तिमान्, समनन्तरप्रत्ययादिभावोऽप्यस्य हीयेत। अथ शक्तिमान्, सा शक्तिः किं सास्रवे चेतसि सास्रवा, आहोस्विदनास्रवा ? तच्चित्तं सास्रवस्यानास्रवस्य च चित्तान्तरस्य समनन्तरप्रत्ययादिभावं कुर्वत् किं ययैव शक्त्या सास्रवस्य समनन्तरप्रत्ययादिभावं कुर्यात् तयैवानास्रवस्य ? यदि च तयैव, कथं शक्तिकार्यसांकर्यं न भवेत्! अथान्यया शक्त्या सास्रवस्य, अन्ययानास्रवस्य समनन्तरप्रत्ययादिभावं कुर्यात्, कथमनयोरेकत्र शक्त्योस्तस्माच्चित्तादनन्ययोर्भिन्नरूपता भिन्नकार्यता च युज्यते ? युज्यते चेत् ? अस्माकमपि चित्तादनन्यासां शक्तीनां तत्रावस्थानं कार्यभेदश्च भविष्यति। एवमनास्रवस्यापि चित्तस्य सास्रवानास्रवचित्तसमनन्तरप्रत्ययादिभावेन सम्भवतः। तथैव शक्त्योर्भिन्नरूपता कार्यभेदश्च वक्तव्यः। तेन यदुक्तम्—नन्वकुशलं कुशलस्य बीजमभ्युपगतं भवतीत्यादि, तदयुक्तम्; न हि कुशलाहितेन शक्तिविशेषेण विशिष्टं समर्थमकुशलमकुशलबीजकार्यं करोति। किं तर्हि ? कुशलबीजकार्यमेव करोति। स्वाहितेन तु शक्तिविशेषेण तदकुशलं स्वबीजकार्यं करोति। तत् कथमिदमुच्यते—कुशलस्याकुशलं न भवतीति। ब्रूयास्त्वम्—अकुशलचित्ते तत्कुशलबीजमाहितं किमकुशलं न भवतीति ? न भवन्तो बीजार्थं जानते। कुशलेन चित्तेन निरुध्यमानेन तथा शक्तिविशिष्टमकुशलं चित्तं जन्येत। यथा तच्चित्तं स्वोत्पत्तियोग्यं भविष्यति साक्षात् पारम्पर्येण वेति शक्तिविशेष एव बीजम्। न बीजं नाम किञ्चिदस्ति; प्रज्ञप्तिसत्त्वात्। अत एव प्राप्त्यप्राप्ती प्रज्ञप्तिसत्यावुच्येते। द्रव्यसत्यावेव तु *वैभाषिका* वर्णयन्ति॥ ३६॥

अतीतानां धर्माणामतीतापि प्राप्तिरस्ति, अनागतापि, प्रत्युत्पन्नापि ।

एवमनागत-प्रत्युत्पन्नानां प्रत्येकं त्रिविधा ।

शुभादीनां शुभादिका ।

कुशलाकुशलाव्याकृतानां कुशलाकुशलाव्याकृतैव यथाक्रमं प्राप्तिः ।

स्वधातुका तदाप्तानां

ये धर्मास्तद्धात्वाप्तास्तेषां **स्वधातुका** प्राप्तिः । कामरूपारूप्यावचराणां कामरूपारूप्यावचरी यथाक्रमम् ।

अनाप्तानां चतुर्विधा ॥ ३७ ॥

---

*अतीतानां धर्माणामतीतापि प्राप्तिरि*ति । विस्तरः—अतीतानां धर्माणां तद्यथा क्लिष्टानामतीता प्राप्तिः । या उत्पन्ननिरुद्धा साग्रजापि सम्भवति, सहजापि, पश्चात्कालजापि । तेषामेवा*नागता* प्राप्तिरनुत्पन्ना । *प्रत्युत्पन्ना* या पश्चात्कालजा उत्पन्नानिरुद्धा । *अनागतानाम*पि प्राप्तिरतीता याग्रजोत्पन्ननिरुद्धा, अनागता यानुत्पन्ना, प्रत्युत्पन्ना अग्रजोत्पन्नानिरुद्धा । तथा *प्रत्युत्पन्नानाम*प्यतीता प्राप्तिर्याग्रजोत्पन्ननिरुद्धा, अनागता यानुत्पन्ना, प्रत्युत्पन्ना या सहजा । अतीतादिजातिसामान्यं च गृहीत्वैवमुक्तम् । न त्वेकस्यातीतस्यावश्यं त्रिविधा प्राप्तिरस्ति । न हि विपाकजस्यानागतातीता वा प्राप्तिः सम्भवति; "अव्याकृताप्तिः सहजा" (अभि० को० २.३८) इति वचनात् । यदि तु प्रतिद्रव्यं प्राप्तिव्यवस्था क्रियेत, सम्भवं प्रत्येतदेवं भवेत् । क्लिष्टानामुत्पत्तिप्रतिलम्भिकानां च कुशलानामतीतादीनामतीतादयः प्राप्तयोऽवश्यं भवन्ति । न हि पृथग्जनस्यानुत्पन्नस्यानास्रवस्य मार्गस्यातीता प्रत्युत्पन्ना च प्राप्तिरस्ति । सापवादश्चायमुत्सर्गोऽवगन्तव्यः; "अव्याकृताप्तिः सहजा" (अभि० को० २.३८) इति वचनात् ।

असंस्कृतानां तु प्राप्तिरुत्पन्ननिरुद्धातीता, अनुत्पन्नानागता, उत्पन्नानिरुद्धा प्रत्युत्पन्ना । सुगमत्वात्तु न सूत्रितमेतत् ।

*कामरूपारूप्यावचराणां कामरूपारूप्यावचरी यथाक्रम*मिति । कामधातूपपन्नस्य कामावचराणां धर्माणां कामावचरी प्राप्तिः । तस्यैव रूपावचराणां रूपावचरी । तस्यैवारूप्यावचराणामारूप्यावचरी रूपधातूपपन्नस्य च कामावचराणाम् । तद्यथा निर्माणचित्तानां कामावचरी, रूपावचराणां रूपावचरी, आरूप्यावचराणामारूप्यावचरी । आरूप्यधातूपपन्नस्य तद्धातुकानां तद्धातुकैव प्राप्तिः ।

अधात्वाप्तानामनास्रवाणां धर्माणां **चतुर्विधा** प्राप्तिः। **समासेन त्रैधातुकी चानास्रवा च**। तत्राप्रतिसंख्यानिरोधस्य त्रैधातुकी, **प्रतिसंख्यानिरोधस्य रूपारूप्यावचरी च, अनास्रवा च**। **मार्गसत्यस्यानास्रवैव**। सेयं समस्य **चतुर्विधा** भवति ॥३७॥

शैक्षाणां धर्माणां **शैक्षैव** प्राप्तिः, **अशैक्षाणामशैक्षैव**। नैवशैक्षानाशैक्षाणां तु भेदः, स निर्दिश्यते—

त्रिधा नशैक्षाऽशैक्षाणां

नैवशैक्षानाशैक्षा धर्मा उच्यन्ते—सास्रवा धर्माः, असंस्कृतं च। तेषां शैक्षादिभेदेन **त्रिविधा प्राप्तिः**।

सास्रवाणां तावत् नैवशैक्षानाशैक्षी प्राप्तिः।

अप्रतिसंख्यानिरोधस्य च प्रतिसंख्यानिरोधस्य **चानार्येण प्राप्तस्य**।

"*अनाप्तानां चतुर्विधा*" इति। *अधात्वाप्तानां* संस्कृतासंस्कृतानाम*नास्रवाणां चतुर्विधा प्राप्तिः*। कामरूपारूप्यावचरी चानास्रवा च, *समासेन* सर्वाननाप्तानभिसमस्येत्यर्थः। प्रत्येकं तु न चतुर्विधा। तत आह—*तत्राप्रतिसंख्यानिरोधस्येति*। विस्तरः—कामधातूपपन्नस्य कामावचरादीनां यथासम्भवमप्रतिसंख्यानिरोधस्य प्राप्तिः कामावचरी। रूपधातूपपन्नस्य रूपावचरादीनामप्रतिसंख्यानिरोधप्राप्ती रूपावचरी। आरूप्यधातूपपन्नस्यारूप्यावचरादीनामप्रतिसंख्यानिरोधप्राप्तिरारूप्यावचरी। सत्त्वसन्तानवशेनैव हि तत्प्राप्तिर्व्यवस्थाप्यते, न तु तेषां वशेन येषामप्रतिसंख्यानिरोधः। यदि ह्येवं स्यात्, मार्गसत्यस्याप्रतिसंख्यानिरोधप्राप्तिरनास्रवा स्यात्। *प्रतिसंख्यानिरोधस्य रूपारूप्यावचरी चानास्रवा* चेति। न कामावचरी; कामधातोरप्रतिपक्षत्वात्। रूपावचरेण तु मार्गेण प्राप्तस्य रूपावचरी प्राप्तिः, आरूप्यावचरेणारूप्यावचरी, अनास्रवेण मार्गेणानास्रवा। आर्यस्य तु रूपावचरेण मार्गेण प्राप्तस्य रूपावचरी चानास्रवा च, आरूप्यावचरेणारूप्यावचरी चानास्रवा च। "लौकिकेनार्यवैराग्ये विसंयोगाप्तयो द्विधा" (अभि० को० ६.४७) इति वचनात्। *मार्गसत्यस्यानास्रवैवेति*। लौकिकीमस्य प्राप्तिं प्रतिषेधयति। *सेयं समस्य चतुर्विधेति*। समासेन त्रैधातुकी चानास्रवा च—इत्युक्तमर्थं निगमयति॥ ३७॥

शैक्षाणामिति। शैक्षा धर्माः शैक्षस्यानास्रवा धर्माः। अशैक्षा अशैक्षस्यानास्रवाः। मार्गसत्यभावा एवैते द्रष्टव्याः। शैक्षाशैक्षेभ्यस्त्वन्ये नैवशैक्षानाशैक्षाः। असंस्कृता अपि यावन्नैवशैक्षा नाशैक्षा इष्यन्ते। *तेषाम् त्रिधा प्राप्तिः शैक्षादिभेदेन*—शैक्ष्यशैक्षी, नैवशैक्षी, नाशैक्षी चेति। *अनार्येण प्राप्तस्येति*। पृथग्जनेन

तस्यैव शैक्षेण मार्गेण प्राप्तस्य शैक्षी, अशैक्षेणाशैक्षी ।
दर्शनभावनाहेयानां यथाक्रमं दर्शनभावनाहेयैव प्राप्तिः ॥
अहेयानां तु भेदः । स निर्दिश्यते—

अहेयानां द्विधा मता ।

अप्रहेया धर्मा अनास्रवाः । तेषामप्रतिसंख्यानिरोधस्य भावनाहेया प्राप्तिः, अनार्यप्राप्तस्य च प्रतिसंख्यानिरोधस्य । तस्यैवार्यमार्गप्राप्तस्यानास्रवा अहेया, मार्गसत्यस्य च ।

यदुक्तम्—"त्रैयध्विकानां त्रिविधा" (अ० को० २.३७) इति, तस्योत्सर्गस्यायमपवादः—

अव्याकृताप्तिः सहजा

अनिवृताव्याकृतानां सहजैव प्राप्तिः, नाग्रजा, न पश्चात्कालजा; दुर्बलत्वात् । तेन तेषामतीतानामतीतैव, यावत् प्रत्युत्पन्नानां प्रत्युत्पन्नैव ।

किं सर्वस्यैवानिवृताव्याकृतस्य ? न सर्वस्य ।

अभिज्ञानैर्माणिकादृते ॥ ३८ ॥

द्वे अभिज्ञे अव्याकृते निर्माणचित्तं च वर्जयित्वा । तेषां हि बलवत्त्वात्

प्राप्तस्य । *तस्यैव शैक्षेणेति* । तस्यैव प्रतिसंख्यानिरोधस्य शैक्षेण मार्गेण प्राप्तस्य *शैक्षी* । *अशैक्षेणाशैक्षी* । क्षयज्ञानसम्प्रयुक्तेन मार्गेण प्राप्तस्य, विसंयोगप्राप्तिसन्निश्रयत्वात् क्षयज्ञानस्य । यद्यपि स वज्रोपमेन शैक्षेण प्राप्यते तदावाहकत्वात्, तत्प्राप्तत्ववचने तु शैक्ष्याः प्राप्तेरशैक्षी प्राप्तिविशेषिता स्यादिति न तेन शैक्षेणाशैक्षीत्युक्तम् । *तस्यैवार्यमार्गप्राप्तस्यानास्रवेति* । तस्यैव प्रतिसंख्यानिरोधस्यार्यमार्गप्राप्तस्यानास्रवा । *मार्गसत्यस्य* चानास्रवा । प्राप्तिरित्यधिकृतम् । आर्येण लौकिकमार्गप्राप्तस्य प्रतिसंख्यानिरोधस्य प्राप्तिः किं सास्रवा ? उताहोऽनास्रवा ? उभयथेत्याह । सा कस्मान्नोक्ता ? सावशेषं भाष्यम्, पश्चाद् दर्शयिष्यते—"लौकिकेनार्यवैराग्ये विसंयोगाप्तयो द्विधा" (अभि० को० ६. ४७) इति नोच्यते । या त्वसंकीर्णा प्राप्तिः सैवेहोच्यत इति वेदितव्यम् ।

दुर्बलत्वादिति । अनभिसंस्कारवत्त्वाद् दुर्बलत्वम् ।

द्वे अभिज्ञे इति । दिव्यचक्षुरभिज्ञाम्, दिव्यश्रोत्राभिज्ञाम् । *निर्माणचितं च वर्जयित्वा* । किम् ? "अव्याकृताप्तिः सहजा" इति सम्बन्धनीयम् । *तेषां हि*

प्रयोगविशेषनिष्पत्तेः पूर्वं पश्चात् सहजा प्राप्तिः। शैल्पस्थानिकस्यापि कस्यचिदैर्यापथिकस्य चात्यर्थमभ्यस्तस्येच्छन्ति[1] ॥ ३८ ॥

किमनिवृताव्याकृतस्यैव [2]सहजप्राप्तिः ? इत्याह—

निवृतस्य च रूपस्य

निवृताव्याकृतस्यापि विज्ञप्तिरूपस्य सहजैव प्राप्तिः; अधिमात्रेणाप्यविज्ञप्त्यनुत्थापनाद्दौर्बल्यसिद्धेः।

यथा अव्याकृतानां धर्माणामयं प्राप्तिभेदः, किमेवं कुशलाकुशलानामपि कश्चित् प्राप्तिभेदोऽस्ति ? अस्तीत्याह।

कामरूपस्य[3] नाग्रजा।

कामावचरस्य विज्ञप्त्यविज्ञप्ति**रूपस्याग्रजा** प्राप्तिः सर्वथा **नास्ति**। सहजा चास्ति, पश्चात्कालजा च।

---

*बलवत्त्वादि*ति। विस्तरः—तेषां हि दिव्यचक्षुरभिज्ञादीनां बलवत्त्वात्। किम् ? पूर्वपश्चात् सहजा प्राप्तिः। *प्रयोगविशेपनिष्पत्तेरि*ति। प्रयोगविशेषेण निष्पत्तिर्दिव्यचक्षुरभिज्ञादीनाम्, तस्याः प्रयोगविशेषनिष्पत्तेर्बलवत्त्वम्। बलवत्त्वात् पूर्वपश्चात्सहजा प्राप्तिरित्यर्थसम्बन्धः। *शैल्पस्थानिकस्यापि* कस्यचित्, तद्यथा विश्वकर्मणः। *ऐर्यापथिकस्य च*। तद्यथा स्थविरस्याश्वजितः। *अत्यर्थमभ्यस्तस्य* भृशमात्मसात्कृतस्येच्छन्ति *वैभाषिकाः*। किम् ? पूर्वपश्चात्सहजा प्राप्तिरिति ॥ ३८ ॥

"*निवृतस्य च रूपस्य*" इति। च-शब्दः समुच्चयार्थः। प्राप्तिः सहजेति समुच्चीयते। तच्च क्लिष्टं रूपं प्रथमध्यानभूमिकमेव विज्ञप्तिरूपं वेदितव्यम्; ततोऽन्यासु भूमिषु तदुत्थापकाभावात्। *अधिमात्रेणापी*ति। विस्तरः—अधिमात्रेणापि चित्तेन निवृत्ता विज्ञप्तिरुत्थापिता। तदेव चाधिमात्रं विज्ञप्तिचित्तमविज्ञप्तिं नोत्थापयति। *अतो दौर्बल्यसिद्धिः*। तस्याः दौर्बल्यसिद्धेः सहजैव प्राप्तिः। *प्राप्तिभेद* इति। विपाकजादीनामनिवृताव्याकृतानां सहजा प्राप्तिः, अभिज्ञाद्वयादीनां तु पूर्वपश्चात्सहजा प्राप्तिरिति तद्भेदः।

"*कामरूपस्य नाग्रजा*" इति। *कामावचरस्य* कुशलाकुशलस्य विज्ञप्त्यविज्ञप्तिरूपस्याग्रजा *प्राप्तिः सर्वथा नास्ति*। यदि कुशलस्य यद्यकुशलस्य, नास्त्येव सर्वथेत्यर्थः। *सहजा चास्ति पश्चात्कालजा* चेति। सम्भवतः। तद्यथा प्रथमस्य

---

१. अत्यर्थं०—का०। २. सहजा प्राप्तिः—का०। ३. कामे रूपस्य—का०।

किमप्राप्तेरपि प्राप्तिवत् प्रकारभेदः ? नेत्याह । किं तर्हि ?

अक्लिष्टाव्याकृताऽप्राप्तिः

अप्राप्तिरनिवृताव्याकृतैव सर्वाः । अध्वभेदेन पुनः

साऽतीताजातयोस्त्रिधा ॥ ३९ ॥

प्रत्युत्पन्नस्य नास्त्यप्राप्तिः प्रत्युत्पन्ना । अतीतानागतयोस्तु त्रैयध्विकी ॥ ३९ ॥

कामाद्याप्तामलानां च

'त्रिविधा' इति वर्त्तते । कामाप्तानां कामरूपारूप्यावचरी । एवं रूपारूप्याप्तानामनास्रवाणां च नास्त्यनास्रवा काचिदप्राप्तिः । तथा हि—

विज्ञप्त्यविज्ञप्तिक्षणस्यादौ सहजा प्राप्तिर्भवति । द्वितीयादिषु क्षणेषु तस्यैवाद्यस्य क्षणस्य पश्चात्कालजा भवति । एवमन्येषामपि द्वितीयादीनां क्षणानां सहजा पश्चात्कालजा प्राप्तिर्वेदितव्या । कामावचरस्यैव रूपस्याग्रजा प्राप्तिप्रतिषेधाद् ध्यानानास्रवसंवररूपस्याग्रजा प्राप्तिरस्त्येवेत्युत्सृष्टा भवति ।

अप्राप्तिरनिवृताव्याकृतैव सर्वा । कस्माद्व्यवस्थाप्यते ? यद्यप्राप्तिः क्लेशानां क्लिष्टा भवेत्, प्रहीणक्लेशस्य क्लेशवदेव न स्यात् । यदि कुशला स्यात्, समुच्छिन्नकुशलमूलस्य न स्यात् । अनास्रवाणां धर्माणामप्राप्तिरनास्रवा स्यात् । कि स्यात् ? पृथग्जनो न स्यात्; नित्यमार्यधर्मसमन्वागतत्वात् । पारिशेष्यादनिवृताव्याकृतैवाप्राप्तिरिति व्यवस्थाप्यते । *प्रत्युत्पन्नस्य नास्त्यप्राप्तिः प्रत्युत्पन्नेति ।* प्रत्युत्पन्नस्य धर्मस्य प्राप्तिर्वर्तते । तस्मादस्याप्राप्तिर्नास्ति प्रत्युत्पन्ना; तस्य प्राप्त्यप्राप्त्योः समवधानासम्भवात् । *अतीनातागतयोस्तु त्रैयध्विकी*ति । अप्राप्तानां प्राप्तविहीनानां च प्रायोगिकाणां गुणानामनागतानां च चक्षुरादीनामपि च येषां प्राप्तिर्नास्ति, अतीताप्यस्त्यप्राप्तिः, अनागतापि, प्रत्युत्पन्नापि । स्रोतोन्यायेन हि तेषामप्राप्तिरुत्पद्यते निरुध्यते अनागतावस्थानेति ॥ ३९ ॥

"*कामाद्याप्तामलानां च*" इति । "त्रिधा" इत्यनुकर्षणार्थश्चकारः । कामादिषु धातुष्वाप्ता अवियुक्ताः कामाद्याप्ताः, कामाद्याप्तानाममलानां चाप्राप्ति*स्त्रिविधा*, उपपत्त्याश्रयवशेन तद्व्यवस्थापनात् । धर्मसहाव्यवस्थापिनी ह्यप्राप्तिः, न प्राप्तिवद्धर्मवशेन व्यवस्थाप्यते । तस्मात् कामधातूपपन्नस्य कामरूपारूप्यावचराणामनास्रवाणां च धर्माणामप्राप्तिः कामावचरी, रूपधातूपपन्नस्य रूपावचरी, आरूप्यधातूपपन्नस्यारूप्यावचरी । तद्यथा—कामधातूपन्नस्य प्रायोगिकाणां गुणानामुपपत्तिलाभिकानामपि कुशलसमुच्छेदावस्थायामप्राप्तिः, अवीतरागत्वाच्च रूपारूप्यावचराणामक्लिष्टानामप्राप्तिः, पृथग्जनत्वाच्चानास्रवा-

मार्गस्याप्राप्तिरिष्यते ।

पृथग्जनत्वम्

"पृथग्जनत्वं कतमत् ? आर्यधर्माणामलाभः" ( ) इति **शास्त्रपाठः** । अलाभश्च नामाप्राप्तिः । न च **पृथग्जनत्वमनास्रवं** भवितुमर्हति ।

कतमेषामार्यधर्माणामलाभः ? सर्वेषाम्; अविशेषवचनात् । स तु यो विना लाभेनालाभः । अन्यथा हि बुद्धोऽपि श्रावकप्रत्येकबुद्धसान्तानिकैरसमन्वागमाद्[1] अनार्यः स्यात् । एवशब्दस्तर्हि पठितव्यः ? न पठितव्यः । एकपदान्यपि ह्यवधारणानि भवन्ति, तद्यथा—अब्भक्षः, वायुभक्ष इति ।

णामप्राप्तिः कामावचरी । तथा रूपधातूपपन्नस्य कामावचराणां भूमिसञ्चारत्यक्तानां रूपारूप्यावचराणां च प्रायोगिकाणां गुणानां पृथग्जनत्वाच्चानास्रवाणामप्राप्ती रूपावचरी । तथैव चारूप्यधातूपपन्नस्य कामरूपावचराणां भूमिसञ्चारत्यक्तानामारूप्यावचराणां च प्रायोगिकाणां गुणानां पृथग्जनत्वादेव चानास्रवाणामप्राप्तिरारूप्यावचरीति नेयम् ।

पृथग्जनत्वं कतमत् ? आर्यधर्माणामलाभ इति । अनेन शास्त्रपाठेनानास्रवत्वाभावमप्राप्तेर्दर्शयति ।

कतमेषामार्यधर्माणामलाभ इति । 'आर्यधर्मा दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिमारभ्य सर्वोऽनास्रवो मार्गः' इति । अत एवं पृच्छति । *सर्वेषामविशेषवचनादि*ति । सर्वेषां दुःखे धर्मज्ञानक्षान्त्यादीनां शैक्षाशैक्षज्ञानानामलाभः । कस्मात् ? अविशेषितत्वात् । यद्येवम्, उत्पन्नायामपि दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तौ परिशिष्टानामार्यधर्माणामलाभोऽस्यास्तीत्यनार्यः स्यात् ? तस्मादिदमाह—*स तु यो विना लाभेने*ति । यो विना लाभेनालाभः, तत् पृथग्जनत्वमिति । *अन्यथा ही*ति । विस्तरः—यद्यार्यधर्माणां लाभेऽपि सत्यन्येषामपि धर्माणामलाभः पृथग्जनत्वमिष्यते, *बुद्धोऽपि श्रावकप्रत्येकबुद्धसान्तानिकैरार्यधर्मैरसमन्वागमादनार्यः स्यात्* । केवलालाभग्रहणात् त्वप्रसङ्गः । *एवशब्दस्तर्हि पठितव्य* इति । आर्यधर्माणामलाभ एवेति । *एकपदान्यपि ह्यवधारणानी*ति केवलपदान्यपीत्यर्थः । *अब्भक्षो वायुभक्ष* इति । अब्भक्ष एव, वायुभक्ष एवेति नोच्यते, एवशब्दस्य चार्थो गम्यते, तद्वदिहापीति । अथ वा—अप एव यो भक्षयति सोऽब्भक्षः, यो वायुमेव भक्षयति स वायुभक्ष इति । यथात्र लुप्तनिर्दिष्टस्यैवकारस्यावधारणार्थो गम्यते, तद्वदिहाप्यलाभ एवेति ।

---

[1] प्रत्येकबुद्धगोत्रकै०—का० ।

दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तितत्सहभुवामलाभ इत्यपरे । न च तत्त्यागादनार्यत्वप्रसङ्गः[1] ? तदलाभस्यात्यन्तं हतत्वात् । ते तर्हि त्रिगोत्रा इति कतमेषामलाभः ? सर्वेषाम् । एवं तर्हि स एव परिहारः । यत्नस्तर्हि व्यर्थः ? एवं तु साधु यथा **सौत्रान्तिकानाम्** । कथं च **सौत्रान्तिकानाम्** ? "अनुत्पन्नार्यधर्मा सन्ततिः[2] पृथग्जनत्वम्" इति ।

अथेयमप्राप्तिः कथं विहीयते ? यस्य या धर्मस्य प्राप्तिरसौ

तत्प्राप्तिभूसञ्चाराद् विहीयते ॥ ४० ॥

यथा तावदार्यमार्गस्यालाभः पृथग्जनत्वम्, तस्य लाभात् तद्विहीयते, भूमिसञ्चाराच्च ।

दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तितत्सहभुवामित्यपर इति । विस्तरः—दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तेस्तत्सहभुवां च वेदनादीनां धर्माणा*मलाभः पृथग्जनत्वम्* । अस्मिन् पक्ष उत्पन्नायामपि दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तौ परिशिष्टानामार्यधर्माणामलाभोऽस्तीत्यनार्यः स्यादिति यो दोषः उक्तः स न सम्भवति । यदा तर्हि फलप्राप्तिस्तदा दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तितत्सहभुवां विहानिरिति फलप्राप्तावनार्यः स्यादिति दोषपरिहारार्थमाह—*न च तत्त्यागात्* । न च तेषां क्षान्तिसहभुवां त्यागात् । *अनार्यत्वप्रसङ्गः* । तदलाभस्यात्यन्तं हतत्वात्, तस्यालाभस्यात्यन्तविहीनत्वात् । कथम् ? असावत्यन्तं हतः; तत्सन्ताने पुनरनुत्पत्तेः । *ते तर्हि त्रिगोत्रा* इति । श्रावकप्रत्येकबुद्धबुद्धगोत्रा इति । *कतमेषामलाभः ? सर्वेषामि*ति । श्रावकादिगोत्राणाम् । *एवं तर्हि स एव दोष* इति । बुद्धोऽपि त्रिगोत्रालाभादनार्यः स्यादित्यर्थः । *पुनः स एव परिहार* इति । 'स तु यो विना लाभेन' इति पूर्ववत् प्रपञ्चो यावत् 'तद्यथा अब्भक्षो वायुभक्षः' इति । *यत्नस्तर्हि व्यर्थ* इति । क्षान्तिपरिशिष्टार्यधर्मालाभसद्भावादनार्यः स्यादित्यस्य दोषस्य परिहाराय 'क्षान्तितत्सहभुवामलाभः पृथग्जनत्वम्' इति यो यत्नः, स व्यर्थः स्यात् । पूर्वपक्षदोषपरिहार एवायमास्थीयते—*अनुत्पन्नार्यधर्मा सन्तति*रिति । अनुत्पन्ना आर्यधर्मा अस्यामित्यनुत्पन्नार्यधर्मा सन्ततिः *पृथग्जनत्वम्* । अनुत्पन्नार्यमार्गा स्कन्धसन्ततिरित्यर्थः । अर्थाद् उत्पन्नार्यधर्मा सन्ततिरार्यत्वमित्युक्तं भवति; आश्रयपरावृत्तेः ।

*अथेयमप्राप्ति*रिति । सर्वधर्माप्राप्तिश्चोद्यते, नार्यधर्माप्राप्तिरेव । *यथा तावदि*ति । उदाहरणमेतत् । *तस्य लाभात् तद्विहीयत* इति । तस्यार्यमार्गस्य लाभात् तत्पृथग्जनत्वमलाभलक्षणं विहीयते । किंधातुकं तत् पृथग्जनत्वम् ?

---

१. तद्योगाद०—का० । २. ०र्यधर्मसन्ततिः—का० ।

एवमन्येषामपि योज्यम् ।

'विहीयते' इति तस्या अप्राप्तेरप्राप्तिरुत्पद्यते, प्राप्तिश्छिद्यते । किं पुनरप्राप्ति-

---

त्रिधातुकमित्येके । ननु चोपपत्त्याश्रयवशेनालाभो व्यवस्थाप्यते, पृथग्जनत्वं चालाभस्वभावम्, तस्मादस्य कामावचरस्य सत्त्वस्य कामावचरमेव पृथग्जनत्वमस्ति, न रूपारूप्यावचरम् । अतस्त्रैधातुकं विहीयत इत्ययुज्यमानमेतत् पश्यामः ? अथ पुनरनुत्पत्तिधर्मतां तदापन्नमिति कृत्वा त्रैधातुकं तद्विहीयत इत्युपचारकल्पना ? भवत्वेषा, नैषा वार्यते । कामावचरस्यैव त्वेकस्य पृथग्जनत्वस्य प्राप्तिरस्ति । तल्लौकिकाग्रधर्मावस्थायां विहीयत इति वेदयामः । तच्च कामवैराग्ये नवमे विमुक्तिमार्गे प्रहीयते । रूपारूप्यधात्वोरुत्पद्यमानस्य त्वार्यस्य प्रतिभूम्यवस्थितानां पृथग्जनत्वानामार्यमार्गप्राप्तिसामर्थ्यान्नैव प्राप्तिरुत्पद्यते । प्रतिभूमि तु नवमे विमुक्तिमार्गे तेषां प्रहाणं भवतीत्यवगन्तव्यम् ।

भूमिसञ्चाराच्चेति । यदा च कामधातोर्वैराग्यं कृत्वा प्रथमं ध्यानं सञ्चरति, तदा च तत्कामावचरं पृथग्जनत्वं विहीयते । न चार्यो भवति; प्रथमध्यानभूमिकपृथग्जनत्वप्रादुर्भावात् । एवमारूप्यधातुसञ्चाराद् रूपावचरं पृथग्जनत्वं विहीयते । ऊर्ध्वभूमेश्चाधरां भूमिं सञ्चरते । ऊर्ध्वभूमिकं पृथग्जनत्वं विहीयत इति वक्तव्यम् । *एवमन्येषामपि योज्यमिति* । यथा आर्यमार्गस्य प्राप्त्या पृथग्जनत्वमप्राप्तिर्विहीयत इति योजितम्, एवमन्येषामपि श्रुतचिन्तामयादिकानां धर्माणामप्राप्तिर्विहीयत इति योज्यम् । कथम् ? कामावचराणां तावच्छ्रुतचिन्तामयादिकानां धर्माणां प्राप्तिलाभादप्राप्तिर्विहीयते । उपपत्तिलाभिकानां च कुशलानां प्राप्त्या समुच्छिन्नकुशलस्याप्राप्तिर्विहीयते, भूमिसञ्चाराच्च । यदा चायं कामधातोश्च्युत्वा प्रथमं ध्यानमुपपत्त्या सञ्चरति, तदा च तद्भूमिकानां गतिसंगृहीतानां स्कन्धानामप्राप्तिर्विहीयते । अक्लिष्टाव्याकृता एव हि गतयो वक्ष्यन्ते । "अव्याकृताप्तिः सहजा" (अभि० को० २.३८) इति चोक्तम् ।

एवं प्रथमध्यानभूमिकानां प्रायोगिकाणां गुणानां प्राप्तेरप्राप्तिर्विहीयते, भूमिसञ्चाराच्च । ऊर्ध्वभूमिकानां गतिसंगृहीतानां स्कन्धानां तद्भूमिसञ्चाराद् विहीयत इति । इदमेकेषां भूमिसञ्चारव्याख्यानोदाहरणम् । तत्राविविक्तं पश्यामः ऊर्ध्वभूमिकानां गतिसंगृहीतानां स्कन्धानामप्राप्तिर्न केवलं भूमिसञ्चाराद्विहीयते, किं तर्हि ? तत्प्राप्तितोऽपीति । इदं त्वसंकीर्णमुदाहरणं पश्यामः । तद्यथा—द्वितीयादिध्यानभूमिकानां प्रायोगिकाणां गुणानां तदलाभिनः कामावचरस्य सत्त्वस्याप्राप्तिरस्ति । स यदि कामवैराग्यं कृत्वा प्रथमध्यानमुपपद्यते, सा तेषामप्राप्तिर्भूमिसञ्चाराद्विहीयते । प्रथमध्यानभूमिका तु तेषामप्राप्तिरुद्भवतीति । एवमन्येषामपि योज्यम् ।

प्राप्त्योरपि प्राप्त्यप्राप्ती भवतः ? उभयोरप्युभयं भवतीत्याहुः । ननु चैवमनवस्थाप्रसङ्गः प्राप्तीनाम् ? नानवस्थाप्रसङ्गः; परस्परसमन्वागमात् । आत्मना तृतीयो हि धर्म उत्पद्यते । स च धर्मः, तस्य प्राप्तिः, प्राप्तिप्राप्तिश्च । तत्र प्राप्त्युत्पादात् तेन धर्मेण समन्वागतो भवति, प्राप्तिप्राप्त्या च । प्राप्तिप्राप्त्युत्पत्तेः[1] पुनः प्राप्त्यैव समन्वागतो भवति, अतो नानवस्था ।

एवं च कृत्वा आत्मना तृतीयस्य धर्मस्य कुशलस्य क्लिष्टस्य च[2] द्वितीये क्षणे तिस्रः प्राप्तयो जायन्ते, तासां च पुनस्तिस्रोऽनुप्राप्तय[3] उद्भवन्ति इति षड् भवन्ति । तृतीये क्षणे प्रथमद्वितीयक्षणोत्पन्नानां द्रव्याणां नव प्राप्तयः सार्धमनुप्राप्तिभिरष्टादश[4] भवन्ति ।

एवमुत्तरोत्तरवृद्धिप्रसङ्गेनैताः प्राप्तयो विसर्पन्त्यः सर्वेषामतीतानागतानां

---

*ननु चैवमनवस्थाप्रसङ्गः प्राप्तीनामि*ति । प्राप्तेरपि प्राप्तिः, अस्या अप्यन्या, तस्या अप्यन्या—इत्यनवस्था । *परस्परसमन्वागमा*दिति । प्राप्तिप्राप्तियोगात् प्राप्त्याः समन्वागतः । प्राप्तियोगात् प्राप्तिप्राप्त्या समन्वागत इत्यर्थः । *प्राप्त्युत्पादादि*ति विस्तरः । प्राप्त्युत्पादात् *तेन धर्मेण* चित्तेन वा *समन्वागतो भवति । प्राप्तिप्राप्त्या च* । समन्वागत इति वर्त्तते । *प्राप्तिप्राप्त्युत्पत्तेः प्राप्त्यैव समन्वागतो भवती*ति । एवं प्राप्तिरुभयत्र व्याप्रियते, प्राप्तिप्राप्तिस्त्वेकत्रेति, *अतो नानवस्था* । *कुशलस्य क्लिष्टस्य* चेति । अनयोरग्रजपश्चात्कालजप्राप्तित्वाद् ग्रहणम् । अव्याकृतस्य हि सहजैव प्राप्तिरिति । *द्वितीये क्षण* इति । विस्तरः—द्वितीये क्षणे तस्य धर्मस्य, तत्प्राप्तेः, प्राप्तिप्राप्तेश्च प्राप्तय इति तिस्रः प्राप्तयः । प्राप्तियोगाद्धि तैः समन्वागतो भगति । ताभिस्तिसृभिः प्राप्तिभिः समन्वागमार्थं *पुनस्तिस्रोऽनुप्राप्तय उद्भवन्तीति षड् भवन्ति* प्राप्तयः । *प्रथमद्वितीयक्षणोत्पन्नानां द्रव्याणामि*ति । धर्मेण सार्धं नवानां द्रव्याणां नव *प्राप्तयः सार्धमनुप्राप्तिभिरष्टादश भवन्ति* ।

*एवमुत्तरोत्तरवृद्धिप्रसङ्गेने*ति । विस्तरः–उत्तरोत्तरस्य क्षणस्य वृद्धिः प्राप्तिभिः, उत्तरोत्तरे वा क्षणे वृद्धिः प्राप्तीनाम्, तस्याः प्रसङ्ग उत्तरोत्तरवृद्धिप्रसङ्गः, तेन उत्तरोत्तरवृद्धिप्रसङ्गेन । *एताः प्राप्तयो विसर्पन्त्य* इति । दिङ्मात्रं दर्शयिष्यामः । चतुर्थे क्षणे प्रथमक्षणोत्पन्नैस्त्रिभिर्धर्मैः प्राप्त्यनुप्राप्तिमद्भिर्भवितव्यम् । द्वितीयक्षणोत्पन्नाभिरपि षड्भिः प्राप्त्यनुप्राप्तिभिः पुनः प्राप्त्यनुप्राप्तिमतीभिर्भवि-

---

१. प्राप्तिप्राप्त्युत्पादात्–का० । २. वा—का० ।
३. का० पुस्तके नास्ति । ४. ०रित्यष्टादश—का० ।

क्लेशोपक्लेशक्षणानामुपपत्तिलाभिकानां च कुशलक्षणानां [1]ससम्प्रयोगसहभुवामनाद्यन्तसंसारपर्यापन्नानामनन्ता एकस्य प्राणिनः क्षणे क्षणे उपजायन्ते इत्यनन्तद्रव्याः प्रतिसन्तानमात्मभावक्षणाः सत्त्वानां भवन्ति । अत्युत्सवो बतायं प्राप्तीनां वर्त्तते ! केवलं न प्रतिघातिन्यः;[2] यतोऽवकाशं[3] लभन्ते । इतरथा ह्याकाशेऽप्यवकाशो न स्याद् द्वितीयस्य प्राणिनः ॥ ४० ॥

अथ केयं सभागता ?

सभागता सत्त्वसाम्यं

सभागता नाम द्रव्यम्, सत्त्वानां सादृश्यम् । 'निकायसभागः' इत्यस्याः **शास्त्रे** संज्ञा ।

तव्यम् । एवं तृतीयक्षणोत्पन्नाभिरष्टादशभिः प्राप्त्यनुप्राप्तिभिः पुनरपि प्राप्त्यनुप्राप्तिमतीभिर्भवितव्यमिति प्रथमद्वितीयतृतीयक्षणोत्पन्नानां सप्तविंशतिः प्राप्तयः सार्धमनुप्राप्तिभिस्तावतीभिरिति चतुःपञ्चाशत् प्राप्तयश्चतुर्थे क्षणे भवन्ति । पञ्चमे तु क्षणे प्रथमद्वितीयतृतीयक्षणोत्पन्नाः प्राप्त्यनुप्राप्तयः पुनश्चतुःपञ्चाशच्चतुर्थक्षणोत्पन्नप्राप्त्यनुप्राप्तयश्च द्विश्चतुःपञ्चाशद् भवन्ति । त्रीणि चतुःपञ्चाशत्कानि द्वाषष्ट्युत्तरशतं प्राप्तीनां जायते । एवमुत्तरोत्तरवृद्धिप्रसङ्गो वक्तव्यः । *अतीतानागतानामिति* । अत्र प्रत्युत्पन्नाग्रहणम्; अनावश्यकत्वात् । *उत्पत्तिलाभिकानां चेति* । अत्र प्रायोगिकाग्रहणमनावश्यकत्वादेव । *ससम्प्रयोगसहभुवामिति* । सवेदनादिसजात्यादीनाम् । *अनाद्यन्तसंसारपर्यापन्नानाम्* । अनादावनन्ते च संसारे संगृहीतानाम् । अनन्ता अप्रमेया एकस्य प्राणिनः, किमङ्ग बहूनाम् ! *क्षणे क्षण उपजायन्ते प्राप्तय* इति । अनन्तद्रव्या एव । अनन्तप्राप्तिद्रव्या इत्यर्थः । *अत्युत्सवो बतायं प्राप्तीनामिति* । परिहासवचनमेतत् । *केवलं न प्रतिघातिन्यः*; अरूपिणीत्वात् । *यतोऽवकाशं लभन्ते* प्राप्तयः ॥ ४० ॥

"*सभागता सत्त्वसाम्यम्*" इति । विस्तरः—समानो भागो भजनमेषामिति सभागाः, तद्भावः सभागता । समानो वा भागो भजनं सभागः, सभाग एव सभागता । यद्योगात् सभागो भवति तद् द्रव्यम् । सत्त्वानां साम्यं सामान्यम्, सादृश्यमित्यर्थः । सत्त्वग्रहणमसत्त्वनिरासार्थम् । *सत्त्वानां* सत्त्वसंख्यातानां च धर्माणां *सादृश्यं* सभागता । असत्त्वसंख्यातानां शालियवादिनां नेष्यते । *निकायसभाग इत्यस्याः शास्त्रे संज्ञेति* । ज्ञानप्रस्थानादिके शास्त्रे 'निकायसभागः'

---

१. संप्रयोग०—का० । २. तु अप्रतिघातिन्यो—का० ।

३. ०शमाकाशे—का० ।

सा पुनरभिन्ना भिन्ना च। अभिन्ना सर्वसत्त्वानां सत्त्वसभागता; प्रतिसत्त्वं सर्वेषु भावात्। भिन्ना पुनस्तेषामेव सत्त्वानां धातु-भूमि-गति-योनि-जाति-स्त्री-पुरुषोपासक-भिक्षु-शैक्षाशैक्षादिभेदेन प्रतिनियता धर्मसभागता।

पुनः स्कन्धायतनधातुतः। यदि सत्त्वसभागता द्रव्यमविशिष्टं न स्यात्, अन्योन्यविशेषभिन्नेषु सत्त्वेषु 'सत्त्वः सत्त्वः' इत्यभेदेन बुद्धिर्न स्यात्, प्रज्ञप्तिश्च। एवं स्कन्धादिबुद्धिप्रज्ञप्तयोऽपि योज्याः।

स्याच्च्यवेत, उपपद्येत, न च सत्त्वसभागतां विजह्यात्, न च प्रतिलभेत—इति चतुष्कोटिकः। प्रथमा कोटिः—यतश्च्यवते तत्रैवोपपद्यमानः। द्वितीया—

इत्यनया संज्ञयायं चित्तविप्रयुक्तो निर्दिश्यते। इह तु श्लोकबन्धानुगुण्यात् सभागतेत्यनया संज्ञयेत्यभिप्रायः।

सा पुनरभिन्ना भिन्ना चेति। या सर्वसत्त्ववर्त्तिनी। प्रतिसत्त्वमन्यान्याप्यभिन्नेत्युच्यते; सादृश्यात्। न हि सा यथा *वैशेषिका*णामेका नित्या चेति। भिन्ना—या क्वचिद् वर्त्तते, क्वचिन्न वर्त्तते। तत आह—*भिन्ना पुनरि*ति विस्तरः। *धातव*स्त्रयः कामादयः। *गतयः* पञ्च नरकादयः। *योनय*श्चतस्रोऽण्डजादयः। *जातयो* ब्राह्मणादयः। आदिशब्देन उपासिका-भिक्षुणी-नैवशैक्षनाशैक्षादयः संगृह्यन्ते। *स्कन्धायतनधातुत* इति। रूपस्कन्धसभागता यावद्धर्मधातुसभागता। *अविशिष्टमि*ति। सामान्यरूपम्। *प्रज्ञप्तिश्चे*ति। अभिधानं चेत्यर्थः। *एवं स्कन्धादिबुद्धिप्रज्ञप्तयोऽपि योज्या* इति। यदि स्कन्धसभागताद्रव्यमविशिष्टं न स्याद्, अन्योन्यविशेषभिन्नेषु स्कन्धेषु 'स्कन्धः स्कन्धः' इत्यभेदेन बुद्धिर्न स्यात्, प्रज्ञप्तिश्चेति।

एवं धात्वादिबुद्धिप्रज्ञप्तयोऽपि योज्या इत्येके पठन्ति। तेषामेवं वक्तव्यम्—यदि सभागतेति विस्तरेण यावदन्योन्यविशेषभिन्नेषु धातुषु 'कामावचरः 'कामावचरः' इत्यभेदेन बुद्धिर्न स्यात्, प्रज्ञप्तिश्चेति।

चतुष्कोटिक इति। *स्याच्च्यवेतोपपद्येत न च सत्त्वसभागतां विजह्यान्न च प्रतिलभेते*ति। सत्त्वसभागतामिति। सत्त्वानां सभागता सत्त्वसभागता मनुष्यत्वादिलक्षणा। सत्त्वग्रहणं हि धर्मविशेषणार्थम्। सत्त्वसभागता ह्यत्र चतुःकोटिके विवक्षिता, न धर्मसभागतेति। न तु 'सत्त्वस्सत्त्वः' इत्याकारसभागतेहाभिप्रेता। यदि हि साभिप्रेता स्यात्, तृतीया कोटिर्न सिध्येत; गतिसञ्चारेऽपि तस्याः सत्त्वसभागतायास्तादवस्थ्यात्। *तत्रैवोपपद्यमान* इति। तद्यथा मनुष्य-

नियाममवक्रामन् स हि पृथग्जनसभागतां विजहाति[1], आर्यसभागतां प्रतिलभते। तृतीया—गतिसञ्चारात्। चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा।

यदि पृथग्जनसभागता नाम द्रव्यमस्ति, किं पुनः पृथग्जनत्वेन! नहि मनुष्यसभागताया अन्यत् मनुष्यत्वं कल्प्यते। नैव च लोकः सभागतां पश्यति; अरूपिणीत्वात्। नचैनां प्रज्ञया परिच्छिनत्ति, प्रतिपद्यते च सत्त्वानां जात्यभेदमिति सत्या अपि तस्याः कथं तत्र व्यापारः!

गतेश्च्युत्वा मनुष्यगतावेवोपपद्यमानो मनुष्यगतेश्च्यवते मरणादुपपद्यते च; तस्यामेव प्रतिसन्धिबन्धात्। न चासौ मनुष्यसभागतां विजहाति, न च प्रतिलभते; तस्या मनुष्यसभागतायास्तादवस्थ्यात्। *द्वितीया नियाममवक्रामन्निति*। *स सत्त्वसभागतां* पृथग्जनत्वस्वभावां सभागतां *विजहाति*, आर्यत्वस्वभावां *सभागतामपरां प्रतिलभते*। *तृतीया गतिसञ्चारादिति*। तद्यथा मनुष्यगतेश्च्युत्वा देवगतावुपपद्यमानः च्यवते, तथैव मरणादुपपद्यते च; प्रतिसन्धिबन्धात्। सत्त्वसभागतां मनुष्यसभागतालक्षणां विजहाति, प्रतिलभते च देवसभागतालक्षणामपरामिति। *चतुर्थ्येतानाकारान् स्थापयित्वेति*। पूर्वोक्तकोटिस्वभावप्रकारान् वर्जयित्वेत्यर्थः। तद्यथा जीवन् पृथग्जन आर्यो वा किञ्चिदलभमानः।

यदि पृथग्जनसभागता नाम द्रव्यमस्ति किं पुनः पृथग्जनत्वेन। आर्यधर्मालाभस्वभावेन *कल्पितेन*। प्रयोजनमिति वाक्यशेषः। पृथग्जनसभागतयैव पृथग्जन इति परिच्छिद्येत, यथा मनुष्यसभागतयैव मनुष्य इति। *न हि मनुष्यसभागताया अन्यन्मनुष्यत्वं कल्प्यते*। *वैभाषिकै*रलाभवदन्यस्वभावम्। तत्र च साधनम्—'न स्वसभागताया अन्यत् पृथग्जनत्वम्; स्वसभागताप्रत्ययाभिधेयत्वात्, मनुष्यत्ववत्'। *नैव च लोकः सभागतां पश्यत्यरूपिणीत्वादि*ति। न लोकश्चक्षुषा सभागतां पश्यति; अरूपिणीत्वादरूपवतीत्वाद्, अरूपस्वभावत्वाद्वा। यथा न पश्यति एवं न शृणोति, यावन्न स्पृशतीति। अनेन प्रत्यक्षासिद्धतां दर्शयति। *न चैनां प्रज्ञया परिच्छिनत्तीति*। अनेनानुमानेनापि न सिद्ध्यतीति दर्शयति। *प्रतिपद्यते च सत्त्वानां जात्यभेदमिति*। *सत्या अपि तस्याः कथं* तत्र *व्यापार* इति। जात्यभेदप्रतिपत्तौ जात्यभेदप्रतिपत्तिरस्ति। सा तु न सभागतया द्रव्यान्तरकल्पितया कृता; प्रमाणेनानुपलभ्यमानत्वेन तस्या व्यापारासम्भवात्।

ब्रूयास्त्वम्—न निर्निमित्ता सामान्यबुद्धिर्भवितुमर्हति, तेन यन्निमित्तं तस्याः सामान्यबुद्धेः तत् सभागता नाम द्रव्यमिति? वयमपि तां सामान्य-

---

१. विजह्याद्—का०।

अपि च—असत्त्वसभागतापि किं नेष्यते । शालियवमुद्गमाषाम्रपनस-लोहकाञ्चनादीनां स्वजातिसादृश्यात्, तासां च सभागतानामन्योन्यभिन्नानां कथमभेदेन सभागता प्रज्ञप्तिः क्रियते । **वैशेषिकाश्चैवं** द्योतिता भवन्ति । तेषामपि ह्येष सिद्धान्तः—'सामान्यपदार्थो नामास्ति, यतः समानप्रत्ययोत्पत्तिरतुल्यप्रकारेष्वपि' इति । अयं तु तेषां विशेषः—स एकोऽप्यनेकस्मिन् वर्त्तते यदि द्योतिताः, यदि न द्योतिताः ।

अस्त्येषा तु सभागता; **सूत्रे** वचनाद्—इति **वैभाषिकाः** । उक्तं हि **भगवता**—"स चेदित्थन्त्वमागच्छति मनुष्याणां सभागताम्" इति ।

उक्तमेतत्, न तूक्तं द्रव्यान्तरमिति ?

का तर्हि सा ? त एव हि तथाभूताः संस्कारा येषु मनुष्यादिप्रज्ञप्तिः शल्यादिषु सभागतावत् । तत्त्वेतन्न वर्णयन्ति ॥

बुद्धिं सनिमित्तां ब्रूमः । सादृश्यकृता हि सा बुद्धिः । तच्च सादृश्यं न द्रव्यान्तरमिति ब्रूमः । तेनोच्यते—*अपि चासत्त्वसभागतापि किं नेष्यत* इति । विस्तरः—न द्रव्यान्तरसभागतानिमित्ता 'सत्त्वः सत्त्वः' इति सामान्यबुद्धिः; सामान्याकारप्रवृत्तत्वात् । *शालियवमुद्ग*माषादिसामान्यबुद्धिवत् । शालियव*स्वजातिसादृश्यकृता* ह्येषा सामान्यबुद्धिः । न च तेषां स्वजातिसादृश्यं स्वतोऽर्थान्तरं भवति । *तासाञ्च सभागतानामि*ति । विस्तरः—अन्या सत्त्वसभागता, अन्या धातुसभागता, अन्या गतिसभागतेत्यन्योन्यभिन्नाः सभागता इष्यन्ते । तासां सभागतेति प्रज्ञप्तिः 'इयं सभागतेयं सभागता' इत्यभेदेन कथं भवद्भिः क्रियते, व्यवहारः प्रत्ययश्च कथं जायते ? यद्यत्रापि सभागतान्तरं प्रतिज्ञायेत येन सभागता सामान्यबुद्धिर्भवेत्, भवेत् सोऽयमपक्षः; प्राक्पक्षविरोधात् । *वैशेषिकाश्चैवं द्योतिता* इति । ज्वलिताः, समर्थिता इत्यभिप्रायः । तेऽपि हि सामान्यपदार्थवादिनः, भवन्तोऽपीति । अयं तु तेषां *वैशेषिका*णां विशेषः—*एकोऽप्यनेकस्मिन् वर्तते* स्रक्सूत्रवत्, भूतकण्ठे गुणवच्चेति । *यदि द्योतिताः* सामान्यपदार्थवादित्वात् । *यदि न द्योतिता* एकानेकनित्यानित्यत्वादिविशेषवादित्वात् । न हि परलोकास्तित्वादीनि *वैशेषिकैः* कल्पितानीति न व्यवस्थाप्यन्ते ।

स चेदित्थन्त्वमागच्छतीति । प्राणातिपातेनासेवितेन भावितेन बहुलीकृतेन नरकेषूपपद्यते, स चेदित्थन्त्वमागच्छति *मनुष्याणां* सभागतां प्राप्नोति प्राणातिपातेनाल्पायुर्भवतीति विस्तरः । इदं प्रकार इत्थम्, तद्भावः इत्थन्त्वमिति ।

अथ किमिदमासंज्ञिकं नाम ?

आसंज्ञिकमसंज्ञिषु ।

निरोधश्चित्तचैत्तानां

असंज्ञिसत्त्वेषु देवेषूपपन्नानां यश्चित्तचैत्तानां निरोधस्तदासंज्ञिकं नाम द्रव्यम्। येन चित्तचैत्ता अनागतेऽध्वनि कालान्तरं सन्निरुध्यन्ते, नोत्पत्तुं लभन्ते; नदीतोयसन्निरोधवत् ।

तत् पुनरेकान्तेन

विपाकः

कस्य **विपाकः** ? असंज्ञिसमापत्तेः ॥

कतमे ते सत्त्वा येष्वसंज्ञिसत्त्वाः ?

ते बृहत्फलाः ॥ ४१ ॥

बृहत्फला नाम देवा येषां केचिदसंज्ञिसत्त्वाः प्रदेशे भवन्ति ध्यानन्तरिकावत् । किं पुनस्तेनैव कदाचित् संज्ञिनो भवन्ति ? भवन्त्युपपत्तिकाले च्युतिकाले च । "प्रकृष्टमपि कालं स्थित्वा सह संज्ञोत्पादात् तेषां सत्त्वानां तत्स्थानात् च्युतिर्भवति" इति सूत्रे पाठः । ते च ततो दीर्घस्वप्नव्युत्थिता इव च्युता कामधातावु-

---

"शरीरेन्द्रियसंस्थानचेष्टाहारादिसौभाग्यकारणम् अन्योन्याभिरभिसम्बन्धनिमित्तं च सभागता" इत्याचार्यसङ्घभद्रः । तदेतदेतेनैव प्रत्युक्तम् । वयमपि ह्येवमिच्छामः । न तु सा सभागता द्रव्यान्तरम् । त एव हि संस्कारास्तथाकारणभावं प्रतिपद्यन्त इति ॥

"*आसंज्ञिकमसंज्ञिषु निरोधश्चित्तचैत्तानाम्*" इति । विस्तरः—असंज्ञिनामिदमासंज्ञिकम्, असंज्ञिषु वा भवमासंज्ञिकम् । निरुध्यन्तेऽनेन चित्तचैत्ताः, चित्तचैत्तान् वा निरुणद्धीति निरोधः । *येनानागतेऽध्वन्यवस्थिताश्चित्तचैत्ताः कालान्तरं* तावत्कालं *सन्निरुद्ध्यन्ते, नोत्पत्तुं लभन्त* इत्यर्थः । *तदासंज्ञिकं नाम द्रव्यम्* । *नदीतोयसन्निरोधवत्* । सेतुवदित्यर्थः ।

ध्यानान्तरिकावदिति । यथा ब्रह्मपुरोहिता नाम ते देवा येषां केचिन्महाब्रह्माणः प्रदेशे भवन्ति ध्यानान्तरिकायाम्, तथा बृहत्फला नाम ते देवा येषामसंज्ञिसत्त्वाः प्रदेशे भवन्ति, न भूम्यन्तरे । *भवन्ति उपपत्तिकाले च्युतिकाले च* । संज्ञिन इति सम्बन्धनीयम्; क्लिष्टेन मनसा प्रतिसन्धिबन्धात् । "उपेक्षायां

पपद्यन्ते, नान्यत्र । पूर्वसमापत्तिसंस्कारपरिक्षयात् अपूर्वानुपचयाच्च क्षिप्ता इव क्षीणवेगा इषवः पृथिवीं पतन्ति । येन च तत्रोपपत्तव्यम्, तस्यावश्यं कामावचरं कर्मापरपर्यायवेदनीयं भवति । यथा उत्तरकौरवाणां देवोपपत्तिवेदनीयम् ॥ ४१ ॥

अथ 'समापत्ती' इति यदुक्तम्, कतमे ते समापत्ती ? असंज्ञिसमापत्तिः, निरोधसमापत्तिश्च ।

केयमसंज्ञिसमापत्तिः ? यथैवासंज्ञिकमुक्तम्—"निरोधश्चित्तचैत्तानाम्" इति ।

तथाऽसंज्ञिसमापत्तिः

असंज्ञिनां सत्त्वानां समापत्तिः, असंज्ञा वा[1] समापत्तिरित्यसंज्ञिसमापत्तिः[1] । सापि चित्तचैत्तानां निरोधः । एतावत् तथाशब्देनान्वाकृष्यते ।

सा तु समापत्तिः

ध्यानेऽन्त्ये

अन्त्यध्यानं चतुर्थम्, तत्पर्यापन्नाऽसौ, नान्यभूमिका ।

किमर्थमेनां समापद्यन्ते ?

निःसृतीच्छया ।

निःसरणमेषां मन्यन्ते । अतो मोक्षकामतया समापद्यन्ते ।

आसंज्ञिकं विपाकत्वात् अव्याकृतमिति सिद्धम् ।

इयं तु

शुभा

च्युतोद्भवौ" (अभि० को० ३.४२) इति च नियमात् । *पूर्वसमापत्तिसंस्कारपरिक्षयादिति* । पूर्वसमापत्तिसंस्कारलक्षणस्य विपाकहेतोः परिक्षयात् । ततः समाप्तफलत्वादित्यर्थः । पूर्वसमापत्तिसंस्कारावेधपरिक्षयादित्यपरे व्याचक्षते । *अपूर्वानुपचयाच्चेति* । चित्ताभावात् । कर्मानुपचयादित्यभिप्रायः । *क्षिप्ता इव क्षीणवेगा इषवः पृथिवीमिति* । उपपद्यन्त इति प्रकृतम् । पूर्वमयं पदिर्जन्यर्थः, इदानीमर्थवशाद् गत्यर्थः—सम्पद्यन्ते = गच्छन्तीत्यर्थः । पृथिवीं गच्छन्तीति वाक्यशेष इत्यपरे ॥ ४१ ॥

असंज्ञिनां सत्त्वानां समापत्तिरसंज्ञा वा समापत्तिरित्यसंज्ञिसमापत्तिः । 'अव्याकृतमेव ह्यासंज्ञिकम् । कुशलैव चेयं समापत्तिः' इति वक्ष्यते ।

१–१. वेत्यसंज्ञिसमा०–का० ।

कुशलैवासंज्ञिसमापत्तिः । तस्या असंज्ञिसत्त्वेषु पञ्चस्कन्धको विपाकः ।

कुशला सती

उपपद्यवेद्यैव

उपपद्यवेदनीयैव । न दृष्टधर्मपर्यायवेदनीया, नापि अनियता ।

योऽप्येनामुत्पाद्य परिहीयते, सोऽपि किलावश्यं पुनरुत्पाद्यासंज्ञिसत्त्वेषूपपद्यत इति । तत[1] एव तल्लाभी नियामं नावक्रामति ।

सेयं पृथग्जनस्यैवेष्यते,

नार्यस्य

न ह्यार्या असंज्ञिसमापत्तिं समापद्यन्ते, विनिपातस्थानमिवैनां[2] पश्यन्ति[2] । निःसरणसंज्ञिनो हि तां समापद्यन्ते ।

अथ किमेनामार्याश्चतुर्थध्यानलाभादतीतानागतां प्रतिलभन्ते ध्यानवत् ? अन्येऽपि तावन्न प्रतिलभन्ते । किं कारणम् ? एषा ह्युचितापि सती महाभिसंस्कारसाध्यत्वाद्, अचित्तकत्वाच्च ।

पञ्चस्कन्धको विपाक इति । च्युत्युत्पत्तिकाले चित्तचैत्तानां विपाकत्वसद्भावात् । *तत एव तल्लाभीति* । यत एव परिहीणोऽपि पुनरुत्पाद्यासंज्ञिसत्त्वेषूपपद्यते तत एव तल्लाभी *नियामं* नावक्रामति । नियामावक्रान्त्यैव ह्यार्योऽपायगत्यासंज्ञिकमहाब्रह्मकौरवोपपत्त्यष्टमभवादीनामप्रतिसंख्यानिरोधं प्रतिलभते । *विनिपातस्थानमिवैनां पश्यन्तीति* । अपायस्थानमिवैनां पश्यन्तीत्यर्थः । गिरितटादिविनिपातस्थानमिवेत्यपरे । *निःसरणसंज्ञिनो हि तां समापद्यन्ते* । पृथग्जना मोक्षसंज्ञिन इत्यर्थः । न चैवमार्या विपरीतसंज्ञिनः प्रतिलभन्ते ।

ध्यानवदिति । चतुर्थध्यानलाभादतीतानागतमनादिमति संसारे लब्धपूर्वं चतुर्थध्यानं प्रतिलभन्ते योगिनः । तस्मात् किं तद्वदेवातीतानागतां तां प्रतिलभन्त इति पृच्छति । *अन्येऽपि तावन्न प्रतिलभन्त* इति । पृथग्जना अपि तावन्नातीतानागतां प्रतिलभन्ते येषां तावदियमात्मीया समापत्तिः, किं पुनरार्या येषामियमनात्मीयेति ! *उचितापि सती.* इति । अनादिमति संसारे लब्धपूर्वापि महाभिसंस्कारसाध्यत्वान्महायत्नाभिनिष्पाद्यत्वादित्यर्थः । *अचित्तकत्वाच्च* ।

---

१. अतः–का० ।

२–२. मिवैतां पश्यन्तः–का० ।

एकाध्विकाप्यते ॥ ४२ ॥

एककालिकेत्यर्थः । वर्त्तमानकालिकैव लभ्यते । यथा प्रातिमोक्षसंवरः । लब्धया तु द्वितीयादिषु क्षणेष्वतीतयाऽपि समन्वागतो भवति यावन्न त्यजति । **अचैत्तकत्वान्नानागता भाव्यते ॥ ४२ ॥**

निरोधसमापत्तिरिदानीं कतमा ?

निरोधाख्या तथैवेयं

यथैवासंज्ञिसमापत्तिः । तथाशब्देन कः प्रकारो गृह्यते ? "निरोधश्चित्तचैत्तानाम्" इति । अयं त्वस्या विशेषः—इयं

विहारार्थं

शान्तविहारसंज्ञापूर्वकेण मनसिकारेण एनां समापद्यन्ते । तां तु निःसरणसंज्ञापूर्वकेण । सा खल्वपि चतुर्थध्यानभूमिका । इयं तु

भवाग्रजा ।

नैवसंज्ञानासंज्ञायतनभूमिकैव । सा चेयम्—

"एकाध्विकाप्यते" । समानाध्विका लभ्यत इत्यर्थः । *यथा प्रातिमोक्षसंवर* इति । प्रातिमोक्षसंवरोऽष्टविधोऽपि यदा समादीयते तदा स प्राप्यते । प्राप्तिश्च तस्य तस्मिन्नेव क्षण उत्पद्यते । *लब्धया तु* तया समापत्त्या *द्वितीयादिषु क्षणेषु* प्रातिमोक्षसंवरवदेव *समन्वागतो भवति यावन्न त्यजति* तां समापत्तिम् । तत्त्यागस्तु परिहाण्याः, भूमिसञ्चाराद्वा । *अचैत्तिकत्वान्नानागता भाव्यते* । कुशलं हि चित्तमानगतं भाव्यते । न त्वियमचित्तकेति न तद्वदनागता भाव्यते ॥ ४२ ॥

"निरोधाख्या तथैव" इति । समापत्तिरिति वर्त्तते । एवशब्दोऽवधारणे । यथाऽसंज्ञिसमापत्तिनिर्देशे तथाशब्देन 'निरोधश्चित्तचैत्तानाम्' इत्यतिदिश्यते, तथैवेहापि निरोधसमापत्तिनिर्देशे स एवम्प्रकारोऽतिदिश्यत इति ।

शान्तविहारसंज्ञापूर्वकेण मनसिकारणेति । विहारः = क्रीडा, विहार इव विहारः, समाधिविशेषः । शान्तो विहारः शान्तविहारः, शान्तविहारे संज्ञा शान्तविहारसंज्ञा, सा पूर्वा अस्येति शान्तविहारसंज्ञापूर्वकः । मनसिकारो मनस्कार इति योऽर्थः, अलुक्समासात् स मनसिकार इति भवति । संज्ञावेदितसमुचारपरिश्रान्ता हि तत्र शान्तविहारसंज्ञिनस्तथाविधेन मनसिकारेणैनां निरोधसमापत्तिं *समापद्यन्ते । तां* त्वसंज्ञिसमापत्तिं *निःसरणसंज्ञापूर्वकेण* । मोक्षसंज्ञापूर्वकेणेत्यर्थः ।

शुभा

कुशलैव, न क्लिष्टा नाव्याकृता । कुशला सती

द्विवेद्याऽनियता च

द्वयोः कालयोर्वेद्या उपपद्यवेदनीया च, अपरपर्यायवेदनीया च । अनियता च विपाकं प्रति कदाचिन्न विपच्यते । यदीह परिनिर्वायात्, तस्या हि भवाग्रे चतुःस्कन्धको विपाकः ।

सा चेयमेकान्तेन

आर्यस्य

न हि पृथग्जना निरोधसमापत्तिमुत्पादयितुं शक्नुवन्ति; उच्छेदभीरुत्वाद्, आर्यमार्गबलेन चोत्पादनाद्, दृष्टधर्मनिर्वाणस्य तदधिमुक्तितः ।

अपरपर्यायवेदनीया चेति । अपरः पर्यायस्तृतीयादिजन्म, तत्र वेदनीया । कथम् ? यः आर्यः कामधातौ निरोधसमापत्तिमुत्पाद्य भवाग्र उत्पद्येत, तस्य सा परिपूरिका उपपद्यवेदनीया । यस्तु ततः परिहीणो रूपधातावुपपद्य कालान्तरेण च पुनरपि भवाग्रं लब्ध्वा निरोधसमापत्तिमुत्पाद्यानुत्पाद्य वा भवाग्र उपपद्यते, तस्य सापरपर्यायवेदनीया भवति । यस्त्विह परिनिर्वायात्, तस्यानियतेति ।

*उच्छेदभीरुत्वादि*ति । सर्वात्मभावोच्छेदभीरुत्वात् ।

"व्यथन्ते ह्यपुनर्भवात् प्रपातादिव बालिशाः" ।

असंज्ञिसमापत्तौ कस्मादुच्छेदभयं न भवति ? तत्र रूपसद्भावात् । रूपे ह्यात्मसंज्ञामभिनिवेश्य तां समापद्यन्ते । निरोधसमापत्तौ त्वारूप्यभूमिकत्वाद् रूपमपि नास्तीति सर्वात्मभावाभावं पश्यन्तो न तां समापत्तुमुत्सहन्ते । ननु चारूप्येषु निकायसभागजीवितेन्द्रियादयश्चित्तविप्रयुक्ताः सन्ति, कस्मात् तत्रात्मसंज्ञामभिनिवेश्य तां न समापद्यन्ते ? विप्रयुक्तानामदृश्यत्वात्, *आर्यमार्गबलेन चोत्पादनात्* । कथं पुनर्गम्यत आर्यमार्गबलेन तदुत्पादनम् ? इत्यत आह—*दृष्टधर्मनिर्वाणस्य तदधिमुक्तित* इति । दृष्टे जन्मनि निर्वाणं दृष्टधर्मनिर्वाणम्, तस्य । तदधिमुक्तितः—तदित्यधिमुक्तिस्तदधिमुक्तिः, तेन वाधिमुक्तिस्तदधिमुक्तिः, तदधिमुक्तेस्तदधिमुक्तितः । दृष्टे जन्मन्येतन्निर्वाणमित्यार्यस्तदधिमुच्यते ।

केचित् पुनरेवं पठन्ति—*दृष्टनिर्वाणस्य तदधिमुक्तितः* । एवं तु व्याचक्षते—दृष्टं निर्वाणमनेनेति दृष्टनिर्वाणस्तस्यार्यस्य तस्यामधिमुक्तिस्तदधिमुक्तिः, तदधिमुक्तेस्तदधिमुक्तितः । एतदुक्तं भवति—दृष्टनिर्वाणस्य आर्यस्तामधिमुच्यते, नान्य इति । ननु च पृथग्जनोऽपि लौकिकेन मार्गेण दृष्टनिर्वाणः ? न पृथग्जनो

आर्यस्यापि चेयं न वैराग्यलभ्या । किं तर्हि ?

आप्या प्रयोगतः ॥ ४३ ॥

प्रयोगलभ्यैवेयम् । न चातीता लभ्यते, नाप्यनागता भाव्यते; चित्तबलेन तद्भावनात् ॥ ४३ ॥

किं भगवतोऽपि प्रायोगिकी ? नेत्याह ।

बोधिलभ्या मुनेः

क्षयज्ञानसमकालं[1] बुद्धा भगवन्त एतां[2] प्रतिलभन्ते[2] । नास्ति किञ्चिद् बुद्धानां प्रायोगिकं नाम । इच्छामात्रप्रतिबद्धो हि तेषां सर्वगुणसम्पत्सम्मुखीभावः । तस्मादेषां सर्ववैराग्यलाभिकम् ।

कथं खल्विदानीमनुत्पादितायां निरोधसमापत्तौ क्षयज्ञानकाले भगवानुभयतोभागविमुक्तः सिध्यति ? सिध्यति; उत्पादितायामिव तस्यां वशित्वलाभात्[3] प्रागेव तां

दृष्टनिर्वाणः, प्राप्तिनिर्वाणस्तु भवेत्, तदुत्तरां हि भूमिं पृथग्जनः शान्ततः पश्यन् वैराग्यं लभते न निर्वाणमित्यचोद्यमेतत् ।

*प्रयोगलभ्यैवेयमि*ति । इयमपि समापत्तिरसंज्ञिसमापत्तिवदेव *महाभि*संस्कारसाध्येति तथैव *एकाध्विकाऽऽप्यते* । कथम् ? इत्याह—*न चातीता लभ्यत* इति । यदा परिहीणः पुनस्तामुत्पादयति, तदा प्रयोगेणापूर्वेव लभ्यते, प्रातिमोक्षसंवरवदिति विस्तरेण व्याख्येया । *चित्तबलेन तद्भावनादि*ति । चित्तबलेनानागतभावनादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

"बोधिलभ्या मुनेः" । 'प्रयोगलभ्यैवेयम्' इत्युत्सर्गस्यायमपवादः । श्रावकप्रत्येकबुद्धानां स विधिरिति कृत्वा, क्षयानुत्पादज्ञाने बोधिरिति वक्ष्यति (अभि० को० ६.७०) । तेनाह—*क्षयज्ञानसमकाल*मिति । विस्तरः—सास्रवाश्च क्षयज्ञान इति । बुद्धा *भगवन्त एतां प्रतिलभन्ते । नास्ति बुद्धानां किञ्चित् प्रायोगिकं* नामेति । यथोक्तं स्तोत्रकारेण—

'न ते प्रायोगिकं किञ्चित् कुशलं कुशलान्तग !
इच्छामात्रवबद्धा ते यत्र कामावसायिता ॥ इति ।

कथं पुनर्भगवानुभयतोभागविमुक्त इति । क्लेशावरणं समापत्त्यावरणं चोभयतो भागः, ततो विमुक्तः । *सिध्यत्युत्पादितायामिवे*ति । सिध्यत्युभयतो भाग-

---

१. ०समानकालं–का० । २–२. एनां लभन्ते–का० ।
३, वशित्वात्–का० ।

बोधिसत्त्वः शैक्षावस्थायामुत्पादयतीति **पाश्चात्त्याः** ।

अथ कस्मादेवं नेष्यते, एवं च **स्थविरोपगुप्तस्यापीदं नेत्रीपदं** प्रामाणिकं भविष्यति—"निरोधसमापत्तिमुत्पाद्य क्षयज्ञानमुत्पादयतीति वक्तव्यं तथागत" इति ?

न प्राक्

न हि पूर्वं तस्या उत्पादनं युज्यत इति **काश्मीरकाः** । किं कारणम् ?

चतुस्त्रिंशत्क्षणाप्तितः ।

चतुस्त्रिंशता किल चित्तक्षणैर्बोधिसत्त्वो बोधिमनुप्राप्तः । सत्याभिसमये षोडशभिः,भवाग्रवैराग्ये चाष्टादशभिर्नवप्रकाराणां क्लेशानां प्रहाणाय; नवानन्तर्यविमुक्तिमार्गोत्पादनात् । त एते **चतुस्त्रिंशत्** भवन्ति । आकिञ्चन्यायतनवीतरागस्यास्य नियामावक्रमणादधोभूमिका न पुनः प्रहेया भवन्ति । अत एतस्मिन्नन्तरे विसभागचित्ता सम्भवान्निरोधसमापत्तेरयोग इति ।

विमुक्तो भगवान् सम्मुखीकृतपूर्वायामिव । *तस्यां वशित्वलाभात्* । तत्सम्मुखीकारणसामर्थ्ययोगतः । *प्रागेव तामिति* । विस्तरः—धर्मतैषा यद् बोधिसत्त्वश्चरमभविको भवाग्रलाभी भूत्वा चतुर्थध्यानसन्निश्रयेण दर्शनमार्गमुत्पाद्य ततश्च व्युत्थाय भवाग्रं समापद्यते, ततो निरोधसमापत्तिं समापद्यते, ततो व्युत्थाय पुनश्चतुर्थध्यानसन्निश्रयेण भावाग्रिकभावनाप्रहातव्यक्लेशप्रहाणं कृत्वा क्षयज्ञानकालात् प्रभृत्यनुत्तरसम्यक्सम्बुद्धो भवतीत्येवं *शैक्षावस्थायां स तामुत्पादयतीति* पाश्चात्त्याः । काश्मीरमण्डलात् पश्चाद्भवाः पाश्चात्त्याः ।

नेत्रीपदमिति शास्त्रनाम *स्थविरोपगुप्तस्य* । यत्रेदं वाक्यम्—*निरोधसमापत्तिमुत्पाद्य क्षयज्ञानमुत्पादयतीति वक्तव्यं तथागत* इति ।

सत्याभिसमये षोडशभिरिति । दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिमारभ्य यावन्मार्गेऽन्वयज्ञानमिति षोडशभिश्चित्तक्षणैः । *भवाग्रवैराग्ये चाष्टादशभिरिति* । नवप्रकाराणां *क्लेशानां* भावाग्रिकाणां भावनाहेयानां *प्रहाणाय नवानन्तर्यमार्गा* नव च *विमुक्तिमार्गा* इत्यष्टादशभिः । *त एते चतुस्त्रिंशद् भवन्ति* । षोडश चाष्टादश चेति । *अधोभूमिका न पुनः प्रहेया भवन्तीति* । कामावचरादीनां क्लेशानां लौकिकेण मार्गेण पृथग्जनत्वावस्थायामेव प्रहीणत्वात् । यद्येष नियमः—प्रहीणक्लेशप्रतिपक्षोत्पादनं न कर्त्तव्यमिति, अथ किमर्थं प्रहीणेषु कामावचरेषु क्लेशेषु तत्प्रतिपक्षं धर्मज्ञानपक्षं मार्गमभिसमयकाल उत्पादयति ? तन्नान्तरीयकत्वादन्वय-

किं पुनः स्याद्—यदि विसभागचित्तमन्तरा सम्मुखीकुर्यात् ? व्युत्थानाशयः स्याद्, अव्युत्थानाशयाश्च बोधिसत्त्वाः ? सत्यमव्युत्थानाशयाः; न तु आस्रवमार्गाव्युत्थानात् ।

कथं तर्हि—"न तावत् भेत्स्यामि पर्यङ्कमप्राप्ते आस्रवक्षये" (   ) इति ? अस्याशयस्याव्युत्थानादेकायन एव सर्वार्थपरिसमाप्तेरिति **बहिर्देशकाः** । पूर्वमेव तु वर्णयन्ति **काश्मीराः** ।

यद्यप्यनयोर्बहुप्रकारो[1] विशेषः ।

कामरूपाश्रये तूभे[2]

उभे अपि त्वेते असंज्ञिनिरोधसमापत्ती कामधातौ रूपधातौ चोत्पत्स्येते । ये त्वसंज्ञिसमापत्तिं रूपधातौ नेच्छन्ति, तेषामयं **ग्रन्थो** विरुध्यते—"स्याद्रूपभवो न चासौ भवः पञ्चव्यवचारः । स्याद्रूपावचराणां संज्ञिनां[3] देवानां

ज्ञानपक्षस्य मार्गस्य । न ह्यसत्यां धर्मज्ञानपक्षोत्पत्तावन्वयज्ञानपक्षसम्मुखीभावः सम्भवति । एतद्धचन्वयज्ञानस्यान्वयज्ञानत्वं यदतः पश्चाद् भवतीति ।

पाश्चात्त्या आहुः—*कि पुनः स्यादिति* । विस्तरः—को दोषः स्याद् *यदि विसभागं* सास्रवं *चित्तमन्तरा सम्मुखीकुर्यात्* । *वैभाषिका* आहुः—*व्युत्थानाशयः स्यादिति* । विस्तरः—व्युत्थानाभिप्रायो बोधिसत्त्वः स्यात् । व्युत्थानकुशलः स्यादित्यपरे । कुशलमूलार्थो ह्याशयार्थः । तदेतदुक्तं भवति—ईदृशानि कुशलमूलानि बोधिसत्त्वानां यैः सम्मुखीभूतैस्तावन्न व्युत्तिष्ठन्ते यावदेकासन एवानुत्तरा सम्यक्सम्बोधिः प्राप्तेति । *बहिर्देशका* आहुः—*सत्यमव्युत्थानाशयाः*, न तु यथा भवन्तो वर्णयन्ति इति । *पूर्वमेव तु वर्णयन्ति* । क्षयज्ञानसमकालमिति यः पक्षः ।

यद्यप्यनयोर्बहुप्रकारो विशेष इति । एका "ध्यानेऽन्त्ये" (अभि० को० २.४२) । अपरा "भवाग्रजा" (अभि० को० २.४३), एकां निःसरणसंज्ञया समापद्यते, अपरां विहारकामतया—इत्येवमादि बहुप्रकारो विशेषः ।

साम्यं त्वनयोः "*कामरूपाश्रये तूभे*" इति । *स्याद्रूपभवः* इति विस्तरः । यः क्वचिद् रूपभवः सर्वोऽसौ भवः । *पञ्चव्यवचार* इति । चतुःकोटिकः । *स्याद् रूपभवो न चासौ भवः पञ्चव्यवचारः* । *रूपावचराणां संज्ञिनां देवानां*

---

१. ०नयोः समापत्त्योर्बहु०—का० । २. भूते—का० ।

३. सत्त्वानां संज्ञिनां—का० ।

विसभागे चित्ते स्थितानामसंज्ञिसमापत्तिं निरोधसमापत्तिं च समापन्नानामसंज्ञिनां च देवानामासंज्ञिके प्रतिलब्धे यो भवः" इति। अत **उभे** अप्येते **कामरूपाश्रये** ।

तत्रापि त्वयं विशेषः—

निरोधाख्यादितो नृषु ॥ ४४ ॥

निरोधसमापत्तिः प्रथमतो मनुष्येषूत्पाद्यते, पश्चाद् रूपधातौ परिहीणपूर्वैः ।

किमप्यस्ति[1] परिहाणिः ? अस्तीत्याह । अन्यथा हि **उदायिसूत्रं** विरुध्येत—"इहायुष्मन्तो भिक्षुः शीलसम्पन्नश्च भवति, समाधिसम्पन्नश्च प्रज्ञा—

विसभागे चित्ते स्थितानामसंज्ञिसमापत्ति निरोधसमापत्तिं च समापन्नानामसंज्ञिनां च देवानामासंज्ञिके प्रतिलब्धे यो भवः । स्याद् भवः पञ्चव्यवचारो न चासौ रूपभवः । कामावचराणां सत्त्वानां सभागे चित्ते स्थितानां यो भवः । स्याद् रूपभवः स च भवः पञ्चव्यवचारः । रूपावचराणां संज्ञिनां देवानां सभागे चित्ते स्थितानां असंज्ञिनां च देवानामासंज्ञिकेऽप्रतिलब्धे यो भवः । स्यान्नैव रूपभवो न चासौ भवः पञ्चव्यवचारः । कामावचराणां सत्त्वानां विसभागे चित्ते स्थितानामसंज्ञिसमापत्ति निरोधसमापत्ति च समापन्नानां यो भवः । आरूप्यभवश्च । तत्र प्रथमा कोटिरुदाहरणम् । रूपभवो रूपावचरं स्कन्धपञ्चकम् । पञ्चव्यवचारः पञ्चस्कन्ध इत्यर्थः । व्यवचार इति *काश्यपस्य* तथागतस्य स्कन्धसंज्ञा । विशेषेणावचारो व्यवचारः, अन्यथीभावेन विसंवादनमित्यर्थः । सोऽस्यास्तीति व्यवचारः । "अर्श आदिभ्योऽच्" (पा० सू० ५.२.१२७) इत्यकारो मत्वर्थीयः । विसंवादनमित्यर्थः । "फेनपिण्डोपमं रूपं वेदना बुद्बुदोपमा" (   ) इत्यादिना विसंवादनात् । तत्र यदि रूपधातावसंज्ञिसमापत्तिर्नेष्यते, 'असंज्ञिसमापत्ति निरोधसमापत्ति समापन्नानाम्' इति नोच्येत । तेन रूपावचर्यसंज्ञिसमापत्तिरिति गम्यते ।

तत्रापि त्वयं विशेष इति । तत्र साधर्म्येऽपि विशेषो भवति । *पश्चाद्रूपधाता*विति । य आर्या निरोधसमापत्तिमुत्पाद्य ततः परिहीणा ध्यानं च लब्ध्वा रूपधातावुपपद्यन्ते, तैः *परिहीणपूर्वैः* पूर्वाभ्यासवशाद् रूपधातौ निरोधसमापत्तिरुत्पाद्येत, असंज्ञिसमापत्तिस्तु कामरूपधातौ प्रथमतोऽपि पृथग्जनैरुत्पाद्यत इत्ययं विशेषः ।

*किमप्यस्ति परिहाणि*रिति । निर्वाणसदृशीयं समापत्तिः, कथमतः परिहाणिरित्यसम्भावयन् पृच्छति । *उदायिसूत्र*मिति । आर्य*शारिपुत्र*भाषितमेतत् सूत्रम् ।

---

१. किमतोऽप्यस्ति—का० ।

सम्पन्नश्च। सोऽभीक्ष्णं संज्ञावेदितनिरोधं[1] समापद्यते च व्युत्तिष्ठते च, अस्ति चैतत्

उदायी तु तत्र विबन्धक इति उदायिसूत्रम्' इत्युच्यते। कथमिति ? "श्रावस्त्यां निदानम्। तत्रायुष्मान् शारिपुत्रो भिक्षूनामन्त्रयते स्म—'इहायुष्मन्तो भिक्षुः शीलसम्पन्नश्च भवति समाधिसम्पन्नश्च प्रज्ञासम्पन्नश्च। सोऽभीक्ष्णं संज्ञावेदितनिरोधं समापद्यते च, व्युत्तिष्ठते च। अस्ति चैतत् स्थानमिति यथाभूतं प्रजानाति। स न हैव दृष्ट एव धर्मे प्रतिपद्येवाज्ञामारागयति। नापि मरणकालसमये। भेदाच्च कायस्यातिक्रम्य देवान् कवडीकारभक्षानन्यतमस्मिन् दिव्ये मनोमये काय उपपद्यते, स तत्रोपपन्नोऽभीक्ष्णं संज्ञावेदितनिरोधं समापद्यते च व्युत्तिष्ठते च। अस्ति चैतत् स्थानमिति यथाभूतं प्रजानाति'। तेन खलु पुनः समयेनायुष्मानुदायी तस्यामेव पर्षदि सन्निषण्णोऽभूत् सन्निपतितः। अथायुष्मानुदाय्यायुष्मन्तं शारिपुत्रमिदवोचत्—'अस्थानमेतदायुष्मञ्छारिपुत्रानवकाशो यद्भिक्षुरन्यतमस्मिन् दिव्ये मनोमये काय उपपन्नोऽभीक्ष्णं संज्ञावेदितनिरोधं समापद्यते च व्युत्तिष्ठते च, अस्ति चैतत् स्थानमिति यथाभूतं प्रजानाति'। द्विरपि त्रिरप्यायुष्मानुदाय्यायुष्मन्तं शारिपुत्रमिदवोचत्—'अस्थानमेतदायुष्मन्' इति पूर्ववत्। अथायुष्मतः शारिपुत्रस्यैतदभवद्—'यावत् त्रिरपि मेऽयं भिक्षुर्भाषितं प्रतिवहति प्रतिक्रोशति, न च मे कश्चित् सब्रह्मचारी भाषितमभ्यनुमोदते, न्वहं येन भगवांस्तेनोपसंक्रामेयम्'। अथायुष्मान् शारिपुत्रो येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्ते निषण्णः। एकान्ते निषण्णश्चायुष्माञ्छारिपुत्रो भिक्षूनामन्त्रयते स्म—'इहायुष्मन्तो भिक्षुः शीलसम्पन्नश्च भवति' पूर्ववत्। तेन खलु समयेनायुष्मानुदायी पूर्ववत्। एवं द्विरपि त्रिरप्यायुष्मानुदाय्यायुष्मन्तं शारिपुत्रमिदमवोचत्, पूर्ववत्। अथायुष्मतः शारिपुत्रस्यैतदभवत्—'शास्तुरपि मे पुरस्तादयं भिक्षुर्यावत् त्रिरपि भाषितं प्रतिवहति प्रतिक्रोशति। न च मे कश्चित् सब्रह्मचारी भाषितमभ्यनुमोदते, यन्न्वहं तूष्णीं स्याम्'। अथायुष्मान् शारिपुत्रस्तूष्णीमभूत्। तत्र भगवानायुष्मन्तमुदायिनमामन्त्रयते स्म—'कं पुनस्त्वमुदायिन्नन्यतमं दिव्यं मनोमयं कायं सञ्जानीषे' ? 'ननु यावदेवारूपिणं संज्ञामयमेवं भदन्त'। त्वं तावन्मोहपुरुषान्ध एव सन्नचक्षुश्चक्षुष्मता शारिपुत्रेण भिक्षुणा सार्धमभिधर्मेऽभिविनये सँल्लपितव्यं मन्यसे' इति। तत्र भगवानायुष्मन्तमुदायिनं सम्मुखमवसाद्यायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते स्म—'त्वमप्यानन्द स्थविरं भिक्षुं विहेठ्यमानमध्युपेक्षसे, कारुण्यमपि ते मोहपुरुष नोत्पन्नं स्थविरे भिक्षौ विहेठ्यमाने'

---

१. ०वेदयित०—का०।

स्थानमिति यथाभूतं प्रजानाति । स न हैव दृष्ट एव धर्मे प्रतिपद्येवाज्ञामारागयति[1] । नापि मरणकालसमये भेदाच्च । कायस्यातिक्रम्य देवान् [2]कवडीकारभक्षान्यतरस्मिन् दिव्ये मनोमये काय उपपद्यते । स तत्रोपपन्नोऽभीक्ष्णं संज्ञावेदितनिरोधं समापद्यते च व्युत्तिष्ठते च, अस्ति चैतत् स्थानमिति यथाभूतं प्रजानाति" ( ) इति । अत्र हि दिव्यो मनोमयः कायो रूपावचर उक्तो भगवता ।

इयं च समापत्तिर्भावाग्रिकी । तत् कथमपरिहीणस्य तल्लाभिनो रूपधातो स्यादुपपत्तिः ? चतुर्थध्यानभूमिकामपि निरोधसमापत्तिं **निकायान्तरीया** इच्छन्ति । तेषां विनापि परिहाण्या सिध्यत्येतत् । एतदेव तु न सिध्यति—चतुर्थध्यानभूमिकाप्यसावस्तीति । किं कारणम् ? "नवानुपूर्वसमापत्तयः" इति सूत्रे वचनात् ।

इति । तत्र भगवानायुष्मन्तमुदायिनमायुष्मन्तं चानन्दं सम्मुखमवसाद्य भिक्षूनामन्त्रयते स्म—'इह भिक्षवो भिक्षुः शीलसम्पन्नश्च भवति समाधिसम्पन्नश्च, विस्तरेण यावदस्ति चैतत् स्थानमिति यथाभूतं प्रजानाति' इति । उक्त्वा भगवानुत्थायासनाद् विहारं प्राविक्षत् प्रतिसंलयनाय" इति ।

अत्रायुष्मानु*दायी* 'आरूप्यावचरोऽयं मनोमयः काय उक्तः' इति मनसि कृत्वा प्रतिबन्धमकार्षीत् । तत्र हि रूपं नास्ति, मन एव तु ससम्प्रयोगमस्ति, तस्मान्मनोमयः कायः । तत्र चेयं समापत्तिर्न समापद्यत इति तस्याभिप्रायः । आर्यश*ारिपुत्र*स्य तु रूपावचरो दिव्यो मनोमयः कायोऽभिप्रेतः; शुक्रशोणितमनुप्राप्य प्रादुर्भावात् । अत एव चासावायुष्मानुद*ायी* भगवता पृष्टः—'किं पुनस्त्वमुदायिन्नन्यतमं दिव्यं मनोमयं कायं संजानीषे, ननु यावदेवारूपिणं संज्ञामयम्' इति । तेनापि 'एवं भदन्त' इति प्रतिपन्नम् । भगवानपि रूपावचरमेव दिव्यं मनोमयं कायमभिप्रेत्यार्य*शारिपुत्र*स्य मतं समर्थयन् तमायुष्मन्तमुद*ायिन*मवसादयति स्म—'त्वं तावन्मोहपुरुषान्ध एव सन्नचक्षुश्चक्षुष्मता शारिपुत्रेण भिक्षुणा सार्धमभिधर्मेऽभिविनये सँल्लपितव्यं मन्यसे' इति ।

अस्ति चैतत् स्थानमिति । यदेतन्निरोधसमापत्तेः समापदनं व्युत्थानं चेति, एतत् स्थानम् *यथाभूतं प्रजानाति* । *प्रतिपद्येवेति* । पूर्वमेवेत्यर्थः । *आज्ञामारागयतीत्य*र्हत्त्वं प्राप्नोतित्यर्थः ।

इयञ्च समापत्तिर्भावाग्रिकीति । विस्तरः—निरोधसमापत्तिर्भावाग्रिकी । यश्च तल्लाभी तस्य भवाग्र एवोपपत्तिः स्यात्, न रूपधातौ । उक्तं च सूत्रे—

---

१. प्रतिपत्त्ये०—का० । २. कवड़ीकाराहार०—का० ।

यद्येष नियमः, कथं व्युत्क्रान्तसमापत्तयो भवन्ति ? प्राथमकल्पिकं प्रत्येष नियमः । प्राप्तप्रकामवशित्वात् तु सन्तो विलङ्घ्यापि समापद्यन्ते ।

एवमनयोः समापत्त्योर्भूमितोऽपि विशेषः; चतुर्थध्यानतयाऽग्रभूमिकत्वात् ।

प्रयोगतोऽपि, निःसरणविहारसंज्ञापूर्वकमनसिकारप्रयोगात् ।

सन्तानतोऽपि, पृथग्जनार्यसन्तानत्वात् ।

फलतोऽपि, आसंज्ञिकभवाग्रफलत्वात् ।

वेदनीयतोऽपि, नियतोभयथावेदनीयत्वात्[1] ।

प्रथमोत्पादनतोऽपि, द्विधातुमनुष्योत्पादनात् ।

"स तत्र रूपधातावुपपन्नोऽभीक्ष्णं संज्ञावेदितनिरोधं समापद्यते च व्युत्तिष्ठते च" ( ) इति । तस्मादस्त्यतः परिहाणिरिति गम्यते । युज्यत एवैतद् *वैभाषिकाणाम्* । *सौत्रान्तिकानान्तु* कथमेतत् । आर्य एव हि निरोधसमापत्तिलाभी, न चार्यमार्गादस्ति परिहाणिरिति सौत्रान्तिकसिद्धान्तः । तस्यार्यस्य कथमुपरिभूमिकादार्यमार्गात् परिहाणिरितीष्यते ? तेषामप्येतत् सूत्रं न विरुध्यते । कथम् ? यो हि कश्चित् भवाग्रलाभी नियामवक्रामति सोऽनागामी सन्निरोधसमापत्तिमुत्पादयेत्, स भवाग्रात् निरोधसमापत्तेश्च परिहीयेत, न तु मार्गात्; ऊर्ध्वभूमिकस्यार्यमार्गस्य कदाचिदनुत्पादितत्वात् । स परिहीणो भूत्वा ध्यानमुत्पाद्य रूपधातावुपपद्येत । तस्मादस्त्यतः परिहाणिः, न चार्यमार्गात् परिहाणिरिति न स्वसिद्धान्तविरोधः । *नवानुपूर्वसमापत्तय* इति । चत्वारि ध्यानानि चत्वार आरूप्या निरोधसमापत्तिश्च । *प्राथमकल्पिकं प्रती*ति । आदितः समापत्तिविधायकं प्रतीत्यर्थः ।

नियतोभयथावेदनीयत्वादिति । नियतवेदनीयासंज्ञिसमापत्तिरुपपद्यवेदनीयत्वात् । उभयथा वेदनीया निरोधसमापत्तिर्नियता नियतवेदनीयेत्यर्थः । नियतवेदनीया अनागामिनः; अनियतवेदनीया अर्हतः, इहैव परिनिर्वाणात् ।

प्रथमोत्पादनतोऽपीति । असंज्ञिसमापत्तिं कश्चित् प्रथमं मनुष्येषूत्पादयति, कश्चित् रूपधातौ; निरोधसमापत्तिं तु मनुष्येष्वेवोत्पादयति, परिहीणस्तु रूपधातौ । अथ कस्मान्मनुष्येष्वेवैनामुत्पादयति ? संज्ञावेदनाद्वारेण वितर्कविचारादिचैत्तप्रचारपरिखिन्नोऽनागामी तां तेन विहारेण सुखं विहरेयमिति निरोधसमापत्तिमुत्पादयति । रूपधातूपपन्नस्त्वनागामी रूपधातोः शान्तत्वान्न तथा तत्रत्यचैतसिकप्रवृत्त्या पीड्यत इति न प्रथमतस्तत्रोत्पादयति, परिहीणस्तु

---

१. नियतानियतोपपद्योभयथा०–का० ।

कस्मात् पुनरेते चित्तचैत्तनिरोधस्वभावे सत्यावसंज्ञिसमापत्तिः, संज्ञावेदित-निरोधसमापत्तिश्चोच्येते ? तत्प्रातिकूल्येन तत्समापत्तिप्रयोगात्, वेदनादिज्ञानेऽपि परचित्तज्ञानवचनवत् ।

कथमिदानीं बहुकालनिरुद्धाच्चित्तात्[1] पुनरपि चित्तं जायते ? अतीतस्याप्यस्तित्वाद् इष्यते **वैभाषिकैः** समनन्तरप्रत्ययत्वम् ।

पूर्वाभ्यासतस्तामुत्पादयति । आरूप्यधातूपपन्नोऽप्यत एव शान्तत्वान्नैवसंज्ञाना-संज्ञायतनोपपन्नो नोत्पादयति। निरुपधिशेषनिर्वाणप्रसङ्गाद्वा, तत्र हि रूपं नास्ति । चित्तचैत्ता यदि निरुध्येरन् परिनिर्वाणमेवास्य स्यात्। चित्तविप्रयुक्तानां केवलानामवस्थानासामर्थ्यान्नियतवेदनीयस्य च कर्मणोऽपरिसमाप्तफलस्य विघ्नभावेनावस्थानान्न परिनिर्वाणसम्भवः। असंज्ञिसमापत्तिं तु मोक्षसंज्ञया निःसरण-संज्ञापूर्वकेण मनसिकारेण समापद्यत इति रूपधातावपि प्रथमत समापद्यते ।

कस्मात् पुनरेते इति । विस्तरः—सर्वचित्तचैत्तनिरोधस्वभावत्वात्, उभे अप्येते समापत्ती चित्तचैत्तनिरोधे इति वक्तव्ये इत्यभिप्रायः। *तत्प्रातिकूल्येन तत्समापत्तिप्रयोगा*दिति । संज्ञावेदनाप्रतिकूल्येन तयोः समापत्त्योः प्रयोगात् । संज्ञाप्रातिकूल्येनासंज्ञिसमापत्तिप्रयोगः संज्ञा रोगः संज्ञाशल्पः संज्ञागण्डः एतच्छान्तमेतत् प्रणीतमिति विस्तरः। संज्ञावेदितप्रातिकूल्येन निरोधसमापत्तिप्रयोगः। *परचित्तज्ञानवचनवदिति* । यथा परचित्तज्ञानवचनं न च परचित्तज्ञानेन चैत्ता न ज्ञायन्ते कदाचित्, अथ च 'परस्य चित्तं ज्ञास्यामि' इत्येवं प्रथमतः प्रयोगात् परिचित्तज्ञानमित्युच्यते, न परिचित्तचैत्तज्ञानमिति; तद्वदिहाप्यनयोः समापत्त्योस्तथा वचनम् ।

तत्राचित्तकान्येव निरोधासंज्ञिसमापत्त्यासंज्ञिकानीति *वैभाषिकादयः*, अपरिस्फुटमनोविज्ञानसचित्तकानीति स्थविर*वसुमित्रादयः*, आलयविज्ञानसचित्तकानीति *योगाचाराः*—इति सिद्धान्तभेदः। तस्मादिदमुपन्यस्यते—*कथमिदानीं बहुकालनिरुद्धा*दिति । विस्तरः—बहुकालनिरुद्धग्रहणं समनन्तरनिरुद्धनिरासार्थम् । समनन्तरनिरुद्धादिदानीं कथं भवति ? यदि समनन्तरनिरुद्धमस्तीत्यभ्युपगतम्, बहुकालनिरुद्धमप्यस्तीति किं नाभ्युपगम्यत इति *वैभाषिकाः*। न समनन्तर-निरुद्धस्यास्तित्वं ब्रूमः, अपि तु वर्त्तमानं चित्तमात्मनोऽन्यचित्तहेतुभावं व्यवस्थाप्य निरुध्यते, अन्यच्चोत्पद्यते, तुलादण्डनामोन्नामवत् । तच्च निरुद्धमपरं च चित्तमुत्पन्नं भवतीत्यनन्तरनिरुद्धाच्चित्ताच्चित्तान्तरमुत्पद्यत इत्युच्यते । "वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्" (पा० सू० २.३.१३१) इति कृत्वा ।

---

१. बहुकालं निरु०—का० ।

अपरे पुनराहुः—कथं तावदारूप्योपपन्नानां चिरनिरुद्धेऽपि रूपे पुनरपि रूपं जायते ? चित्तादेव हि तज्जायते, न रूपात्। एवं चित्तमप्यस्मादेव सेन्द्रियात् कायात् जायते, न चित्तात्।

अन्योन्यबीजकं ह्येतदुभयं यदुत चित्तं च सेन्द्रियश्च काय इति **पूर्वाचार्याः**।

भदन्तवसुमित्रस्त्वाह परिपृच्छायाम्—"यस्याचित्तिका निरोधसमापत्तिस्तस्यैष दोषः, मम तु सचित्तिका समापत्तिः" इति।

भदन्तघोषक आह—तदिदं नोपपद्यते; "सति हि विज्ञाने त्रयाणां सन्निपातः, स्पर्शप्रत्यया च वेदना संज्ञा चेतना" ( ) इत्युक्तं **भगवता**। अतः संज्ञावेदनयोरप्यत्र निरोधो न स्यात्।

अथापि स्यात् ? यथा "वेदनाप्रत्यया तृष्णा" ( ) इत्युक्तम्। सत्यामपि तु वेदनायामर्हतो न तृष्णोत्पत्तिः, एवं सत्यपि स्पर्शे वेदनादयो न स्युरिति ? तस्याविशेषितत्वात्। "अविद्यासंस्पर्शजं हि वेदितं प्रतीत्योत्पन्ना तृष्णा" इत्युक्तम्, न तु वेदनोत्पत्तौ स्पर्शो विशेषित इत्यसमानमेतत्।

तस्मादचित्तिका निरोधसमापत्तिरिति **वैभाषिकाः**।

अपरे पुनराहुरिति। *सौत्रान्तिकाः*। *कथं तावदारूप्योपपन्नानामिति*। विस्तरः—तावच्छब्दः क्रमार्थः। इदमेव तावद् दृष्टान्तार्थं वक्तव्यमित्यर्थः। रूपस्य हि समनन्तरप्रत्ययो नेष्यते, तत् कथमुत्पद्यते ? *तस्माच्चित्तादेव तज्जायते न रूपादिति* ब्रूमः। *अन्योन्यबीजकं ह्येतदुभयमिति*। चित्तेऽपि सेन्द्रियस्य कायस्य बीजमस्ति, काये च सेन्द्रिये चित्तस्येति।

परिपृच्छायामिति। 'परिपृच्छा' नाम शास्त्रम्, कृतिः स्थविरवसुमित्रस्य। स तस्यामाह। *पञ्चवस्तुका*दीन्यपि हि तस्य सन्ति शास्त्राणि, तस्माद् विशिनष्टि। *तस्यैव दोषः* इति। कतमः स दोषः ? कथमिदानीं बहुकालनिरुद्धाच्चित्तादिति य उक्तः। *त्रयाणां सन्निपात* इति। इन्द्रियविषयविज्ञानानाम्। *संज्ञावेदनयोरप्यत्र निरोधो न स्यादिति*। भदन्तवसुमित्रस्यैतन्मतम्। सचित्तकत्वेऽपि तस्या निरोधसमापत्तेः संज्ञावेदनयोस्तत्र निरोध इति। तस्माद् *भदन्तघोषक* एवं प्रसङ्गं करोति।

*अविद्यासंस्पर्श*जमिति। अविद्यासहितः संस्पर्शोऽविद्यासंस्पर्शः, तस्माज्जातम् अविद्यासंस्पर्शजम्। *न तु वेदनोत्पत्ताविति*। न तु वेदनोत्पत्तौ स्पर्शो विशेषितः—ईदृशः स्पर्शो वेदनाप्रत्यय इति। स एव *भदन्तघोषक* उपसंहरति—*तस्मादचित्तिकेति*।

कथमचित्तिकायाः समापत्तित्वम् ? महाभूतसमतापादनात् । समापत्तिचित्तेन च तां समापद्यन्ते = समागच्छन्तीति समापत्तिः ।

किं पुनरेते समापत्ती द्रव्यतः स्तः ? उताहो प्रज्ञप्तितः ? द्रव्यत इत्याह । चित्तोत्पत्तिप्रतिबन्धनात् ? न; समापत्तिचित्तेनैव तत्प्रतिबन्धनात् ।

समापत्तिचित्तमेव हि तच्चित्तान्तरविरुद्धमुत्पद्यते, येन कालान्तरं चित्तस्याप्रवृत्तिमात्रं भवति; तद्विरुद्धाश्रयापादनात् । यासौ समापत्तिरिति प्रज्ञप्यते, तच्चाप्रवृत्तिमात्रं न पूर्वमासीत्, न पश्चाद् भवति व्युत्थितस्येति संस्कृतासौ समापत्तिः प्रज्ञप्यते ।

अथ वा—आश्रयस्यैव तथा समापादनं समापत्तिः ।

---

*कथमचित्तिकायाः समापत्तित्व*मिति । ध्यानादिसमापत्तित्वमर्हति । समाधिना हि चित्तचैत्ताः समा आपाद्यन्त एकाग्रीक्रियन्त इत्येवं मत्वा पृच्छति । *महाभूतसमतापादना*दिति । महाभूतानि समान्यापद्यन्तेऽनयेति समापत्तिः । एवमस्यां निरोधसमापत्तौ ध्यानादिषु च समापत्तित्वम् । का पुनरिह महाभूतानां समता ? चित्तोत्पत्तिप्रातिकूल्यसमवस्थानम् । *समागच्छन्ती*ति । समापद्यन्ते । समागच्छन्ति *ता*मिति *समापत्तिः* कर्मसाधनम् । ध्यानादीन्यपि समागच्छन्ति योगिनः । तस्माद् ध्यानादीनामपि समापत्तित्वं भवति ।

द्रव्यत इति । स्वलक्षणतः; चित्तोत्पत्तिप्रतिबन्धनात्, यस्माच्चित्तोत्पत्ति प्रतिबध्नीतः । न, *समापत्तिचित्तेनै*वेति । नैतदेवम्; कस्मात् ? समापत्तिचित्तेनैव *तत्प्रतिबन्धनात्* । चित्तोत्पत्तिप्रतिबन्धनादित्यर्थः । कथमिति ? तत्प्रतिपादयति—*समापत्तिचित्तमेव ही*ति । विस्तरः—तत्समापत्तिचित्तमेव नान्यद् द्रव्यम् । *चित्तान्तरविरुद्ध*मनागतचित्तविरुद्ध*मुत्पद्यते* । *येन* चित्तेन *कालान्तरं* नात्यन्तम*प्रवृत्तिमात्रं भवति* । मात्रशब्दो द्रव्यान्तरव्यावर्तनार्थः । *तद्विरुद्धाश्रयापादनात्* । चित्तविरुद्धस्याश्रयस्य सन्तानस्यापादनात् कारणात् । यदेतदप्रवृत्तिमात्रं सा*सौ समापत्तिरिति प्रज्ञप्यते*, प्रज्ञप्तिधर्मोऽयम्, न द्रव्यधर्म इत्यर्थः । यदि न द्रव्यधर्मः कथमसौ संस्कृतमिति प्रज्ञप्यते ? इत्यत आह—*तच्चाप्रवृत्तिमात्रम्* । *न पूर्व*मभून्नोत्तरकालं *व्युत्थितस्य* योगिनो *भवती*ति । *संस्कृतासौ समापत्ति*रसंज्ञिसमापत्तिः, निरोधसमापत्तिर्वा *प्रज्ञप्यते*; संव्यवहारतो न तु द्रव्यतः । *अथवे*ति विस्तरः । *आश्रयस्यैव तथा समापादनम्*, तथा व्यवस्थानम्, अवस्थाविशेषः समापत्तिजनितो यः सा *समापत्ति*रित्यर्थः । स चावस्थाविशेषः पूर्वं नासीत् पश्चाच्च न भवति व्युत्थितस्येति संस्कृतत्वं न विरुध्यते । अथ वा *समापदन*मिति पाठः ।

एवमासंज्ञिकमपि द्रष्टव्यम् । चित्तमेवासौ तत्र चित्तप्रवृत्तिविरुद्धं लभते, तच्चाप्रवृत्तिमात्रमासंज्ञिकं प्रज्ञप्यत इति तदेतन्न वर्णयन्ति ॥ ४४ ॥

व्याख्याते समापत्ती ॥

जीवितं कतमत् ?

आयुर्जीवितम्

एवं ह्युक्तमभिधर्मे—"जीवितेन्द्रियं कतमत् ? त्रैधातुकमायुः" (   ) इति । एतच्चैव न ज्ञायते—आयुर्नाम क एष धर्म इति ?

आधार ऊष्मविज्ञानयोर्हि यः ।

इदमुक्तं भगवता—

"आयुरूष्माथ विज्ञानं यदा कायं जहत्यमी ।
अपविद्धस्तदा शेते यथा काष्ठमचेतनः" ॥ (   ) इति ।

तद् य ऊष्मणो विज्ञानस्य **चाधार**भूतो धर्मः स्थितिहेतुः, तद् 'आयुः' ।

तस्येदानीमायुषः क आधारभूतः ? ते एवोष्मविज्ञाने ।

एवं तर्हि परस्परापेक्ष्यवृत्तित्वादेषां कः पूर्वं निवर्त्तिष्यते, यद्वशादादिभवौ निवर्त्तिष्येते इति नित्यानिवृत्तिप्रसङ्गः ? आयुषस्तर्हि कर्माधारभूतं यावदाक्षिप्तम्, कर्मणा तावदनुवर्त्तनात् ।

ऊष्मविज्ञानयोरपि किमर्थं कर्मैवाधारभूतं नेष्यते ? मा भूत् सर्वं विज्ञानमामरणाद् विपाक इति ।

ऊष्मणस्तर्हि कर्माधारभूतं भविष्यति, ऊष्मा च विज्ञानस्य ? एवमप्यारूप्येष्वनाधारं विज्ञानं स्याद्; ऊष्माभावात् । तस्य पुनः कर्माधारो भविष्यति ?

संस्कृतावस्थाविशेषत्वादस्याः समापत्तेः संस्कृतत्वं सिध्यतीत्यर्थः । *एवमासंज्ञिकमिति* विस्तरः । *चित्तमेवासौ* योगी *तत्रासंज्ञिषु चित्तप्रवृत्तिविरुद्धं लभते, तच्चाप्रवृत्तिमात्रम्* । चित्तचैत्तानामिति वाक्यशेषः । *आसंज्ञिकमिति* प्रज्ञप्यते, न तु द्रव्यतोऽस्तीत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

य उष्मणः इति विस्तरः । उष्मणो विज्ञानस्य च जीवितप्रतिबद्धा प्रवृत्तिः । *तस्माज्जीवितमूष्मणो* विज्ञानस्य *चाधार* उच्यते *स्थितिहेतुस्तयोरेव* । *नित्यानिवृत्तिप्रसङ्ग* इति । नित्यमेषां स्रोतः प्रसज्येत ।

न वै लभ्यते कामचारो यत् क्वचिदेवोष्मा विज्ञानस्याधारो भविष्यति, क्वचिदेव कर्मेति। उक्तं चात्र। किमुक्तम्? "मा भूत् सर्वं विज्ञानमामरणाद् विपाकः" इति। तस्मादस्त्येव तयोराधारभूतमायुः।

न हि नास्तीति ब्रूमः, न तु द्रव्यान्तरम्। किं तर्हि? त्रैधातुकेन कर्मणा निकायसभागस्य स्थितिकालावेधः। यावद्धि कर्मणा निकायसभागस्यावेधः कृतो भवति—'एतावन्तं कालमवस्थातव्यम्' इति, तावत् सोऽवतिष्ठते, तद् 'आयुः' इत्युच्यते। सस्यानां पाककालावेधवत्, क्षिप्तेषुस्थितिकालावेधवच्च।

यस्तु मन्यते—संस्कारो नाम कश्चिद् गुणविशेष इषौ जायते, यद्वशाद् गमनमिषोरापतनाद् भवतीति? तस्य तदेकत्वात् प्रतिबन्धाभावाच्च[1] देशान्तरैः शीघ्र-

---

निकायसभागस्य स्थितिकालावेध इति। निकायसभागो व्याख्यातः। त एव तथाभूताः संस्कारा रूपादिस्कन्धस्वभावा इति। तेषां स्थितिः, प्रबन्धः, तस्या कालो यावत् तेन स्थातव्यम्, त एव तावन्तः संस्कारक्षणाः, तस्यावेधः प्रतिसन्धिक्षणे पूर्वजन्मकर्मणो हेतुभावव्यवस्थानम्। कः पुनरसौ हेतुः? सामर्थ्यविशेषः। स हि स्कन्धप्रबन्धलक्षणायाः स्थितेः क्षणपरम्परया कारणं भवति। अत एव स्थितिकालावेध उच्यते; तावत्कालं प्रवाहाक्षेपलक्षणत्वात्। *तावत् सोऽवतिष्ठत* इति। स निकायसभागः। *सस्यानां पाककालावेधवत्*। यथा सस्यानां पाककालावेधः सामर्थ्यविशेषस्वभावो वीजेनाङ्कुर एवाधीयते, य क्षणपरम्परया आ पाककालात् सस्यसन्तानहेतुर्भवति, तद्वदेतत्। *क्षिप्तेषुस्थिति-कालावेधवच्च*। यथा क्षिप्तस्येषोः शरस्य स्थितिः=आकाशदेशान्तरोत्पत्तिः सन्तानानुवृत्तिः, तस्याः कालः = मर्यादा यतः परेण सा न भवति, तस्यावेधो हेतुव्यवस्थानम्। कः पुनरसौ हेतुः? प्रयत्नभूतातिशयनिर्वृत्तवायुधातुजनित-सामर्थ्यविशेषः। तद्यथा क्षिप्तेषुस्थितिकालावेधो न द्रव्यान्तरम्, तद्वदयमायुर्लक्षणमावेधो द्रष्टव्यः।

यस्तु मन्यत इति। *वैशेषिकः*। *संस्कारो नाम गुणविशेष* इति। पृथिव्यादीनां वैशेषिको गुणः संस्कारो नाम कर्मजः कर्महेतुश्च वेगद्वितीयनामा इषौ *जायते*। *यद्वशात्* यस्य गुणस्य वशात्, *गमनमिषोरापतनाद् भवतीति* तं प्रत्यदृष्टान्त एषः। यथा हि संस्कारो नाम भावान्तरमस्ति, एवमायुरपि स्यादिति, तेन तन्मतं दूषयत्याचार्यः—*तस्येति*। विस्तरः—तस्य वैशेषिकस्य *तदेकत्वात्* संस्कारैकत्वात्। *प्रतिबन्धाभावाच्च*। प्रतिबन्धस्य काष्ठप्रत्याघातादिलक्षणस्याभावाच्च।

---

१. प्रतिपन्नाभावाच्च—का०।

तरतमप्राप्तिकालभेदानुपपत्तिः, पतनानुपपत्तिश्च । वायुना तत्प्रतिबन्ध इति चेत् ? अर्वाक्पतनप्रसङ्गो न वा कदाचिद् वायोरविशेषात् । एवं तु वर्णयन्ति—द्रव्यान्तरमेवायुरस्तीति ।

अथ किमायुःक्षयादेव मरणं भवति ? आहोस्विदन्यथापि ? **प्रज्ञप्तावुक्तम्**—"आयुःक्षयान्मरणम्, न पुण्यक्षयात्" ( ) इति । चतुष्कोटिः । प्रथमा कोटिः—आयुर्विपाकस्य कर्मणः पर्यादानात् । द्वितीया—भोगविपाकस्य । तृतीया—उभयोः । चतुर्थी—विषमापरिहारेण ।

आयुरुत्सर्गाच्चेति वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । आयुःक्षयादेव तन्मरणम्; प्रथमकोट्यन्तर्गमात् । क्षीणे त्वायुषि पुण्यक्षयस्य मरणे नास्ति सामर्थ्यम् । तस्माद् 'उभयक्षये सति मरणमायुःक्षयाद्' इत्युक्तम् ।

ज्ञानप्रस्थानेऽप्युक्तम्—"आयुः सन्तत्युपनिबद्धं वर्त्तत इति वक्तव्यम् । सकृदुत्पन्नं तिष्ठतीति वक्तव्यम् ? आह—कामावचराणां सत्त्वानामसंज्ञिसमापत्तिं निरोधसमापत्तिं च समापन्नानां सन्तत्युपनिबद्धं वर्त्तत इति वक्तव्यम् । समापन्नानां रूपारूप्यावचराणां च सत्त्वानां सकृदुत्पन्नं तिष्ठतीति वक्तव्यम्" ( ) ।

किम् ? *देशान्तरे शीघ्रतरतमप्राप्तिकालभेदानुपपत्तिः* । शीघ्रा, शीघ्रतरा, शीघ्रतमा प्राप्तिः शीघ्रतरतमप्राप्तिः । कैः ? सह देशान्तरैराकाशदेशादिभिः, तस्याः कालः, तस्य भेदः, तस्यानुपपत्तिः । शीघ्रा, शीघ्रतरा, शीघ्रतमा देशान्तरैः सह प्राप्तिर्नोपपद्यते । पूर्वोक्तादस्मात् कारणद्वयात् संस्कारस्याविशिष्टत्वात् *पतनानुपपत्तिश्च* । पतनं चेषोर्नोपपद्यते । सति संस्कारे न ह्येतदिष्टम्—सति कारणे कार्यं न भवतीति । *वायुना तत्प्रतिबन्ध इति चेत्* ? स्यान्मतम्—वायुरत्र प्रतिबन्धः, प्रतिबन्धविशेषाच्छीघ्रतरतमप्राप्तिकालभेदः पतनं चोपपद्यत इति स्पर्शवद् द्रव्यसंयोगादभावः कर्मणः इति वचनात् । अत्रोच्यते—*अर्वाक्पतनप्रसङ्गः* । ज्याविभागानन्तरमेवार्वागवरत एव वायुसंयोगात् स इषुः पतेत् । अथ प्रतिबध्यमानोऽपि वायुना नार्वाक् पतेत्, *न वा कदाचित्* पतेत्, न पश्चादपि पतेदित्यर्थः । किं कारणम् ? *वायोरविशेषात्* । यथा हि समीपे वायुः, एवं दूरेऽपीति ।

चतुर्थी विषमापरिहारेणेति । अत्यशनादेर्विषमस्यापरिहारेण । *क्षीणे त्वायुषि पुण्यक्षयस्य मरणे नास्ति सामर्थ्यम्* । तेन तृतीया कोटिर्न प्राप्नोति । *तस्मादुभयक्षये सति मरणमुभयक्षयादिति* । उभयक्षये सतीति योऽर्थः सोऽर्थ उभयक्षयादि-

कोऽस्य भाषितस्यार्थः ? यस्याश्रयोपघाताद् उपघातस्तत्सन्तत्यधीनत्वात् प्रथमम्। यस्य त्वाश्रयोपघात एव नास्ति तद्यथोत्पन्नावस्थानाद् द्वितीयम्।

सान्तरायं प्रथम्, निरन्तरायं द्वितीयमिति काश्मीराः।

तस्मादस्त्यकालमृत्युः।

सूत्रेऽप्युक्तम्—"चत्वार आत्मभावप्रतिलम्भाः। अस्त्यात्मभावप्रतिलम्भो यत्रात्मसञ्चेतना क्रमते; न परसञ्चेतना" इति। चतुष्कोटिकः—१. आत्मसञ्चेतनैव क्रमते कामधातौ क्रीडाप्रमोषकाणां देवानाम्, मनःप्रदूषकाणां च। तेषां हि प्रहर्षमनःप्रदोषाभ्यां तस्मात् स्थनाच्च्युतिर्भवति, नान्यथा। बुद्धानां चेति वक्तव्यम्; स्वयम्मृत्युत्वात्। २. परसञ्चेतनैव क्रमते गर्भाण्डगतानाम्। ३. उभयमप्येषां कामावचराणां प्रायेण। ४. नोभयं सर्वेषामन्तराभविकाणां रूपारूप्यावचराणामेकजातीयानां कामावचराणाम्, तद्यथा नारकाणामुत्तरकौरवाणां दर्शनमार्गमैत्रीनिरोधा-

---

त्ययमर्थ उक्तो वेदितव्यः ? न; आयुक्षयादपि मरणं भवतीति कथं गम्यते, सस्यादिसाधर्म्यात्। सस्यादीनां हि बीजावेधपरिक्षये सति सत्सु प्रत्ययान्तरेषु क्षेत्रोदकादिषु दृष्टा सन्ताननिवृत्तिरप्राप्यैव फलकालं फलपाककालं वा; बीजस्य नातिसारत्वात्। सत्यपि च सारबीजाक्षेपे सलिलादिस्थितिवृद्धिप्रत्ययाभावाद्दृष्टा सन्ताननिवृत्तिः। सारबीजाक्षेपस्थितिवृद्धिप्रत्ययाभावेऽपि दृष्टा—यदा बीजाक्षेपश्च परिसमाप्तो भवति, सलिलस्य चाभावः। सत्यपि च सारबीजाक्षेपे सलिलादिस्थितिवृद्धिप्रत्यये च जङ्गमाद्युपक्रमकृता दृष्टा सस्यादीनां सन्ताननिवृत्तिरिति।

यस्याश्रयोपघातादुपघातस्तत्सन्तत्यधीनत्वादिति। बहिर्देशिकमतमेतत्। आश्रयसन्ततिप्रतिबद्धं तदायुरिति सन्तत्युपनिबद्धमित्युच्यते।

काश्मीरमतेऽपि स एवार्थः; शब्दमात्रं तु भिद्यते। *सान्तरायं निरन्तरायमिति*। अथ वा सन्तत्युपनिबद्धमिति स्वसन्तत्युपनिबद्धम्। सन्तानवर्त्येव तत् केवलम्, न तु सकृदुत्पन्नं तिष्ठतीति सान्तरायमित्युच्यते।

अनेनागमेन अस्त्यकालमृत्युरिति दर्शयन्नाह—*सूत्रेऽप्युक्तं चत्वार आत्मभावप्रतिलम्भा* इति। विस्तरः—*आत्मसञ्चेतना* आत्मना मारणम्, परसञ्चेतना परेण मारणम्। *बुद्धानाञ्चेति वक्तव्यम्*। किम् ? आत्मसञ्चेतनैव क्रमते, *स्वयंमृत्युत्वात्*। अनुपक्रमणधर्माणौ हि बुद्धा भगवन्त आयुरुत्सर्गवशित्वालाभिनश्च।

संज्ञिसमापत्तिसमापन्नानां **राजर्षि-जिनदूत-जिनादिष्ट-धर्मिलोत्तरगङ्गिलश्रेष्ठिपुत्रयशःकुमारजीवकादीनां** सर्वेषां चरमभविकानाम्, बोधिसत्त्वमातुस्तद्गर्भायाः, चक्रवर्त्तिमातुश्च तद्गर्भायाः।

अथ कस्मात् सूत्र उक्तम्—"कतमे ते भदन्त सत्त्वा येषां नात्मसञ्चेतना क्रमते, न परसञ्चेतना? नैवसंज्ञानासंज्ञायतनोपगाः शारिपुत्र" इति? अन्येषु किल ध्यानारूप्येष्वात्मसञ्चेतना स्वभूमिक आर्यमार्गः, परसञ्चेतना उत्तरभूमिसामन्तकः, तत्र चोभयं नास्तीति।

ननु चैवं तत्रापि परभूमिक आर्यमार्गः परसञ्चेतना प्राप्नोति? पर्यन्तग्रहणात् तर्हि तदादिसम्प्रत्ययः। क्वचिदादिसम्प्रत्ययः, क्वचिदादिना पर्यन्तोऽपि

प्रायेणेति ग्रहणं चतुर्थकोट्यभिहितनारकान्तराभविकादिपरिवर्जनार्थम्। *राजर्षयश्*चक्रवर्त्तिपूर्वाः प्रव्रजिताः। *जिनदूतो* यो बुद्धेन भगवता दूतः कश्चित् सम्प्रेषितः। तद्यथा शुकः कश्चिद् भगवता आम्रपाल्याः प्रेषितो लिच्छविभिश्च योग्यां कुर्वाणैर्दृष्टः। शरजालेनापूर्यमाणोऽपि मारयितुं न शक्यते। यावद्धि स दूतकृत्यं न करोति तावन्नात्मसञ्चेतना क्रमते, न परसञ्चेतना। *जिनादिष्टः।* 'इयन्तं कालमनेन जीवितव्यम्' इति य आदिष्टो भगवता। *धर्मिलादयः* पूर्वयोगविद्भ्यः आगमितव्याः। आदिशब्देन चान्येऽपि तत एव चागमयितव्याः। तेषां नात्मसञ्चेतना क्रमते, न परसञ्चेतना। *चरमभविकानां च।* ये तस्मिन्नेव जन्मन्यर्हत्त्वं प्राप्नुवन्ति। *बोधिसत्त्वमातुस्तद्गर्भाया* बोधिसत्त्वगर्भायाः। *चक्रवर्त्तिमातुश्चक्रवर्त्तिगर्भायाः।* नात्मसञ्चेतना, न परसञ्चेतना। यदा तर्हि सर्वेषां रूपारूप्यावचराणां नात्मसञ्चेतना, न परसञ्चेतना, *अथ कस्मात् सूत्र उक्तमिति?* विस्तरः—*तत्र चोभयं नास्तीति।* तत्र नैवसंज्ञानासंज्ञायतने स्वभूमिक आर्यमार्गो नास्ति, "यावदेव संज्ञासमापत्तिस्तावदाज्ञाप्रतिवेधः" इति वचनात्, नाप्युपरिभूमिसामन्तकः, ऊर्ध्वभूम्यभावात्।

परभूमिक आर्यमार्ग इति। आकिञ्चन्यायतनभूमिकः। "आर्याकिञ्चन्यसाम्मुख्याद् भवाग्रे त्वास्रवक्षयः" (अभि० को० ८.२०) इति वचनात्। *पर्यन्तग्रहणात् तर्हीति।* तर्हीत्यर्थान्तरविवक्षायां निपातः। *तदादिसम्प्रत्यय* इति। तस्य पर्यन्तस्य नैवसंज्ञानासंज्ञायतनस्यादिश्चत्वारि ध्यानानि त्रयश्च शेषा आरूप्याः। न तु कामधातुस्तदादिः, असमाहितत्वेन वैसादृश्यात्। समापत्तितो वा ध्यानारूप्या एव तदादिः, "नवानुपूर्वसमापत्तयः" इति वचनात्। तत्र सम्प्रत्ययस्तदादिसम्प्रत्ययः। अस्ति क्वचिदन्यत्राप्येवं दृष्टमिति? अस्तीत्याह—*क्वचिदादिना पर्यन्त*

प्रतीयते, यदाह—"तद्यथा देवा ब्रह्मकायिकाः। इयं प्रथमा सुखोपपत्तिः" इति। क्वचित् पर्यन्तेनादिरपि प्रतीयते, यदाह—"तद्यथा देवा आभास्वराः। इयं द्वितीया सुखोपपत्तिः" इति।

अयमत्र 'तद्यथा' शब्दो दृष्टान्तवाचक इति युक्त एतस्माच्छेपसम्प्रत्ययः। एष हि दृष्टान्तधर्मो यदेकमपि तज्जातीयकं दृश्यते। स चेह तद्यथा-शब्दो नास्तीत्यनुपसंहार एषः।

यद्ययं तद्यथाशब्दो दृष्टान्तवाचकः स्याद्, इह न प्राप्नुयात्—सन्ति सत्त्वा नानात्वकाया नानात्वसंज्ञिनः, तद्यथा मनुष्यस्तदेकत्याश्च देवा इति? तस्मादुपदर्शनार्थ एवायं द्रष्टव्य इत्यलमतिप्रसङ्गेन॥

उक्तं जीवितम्॥

लक्षणानि पुनर्जातिर्जरा स्थितिरनित्यता॥ ४५॥

एतानि हि संस्कृतस्य चत्वारि लक्षणानि। यत्रैतानि भवन्ति स धर्मः संस्कृतो लक्ष्यते। विपर्ययादसंस्कृतः।

इत्यादि। *तद् यथा देवा ब्रह्मकायिका* इति। देवा ब्रह्मकायिकाः, तत्पर्यन्तग्रहणाच्च ब्रह्मपुरोहिता महाब्रह्माणश्च। *प्रथमा सुखोपपत्तिः*। *तद्यथा देवा आभास्वरा* इति। आभास्वराः, तदादिग्रहणाच्च परीत्ताभाः, अप्रमाणाभाश्च। *द्वितीया सुखोपपत्तिरिति*। तिस्र एव हि सुखोपपत्तय इष्यन्ते।

"सुखोपपत्तयस्तिस्रो नव त्रिध्यानभूमयः" (अभि० को० ३.७१) इति वचनात्। *एष हि दृष्टान्तधर्म* इति। एतद्दृष्टान्तचरितं यदेकमपि *तत्प्रकारं निर्दिशते*, न सर्वम्, शेषसम्प्रत्ययश्च भवति। तद्यथा—'अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, यथा घटः' इति पटादीन्यपि हि गृह्यन्ते, 'तद्यथा'शब्दस्य दृष्टान्तवाचकत्वात्। *अनुपसंहार एष* इति। अदृष्टान्त इत्यर्थः। *मनुष्यास्तदेकत्याश्च देवा* इति। तदेके देवाः षट् कामावचरा देवाः, प्रथमाभिनिर्वृत्तवर्ज्याश्च प्रथमध्यानोपपन्ना देवा इत्येतावन्त एव नानात्वकाया नानात्मसंज्ञिनः सत्त्वाः, नैतद्व्यतिरिक्ताः सन्तीति। नायं *तद्यथाशब्दो दृष्टान्तवाचकः*। *तस्मादुपदर्शनार्थ एवायं द्रष्टव्यः*। उपदर्शनार्थत्वे च सति तदेव स्थितमेतत्—पर्यन्तग्रहणात् तदादिसम्प्रत्यय इति॥

विपर्ययादसंस्कृत इति। यत्रैतानि न भवन्ति सोऽसंस्कृत इति। ननु च स्थितिरसंस्कृतलक्षणमस्ति, नासंस्कृतस्य स्थितिर्द्रव्यान्तररूपास्ति। द्रव्यान्तररूपाणि चेह संस्कृतलक्षणानीष्यन्त इत्यचोद्यमेतत्।

तत्र जातिस्तं धर्मं जनयति, स्थितिः स्थापयति, जरा जरयति, अनित्यता विनाशयति।

ननु "त्रीणीमानि संस्कृतलक्षणानि" इति सूत्र उक्तम्, चतुर्थमप्यत्र वक्तव्यं स्यात्, किं चात्र नोक्तम्? आह—स्थितिः। यत् तर्हि "इदं स्थित्यन्यथात्वम्" इति? जराया एष पर्यायः; तद्यथा जातेरुत्पाद इति, अनित्यतायाश्च व्ययः इति।

ये हि धर्माः संस्काराणामध्वसञ्चाराय प्रवृत्ताः, त एव सूत्रे लक्षणान्युक्तान्युद्वेजनार्थम्। जातिर्हि या संस्कारानानागतादध्वनः प्रत्युत्पन्नमध्वानं सञ्चारयति। जराऽनित्यते पुनः प्रत्युत्पन्नादतीतं दुर्बलीकृत्य विघातात्[1]। तद्यथा किल गहनप्रविष्टस्य पुरुषस्य त्रयः शत्रवः—तत एक एनं गहनादाकर्षेत्, द्वौ पुनर्जीविताद् व्यपरोपयेताम्, तद्वदिति। स्थितिस्तु तान् संस्कारानुपगृह्य तिष्ठत्यवियोगमि-

---

ननु च *त्रीणीमानीति* विस्तरः। कथम्? *सूत्रे*—"*त्रीणीमानि* भिक्षवः संस्कृतस्य *संस्कृतलक्षणानि*। कतमानि त्रीणि? संस्कृतस्य भिक्षवः उत्पादोऽपि प्रज्ञायते, व्ययोऽपि प्रज्ञायते, स्थित्यन्यथात्वमपि" ( ) इति। *चतुर्थमप्यत्र वक्तव्यं स्यादिति वैभाषिकाः। किञ्चात्र नोक्तमिति* चोदकः। *स्थितिरिति वैभाषिकाः। यत्तर्हीदं स्थित्यन्यथात्वमपीति*। स्थितिशब्दोऽत्र श्रूयते कथमिदमुच्यते—स्थितिर्नोक्तेति चोदकाभिप्रायः। *जराया एष पर्याय* इति। जरेयमुक्ता, स्थितेरन्यथात्वं स्थित्यन्यथात्वमिति। *तद् यथा जातेरुत्पाद* इति पर्यायः। *अनित्यतायाश्च व्ययः*। तथा जरायाः स्थित्यन्यथात्वं पर्याय इति।

कस्मात् पुनर्लक्षणचतुष्ट्वे सति भगवता त्रीण्येवोक्तानीति? अत आह—*ये हि धर्मा* इति। विस्तरः—*उद्वेजनार्थं विनेयानाम्*। जातिजरानित्यता इति धर्माणां लक्षणान्युक्तानि। आभिप्रायिको हि सूत्रनिर्देशः, न लाक्षणिकः, यथाभिधर्मः। *जरानित्यते पुनः प्रत्युत्पन्नादतीत*मिति। सञ्चारयत इत्यधिकारोऽनुवर्त्तते। जरानित्यते प्रत्युत्पन्नादध्वनोऽतीतमध्वानं सञ्चारयतः। कस्मात्? *दुर्बलीकृत्य विघातात्*। जरा दुर्बलीकरोति। अनित्यता निहन्तीति कृत्वा। ननु चानित्यतैव धर्मं प्रत्युत्पन्नादध्वनोऽतीतमध्वानं सञ्चारयति; न जरा; जरा हि केवलं धर्मं दुर्बलीकरोति, कस्मादेवमुच्यते—जरानित्यते प्रत्युत्पन्नादतीतं सञ्चारयत इति? आह—दुर्बलीकरणमपि तदध्वसञ्चारायैव वर्त्तते। न ह्यदुर्बलीकृतस्याध्वसञ्चा-

---

१. प्रतिघातात्—का०।

वेच्छन्ती। अतोऽसौ संस्कृतलक्षणं न व्यवस्थापिता। असंस्कृतस्यापि च स्वलक्षणस्थितिभावात्[1]।

अन्ये पुनः कल्पयन्ति—स्थितिं जरां चाभिसमस्य स्थित्यन्यथात्वमित्येकं लक्षणमुक्तं सूत्रे। किं प्रयोजनम्? एषा ह्येषु सङ्गास्पदम्, अतः श्रियमिवैनां कालकर्णीसहितां दर्शयामास तस्यामनासङ्गार्थमिति।

अतश्चत्वार्येव संस्कृतलक्षणानि ॥ ४५ ॥

तेषामपि नामजात्यादीनां संस्कृतत्वादन्यैर्जात्यादिभिर्भवितव्यम्? भवन्त्येव।

जातिजात्यादयस्तेषां

रोऽस्तीति जरापि तत्सञ्चारे व्यवस्थाप्यते। *असंस्कृतस्यापि च स्वलक्षणस्थितिभावादिति*। स्वलक्षणे स्थितिः, स्थित्या भावः, तस्मात् स्थितिभावात्। असौ स्थितिः संस्कृतलक्षणं न व्यवस्थापिता। स्थितिर्ह्यसंस्कृतावस्थाविशेषलक्षणया स्थित्या सदृशीति तस्यासंस्कृतस्य संस्कृतत्वप्रसङ्गपरिजिहीर्षया न लक्षणमुक्तमित्यभिप्रायो भगवतो *धर्मस्वामिनः*।

अन्ये पुनः कल्पयन्तीति। सूत्रेऽपि स्थितिरुक्तेति कथयन्ति। *स्थितिं जरां चाभिसमस्य*। स्थितिश्च स्थित्यन्यथात्वं च स्थित्यन्यथात्वमित्यभिसमस्यैवं लक्षणमुक्तं सूत्रे, न विभागशः। कस्मात्? "त्रीणीमानि संस्कृतलक्षणानि" इति वचनविरोधप्रसङ्गात्। किमत्र प्रयोजनम्? इत्यत आह—*एषा ह्येषु सङ्गास्पदमिति*। विस्तरः—एषा हि स्थितिरेषु जात्यादिषु सङ्गास्पदं सङ्गस्थानम्, धर्मोऽनया तिष्ठतीति। अतः *श्रियमिवैनां* स्थितिं *कालकर्णीसहिताम*लक्ष्मीसहितां *दर्शयामास भगवान् तस्यां* स्थित्या*मनासङ्गार्थम्*। 'नास्यामासङ्गः कर्त्तव्यः, यस्मादियमनित्यतयानुबद्धा लक्ष्मीरिवालक्ष्म्या' इति तदेकीयं व्याख्यानम्। *अपरे तु* व्याचक्षते—'नास्यामासंक्तव्यम्, यस्मादियं जरयानुबद्धा लक्ष्मीरिवालक्ष्म्या' इति। जरया ह्यन्यथात्वलक्षणयास्या एकीकरणम्, नानित्यतयेति।

अतश्चत्वार्येव संस्कृतलक्षणानीति। उभयोरपि पक्षयोरयमुपसंहारः ॥ ४५ ॥

*अन्यैर्जात्यादिभिर्भवितव्यमि*ति। जातिसामर्थ्यात् कश्चित् संस्कृतो धर्मो जायते, जातिरपि संस्कृता, तस्मात् तस्या अप्यन्यथा जात्या भवितव्यम्; स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। "सर्वं संस्कृतलक्षणैः" (अभि० को० २.२४) इति च सिद्धान्तात्। एवं जरादयोऽपि योज्याः।

"*जातिजात्यादयस्तेषाम्*" इति। जातिजात्यादयश्च तेषामिति चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः।

---

१. स्वलक्षणे स्थिति०—का०।

तेषामपि चत्वार्यनुलक्षणानि भवन्ति—**जातिजातिः**, स्थितिस्थितिः, जराजरा, अनित्यताऽनित्यता इति ।

ननु चैकस्यैकस्य चतुर्लक्षणी प्राप्नोति अपर्यवसानदोषश्च, तेषां पुनरन्यजात्यादिप्रसङ्गात् ? न प्राप्नोति; यस्मात्

तेऽष्टधर्मैकवृत्तयः ।

तेषां जात्यादीनामष्टासु धर्मेषु वृत्तिः । किमिदं वृत्तिरिति ? कारित्रं पुरुषकारः । जातिजात्यादीनां चैकत्र धर्मे कथं कृत्वा आत्मना नवमो हि धर्म उत्पद्यते ? सार्धं लक्षणानुलक्षणैरष्टाभिः । तत्र जातिरात्मानं विरहय्यान्यानष्टौ धर्मान् जनयति । जातिजातिस्तु तामेव जातिम् । तद्यथा किल काचित् कुक्कुटी बह्वन्यपत्यानि प्रजायते, काचिदल्पानि; तद्वत् स्थितिरप्यात्मानं वर्जयित्वाऽन्यानष्टौ धर्मान् स्थापयति, स्थितिस्थितिस्तु तामेव स्थितिम् ।

एवं जराऽनित्यते अपि यथायोग्यं योज्ये । तस्मान्न भवत्यनवस्थाप्रसङ्गः ।

ननु चैकैकस्येति । विस्तरः—एकैकस्य लक्षणस्य *चतुर्लक्षणी*, चतुर्णां लक्षणानां समाहारः चतुर्लक्षणी *प्राप्नोति* । *अपर्यवसानदोषश्च*, अनिष्ठादोषश्च; तेषामनुलक्षणानां पुनरन्यजात्यातिप्रसङ्गात् । जातेर्जातिर्जातिजातेर्यावदनित्यताया अनित्यताया अनित्यतानित्यतायाश्च प्रसङ्गात् ।

"*तेऽष्टधर्मैकवृत्तयः*" । 'ते' इति पुंल्लिङ्गनिर्देशः; धर्माभिसम्बन्धनात् । ते जात्यादिजातिजात्यादिस्वभावा धर्मा यथाक्रममष्टधर्मैकवृत्तयः । जात्यादीनामष्टासु धर्मेषु वृत्तिः, जातिजात्यादीनां चैकधर्मे । आत्मनवमा हीति लक्षणानुलक्षणापेक्ष एवमुक्तम् । न हि यथासम्भवं तत्र प्राप्त्यादयो भूतानि भौतिकानि वा नोत्पद्यन्ते; "कामेऽष्टद्रव्यकोऽशब्दः" (अभि० को० २.२२) "सर्वं संस्कृतलक्षणैः प्राप्त्या वा" (अभि० को० २.२४) इति चैवमादिवचनात् ।

जातिरात्मानं विरहय्येति विस्तरः । स्वात्मनि वृत्तिविरोध इत्यत आत्मानं विरहय्य मुक्त्वाष्टौ *धर्मान् जनयति* । कतमानष्टौ ? तं धर्मं रूपं चित्तं वा स्थितिं जरामनित्यतां जातिजातिं स्थितिस्थितिं जराजरामनित्यतानित्यतां च जनयति । *जातिजातिस्तु तामेव जातिं* जनयति । *एवं जरानित्यते अपि यथायोगं योज्ये* इति । जरा आत्मानं विरहय्याष्टौ धर्मान् जनयति, जराजरा पुनस्तामेव जराम् ।

तदेतदाकाशं पाट्यत इति **सौत्रान्तिकाः**। न ह्येते जात्यादयो धर्मा द्रव्यतः संविद्यन्ते यथा विभज्यन्ते[1]। किं कारणम् ? प्रमाणाभावात्। न ह्येषां द्रव्यतोऽस्तित्वे किञ्चिदपि प्रमाणमस्ति—प्रत्यक्षमनुमानमाप्तागमो वा, यथा रूपादीनां धर्माणामिति।

यत्तर्हि सूत्र उक्तम्—"संस्कृतस्योत्पादोऽपि प्रज्ञायते, व्ययोऽपि, स्थित्यन्यथात्वमपि" ( ) इति ?

ग्रन्थज्ञो देवानां प्रियो न त्वर्थज्ञः। अर्थश्च प्रतिसरणमुक्तं[2] **भगवता**।

अनित्यतात्मानं विरहय्याष्टौ धर्मान् विनाशयति, अनित्यतानित्यता पुनस्तामेवानित्यतामिति।

तदेतदाकाशं पाट्यत इति। विभिद्यत इत्यभिप्रायः। सप्रतिघद्रव्याभावमात्रमाकाशम्। नाकाशं नाम किञ्चिदस्ति। तद् विभक्तं यथा न शक्यते न युज्यते वा, एवमिमे जात्यादयोऽसन्तो धर्मा विभक्तुं न शक्यन्ते, न युज्यन्ते वा। तत आह—*न ह्येत* इति। विस्तरः—नह्येते *द्रव्यतः* स्वलक्षणतः *संविद्यन्ते यथा विभज्यन्ते*, जातिरात्मानं विरहय्याष्टौ धर्मान् जनयतीत्येवं विस्तरेण विभज्यन्ते। *यथा रूपादीनां धर्माणामिति*। अत्रादिशब्देन शब्दादिवेदनादिचक्षुरादीनां ग्रहणम्। तत्र रूपशब्दादि तावत् *प्रत्यक्षेण* चक्षुर्विज्ञानादिलक्षणेन प्रमाणेनोपलभ्यते। वेदनाद्यपि प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यते; स्वसंवेद्यत्वात्। चक्षुरादि तु चक्षुर्विज्ञानादिनानुमानेनानुमीयते। चक्षुर्विज्ञानादिसन्निश्रयो रूपप्रसादश्चक्षुरादीनि, तद्भावाभावयोस्तद्भावाभावात्। *आगमोऽपि* चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वेति विस्तरः। एवं श्रोत्रेण शब्दाँच्छ्रुत्वेति विस्तरेण। एवं गन्धादिष्वपि योज्यम्। तथा यत्किञ्चिद् रूपमतीतानागतप्रत्युत्पन्नमिति विस्तरः। एवं वेदनादिष्वपि योज्यम्। पारसान्तानिकानां त्वरूपिणां वेदनादीनामस्तित्वानुमानमात्मीयवच्छरीरविकारं दृष्ट्वा तत्सम्प्रतिपत्तेः। आगमोऽपि—चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यन्ते चक्षुर्विज्ञानं सहजाता वेदना संज्ञा चेतनेति विस्तरः। जात्यादयस्तु न चक्षुरिन्द्रियादिप्रत्यक्षा भवन्ति। न चैषामस्तित्वे समर्थमनुमानमस्ति, न चाप्यागमो द्रव्यतोऽस्तित्वे।

यत्तर्हि सूत्र उक्तमिति विस्तरः। ननु चायमागमोऽस्ति—*संस्कृतस्योत्पादोऽपि प्रज्ञायत* इति विस्तरः। *अर्थश्च प्रतिसरणमुक्तं भगवतेति*। "चत्वारीमानि भिक्षवः प्रतिसरणानि। कतमानि चत्वारि ? धर्मं प्रतिसरणं न पुद्गलः, अर्थः प्रतिसरणं न व्यञ्जनम्, नीतार्थंसूत्रं प्रतिसरणं न नेयार्थम्, ज्ञानं प्रतिसरणं न विज्ञानम्" ( ) इति। तथार्थ*प्रतिसरणो भवति* न व्यञ्जनप्रतिसरण इति।

---

१. अभिव्यज्यन्ते—का०। २. प्रतिशरण०—का०।

कः पुनरस्यार्थः ? अविद्यान्धा हि बालाः संस्कारप्रबन्धमात्मत[1] आत्मीयतश्चाधिमुक्ताः कृतरुचयोऽभिष्वजन्ते[2] । तस्य मिथ्याधिमोक्षस्य व्यावर्त्तनार्थं भगवांस्तस्य संस्कारप्रवाहस्य संस्कृतत्वं प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वं[3] द्योतयितुकाम इदमाह—"त्रीणीमानि संस्कृतस्य संस्कृतलक्षणानि" । न तु क्षणस्य । न हि क्षणस्योत्पादादयः प्रज्ञायन्ते । न चाप्रज्ञायमाना एते लक्षणं भवितुमर्हन्ति । अत एवात्र सूत्रे—"संस्कृतस्योत्पादोऽपि प्रज्ञायते" इत्युक्तम् ।

पुनः संस्कृतग्रहणं संस्कृतत्वे लक्षणानीति यथा विज्ञायेत ? मैवं विज्ञायि; संस्कृतस्य वस्तुनोऽस्तित्वे लक्षणानि जलबलाकावत्, साध्वसाधुत्वे वा कन्यालक्षणवदिति ।

कः पुनरस्यार्थ इति । अन्योपन्यस्तस्य संस्कृतलक्षणसूत्रस्य । तमर्थमाह—*अविद्यान्धा हि बाला* इति । विस्तरः—*संस्कारप्रबन्धमात्मत आत्मीयतश्चाधिमुक्ताः कृतरुचयोऽभिष्वजन्त* इत्यर्थः । *संस्कृतत्वं प्रतीत्यसमुत्पन्नत्व*मिति पर्यायावेतौ । समेत्य सम्भूय प्रत्ययैः कृतम् संस्कृतम्, तं तं प्रत्ययं प्रतीत्य समुत्पन्नं प्रतीत्यसमुत्पन्नमिति । *न तु क्षणस्येति* । प्रवाहस्यैव संस्कृतत्वं द्योतयितुकाम इदमाह—न तु क्षणस्य संस्कृतत्वम् । *न हि क्षणस्योत्पादादय* उत्पादव्यवस्थित्यन्यथात्वलक्षणा धर्माः *प्रज्ञायन्ते;* क्षणस्य दुरवधारत्वात् । ब्रूयास्त्वम्—अप्रज्ञायमाना अप्येते लक्षणं भवितुमर्हन्तीति ? अत आह—*न चाप्रज्ञायमाना एते लक्षणं भवितुमर्हन्तीति*। प्रज्ञायमानमेव हि लक्षणं भवति, तद्यथा—जलस्य बलाकेति। *अत एवात्रेति* । अत एवात्र सूत्रे 'प्रज्ञायते' इति पदग्रहणम् ; अन्यथा हि 'संस्कृतस्योत्पादोऽपि व्ययोऽपि स्थित्यन्यथात्वमपि' इत्येवावक्ष्यत् ।

संस्कृतत्वे लक्षणानीति । संस्कृतमिति लक्षणानीत्यर्थप्रतिग्रहार्थं *पुनः संस्कृतग्रहणम्* । *जलबलाकावदिति* । वैधर्म्यदृष्टान्तोऽयम् । यथा बलाका जलास्तित्वे लक्षणम्, न पुनर्जलस्य जलत्वे लक्षणम् । *मैवं विज्ञायि* । किम् ? *संस्कृतस्य वस्तुनोऽस्तित्वे*ऽमूनि *लक्षणानि* । *साध्वसाधुत्वे वा कन्यालक्षणवदिति* । यथा कन्यायाः शुभाशुभानि लक्षणानि यथाक्रमं साध्वसाधुत्वे लक्षणानीति । यदि ह्यमूनि तथा संस्कृतस्य वस्तुनोऽस्तित्वे साध्वसाधुत्वे लक्षणानीष्येरन्, 'त्रीणीमानि संस्कृतलक्षणानि' इत्युच्येत, संस्कृतस्य संस्कृतलक्षणानीति न क्रियेत, कृतं च, तेन ज्ञायते—संस्कृतत्वे लक्षणानीति । कथं पुनरविद्यमाना जात्यादयः प्रवाहे

---

१. ०प्रवाहमा०—का० । २. श्चाधिमुक्ता अभि०—का० ।

३. ०समुत्पन्नतां—का० ।

तत्र प्रवाहस्यादिरुत्पादः, निवृत्तिर्व्ययः, स एव प्रवाहोऽनुवर्त्तमानः स्थितिः, तस्याः[1] पूर्वापरविशेषः स्थित्यन्यथात्वम् । एवं च **कृत्वोक्तम्**—"विदिता एव **नन्दस्य** कुलपुत्रस्य वेदना उत्पद्यन्ते, विदिता इव[2] तिष्ठन्ति, विदिता इव अस्तं परिक्षयं पर्यादानं गच्छन्ति" इति । **आह चात्र**—

"जातिरादिः प्रवाहस्य व्ययश्छेदः स्थितिस्तु सः ।
स्थित्यन्यथात्वं तस्यैव पूर्वापरविशिष्टता ॥
"जातिरपूर्वो भावः स्थितिः प्रबन्धो व्ययस्तदुच्छेदः ।
स्थित्यन्यथात्वमिष्टं प्रबन्धपूर्वापरविशेषः" इति ।
"क्षणिकस्य हि धर्मस्य विना स्थित्या व्ययो भवेत् ।
न च व्येत्येव तेनास्य वृथा तत्परिकल्पना ॥"

व्यवस्थाप्यन्ते, प्रज्ञायन्ते वा ? न ब्रूमः—जात्यादयो न संविद्यन्त इति, यथा तु द्रव्यरूपेण विभज्यन्ते तथा न संविद्यन्त इति ब्रूमः ।

यथा तर्हि भवतां संविद्यन्ते तथा कथ्यताम् ? अत आह—*प्रवाहस्यादिरुत्पाद* इति विस्तरः । *निवृत्तिर्व्यय* इति । प्रवाहस्योपरतिः=व्ययः । *स एव प्रवाहोऽनुवर्त्तमान* इति । सदृशक्षणानुवृत्तेरनुवर्त्तमानः प्रवाहः *स्थिति*रित्युच्यते । *तस्याः पूर्वापरविशेष* इति । पूर्वस्मादपरस्य क्षणस्य विशेषः, पूर्वापरयोः क्षणयोर्वा विशेषः पूर्वापरविशेषः । *एवञ्च कृत्वोक्तमिति* । प्रवाहरूपानेवोत्पादादीन् कृत्वा-नित्योपस्थितस्मृतितामायुष्मतः सुन्दरनन्दस्यारभ्योक्तम् । प्रवाहगता हि वेदना-स्तस्य विदिता *इवोत्पद्यन्ते विदिता इव तिष्ठन्ते* । *विदिता इव अस्तं परिक्षयं पर्यादानं गच्छन्ति*, न क्षणगताः; क्षणस्य दुरवधारत्वादिति । विदितस्य च क्षणस्यावस्थानासम्भवात् ।

एतमेवार्थं श्लोकद्वयेन संगृह्णन्नाह—*जातिरादिः प्रवाहस्येति* सर्वम् । *स्थितिस्तु स* इति । स एव प्रवाहः स्थितिः । *तस्यैवेति* । तस्यैव प्रवाहस्य ।

तदुच्छेद इति । प्रबन्धोच्छेदः ।

क्षणिकस्य हि धर्मस्येति श्लोकः । क्षणिको हि धर्मः, स्थितिमन्तरेण विनश्ये-दित्यर्थः । स्थितिरस्तीति मन्यसे चेत् ? स च धर्मो व्येत्येव सत्यामपि स्थितौ, विनश्यत्येव क्षणिकत्वात् । विनाशहेत्वभावात् । तस्माद् *वृथा तत्परिकल्पना* । निष्प्रयोजना स्थितिपरिकल्पनेत्यर्थः । द्वितीयादिक्षणावस्थानेन हि स्थिति-

---

१. तस्य—का० । २. अवतिष्ठन्ते—का० ।

तस्मात् प्रवाह एव स्थितिः। एवं च कृत्वायमप्यभिधर्मनिर्देश उपपन्नो भवति—"स्थितिः कतमा ? उत्पन्नानां संस्काराणामविनाशः" इति। न हि क्षणस्योत्पन्नस्याविनाशोऽस्तीति।

यदपि च **ज्ञानप्रस्थान** उक्तम्—"एकस्मिंश्चित्ते क उत्पादः ? आह—जातिः। को व्ययः ? मरणम्। किं स्थित्यन्यथात्वम् ? जरा" (·) इति। तत्रापि निकायसभागचित्तं युज्यते।

प्रतिक्षणं चापि संस्कृतस्यैतानि लक्षणानि युज्यन्ते, विनापि द्रव्यान्तर-कल्पनया। कथमिति ? प्रतिक्षणमभूत्वाभाव उत्पादः, भूत्वाऽभावो व्ययः, पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरक्षणानुबन्ध स्थितिः, तस्याविसदृशत्वं स्थित्यन्यथात्वमिति।

यदा तर्हि सदृशा उत्पद्यन्ते, न ते निर्विशेषा भवन्ति। कथमिदं ज्ञायते ?

परिकल्पना न वृथा भवेत्। तस्मात् प्रवाह एव स्थितिः; यस्मात् क्षणिकस्य हि धर्मस्य स्थितिपरिकल्पना व्यर्थेति।

*एवं च कृत्वायमपी*ति। प्रवाह एव स्थितिरिति कृत्वेत्यर्थः। *न हि क्षणस्योत्पन्नस्याविनाशोऽस्ती*ति। अत्र कस्यचिदेवमभिप्रायो भवेत्—स्थितिसद्भावादेकं क्षणमविनाशो धर्मस्योत्पन्नस्य। यदि हि स्थितिर्न स्यात्, सोऽप्येकः क्षणो न स्यादिति ? न; हेतुप्रत्ययपूर्वकत्वात् तदस्तित्वस्य; "अस्मिन् सतीदं भवति" इति वचनात्। स्थितिरुपगृह्णातीति चेत् ? स्यान्मतं हेतुप्रत्ययेभ्य उत्पद्यमानं धर्मं स्थितिरुपगृह्णातीति। यदि स्थितिर्नोपगृह्णीयात्, किं स्यात् ? आत्मसत्ता धर्मस्य न भवेत्। जनिका तर्हि स्थितिः प्राप्नोति, न स्थापिका। सन्तानमवस्थापयतीति चेत् ? हेतुप्रत्ययेषु स्थित्याख्या प्रसज्यते; हेतुप्रत्ययानां सन्तानहेतुत्वात्।

निकायसभागचित्तं युज्यत इति। एकस्मिन् निकायसभागेऽनेकमपि चित्त-मेकमित्युच्यते, एकनिकायसभागसम्भूतत्वादित्यभिप्रायः। तच्चित्तं युज्यत एकस्मिश्चित्त इति वक्तुम्, अन्यथा हि कथमेकस्यैव चित्तक्षणस्य जातिश्च मरणं चान्यथात्वं च स्यात्।

*उत्तरोत्तरक्षणानुबन्धः स्थितिरि*ति। पूर्वस्य क्षणस्योत्तरः क्षणः प्रतिनिधि-भूतः; सादृश्यात्। अतः स पूर्वः क्षणोऽद्याप्यवतिष्ठत इवेति कृत्वोत्तरः क्षणः स्थितिरुच्यते।

यदा तर्हि सदृशा उत्पद्यन्त इति। यदा सदृशा उत्पद्यन्ते, तदा विसदृशत्वं नास्ति। विसदृशत्वं च स्थित्यन्यथात्वमुक्तम्। अतः सदृशोत्पत्तौ स्थित्यन्यथात्वं

क्षिप्ताक्षिप्तबलिदुर्बलक्षिप्तस्य वज्रादेश्चिराशुतरपातकालभेदात्, तन्महाभूतानां परिणामविशेषसिद्धेः । नातिबहुविशेषभिन्नास्तु संस्काराः सत्यप्यन्यथात्वे सदृशा एव दृश्यन्ते ।

अन्तिमस्य तर्हि शब्दार्चिःक्षणस्य परिनिर्वाणकाले च षडायतनस्योत्तरक्षणाभावात् स्थित्यन्यथात्वं नास्तीत्यव्यापिनी लक्षणव्यवस्था प्राप्नोति ? न वै संस्कृतस्य स्थितिरेवोच्यते, लक्षणम्, अपि तु स्थित्यन्यथात्वम् । अतो यस्यास्ति स्थितिस्तस्यावश्यमन्यथात्वं भवतीति नास्ति लक्षणव्यवस्थाभेदः ।

समासतस्त्वत्र सूत्रे संस्कृतस्येदं लक्षणमिति द्योतितं भगवता—"संस्कृतं नाम यद्भूत्वा भवति, भूत्वा च पुनर्न भवति, यश्चास्य स्थितिसंज्ञकः प्रबन्धः

नास्तीत्यव्यापिलक्षणं स्यादित्यभिप्रायः । *क्षिप्ताक्षिप्तबलिदुर्बलक्षिप्तस्येति* । विस्तरः—क्षिप्तं च तदक्षिप्तं च क्षिप्ताक्षिप्तम्, बलिदुर्बलाभ्यां क्षिप्तं बलिदुर्बलक्षिप्तम् । क्षिप्ताक्षिप्तं च तद् बलिदुर्बलक्षिप्तं च क्षिप्ताक्षिप्तबलिदुर्बलक्षिप्तम् । किं तत् ? *वज्रादि* । आदिग्रहणेन लोहपाषाणादेर्ग्रहणम् ।

अपरे पुनरेवं विग्रहं कुर्वन्ति—क्षिप्तश्चाक्षिप्तश्च क्षिप्ताक्षिप्तौ, बलिदुर्बलाभ्यां क्षिप्तौ बलिदुर्बलक्षिप्तौ । क्षिप्तस्यैवायं द्विधाभेदः । क्षिप्ताक्षिप्तौ च बलिदुर्बलक्षिप्तौ च क्षिप्ताक्षिप्तबलिदुर्बलक्षिप्तम् । वज्रमादिरस्य वज्रादिः । अस्मिन् विग्रहे वज्रादि विशेषणम्, क्षिप्ताक्षिप्तबलिदुर्बलक्षिप्तं विशेष्यम् ।

तस्य वज्रादेरेवंविधस्य यथासम्भवं चिराशुतरपातः; क्षिप्तस्य चिरं पातः, अक्षिप्तस्य चिरतरः पातः; दुर्बलक्षिप्तस्याशुपातः, बलिक्षिप्तस्याशुतरः पातः, तस्य कालः, कालस्य भेदः, *चिराशुतरपातकालभेदात्* । *तद्गतानां वज्रादिमहाभूतानाम्* । परिणामविशेषः क्षिप्तस्यान्यथापरिणामो येन चिरं पातः । एवं यावद् बलिक्षिप्तस्यान्यथापरिणामो येनाशुतरः पातः, तस्य परिणामविशेषस्य सिद्धिः, तस्याः *परिणामविशेषसिद्धेः* । न ते निर्विशेषा भवन्तीत्यधिकृतम् ।

अन्तिमस्य तर्हीति । शब्दस्यार्चिषश्च, दीपादेर्योऽन्त्यः क्षणः सन्तानोपरतिकाले, निरुपधिशेष*निर्वाणकाले* वा अर्हतः । तस्य *षडायतनस्योत्तरक्षणाभावात्* स्थितिर्नास्ति । स्थितेरभावात् *स्थित्यन्यथात्वं नास्तीत्यव्यापिनी लक्षणव्यवस्था प्राप्नोति*, येयमुक्ता तस्याविसदृशत्वं स्थित्यन्यथात्वमिति । यस्यास्ति स्थितिस्तस्यावश्यमन्यथात्वं भवति । यस्य नास्ति स्थितिस्तस्य नास्ति स्थित्यन्यथात्वमित्युक्तं भवति । सम्भवं हि प्रत्येवमुक्तं सूत्रे—'त्रीणीमानि संस्कृतलक्षणानि' इति । तस्मादन्त्यशब्दार्चिःक्षणप्रभृतीनामुत्पादव्ययावेव द्वे लक्षणे—इत्यभिप्रेयेते,

सोऽन्यथा चान्यथा च भवति" ( ) इति। किमत्र द्रव्यान्तरै-र्जात्यादिभिः !

कथमिदानीं स एव धर्मो लक्ष्यस्तस्यैव च[1] लक्षणं योक्ष्यते ? कथं ताव-न्महापुरुषलक्षणानि महापुरुषान्नान्यानि, सास्नालाङ्गूलककुदशफविषाणादीनि च गोत्वलक्षणानि गोर्नान्यानि ? काठिन्यादीनि च पृथिवीधात्वादीनां लक्षणानि तेभ्यो नान्यानि, यथा चोर्ध्वगमनेन दूराद् धूमस्य धूमत्वं लक्ष्यते, न च तत् तस्मादन्यत्, स एवात्र न्यायः स्यात् !

तदन्येषां तु स्थित्यन्यथात्वमपीति। अपर आह—अन्त्यानामपि शब्दार्चिः-क्षणप्रभृतीनां स्थितिरस्ति यत् स्वावस्थानम्, तस्याश्चान्यथात्वं पूर्वक्षणापेक्ष-मिति, तेषामपि त्रीणि संस्कृतलक्षणानि व्यवस्थाप्यन्त इति।

कथमिदानीं स एव धर्मो लक्ष्यः। तस्यैव च लक्षणमिति। लक्ष्यलक्षणयो-र्जलबालकावदन्यत्वं पश्यन्तश्चोदयन्ति । तद् व्यभिचारयन्तः *सौत्रान्तिका* आहुः—*कथं तावन्महापुरुषलक्षणानीत्यादि*। महापुरुषलक्षणानि महापुरुषसंगृ-हीतत्वान्नातोऽन्यानि । ब्रूयात्—न महापुरुषलक्षणमात्रं महापुरुषः, धर्ममात्रं त्वभूत्वा भवति भूत्वा च न भवतीत्यदृष्टान्त एषः ?

अत्र ब्रूमः—सममेवैतत्। यथा हिं महापुरुषलक्षणानि महापुरुषाख्यानि महापुरुषलक्षणाख्यानि च भवन्ति, एवं संस्कृतो धर्मः संस्कृतश्चोच्यते संस्कृत-लक्षणं च। उत्पादादिलक्षणेन ह्यवस्थाविशेषेण स धर्मो लक्ष्यते। यदा च प्रवाहलक्षणव्यवस्था क्रियते, तदा समुदायिभिः समुदायो लक्ष्यते, यथा—महापुरुषसंज्ञः समुदायो महापुरुषलक्षणैः समुदायिभिरिति। एतेन सास्नादीनि लक्षणानि व्याख्यातानि। *काठिन्यादीनि* चेति विस्तरः। उभयसिद्धोऽयं दृष्टान्तः; प्रवचनसिद्धत्वात्। कठिनलक्षणो हि पृथिवीधातुरुच्यते, न च पृथिवीधातोरन्यत् काठिन्यम्। एवं सर्वत्र योज्यम्। स एव हि पृथिवीधातुः कठिनो लक्ष्यमाणः कठिनलक्षण उच्यते। एतदेव संस्कृतमभूत्वाभवद्भूत्वाचाभवल्लक्ष्यमाणं संस्कृतलक्षणमुच्यते, लक्ष्यत इति लक्षणमिति कृत्वा। न च तत् तस्मादन्यत्। *यथा चोर्ध्वगमनेनेति*। विस्तरः—क्षणिकवादिनो *वैभाषिकस्य* धूमस्योर्ध्वगमनं नान्यदस्ति। स एवोर्ध्वदेशान्तरेषु निरन्तरमुत्पद्यमानं ऊर्ध्वगमनावस्थां लभते। तदूर्ध्वगमनं ततो भिन्नमिव लक्ष्यते, न च धूमस्योर्ध्वगमनत्वमन्यदिष्यते। *न च तत् तस्मादन्यत्*। न च तदूर्ध्वगमनं तस्माद् धूमादन्यत्। *स एवात्र न्याय* इति। एवमुत्पादो विनाशोऽन्यथात्वं च ततो भिन्नमिव लक्ष्यते, न च संस्कृतस्य संस्कृतमन्यद् भवतीति।

---

१. का० पुस्तके नास्ति।

न च संस्कृतानां रूपादीनां तावत् संस्कृतत्वं लक्ष्यते, गृह्णतापि स्वभावम्, यावत् प्रागभावो न ज्ञायते पश्चाच्च सन्ततेश्च विशेषः। तस्मान्न तेनैव तल्लक्षितं भवति। न च तेभ्यो द्रव्यान्तराण्येव जात्यादीनि विद्यन्ते।

अथापि नाम द्रव्यान्तराण्येव जात्यादीनि भवेयुः? किमयुक्तं स्यात्? एको धर्मः एकस्मिन्नेव काले जातः स्थितो जीर्णो नष्टः स्यादेषां सहभूतत्वात्[1]? न; कारित्रकालभेदात्। अनागता हि जातिः कारित्रं[2] करोति। यस्मान्न जातं जन्यते। जनिते तु धर्मे वर्त्तमानाः क्षित्यादयः कारित्रं कुर्वन्तीति न यदा जायते तदा तिष्ठति, विनश्यति वा।

इदं तावदिह सम्प्रधार्यं भवेत्—किमनागतं द्रव्यतोऽस्ति नास्तीति पश्चाज्जनयति वा न वेति सिध्येत्। सत्यपि तु तस्मिन् जातिः कारित्रं कुर्वती कथमनागता सिध्यतीत्यनागतलक्षणं वक्तव्यम्। उपरतकारित्रा चोत्पन्ना कथं वर्त्तमाना

न च संस्कृतानां रूपादीनां तावत् संस्कृतत्वं लक्ष्यते गृह्णतापि स्वभावम्। गृह्णतापि रूपादीनां स्वभावम्। यावत् *प्रागभावो* न ज्ञायते। यावत् तेषां रूपादीनां प्रागुत्पत्त्यभावो न ज्ञायते। *पश्चाच्च*। किम्? *अभावः*, प्रागभावश्च प्रध्वंसाभावश्च यावन्न ज्ञायते। *सन्ततेश्च विशेषः*। यावन्न ज्ञायत इति वर्त्तते। *तस्मान्न तेनैव तल्लक्षितं भवति*। न तेनैव संस्कृतत्वेन संस्कृतत्वं लक्ष्यते। किं तर्हि? प्रागभावादिभिस्तत् संस्कृतत्वं लक्ष्यते। यदि हि रूपादीनां स्वभावम् गृह्णन् संस्कृतमिति गृह्णीयात्, प्रागभावं पश्चादभावं न सन्ततेश्च विशेषमज्ञात्वा तेनैव तल्लक्षितं स्यात्। न त्वेवं जानीत इति। *न तेनैव तल्लक्षितं भवति*। न च *तेभ्योऽपि* रूपादिभ्यो *द्रव्यान्तराण्येव जात्यादीनि विद्यन्ते*। 'जातिरादिः प्रवाहस्य' इति विस्तरेण वचनात्।

एषां *सहभूतत्वात्*। जात्यादीनां समानकालोत्पादत्वात्। *न; कारित्रकालभेदादिति*। नैतदेवम्; कस्मात्? कारित्रकालभेदात्, पुरुषकारकालभेदादित्यर्थः। तत् प्रतिपादयन्नाह—*अनागता हि जातिः कारित्रं करोती*ति विस्तरः।

*किमनागतं द्रव्यतोऽस्ति नास्ती*ति। अनागतमेव तावद् द्रव्यतो नास्तीति प्रतिपादयिष्यते। कुतोऽनागता जातिः कारित्रं करोतीत्यभिप्रायः। *सत्यपि तु तस्मिन्निति*। सत्यपि तु द्रव्यतोऽनागते जातिरनागतावस्थायां कारित्रं कुर्वती कथमनागता *सिध्यति*। अप्राप्तकारित्रं ह्यनागतमिति सिद्धान्तः, स

---

१. सहभूत्वात्—का०। २. कारित्रं हि—का०।

सिद्ध्यतीति वर्तमानलक्षणं वक्तव्यम् ।

स्थित्यादयोऽपि च युगपत् कारित्रे वर्तमाना एकक्षण एव धर्मस्य स्थित-जीर्णविनष्टतां प्रसञ्जेयुः । यदैव ह्येनं स्थितिः स्थापयति तदैव जरा जरयति अनित्यता विनाशयतीति । किमयं तत्र काले तिष्ठतु, आहोस्विज्जीर्यतु विनश्यतु वा ।

योऽपि हि ब्रूयात्—स्थित्यादीनामपि कारित्रं क्रमेणेति ? तस्य क्षणिकत्वं बाध्यते ।

अथाप्येवं ब्रूयात्—एष एव हि नः क्षणो यावतैतत् सर्वं समाप्यत इति ? एवमपि ताभ्यां सहोत्पन्ना स्थितिस्तावत् स्थापयति, न तु जरा जरयति, अनित्यता वा विनाशयतीति । कुत एतत् ? स्थितेर्बलीयस्त्वात् । पुनः केनाबलीयस्त्वम् ? यदेनां[1] सह धर्मेणानित्यता निहन्ति[2] ।

कृतकृत्या पुनः कर्तुं नोत्सहते जातिवत् । स्थातुर्युक्तमनुत्सोढुम् ।

विरुध्येत, तस्माद् तद् वक्तव्यम् । *कथं वर्तमाना सिध्यतीति* । उपरतकारित्रोऽतीत इष्यते, जातिश्चानागतैव । उपरतकारित्रे हि वर्तमानावस्थायामेवातीता प्राप्नोतीति न वर्तमाना भवेदिति *वर्तमानलक्षणं वक्तव्यमिति* । अपरिसमाप्तकारित्रो वर्तमान इति चेत् ? अतीतो वर्तमानः स्यात्, अतीतस्यापि हि फलदानकारित्रमिष्यते । *यदैव ह्येनं स्थिति*रिति । विस्तरः—स्थितिजराविनाशवृत्तयो ह्यन्योन्यविप्रतिषिद्धाः । न हि स एव धर्मस्तिष्ठति च जीर्यति च विनश्यति चेति युक्तो व्यवस्थापयितुम् । *तस्य क्षणिकत्वं बाध्यत* इति । प्रथमं स्थितिः स्थापयति, ततो जरा जरयति, ततोऽनित्यता विनाशयति । क्षणत्रयावस्थानात् क्षणिकत्वं बाध्यत इति ।

एष एव हि नः क्षण इति । कार्यपरिसमाप्तिलक्षणः, न तूत्पत्त्यनन्तरविनाशलक्षण इत्यर्थः । *एवमपीति* विस्तरः । सहोत्पन्नानां क्रमेण कारित्रं न युज्यते । कुत एतत् ? *स्थितिस्तावत् स्थापयति* । न तु तस्मिन् काले *जरा जरयति, नाप्यनित्यता विनाशयतीति* । पुनः केनाबलीयस्त्वम् । पश्चात् केनाबलीयस्त्वम् । *यदेनां* यस्मादेनां स्थितिं *सह धर्मेण* यस्यासौ स्थितिः । तेन धर्मेण *सहानित्यता निहन्ति* ।

कृतकृत्या पुनः कर्तुं नोत्सहते जातिवदिति । यथा जातिः कृतकृत्या जन्यं जनयित्वा परिक्षीणशक्तिर्न पुनर्जनयति, तथा स्थितिरपि तद्वदेव न पुनः स्था-

---

१. यदैनां—का० । २. हन्ति—का० ।

न हि शक्यं जात्यादिजन्यं वर्त्तमानतामानीतं पुनरानेतुम्। शक्यं तु खलु स्थित्या स्थाप्यमत्यन्तं[1] स्थापयितुम्। अतो न युक्तं यन्नोत्सहते।

को वाऽत्र प्रतिबन्धः? ते एव जराऽनित्यते। यदि हि ते बलीयस्यौ स्याताम्, पूर्वमेव स्याताम्। निवृत्तकारित्रायां खल्वपि स्थितौ ते अपि[2] न तिष्ठतः, स चापि धर्म इति, कथं[3] कुत्र वा कारित्रं कर्त्तुमुत्सहिष्येते, किं वा पुनस्ताभ्यां कर्त्तव्यम्?

स्थितिपरिग्रहाद्धि स धर्म उत्पन्नमात्रो न व्यनश्यत्। स तु तयाऽप्युपेक्ष्यमाणो[4] नियतं न स्थास्यति—अयमेवास्य विनाशः।

स्याच्च तावदेकस्य धर्मस्योत्पन्नस्याविनाशः स्थितिः, विनाशोऽनित्यता। जरा तु खलु सर्वथात्वेन न तथा; पूर्वापरविशेषात्, विपरिणामाच्च। अतस्तदन्यथात्वेऽन्य एव। उक्तं हि—

"तथात्वेन जराऽसिद्धिरन्यथात्वेऽन्य एव सः।
तस्मान्नैकस्य भावस्य जरा नामोपपद्यते"॥ ( )

पयतीति। *न हि शक्यमिति* विस्तरः। *न वर्त्तमानतामानीतं जन्यं पुनरानेतुं* शक्यते; अनवस्थाप्रसङ्गात्। *शक्यं तु खलु स्थित्या स्थाप्यमत्यन्तं* स्थापयितुम्; स्थितेर्विनाशप्रतिबन्धलक्षणत्वात्।

ते एव जरानित्यते इति। ते एव जरानित्यते प्रतिबन्धः, येन स्थितिः स्थाप्यमत्यन्तं स्थापयितुं न शक्नोति। जरा हि स्थितिं दुर्बलीकरोति, दुर्बलामनित्यता निहन्तीति।

आचार्य आह—*यदीति* सर्वम्। यदि *हि ते* जरानित्यते *बलीयस्यौ स्यातां पूर्वमेव स्यातां* स्थितिकारित्रकाले। यतः सा स्थितिर्न लभते कारित्रं कर्त्तुम्। *निवृत्तकारित्रायामिति*। विस्तरः—यदा निवृत्तिकारित्रा स्थितिः, तदा *ते अपि* जरानित्यते *न तिष्ठतः, स चापि धर्मः*। स्थितिकारित्राद्धि तेषां स्थितिः कल्पते। तस्मात्ते अपि न तिष्ठतः। *कथम*तिष्ठन्त्यौ जरानित्यते *कुत्र वा* धर्मिण्यतिष्ठति *कारित्रं कर्तुम् उत्सहिष्येते*। *किं वा पुनस्ताभ्यां* जरानित्यताभ्यां *कर्त्तव्यम्*। *स्थितिसामर्थ्याद्धि स धर्म उत्पन्नमात्रो* न विनष्टोऽभूत्। *स तया* उपरतकारित्रया स्थित्याप्युपेक्ष्यमाणोऽस्थाप्यमानो ध्रुवं *न स्थास्यतीति अयमेवास्य विनाशो* यदिदमनवस्थानम्। किं पुनर्जरानित्यताभ्यां कार्यमित्यभिप्रायः। न च तस्मादेव

---

१. ०त्यन्तमपि—का०। २. चापि—का०।
३. का० पुस्तके नास्ति। ४. ०व्युपेक्ष्यमाणो—का०।

योऽप्याह **निकायान्तरीयः**—"विनाशकारणं प्राप्यानित्यता विनाशयति" इति ? तस्य 'हरीतकीं प्राप्य देवता विरेचयति' इत्यापन्नं भवति, किं पुनस्तां कल्पयित्वा ! तत एवास्तु विनाशकारणाद् विनाशः, चित्तचैत्तानां च क्षणिकत्वाभ्युपगमात् तदनित्यताया विनाशकारणानपेक्षत्वात् स्थित्यनित्यते कारित्रमभिन्नकालं कुर्यातामित्येकस्यैकत्र काले स्थितिविनष्टता सम्प्रसज्यते[1]। तस्मात् प्रवाहं प्रत्येतानि संस्कृतलक्षणान्युक्तानीति, एवमेतत् सूत्रं सुनीतं भवति ।

अपि च—यद्यनागता जातिर्जन्यस्य जनिका, किमर्थं सर्वमनागतं युगपन्नोत्पद्यते ? यस्मात्

जन्यस्य जनिका जातिर्न हेतुप्रत्ययैर्विना ॥ ४६ ॥

न हि विना हेतुप्रत्ययसामग्र्या जातिर्जनिका भवति ।

हेतुप्रत्ययानामेव तर्हि सामर्थ्यं पश्यामः; सति सामग्र्ये भावाद्, असति चाभावात् । न जातेरिति हेतुप्रत्यया एव जनकाः सन्तः ।

तस्यान्यप्रकारता युज्यत इति ? यदि स एव नासावन्यथा, अथान्यथा न स एव । ययोर्ह्यन्यथात्वं तयोरन्यत्वं दृष्टम्, तद्यथा—देवदत्तयज्ञदत्तयोः ।

योऽप्याह निकायान्तरीय इति । *आर्यसम्मतीयः* । स घटादेर्मुद्गरादिकृतो विनाश इति मन्यते । कालान्तरावस्थायि हि तस्य रूपम् । चित्तचैत्तानां च क्षणिकत्वम् । अत उच्यते—*चित्तचैत्तानां च क्षणिकत्वाभ्युपगमात् तदनित्यताया*-श्चित्तचैत्तानित्यताया *विनाशकारणानपेक्षत्वात्* स्वयं विनश्वरत्वात् *स्थित्यनित्यते कारित्रं* युगपत् *कुर्याताम्* । अत *एकस्य* चित्तस्य चैत्तस्य वा युगपत् *स्थितिविनष्टता* अन्योन्यविरुद्धापि *सम्प्रसज्यते* । *एवमेतत् सूत्रं सुनीतमिति* । यदेतत्—"त्रीणीमानि भिक्षवः संस्कृतस्य संस्कृतलक्षणानि" इति ।

सति सामग्र्ये भावात्, असति चाभावात् इति । सति हेतुप्रत्ययानां सामग्र्ये भावात् जन्यस्य, असति चाभावात् । *न जातेः* । किम् ? 'सामर्थ्यम् पश्यामः' इत्यधिकृतम् । न हि हेतुप्रत्ययसासग्र्येऽपि तज्जन्यं कदाचिद् भवति, कदाचिन्न भवति ।

अत्र भदन्तानन्तवर्माऽऽह—यथा चक्षुर्न विनालोकादिभिश्चक्षुर्विज्ञानं जनयति, न चातस्तदुत्पत्तौ न कारणम्, एवं जातिर्न विना हेतुप्रत्ययैर्धर्मं जनयति; न चातस्तदुत्पत्तौ न कारणमिति ?

---

१. सम्प्रसज्येत—का० ।

किं च भोः सर्वं विद्यमानमुपलभ्यते, सूक्ष्मा अपि हि[1] धर्मप्रकृतयः संविद्यन्ते। जातमित्येव तु न स्याद्, असत्यां जातौ षष्ठीवचनं च—रूपस्योत्पादः इति, यथा—रूपस्य रूपमिति। एवं यावदनित्यता यथायोगं वक्तव्या।

तेन तर्ह्यनात्मत्वमप्येष्टव्यमनात्मबुद्धिसिद्ध्यर्थम्। संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसत्तादयोऽपि तीर्थकरपरिकल्पिता अभ्युपगन्तव्या एकद्विमहदणु-

---

अत्रोच्यते—असमानमेतत्। चक्षुर्हि दृष्टसामर्थ्यं सत्स्वालोकादिष्वन्धानन्धयोश्चक्षुर्विज्ञानस्यानुत्पत्त्युत्पत्तिदर्शनात्, न त्वेवं जातिरिति।

सूक्ष्मा अपि हि धर्मप्रकृतय इति। तद्यथा स्पर्शादीनां चैतसिकानां प्रकृतयः स्वभावाः दुःपरिच्छेद्यत्वात् सूक्ष्माः। अस्त्येतदेवम्; अदृश्यमानोऽपि कश्चिद्धर्मः कारित्रेण निर्धार्यते, न त्वेवं जातिः कारित्रेण निर्धार्यते। स्पर्शस्य हि कारित्रं *भगवतैव* निर्धारितम्—'यः कश्चिद् वेदनास्कन्धः संज्ञास्कन्धः संस्कारस्कन्धः सर्वः स स्पर्शं प्रतीत्य' इति विस्तरः।

जातमित्येव तु न स्यादसत्यां जाताविति। स्वलक्षणापेक्षा रूपे रूपबुद्धिः। न तु जातमिति स्वलक्षणापेक्षा जातबुद्धिः; वेदनादिष्वपि भावात्। तस्मादर्थान्तरभूतजातिद्रव्यापेक्षेयं जातबुद्धिरिति निर्धार्यते। *षष्ठीवचनं च न स्याद्—रूपस्योत्पाद* इति। वैयधिकरण्ये हि षष्ठीनिर्देशः, न सामानाधिकरण्ये, तेनाह—*यथा रूपस्य रूपमिति*। वैधर्म्यदृष्टान्त एषः। यथा रूपं रूपादन्यदिति कृत्वा षष्ठीनिर्देशो न भवति—रूपस्य रूपमिति, तथा रूपस्योत्पाद इति न स्यात्। तस्माज्जातिनिमित्तोऽयं षष्ठीनिर्देश इति गम्यते। *एवं यावदनित्यता यथायोगं वक्तव्येति*। स्थितमेव तु न स्यादसत्यां स्थितौ। षष्ठीवचनं च—रूपस्य स्थितिरिति, यथा—रूपस्य रूपम् इति। जीर्णमित्येव तु न स्यात् रूपस्य जरायाम्। षष्ठीवचनं च—रूपस्य जरेति, यथा रूपस्य रूपमिति। तथा विनष्टमित्येव तु न स्यादसत्यामनित्यतायाम्। षष्ठीवचनं च—रूपस्य विनाश इति, यथा रूपस्य रूपमिति।

तेन तर्हीति विस्तरः। यदि जातमित्येवमादिबुद्धिसिद्ध्यर्थं षष्ठीविधानार्थं च जात्यादयः कल्प्यन्ते, *अनात्मत्वमप्येष्टव्यम्*, न हि निर्निमित्तानात्मबुद्धिर्भवितुमर्हति। अथानात्मत्वं प्रज्ञप्तिसदिष्यते, तन्निमित्ता नात्मबुद्धिः? जात्याद्यपि प्रज्ञप्तिसदेष्टव्यम्। तन्निमित्ता च जात्यादिबुद्धिरिति। साधनं चात्र "प्रज्ञप्तिसज्जात्यादि, द्रव्यसदपेक्ष्य गृह्यमाणत्वादनात्मत्ववत्" इति। *सत्तादयोऽपीति*। आदिशब्देन द्रव्यत्वरूपघटत्वादि गृह्यते। एकं रूपं द्वे रूपे महदणु

---

१. का० पुस्तके नास्ति।

पृथक्संयुक्तविभक्तपरापरसदादिबुद्धिसिद्ध्यर्थम्[1]। षष्ठीविधानार्थं च—रूपस्य संयोग इति। एषा च षष्ठी कथं कल्प्यते—रूपस्य स्वभाव इति। तस्मात् प्रज्ञप्तिमात्रमेवैतदभूत्वाभावज्ञापनार्थं क्रियते जातमिति।

स चाभूत्वाभावलक्षण उत्पादो बहुविकल्पः। तस्य विशेषणार्थं रूपस्योत्पाद इति षष्ठीं कुर्वन्ति—यथा रूपसंज्ञक एवोत्पादः प्रतीयेत, माऽन्यः प्रत्यायीति। तद्यथा—चन्दनस्य गन्धादयः, शिलापुत्रकस्य शरीरमिति।

एवं स्थित्यादयोऽपि यथायोगं वेदितव्याः।

यदि जात्या विना जायते, कस्मादसंस्कृतमप्याकाशादिकं न जायते ?

पृथक् संयुक्तं विभक्तं परमपरं सद् रूपमिति। तथा द्रव्यमेतद्, रूपमिदम्, घटोऽयमित्येवमादिबुद्धिसिद्ध्यर्थं संख्यादयोऽपि *वैशेषिक*परिकल्पिता अभ्युपगन्तव्याः। *षष्ठीविधानार्थं च रूपस्य संयोग* इति। संयोगग्रहणमुदाहरणमात्रम्। रूपस्य विभागः, परत्वापरत्वमित्येवमाद्यपि योज्यम्। *एषा च षष्ठी कथं कल्प्यते—रूपस्य स्वभाव* इति। न हि *वैभाषिका*णां रूपादन्यो रूपस्य स्वभाव इष्टः। *जात*मिति। जातमेव न विनष्टमित्यभूत्वाभावज्ञापनार्थं क्रियते प्रज्ञप्तिः।

बहुविकल्प इति। बहुभेदो रूपवेदनादिभेदात्। *तस्य विशेषणार्थं रूपस्योत्पाद* इति। न वेदनादीनामुत्पाद इति विशेषणार्थं *षष्ठीं कुर्वन्ति*। *मा अन्यः प्रत्यायि* रूपसंज्ञक *एवोत्पादो* न वेदनादिसंज्ञक इति। दृष्टान्तं कथयन्ति—*चन्दनस्य गन्धादयः, शिलापुत्रकस्य शरीरमिति*। अनर्थान्तरभावेऽपि षष्ठीनिर्देशः क्रियते। गन्धादिसमूहमात्रं हि चन्दनमिति बौद्धसिद्धान्तः। *वैशेषिक*सिद्धान्तापेक्षया त्वसिद्धश्चन्दन इत्यपरो दृष्टान्तः उपन्यस्यते—शिलापुत्रकस्य शरीरमिति। शिलापुत्रकशरीरयो*र्वैशेषिका*णामपि सिद्धान्ते नार्थान्तरभावः। भवति च षष्ठीनिर्देशः। अर्थान्तरपरिकल्पकृतो हि तथा निर्देशः।

एवं स्थित्यादयोऽपि यथायोगं वेदितव्या इति। तस्मात् प्रज्ञप्तिमात्रमेवेदं प्रवाहावस्थानज्ञापनार्थं क्रियते—स्थितमिति। स च प्रवाहावस्थानलक्षणा स्थितिर्बहुविकल्पा। तस्या विशेषणार्थं रूपस्य स्थितिरिति षष्ठीं कुर्वन्ति, यथा रूपसंज्ञकैव स्थितिः प्रतीयेत, मान्याः प्रत्यायीति। तथा प्रज्ञप्तिमात्रमेवैतत् पूर्वापरविशेषज्ञापनार्थं क्रियते—जीर्णमिति। सा च पूर्वापरविशेषलक्षणा जरा बहुविकल्पा। तस्या विशेषणार्थं रूपस्य जरेति षष्ठीं कुर्वन्ति, यथा रूपसंज्ञकैव जरा प्रतीयेत, मान्या प्रत्यायीति। तथा प्रज्ञप्तिमात्रमेवैतत् प्रवाहनिवृत्तिज्ञापनार्थं क्रियते—विनष्टमिति। स च प्रवाहनिवृत्तिलक्षणो विनाशो बहुविकल्पः।

---

१. ०वियुक्त०—का०।

जायत इत्यभूत्वा भवति । असंस्कृतं च नित्यमस्तीति न जायते । यथा च धर्मतया न सर्वं जातिमदिष्यते, तथा न सर्वं जायत इत्येष्टव्यम् । यथा च तुल्ये जातिमत्त्वे तदन्ये प्रत्ययास्तदन्यस्योत्पादने न समर्था भवन्ति, एवमेवासंस्कृतस्योत्पादने सर्वेऽप्यसमर्थाः स्युः ।

सिद्धा एव तु द्रव्यभावेन जात्यादय इति **वैभाषिकाः** । न हि दूषकाः सन्तीत्यागमा अपास्यन्ते, न हि मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते, न हि मक्षिकाः पतन्तीति मोदका न भक्ष्यन्ते । तस्माद्दोषेषु प्रतिविघातव्यम्, सिद्धान्तश्चानुसर्तव्यः[1] ॥ ४६ ॥

उक्तानि लक्षणानि ॥

तस्य विशेषणार्थं रूपस्य विनाश इति षष्ठीं कुर्वन्ति, यथा रूपसंज्ञक एव विनाशः प्रतीयेत, मान्यः प्रत्ययीति । सर्वत्र च दृष्टान्तद्वयं वक्तव्यम् । तद्यथा चन्दनस्य गन्धादयः, शिलापुत्रकस्य शरीरमिति ।

यथा च धर्मतयेति । धर्मता धर्मप्रकृतिः, धर्मस्वभावः, धर्मशैलीत्यर्थः । धर्मता धर्मप्रकृतिरिति कुत एतत् ? चक्षुः समृद्धे शून्यं नित्येन ध्रुवेण शाश्वतेनाविपरिणामधर्मेणात्मनात्मीयेन च । तत् कस्य हेतोः ? प्रकृतिरस्यैवेति । यथा च *न सर्वं जातिमदिष्यते* आकाशादि, *तथा* धर्मतया न *सर्वं जायत इत्येष्टव्यम्* । न ह्यत्र किञ्चित् कारणमस्ति यत् संस्कृतमेव जातिमद् भवति, नासंस्कृतमित्यन्यत्र धर्मतायाः । एवमसत्यामपि जातौ संस्कृतमेवोत्पद्यते, नासंस्कृतमिति । यथा च *तुल्यजातिमतां* केषाञ्चिद् रूपभेदनादीनाम् । *तदन्ये प्रत्ययाः*, तेभ्यः रूपोत्पत्तिप्रत्ययेभ्योऽन्येवेदनाद्युत्पत्तिप्रत्ययास्तदन्ये, ते तदन्ये प्रत्ययास्तदन्यस्योत्पादने न *समर्था भवन्ति* । तेभ्यो वेदनादिभ्योऽन्यत् तदन्यत्, किं तत् ? रूपम्, तस्य तदन्यस्य ते वेदनादिप्रत्यया उत्पादने यथा न समर्था भवन्ति; एवम*संस्कृतस्याकाशादेरुत्पादने सर्वेऽपि* रूपवेदनादिप्रत्यया *न समर्थाः* स्युरिति । पूर्वं स्वभावनियमेनोक्तम्, इदानीं शक्तिनियमेनेति ।

न हि दूषकाः सन्ति इति । विस्तरः—*यथा न मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते* । उप्यन्त एवेत्यर्थः । द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः *यथा न मक्षिकाः पतन्तीति मोदका न भक्ष्यन्ते* । किं तर्हि ? भक्ष्यन्त एव । तथा न दूषकाः सन्तीत्यागमोऽभिधर्मशास्त्राण्यपास्यन्ते । *तस्माद्दोषेषु प्रतिविघातव्यम्*, दोषेषु परव्यवस्थापितेषु परिहार कर्तव्यः । *सिद्धान्तश्चानुसर्तव्यः* । न परित्याज्य इत्यभिप्रायः ॥ ४६ ॥

---

१. ०नुवर्तितव्यः—का० ।

नामकायादयः कतमे ?

नामकायादयः संज्ञावाक्याक्षरसमुक्तयः ।

आदिग्रहणेन पदव्यञ्जनकायग्रहणम् ।

तत्र संज्ञाकरणं नाम, तद्यथा—रूपम्, शब्द इत्येवमादिः ।

वाक्यं पदम्, यावताऽर्थपरिसमाप्तिः, तद्यथा—"अनित्या बत संस्काराः" इत्येवमादि, येन क्रियागुणकालसम्बन्धविशेषा गम्यन्ते ।

"नामकायादयः संज्ञावाक्याक्षरसमुक्तयः" इति । *संज्ञासमुक्तयो* नामकायाः, *वाक्यसमुक्तयः* पदकायाः, *अक्षरसमुक्तयो* व्यञ्जनकायाः ।

संज्ञाकरणमिति लोकभाषेयम् । संज्ञाकरणम्, नामधेयमिति पर्यायः । तथा हि लोके वक्तारो भवन्ति—'देवदत्तः' इति अस्य संज्ञाकरणमिति । संज्ञायाः करणं संज्ञाकरणम्, येन संज्ञा चैतसिको धर्मः क्रियते जन्यते । संज्ञैव वा करणं संज्ञाकरणम् । संज्ञाग्रहणं चान्यकरणनिवृत्यर्थम्, करणग्रहणं चैतसिकविशेषणार्थम् । यदि हि संज्ञा नामेत्युच्येत, चैतसिकोऽपि सम्भाव्येत । ततः पुनः संज्ञाकरणं नाम *रूपं शब्दो* रसो गन्धो वेत्येव*मादि* ।

*वाक्यं पद*मिति । पद्यते गम्यतेऽनेनेति । पदं तु सुप्तिङन्तं पदं गृह्यते । तेनाह—*यावतार्थपरिसमाप्तिस्तद्यथा "अनित्या बत संस्काराः"* इत्येवमादीति । आदिशब्देन "उत्पादव्ययधर्मिणः, उत्पद्य हि निरुध्यन्ते, तेषां व्युपशमः सुखम्" इत्येवमादि ।

अस्या गाथाया एवमर्थं व्याचक्षते—'अनित्या बत संस्काराः' इति प्रतिज्ञा, 'उत्पादव्ययधर्मिणः' इति हेतुः, यस्मादुत्पादव्ययधर्मवन्तस्तस्मादनित्या इति परिच्छिद्यन्ते । 'उत्पद्य हि निरुध्यन्ते' इति दृष्टान्तः । य उत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते च तेऽनित्याः । तद्यथा–घटादयः, यथा च संस्कारा इति । *अपरे* पुनर्व्याचक्षते–असिद्धहेतुसाधनार्थमेतदिति । कथमेतद्गम्यते ? उत्पादव्ययधर्मिणस्त इति, यस्मादेते उत्पद्य निरुध्यमाना दृष्टा इति । *अपरे* वर्णयन्ति—अनित्या बत संस्कारा उत्पादव्ययधर्मिण इति पर्यायद्वयमेतदुच्यते । कस्माद् ? इत्याह—यस्मादुत्पद्य निरुध्यन्त इति हेतुवचनम् । तेषां व्युपशमः सुखम् । ये ह्यनित्यास्ते दुःखा, अतस्तेषां व्युपशमः सुखमिति विनेयजनं नियोजयति ।

येन क्रियागुणकालसम्बन्धविशेषा गम्यन्ते । साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति वाक्यविदो वदन्ति । तद्यथा—पचति पठति गच्छतीति, कृष्णो गौरो रक्तः इति, पचति पक्ष्यत्यपाक्षीदिति क्रियागुणकालानां सम्बन्धविशेषा गम्यन्ते तत् पदम् । तथा हि सामान्ये वर्त्तमानानां पदानां यद्विशेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थं

व्यञ्जनम् = अक्षरम्, तद्यथा—अ, आ इत्येवमादि ।

ननु चाक्षराण्यपि लिप्यवयवानां नामानि ? न वै लिप्यवयवानां प्रत्यायनार्थमक्षराणि प्रणीतानि, अक्षराणामेव तु प्रत्यायनार्थं लिप्यवयवाः प्रणीताः । कथमश्रूयमाणानि लेख्येन प्रतीयेरन्निति नाक्षराण्येषां नामानि ।

एषां च संज्ञादीनां समुक्तयो नामादिकायाः । "उच समवाये" (मा० धा० ४.११४) पठन्ति, तस्य 'समुक्तिः' इत्येतद् रूपं भवति । योऽर्थः समवाय इति, सोऽर्थः समुक्तिरिति ।

तत्र नामकायस्तद्यथा—रूपशब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यानीत्येवमादि ।

पदकायस्तद्यथा—"सर्वे संस्कारा अनित्याः", "सर्वे धर्मा अनात्मानः", "शान्तं निर्वाणम्", इत्येवमादि ।

व्यञ्जनकायस्तद्यथा—क, ख, ग, घ, ङेत्येवमादि ।

ननु च [1]ते[1] वाक्स्वभावत्वाच्छब्दात्मका इति रूपस्वभावा भवन्ति, कस्माच्चित्तविप्रयुक्ता इत्युच्यन्ते ? नैते वाक्स्वभावाः । घोषो हि वाक्, न च घोष-

---

इत्याहुः । तदेव स्वलक्षणाभिद्योतकं नाम क्रियादिसम्बन्धविशेषाभिद्योतकं पदमित्युक्तं भवति ।

व्यञ्जनमक्षरमिति । वर्ण इत्यर्थः । न तु हल् एव; अचामपि व्यञ्जनकत्वेनेष्टत्वात् ।

ननु चाक्षराण्यपि लिप्यवयवानां नामानीति । लिपयो मनुष्यादिभिः पत्त्रादिषु ये लिखिताः, तेषामक्षराणि नामानि । रूपनामग्रहणे रूपप्रतीतिवद् व्यञ्जनग्रहणे लिपिप्रतीतिः । अतो व्यञ्जनमपि लिप्यवयवानां नाम भवतीति लक्षणसाङ्कर्यम् । ततश्च यदभिप्रेतम्—नाम्नो व्यतिरिक्तमन्यदेव व्यञ्जनमक्षरमिति, तन्नोपपद्यते । *न वै लिप्यवयवानामिति* । विस्तरः—विपरीतमेतदिति व्याचष्टे । यत्तु व्यञ्जनग्रहणे लिपिप्रतीतिरिति, तत् प्रत्याय्यप्रत्यायकभावेन संकेतितत्वात्, न तु तन्नामभावात् ।

समुक्तिरिति । *'उच समवाये'* (मा० धा० ४.११४) इत्येतस्य धातोः क्तिनि 'समुक्तिः' इत्येतद् रूपं भवति ।

योऽर्थः समवाय इति सोऽर्थ समुक्तिरिति । समवाय इत्यर्थः ।

ननु च *ते* इति । *सौत्रान्तिकवचनम्* । *नैते वाक्स्वभावा* इति । विस्तरेण वैभाषिकवचनम् । न च घोषमात्रेणेति, नानक्षरात्मकेन घोषेणार्थोऽवगम्यते,

---

१–१. चैते—का० ।

मात्रेणार्थाः प्रतीयन्ते । किं तर्हि ? वाङ् नाम्नि प्रवर्त्तते, नाम अर्थं द्योतयति ।

न[1] वै[1] घोषमात्रं वाक्, येन तु घोषेणार्थः प्रतीयते स घोषो वाक् ।

केन पुनर्घोषेणार्थः प्रतीयते ? योऽर्थेषु कृतावधिर्वक्तृभिः, तद्यथा—गौरित्येष शब्दो नवस्वर्थेषु कृतावधिः—

"वाग्दिग्भूरश्मिवज्रेषु पश्वक्षिस्वर्गवारिषु ।
नवस्वर्थेषु मेधावी गोशब्दमुपधारयेत्" ॥ (   ) इति ।

योऽपि हि मन्यते—नामार्थं द्योतयतीति ? तेनाप्येतदवश्यमभ्युपगन्तव्यं यदि प्रतीतपदार्थकं भवतीति । तच्चैतच्छब्दमात्राद्[2] प्रतीतपदार्थकात् सिध्यतीति किमर्थान्तरं नाम कल्पयित्वा !

इदं चापि न ज्ञायते—कथं वाङ् नाम्नि वर्त्तत इति, किं तावदुत्पादयति ? आहोस्वित् प्रकाशयति ? यद्युत्पादयति, घोषस्वभावत्वाद् वाचः सर्वं घोषमात्रं नामोत्पादयिष्यति । यादृशो वा घोषविशेष इष्यते नाम्न उत्पादकः, स एवार्थस्य द्योतको भविष्यति । अथ प्रकाशयति, घोषस्वभावत्वाद् वाचः सर्वं घोषमात्रं

किं तर्हि ? वाङ्नाम्नि प्रवर्त्तते, तन्नामात्मरूपतामिव वाच आपादयदर्थं*त्वं द्योतयति* । तां वाचमुपादाय पदार्थं द्योतयति, प्रत्याययतीत्यर्थः ।

सौत्रान्तिक आह—*न वै घोषमात्रं* वागिति । विस्तरः—न वयं घोषमाणं वागिति वर्णयामः, कश्चिदेव तु घोषो वर्णात्मकः । *सैव वाग्योऽर्थेषु कृतावधिः* । कृतमर्यादः । एतेन संकेतापेक्षः शब्दोऽर्थं प्रत्याययति, न यः कश्चिच्छब्द इति दर्शयति, कृतसङ्केतः शब्दोऽर्थं प्रत्याययतीति ।

तच्चैतच्छब्दमात्रात् प्रतीतपदार्थकात् सिध्यतीति । तच्चैतदर्थद्योतनं नामरहिताच्छब्दाज्जात्याद्यभिधेयपदार्थकात् सिध्यतीत्ययमस्यार्थ इति ।

यद्युत्पादयतीति । विस्तरः—वाचि सत्यां स चित्तविप्रयुक्त उत्पद्यत इतीष्यते, तेनाशंक्यते—यद्युत्पादयतीति । एवं चेत् *सर्वं घोषमात्रं* वृषभादिगर्जितमपि *नामोत्पादयिष्यति*, घोषस्वभावा वागिति कृत्वा । ब्रूयास्त्वम्—*विशिष्ट एव घोषो* यो वर्णात्मकः सम्भावितः, स एव नामोत्पादयतीति ? अत्रोच्यते—यादृशो वा घोषविशेष इष्यते नाम्नः उत्पादकः, *स एवार्थस्य द्योतको भविष्यति* । न तु स चित्तविप्रयुक्त इत्यभिप्रायः । *अथ प्रकाशयतीति* । विस्तरः—घोषेणोत्पद्यमानेन स चित्तविप्रयुक्त उत्पद्यते, स तं

१-१. नैव—का० । २. ०मात्रादेव—का० ।

नाम प्रकाशयिष्यति। यादृशो वा घोषविशेष इष्यते नाम्नः प्रकाशकः, स एवार्थस्य द्योतको भविष्यति। न खल्वपि शब्दानां सामग्र्यमस्ति क्षणैकमिलनम्। न चैकस्य भागश उत्पादो युक्त इति कथमुत्पादयन्ती वाङ् नामोत्पादयेत्!

कथं तावदतीतापेक्षः पश्चिमो विज्ञप्तिक्षण उत्पादयत्यविज्ञप्तिम्? एवं तर्हि पश्चिम [1]शब्दे एव[1] नाम्न उत्पादाद् योऽपि तमेवैकं शृणोति सोऽप्यर्थं प्रतिपद्येत।

अथाप्येवं कल्प्येत—वाग् व्यञ्जनं जनयति, व्यञ्जनं तु नामेति?

प्रकाशयत्यर्थद्योतनायेति यदीष्यते? अत्रोच्यते—*सर्वं घोषमात्रं नाम प्रकाशयिष्यतीति* पूर्ववद् वाच्यम्। *न खल्वपि शब्दानां सामग्र्यमस्तीति*। यदनेकाक्षरं नाम तदुत्पत्तिपरिकल्पोऽनेकशब्दापेक्षः। तेनैवं विचार्यते—इहोच्चरितप्रध्वंसिनः शब्दः, तस्मादेषां युगपदवस्थानं नास्ति। *एकस्य* च द्रव्यसतो *धर्मस्य भागशः* खण्डश *उत्पादो न युक्तः*, यथा घटपटादेः प्रज्ञप्तिसतः कल्प्यत इति *कथमुत्पादयन्ती वाङ् नामोत्पादयेत्*! यदा तदुत्पादयति तदा कथं सा तदुत्पादयतीति वाक्यार्थः। वर्त्तमाना हि वाङ् नामोत्पादयन्त्युत्पादयेत्, न च सर्वे वाक्छब्दक्षणा युगपद् वर्त्तमाना भवन्ति। यदा हि रूपमिति र शब्दो वर्त्तमानो भवति तदा ऊकारपकाराकारा अनागता भवन्ति, यदा ऊकारो वर्त्तमानो भवति तदा रशब्दोऽतीतः पकाराकारावनागतौ, एवं पकाराकारावपि क्रमशो यदा वर्त्तमानौ भवतस्तदा इतरे न वर्त्तमाना—इत्येवं सा वाङ् नाम नैवोत्पादयेत्। ब्रूयास्त्वम्—वर्त्तमानो रशब्दस्तस्य रूपनाम्नः पूर्वं भागमुत्पादयति, ऊशब्दोऽपि वर्त्तमानो द्वितीयं भागम्, एवं यावदकारशब्दस्तस्य चतुर्थभागमुत्पादयतीति? तदयुक्तम्; एकस्य धर्मस्य भागश उत्पादासम्भवादिति। उक्तमेतत्।

कथं तावदतीतापेक्षः पश्चिमो विज्ञप्तिक्षणः *उत्पादयत्यविज्ञप्ति*मिति। प्रातिमोक्षसंवरसमादाने कायवाग्विज्ञप्तयः प्रवर्त्तन्ते, तासां नास्ति सामग्र्यम्। अथ चातीतकायवाग्विज्ञप्तिक्षणापेक्षः पश्चिमो विज्ञप्तिक्षणः प्रातिमोक्षसंवरसंगृहीतामविज्ञप्तिमुत्पादयति, एवमतीतशब्दक्षणापेक्षः पश्चिमो वाक्छब्दक्षणो नामोत्पादयतीति। *एवं तर्हीति* विस्तरः। *पश्चिमशब्द एव नाम्न उत्पादात् योऽपि तमेवैकं शृणोति* योऽपि पश्चिममेवैकं शब्दं शृणोति रूपमिति। *सोऽप्यर्थं प्रतिपद्येत*। सोऽपि रूपनामार्थं गृह्णीयात्; तन्नोमोत्पत्तेः। न चैवं प्रतिपद्यते। तस्मादयुक्तमेतत्।

अथाप्येवं कल्प्येत इति विस्तरः। क्षणप्रतिभासा वर्णवाग्, व्यञ्जनमपि तत्प्रतिभासमिति पक्षान्तरमुपन्यस्यते। वाग् व्यञ्जनं जनयति, व्यञ्जनं तु

---

[1] १. पश्चिम एव शब्दे—का०।

अत्रापि स एव प्रसङ्गः; व्यञ्जनानां सामग्र्याभावात् ।

एष एव तु[1] प्रसङ्गो नाम्नः प्रकाशकत्वे वाचः । व्यञ्जनं चापि वाग्विशिष्ट-प्राज्ञा अप्यवहितचेतस्का लक्षणतः परिच्छेत्तुं नोत्सहन्त इति व्यञ्जनस्यापि वाङ् नैवोत्पादिका, न प्रकाशिका युज्यते ।

अथाप्यर्थसहजं नाम जात्यादिवदिष्येत[2] ? एवं सत्यतीतानागतस्यार्थस्य

नाम जनयतीति । *अत्रापि स एव प्रसङ्गो व्यञ्जनानां सामग्र्याभावात्* । कथम् ? न खलु व्यञ्जनानां सामग्र्यमस्ति । न चैकस्य धर्मस्य भागश उत्पादो युक्त इति कथमुत्पादयद् व्यञ्जनं नामोत्पादयेत्, कथं तावदतीतापेक्षः पश्चिमो विज्ञप्तिक्षणः उत्पादयत्यविज्ञप्तिम् ! एवं तर्हि पश्चिम एव व्यञ्जने नाम्न उत्पादाद् योऽपि तमेवैकं पश्चिमं व्यञ्जनोत्पादकं शब्दं शृणोति, यो वा तदेवैकं पश्चिमं व्यञ्जनं शृणोति, सोऽप्यर्थं प्रतिपद्येत ।

एष एव तु प्रसङ्गो नाम्नः प्रकाशकत्वे वाच इति । न खल्वपि शब्दानां सामग्र्यमस्ति । न चैकस्य धर्मस्य भागशः प्रकाशो युक्त इति कथं प्रकाशयन्ती वाङ् नाम प्रकाशयेत् । कथं तावदतीतापेक्षः पश्चिमो विज्ञप्तिक्षणः प्रकाशयत्यविज्ञप्तिम् । एवं तर्हि पश्चिम एव शब्दे नाम्नः प्रकाशाद् योऽपि तमेवैकं शब्दं शृणोति, सोऽप्यर्थं प्रतिपद्येत । अथाप्येवं कल्प्येत—वाग् व्यञ्जनं प्रकाशयति, व्यञ्जनं तु नामेति ? अत्रापि स एव प्रसङ्गः; व्यञ्जनानां सामग्र्याभावात् ।

यस्य तर्हि शब्दमात्रं नामानेकाक्षरं च नाम भवति, न च शब्दानां सामग्र्यमस्ति, तस्य कथं नामार्थं प्रत्याययति ? सर्वाक्षरस्मृत्यनन्तरत्वादर्थप्रतिपत्तेः । अत एव च नान्तरीयकन्यायेन प्रथमाक्षरश्रवणकाल एव शेषाक्षरानुस्मृतिबलेन कश्चिदर्थं प्रतिपद्यत एवेति । *व्यञ्जनस्यापि वाङ् नैवोत्पादिका न प्रकाशिका युज्यत इति* । पूर्वं शब्दस्योत्पाद्यं शब्दस्य व्यङ्ग्यं वा व्यञ्जनमभ्युपगम्य दोष उद्ग्राहितः, इदानीं शब्दव्यतिरिक्तानुपलब्धेरुत्पाद्यव्यङ्ग्यत्वमपि तस्य नास्तीति तदेवोन्मूलयति । न तु शब्दानां सामग्र्यभावादिति दोषो वक्तव्यः । न ह्यनेकशब्दापेक्षा व्यञ्जनप्रतिपत्तिः । अपि च—घोषस्वभावत्वाद् वाचः सर्वं घोषमात्रं व्यञ्जनमुत्पादयिष्यति, प्रकाशयिष्यति वा । यादृशो वा घोषविशेष इष्यते व्यञ्जनस्योत्पादकः प्रकाशको वा, स एव व्यञ्जनार्थं करिष्यतीति ।

अथाप्यर्थसहजं नाम जात्यादिवदिष्येतेति । विस्तरः—अथ सहजे नाम्नि कल्प्यमाने वाचोत्पाद्यं प्रकाश्यं वा नामेत्येवमादिघोषप्रसङ्गो न भविष्यतीति

---

१. च—का० । २. ०दिष्यते—का० ।

वर्त्तमानं नाम न स्याद् । अपत्यानां पितृभिर्यथेष्टं नामानि कल्प्यन्त इति कतमन्नाम तत् सहजं स्यात् । असंस्कृतानां च धर्माणां केन सहजं नाम न[1] स्यात् इत्यनिष्टिरेवेयम् ।

यदप्युक्तं **भगवता**—

"नामसन्निश्रिता गाथा गाथानां कविराश्रयः" (   ) इति ।

तत्रार्थेषु[2] कृतावधिः शब्दो नाम, नाम्नां[3] च रचनाविशेषो गाथेति नामसन्निश्रिता भवति । रचनाविशेषश्च द्रव्यान्तरं नोपपद्यते, पंक्तिवत्, चित्तानुपूर्व्यवच्च ।

अस्तु वा व्यञ्जनमात्रस्य द्रव्यान्तरभावपरिकल्पना । तत्समूहा एव नामकायादयो भविष्यन्तीत्यपार्थिका तत्प्रक्लृप्तिः[4] ।

मत्वा पक्षान्तरमिदं विकल्प्यते । यथा जात्यादीनि लक्षणान्यर्थसहजान्येवेष्यन्ते, नातीतानागतस्यार्थस्य वर्त्तमानानि भवन्ति । एवमेव यदि नामेष्येत । *अतीतानागतस्यार्थस्य वर्त्तमानं नाम न स्यात्* । ततश्चातीतानागतार्थव्यवहारो न शक्येत कर्त्तुम् । न ह्यतीतानागतं नामार्थं द्योतयितुमर्हति, यथातीतानागता वाङ्नाम नोत्पादयितुं व्यञ्जयितुं चार्हति । नामबहुत्वे च न सहजं नाम परिच्छिद्येत । *असंस्कृतानां* चानुत्पत्तिमत्त्वात् *सहजं नाम न स्यादित्यनिष्टिरेवेयम्* । न कर्त्तव्यैवेयमिष्टिरित्यभिप्रायः ।

नामसन्निश्रिता गाथा इति । गाथा = वाक्यम् । सा नामानि सन्निश्रिता; नामसूत्पन्नेषु भावात् । तस्मात् सन्ति नामानि वाक्यं चेति वचनावकाशोऽस्ति ? इत्याह—*तत्रार्थेषु कृतावधिशब्दो नामेति* । विस्तरः—अर्थकृतावधिशब्दस्वभावानां *नाम्नां रचनाविशेषो गाथा* । विन्यासविशेष इत्यर्थः । *पंक्तिव*दिति यथा पंक्तिः पिपीलिकादीनां रचनाविशेषः, न ततो द्रव्यान्तरमुपपद्यते, तद्वत् । एककालवर्त्तिनां पक्षिपिपीलिकादीनां रचनाविशेषः पंक्तिरित्युच्यते, क्रमवर्त्तिनां तु शब्दानां न रचनाविशेषः, तेन वैषम्यमिति वचनावकाशमभिसमीक्ष्य द्वितीयो दृष्टान्त उपन्यस्यते—*चित्तानुपूर्व्यव*च्चेति । यथानुक्रमवर्त्तिभ्यश्चित्तेभ्यो नान्यदानुपूर्व्यमस्ति, तद्वत् ।

अपार्थिका तत् प्रक्लृप्तिरिति । निष्प्रयोजना नामपदयोरर्थान्तरपरिकल्पनेत्यर्थः ।

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।   २. अत्रा०—का० ।

३. नाम्ना—का० ।   ४. तत्प्रज्ञप्तिः—का० ।

सन्त्येव तु विप्रयुक्तसंस्कारभावना नामकायादयो द्रव्यत इति **वैभाषिकाः।** न हि सर्वे[1] धर्मास्तर्कगम्या[1] भवन्तीति ।

अथ किंप्रतिसंयुक्ता एते नामकायादयः सत्त्वाख्यासत्त्वाख्या[2] विपाकजा औपचयिका नैःष्यन्दिकाः कुशला अकुशला अव्याकृता इति वक्तव्यम् ? आह—

कामरूपाप्तसत्त्वाख्या निःष्यन्दाव्याकृताः

कामाप्ताः, रूपाप्ताश्चेति । आरूप्याप्ता अपि सन्ति, ते त्वनभिलाप्या इत्यपरे । **सत्त्वाख्या** एते । यश्च द्योतयति स तैः समन्वागतः, न यो द्योत्यते । नैःष्यन्दिका अनिवृताव्याकृताश्च ।

यथा चैते नामकायादयः सत्त्वाख्या नैःष्यन्दिका अनिवृताव्याकृताश्च,

---

न हि सर्वे धर्मास्तर्कगम्या इति । केचिदेव तर्कगम्याः, न सर्वे । ये हि तथागतज्ञानगोचरपतिता एव, न ते तर्कगम्या इत्यभिप्रायः ।

चित्तविप्रयुक्तप्रभेदविवक्षयेदमुपन्यस्यते—*अथ किंप्रतिसंयुक्ता* इति । विस्तरः—कस्मिन् धातौ प्रतिसंयुक्ताः किंप्रतिसंयुक्ताः । *सत्त्वाख्यासत्त्वाख्येति किमिति* ।

"*कामरूपाप्तसत्त्वाख्या निष्पन्दाव्याकृताः*" इति । कामरूपाप्ता एव, सत्त्वाख्या एव, निष्यन्दा एव, अव्याकृता एव चेत्यवधारणम् ।

ते *त्वनभिलाप्या* इति । ते त्वारूप्याप्ता नामकायादयोऽकथ्याः; वाचस्तत्राभावात् । कथं ते सन्तीति गम्यन्ते ? यदा ते नाभिलप्यन्ते । तस्मात् कामरूपाप्ता एव, नारूप्याप्ता इति *वैभाषिकाः* । सत्त्वाख्या एव च; सत्त्वप्रयत्नाभिनिर्वृत्तवर्णादिस्वभावत्वात् । *यश्च द्योतयति, स तैः समन्वागत* इति । कुतः पुनरियमाशङ्का—अन्योन्यस्य तैः समन्वागमः स्यादिति ? अस्येदं नामेति व्यपदेशात् । यथा चक्षुरिन्द्रियेण द्रष्टैव समन्वागतो न दृश्यः सत्त्वः, तथा द्योतयितैव तैः समन्वागतो न *द्योत्यः* । *नैष्यन्दिकाः* । सभागहेतुजनितत्वात् । न विपाकजाः, इच्छातः प्रवृत्तेः । नौपचयिकाः, अरूपिणां चयाभावादिति । *अनिवृताव्याकृताश्च* । न कुशला नाकुशलाः । कस्मात् ? समुच्छिन्नकुशलमूलकामवीतरागाणामपि तत्समन्वागमप्रसङ्गात् । इतरथा हि यदा समुच्छिन्नकुशलमूलः कुशलान् धर्मान् द्योतयति, तदास्य कुशलधर्मसमन्वागमः स्यात् । एवं कामवीतरागस्याप्यकुशलधर्मद्योतने योज्यम् । तस्मादनिवृत्ताव्याकृता एव; अनिवृत्ताव्याकृतानां कुशलाकुशलैरविरोधात् ॥ ४७ ॥

१–१. सर्वधर्माः०—का० । २. सत्त्वाख्या असत्त्वाख्या—का० ।

तथा ॥ ४७ ॥

सभागता सा तु पुनर्विपाकापि[1]

न केवलं नैःष्यन्दिकी कामरूपारूप्यावचरी,

आप्तयो द्विधा ।

प्राप्तयो नैःष्यन्दिक्यः, विपाकजाश्च ।

लक्षणानि च

द्विधेति वर्त्तते, प्राप्तिवत् ।

निःष्यन्दाः समापत्त्यसमन्वयाः ॥ ४८ ॥

द्वे अचित्तसमापत्ती असमन्वागमश्च नैःष्यन्दिका एव । शेषमेषां वक्तव्यमुक्तम् ।

"तथा सभागता" इति । तथाशब्देन सत्त्वाख्यनैष्यन्दिकाव्याकृतत्वमेव सभागताया अतिदिश्यते; त्रिधात्वाप्ताया अपवादरूपेण वक्ष्यमाणत्वात् । *सा तु* इति । तुशब्दो विशेषणार्थः । नामकायादिभ्यो हि सभागता विशिष्यते । कथम् ? इत्याह—*"विपाकापि"* इति । विपाकजापीत्यर्थः । न केवलमियं नैष्यन्दिकी, किं तर्हि ? विपाकजापीति । न त्वौपचयिकी; तथैव चयाभावात् ।

"आप्तयो द्विधा" इति । द्विधाशब्देन नैष्यन्दिकविपाकजत्वप्रभेदावेव प्राप्तीनामुच्येते, प्रभेदान्तरत्वोक्तत्वात् । लक्षणानामपि जात्यादीनां तावेव प्रभेदावेवमेव वक्तव्यौ । *असमन्वागमः* अप्राप्तिः, सानिवृताव्याकृतापि न विपाकजा । न हि विपाकस्याप्यसमन्वागमो विपाको भवितुमर्हति । तथा ह्यकुशलस्य कुशलसास्रवस्य च विपाक इष्यते । न चानयोरप्राप्तिर्विपाको भवितुमर्हति । यो हि बुद्धिपूर्वकश्चेतनात्मकस्तत्सम्प्रयुक्तसमुत्थो वा धर्मः स विपाकहेतुः । न चासमन्वागम एवं बुद्धिपूर्वककर्मकृत इत्यतो न विपाकजः । *शेषमेषां वक्तव्यमुक्तमिति* । एषां प्राप्तिलक्षणसमापत्त्यसमन्वागमानां वक्तव्यं व्याख्यातव्यमुक्तं व्याख्यातमित्यर्थः । किं पुनः तच्छेषमिति ? धात्वाप्तता, सत्त्वासत्त्वाख्यता, कुशलाकुशलाव्याकृतता च । कथं पुनस्तदुक्तम् ? प्राप्तेस्तावद्धात्वाप्ततोक्ता, 'स्वधातुका तदाप्तानाम्'' (अभि० को० २.३७) इति वचनात् । सत्त्वाख्यतोक्ता, समन्वागमवचनात् । न ह्यसत्त्वसंख्यातेन संस्कृतेन सन्ति समन्वागमाः; "प्राप्त्यप्राप्ती स्वसन्तानपतितानाम्'' (अभि० को० २.३६) इति वचनात् । कथं कुशलाकुशलाव्याकृतततोक्ता ? "शुभादीनां शुभादिका'' (अभि० को० २.३७) इति वचनात् । लक्षणानामपि त्रैधातुकप्रतिसंयुक्ततोक्ता, "सर्वं संस्कृतलक्षणैः''

---

१. ०विपाकोऽपि—का० ।

शेषयोश्चासंज्ञिकजीवितयोः, अतो न पुनर्ब्रूमः ।

कथं प्राप्त्यादीनां सत्त्वाख्यतोक्ता ? समन्वागमवचनात् ।

कथं लक्षणानां सत्त्वासत्त्वाख्यतोक्ता ? सर्वसंस्कृतसहभूत्वात् ॥ ४८ ॥

उक्ता विप्रयुक्ताः ॥

यत्तूक्तम्—"जन्यस्य जनिका जातिर्न हेतुप्रत्ययैर्विना" (अभि० को० २.४६) इति, क इमे हेतवः ? के च प्रत्ययाः ?

(अभि० को० २.२३) इति वचनात् । सत्त्वासत्त्वाख्यताप्यत एवोक्ता; सर्वं संस्कृतसहभूतत्वात् । अत एव च कुशलाकुशलाव्याकृतताप्युक्ता;

"चैत्ता द्वौ संवरौ तेषां चेतसो लक्षणानि च ।

चित्तानुवर्त्तिनः कालफलादिशुभतादिभिः" ॥ (अभि० को० २.५१) इति वचनात् । असंज्ञिसमापत्ते रूपधात्वाप्ततोक्ता, "ध्यानेऽन्त्ये" (अभि०को० २.४२) इति वचनात् । कुशलतापि "शुभा" (अभि० को० २.४२) इति वचनात् । सत्त्वाख्यताप्यत एव, "उपपद्यवेद्यैव" (अभि० को० २.४२) इति वचनात् । निरोधसमापत्तेरप्यारूप्यधात्वप्ततोक्ता, "भवाग्रजा" (अभि० को० २.४३) इति वचनात् । कुशलतापि "शुभा" (अभि० को० २.४२) इति वचनात्, सत्त्वाख्यताप्यत एव, कुशलसंस्कृतत्वात् । असमन्वागमस्य त्रिधात्वाप्ततोक्ता, "कामाद्यप्तामलानां" च (अभि० को० २.४०) इति वचनात् । सत्त्वाख्यता, समन्वागमवचनात् । अव्याकृतताप्युक्ता, "अक्लिष्टाव्याकृता प्राप्तिः" (अभि० को० २.३९) इति वचनात् । *शेषयोश्चासंज्ञिकजीवितयोः* । किम् ? वक्तव्यमुक्त-मिति वर्त्तते । आसंज्ञिकस्य रूपाप्तसत्त्वाख्यविपाकाव्याकृततोक्ता, "विपाकस्ते बृहत्फलाः" (अभि० को० २.४१) इति वचनात् । जीवितस्य त्रिधात्वाप्त-तोक्ताः, "आयुर्जीवितम्" (अभि० को० २.४५) इति वचनात् । आयुषश्च त्रैधातुकत्वात् । सत्त्वाख्यताप्युक्ता, "विपाको जीवितम्" (अभि० को० २.१०) इति सूत्रात् । विपाको हि सत्त्वाख्य एव, "विपाकोऽव्याकृतो धर्मः सत्त्वाख्यो व्याकृतोद्भवः" (अभि० को० २.५८) इति वचनात् । अत एवास्या-निवृत्ताव्याकृतताप्युक्तेति । *आचार्येण* तु यद्दर्शनं वक्तव्यमुक्तं तद्विवृत्तम् । *कथं प्राप्त्यादीनां सत्त्वाख्यतोक्ता समन्वागमवचनादि*त्यादि ॥ ४८ ॥

क इमे हेतवः के च प्रत्यया इति । हेतुनां च कः प्रतिविशेषः ? न कश्चि-दित्याह । तथा ह्युक्तं भगवता—"द्वौ हेतू द्वौ प्रत्ययौ सम्यग्दृष्टेरुत्पादाय । कतमौ द्वौ ? परतश्च घोषोऽध्यात्मं च योनिशोमस्कारः" इति । हेतुः प्रत्ययो निदानं कारणं निमित्तं लिङ्गमुपनिषदिति पर्यायाः । उपनिषच्छब्दस्तु कदाचिद्

कारणं सहभूश्चैव सभागः सम्प्रयुक्तकः ।
सर्वत्रगो विपाकाख्यः षड्विधो हेतुरिष्यते ॥ ४९ ॥

उपांशौ, कदाचित् प्रामुख्य इति । तद् यथापि सूर्योपनिषदो देवा इति, उपांशु-प्रयोग उपनिषत्प्रयोग इति । यदि प्रतिविशेषो नास्ति किमर्थं हेतूनां प्रत्ययानां च पृथङ्निर्देशः ? अन्येनार्थविशेषेण हेतुनिर्देशोऽन्येन प्रत्ययनिर्देशः । हेतुनिर्देशे ह्यविघ्नभावसहभूत्वसदृशत्वादिरर्थविशेष उक्तः । प्रत्ययनिर्देशे तु हेतुसमन्तर-त्वादिभिरपरोऽर्थविशेष उक्त इति । अथ कतमस्मिन् सूत्रे षड् हेतवः उक्ताः ? सर्वो ह्यभिधर्मः सूत्रार्थः सूत्रनिकषः सूत्रव्याख्यानमिति । अन्तर्हितं तत् सूत्रमिति *वैभाषिकाः* । तथा हि—एकोत्तरिकागम आ शताद्धर्मनिर्देश आसीत्, इदानीं त्वा दशकाद् दृश्यन्त इति कथयन्ति ।

अपि तु सन्ति प्रतिनियतहेतुवाचकानि सूत्राणि तान्युदाहरिष्यामः ।

'चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम्" इति कारणहेतुः । जनना-विघ्नभावेन ह्येष व्यवस्थाप्यते ।

"इमानि त्रीणि मार्गाङ्गानि सम्यग्दृष्टिमनुपरिवर्त्तन्ते । तैः सह जाता वेदना संज्ञा चेतना च" इति सहभूहेतुः । अन्योन्यानुपरिवर्त्तनैककृत्यार्थेन ह्येष व्यवस्थाप्यते ।

"समन्वागमोऽयं पुद्गल कुशलैरपि धर्मैरकुशलैरपि यावदस्ति चास्याणुसह-गतं कुशलमूलमसमुच्छिन्नं यतोऽस्य कुशलमूलादन्यद् कुशलमूलमुत्पत्स्यते । एवमयं पुद्गल आयत्यां विशुद्धिधर्मा भविष्यति" इति सभागहेतुः । एष ह्यतीत-प्रत्युत्पन्नानां धर्माणां स्वफलनिवर्तनार्थेन व्यवस्थाप्यते ।

"इयमुच्यते दर्शनमूलिका श्रद्धा वेत्यज्ञानसम्प्रयुक्ता । यद्विजानाति तत् प्रजानाति" इति सम्प्रयुक्तकहेतुः । एकालम्बनकृत्यार्थेन ह्येष व्यवस्थाप्यते ।

"मिथ्यादृष्टेः पुरुषपुद्गलस्य यच्च कायकर्म तद्दृष्टेर्यच्च वाक्कर्म या चेतना यः प्रणिधिर्ये च संस्कारास्तदन्वयाः, सर्वेऽप्येते धर्मा अनिष्टत्वाय संवर्तन्तेऽ-कान्तत्वायाप्रियत्वायामनआपत्वाय । तत् कस्य हेतोः ? दृष्टिर्ह्यस्य पापिका यदुत मिथ्यादृष्टिः" इति सर्वत्रगहेतुः । एष हि सभागविसभागक्लिष्टधर्म-प्रबन्धजनकार्थेन व्यवस्थाप्यते ।

"इह कृतस्य कर्मणः कुशलस्य सास्रवस्य भावनामयस्य तत्रोत्पन्ना विपाकं प्रतिसंवेदयन्ते । सञ्चेतनीयस्य कर्मणः कृतस्योपचितस्य विपाकः" इति विपाक-हेतुः । एष हि विसदृशफलाक्षेपत्वेन व्यवस्थाप्यते ।

इत्यत एते षड् हेतवः सूत्रत एव प्रसिद्धा इति "*षड्विधो हेतुरिष्यते*" *वैभाषिकै*रित्यभिप्रायः ॥ ४९ ॥

षडिमे हेतवः—**कारणहेतुः, सहभूहेतुः, सभागहेतुः, सम्प्रयुक्तक-हेतुः, सर्वत्रगहेतुः, विपाकहेतुरिति** । तत्र—

स्वतोऽन्ये कारणं हेतुः

संस्कृतस्य हि धर्मस्य स्वभाववर्ज्याः सर्वधर्माः कारणहेतुः; उत्पादं[1] प्रति[1] अविघ्नभावावस्थानात् ।

ननु च येऽस्याजानत उदपत्स्यन्तास्रवा जानतोऽस्य ते नोत्पद्यन्त इति ज्ञानमेषां विघ्नमुत्पत्तौ करोति, सूर्यप्रभा[2] चज्योतिषां[3] दर्शनस्येति कथं स्वभाववर्ज्याः सर्वधर्माः संस्कृतस्य कारणहेतुर्भवन्ति ?

उत्पद्यमानस्याविघ्नभावेनावस्थानादिति[3] ज्ञातव्यम् ।

"*स्वतोऽन्ये*" इति । आत्मनोऽन्य इत्यर्थः । स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् स्वात्मा न हेतुः । *सर्वधर्माः* संस्कृतासंस्कृता *कारणहेतुरि*ति । कारणमेव हेतुः कारणहेतुः । यो हेतुर्विशेषसंज्ञया नोच्यते, सामान्यं हेतुभावं परिगृह्योच्यते, स कारणहेतुः । अन्येषु हि विशेषसंज्ञानिरुक्तेषु हेतुषु यो न विशेषितः कारणं च । तस्य तदेव विशेषणं भवति । यथा रूपायतनमुक्तमिति । *उत्पादं प्रत्यविघ्नभावावस्थानादि*ति । यस्मादुत्पादं प्रत्युत्पत्तिमतां स्वतोऽन्ये धर्मा अविघ्नभावेनावतिष्ठन्ते, तस्मात् कारणहेतुरित्युच्यते ।

ननु च येऽस्याजानत इति विस्तरः । ज्ञानञ्चेन्नोदपत्स्यत । *उदपत्स्यन्तास्रवास्त* इति । विस्तरो लृङोऽर्थः । तेनाह—अस्याजानत अनुत्पन्नदर्शनभावनामार्गपुद्गलस्य ये दर्शनभावनामार्गवध्या रागादयः सास्रवा उदपत्स्यन्त । *जानत* उत्पन्नदर्शनभावनामार्गस्यास्य पुद्गलस्य तद्वध्यास्ते रागादयो *नोत्पद्यन्ते* । ततः किम् ? इत्याह—*ज्ञानमेषां विघ्नमुत्पत्तौ करोति* दर्शनभावनामार्गसंगृहीतम् । *सूर्यप्रभा च ज्योतिषां दर्शनस्य* । विघ्नमुत्पत्तौ करोतीत्यधिकृतम् । एवं सति *कथं स्वभाववर्ज्याः सर्वधर्माः संस्कृतस्य कारणहेतुर्भवन्ति* । यस्मादास्रवोत्पत्तौ न ज्ञानं कारणहेतुः । ज्योतिर्दर्शनोत्पत्तौ च सूर्यप्रभा । एवं हि वक्तव्यं स्यात्—आस्रवोत्पत्तौ स्वभावज्ञानवर्ज्याः सर्वधर्माः कारणहेतुः, ज्योतिर्दर्शनोत्पत्तौ च स्वभावसूर्यप्रभावर्ज्याः सर्वधर्माः कारणहेतुरिति । *उत्पद्यमानस्याविघ्नभावावस्थानादि*ति । समग्रेषु हेतुप्रत्ययेष्वनन्तरभावी धर्म उत्पद्यमान उच्यते । तस्योत्पद्य-

---

१–१. उत्पादं प्रत्य०—का० ।

२–२. सूर्यप्रभावज्ज्योतिषां—का० ।

भवेत् तावदुत्पत्तौ विघ्नकारणे समर्थानामविघ्नकारणाद्धेतुत्वम् । तद्यथा अनुपद्रोतारं भोजकमधिकृत्य ग्रामीणा भवन्ति वक्तारः—'स्वामिना स्मः सुखिताः' इति ।

यस्य पुनर्नास्त्येव शक्तिर्विघ्नयितुम्, तस्य कथं हेतुभावः, तद्यथा निर्वाणस्यानुत्पत्तिधर्माणां[1] च सर्वोत्पत्तौ, नारकादीनां चारूप्यस्कन्धोत्पत्तौ ? असन्तोऽपि ह्येते तथैव विघ्नं कर्त्तुमसमर्थाः स्युः । असमर्थेऽपि हि भोजके तथा वक्तारो भवन्तीति स एवात्र दृष्टान्तः सामान्येनैव निर्देशः ।

मानस्योत्पादं प्रति सर्वधर्मा एवाविघ्नभावेनावतिष्ठन्ते, न सर्वस्येत्यवगन्तव्यम् । ज्ञाने पुनः सति त आस्रवा नोत्पद्यमाना भवन्ति, प्राप्त्याद्यभावेन प्रत्ययसामग्र्यभावात् । ज्योतिर्दर्शनमपि प्रत्ययवैकल्यादेव नोत्पद्यमानमिति योज्यम् । अतस्तदवस्थमिदं स्वभावर्ज्याः सर्वधर्माः संस्कृतस्य कारणहेतुर्भवन्तीति ।

*तद्यथाऽनुपद्रोतारं भोजकमि*ति विस्तरः । अनुपद्रवकरं ग्रामपतिमभिसन्धाय मनुष्या ब्रूयुः—*स्वामिना स्मः सुखिता* इति । कस्मात् त एवं वक्तारो भवन्ति ? यस्मादसावुपद्रवकरणे समर्थ उपद्रवं न करोति ।

तद्यथा निर्वाणस्यानुत्पत्तिधर्माणां च । किम् ? *कथं हेतुभावः सर्वोत्पत्तौ* । *नारकादीनाञ्च* नारकतिर्यग्योन्यादिकाना*मारूप्यस्कन्धोत्पत्तौ* कथं हेतुभावः । नारकादिग्रहणं मनुष्यादीनां कदाचिद् भवेदुपदेशादिनेत्यभिप्रायः । *असन्तोऽपि* ह्येवेति । असन्तोऽपि ह्येते निर्वाणदयस्तथैव, *यथा सन्तो* विद्यमाना *विघ्नं कर्तुमसमर्थाः* स्युः । अतोऽसतां सतां चैषां निर्वाणादीनां विघ्नकरणे निर्विशिष्टत्वम् । असत्तुल्यास्त इत्यर्थः । *असमर्थेऽपीति* । उपद्रवं *कर्तुमसमर्थे*ऽपि *भोजके* ग्रामीणास्*तथा वक्तारो भवन्ति*—'स्वामिना स्मः सुखिताः' इति । *स एवात्र दृष्टान्तो यः प्राक्तनः* । अतोऽनेनैव दृष्टान्तेन विघ्नयितुमसमर्थानामपि निर्वाणादीनामविघ्नभावावस्थानात् कारणहेतुभावः सिद्धः । कस्मात् पुनरसत्तुल्यानां निर्वाणदीनां कारणहेतुत्वमिष्यते, न पुनरसतां शशविषाणादीनाम् ? असदृदृष्टान्ताभावात् । न ह्यसन्तं भोजकमधिकृत्य ग्रामीणा भवन्ति वक्तारः—स्वामिना स्मः सुखिता इति, न वा शशविषाणेन स्मः सुखिता इति । अचोद्यमेतत् । *सामान्येनैव निर्देश* इति । यश्च प्रधानः कारणहेतु, यश्चाप्रधानः सर्वमधिकृत्योक्तम्—"स्वतोऽन्ये कारणं हेतुः" इति ।

---

१. ०धर्मकाणां—का० ।

२. सत्त्वस्कन्धो०—का० ।

यस्तु प्रधानः कारणहेतुः, स उत्पादनेऽपि समर्थः, यथा चक्षूरूपे चक्षुर्विज्ञानस्य, आहारः शरीरस्य, बीजादयोऽङ्कुरादीनामिति ।

यस्त्वेवं चोदयति—अनावरणभावेन चेत् सर्वे धर्महेतवो भवन्ति, कस्मान्न सर्वस्योत्पादो युगपद्भवति, प्राणातिपातेन च घातकवत् सर्वे तद्भाजो भवन्तीति ?

तस्येदमचोद्यम्; यस्मादनावरणभावेन सर्वधर्माः हेतुः प्रतिज्ञायन्ते, न कारकभावेनेति ।

सर्वस्यैव कारणहेतोः सर्वोत्पत्तौ सामर्थ्यमित्यपरे । तद्यथा—निर्वाणस्यापि चक्षुर्विज्ञानम् ।

कथं कृत्वा ? तेन ह्यालम्बनात् मनोविज्ञानमुत्पद्यते कुशलाकुशलम्; यतः क्रमेण पश्चाच्चक्षुर्विज्ञानमिति कारणपरम्परया तस्यापि प्रत्ययीभावादस्ति सामर्थ्यम् । एवमन्यस्यापि प्रतिपत्तव्यम् । एषा हि दिक् ।

उक्तः कारणहेतुः ॥

यो हि प्रधानो जनकः स *कारणहेतुः* । स सुतरामविघ्नभावेनावतिष्ठते, न केवलमितरः । आहारः शरीरस्योत्पादनेऽपि समर्थ इत्यधिकृतम्; "आहारसमुदयात् कायसमुदयः" इति वचनात् । रसादिपरिणामयोगात् । *बीजादयोऽङ्कुरादीनामिति* । बीजाङ्कुरनालगण्डप्रसवादीनामुत्पादने समर्था इत्येवम् ।

यस्त्वेवं चोदयतीति । विस्तरः—कारणे सति कार्येण भवितव्यमिति मत्वा चोदयति—*कस्मान्न सर्वस्योत्पादो युगपद् भवति* । *यथा च प्राणातिपातकारकः* प्राणातिपातभाग् भवति, तथा *सर्वेऽपि कस्मान्न तद्भाजो भवन्तीति* । *न कारकभावेनेति* । न मुख्यवृत्त्यास्य कारणत्वमिति दर्शयति । तेन सर्वस्य तावद् युगपदुत्पादो न प्राप्नोति; प्रत्ययसामग्र्यभावेनानुत्पद्यमानत्वात् । प्राणातिपातयोगश्च भवति; अकारकत्वात् । यस्तु कारकः स प्राणातिपातभागेव भवति ।

मनोविज्ञानमुत्पद्यते कुशलाकुशलमिति । कुशलं मनोविज्ञानमिति निर्वाणालम्बनत्वात् । निर्वाणालम्बनात् कुशलादकुशलाद्वा मनोविज्ञानमुत्पद्यते । *ततश्चक्षुर्विज्ञानमिति* । एवं *परम्परया तस्यापि* निर्वाणस्य *प्रत्ययीभावादस्ति सामर्थ्यम्* । क ? चक्षुर्विज्ञान इत्यधिकृतम् । *एवमन्यस्यापि प्रतिपत्तव्यमिति* । नारकादीनामप्यारूप्यस्कन्धोत्पत्तौ सामर्थ्यम् । कथम् ? अमी बत नारकप्रेतादयः परमदुःखिता इति नारकाद्यालम्बनं मनोविज्ञानं कुशलमुत्पद्यते, यतः क्रमेण शीले व्यवस्थितस्य भावनायां प्रयोगादारूप्यसमापत्तिः, उपपत्तिश्चोपपद्यत इति ।

सहभूर्ये मिथःफलाः ।

मिथः पारम्पर्येण ये धर्माः परस्परफलास्ते परस्परः **सहभूहेतुर्यथाकथम् ।**

भूतवच्चित्तचित्तानुर्वातलक्षणलक्ष्यवत् ॥ ५० ॥

चत्वारि महाभूतान्यन्योन्यं सहभूहेतुः । चित्तं चित्तानुवर्त्तिनां धर्माणाम्, तेऽपि तस्य । संस्कृतलक्षणानि लक्ष्यस्य, सोऽपि तेषाम् ।

एवं च कृत्वा सर्वमेव संस्कृतं सहभूहेतुर्यथायोगम् । विनापि चान्योन्यफलत्वेन धर्मोऽनुलक्षणानां सहभूहेतुः, न तानि तस्येत्युपसंख्यातव्यम् ॥ ५० ॥

के पुनरेते चित्तानुवर्त्तिनो धर्माः ?

चैत्ता द्वौ संवरौ तेषां चेतसो लक्षणानि च ।

चित्तानुवर्त्तिनः

सर्वे चित्तसम्प्रयुक्ताः, ध्यानसंवरः, अनास्रवसंवरः, तेषां च ये जात्यादयः, चित्तस्य च । एते धर्माश्चित्तानुवर्त्तिन उच्यन्ते ।

कथमेते चित्तमनुपरिवर्त्तन्ते ? समासतः

"*सहभूर्ये मिथफलाः*" इति । हेतुरिति वर्त्तते । सहभूहेतुस्ते धर्मा भवन्ति ये धर्माः मिथःफलाः, ये परस्परफला इत्यर्थः । सहभूहेतुः सहभुव इति नोक्तम् । कस्मात् ? सन्ति हि धर्माः केचित् सहभुवो न तु सहभूहेतुः, तद्यथा—नीलाद्युपादायरूपं भूतैः सहभूर्भवति, न चान्योन्यं सहभूहेतुः । अतो मिथःफला इत्यर्थपरिग्रहः । इदञ्च सावशेषं लक्षणम्, अतो वक्ष्यति—*विनापि चान्योन्यफलत्वेन धर्मोऽनुलक्षणानां सहभूहेतुः, न तानि तस्येत्युपसंख्यातव्यमिति* । उपसंख्यानकरणञ्च महाशास्त्रताप्रदर्शनार्थम् । सोपसंख्यानं हि व्याकरणादि महाशास्त्रं दृश्यते ।

"*भूतवत्*" इति । तद् यथार्थे वतिप्रत्ययः । *एवञ्च कृत्वा सर्वमेव संस्कृतं सहभूहेतुर्यथायोगमिति* । यस्मात् संस्कृतलक्षणानि लक्ष्यस्य सहभूहेतुः, सोऽपि तेषाम्, अतः यथायोगं यथासम्भवं सर्वं संस्कृतं सहभूहेतुः; संस्कृतस्य लक्षणवत्त्वात्, लक्ष्यलक्षयोश्च सहभूहेतुत्वात् । न तु सर्वं सर्वस्य; अपरलक्षणैरसहभूहेतुत्वादिति यथायोगग्रहणम् ॥ ५० ॥

तेषाञ्च ये जात्यादयश्चित्तस्य चेति । तेषाञ्च चित्तसम्प्रयुक्तानां चेतनादीनां ध्यानसंवरस्यानास्रवसंवरस्य ये जात्यादयश्चत्वारो धर्माश्चित्तानुपरिवर्तिन उच्यन्ते ।

कालफलादिशुभतादिभिः ॥ ५१ ॥

कालस्तावच्चित्तेनैकोत्पादस्थितिनिरोधतया एकाध्वपतितत्वेन चतुर्थेन[1] ।

फलादिभिरेकफलविपाकनिःष्यन्दतया । पूर्वकस्त्वेकशब्दः सहार्थे वेदितव्यः ।

शुभतादिभिः कुशलाकुशलाव्याकृतचित्ते कुशलाकुशलाव्याकृततया ।

एवं दशभिः कारणैश्चित्तानुपरिवर्त्तिन उच्यन्ते ।

"*कालफलादिशुभतादिभिः*" इति । कालेन च फलादिभिश्च शुभतादिभिश्चेति कालफलादिशुभतादिभिः ।

*कालस्तावदि*ति । विस्तरः—चित्तेन सहैते एकोत्पादा एकस्थितय एकनिरोधाश्च, तद्भावः, तया *एकोत्पादस्थितिनिरोधतये*ति । एकमध्वानं पतिताः एकाध्वपतिताः, तद्भावः, तेन *एकाध्वपतितत्वेन चतुर्थेने*ति । कालतश्चित्तमनुपरिवर्त्तन्ते ।

एकफलतयैकविपाकतयैकनिष्यन्दतया च चित्तमनुपरिवर्त्तन्ते । फलमिह पुरुषकारफलं विसंयोगफलं च, विपाकफलनिष्पन्दयोः पृथग् गृहीतत्वात् । अधिपतिफलं तु सर्वसाधारणत्वान्न गण्यते । अयं चैकशब्दः संख्याने साधारणे वा एकफलतयेत्यादि । *पूर्वकस्त्वेकशब्दः सहार्थे* । चित्तेन सहोत्पादस्थितिनिरोधतयेत्यर्थः । न ह्यत्र संख्यानार्थं सम्भवति । न हि यश्चित्तस्योत्पादः स एव चित्तानुपरिवर्त्तिनाम्, यो वा तेषां स चित्तस्येति ।

*एवं दशभि कारणैरि*ति । कालतश्चतुर्भिरेकोत्पादतयैकस्थिततयैकनिरोधतयैकाध्वपतितत्वेन चेति । ननु चैकोत्पादस्थितिनिरोधतयेत्येतेनैवैकाध्वपतितत्वमुक्तम् ? न सर्वमुक्तम् । अनुत्पत्तिधर्मिणि हि चित्ते ते चित्तानुपरिर्वातन एकाध्वपतिता भवन्ति, नैकोत्पादस्थितिनिरोधा इति । तस्मादेकाध्वपतितत्वं चतुर्थं कारणमुच्यते । एकफलविपाकनिष्यन्दतयेति त्रिभिः ।

कुशलाकुशलाव्याकृततया चेति पुनस्त्रिभिरिति दशभिः । पर्यायवृत्ति जातिं वा प्रत्येवमुक्तम्—*दशभिरि*ति । न ह्येकत्र चित्ते दश कारणानि भवन्ति । न हि कुशले चेतस्यकुशलाव्याकृते कारणे भवतः, न चाकुशलाव्याकृते चित्ते अनुत्पत्तिधर्मिणि । एकाध्वपतितत्वेनैकफलनिष्यन्दताभ्यामव्याकृतत्वेन चेति चतुर्भिः । उत्पत्तिधर्मिणि त्वेभिरेव चतुर्भिरेकोत्पादस्थितिनिरोधताभिश्चेति सप्तभिः । अनास्रवेऽप्येवम् । अव्याकृततां तु केवलमपनीय कुशलता प्रक्षेप्तव्या । अकुशले तु कुशलसास्रवे चानुत्पत्तिधर्मिण्यकुशलतया कुशलतया च यथावस्त्वे-

---

१. च—का० ।

तत्र सर्वाल्पं[1] चित्तमष्टपञ्चाशतो[1] धर्माणां सहभूहेतुः । दशानां महाभूमिकानां चत्वारिंशतस्तल्लक्षणानाम्, अष्टानां च स्वलक्षणानुलक्षणानाम् ।

तस्य पुनश्चतुःपञ्चाशद् धर्माः सहभूहेतुः, स्वान्यनुलक्षणानि स्थापयित्वा ।

चतुर्दशेत्यपरे । दश महाभूमिकाः स्वान्येव च लक्षणानीति ।

तदेतन्न वर्णयन्ति । **प्रकरणग्रन्थो** ह्येवं विरुध्येत—"स्याद् दुःखसत्यं

काध्वपतितत्वेनैकफलविपाकनिष्यन्दताभिश्चेति पञ्चभिः । उत्पत्तिधर्मिणि तु तस्मिन्नेभिरेव पञ्चभिरेकोत्पादस्थितिनिरोधताभिश्चेत्यष्टाभिः ।

सर्वाल्पं चित्तमिति । सर्वेभ्यो यदल्पपरिवारं चित्तं तत् सर्वाल्पमित्युच्यते । तत् पुनः कतमत् ? द्वितीयध्यानात् प्रभृत्यूर्ध्वमनिवृत्ताव्याकृतं चित्तम् । तत्र वितर्कविचारौ न स्तः । न चापि कुशलादिमहाभूमिकाः, केवलमहाभूमिका एव दश भवन्ति । *तल्लक्षणाना*मिति । दशमहाभूमिकलक्षणानाम् । न तदनुलक्षणानाम्, विप्रकृष्टत्वात् । स्वानुलक्षणानां तु भवति, सन्निकृष्टत्वात् । आह—*अष्टानां च स्वलक्षणानुलक्षणाना*मिति । *स्वान्यनुलक्षणानि स्थापयित्वे*ति । लक्षणेष्वनुलक्षणानां व्यापारः, न विशिष्टे च चित्ते । न्यूनानि तानि । राजायते हि चित्तं लक्षणानुलक्षणानाम् । अतश्चित्तमनुलक्षणानां सहभूहेतुः, न तु तानि चित्तस्य । लक्षणानां तु चित्तेऽस्ति व्यापार इति तानि चित्तस्य *सहभूहेतु*र्भवन्ति ।

चतुर्दशेत्यपर इति । यथानुलक्षणानां नास्ति धर्मे व्यापारः, किं तर्हि ? धर्मस्य लक्षणेषु, अतो न तेषां हेतुभावो धर्म इष्यते । तथा सम्प्रयुक्तेष्वेव तल्लक्षणानां व्यापारो न चित्त इति न तानि चित्तस्य सहभूहेतुः । चित्तं तु तेषां राजकल्पमिति सहभूहेतुर्भवतीत्यपरेषामभिप्रायः । *प्रकरणग्रन्थो ह्येवं विरुध्येत*, दशानां महाभूमिकानां यानि चत्वारिंशल्लक्षणानि, तानि यदि चित्तस्य सहभूहेतुर्नेष्येरन् । यस्मात् प्रकरणेषूक्तम्—"चत्वार्यार्यसत्यानि दुःखसत्यं यावन्मार्गसत्यम् । एषां कति सत्कायदृष्टिहेतुकानि न सत्कायदृष्टेर्हेतुः, कति सत्कायदृष्टेर्हेतुर्न सत्कायदृष्टिहेतुकानि, कति सत्कायदृष्टिहेतुकानि न सत्कायदृष्टेश्च हेतुः, कति नैव सत्कायदृष्टिहेतुकानि न सत्कायदृष्टेर्हेतुः ?—इति प्रश्ने कृते विसर्जनं करोति—द्वे नैव सत्कायदृष्टिहेतुके न सत्कायदृष्टेर्हेतुः, निरोधसत्यं मार्गसत्यं च । द्वयोर्भेदः । दुःखसमुदयसत्ययोर्विभङ्गः । कथमिति ? दुःखसत्यं स्यात् सत्कायदृष्टिहेतुकं न सत्कायदृष्टेर्हेतुः, स्यात्

१–१. सर्वाल्प०—का० ।

सत्कायदृष्टिहेतुकम्, न सत्कायदृष्टेर्हेतुः । सत्कायदृष्टेस्तत्सम्प्रयुक्तानां च धर्माणां जातिं जरां स्थितिमनित्यतां च स्थापयित्वा यत्तदन्यत् क्लिष्टं दुःखसत्यं सत्कायदृष्टिहेतुकम्[1], सत्कायदृष्टेश्च हेतुः, यदेतत् स्थापितम्" (   ) इति ।

सत्कायदृष्टिहेतुकं सत्कायदृष्टेश्च हेतुः । स्यान्नैव सत्कायदृष्टिहेतुकं न सत्कायदृष्टेर्हेतुरिति त्रिकोटिकम् । द्वितीया कोटिर्नास्ति । तत्र *सत्कायदृष्टिहेतुकं न सत्कायदृष्टेर्हेतुः*, अतीतप्रत्युत्पन्नान् दुःखदर्शनप्रहातव्याननुशयाँस्तत्सम्प्रयुक्तं च दुःखसत्यं स्थापयित्वा । अतीतप्रत्युत्पन्नान् समुदयदर्शनप्रहातव्यान् सर्वत्रगाननुशयान् तत्सम्प्रयुक्तं च दुःखसत्यं स्थापयित्वा । अनागतं च सत्कायदृष्टिसम्प्रयुक्तं दुःखसत्यं स्थापयित्वा ।

सत्कायदृष्टेस्तत्सम्प्रयुक्तानां च धर्माणां जातिं जरां स्थितिमनित्यतां च स्थापयित्वा यत्तदन्यत् क्लिष्टं दुःखसत्यं सत्कायदृष्टिहेतुकं सत्कायदृष्टेश्च हेतुर्यदेतत् स्थापितमिति । नैव सत्कायदृष्टिहेतुकं न सत्कायदृष्टेर्हेतुरक्लिष्टं दुःखसत्यम् । यथा दुःखसत्यम्, एवं समुदयसत्यम्" इति *प्रकरणग्रन्थः* । तस्यार्थं विवृण्महे—ये अतीतप्रत्युत्पन्ना दुःखदर्शनप्रहातव्या दशानुशयाः सत्कायदृष्ट्यादयः, ते स्थापिताः । तैर्दशभिरनुशयैः सम्प्रयुक्तं दुःखसत्यं वेदनादिकं स्थापितम् । किमत्रास्थापितम् ? एत एवानागता दशानुशयास्तत्सम्प्रयुक्तं च वेदनादिकं दुःखसत्यं वर्जयित्वानागतसत्कायदृष्टिसम्प्रयुक्तं दुःखसत्यम् । तद्धि स्थापयिष्यते, "अनागतं च सत्कायदृष्टिसम्प्रयुक्तं दुःखसत्यं स्थापयित्वा" इति वचनात् । तत्प्राप्तिजात्यादयश्चास्थापिता वर्जयित्वा सत्कायदृष्टेस्तत्सम्प्रयुक्तानां च धर्माणां जात्यादीन् । ते हि स्थापयिष्यन्ते, "सत्कायदृष्टेस्तत्सम्प्रयुक्तानां च धर्माणां जातिं जरां स्थितिमनित्यतां च स्थापयित्वा" इति वचनात् । तदेवं तावदनागतोऽनुशयस्तत्सम्प्रयुक्तं च स्थापितादन्यत् । तदन्यत् क्लिष्टमित्युच्यते सत्कायदृष्टिहेतुकम् । सत्कायदृष्टिहेतुरस्येति सत्कायदृष्टिहेतुकम् । सभागहेतुना सर्वत्रगहेतुना चातीतप्रत्युत्पन्नसत्कायदृष्टिहेतुकत्वात्, न तु सत्कायदृष्टेर्हेतुः । न ह्यनागतो धर्मः सभागहेतुः सर्वत्रगहेतुर्वा व्यवस्थाप्यते । न च सहभूहेतुः सम्प्रयुक्तकहेतुर्वात्र सम्भवति । न हि सत्कायदृष्टिः सत्कायदृष्ट्या सह भवति सम्प्रयुज्यते वा; एकस्मिन् कलापे द्वितीयसत्कायदृष्ट्यभावात् । न चाप्यन्तग्राहदृष्ट्यादिभिः सह भवति सम्प्रयुज्यते वा; पृथक्कलापत्वात् । विप्रयुक्तास्तेषामतीतप्रत्युत्पन्नानां दुःखदर्शनहेयानां प्राप्तयो जात्यादयश्चास्थापिताः । ते स्थापितकादन्ये क्लिष्टाश्च । तेऽपि सर्वत्रगहेतुना पूर्वोत्पन्नसत्कायदृष्टिहेतुकाः, न तु ते सत्काय-

---

१. ०हेतुकं न सत्कायदृष्टेर्हेतुः—का० ।

दृष्टेर्हेतुः। कस्मात् ? प्राप्तयस्तावद् वृक्षप्रपाटिकावत् स्वसर्वत्रगेभ्यो बहिरवस्थितत्वान्न सर्वत्रगा व्यवस्थाप्यन्ते। सर्वत्रगत्वाभावाच्च न सत्कायदृष्टेः सर्वत्रगहेतुः। सर्वत्रगजात्यादयोऽपि यद्यपि सर्वत्रगाः इष्टाः; "प्राप्तिवर्ज्याः सहभुवो येऽप्येभिस्तेऽपि सर्वगाः" (अभि० को० ५.१३) इति सिद्धान्तवचनात्। न तु ते चित्तचैत्तवत् पश्चिमानां चित्तचैत्तानां सर्वत्रगहेतुः; स्वलक्षयव्यापारपरत्वेनाप्राधान्ये सति चित्तचैत्तान्तरेषु सर्वत्रगत्वे सति पुरुषकाराभावात्। सर्वत्रगव्यवस्थानं तु तेषां जात्यादीनां स्वसन्तानसर्वत्रगहेतुत्वात्। तस्मान्न ते सत्कायदृष्टेर्हेतुरिति शास्त्रार्थो लक्ष्यते।

सभागहेतुस्तर्हि कस्मान्न भवति?सभागहेतुव्यवस्था हि पुरुषकारापेक्षयापि। यस्य हि धर्मस्य जनने यः पुरुषकारवान् धर्मः स तस्य सभागहेतुः। इदमेव च ज्ञापकम्—यथेष्टं सभागहेतुव्यवस्थेति। *विभाषाया*मप्येवमुक्तम्—"चक्षुश्च चक्षुषः सभागहेतुः, देवदत्तचक्षुषो देवदत्तचक्षुः सभागहेतुः। दक्षिणं दक्षिणस्य वामं वामस्य यावच्चक्षुर्द्रव्यं चक्षुर्द्रव्यान्तरस्य। बाह्येष्वपि यवो यवस्य, शालिः शालेः" इति। यदि हि सर्वचक्षुः सर्वस्य चक्षुषः सभागहेतुरिष्येत, अव्याकृतत्वं तुल्यमिति कृत्वा नैवं विशेषणमुच्येत। तस्मान्न ते सत्कायदृष्टेः सभागहेतुरित्यवगन्तव्यम्। अपरे त्वाहुः—सावशेषमेतद् भाष्यम्। तस्मात् सजात्यादिकास्तेऽनुशयास्तत्सम्प्रयुक्ताश्च धर्माः स्थापिता वेदितव्याः। ये हि धर्मस्य तत्सम्प्रयुक्तानां च जात्यादयः सहभूहेतुर्भवन्ति, तैः सार्धं ते धर्माः पूर्वोत्पन्नाः सर्वत्रगहेतुः सभागहेतुर्वा भवन्तो भवन्ति; "प्राप्तिवर्ज्याः सहभुवो येऽप्येभिस्तेऽपि सर्वगाः" (अभि० को० ५.१३) इति सिद्धान्तात्। अत एवोक्तम्—'सत्कायदृष्टेस्तत्सम्प्रयुक्तानां च धर्माणां जातिं जरां स्थितिमनित्यतां च स्थापयित्वा' इति। तस्माज्जात्या दयोऽपि केचित् स्थापिताः। अतोऽन्यदस्थापितमित्यवगन्तव्यम्। युक्तिरिह द्रष्टव्या। यतो युक्तिस्ततोऽवगन्तव्यम्। समुदयदर्शनप्रहातव्या अपि ये सर्वत्रगा अतीतप्रत्युत्पन्नास्तत्सम्प्रयुक्तं च दुःखसत्यं वेदनादिकम्, तत् स्थापितम्। किमन्यत् समुदयदर्शनप्रहातव्यमस्थापितम् ? ये सर्वत्रगा अनागतास्तत्सम्प्रयुक्तं च दुःखसत्यं वेदनादिकम्, तदस्थापितम्। येऽप्यसर्वत्रगा रागादयस्त्रैयध्विका अपि, याश्च तेषां सर्वेषां प्राप्तयः, न ते स्थापिताः। जात्यादयस्त्वेकस्मिन् पक्षे नैव स्थापिताः। पक्षान्तरे तु केचित् स्थापिताः, केचिन्न स्थापिताः। तदेतत् सर्वमस्थापितं समुदयदर्शनप्रहातव्यसर्वत्रगहेतुना सत्कायदृष्टिहेतुकं भवति, पूर्वोत्पन्नसत्कायदृष्टिहेतुकत्वात्। न तु सत्कायदृष्टेर्हेतुः, सर्वत्रगाणां तत्सहभुवां चानागतत्वेनासर्वत्रगहेतुत्वात्। असर्वत्रगाणां च रागादीनां तत्सहभुवां च वेदनादीनां जात्यादीनां चैकस्मिन् पक्षे सर्वप्राप्तीनां चासर्वत्रगत्वात्। निरोधमार्गदर्शनप्रहातव्या भावनाप्रहातव्याश्च

ये तर्हि "तत्सम्प्रयुक्तानाम्[1]" इत्येतन्न पठन्ति, तैरप्येतत् पठितव्यम्—अर्थतो वैवं बोद्धव्यमिति **काश्मीराः** ।

क्लिष्टा अनुशयतत्सम्प्रयुक्ततत्समुत्थजात्यादिस्वभावा अस्थापिताः । ते सर्वत्रगहेतुना सत्कायदृष्टिहेतुकाः, न तु ते सत्कायदृष्टेर्हेतुः, सर्वत्रगहेतुत्वासम्भवादितरहेत्वयोगाच्च । सत्कायदृष्टिहेतुकं सत्कायदृष्टेश्च हेतुर्यदेतत् स्थापितमिति । ये अतीप्रत्युत्पन्ना दुःखदर्शनप्रहातव्या दशानुशयास्तत्संप्रयुक्तं च दुःखसत्यं यच्च पक्षान्तरे जात्यादिकं तत् सभागहेतुना सर्वत्रगहेतुना च पूर्वसत्कायदृष्टिहेतुकम् । ये च सत्कायदृष्टिजात्यादयस्तत्सम्प्रयुक्तजात्यादयश्च ते सहभूहेतुना पूर्वोक्ताभ्यां च हेतुभ्यां तद्धेतुकाः । ये पुनः सत्कायदृष्टिसम्प्रयुक्तास्ते सम्प्रयुक्तहेतुना च पूर्वोक्तैश्च हेतुभिस्तद्धेतुकाः । सत्कायदृष्टेश्च ते तथैव हेतुः । येऽप्यतीतप्रत्युत्पन्नाः समुदयदर्शनप्रहातव्याः सर्वत्रगास्तत्सहभुवश्च वेदनादयो जात्यादयश्च पक्षान्तरे, ते सर्वत्रगहेतुनैव सत्कायदृष्टिहेतुकाः, सत्कायदृष्टेश्च हेतुः । पूर्वोत्पन्ना हि सत्कायदृष्टिस्तेषां हेतुः, ते च पूर्वोत्पन्ना सत्कायदृष्टेरिति । असंक्लिष्टं तु दुःखसत्यं कुशलमनिवृत्ताव्याकृतं च न सत्कायदृष्टिहेतुकं न च सत्कायदृष्टेर्हेतुः; पञ्चविधहेतुत्वासम्भवात् । जनको ह्यत्र हेतुरधिक्रियते, न कारणहेतुः; साधारणत्वात् । विपाकहेतोश्चेहायोगः; सत्कायदृष्टेर्निवृताव्याकृतत्वेनाविपाकत्वात् । तत्र यदेतदुक्तम्—'सत्कायदृष्टेस्तत्सम्प्रयुक्तानां च धर्माणां जातिं जरां स्थितिमनित्यतां च स्थापयित्वा' इति, तद्विरुध्येत; यदि हि सत्कायदृष्टिसम्प्रयुक्तधर्मजात्यादयो न सहभूहेतुर्भवेयुः, न ते स्थाप्येरन् । ये हि स्थापितास्ते सत्कायदृष्टिहेतुकाः, सत्कायदृष्टेश्च हेतुरिति ।

ये तर्हि तत्सम्प्रयुक्तानामित्येतन्न पठन्ति । तेषां कथं प्रकरणग्रन्थो विरुध्येतेत्यध्याहार्यम् । ते हि सत्कायदृष्टेर्जातिं जरां स्थितिमनित्यतां च स्थापयित्वेत्येवं पठन्ति । तत्सम्प्रयुक्तेष्वेव तल्लक्षणानि व्याप्रियन्ते, न सत्कायदृष्टौ, अतस्तानि तस्या न सहभूहेतुरिति तेषामेवंवादिनामभिप्रायः । *तैरप्येतत् पठितव्यमिति* । एवमपाठे दोषः इत्यतस्तैरेतत् परं पठितव्यम्—तत्सम्प्रयुक्तानां चेति । तत्सम्प्रयुक्ता हि सत्कायदृष्टेरात्मकल्पाः; एकालम्बनकृत्याद्यर्थत्वात् । तस्माद्यथा तेषु तत्सम्प्रयुक्तेष्वेतानि लक्षणानि सहभूहेतुः, तथा सत्कायदृष्टावपीति *वैभाषिका*भिप्रायः । *अर्थतो वैवं बोद्धव्यमिति* । सत्कायदृष्टिग्रहणेन सत्कायदृष्टिसम्प्रयुक्तानामपि ग्रहणम् । अधिकारानुवृत्तेर्वा तेनैवं बोद्धव्यम्—तत्सम्प्रयुक्तानाञ्चेति । *काश्मीराः* । न बहिर्देशका इति दर्शयति ।

---

१. तत्संप्रयुक्तानां च धर्माणाम्—का० ।

यत्तावत् सहभूहेतुना हेतुः, सहभ्वपि तत् । स्यात्तु सहभूर्न सहभूहेतुना हेतुः धर्मस्यानुलक्षणानि, तानि चान्योन्यम् । चित्तानुपरिवर्त्त्यनुलक्षणानि[1] चैवं[2] चित्तस्य, तानि चान्योन्यं सप्रतिघं चोपादायरूपमन्योन्यमप्रतिघं च किञ्चित् सर्वं च भूतैः प्राप्तयश्च सहजाः प्राप्तिमतः सहभुवो न सहभूहेतुः; अनेकफल-विपाकनिष्यन्दत्वात् । न चैत्ताः[3] सहचरिष्णवः; पूर्वमप्युत्पत्तेः पश्चादपीति ।

सर्वमप्येतत् स्यात्; किन्तु प्रसिद्धहेतुफलभावानां बीजादीनामेष न्यायो न

सहभ्वपि तदिति । चैत्तादि । चित्तस्य हि चैत्तास्तानि च लक्षणानि सहभूहेतुः सहभूनि च तानि भवन्ति । *धर्मस्यानुलक्षानीति* । विस्तरः—धर्मस्य जातिजात्यादीनि सहभूनि, न सहभूहेतुना हेतुः; विप्रकृष्टत्वात् । जात्यादिषु हितेषां व्यापारो न धर्मे । *तानि चान्योन्यम्* । तानि चानुलक्षणान्यन्योन्यं सह-भूनि; जात्यादिषु व्यापारात् । न सहभूहेतुना हेतुः । धर्मस्तु तेषां सहभूहेतु-र्भवति, प्राधान्यात् । स हि राजेव यात्रायां सभृत्यस्तद्भृत्यवर्गं सर्वं स्वकलाप-माकर्षन्निव प्रवर्त्तते । *चित्तानुपरिवर्त्त्यनुलक्षणानि* चेति । चित्तानुपरिवर्त्तिनां चैत्तध्यानास्रवसंवराणाम् अनुलक्षणानि च तथैव *चित्तस्य* सहभूनि, न तु सहभूहेतुना हेतुः । एवशब्दोऽर्थप्रदर्शनार्थः । तानि चान्योन्यमनुपरिवर्त्त्यनु-लक्षणानि सहभूनि, न तु सहभूहेतुना हेतुः । सप्रतिघं *चोपादायरूपमन्योन्य*-मष्टद्रव्यकादिषु परमाणुषु रूपशब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यात्मकं सहभू, न तु सहभू-हेतुना हेतुः । *सप्रतिघग्रहणमप्रतिघनिरासार्थम्* । अप्रतिघं हि ध्यानानास्रवं संवररूपं सप्तविधाविज्ञप्तिस्वभावं परस्परं सहभूः, सहभूहेतुना च हेतुरिति । *सर्वं च भूतैरिति* । सप्रतिघं चाप्रतिघं चोपादायरूपं यथास्वभूतैः सहभूः, न तु सहभूहेतुना हेतुः । *प्राप्तयश्च सहजाः प्राप्तिमतो धर्मस्य* सहोत्पादेऽपि न सहभूहेतुः । पूर्वपश्चात्कालजात् प्राप्तीनाम् । असहभूत्वादेव सहभूहेतुत्वाप्रसङ्ग इति । सहज इति विशेषणम् । *कस्माद्* ? इत्याह—*अनेकफलविपाकनिष्यन्दत्वादिति* । यस्मात्तासां प्राप्तिमता सह नैकं फलं पुरुषकारफलं वृक्षप्रपाटिकावत् पृथक्स्रोतस्त्वात् । नाप्येकं विपाकफलम्, "नाक्षेपिके समापत्ती अचित्ते प्राप्तयो न च" (अभि० को० ४.९६) इति वचनात् । न चाप्येकनिष्यन्दफलम्; प्राप्तीनां हि प्राप्तय एव निष्यन्दफलं पृथक्सन्तानत्वात् । चित्तानुपरिवर्तिनामेवैकं फलं विपाक-निष्यन्दफलं चेष्यते, न प्राप्तीनाम् । न चैत्ताः *सहचरिष्णवः* सहचरणशीलाः ।

सर्वमप्येतत् स्यादिति । यत्तावत् सहभूहेतुना हेतुरिति विस्तरेण यदुक्तम् ।

---

१. चित्तानुपरि०—का० । २. चैवं—का० । ३. चैताः—का० ।

न दृष्ट इति वक्तव्यमेतत्—कथं सहोत्पन्नानां धर्माणां हेतुफलभाव इति ?

तद्यथा प्रदीपप्रभयोरङ्कुरच्छाययोश्च ।

सम्प्रधार्यं तावदेतत्—किं प्रभायाः प्रदीपो हेतुः, आहोस्वित् पूर्वोत्पन्नैव सामग्री सप्रभस्य प्रदीपस्य सच्छायस्याङ्कुरस्योत्पत्तौ हेतुरिति ?

इतस्तर्हि भावाभावयोस्तद्वत्त्वात् । एतद्धि हेतुहेतुमतो लक्षणमाचक्षते हैतुकाः—यस्य भावाभावयोः यस्य भावाभावौ नियमतः, स हेतुः, इतरो हेतुमानिति । सहभुवां च धर्माणामेकस्य भावे सर्वेषां भावः, एकस्याभावे सर्वेषामभाव इति युक्तो हेतुफलभावः ।

स्यात्तावत् सहोत्पन्नानाम्, परस्परं तु कथम् ? अत एव कारणात्[1] ।

बीजादीनामिति । आदिशब्देनाङ्कुरनालकाण्डादीनां ग्रहणम् । *एष न्यायो न दृष्टः* इति । सहोत्पन्नयोर्हेतुफलभावलक्षणो न्यायो न दृष्टः । पूर्वं हि बीजं पश्चादङ्कुरः, पूर्वमभिघातः पश्चाच्छब्द इति ।

तद्यथा प्रदीपप्रभयोरङ्कुरच्छाययोश्च । किम् ? हेतुफलभाव इति वर्त्तते । प्रदीपः सप्रभ एवोत्पद्यते, न निष्प्रभः । अंकुरस्यातपे उत्पद्यमानस्यैव छाया भवति । अथ च प्रदीपः प्रभायाः सहोत्पन्नाया हेतुर्भवति, छायायाश्चाङ्कुरः, तद्वत् । *सम्प्रधार्यं तावदिति* । विस्तरः—असिद्धो दृष्टान्त इति परस्याभिप्रायः । *यस्मात् पूर्वोत्पन्नेव* वर्त्तिस्नेहादिका *सामग्री सप्रभस्य प्रदीपस्योत्पत्तौ* हेतुः । प्रदीपस्य प्रभायाश्च सैव सामग्री हेतुः, न तु प्रदीपः प्रभाया हेतुरिष्यते । एवं सच्छायस्याङ्कुरस्योत्पत्तौ पूर्वोत्पन्नैव सामग्री बीजातपादिका वाच्या ।

नियमत इति । यस्य धर्मस्य भावे यस्य धर्मस्य भावो नियमेन न यदृच्छया, *स हेतुः, इतरो हेतुमान्* । कार्यधर्म इत्यर्थः । *सहभुवां च धर्माणाम्*, तद्यथा भूतानां चतुर्णां चित्तचैत्तानुपरिवर्तिनां लक्ष्यलक्षणानां च । *एकस्य भावे सर्वेषां भाव एकस्य चाभावे सर्वेषामभाव* इति *युक्तो हेतुफलभावः* ।

*स्यात्तावत् सहोत्पन्ना*नामिति विस्तरः । सहोत्पन्नानां हेतुफलभाव इष्यते । तद्यथा—चक्षुः सहोत्पन्नमपि चक्षुर्विज्ञानेन तदुत्पत्तौ हेतुर्भवति । *परस्परं तु कथम् ?* न हि चक्षुर्विज्ञानं तस्य चक्षुषो हेतुर्भवतीति आह—*अत एव कारणाद्* । भावाभावयोस्तद्वत्त्वादित्यर्थः । चैत्तादीनां भावे चित्तस्य भावादभावे चाभा-

---

१. एवाह—का० ।

एवं तर्ह्यविनाभाविनो[1]ऽप्युपादायरूपस्यान्योन्यमेष प्रसङ्गः भूतैश्च सार्धं चित्तानुलक्षणादीनां च चित्तादिभिः ?

त्रिदण्डान्योन्यबलावस्थानवत् तर्हि सहभुवां हेतुफलभावः सिध्यति ।

मीमांस्यं तावदेतत्—किमेषां सहोत्पन्नबलेनावस्थानम्, आहोस्वित् पूर्वसामग्रीवशात् तथैवोत्पाद इति ? अन्यदपि च तत्र किञ्चिद्भवति—सूत्रकम्, शङ्कुको वा, पृथिवी वा धारिका । एषामपि नामान्येऽपि सभागहेतुत्वादयो भवन्तीति सिद्धः सहभूहेतुः ॥ ५१ ॥

सभागहेतुः कतमः ?

सभागहेतुः सदृशाः

वात् चित्तस्य हेतवो भवन्तीति । *एवं तर्हीति* । विस्तरः—यद्येकस्य भावे सर्वेषां भावः, सर्वेषां चाभाव एकस्येत्यतोऽन्योन्यं हेतुफलभावः ? "कामेऽष्टद्रव्यकः" (अभि० को० २.२२) इत्य*विनाभाविनोऽपि* रूपरसगन्धस्प्रष्टव्यस्वभावस्योस्योपा*दायरूपस्यान्योन्यमेष प्रसङ्गः* । अन्योन्यसहभूहेतुप्रसङ्ग इत्यर्थः । *भूतैश्च सार्धमु*पादायरूपस्य सहभूहेतुत्वप्रसङ्गः । *चित्तानुलक्षणादीनां चे*ति । आदिशब्देन चित्तानुपरिवर्त्यनुलक्षणानां च । *चित्तादिभिरि*ति । अत्राप्यादिशब्देन चित्तानुपरिवर्त्तिभिश्चान्योन्यहेतुप्रसङ्गः । तेनैव चादिशब्देन प्राप्तिभिः सहजाभिः प्राप्तिमतामेष प्रसङ्ग इति वक्तव्यम् ।

*त्रिदण्डान्योन्यबलावस्थानवदि*ति । अन्योन्यबलेनावस्थानमन्योन्यबलावस्थानम्, त्रिदण्डस्यान्योन्यबलावस्थानं त्रिदण्डान्योन्यबलावस्थानम्, तद्वत् त्रिदण्डान्योन्यबलावस्थानवत् । यथा त्रिदण्डस्य दण्डत्रयस्यान्योन्यबलेनावस्थानम्, एवं *सहभुवां* चित्तचैत्तादीनां *हेतुफलभावः सिध्यति* ।

*मीमांस्यं तावदेतदि*ति । विस्तरः—परीक्ष्यमेतत्, न सिद्धोऽयं दृष्टान्त इत्यभिप्रायः । सहोत्पन्नास्त्रयो दण्डास्तेषां बलम्, तेन *सहोत्पन्नबलेन किमेषां* दण्डा*नामवस्थानम्, आहोस्वित् पूर्वसामग्रीवशात् तथोत्पादः* । आहोस्विद् यथैवैषामवस्थितः पूर्वभूतभौतिकसमुदायलक्षणसामग्रीवशात् सहभावस्तथैव पश्चादपि परस्पराश्रितानामुत्पाद इति । *अन्यदपि* च *तत्र किञ्चिद् भवति* । नान्योन्यबलमेवेति दर्शयति । किं तद् ? इत्याह—*सूत्रकं* दण्डत्रयं निवेशितम्, *शङ्कुको वा* कीलको वेत्यर्थः । *पृथिवी वा धारिका* अधस्तात् । *एषामपि नामे*ति । एषामपि सहभुवामन्येऽपि सभागसर्वत्रविपाककारणा हेतवः सूत्रकादिस्थानीया *भवन्तीति सिद्धः* सहभूहेतुः ॥ ५१ ॥

---

1. ०विनिर्भाविणो—का० ।

सदृशा धर्माः सदृशानां धर्माणां **सभागहेतुः**, तद्यथा—कुशलाः पञ्च स्कन्धाः कुशलानामन्योन्यं क्लिष्टाः क्लिष्टानाम्, अव्याकृताः अव्याकृतानाम्, रूपमव्याकृतं पञ्चानाम्।

चत्वारस्तु न रूपस्येत्य**परे**, न्यूनत्वात्।

कललं कललादीनां दशानामवस्थानाम्, अर्बुदादयोऽर्बुदादीनामेकैकापह्रासेनैकस्मिन् निकायसभागे।

अन्येषु तु समानजातीयेषु दशाप्यवस्था दशानाम्।

बाह्येष्वपि यवो यवस्य, शालिः शालेरिति विस्तरेण योज्यम्।

क्लिष्टाः क्लिष्टानामिति। क्लिष्टाः, अकुशलाः, निवृत्ताव्याकृताश्च। क्लिष्टत्वसामान्येन सभागहेतुत्वमेषाम्। तेनाकुशला अकुशलानां सभागहेतुः, निवृताव्याकृता निवृताव्याकृतानाम्। अकुशला निवृताव्याकृतानाम्। निवृताव्याकृताश्चाकुशलानां सभागहेतुरिति दर्शितं भवति। *अव्याकृता अव्याकृतानामिति*। अनिवृताव्याकृता अनिवृताव्याकृतानामित्यर्थः।

*रूपमव्याकृतम*व्याकृतो रूपस्कन्धः, *पञ्चानां स्कन्धानां* सभागहेतुः। *चत्वारस्तु स्कन्धा* वेदनादयो *न रूपस्य सभाग*हेतुर्विशिष्टत्वात्। न हि विशिष्टो न्यूनस्य सभागहेतुरिष्यते; "*समविशिष्टयोः*" इति वचनात्। कुशलाकुशलं तु रूपमाभिसंस्कारिकत्वात् समं विशिष्टं चेति चत्वारस्तस्य सभागहेतुर्भवन्ति।

कललं कललादीनामिति। पञ्च गर्भावस्थाः—कललार्बुदपेशीघनप्रशाखावस्थाः, पञ्च जातावस्थाः–बालकुमारयुवमध्यवृद्धावस्थाः। इत्येते दश *दशानामवस्थानां सभागहेतुः*। कललं कललान्तस्य यावद् वार्धस्य। *अर्बुदमर्बुदस्य* यावद्वार्धस्य। एवं यावद्वार्धं वार्धस्यैव। *एकैकापह्रासेन* एकैकपरिहारेण *एकस्मिन् निकायसभागे* वक्तव्यम्। *अन्येषु समानजातीयेषु* निकायसभागेषु यदा मनुष्यजन्मनो मनुष्यजन्मैवोत्पद्यते तदा *दशाप्यवस्था दशानामप्यवस्थानाम्*। वृद्धावस्थापि यावद्दशानामवस्थान्तराणाम्। सा हि वृद्धावस्था क्षणान्तरे तज्जन्मवृद्धावस्थायाः सभागहेतुः। अन्त्या तु जन्मान्तरकललादीनां दशानामप्यवस्थानां सभागहेतुरित्यवगन्तव्यम्।

बाह्येष्वपि यवो यवस्येति विस्तरः। यवो यवस्य सभागहेतुर्न शालेः, *शालिः* शालेरेव न यवस्य—इत्यनेन तुल्येऽप्यव्याकृतत्वे स्वसन्तान एव सभागहेतुत्वम्, नान्यसन्ताने; जननशक्त्यभावादिति दर्शयति।

ये तु रूपं रूपस्य नेच्छन्ति सभागहेतुम्, तेषामेष ग्रन्थ इच्छाविघाताय सम्प्रवर्त्तते—"अतीतानि महाभूतान्यनागतानां महाभूतानां हेतुरधिपतिः" (   ) इति ।

किं पुनः सर्वे सदृशाः सभागहेतुः ? नेत्याह । किं तर्हि ?

स्वनिकायभुवः

स्वो निकायो भूश्चैषां त इमे **स्वनिकायभुवः** ।

पञ्च निकायाः—दुःखदर्शनप्रहातव्यो यावत् भावनाप्रहातव्यः ।

नव भूमयः—कामधातुरष्टौ च ध्यानारूप्याः ।

तत्र दुःखदर्शनहेया दुःखदर्शनहेयानां सभागहेतुः, नान्येषाम् । एवं यावद् भावनाहेया भावनाहेयानाम् ।

तेऽपि कामावचराः कामावचराणां प्रथमध्यानभूमिकाः प्रथमध्यानभूमिकानां यावद् भवाग्रभूमिकास्तद्भूमिकानामेव नान्येषाम् ।

तेऽपि न सर्वे, किं तर्हि ?

अग्रजाः ।

पूर्वोत्पन्नाः पश्चिमानामुत्पन्नानुत्पन्नानां सभागहेतुः । अनागता नैव सभागहेतुः । एवमतीते ।

कुत एतत् ? आह—**शास्त्रात्** । "सभागहेतुः कतमः ? पूर्वोत्पन्नानि कुशलमूलानि पश्चादुत्पन्नानां कुशलमूलानां तत्सम्प्रयुक्तानां च धर्माणां स्वधातौ सभागहेतुना हेतुः । एवमतीतानि अतीतप्रत्युत्पन्नानाम् ।

अतीतानि महाभूतान्यनागतानां महाभूतानां हेतुरधिपतिरिति । हेतुप्रत्ययः, अधिपतिप्रत्ययश्चेत्यर्थः । अयुगपद्भावान्न सहभूहेतुः, अत एवाचित्तचैत्तत्वाच्च न सम्प्रयुक्तकहेतुः, असर्वत्रगत्वान्न सर्वत्रगहेतुः, आव्याकृतत्वान्न विपाकहेतुः, पारिशेष्यात् सभागहेतुरेवेत्यवगम्यते । यदि सदृशाः सदृशानां सभागहेतुः, एवं पश्चादुत्पन्नोऽपि पूर्वोत्पन्नस्य सभागहेतुः प्राप्नोति, सहोत्पन्नोऽपि सहोत्पन्नस्य, अनुत्पन्नोऽप्यनुत्पन्नस्य ? इत्यत आह—*तेऽपि न सर्वे । किं तर्हि ?*

"अग्रजाः" । अग्रे जाता अतीताः प्रत्युत्पन्ना वा सभागहेतुः । अनागता न सभागहेतुरित्यर्थादुक्तं भवति । *एवमतीतान्यतीतप्रत्युत्पन्नानामिति* । पूर्वो-

अतीतप्रत्युत्पन्नान्यनागतानामिति वक्तव्यम्" ।

इदमपि शास्त्रम्—"यो धर्मो यस्य धर्मस्य हेतुः कदाचित् स धर्मस्तस्य धर्मस्य न हेतुः ? आह—कदाचिद्" इति ?

सहभूसम्प्रयुक्तकविपाकहेत्वभिसन्धिवचनाददोष एषः ।

यस्तु मन्यते—अनागतोऽपि स धर्म उत्पद्यमानावस्थायां सभागहेतुत्वे नियतीभूतो भवति, अतस्तां चरमावस्थामभिसन्धायोक्तम्—"न कदाचिन्न हेतुः" इति ?

तस्यायमपरिहारः; यस्मात् स धर्म उत्पद्यमानावस्थायाः पूर्वं सभागहेतुरभूत्वा पश्चाद् भवति ।

इहापि च प्रश्ने—यो धर्मो यस्य धर्मस्य समनन्तरः कदाचित् स धर्मस्तस्य न समनन्तर इति शक्यमनया कल्पनया वक्तुं स्यात्—न कदाचिदिति ।

त्पन्नान्यतीतानि पश्चादुत्पन्नातीतानामिति विभज्य व्याख्येयम् । *अतीतप्रत्युत्पन्नान्यनागतानां* सभागहेतुः, न त्वनागतान्यनागतानामित्युक्तम् । अतो गम्यते—नास्त्यनागतः सभागहेतुरिति । न *कदाचिदिति* । न कदाचिन्न हेतुरित्यधिकृतम्, हेतुरेवेत्यर्थः । तस्मादस्त्यनागतः सभागहेतुरित्यभिप्रायः ।

सहभ्विति । विस्तरः—सहभूसम्प्रयुक्तकविपाकहेतुष्वभिसन्धिरभिप्रायः, तेन वचनम्, तस्मात् । *सहभूसम्प्रयुक्तकविपाकहेत्वभिसन्धिवचनाददोषः,* न कदाचिन्न हेतुरिति वचने । बाहुलिको ह्येष निर्देश इष्यते ।

चरमावस्थामभिसन्धायेति । अन्त्यामनागतावस्थामभिप्रेत्येत्यर्थः । अध्वत्रयेऽपि हेतुर्भवतीति तस्याभिप्रायः ।

तस्यायमपरिहार इति विस्तरः । तस्य वादिनोऽयमपरिहारः । कस्मात् ? *यस्मात् स धर्म उत्पद्यमानावस्थायाः पूर्वं सभागहेतुरभूत्वा पश्चाद् भवति,* न नित्यं सभागहेतुरित्यर्थः । बह्वीनामनागतावस्थानामेका चरमावस्था सभागहेतुत्वे नियतीभूता । तदन्या बह्वयस्तत्रानियतीभूताः सन्ति । तत्र च सामान्येनोक्तम्—न कदाचिन्न हेतुरिति । एवं कृत्वायमपरिहारः । एकस्यामपि ह्यवस्थायां स न सभागहेतुरिति शक्यमेव वक्तुं स्यात् ।

यो धर्मो यस्य धर्मस्य समनन्तर इति । समनन्तरप्रत्यय इत्यर्थः । *शक्यमनया कल्पनयेति* । स धर्मं उत्पद्यमानावस्थायां समनन्तरप्रत्ययत्वे नियतीभूतो भवति । अतः शक्यं तां चरमावस्थामभिसन्धायेत्यनया कल्पनया वक्तुम्—

कस्मादेवमाह ? यदि स धर्मो नोत्पन्नो भवतीति द्विमुखसन्दर्शनार्थम्—यथा तत्र तथेहापि कर्त्तव्यम्, यथा चेह तथा तत्रेति ।

एवं सति को गुणो लभ्यत इत्यकौशलमेवात्र शास्त्रकारस्यैवं[1] सम्भाव्यते[1] । तस्मात् पूर्वक एवैष[2] परिहारः साधुः ।

यत् तर्हीदमुक्तम्—"अनागतानां सत्कायदृष्टिं तत्सम्प्रयुक्तं च दुःखसत्यं

स्यान्न कदाचिन्न समनन्तर इति । *कस्मादेवमाह—यदि स धर्मो नोत्पन्नो भव*तीति । यदि स धर्मोऽनागतो भवति नासौ समनन्तरप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । चरमावस्थावाद्याह—*द्विमुखसन्दर्शनार्थ*मिति । विस्तरः—*यथा तत्र* यो धर्मो यस्य धर्मस्य हेतुः, कदाचित् स धर्मस्तस्य धर्मस्य न हेतुः । आह—न कदाचिदिति । *तथेहापि कर्त्तव्यम्* । यो धर्मो यस्य धर्मस्य समनन्तरः, कदाचित् स धर्मस्तस्य धर्मस्य न समनन्तर इति । आह—न कदाचिदिति कर्त्तव्यम् । यदि स धर्मो नोत्पन्नो भवतीति । *यथा चेह तथा तत्रेति* । *कथम्* ? यो धर्मो यस्य धर्मस्य समनन्तरः कदाचित् स धर्मः तस्य धर्मस्य न समनन्तरः । आह—यदि स धर्मो नोत्पन्नो भवतीति, एवं तत्र कर्त्तव्यम् । कथम् ? यो धर्मो यस्य धर्मस्य हेतुः कदाचित् स धर्मः तस्य धर्मस्य न हेतुः । आह—यदि स धर्मो नोत्पन्नो भवतीति । यदि स धर्मोऽनागतो भवति नासौ हेतुप्रत्ययो भवतीत्यर्थः ।

अत्राचार्य आह—*एवं सति को गुण* इति विस्तरः । इति द्विमुखसन्दर्शनेन कश्चिद् गुणो लभ्यते । नैव ह्युत्पद्यमानावस्थायां स धर्मो हेतुः समनन्तरो वा मुख्यवृत्त्या भवतीत्य*कौशलमेवात्र शास्त्रकारस्यैवं सम्भाव्यते* । क्वचित् सावकाशं ब्रुवतः, क्वचिन्निरवकाशम् । सावकाशं तावद् यदिदमुक्तम्—यो धर्मो यस्य धर्मस्य हेतुः कदाचित् स धर्मस्तस्य धर्मस्य न हेतुः । आह—न कदाचिदिति । कथं न कदाचिन्न हेतुरित्येवमुक्त्वा पुनर्वर्णयति—चरमावस्थायां सभागहेतुरिति । निरवकाशम्—यदि स धर्मो नोत्पन्नो भवति न समनन्तरः, उत्पन्नस्तु समनन्तर इति । अयमत्राभिप्रायार्थं ऐकान्तिकमर्थं व्यवस्थाप्य पुनरन्यथाकरोतीति *तस्मात् पूर्वक एवैष परिहारः साधु*रिति । सहभूसम्प्रयुक्तकविपाकहेत्वभिसन्धिवचनाददोष इति ।

*यत्तर्हीदमुक्त*मिति । विस्तरः—कुत एतदायातम् ? अनागतो नैव सभागहेतुरित्युक्तम् । तद् यद्यनागतो नैव सभागहेतुः, कस्मादनागता सत्कायदृष्टिः

१–१. शास्त्रकारस्यैव सम्भाव्येत—का० ।

२. एवात्र—का० ।

स्थापयित्वा यत् तदन्यत् क्लिष्टं दुःखसत्यं तत् सत्कायदृष्टिहेतुकं न सत्कायदृष्टेर्हेतुः, यत्तु स्थापितं तत्सत्कायदृष्टिहेतुकं सत्कायदृष्टेश्च हेतुः" इति ?

अनागतसत्कायदृष्टिसम्प्रयुक्तं दुःखसत्यं स्थापयित्वेत्येवमेतत् कर्त्तव्यम्, अर्थतो[1] वैवं[2] बोद्धव्यमिति ।

इदं तर्हि **प्रज्ञप्तिभाष्यं** कथं नीयते—"सर्वधर्माश्चतुष्के नियताः—हेतौ फले आश्रये आलम्बने नियताः" इति ? हेतुरत्र सम्प्रयुक्तकहेतुः, सहभूहेतुश्च ।

स्थापिता । यद्धि स्थापितं तत् सत्कायदृष्टिहेतुकं सत्कायदृष्टेश्च हेतुरिति व्याख्यातम् । तत्र कथमनागता सत्कायदृष्टिः सत्कायदृष्टेर्हेतुः । न तावत् सहभूहेतुः सम्प्रयुक्तकहेतुर्वा सम्भवति; असहभूत्वात् । न विपाकहेतुः, अव्याकृतत्वात् । न कारणहेतुः, साधारणत्वेनागण्यमानत्वात् । पारिशेष्यात् सभागहेतुः सर्वत्रगहेतुर्वा भवन्ती भवेत् । इह च सभागहेतुरेव सर्वत्रगहेतुः । अतो यद्यनागता सत्कायदृष्टिः सत्कायदृष्टेर्न सभागहेतुः, कस्मादसौ तृतीयकोट्यर्थं स्थापितेति ?

वैभाषिक आह—*अनागतसत्कायदृष्टिसम्प्रयुक्तकं दुःखसत्यं स्थापयित्वेत्येवमेतत् कर्त्तव्यमिति* । सत्कायदृष्टिसम्प्रयुक्तकमेव स्थापयितव्यम्, न तु सत्कायदृष्टिः । तद्धि वेदनादिकं सहभूहेतुना सम्प्रयुक्तकहेतुना वा सत्कायदृष्टिहेतुकं सत्कायदृष्टेश्च हेतुः, न सभागहेतुना । विनष्टको ह्ययमनागतां सत्कायदृष्टिमिति पाठः । पश्चात्पदस्थेन तच्छब्देन सह न पठितव्यः । सम्प्रयुक्तदुःखसत्यविशेषणार्थं तु समस्यैतत् पदद्वयं पठितव्यम्—अनागतसत्कायदृष्टिसम्प्रयुक्तकमिति । *अर्थतो वैवं बोद्धव्यं* यद्येवं न क्रियेत पाठः । भाष्याक्षेपनिर्वृत्तः पाठो न तन्त्रमित्यभिप्रायः ।

प्रज्ञप्तिभाष्यं कथं नीयते—सर्वधर्माश्चतुष्के नियता इति । *हेतौ* नियता यस्य धर्मस्य यो धर्मो हेतुः । स धर्मस्तस्य धर्मस्य न कदाचिन्न हेतुः । त्रिष्वपि कालेषु हेतुरित्यर्थः । एवं फले नियता यस्य धर्मस्य यो धर्मः फलं पुरुषकारादि योज्यम् । *एवमाश्रये* नियता यस्य धर्मस्य चक्षुर्विज्ञानादेर्यो धर्मं आश्रयश्चक्षुरादिरिति योज्यम् । *एवमालम्बने* नियता यस्य धर्मस्य चक्षुर्विज्ञानादेर्यो धर्म आलम्बनं रूपादिरिति योज्यम् । तेन धर्माणां हेतौ नियतत्वात् त्रिष्वपि कालेषु सभागहेतुर्भवतीति चोदकाभिप्रायः । सर्वहेत्वनभिसन्धेरदोष इति दर्शयन् *वैभाषिक* आह—*हेतुरत्र सम्प्रयुक्तकहेतुः सहभूहेतुश्च* । न सभागहेतुः सर्वत्रगहेतुर्वा; अनागतावस्थायामव्यवस्थापितत्वात् । न विपाकहेतुः, अनानि-

---

१. ०समर्थतोऽपि—का० । २. चैवं—का० ।

फलम्—पुरुषकारफलम्, अधिपतिफलं च। आश्रयश्चक्षुरादिरालम्बनं रूपादिकमिति द्रष्टव्यम्।

ननु चैवं सति सभागहेतुरभूत्वा हेतुर्भवतीति प्राप्तम्?

इष्यत एवावस्थां प्रति न द्रव्यम्। अवस्थाफलं हि सामग्र्यम्, न द्रव्यफलम्।

किं पुनः स्याद्—यदि विपाकहेतुवदनागतोऽपि सभागहेतुः स्यात्?

शास्त्रे तस्य ग्रहणं स्यात्।

य एव हि फलदानग्रहणक्रियासमर्थस्तस्यैव ग्रहणाददोषः? नैतदस्ति; निष्यन्दफलेन हि सफलः सभागहेतुः। तच्चानागतस्यायुक्तम्; पूर्वपश्चिमताभावात्।

न्ज्यस्य कर्मणः कस्यचिद् गत्यन्तरेऽपि विपाकादानात्। फलं पुरुषकारफलमधिपतिफलं च। तयो सहभूसम्प्रयुक्तकहेत्वोः फलत्वात्। *वैभाषिकाणामेतन्मतम्*—अनागतं विद्यमानमुत्पद्यत इति। तस्मादयं प्रसञ्जयति।

ननु चैवं सति सभागहेतुरभूत्वा अनागतावस्थायां *हेतुर्भवति* वर्त्तमानावस्थायामिति। *प्राप्तं* प्रसक्तमित्यर्थः।

इष्यत एवावस्थां प्रति न द्रव्यमिति। इष्यत एव सभागहेतोः सभागहेतुत्वावस्था—पूर्वं नासीदिदानीं भवतीति। न तु द्रव्यस्वलक्षणम्—पूर्वं नासीदिदानीं भवतीति। *अवस्थाफलं हि सामग्र्यं न द्रव्यफलमिति*। हेतुप्रत्ययसामग्र्या वर्त्तमानावस्थाफलं न द्रव्यम्। यस्मादनागतोऽपि स धर्मो द्रव्यतोऽस्ति, न पुनः प्रत्युत्पन्न एवेति। चोदक आह—*किं पुनः स्यादिति* विस्तरः। *वैभाषिक* आह—*शास्त्रे तस्य ग्रहणं स्यादिति*। तस्यानागतस्य सभागहेतोः। न चास्ति ग्रहणम्। न हि तत्र शास्त्रमुक्तम्—अनागतानि कुशलमूलान्यनागतानां कुशलमूलानां सभागहेतुरिति। चोदक आह—*य एव हीति* विस्तरः। चोदकस्यायमभिप्रायः—यद्यप्यनागतोऽस्ति सभागहेतुर्न त्वसौ फलदानग्रहणक्रियायां समर्थः। य एव हि *फलदानग्रहणक्रियासमर्थः* फलाक्षेपक्रिया समर्थश्च *तस्यैव* सभागहेतोरतीतस्य वर्त्तमानस्य च *ग्रहणात् अदोषः*, अनागतस्य सभागहेतोरग्रहणम्; तस्य फलदानग्रहणक्रियायामसामर्थ्यात्। तस्मादस्त्यनागतः सभागहेतुः। अथ च शास्त्रे नोक्त इति? वैभाषिक आह—*नैतदस्तीति* विस्तरः। नैतद् युज्यते। *निष्यन्दफलेन हि सफलः सभागहेतुः*। "सभागसर्वत्रगयोर्निष्यन्दः", (अभि० को० २.५६) "निष्यन्दो हेतुसदृशः" (अभि० को० २.५७) इति वचनात्। *तच्चानागतस्यायुक्तम्*। तन्निष्यन्दफलमयुक्तम्। कस्मात्?

न चोत्पन्नमनागतस्य निःष्यन्दो युज्यते, यथा—अतीतं वर्त्तमानस्य ।

मा भूद्धेतोः पूर्वं फलमिति, नास्त्यनागतः सभागहेतुः; विपाकहेतुरपि एवमनागतो न प्राप्नोति, विपाकफलस्य पूर्वं सह चायोगादनागते चाध्वनि पूर्वपश्चिमताऽभावात् ? नैतदस्ति; सभागहेतोर्विना पौर्वापर्येण सदृशः सदृशस्य सभागहेतुरित्यन्योन्यहेतुत्वादन्योन्यनिःष्यन्दता सम्प्रसज्येत । न चान्योन्य-निःष्यन्दता युक्तिमतीति ।

न त्वेवं[1] विपाकहेतुः[2]; विना[2] पौर्वापर्येणान्योन्यहेतुफलता सम्प्रसज्यते; भिन्नलक्षणत्वाद्धेतुफलयोः ।

पूर्वपश्चिमताभावात् । अनागतावस्थायाम् 'इदं पूर्वमिदं पश्चिमम्' इति न परिच्छिद्यते; विप्रकीर्णत्वात् । न चासति पूर्वापरभावे सदृशः सदृशस्य निष्यन्दो युज्यते । अथ मतम्—उत्पन्नमतीतं वर्त्तमानं वा अनागतस्य निष्यन्द इति ? अत आह—*न चोत्पन्नमनागतस्य निष्यन्दो युज्यत* इति । *यथातीतं वर्त्तमानस्य निष्यन्दो* न भवति, तथाऽनागतस्याप्युत्पन्नो न निष्यन्दो भवितुर्महति ।

कस्माद् ? इत्याह—*मा भूद्धेतोः पूर्वं* फलमिति । दोषात् । *विपाकफलस्य पूर्वं सह चायोगा*दिति, मा भूद्धेतो पूर्वं फलमिति पूर्वमयोगः । सह चायोगोऽनागता-वस्थायाम् । न हि प्रत्युत्पन्नावस्थायां सहभूहेतोरिव विपाकहेतोः सहोत्पन्नं फलमुपलभ्यते । कस्मात् ? *अनागते चाध्वनि पूर्वपश्चिमताभावात्* । विप्रकीर्ण-त्वादनागतस्याध्वनो न पूर्वं विपाकहेतुः पश्चाद् विपाकफलं युज्यते । तस्माच्च सभागहेतुवद् विपाकहेतुरप्यनागतो न प्राप्नोति । *वैभाषिक* आह—*नैतदस्ति* । यदुक्तम्—विपाकहेतुरप्येवमिति । *न चान्योन्यनिष्यन्दता युक्तिमती*ति । यस्य यः सभागहेतुः सदृशो धर्मस्तस्य स एव धर्मस्तदानीमेव कथं निष्यन्दो योक्ष्यते, न हि पुत्रः स्वस्यैव पितुस्तदानीमेव पिता भवतीति ! *न त्वेवं विपाकहेतुः* । किम् ? *अन्योन्यहेतुफलता न पौर्वापर्येण विना सम्प्रयुज्यते* प्राप्नोति । कस्मात् ? *भिन्नलक्षणत्वाद्धेतुफलयोः* । हेतोरन्यल्लक्षणं स्वभाव इत्यर्थः । अकुशलता कुशलसास्रवता वा तस्य लक्षणम् । फलस्य चान्यल्लक्षणमनिवृताव्याकृतत्वम् । "विपाकहेतुरशुभाः कुशलाश्चैव सास्रवाः", (अभि० को० २.५४) "विपाको-ऽव्याकृतो धर्मः" (अभि० को० २.५७) इति वचनात् ।

---

१. त्वेव—का० ।
२-२. विपाकहेतोर्विना—का० ।

तस्मादवस्थाव्यवस्थित एव सभागहेतुः, लक्षणव्यवस्थितस्तु विपाकहेतुरित्यनागतोऽपि न वार्यते ।

यदुक्तम्—'स्वभूमिकः सभागहेतुर्भवति' इति, किमेष नियमः सर्वस्य सास्रवस्यैष नियमः ?

अन्योन्यं नवभूमिस्तु मार्गः

'सभागहेतुः' इत्यधिकारः । अनागम्ये ध्यानान्तरिकायां चतुर्षु ध्यानेषु त्रिषु चारूप्येषु **मार्गसत्यमन्योन्यं** सभागहेतुः ।

किं कारणम्? आगन्तुको ह्यसौ तासु भूमिषु न तद्धातुपतितः; तद्भूमिकाभिस्तृष्णाभिरस्वीकृतत्वात् । अतः समानजातीयस्यान्यभूमिकस्यापि सभागहेतुर्भवति ।

तस्मादिति विस्तरः । *अवस्थाव्यवस्थित एव सभागहेतुः ।* अवस्थायां व्यवस्थितः, अतीतावस्थः प्रत्युत्पन्नावस्थश्च सभागहेतुः, नागतावस्थः । *लक्षणव्यवस्थितस्तु विपाकहेतुः ।* लक्षणेन व्यवस्थितस्त्रिष्वपि कालेषु यथोक्तलक्षण *इत्यनागतोऽपि* विपाकहेतुर्न *वार्यते* न प्रतिषिध्यते । इदमिह विचार्यते—किमनागतेऽध्वनि सदृशा धर्मा विप्रकीर्णा इति न शक्यते परिच्छेत्तुम्—'अयं हेतुरिदमस्य निष्यन्दफलम्' इति, अतो नानागतः सभागहेतुर्व्यवस्थाप्यते ? आहोस्विद् यो धर्मो यस्य धर्मस्य सभागहेतुर्भवेत् स धर्मस्तस्य हेतुप्रत्ययवशान्निष्यन्दफलं भवेदित्यतोऽनागतः सभागहेतुर्न व्यवस्थाप्यते ? नैतद् *व्याख्यानकारै*र्विचारितम्, मम तु पूर्वक एवायं पक्षः प्रतिभातीति ।

किमेष नियम इति । किं स्वभूमिक एवेत्यवधार्यते । नान्यथाप्यस्तीत्यभिप्रायः ।

"*अन्योन्यं नवभूमिस्तु मार्गः*" इति । तुशब्दो विशेषणे । मार्ग इति मार्गसत्यं विवक्षितम् । सास्रवान्मार्गसत्यं विशिष्यते । सास्रवो हि धर्मः स्वभूमिक एव सभागहेतुः, नान्यभूमिकः । मार्गस्त्वन्यभूमिकोऽपि सभागहेतुः । इह भूमिग्रहणे सास्रवानास्रवग्रहणम्, धातुग्रहणे तु सास्रवस्यैव, इत्यत आह—यत् सास्रवाणां मार्गस्य च तुल्ये भूमिभेदे *मार्ग एव नवभूमिकोऽन्योन्यं सभाग*हेतुर्न सास्रव इति । *कुतः?* इत्याह—*आगन्तुको ह्यसौ तासु भूमिषु न तद्धातुपतितः, तद्भूमिकाभिस्तृष्णाभिरस्वीकृतत्वा*दिति । न हि कामरूपारूप्यचर्यस्तृष्णाः सास्रवानिवानास्रवान् धर्मान् स्वीकुर्वन्ति । यदा तर्हि निर्वाणं मार्गं वाभिलषति कुशलोऽसौ धर्मच्छन्दः, न रागः, तस्य वर्ज्यत्वादिति वचनात् । *समानजातीयस्ये*ति । अनास्रवजातीयस्य ।

स पुनः—

समविशिष्टयोः ॥ ५२ ॥

न न्यूनस्य हेतुर्भवति । तद्यथा—दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिस्तस्या एवानागतायाः सभागहेतुर्विशिष्टस्य च यावदनुत्पादज्ञानस्य । अनुत्पादज्ञानमनुत्पादज्ञानस्यैव; अन्यविशिष्टस्याभावात् ।

दर्शनभावनाऽशैक्ष्यमार्गास्त्रिद्व्येकेषाम् । तत्रापि मृद्विन्द्रियमार्गो मृदुतीक्ष्णेन्द्रियमार्गस्य हेतुः । तीक्ष्णेन्द्रियमार्गस्तीक्ष्णेन्द्रियमार्गस्यैव । तद्यथा—श्रद्धानुसारिश्रद्धाधिमुक्तसमयविमुक्तमार्गाः षण्णां चतुर्णां द्वयोश्च । धर्मानुसारिदृष्टिप्राप्तासमयविमुक्तमार्गाः त्रयाणां द्वयोरेकस्य ।

एवं तर्हि सर्वः सर्वस्य सभागहेतुः प्राप्नोति ? अत आह—"*समविशिष्टयोः*" इति । अन्योन्यग्रहणं तर्हि किमर्थम् ? उर्ध्वभूमिकाधरभूमिकयोरन्योन्यमित्येवमर्थम् । ऊर्ध्वभूमिकोऽप्यधरभूमिकयोः समविशिष्टयोः सभागहेतुर्भवति, अधरभूमिकोऽप्यूर्ध्वभूमिकयोरिति । *तद्यथेति* । विस्तरः—दुःखे *धर्मज्ञानक्षान्तिस्तस्या एवानागतायाः* समेति कृत्वा *सभागहेतुः, विशिष्टस्य* च दुःखे धर्मज्ञानस्य दुःखेऽन्वयज्ञानक्षान्ते*र्यावदनुत्पादज्ञानस्य,* न तु न्यूनस्य । न हि दुःखे धर्मज्ञानमनागताया दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तेः सभागहेतुर्भवति ।

*दर्शनभावनाशैक्षमार्गास्त्रिद्व्येकेषामि*ति । दर्शनमार्गो दर्शनमार्गान्तरस्य भावनामार्गस्याशैक्षमार्गस्य च सभागहेतुरिति त्रयाणाम् । भावनामार्गो भावनामार्गान्तरस्याशैक्षमार्गस्य च सभागहेतुः, न दर्शनमार्गस्येति द्वयोः । अशैक्षमार्गोऽशैक्षमार्गान्तरस्य न दर्शनमार्गभावनामार्गयोरित्येकस्य सभागहेतुः । *तत्रापीति* । तत्र दर्शनमार्गादिषु *मृद्विन्द्रियमार्गो* दर्शनमार्गस्वभावो *मृदुतीक्ष्णेन्द्रियमार्गस्य* तत्स्वभावस्यैव । तीक्ष्णेन्द्रियमार्गस्तीक्ष्णेन्द्रियमार्गस्यैव, न मृद्विन्द्रियमार्गस्य, न्यूनत्वात् । एवं भावनामार्गोऽशैक्षमार्गश्च वक्तव्यः । तद्दर्शयन्नाह—*तद्यथेति* । विस्तरः—एकस्यापि मृद्विन्द्रियस्य पुद्गलस्य षण्मार्गाः सन्ति । प्रकृतितीक्ष्णेन्द्रियस्य त्रयः । तत्र *श्रद्धानुसारिमार्गः* श्रद्धानुसारिमार्गान्तरस्यात्मीयस्य सभागहेतुः । धर्मानुसारिमार्गस्य चात्मीयस्यानागतावस्थस्य श्रद्धाधिमुक्तदृष्टिप्राप्तसमयविमुक्तासमयविमुक्तमार्गाणां चात्मीयानां यथायोगमुत्पत्त्यनुत्पत्तिधर्माणां चेति षण्णां *सभागहेतुः । श्रद्धाधिमुक्तमार्गः* श्रद्धाधिमुक्तमार्गान्तरस्य दृष्टिप्राप्तिसमयविमुक्तासमयविमुक्तमार्गाणां चापरेषामपि त्रयाणामिति चतुर्णां सभागहेतुः । *समयविमुक्तमार्गः* समयविमुक्तमार्गान्तरस्यासमय-

कथं पुनरूर्ध्वभूमिकस्याधोभूमिको मार्गः समो वा भवति ? विशिष्टो वा ? इन्द्रियतः, हेतूपचयतश्च ।

विमुक्तमार्गस्य चेति द्वयोः सभागहेतुः । न तु श्रद्धाधिमुक्तमार्गः श्रद्धानुसारिधर्मानुसारिमार्गयोर्हेतुः; पूर्वकालीनत्वाद् दर्शनमार्गस्य, भावनामार्गस्य च विशिष्टत्वात् । एवमन्यत्रापि योज्यम् । *धर्मानुसारिमार्गो* धर्मानुसारिमार्गान्तरस्य दृष्टिप्राप्तासमयविमुक्तमार्गयोश्चेति *त्रयाणां* सभागहेतुः । *दृष्टिप्राप्तमार्गो* दृष्टिप्राप्तमार्गान्तरस्यासमयविमुक्तमार्गस्य चेति *द्वयोः* । *असमयविमुक्तमार्गो*ऽसमयविमुक्तमार्गान्तरस्यैवेत्येकस्य सभागहेतुः । न तु धर्मानुसारिमार्गः श्रद्धानुसारिमार्गस्य सभागहेतुः; धर्मानुसारिमार्गस्येन्द्रियतो विशिष्टत्वात् । नापि श्रद्धाधिमुक्तमार्गस्येन्द्रियतो विशिष्टत्वात्, नापि समयविमुक्तमार्गस्येन्द्रियतो विशिष्टत्वात् । समयविमुक्तमार्गस्तर्हीन्द्रियतो विशिष्टस्य दृष्टिप्राप्तमार्गस्य सभागहेतुः प्राप्नोति ? न प्राप्नोति, अशैक्षमार्गसंगृहीतत्वात् । नहि पूर्वकालीनं फलं पश्चात्कालीनो हेतुरिति । दृष्टिप्राप्तमार्गः पुनः समयविमुक्तमार्गस्य न सभागहेतुः; इन्द्रियतो न्यूनत्वात् ।

*कथं पुनरि*ति । विस्तरः—कथं पुनरूर्ध्वभूमिकस्य द्वितीयध्यानात् प्रभृति यावदाकिञ्चन्यायतनभूमिकस्य दर्शनमार्गस्य भावनामार्गस्य वा अशैक्षमार्गस्य वा यथायोगमधोभूमिको मार्गो विज्ञानानन्त्यायतनात् प्रभृति यावदनागम्यभूमिको यथायोगं दर्शनमार्गो भावनामार्गो वा अशैक्षमार्गो वा *समो वा विशिष्टो वा* भवति । कथञ्च न भवितव्यम् ? हीनत्वादधराया भूमेः । *इन्द्रियतो हेतूपचयतश्च* । इन्द्रियतस्तावत् समो भवति विशिष्टो वा, दर्शनमार्गे श्रद्धानुसारिमार्गश्चतुर्थध्यानभूमिकोऽधरभूमिकस्य तस्यैव श्रद्धानुसारिमार्गस्य समः; उभयोर्मृद्विन्द्रियत्वात् । तस्यैवाधरभूमिको धर्मानुसारिमार्गो विशिष्टः, तीक्ष्णेन्द्रियत्वात् । तथा धर्मानुसारिमार्गश्चतुर्थध्यानभूमिकोऽधरभूमिकस्य धर्मानुसारिमार्गस्य समः । एवमेतावेव श्रद्धानुसारिधर्मानुसारिमार्गौ चतुर्थध्यानभूमिकावधरभूमिकयोर्भावनाशैक्षमार्गयोः प्रत्येकं भूमीन्द्रियभेदभिन्नयोः समौ वा विशिष्टौ वेति सम्भवतो योज्यौ । तथा भावनामार्गे आकिञ्चन्यायतनभूमिकस्य श्रद्धाधिमुक्तमार्गस्याधरभूमिकः श्रद्धादिमुक्तमार्गः समः; उभयोर्मृद्विन्द्रियत्वात् । तस्यैवाधरभूमिको दृष्टिप्राप्तमार्गो विशिष्टः, तीक्ष्णेन्द्रियत्वात् । तथा तस्यैव समयविमुक्तमार्गोऽधरभूमिकः समः, उभयोर्मृद्विन्द्रियत्वात् । तस्यैवासमयविमुक्तमार्गोऽधरभूमिको विशिष्टः, तीक्ष्णेन्द्रियत्वात् । एवमशैक्षमार्गे आकिञ्चन्यायतनभूमिकस्याशैक्षमार्गस्याधरभूमिकः समो विशिष्टो वेति यथायोगं योज्यम् । अनया दिशा सर्वभूमयो योज्याः ।

तत्र दर्शनादिमार्गाणां मृदुमृद्वादीनां चोत्तरोत्तरे[1] हेतूपचिततराः[1]।

यद्यप्येकसन्ताने श्रद्धाधर्मानुसारिमार्गयोरसम्भवः; उत्पन्नस्त्वनागतस्य हेतुः ॥ ५२ ॥

कथं हेतूपचयतः ? ऊर्ध्वभूमिकस्याधरभूमिको मार्गः समो विशिष्टो वा भवतीत्यत इदमुच्यते। *तत्र दर्शनादिमार्गाणामिति*। विस्तरः—आदिग्रहणेन भावनाशैक्षमार्गोपसंग्रहः। ऊर्ध्वभूमिकाया दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तेरधोभूमिकं दुःखे धर्मज्ञानं हेतूपचयतो विशिष्टं भवति। दुःखे धर्मज्ञानादप्यूर्ध्वभूमिकादधरभूमिका दुःखेऽन्वयज्ञानक्षान्तिर्यावदूर्ध्वभूमिकान्मार्गे धर्मज्ञानदधरभूमिका मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तिर्हेतूपचयतो विशिष्टा भवति; एकैकाधिकसभागहेतूपचितत्वात्। दर्शनमार्गादूर्ध्वभूमिकादधोभूमिको भावनामार्गो हेतूपचयतो विशिष्टो भवति। दर्शनमार्गो हि दर्शनमार्गहेतूपचितः। भावनामार्गस्तु दर्शनभावनामार्गहेतूपचितः। ऊर्ध्वभूमिकाभ्यां दर्शनभावनामार्गाभ्यामधरभूमिकोऽशैक्षमार्गो हेतूपचयतो विशिष्टो भवति; दर्शनभावनामार्गहेतूपचितत्वात्। ऊर्ध्वभूमिकस्य दर्शनमार्गस्याधोभूमिको दर्शनमार्गो हेतूपचयतः समानक्षणापेक्षया समो भवति। एवं भावनामार्गस्य भावनामार्गः, अशैक्षमार्गस्याशैक्षमार्ग इति।

तदेवं कश्चिदिन्द्रियतः समो भवति हेतूपचयतो विशिष्टः सत्यप्यधरभूमिकत्वे, तद्यथा—प्रथमध्यानभूमिकाच्छ्रद्धानुसारिमार्गादधरभूमिकौ श्रद्धाधिमुक्तसमयविमुक्तमार्गौ। कश्चिद्धेतूपचयतः समो भवतीन्द्रियतो विशिष्टः, तद्यथा—चतुर्थध्यानभूमिकाच्छ्रद्धानुसार्यादिमार्गादधोभूमिकधर्मानुसार्यादिमार्गः समानक्षणापेक्षया। कश्चिदिन्द्रियतो हेतूपचयतश्च विशिष्टः, तद्यथा—चतुर्थध्यानभूमिकाच्छ्रद्धानुसारिमार्गादधरभूमिकौ दृष्टिप्राप्तासमयविमुक्तमार्गौ। *मृदुमृद्वादीनां चोत्तरोत्तरे हेतूपचिततरा* इति। दर्शनमार्गवर्ज्याः। तस्मिन् मृदुमृद्वाद्यसम्भवात्। तत्र मृदुमृदोः प्रकारादूर्ध्वभूमिकादधरभूमिकोऽपि मृदुमध्यो यावदधिमात्रमध्यादधिमात्राधिमात्रः समानासमानक्षणापेक्षया हेतूपचयतः समो विशिष्टो वा भवति; एकैकाधिकप्रकारहेतूपचितत्वात्।

यदुक्तम्—'श्रद्धानुसारिमार्गः षण्णां सभागहेतुः' इति, कथं श्रद्धानुसारिमार्गो धर्मानुसारिमार्गस्य सभागहेतुर्भवति, न हि तयोरेकसन्ताने सम्मुखीभावोऽस्ति ? तेनाह—*यद्यप्येकसन्ताने श्रद्धाधर्मानुसारिमार्गयोरसम्भवः, उत्पन्नस्त्वनागतस्य हेतुरिति*। असम्भवो ह्यत्रासम्मुखीभावः। न त्वभावः, सन्ति हि मृद्विन्द्रियाणां मृद्विन्द्रियमार्गवदात्मीयास्तीक्ष्णेन्द्रियमार्गा अपि। दृष्टिप्राप्तासमयविमु-

---

१–१. चोत्तरोत्तरहेतू०—का०।

किं पुनः मार्ग एव समविशिष्टयोः सभागहेतुर्भवति ? नेत्याह । लौकिका अपि हि—

प्रयोगजास्तयोरेव

समविशिष्टयोः सभागहेतुर्भवन्ति, न न्यूनस्य । यथा कतमे ? इत्याह—

श्रुतचिन्तामयादिकाः ।

एते हि प्रायोगिकाः श्रुतचिन्ताभावनामया गुणाः समविशिष्टयोरेव हेतुः, न न्यूनानाम् । तद्यथा—कामावचराः श्रुतमयाः श्रुतचिन्तामयानाम्, चिन्तामयाश्चिन्तामयानाम्; भावनामयाभावात् । रूपावचराः श्रुतमयाः; श्रुतभावनामयानां चिन्तामयाभावात् । भावनामया भावनामयानामेव । आरूप्यावचरा भावनामया भावनामयानामेव । तेषामपि नवप्रकारभेदात् मृदुमृदवः सर्वेषां मृदुमध्या अष्टानाम्—इत्येषा नीतिः ।

क्तमार्गास्तु तत्सन्ताने सम्मुखीभवेयुरपि, यदीन्द्रियसञ्चारः क्रियेत । तस्मादुत्पन्नः श्रद्धानुसारिमार्गोऽनुत्पत्तिधर्मिणो धर्मानुसारिमार्गस्य श्रद्धाधिमुक्तदृष्टिप्राप्तसमयविमुक्तासमयविमुक्तमार्गाणां च यथायोगमनागतानामुत्पत्तिधर्माणामनुत्पत्तिधर्माणां वा समविशिष्टानां सभागहेतुरिति ।

आचार्य*वसुमित्र*स्त्वाह—"उत्पन्नः श्रद्धानुसारिमार्गोऽनुत्पन्नस्य धर्मानुसारिमार्गस्य दृष्टिप्राप्तमार्गस्य वा हेतुः, यदा श्रद्धानुसार्यादय इन्द्रियाणि सञ्चरन्तो धर्मानुसारिमार्गादीन् सम्मुखीकुर्वन्ति", तदयुक्तम्; न हि श्रद्धानुसारीन्द्रियाणि सञ्चरति, श्रद्धादिमुक्तादयस्तु सञ्चरेयुः ॥ ५२ ॥

प्रायोगिका इति । प्रयोगेण निवृत्ताः प्रायोगिकाः, प्रायोगिकग्रहणमुपपत्तिप्रतिलम्भिकनिरासार्थम् ।

कामावचराः श्रुतमया इति । ये बुद्धवचनश्रुतेन निर्याताः, ते श्रुतमयाः । *चिन्तामयाश्च चिन्तामयानामिति*, चिन्तामयानामेव न श्रुतमयानाम्, "तयोरेव समविशिष्टयोः" इति वचनात् । *भावनामयाभावा*दिति । कामधातोरसमाहितत्वाद् भावनामया न सन्ति । *चिन्तामयाभावा*दिति । यदा हि चिन्तयितुमारभन्ते, तदैषां समाधिरेवोत्तिष्ठत इति चिन्तामयाभावकारणम् ।

तेषामपीति । श्रुतमयादीनाम् । *मृदुमृदवः सर्वेषामिति* । मृदुमृदवो मृदमृद्वन्तराणां समानां मृदुमध्यादीनां चान्येषामष्टानां विशिष्टानामिति सर्वेषां सभागहेतुः । *मृदुमध्या अष्टानाम्* । मृदुमृदुप्रकारमपास्य तस्य न्यूनत्वात् । एषा

उपपत्तिप्रतिलम्भिकास्तु कुशला धर्माः सर्वे नवप्रकाराः परस्परं[1] सभागहेतुः[1]। क्लिष्टा अप्येवम्। अनिवृताव्याकृतास्तु चतुर्विधाः—विपाकजा ऐर्यापथिकाः शैल्पस्थानिकाः निर्माणचित्तसहजाश्च।

ते यथाक्रमं चतुस्त्रिद्व्येकेषां सभागहेतुः। निर्माणचित्तमपि कामावचरं[2] चतुर्ध्यानफलम्[2]। तत्र नोत्तरध्यानफलमधरध्यानफलस्य।

---

*नीतिरि*ति। तद्यथा—मृद्वधिमात्राः सप्तानां मध्यमृदवः षण्णां यावदधिमात्राधिमात्रा अधिमात्राधिमात्रान्तराणामेकरूपाणां सभागहेतुरिति; पूर्वान् पूर्वानपास्य तेषां तेषां न्यूनत्वात्।

उपपत्तिप्रतिलम्भिकास्तु कुशला इति। उपपत्त्या प्रतिलम्भ उपपत्तिप्रतिलम्भः, स एषामस्तीत्युपपत्तिप्रतिलम्भिकाः, "अत इनिठनौ" (पा० सू० ५.२.११५) इति ठन्। *सर्वे ते नव प्रकारा परस्परं सभाग*हेतुः, मृदुमृदूनां यावदधिमात्राधिमात्राणामेव, अधिमात्राधिमात्रा मृदुमृदूनां यावदधिमात्राधिमात्राणां सभागहेतुः, न समविशिष्टानामेव; अनाभिसंस्कारिकत्वात्। आभिसंस्कारिकस्य हि सभागहेतोर्न्यूनं फलं नेष्यते, नानाभिसंस्कारिकस्य। *क्लिष्टा अप्येव*मिति। सर्वे नव प्रकाराः परस्परं सभागहेतुः; अप्रायत्निकत्वात्। पूर्वोत्पन्नाः सर्वे समानभूमिकानां पश्चाद्वर्त्तिनां सर्वेषां सभागहेतुः। नात्र समविशिष्टते अपेक्ष्येते।

*ते यथाक्रमं चतुस्त्रिद्व्येकेषां सभागहेतुरि*ति। विपाकजा विपाकजादीनां चतुर्णां सभागहेतुः। ऐर्यापथिका ऐर्यापथिकादीनामेव त्रयाणाम्, न विपाकजानाम्; तेषामनाभिसंस्कारिकत्वेन न्यूनत्वात्। शैल्पस्थानिका द्वयोः शैल्पस्थानिकनैर्माणिकयोः, नैर्माणिका नैर्माणिकानामेव, न पूर्वेषाम्; उत्तरेषामुत्तरेषामाभिसंस्कारिकत्वात्। *निर्माणचित्तमपि कामावचरं चतुर्ध्यानफलमि*ति। चतुर्णां ध्यानानां फलं प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थध्यानफलमिति चतुष्प्रकारं कामावचरं निर्माणचित्तम्। तद्यथाक्रमं चतुस्त्रिद्व्येकेषां च सभागहेतुरिति वर्त्तते। प्रथमध्यानफलं चतुर्णां प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थध्यानफलानां सभागहेतुः। द्वितीयध्यानफलं त्रयाणां द्वितीयतृतीयचतुर्थध्यानफलानाम्, तृतीयध्यानफलं द्वयोस्तृतीयचतुर्थध्यानफलयोः, चतुर्थध्यानफलमेकस्य चतुर्थध्यानफलान्तरस्यैव सभागहेतुः।

का पुनरत्र युक्तिर्ययैवं नियम इति ? तां युक्तिं निर्दिदिक्षुराह—*नोत्तरध्यानफलमधरध्यानफलस्ये*ति। विस्तरः—न चतुर्थध्यानफलं कामावचरं निर्माणचित्तं

१–१. परस्परसभाग०—का०। २–२. कामावचरचतु०—का०।

न ह्याभिसंस्कारिकस्य सभागहेतोर्हीयमानं फलं भवति । तद्यथा—शालिर्यवादीनाम्, मा भून्निष्फलः प्रयत्न इति ।

अत एवाहुः[1]—स्यादुत्पन्नोऽनास्रवोऽनुत्पन्नस्यास्रवस्य न हेतुः स्यात्, तद्यथा—दुःखे धर्मज्ञानमुत्पन्नमनुत्पत्तिधर्माणां[2] दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तीनाम् ।

सर्वं च विशिष्टं न्यूनस्य न हेतुः ।

स्यादेकसन्ताननियतः पूर्वप्रतिलब्धोऽनास्रवो धर्मः पश्चादुत्पन्नस्य न हेतुः ।

स्यादनागताः दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तयो दुःखे धर्मज्ञानस्य, यस्मान्न पूर्वतरं फलमस्ति, अनागतो वा सभागहेतुः ।

प्रथमध्यानफलस्य कामावचरस्य निर्माणचित्तस्य यावत् तृतीयध्यानफलस्य कामावचरस्य निर्माणचित्तस्य सभागहेतुः । *कस्माद् ?* इत्याह—न *ह्याभिसंस्कारिकस्य* महायत्नसाध्यस्य *सभागहेतोर्हीयमानम*महायत्नसाध्यं फलं *भवति* । यादृशेन हि यत्नविशेषेण प्रथमं ध्यानं यावत् तृतीयं ध्यानं निष्पाद्यते, न तादृशेनैव चतुर्थं ध्यानं निष्पाद्यते । किं तर्हि ? उत्कृष्टतरेण यत्नविशेषेण निष्पाद्यते । तस्मात् फलमस्योत्कृष्टतरेणैव यत्नविशेषेण निष्पाद्यत इत्यवगम्यते । तेन अधरध्यानफलमुत्तरध्यानफलस्य सभागहेतुः, न तूत्तरध्यानफलमधरध्यानफलस्य । यथा च चतुर्थध्यानफलं योजितम्, एवं तृतीयद्वितीयध्यानफलमपि योज्यम् ।

*अत एवाहुरि*ति । यस्मादाभिसंस्कारिकस्य सभागहेतोर्हीयमानं फलं न भवति, तस्मादाहुरित्यर्थः । किमाहुरिति ? आहुः—*स्यादुत्पन्न* इति । विस्तरः—दुःखे धर्मज्ञानमनास्रवमु*त्पन्नमनुत्पत्तिधर्मा*णामनास्रवाणां *दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तीनां* च हेतुः; दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिभ्योः दुःखे धर्मज्ञानस्याभिसंस्कारिकत्वेन विशिष्टत्वात् । एवं हि तद् विशिष्टम् यत् क्लेशविसंयोगप्राप्त्या सहोत्पद्यते ।

विशिष्टं च न्यूनस्य न हेतुः । तद्यथार्हत्त्वात् परिहीणस्याशैक्षो मार्गः पूर्वोत्पन्नः सकृदागाम्यनागामिमार्गयोः पश्चादुत्पद्यमानयोर्न सभागहेतुः ।

स्यादेकसन्ताननियतः पूर्वप्रतिलब्ध इति । विस्तरः—*अनागता दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तयः* प्रथम एव क्षणे प्रतिलब्धा एकसन्तानगताः । दुःखे धर्मज्ञानं द्वितीयक्षणोत्पन्नम्, तस्य ता न हेतुः । *यस्मान्न पूर्वतरं फलम्* । पूर्वतरं हि दुःखे धर्मज्ञानं दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिभ्यः; तस्योत्पन्नत्वात्, तासाञ्चानुत्पन्नत्वात् । *अनागतो वा धर्मो* यस्मान्न *सभागहेतुः* । अनागता दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तयोऽपरिमिताः प्रतिलब्धा एव, न तूत्पन्नाः ।

---

१. चाहुः—का० ।　　　　२. ०मनुत्पन्नानां—का० ।

स्यात् पूर्वोत्पन्नोऽनास्रवो धर्मः पश्चादुत्पन्नस्यानास्रवस्य न हेतुः ।

स्यादधिमात्रो न्यूनस्य । तद्यथा—उत्तरफलपरिहीणस्याधरफलसम्मुखीभावे[1] दुःखे धर्मज्ञानप्राप्तिश्च; उत्तरोत्तरक्षणसहोत्पन्नानां दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिप्राप्तीनां न्यूनत्वादिति ।

उक्तः सभागहेतुः ॥

सम्प्रयुक्तकहेतुस्तु चित्तचैत्ताः

एवं सति भिन्नकालसन्तानजानामप्यन्योन्यसम्प्रयुक्तकहेतुत्वप्रसङ्गः ।

स्यात् पूर्वोत्पन्न इति । विस्तरः—पूर्वं प्रतिलब्धमात्रो धर्मः पृष्टो न तूत्पन्नः, अनुत्पन्नश्च न सभागहेतुर्भवतीति; इदानीं पूर्वोत्पन्नोऽपि किमस्ति न सभागहेतुरित्यतिशयरूपेण पृच्छ्यते । *अधिमात्रो न्यूनस्येति* । विशिष्टो न्यूनस्येत्यर्थः । *तद्यथा—उत्तरफलपरिहीणस्य* अर्हत्त्वफलपरिहीणस्यानागामिफलपरिहीणस्य वा *अधरफलसम्मुखीभावेऽ*नागामिफलसम्मुखीभावे सकृदागामिफलसम्मुखीभावे वा योऽर्हत्त्वमार्गोऽधिमात्रः पूर्वोत्पन्नः स पश्चादुत्पन्नस्यानागामिफलस्य सकृदागामिफलस्य वा न सभागहेतुः; न्यूनत्वात् । एवमनागामिफलपरिहीणस्य योऽनागामिफलमार्गः स पूर्वोत्पन्नः पश्चादुत्पन्नस्य सकृदागामिफलस्य न सभागहेतुः, न्यूनत्वात् । *दुःखे धर्मज्ञानप्राप्तिश्चेति* । विस्तरः—दुःखे धर्मज्ञानप्राप्तिर्या पूर्वोत्पन्ना, *सा उत्तरक्षणसहोत्पन्नानामुत्तरैः* क्षणैर्दुःखेऽन्वयज्ञानक्षान्तिक्षणादिभिरा मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तेः सहोत्पन्नानां *दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिप्राप्तीनां* न सभागहेतुः । किं कारणम् ? तासां *न्यूनत्वात्,* तस्याश्च विशिष्टत्वात् । कथं पुनस्तासां न्यूनत्वम्, तस्याश्च विशिष्टत्वम् ? दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तेर्दुःखे धर्मज्ञानं विशिष्टं तद्वध्यक्लेशप्राप्तिविमुक्तत्वात्, हेतूपचिततरत्वाच्च । तस्माद्धेतूपचिततराभ्योऽपि दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिप्राप्तिभ्यो दुःखे धर्मज्ञानप्राप्तिर्विशिष्टा, ताश्च न्यूनाः; तत्प्राप्तित्वात् ।

किञ्च—प्रथमक्षणोत्पन्नाया दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिप्राप्तेर्दुःखे धर्मज्ञानप्राप्तिः, तस्मादेव हेतुद्वयाद् विशिष्टा । न्यूना च सा दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिप्राप्तिः । अतस्तत्पूर्विका अप्यन्या उत्तरक्षणसहोत्पन्ना दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिप्राप्तयो हेतूपचिततरत्वेऽपि न्यूना एवेति । तस्मान्न सा तासां सभागहेतुरिति ।

"सम्प्रयुक्तकहेतुस्तु चित्तचैत्ताः" इति । तु-शब्दोऽवधारणे, भिन्नक्रमश्च । चित्तचैत्ता एव सम्प्रयुक्तकहेतुरिति । *एवं सती*ति विस्तरः । यदि 'चित्तचैत्ता

---

१. ०स्यावर०—का० ।

एकाकारालम्बनास्तर्हि ? एवमपि स एव प्रसङ्गः ।

एककालास्तर्हि ? एवं तर्हि सति भिन्नसन्तानजानामपि प्रसङ्गो नवचन्द्रादीनि हि[1] पश्यताम् ।

तस्मात् तर्हि—

समाश्रयाः ॥ ५३ ॥

समान आश्रयो येषां ते **चित्तचैत्ता** अन्योन्यं **सम्प्रयुक्तकहेतुः** ।

समान इत्यभिन्नः । तद्यथा—य एव चक्षुरिन्द्रियक्षणश्चक्षुर्विज्ञानस्याश्रयः, स एव तत्सम्प्रयुक्तानां वेदनादीनामेव, यावन्मनः । इन्द्रियक्षणो मनोविज्ञानतत्सम्प्रयुक्तानां वेदितव्यः । यः सम्प्रयुक्तकहेतुः सहभूहेतुरपि सः ।

अथ केनार्थेन सहभूहेतुः ? केन सम्प्रयुक्तकहेतुः ? अन्योन्यफलार्थेन सहभूहेतुः; सहसार्थिकान्योन्यवलमार्गप्रयाणवत् । पञ्चभिः समताभिः सम्प्रयोगार्थेन

एव सम्प्रयुक्तकहेतुः' इत्येतावदुच्यते *भिन्नकालजा अपि* भिन्नकालजैः सह *भिन्नसन्तानजा अपि* च भिन्नसन्तानजैः सह सम्प्रयुक्तकहेतुः *सम्प्रयुज्यते* । न हि ते कालसन्तानभिन्ना न चित्तचैत्ता भवन्ति । *एकाकारालम्बनास्तर्हीति* । यदि चित्तचैत्ता एकाकारा एकनीलाद्याकारा एकालम्बनाश्च एकनीलाद्यालम्बनाः एवं ते सम्प्रयुक्तहेतुः, नान्यथेति । एवं भिन्नकालजत्वं भिन्नसन्तानजत्वं च व्यावर्तितं भवतीत्यभिप्रायः । *एवमपि स एव प्रसङ्गः* । भिन्नकालसन्तानजानामन्योन्यं सम्प्रयुक्तकहेतुत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । सम्भवति हि भिन्नकालसन्तानजानामपि चित्तचैत्तानामेकाकारालम्बनत्वम् । *भिन्नसन्तानजानामपि प्रसङ्ग* इति । भिन्नकालजत्वमेकं परिहृतम् । *नवचन्द्रादीनि हि पश्यतां* बहूनामेकाकारालम्बनाश्चित्तचैत्ता वर्त्तन्ते ।

"समाश्रयाः" इति । समः अभिन्न आश्रय एषामिति समाश्रयाः । तुल्यार्थे समशब्दग्रहणे हि जातितुल्यत्वात् स एव प्रसङ्गः स्यात् ।

अन्योन्यफलार्थेनेति विस्तरः । *यथा सहसार्थिकानां परस्परबलेन मार्गप्रयाणम्*, एवं चित्तं चैत्तस्य फलम्, चैत्तोऽपि चित्तस्येत्यन्योन्यफलमिति तेनार्थेन सहभूहेतुः । *पञ्चभिरिति* विस्तरः । पञ्चभिः *समताभिः*, आश्रयालम्बनाकारकालद्रव्यसमताभिरित्यर्थः । *सम्प्रयोगार्थेन* समप्रवृत्त्यर्थेन *सम्प्रयुक्तकहेतुः* । यथा—

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।

सम्प्रयुक्तकहेतुः । तेषामेव सार्थिकानां स्नानशयनादिपरिभोगक्रियाप्रयोगवत्[1] । एकेनापि हि विना न सर्वे[2] सम्प्रयुज्यन्त इत्ययमेषां हेतुभावः ॥ ५३ ॥

उक्तः सम्प्रयुक्तकहेतुः ॥

सर्वत्रगहेतुः कतमः ?

सर्वत्रगाख्यः क्लिष्टानां स्वभूमौ पूर्वसर्वगाः ।

स्वभूमिकाः पूर्वोत्पन्नाः सर्वत्रगा धर्माः पश्चिमानां क्लिष्टानां धर्माणां **सर्वत्रगहेतुः** । तान् पुनः पश्चाद**नुशयनिर्देशकोशस्थान** एव व्याख्यास्यामः ।

क्लिष्टधर्मसामान्यकारणत्वेनायं सभागहेतोः पृथग् व्यवस्थाप्यते; **निकायान्तरीया**णामपि हेतुत्वात् । एषां हि प्रभावेणान्यनैकायिका अपि क्लेशा उपजायन्ते ।

तेषामेव सार्थिकानामन्योबलेन मार्गं गच्छतां समोऽन्नपानस्नानशयनादिपरिभोगक्रियाया प्रयोगः । तद्वत् सम्प्रयोगत्वमेषामन्योन्यं भवति । अत एवाह—*एकेनापि हि विना न सर्वे सम्प्रयुज्यन्त इति* ॥ ५३ ॥

"पूर्वसर्वगाः" इति । पूर्वे च ते सर्वगाश्च पूर्वसर्वगाः, पूर्वोत्पन्नाः सर्वगा इत्यर्थः । *स्वभूमिकाः पूर्वोत्पन्ना* अतीता प्रत्युत्पन्ना वा *सर्वत्रगा क्लिष्टानां* क्लेशस्वभावसम्प्रयुक्तसमुत्थानां *पश्चिमानां* पश्चादतीतप्रत्युत्पन्नानामनागतानां च *सर्वत्रगहेतुः । व्याख्यास्याम* इति ।

"सर्वत्रगा दुःखहेतुदृग्घेया दृष्टयस्तथा ।
विमतिः सह ताभिश्च याविद्यावेणिकी च या" ॥ (अभि० को० ५.१२)

इत्यत्र *पञ्चमे कोशस्थाने* निर्देक्ष्यामः ।

क्लिष्टधर्मसामान्यकारणत्वेनेति विस्तरः । यस्मादयं सर्वत्रगहेतुः क्लिष्टानामेव सामान्येन पञ्चनिकायानामपि भवति, सभागहेतुस्तु क्लिष्टानां चाक्लिष्टानां च, *तस्मात् पृथग्व्यवस्थाप्यते* । कथं क्लिष्टधर्मसामान्यकारणत्वमस्येति प्रतिपादयन्नाह—*निकायान्तरीयाणामपि हेतुत्वादिति* । *एषां हि प्रभावेणेति* । एषां हि सर्वत्रगाणां प्रभावेण *अन्यनैकायिका* अन्यनिकायभवाः *क्लेशा* रागादय *उपजायन्ते* । के पुनस्ते ? दुःखदर्शनप्रहातव्यस्य सर्वत्रगहेतोः समुदयनिरोधमार्गदर्शनभावनाप्रहातव्या निकायान्तरीया भवन्ति । समुदयदर्शनप्रहातव्यस्य सर्वत्रगहेतोर्दुःखनिरोधमार्गदर्शनभावनाप्रहातव्या निकायान्तरीया भवन्ति । सर्वान् क्लेशनिकायान् गच्छन्ति भजन्ते आलम्बन्ते, सर्वेषां वा क्लेशनिकायानां हेतुभावं

---

१. समानान्नपानादि०—का० । २-२. सर्वेण—का० ।

किमार्यपुद्गलस्यापि क्लिष्टा धर्माः सर्वत्रगहेतुकाः ? सर्व एव क्लिष्टा धर्मा दर्शनप्रहातव्यहेतुका इति **काश्मीराः** । तथा **प्रकरणे**पूक्तम्—

"दर्शनप्रहातव्यहेतुका धर्माः कतमे ? क्लिष्टा धर्माः, यश्च दर्शनप्रहातव्यानां धर्माणां विपाक इति । अव्याकृतहेतुका धर्माः कतमे ? अव्याकृता संस्कृता धर्मा अकुशलाश्चेति । दुःखसत्यं स्यात् सत्कायदृष्टिहेतुकं न सत्कायदृष्टेर्हेतुरिति विस्तरो यावन्न सत्कायदृष्टेः । तेषां च धर्माणां जातिं जरां स्थितिमनित्यतां च स्थापयित्वा यत्तदन्यत् क्लिष्टं दुःखसत्यम्" (   ) इति ।

इदं तर्हि **प्रज्ञप्तिभाष्यं** कथं नीयते—"स्याद्धर्मोऽकुशलहेतुक एव ।

गच्छन्तीति सर्वत्रगाः । अत एवोक्तम्—"सत्कायदृष्टिमूलकाः सर्वक्लेशाः सत्कायदृष्टिप्रभवाः सत्कायदृष्टिसमुदयाः" इति; आत्मग्राहद्वारेण रागमानप्रतिघादिसमुदाचारात् ।

*किमार्यपुद्गलस्यापी*ति । सर्वत्रगा आर्यपुद्गलस्य सर्व एव प्रहीणाः; दर्शनप्रहातव्यत्वात् । रागादयश्च शैक्षाणां समुदाचरन्ति । ते रागादयस्तेषां न सर्वत्रगहेतुका इति मन्यमान एवं पृच्छति । *क्लिष्टा धर्मा* इति । अविशेषितत्वात् पृथग्जनार्यसन्तानजा इति गम्यते । *यश्च दर्शनप्रहातव्यानां धर्माणां विपाक* इति । अर्थपरिसमाप्त्यर्थमेतदुक्तम्, नैतदुदाहरणम् । *अव्याकृताः संस्कृता धर्मा* इति । निवृताव्याकृता अनिवृताव्याकृताश्च गृह्यन्ते । निवृताव्याकृताः कामधातौ सत्कायान्तग्राहदृष्टितत्सम्प्रयुक्तसमुत्था धर्मा रूपारूप्यावचराश्च क्लिष्टा धर्माः । संस्कृतग्रहणमाकाशाप्रतिसंख्यानिरोधनिरासार्थम् । "परमव्याकृते ध्रुवे" (अभि० को० ४.११) इति तयोरव्याकृतत्वात् । तत्र कामवाचराः क्लिष्टा धर्मा यथायोगं सभागसर्वत्रगसहभूसम्प्रयुक्तकहेतुभूतैस्तैरेव सत्कायदृष्ट्यादिभिरव्याकृतहेतुकाः, नान्यै रागादिभिः । ऊर्ध्वभूमिकस्त्वन्यैरपीति सुगममेतत् । अनिवृताव्याकृताः सभागहेतुनानिवृताव्याकृतहेतुकाः । अकुशलाः कामावचरा रागादयः । ते च सर्वत्रगहेतुना सत्कायदृष्ट्यादिहेतुकाः । इदमत्रोदाहरणम् । *अकुशलाश्चेति* ह्यविशेषितत्वाद् दर्शनप्रहातव्या भावनाप्रहातव्याश्च गृह्यन्ते । इदमत्र द्वितीयज्ञापकम् । *यत् तदन्यत् क्लिष्टं दुःखसत्य*मिति तृतीयं ज्ञापकम् । तदन्यद्धि क्लिष्टं दुःखसत्यं दर्शनप्रहातव्यं भावनाप्रहातव्यं चाविशेषितत्वात् गृह्यते । सर्वत्रगहेतुना हि भावनाप्रहातव्यं पृथग्जनानामिवार्याणामपि सत्कायदृष्टिहेतुकं न सत्कायदृष्टेर्हेतुरिति व्याख्यातमेतत् ।

इदं *तर्हि प्रज्ञप्तिभाष्यमिति* । यद्यकुशला अव्याकृतहेतुका अपि भवन्ति न

स्यादार्यपुद्गलः कामवैराग्यात् परिहीयमाणो यः[1] तत्प्रथमतः क्लिष्टां चेतनां सम्मुखीकरोति" इति ? अप्रहीणहेतुमेतत् सन्धायोक्तम् । दर्शनप्रहातव्यो हि तस्या हेतुः प्रहीणत्वान्नोक्तः ।

उक्तः सर्वत्रगहेतुः ॥

विपाकहेतुः कतमः ?

विपाकहेतुरशुभाः कुशलाश्चैव सास्रवाः ॥ ५४ ॥

अकुशलाः **कुशलसास्रवाश्च** धर्मा **विपाकहेतुः**; विपाकधर्मत्वात् ।

कस्मादव्याकृता धर्माः विपाकं न निर्वर्त्तयन्ति ? दुर्बलत्वात्, पूतिबीजवत् ।

केवलमकुशलहेतुकाः, *प्रज्ञप्तिभाष्यं कथं* नीयते । स्यात् *आर्यपुद्गलः कामवैराग्यात् परिहीयमाणो यस्तत्प्रथमतः क्लिष्टां चेतनां सम्मुखीकरोतीति* । कामवैराग्यपरिहाणिकाले हि सा आर्यपुद्गलस्य चेतना सहभूहेतुना च सम्प्रयुक्तकहेतुना अकुशलहेतुकैव,नाव्याकृतहेतुका; सत्कायान्तग्राहदृष्ट्योः प्रहीणत्वात्–इति प्रज्ञप्तिभाष्यार्थो लक्ष्यत इति, अनेनाभिप्रायेण चोदयति। *वैभाषिक* आह—*अप्रहीणं हेतुमेतत् सन्धायोक्तमि*ति । अप्रहीणं सहभूहेतुं सम्प्रयुक्तकहेतुञ्च सन्धाय अभिप्रेत्य एतत् *प्रज्ञप्तिभाष्यमुक्तम्* । *दर्शनप्रहातव्यो हि* सत्कायदृष्ट्यादिकः तस्याश्चेतनाया हेतुः । *प्रहीणत्वात्* दर्शनमार्गेण नोक्तः *प्रज्ञप्तिभाष्य* इति ।

अकुशलाः कुशलसास्रवाश्चेति । अकुशला अवश्यं सास्रवा एवेति न विशेष्यन्ते । कुशलास्तु द्विप्रकाराः—सास्रवाः, अनास्रवाश्चेति । अतो विशेष्यन्ते । ये सास्रवाः कुशलाः, ते विपाकहेतुः, नानास्रवा इति । *विपाकधर्मत्वादिति* । विपक्तिप्रकृतित्वादित्यर्थः ।

*दुर्बलत्वात् पूतिबीजवदि*ति विस्तरः । यथा पूतीनि बीजान्यभिष्यन्दितान्यपि दुर्बलत्वान्नाङ्कुरोत्पत्तिहेतुर्भवन्ति, एवमव्याकृता धर्मास्तृष्णाभिष्यन्दिता अपि न विपाकोत्पत्तिहेतुर्भवन्ति; दुर्बलत्वात् । *अनास्रवा* बलवन्तोऽपि तृष्णानभिष्यन्दितत्वाद् विपाकं *न निर्वर्तयन्ति* । यथाद्भिरनभिष्यन्दितत्वाच्छुष्काणि बलवन्त्यपि सारबीजानि नाङ्कुरं निर्वर्तयन्ति, तद्वत् । पूर्वेषां स्वशक्तिवैकल्यम्, अपरेषां सहकारिकारणान्तरवैकल्यम् ।

---

१. यां—का० ।

कस्मान्नानास्रवाः ? तृष्णानभिष्यन्दितत्वात्, अनभिष्यन्दितसारबीजवत्। अप्रतिसंयुक्ता हि किम्प्रतिसंयुक्तं विपाकमभिनिर्वर्त्तयेयुः !

शेषास्तूभयविधित्वान्निर्वर्त्तयन्ति विपाकम्[1], साराभिष्यन्दितबीजवत्।

कथमिदं विज्ञातव्यम्—विपाकस्य हेतुर्विपाकहेतुः ? आहोस्विद् विपाक एव हेतुर्विपाकहेतुः ? किं चातः ? यदि विपाकस्य हेतुर्विपाकहेतुः, 'विपाकजं चक्षुः' इति एतन्न प्राप्नोति। अथ विपाक एव हेतुर्विपाकहेतुः, "कर्मणो विपाकः" इत्येतन्न प्राप्नोति।

नैष दोषः, "उभयथापि योगः" इत्युक्तं प्राक्।

किंप्रतिसंयुक्तमिति। कस्मिन् प्रतिसंयुक्तं किंप्रतिसंयुक्तम्। *विपाकमप्रतिसंयुक्ताः* कामादिष्वप्रतिसंयुक्ता अनास्रवा *अभिनिर्वर्तयेयुः*। प्रतिसंयुक्तेन विपाकेन भवितव्यम्, नाप्रतिसंयुक्तेन; कामधात्वादिप्रतिसंयुक्तधर्मस्वभावत्वात्।

शेषास्त्विति विस्तरः। अकुशला कुशलसास्रवाश्च शेषा *उभयविधत्वात्* उभयप्रकारत्वात्। बलवदभिष्यन्दितप्रकारत्वादित्यर्थः। *निर्वर्तयन्ति विपाकं यथा साराण्यभिष्यन्दितानि बीजान्यङ्कुरम्*, तद्वत्।

विपाकस्य हेतुरिति विस्तरः। यदि विपाक इति भावसाधनो घञ्—विपक्तिर्विपाक इति। तत्र षष्ठीसमासः—विपाकस्य हेतुरिति। अथ विपच्यते स्वयमिति कर्मसाधनो घञ्। तत्र कर्मधारयः—*विपाक एव हेतुर्विपाकहेतुरिति*। *किं चातः?* कश्चातो दोषः। *यदि विपाकस्य हेतुरिति* भावसाधनपरिग्रहः, *विपाकजं चक्षुरित्येतन्न प्राप्नोति*। न हि चक्षुर्विपक्तेर्जातम्। किं तर्हि ? विपक्तिहेतोः कर्मण इत्यर्थः। न हि विपाको हेतुः। *अथ विपाक एव हेतुरिति* कर्मसाधनपरिग्रहः, सिद्ध्यते तद् विपाकजं चक्षुरिति। कर्मैव हि विपाकः, विपच्यते इति कृत्वा। किन्तु कर्मणो विपाक इत्येतन्न प्राप्नोति, विपाको हि कर्मैवोच्यते न विपक्तिः। कर्मणो विपाक इति चात्र भावसाधनार्थ इष्टे न कर्मसाधनार्थ इति। तस्मात् कर्मणो विपाक इत्येतन्न प्राप्नोति।

उभयथापि योग इत्युक्तं प्रागिति। 'विपाकजौपचयिकाः पञ्चाध्यात्मम्" (अभि० को० १.३६) इत्यत्रोक्तम्। विपाकहेतोर्जाता विपाकजाः, मध्यपदलोपाद् गोरथवदिति भावसाधनपरिग्रहः। फलकालप्राप्तं वा कर्म विपाक इत्युच्यते, विपच्यत इति कृत्वा, तस्माज्जाता विपाकजा इति कर्मसाधनपरिग्रहः। फलं तु विपक्तिरेवेति विपाकः। फलविवक्षायां भावसाधन एव परिगृह्यत इत्यर्थः।

---

१. का० पुस्तके नास्ति।

अथ विपाक इति कोऽर्थः ? विसदृशः पाको विपाकः । अन्येषां तु हेतूनां सदृशः पाकः । एकस्योभयथेति **वैभाषिकाः** । नैव तु तेषां पाको युक्तः ।

पाको हि नाम सन्ततिपरिणामविशेषजः फलपर्यन्तः । न च सहभूसम्प्रयुक्तहेत्वोः सन्ततिपरिणामविशेषजं फलमस्ति । न चापि सभागहेत्वादीनां फलपर्यन्तोऽस्ति; पुनः पुनः कुशलाद्यासंसारफलत्वात् ।

कामधातावेकस्कन्धको विपाकहेतुरेकफलः प्रत्ययः, तज्जात्यादयश्च । द्विस्कन्धक एकफलः कायवाक्कर्म, तज्जात्यादयश्च । चतुःस्कन्धक एकफलः कुशलाकुशलाश्चित्तचैत्ताः सह जात्यादिभिः ॥

रूपधातावेकस्कन्धको विपाकहेतुरेकफलः प्राप्तिः, असंज्ञिसमापत्तिश्च सह

तस्माद् विपाकजं चक्षुरिति मध्यपदलोपात् कर्मसाधनपरिग्रहाद्वा सिध्यति । कर्मणो विपाक इति च सिध्यति, भावसाधनपरिग्रहात् । विवक्षितपूर्विका हि शब्दप्रतिपत्तिरिति । *विसदृशः पाको* विपाक इति । हेतोर्विसदृशं फलमित्यर्थः । हेतुर्हि व्याकृत एव, फलं त्वव्याकृतमेवेति । *सहभूहेत्वादीनां तु सदृश एव पाक* इति विशेषणम् । *अभिधर्मशास्त्र* एवं व्युत्पाद्यते तेनेदं प्रत्यादिश्यते ।

एकस्कन्धको विपाकहेतुरेकफल इति विस्तरः । इह प्राप्तयो वृक्षप्रपाटिकावत् चित्तादिभ्यः पृथगवस्थिताः । तासां परिपूरकन्यायेन पृथक् फलं वर्ण्यते । एकः स्कन्धोऽस्येत्येकस्कन्धको विपाकहेतुः । यत्र स्कन्धे प्राप्तयः, तत्रैव च तज्जात्यादय इत्येकस्कन्धकः, यदेव च प्राप्तीनां फलं तदेव तज्जात्यादीनामिति साधारणफलत्वादेकफलः । *द्विस्कन्धकः* एकफलो विपाकहेतुः । *कायवाक्कर्मतज्जात्यादयश्च* । कायवाक्कर्मणो रूपस्कन्धसंगृहीतत्वात् तज्जात्यादीनां च संस्कारस्कन्धसंगृहीतत्वात् द्विस्कन्धकः, एकफलश्च, तेषामपृथक्फलत्वात् । *चतुस्कन्धक एकफलः कुशलाकुशलाश्चित्तचैत्ता* इति । ते *सह जात्यादिभिरिति* । तेषां चित्तचैत्तानां यथायोगं वेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानस्कन्धसंगृहीतत्वात् । जात्यादीनाञ्च संस्कारस्कन्धसंगृहीतत्वाच्चतुःस्कन्धको विपाकहेतुरेकफलः; साधारणफलत्वात्, न हि चित्तस्यान्यत् फलमन्यच्चैत्तादीनामिति, असमाहितत्वात् । कामधातौ पञ्चस्कन्धको विपाकहेतुर्नास्ति । न ह्यत्र रूपस्कन्धसंगृहीतं कायवाक्कर्मचित्तचैत्तैरेकफलं भवति, पृथक् कलापत्वात् । त्रिस्कन्धकस्तु त्रिष्वपि धातुषु नास्ति; चित्तचैत्तानामवश्यमेकफलत्वात् । यथायोगं चतुःस्कन्धस्वभावत्वात् ।

रूपधातावेकस्कन्धक इति विस्तरः । *प्राप्तिः सह जात्यादिभिः* । संस्कारस्कन्धसंगृहीतेत्येकस्कन्धकः । तथैव साधारणफलत्वादेकफलः । *असंज्ञिसमापत्तिरपि*

जात्यादिभिः । द्विस्कन्धक एकफलः प्रथमे ध्याने विज्ञप्तिः सह जात्यादिभिः । चतुःस्कन्धक एकफलः कुशले चेतस्यसमाहिते । पञ्चस्कन्धक एकफलः समाहिते ॥

आरूप्यधातावेकस्कन्धको विपाकहेतुरेकफलः प्राप्तिः, निरोधसमापत्तिश्च सह जात्यादिभिः । चतुःस्कन्धकः कुशलाश्चित्तचैत्ताः तज्जात्यादयश्च ।

अस्ति कर्म यस्यैकमेव धर्मायतनं विपाको विपच्यते यस्य जीवितेन्द्रियम् । यस्य मनआयतनं तस्य द्वे मनोधर्मायतने । एवं यस्य स्प्रष्टव्यायतनं तस्य त्रीणि कायस्प्रष्टव्यधर्मायतनानि । एवं यस्य रूपगन्धरसायतनानि । यस्य चक्षुरायतनं

सह जात्यादिभिस्तथैव वक्तव्या, विज्ञप्ते रूपस्कन्धसंगृहीतत्वात्, जात्यादीनां च संस्कारस्कन्धस्वभावत्वात् । *द्विस्सन्धक एकफलः* पूर्ववत् । *कुशले चेतस्यसमाहिते*ऽनुपरिवर्त्तिरूपं नास्तीति रूपस्कन्धवर्जितवेदनादिस्कन्धसंगृहीतत्वाच्चतुःस्कन्धकः । *पञ्चस्कन्धकः समाहिते* चेतसि । अनुपरिवर्त्तिरूपस्य चित्तादिभिरेकवर्त्तित्वात् ।

आरूप्यधाताविति । विस्तरः—तत्र सर्वमेव रूपं नास्तीत्येकस्कन्धकश्चतुःस्कन्धकश्च विपाकहेतुः । *प्राप्तिरिति* । तत्र सह स्वजात्यादिभिरेकस्कन्धकः पूर्ववत् । *निरोधसमापत्तिरपि* सह स्वजात्यादिभिरेकस्कन्धको विपाकहेतुरेकफल इति सुगमम् ।

अस्ति कर्मेति विस्तरः । यस्य जीवितेन्द्रियं विपाकः, तस्य कर्मणोऽवश्यं तज्जीवितेन्द्रियं तज्जात्यादयश्च विप्रयुक्ता विपाकः । तच्चैतत् सर्वं धर्मायतनसंगृहीतमित्येक*मायतनं विपाको विपच्यते । यस्य मन आयतनं तस्य द्वे मनोधर्मायतने* । तस्य हि मनआयतनस्य कलापे अवश्यं वेदनादयः सहभुवो जात्यादयश्च विपाकरूपा भवन्ति । वेदनादिजात्यादयो धर्मायतनसंगृहीता इति ते द्वे मनोधर्मायतने विपाको विपच्यते । *एवं यस्य स्प्रष्टव्यायतन*मिति । तस्य स्प्रष्टव्यस्यावश्यं जात्यादयः सन्तीति धर्मायतनमपि विपच्यते । न केवलं स्प्रष्टव्यायतनमिति द्वे आयतने तस्य विपच्येते । *यस्य कायायतनं तस्य त्रीणि* । तदेव कायायतनं स्प्रष्टव्यायतनं च तदाश्रयभूतचतुष्कम्, तस्यावश्यं भूतचतुष्काश्रितत्वात् । तस्य च जात्यादिभिर्भवितव्यमिति धर्मायतनमपि तत्र तृतीयं विपच्यते । एवमिति । विस्तरः—एवं यस्य रूपगन्धरसायतनानामन्यतमद् विपाकस्तस्य त्रीण्यायतनानि विपाकः । तदेवायतनं रूपादीनामन्यतमत् स्प्रष्टव्यायतनं च तदाश्रयभूतस्वभावं धर्मायतनं च तज्जात्यादिस्वभावमिति । *यस्य*

तस्य चत्वारि चक्षुःकायस्प्रष्टव्यधर्मायतनानि । एवं यस्य श्रोत्रघ्राणजिह्वायतनानि ।

अस्ति तत् कर्म यस्य पञ्च षट् सप्ताष्टौ नव दशैकादशायतनानि विपाको विपच्यते ।

चक्षुरायतनम्, तस्य चत्वारि । तदेव चक्षुःकायायतनं चावश्यं चक्षुषः कायप्रतिबद्धवृत्तित्वात् । स्प्रष्टव्यधर्मायतने च पूर्ववत् । *एवं यस्येति* विस्तरः । एवं यस्य श्रोत्रादीनामन्यतमद् विपाकस्तस्यापि चत्वार्यायतनानि विपाकः । तदेव श्रोत्रादीनामन्यतमदायतनं कायस्प्रष्टव्यधर्मायतनानि च पूर्ववत् ।

अस्ति तत् कर्मेति । विस्तरः—पञ्च *यावदेकादशायतननानीति* सम्भवतः । न तु द्वादशायतनानि विपाकः, शब्दायतनस्याविपाकस्वभावत्वात् ।

अत्राचार्यवसुमित्रो व्याख्यापयति—'अस्ति कर्म यस्यैकमेव धर्मायतनं विपाको विपच्यते' इति नोपपद्यते, किं कारणम् ? आक्षेपककर्मफलत्वाज्जीवितेन्द्रियस्य । यदि तावत् कामधातौ जीवितं विपाको विपच्यते, कर्मणस्तत्रावश्यं कायजीवितेन्द्रिये भवतः कललाद्यवस्थासु अनुत्पन्ने षडायतने । उत्पन्ने तु षडायतने सप्तभिरायतनैर्भवितव्यम्—चक्षुरादिभिः षड्भिर्मनआयतनेन चेति । रूपधातावपि सप्तभिरारूप्यधातावपि मनोधर्मायतनाभ्यामवश्यं भवितव्यम्, सकलजन्माक्षेपकफलत्वाज्जीवितेन्द्रियस्य । को वात्र धातुरभिप्रेत इति ? ब्रूमः—आरूप्यधातुः । ननु च तत्राक्षेपककर्मफलत्वाज्जीवितेन्द्रियस्यावश्यं मनआयतनेनापि भवितव्यम् । न च जीवितेन्द्रियमेव विपाको विपच्यते; वेदनाप्रभावितत्वाद् विपाकस्येति वेदनयापि तत्र भवितव्यमिति ? अत्रोच्यते—क्षणोत्पत्तिमेतत् सन्धायोक्तम् । यस्मिन् क्षणे आरूप्योपपन्नस्य विपाकजं चित्तं न समुदाचरति, तस्मिन् क्षणे जीवितेन्द्रियमेव विपाको विपच्यते । विपाकस्य जीवितेन्द्रियस्यैवोत्पादान्मनआयतनस्य चासमुदाचारादिति किमर्थं तत्समुदाचारे मन आयतनमपरं न भवतीति तस्य द्वे मनोधर्मायतने इति ।

तदिदं विचार्यते—भवत्येवं चाक्षेपकस्य कर्मणो जीवितेन्द्रियं विपाक इति । जीवितेन्द्रिये च विपच्यमाने मनआयतनादीन्यपि विपच्यन्ते । नायतनान्तरविपाकः प्रतिषिध्यते, विपाकहेतुरिति चिन्त्यते । 'अस्ति तत्कर्म यस्यैकमेव धर्मायतनं विपच्यते, नान्यदायतनम्' इत्येतावद् विवक्षितम् । अथ मतम्—जीवितेन्द्रियाक्षेपकस्यैव कर्मणो मनआयतनादीन्यपि विपच्यन्ते, नैकमायतनमिति ? अत्र ब्रूमः—तस्यैव कर्मणोऽन्येऽपि मनआयतनादयस्तत्र वर्त्तमानाः विपाको न पुनरन्यस्य कर्मण इति, किंकृतोऽयं नियमः ? अस्ति हि सम्भवो

विचित्राविचित्रफलत्वात् कर्मणो बाह्यबीजवत्। तद्यथा—बाह्यानि बीजानि कानिचिद् विचित्रफलानि भवन्ति । तद्यथा—पद्मदाडिमन्यग्रोधादीनाम् ।

कानिचिदविचित्रफलानि । तद्यथा—यवगोधूमादीनाम् ।

एकाध्विकस्य कर्मणस्त्रैयध्विको विपाको विपच्यते । न तु द्वैयध्विकस्याप्येकाध्विकः, मा भूदतिन्यूनं हेतोः फलमिति । एकमेकक्षणिकस्य बहुक्षणिकः;

यदेकस्य कर्मणो निकायसभागो विपाकोऽन्यस्य जीवितेन्द्रियम्, अन्यस्यैव च मनआयतनादीनीति । ब्रूयास्त्वम्—यथा यस्य चक्षुरायतनं तस्य चक्षुःकायस्प्रष्टव्यधर्मायतनानीति वचने यस्य चक्षुरायतनं विपाकस्तस्य कायायतनमावश्यकत्वात्, एवं मनआयतनादीन्यपि तस्यैव कर्मणो विपाक इति ? तन्न; क्वचिदेव कस्यचित् प्रतिबद्धवृत्तित्वात् । न हि विना कायेन्द्रियेण चक्षुरिन्द्रियप्रादुर्भावोऽस्तीत्यसममेतत् ।

आचार्यसङ्घभद्रस्त्वाह—अस्ति कर्म यस्य धर्मायतनमेव विपाको विपच्यते, यस्य जीवितेन्द्रियम्, यस्य चक्षुरायतनम्, तस्य पञ्च—चक्षुःकायरूपस्प्रष्टव्यधर्मायतनानि । एवं यावज्जिह्वायतनम् । यस्य कायायतनम्, तस्य चत्वारः—कायरूपस्प्रष्टव्यधर्मायतनानीति । रूपाविनाभावित्वाद् रूपायतनमपि तस्यैव चक्षुर्निर्वर्तकस्य कर्मणो विपाक इति समयान्तरमिच्छति ।

अयं त्वा*चार्यो* न रू यतनमवश्यं तस्यैव कर्मणो विपाक इत्यपरं पक्षमवलम्बते—यस्य कायायतनं तस्य त्रीणि, यस्य चक्षुरायतनं तस्य चत्वारि इति । न ह्यन्योन्यमविनाभाविनो जीवितनिकायसभागादीन्यावश्यकमेकस्यैव कर्मणो विपाक इत्यभिप्रायः ।

तावेतौ पक्षौ *विभाषाकारैर्लिखितौ*[1] । तयोर्यो यस्मै रोचते, स तेन परिगृह्यते । इत्यलं प्रसङ्गेन ।

अथ कथं कस्यचित् कर्मण एकमायतनं विपाको विपच्यते । कस्यचिद् यावदेकादश ? इत्यत आह—*विचित्राविचित्रफलत्वात् कर्मणो बाह्यबीजवदिति* । विस्तरः—*पद्मदाडिमन्यग्रोधादीनां* बीजानि *विचित्रफलानि* । मूलाङ्कुरनालपत्रकेशरकिञ्जल्ककर्णिकारैश्च रूप्यं हि पद्मबीजादीनाम् । अनेकस्कन्धशाखाविटपपत्रपल्लवाङ्कुरपुष्पफलसमृद्धाश्च न्यग्रोधादयः पादपा जलधरायमाणा दृश्यन्ते । *कानिचिदविचित्रफलानि* । *तद्यथा यवगोधूकादीनां* बीजानि । एकरूपफलत्वात् । बीजधर्मतैषा ।

एकाध्विकस्य कर्मणोऽतीतस्य त्रैयध्विको विपाको विपच्यते अतीतप्रत्युत्पन्ना-

---

१. विभाष्यकारै०—इति मुद्रितः पाठः ।

न तु विपर्ययात् । न च कर्मणा सह विपाको विपच्यते, नाप्यनन्तरम्; समनन्तरप्रत्ययाकृष्टत्वात् समनन्तरक्षणस्य । प्रवाहापेक्षो हि विपाकहेतुः ॥ ५४ ॥

अथ क एषां हेतूनामध्वनियमः ? उक्तमेषामर्थतोऽध्वनियमः, न तु सूत्रित इत्यतः सूत्र्यते—

सर्वत्रगः सभागश्च द्वयध्वगौ

अतीतप्रत्युत्पन्नावेव अनागतौ न स्तः । उक्तं चात्र कारणम् ।

नागतः, न तु *विपर्ययादि*ति । बहुक्षणिकस्य कर्मण एकक्षणिकः । मा भूदतिन्यूनं हेतोः फलमिति वर्त्तते । *न च कर्मणा सह विपाको* विपच्यते । सहोत्पन्ने सहभूसम्प्रयुक्तकहेतोर्व्यापारात्, विपाकहेतोश्च विसदृशपाकापेक्षत्वात् । *नाप्यनन्तरं* विपाको विपच्यते । किं कारणम् ? *समनन्तरप्रत्ययाकृष्टत्वात् समनन्तरक्षणस्य* । यस्मात् समनन्तरक्षणः समनन्तरप्रत्ययबलेनाकृष्टः, न विपाकहेतुबलेन । यद्यप्यसौ समनन्तरप्रत्ययो विपाकहेतुरित्थं चैतदेव, यस्मात् समनन्तरक्षणो विपाकहेतोः समनन्तरप्रत्ययात् कदाचित् कुशलः, कदाचिदकुशलः, कदाचिदव्याकृतः, अन्यथा हि अव्याकृत एव स्यात् । अथ वा – समनन्तरक्षणस्याविपाकस्वभावस्य समनन्तरप्रत्ययाकृष्टत्वादित्यभिप्रायः । *प्रवाहापेक्षो हि विपाकहेतु*श्चित्तचैत्तादिप्रवाहे सत्यतिक्रान्ते विपाकहेतुर्विपाकं दद्यात् । धर्मतैषेत्यभिप्रायः ॥ ५४ ॥

उक्तमेषामर्थतोऽध्वनियम इति । अर्थत उक्तो न शब्दत इत्यर्थः । द्विविधं हि वचनम्—स्वशब्दाभिहितम्, अर्थोक्तं च । कथम् ?

"सभागहेतुः सदृशाः स्वनिकायभुवोऽग्रजाः" (अभि० को० २.५२) तथा "सर्वत्रगाख्यः क्लिष्टानां स्वभूमौ पूर्वसर्वगाः" (अभि० को० २.५४) इति वचनात् । सभागसर्वत्रगहेतू अतीतप्रत्युत्पन्नावेव स्तः, नानागतौ । अविशेषवचनादेव सहभूसम्प्रयुक्तकविपाकहेतवस्त्रैयध्विका इत्यर्थत उक्ताः । सभागसर्वत्रगहेतू एव हि पूर्वोत्पन्नौ, पूर्वोत्पन्नावेव च तावित्यवधारणात् । परस्परफलत्ववचनात्, चिन्ताद्यकुशलादिस्वाभाव्याच्चैषामनध्वपतितत्वं व्यावर्तितम् । *सूत्र्यत* इति । सूत्रं सूत्री वा क्रियते सूत्र्यते । उक्तं *चात्र कारण*मिति । कथमुक्तम् ? निष्यन्दफलेन हि सफलः सभागहेतुः, तच्चानागतस्यायुक्तम्; पूर्वपश्चिमताभावादित्येवमादि । यच्चैतत् कारणमुक्तं सभागहेतोः, सर्वत्रगहेतोरप्युक्तरूपं वेदितव्यम् । सभागहेतुकल्पो हि सर्वत्रगहेतुः । सभागहेतुर्हि क्लिष्टः क्लिष्टानाम्, सर्वत्रगहेतुरपि क्लिष्टः क्लिष्टानामेव । क्लिष्टधर्मसामान्यकारणत्वेन त्वयं सभागहेतोः पृथग्व्यवस्थाप्यत इति

त्र्यध्वगास्त्रयः ।

सहभू-सम्प्रयुक्तक-विपाकहेतवस्त्रिकालाः । कारणहेतुस्तु कालनियमानुपदर्शनात् । सर्वाध्वकश्चाध्वविनिर्मुक्तश्च[2] वेदितव्यः ।

उक्ता हेतवः ॥

किं पुनस्तत्फलं यस्यैते हेतवः ?

संस्कृतं सविसंयोगं फलं

फलं धर्माः । कतमे ? "संस्कृता धर्माः प्रतिसंख्यानिरोधश्च" (　　　) इति शास्त्रम् ।

एवं तर्हि फलत्वादसंस्कृतस्य हेतुना भवितव्यम्, यस्य तत् फलम्; हेतुत्वाच्च फलेन भवितव्यम्, यस्य तद्धेतुः ?

संस्कृतस्यैव धर्मस्य हेतुफले भवतः,

नासंस्कृतस्य ते ॥ ५५ ॥

उक्तमेतत् । सभागहेतुवदेव चायं नानागतः, निष्यन्दफलेन च सफल इति, तद्वदेवास्य वार्त्ता ।

"त्र्यध्वकास्त्रयः" इति । त्र्यध्वका एव त्रयस्त्रय एव त्र्यध्वका इत्यवधारणात् । कारणहेतुरन्यथा भवति । कथं चान्यथा ? *सर्वाध्वकश्चाध्वविनिर्मुक्तश्चेति* । स्वतोऽन्ये हि स्वभाववर्ज्याः सर्वधर्माः कारणहेतुरिति । अत एवमेव भवति, नान्यथा ।

हेतुः फलमित्यन्योन्यापेक्षयैतद्द्वयमित्यतः पृच्छति—*किं पुनस्तत् फलं यस्यैतद्धेतव* इति ।

"संस्कृतं सविसंयोगं फलम्" इति । आकाशाप्रतिसंख्यानिरोधवर्ज्याः सर्वधर्माः फलमित्युक्तं भवति ।

एवं तर्हीति विस्तरः । *फलत्वादसंस्कृतस्य* फलमसंस्कृतमिति कृत्वा हेतुना स्वतोऽन्येनास्य *भवितव्यम्* । यस्य हेतोस्तदसंस्कृतं फलम् । *हेतुत्वाच्चासंस्कृतस्य* स्वतोऽन्येनास्य *फलेन भवितव्यम्*, यस्य फलस्य तदसंस्कृतं हेतुः । *नासंस्कृतस्य ते हेतुफले* । असंस्कृतं प्रतिसंख्यानिरोधलक्षणं विसंयोगफलं भवति । न च तस्य हेतुः; अजन्यत्वात् । हेतुश्च भवति; संस्कृतोत्पादाविघ्नभावावस्थानात् । न च तस्य फलं व्यवस्थाप्यते, फलप्रतिग्रहणदानासमर्थत्वाच्च । अत एव च

---

२. ०त्रिप्रयुक्तश्च—का० ।

किं कारणम् ? षड्विधहेत्वसम्भवात्, पञ्चविधफलासम्भवाच्च ।

कस्मात् मार्गो विसंयोगस्य कारणहेतुर्नेष्यते ? यस्मात् स उत्पादाविघ्नभावेन व्यवस्थापितः, न चासंस्कृतमुत्पत्तिमत् ।

कस्येदानीं तत्फलम् ? कथं वा मार्गस्य फलम् ? तद्बलेन प्राप्तेः ।

---

*षड्विधहेत्वसम्भवादि*ति । विस्तरः—न सहभूहेतुरस्य सम्प्रयुक्तकहेतुर्वा सम्भवति; तन कस्यचिद् धर्मस्यासहभवत्वात्, असम्प्रयोगाच्च । न सभागहेतुरस्य कश्चिद् भवति, असंस्कृतस्यासदृशत्वात्, समानभूमित्वायोगाच्च । अत एव चास्य न सर्वत्रगहेतुः, अस्य चाक्लिष्टत्वात् । न चास्य विपाकहेतुः, असंस्कृतस्याविपाकस्वभावत्वात् । विपाको हि सत्त्वसंख्यातो धातुपतितो धर्मः । अनुत्पाद्यत्वादेव चास्यैते हेतवो न भवन्ति । अनुत्पाद्यत्वादेव चास्य कारणहेतुर्न भवति । अत एवोच्यते—कस्मान्मार्गो विसंयोगस्य कारणहेतुर्नेष्यते ? यस्मात् स उत्पादाविघ्नभावेन व्यवस्थापितः, न चासंस्कृतमुत्पत्तिमदिति । अनध्वपतितत्वाच्चास्य हेतवो न भवन्ति, अध्वपतितस्य हि धर्मस्य हेतुर्व्यवस्थाप्यते । एवं षड्विधहेत्वसम्भवान्नासंस्कृतस्य हेतुः । *पञ्चविधफलासम्भवा*च्च नासंस्कृतस्य फलम् । कस्मात् ? सामान्यतस्तावदध्वविनिर्मुक्तस्य फलप्रतिग्रहणदानासमर्थत्वात् । तथा ह्युक्तम्—

"वर्त्तमानाः फलं पञ्च गृह्णन्ति द्वौ प्रयच्छतः" (अभि० को० २.५९) इत्येवमादि । किञ्च न तावदधिपतिफलं भवति ? तद्धि सहोत्पन्नं पश्चादुत्पन्नं चेष्यते ।

"अपूर्वः संस्कृतस्यैव संस्कृतोऽधिपतेः फलम्" (अभि० को० २.५८) इति । तच्चानुत्पत्तिमदिति नास्य सहजं पश्चाज्जातं वा फलं भवति, अनुत्पत्तिमत्त्वादेव । न च निष्यन्दफलम्, उत्पत्तिमतो हि सदृशो धर्म उत्पत्तिमान् निष्यन्दफलम् । अत एव च न पुरुषकारफलम्; असंस्कृतस्य पुरुषकाराभावात् । यस्य हि बलेन य उत्पद्यते प्राप्यते वा, स तस्य पुरुषकारफलम् । अत एव च न विसंयोगफलम्, मार्गस्यैव हि वलेन विसंयोगः प्राप्यः, न चासंस्कृतो मार्ग इति । न चापि विपाकफलम्; विपाकहेतुवैधर्म्यात् । सास्रवो हि विपाकहेतुः, न चासंस्कृतं सास्रवमिति । अथ वा—पञ्चविधफलासम्भव इति नासंस्कृतस्य फलं सम्भवति ।

यदि मार्गो विसंयोगस्य कारणहेतुर्नेष्यते *कस्येदानीं तत् फलम् ?* हेतुमता हि फलेन भवितव्यम्, कथं वा केन वा प्रकारेण *तत् फलम् ?* आह—यत्तावदुक्तं कस्येदानीं तत्फलमिति, *मार्गस्य* । यदप्युक्तं कथं वा तत् फलमिति,

प्राप्तिरेव तर्हि मार्गस्य फलं प्राप्नोति ? तस्यामेव सामर्थ्यान्न विसंयोगः। अन्यथा ह्यस्य प्राप्तौ सामर्थ्यमन्यथा विसंयोगे। कथमस्य प्राप्तौ सामर्थ्यम् ? उत्पादनात्। कथं विसंयोगे ? प्रापणात्। तस्मान्न तावदस्य कथञ्चिदपि हेतुः। फलं चास्य विसंयोगः।

अथासत्यधिपतिफले कथमसंस्कृतं कारणहेतुः ? उत्पत्त्यनावरणभावेन कारणहेतुः। न चास्य फलमस्ति; अध्वविनिर्मुक्तस्य फलप्रतिग्रहणदानासमर्थत्वात्।

नैव हि क्वचिदसंस्कृतं **भगवता** हेतुरित्युक्तम्। उक्तं तु पर्यायेण हेतुरिति **सौत्रान्तिकाः**।

कथमुक्तम् ?

फलं तद्बलेन। मार्गबलेन प्राप्तेरित्यर्थः। अथ वैवं पदसम्बन्धः—कस्य तत् फलमिति, मार्गस्य तत् फलम्। कथं वा तत्फलमिति, तद्बलेन प्राप्तेरिति।

प्राप्तिरेव तर्हि मार्गस्य फलं प्राप्नोति। *तस्यामेव* प्राप्तौ *तस्य* मार्गस्य *सामर्थ्यान्न विसंयोगः*। किम् ? मार्गस्य फलमित्यधिकृतम्। *तत्रासामर्थ्यादिति*। एवं तत्र विसंयोगे मार्गस्यासामर्थ्यादित्यर्थः। *तस्मान्न* च *तावदस्य* मार्गः *कथञ्चिदपि हेतुः*। षण्णां हेतूनामन्यतमोऽपि हेतुरस्य मार्गो न भवति। *फलं चास्य विसंयोगः*। प्राप्यं फलं न जन्यमित्यभिप्रायः। पञ्चविधो हि हेतुरिति केचिदिच्छन्ति—कारकः, ज्ञापकः, व्यञ्जकः, ध्वंसकः, प्रापकश्चेति। कारको हेतुर्बीजमङ्कुरस्य, ज्ञापको धूमोऽग्नेः, व्यञ्जको दीपो घटस्य, ध्वंसको मुद्गरो घटस्य, प्रापको रथो देशान्तरप्रापणीयस्येति। तदेवं मार्गः प्रापकोऽस्य, न जनको हेतुः। प्राप्यं च विसंयोगफलं न जन्यमिति दर्शितं भवति।

अथासत्यधिपतिफल इति। विस्तरः–असंस्कृतस्य यदि फलं स्यादधिपतिफलं स्यात्; तस्य कारणहेतुत्वेन व्यवस्थापनात्। "नासंस्कृतस्य ते" इति वचनात् तदप्यस्य निवारितमिति परिच्छिन्ने चोदकः पृच्छति—*अथासत्यधिपतिफले कथमसंस्कृतं कारणहेतुः*। *उत्पत्त्यनावरणभावेन कारणहेतुः*, उत्पत्त्यनावरणभाववचनात्। संस्कृतमेव प्रतीदमसंस्कृतं कारणहेतुर्व्यवस्थाप्यते, नासंस्कृतं प्रतीति दर्शितं भवति। कस्मादस्य संस्कृतवत् फलं न व्यवस्थाप्यते ? इत्यत आह—*न चास्य फलमस्ति; अध्वविनिर्मुक्तस्य फलप्रतिग्रहणदानासमर्थत्वादिति*। अध्वसंगृहीतस्यैव हि धर्मस्य फलप्रतिग्रहणदानसामर्थ्यमस्ति, नान्यस्य। वक्ष्यति हि—"वर्त्तमानाः फलं पञ्च गृहणन्ति द्वौ प्रयच्छतः" (अभि० को० २.५९) इति। उक्तं तु *पर्यायेणहेतुरिति*। पर्यायेणोक्तम्, न स्वशब्देनेत्यर्थः।

"ये हेतवो ये प्रत्यया रूपस्योत्पादाय तेऽप्यनित्याः ।
अनित्यान्खलु हेतुप्रत्ययान्प्रतीत्योत्पन्नं रूपं कुतो नित्यं भविष्यति"
एवं यावद्धि विज्ञानमिति ।

एवं तर्हि विज्ञानस्यालम्बनप्रत्ययोऽप्यसंस्कृतं न प्राप्नोति ? उत्पादायेत्यवधारणात् ।

प्राप्नोति ? "ये हेतवो ये प्रत्यया विज्ञानस्योत्पादाय तेऽप्यनित्याः" इत्युक्तम्, न तूक्तम्—"ये विज्ञानस्य प्रत्ययाः तेऽप्यनित्याः" इति ।

ननु च 'हेतवोऽपि य उत्पादाय त एवानित्याः' इति वचनादसंस्कृतस्यानावरणभावमात्रेण कारणहेतुत्वाप्रतिषेधः उक्त आलम्बनप्रत्ययः सूत्रे, न त्वनावरणहेतुरिति, न सूत्रे सिध्यत्यसंस्कृतस्य हेतुभावः ?

यद्यपि नोक्तः, न तु प्रतिषिद्धः । सूत्राणि च बहून्यन्तर्हितानीति कथमेतन्निर्धार्यते—नोक्त इति ।

अथ कोऽयं विसंयोगो नाम ? ननु चोक्तं प्राक्—"प्रतिसंख्यानिरोधः" इति ? तदानीं "प्रतिसंख्यानिरोधः कतमः ? यो विसंयोगः" इत्युक्तम्, इदानीं

तेऽपि अनित्या इति। तेऽप्यनित्या एवेत्यवधारणादर्थान्न नित्यो हेतुरित्युक्तं भवति ।

आलम्बनप्रत्ययोऽपीति । यथा हेतवोऽत्रानित्या उक्ताः, एवं प्रत्यया अप्यनित्या एवोक्ताः; "ये हेतवो ये प्रत्ययाः" इति वचनात्। तस्मादसंस्कृतमालम्बनप्रत्ययो न प्राप्नोति। *उत्पादायेत्यवधारणादिति* । ये हेतवो ये प्रत्यया रूपस्योत्पादाय तेऽप्यनित्याः, न तु येऽनुत्पादाय। द्विविधा हि प्रत्ययाः—जनकाश्च, अजनकाश्च। आलम्बनप्रत्ययश्चाजनकः; आलम्बनमात्रत्वात्। आलम्बनप्रत्ययो हि निरुध्यमाने धर्मे कारित्रं करोति, वर्त्तमानैश्चित्तचैत्तैर्ग्रहणात्। "निरुध्यमाने कारित्रं द्वौ हेतू कुरुतः" (अभि० को० २.६३) इति वचनात्।

ननु च *हेतवोऽपीति* विस्तरः। हेतुरपि जनकश्चाजनकश्च। *तस्मादसंस्कृतस्यानावरणभावमात्रेण* अजनकस्यापि कारणहेतुत्वाप्रतिषेधः। उक्त *आलम्बनप्रत्ययः सूत्र* इति। "चतस्रः प्रत्ययताः" इत्यत्र सूत्रे। *न तु प्रतिषिद्धः*। धर्मताया अविरोधान्न दोष इत्यभिप्रायः। *सूत्राणि च बहून्यन्तर्हितानि* । *मूलसंगीतिभ्रंशात्*। अत्राचार्यो न निर्बन्धं करोति—धर्मताविरोधो नास्तीति; किन्तु असंस्कृतमेव विचार्यते—अस्ति वा, न वेति ।

"विसंयोगः कतमः ? यः प्रतिसंख्यानिरोधः" इत्युच्यते, तदिदमितरेतराश्रयं व्याख्यानमसमर्थं तत्स्वभावद्योतने, तस्मादन्यथा तत्स्वभावो वक्तव्यः ?

आर्यैरेव तत्स्वभावः प्रत्यात्मवेद्यः । एतावत् तु शक्यते वक्तुम्—नित्यं कुशलं चास्ति द्रव्यान्तरम् । तद्विसंयोगश्चोच्यते प्रतिसंख्यानिरोधश्चेति सर्वमेवासंस्कृतमद्रव्यमिति ।

सौत्रान्तिकाः—न हि तद् रूपवेदनादिवत् भावान्तरमस्ति, किं तर्हि ? स्प्रष्टव्याभावमात्रमाकाशम् । तद्यथा ह्यन्धकारे प्रतिघातमविन्दन्त आकाशमित्याहुः ।

उत्पन्नानुशयजन्मनिरोधे[1] प्रतिसंख्याबलेनान्यस्यानुत्पादः प्रतिसंख्यानिरोधः । विनैव प्रतिसंख्यया प्रत्ययवैकल्यादनुत्पादो यः सोऽप्रतिसंख्यानिरोधः । तद्यथा निकायसभागशेषस्यान्तरामरणे ।

सर्वमेवासंस्कृतमिति । न केवलं प्रतिसंख्यानिरोधः ।

रूपवेदनादिवदिति । आदिशब्देन संज्ञादीनां ग्रहणम् । यथा रूपाद् वेदनाभावान्तरं वेदनायाश्च संज्ञा यावत् संस्कारेभ्यो विज्ञानम्, तथा न रूपादिभ्यः पञ्चभ्योऽसंस्कृतं *भावान्तरमस्ति* । अतो नासंस्कृतं द्रव्यमिति *सौत्रान्तिकाः* । *स्प्रष्टव्याभावमात्र*मिति । सप्रतिघद्रव्याभावमात्रमित्यर्थः । *अविन्दन्त* इति । अलभमानाः ।

उत्पन्नानुशयजन्मनिरोधे उत्पन्नानामनुशयानां जन्मनश्च निरोधे *प्रतिसंख्याबलेन* प्रज्ञाबलेन *अन्यस्यानु*शयस्य जन्मनश्चा*नुत्पादः प्रतिसंख्यानिरोधः* । तदेवमनुशयनिरोधः समुदयसत्यनिरोधः, जन्मनिरोधो दुःखसत्यनिरोध इत्युक्तं भवति । सोपधिशेषनिरुपधिशेषनिर्वाणव्यवस्थापनार्थं चोभयनिरोधवचनम् । *सौत्रान्तिक*नयेन केऽनुशयाः, कथं च तेषां जन्मनश्च प्रतिसंख्याबलेन निरोधः ? अष्टानवतेरनुशयानां वासनानुशयः । यस्य चानुशयस्य यः प्रतिपक्षो मार्गः प्रतिसंख्या तेन सह प्रथमे क्षणे सोऽनुशय उत्पद्यते, तद्बलाद् द्वितीयादिषु क्षणेषु तस्य निरोधः । तद्बलादेव च पौनर्भविकस्य जन्मनोऽप्रतिसन्धिको निरोधः । *तद्यथा निकायसभागशेषस्ये*ति । विस्तरः—निकायसभागो मनुष्यत्वादिलक्षणः, आत्मभावो वा पञ्चस्कन्धलक्षणः, तस्य शेषस्तल्लक्षण एवोत्पद्यमानः, तस्य *निकायसभागशेषस्यान्तरामरणे* आयुष्यपरिसमाप्त एव *प्रत्ययवैकल्याद् योऽनुत्पादः सोऽप्रतिसंख्यानिरोधः* । प्रत्ययवैकल्यं पुनरन्त्यानां स्कन्धानां

---

१. ०निरोधः—का० ।

निकायान्तरीयाः पुनराहुः—अनुशयानामुत्पत्तौ प्रज्ञायाः सामर्थ्यम्, अतोऽसौ प्रतिसंख्यानिरोधः।

यस्तु पुनः दुःखस्यानुत्पादः स उत्पादकारणानुशयवैकल्यादेवेति न तस्मिन् प्रज्ञायाः सामर्थ्यमस्ति, अतोऽसावप्रतिसंख्यानिरोध इति ? सोऽपि तु नान्तरेण प्रतिसंख्यां सिध्यतीति प्रतिसंख्यानिरोध एवासौ।

य एवोत्पन्नस्य पश्चादभावः स एव स्वरसं[1] निरोधादप्रतिसंख्यानिरोध इत्यपरे। अस्यां तु कल्पनायामनित्योऽप्रतिसंख्यानिरोधः प्राप्नोति; अविनष्टे तदभावात्।

ननु च प्रतिसंख्यानिरोधोऽप्यनित्यः प्राप्नोति; प्रतिसंख्यापूर्वकत्वात्। न वै स प्रतिसंख्यापूर्वकः, न हि पूर्वं प्रतिसंख्या पश्चादनुत्पन्नानामनुत्पादः। किं तर्हि ? पूर्वमेव स तेषामनुत्पादोऽस्ति। विना तु प्रतिसंख्यया ये धर्मा उत्पत्स्यन्ते तदुत्पन्नायां प्रतिसंख्यायां पुनर्नोपपद्यन्त इति।

एतदत्र प्रतिसंख्यायाः सामर्थ्यं यदुत अकृतोत्पत्तिप्रतिबन्धानामुत्पत्तिप्रतिबन्धभावः।

यदि तर्हि अनुत्पाद एव निर्वाणम्, इदं सूत्रपदं कथं नीयते—"पञ्चे-

---

मरणभवाख्यानां निकायसभागसम्बन्धने यदसामर्थ्यम्, उपकरणादिप्रत्ययासामग्र्यात्।

अतोऽसौ प्रतिसंख्यानिरोध इति। सोपधिशेषो निर्वाणधातुः। *दुःखस्यानुत्पाद इति* निरुपधिशेषः। सोऽपि तु दुःखस्यानुत्पादो योऽप्रतिसंख्यानिरोध इत्युक्तः। *नान्तरेण प्रतिसंख्यां सिध्यति*। उत्पत्तिकारणानुशयवैकल्यस्य प्रतिसंख्यानकृतत्वात्। अतः प्रतिसंख्यानिरोध एवासौ।

स्वरसं निरोधादिति। स्वात्मना निरोधान्न प्रज्ञासामर्थ्येनेत्यर्थः। *अविनष्टे तद्भावादिति*। अविनष्टे तस्मिन्ननुशये तस्याप्रतिसंख्यानिरोधस्याभावात्।

अकृतोत्पत्तिप्रतिबन्धानामिति। अकृत उत्पत्तौ प्रतिबन्ध एषामित्यकृतोत्पत्तिप्रतिबन्धाः, तेषाम् य *उत्पत्तिप्रतिबन्धभावः*, एतदत्र *प्रतिसंख्यायाः सामर्थ्यम्*।

यदि तर्ह्यनुत्पाद एवेति। विस्तरः—प्रहाणं हि निर्वाणमभिप्रेतम्। अनागतस्यैव चानुत्पाद इति यदि निर्वाणमुच्यते, अतीतप्रत्युत्पन्नस्योत्पन्नत्वान्ना-

---

१. स्वरस०—का०।

मानीन्द्रियाणि आसेवितानि भावितानि बहुलीकृतानि अतीतानागतप्रत्युत्पन्नस्य दुःखस्य प्रहाणाय संवर्त्तन्ते" इति ? प्रहाणं हि निर्वाणम्, अनागतस्यैव चानुत्पादः, नातीतप्रत्युत्पन्नस्येति ?

अस्त्येतदेवम् ; किन्तु तदालम्बनक्लेशप्रहाणात् दुःखस्य प्रहाणमुक्तं भगवता—"यो रूपे च्छन्दरागस्तं प्रजहीत। च्छन्दरागे प्रहीणे एवं वस्तद् रूपं प्रहीणं भविष्यति परिज्ञातम्, विस्तरेण यावद् विज्ञानम्" (   ) इति। एवं त्रैयध्विकस्यापि दुःखस्य प्रहाणं युज्यते।

अथाप्यतीतानागतप्रत्युत्पन्नस्य क्लेशस्य प्रहाणायेत्युच्येत ? अत्राप्येष नयः।

अथ वायमभिप्रायः—भवेदतीतः क्लेशः पौर्वजन्मिकः, प्रत्युत्पन्नः क्लेश ऐहजन्मिको यथा तृष्णाविचरितेष्वष्टादश तृष्णाविचरितान्यतीतमध्वानमुपादायेत्यतीतं

स्त्यनुत्पाद इति *कथमिदमुक्तं सूत्रे—अतीतानागतप्रत्युत्पन्नस्य दुःखस्य प्रहाणाय संवर्त्तन्त* इति। *तत्सूत्रपदं कथं नीयते ?* यस्य पुनर्द्रव्यान्तरं निर्वाणं तस्यातीतप्रत्युत्पन्नयोरपि तदासेवनादिभिर्निवाणं प्राप्यत इति सुनीतपदं सूत्रं भवतीति। *तदालम्बनक्लेशप्रहाणादिति*। अतीतप्रत्युत्पन्नदुःखालम्बनक्लेशप्रहाणादित्यर्थः। *यो रूपे छन्दराग* इति। छन्दोऽनागतेऽर्थे प्रार्थना, रागस्तु प्राप्तेऽर्थेऽध्यवसानम्। *विस्तरेण यावद् विज्ञानमिति*। यो वेदनायां संज्ञायां संस्कारेषु विज्ञाने छन्दरागस्तं प्रजहीत। छन्दरागे प्रहीणे एवं वस्तद्विज्ञानं प्रहीणं भविष्यति। *एवं त्रैयध्विकस्यापि दुःखस्येति*। छन्दरागप्रहाणमेव रूपादिदुःखप्रहाणम्, तस्य चानागतस्य च्छन्दरागस्यानुत्पादो भवति। अतस्त्रैयध्विकस्यापि दुःखस्य प्रहाणं युज्यत इति दर्शयति। *एष एव नय* इति। 'यद्यतीतानागतप्रत्युत्पन्नस्य क्लेशस्य प्रहाणाय' इति पाठः, तत्राप्येष एव नय इति। यः क्लेशे रागे द्वेषे वा च्छन्दरागस्तं प्रजहीतेति विस्तरः। तदालम्बनक्लेशप्रहाणादपि क्लेशस्य प्रहाणम्, न स्वभावत एवेति त्रैयध्विकस्यापि क्लेशस्य प्रहाणं युज्यत इत्यर्थः।

अथ वेति। विस्तरः—पूर्वजन्मनि भवः *पौर्वजन्मिकः*। इह जन्मनि भव ऐह*जन्मिकः*। तदेवमैकक्षणिकः क्लेश पर्युदस्तो भवति। कथमेतत् प्रत्येतव्यम्—पौर्वजन्मिकः सर्वक्लेशः सम्बध्यते ऐहजन्मिकश्च, न पुनरैकक्षिणकः ? इत्यत आह—*अन्यत्राप्येवन्दर्शनादेवं*[1] *प्रत्येतव्यम्*[1]। *यथा तृष्णाविचरितेष्विति*। विस्तरः। अष्टादश तृष्णाविचरितानि कथमतीतेऽध्वन्येकस्मिन् क्षणे योज्यन्त इत्यतो*ऽतीतं*

१–१. अयं पाठो जा० पुस्तक एव दृश्यते।

जन्माधिकृत्योक्तम्, एवं यावत् प्रत्युत्पन्नम्। तेन च क्लेशद्वयेनास्यां सन्ततौ बीजभाव अहितोऽनागतेऽस्योत्पत्तये[1]। तस्य प्रहाणात् तदपि प्रहीणं भवति, यथा विपाकक्षयात् कर्म क्षीणं भवति।

अनागतस्य पुनर्दुःखस्य क्लेशस्य वा बीजाभावात् अत्यन्तमनुत्पादः प्रहाणम्; अन्यथा ह्यतीतप्रत्युत्पन्नस्य किं प्रहातव्यम्! न हि निरुद्धे निरोधाभिमुखे च यत्नः सार्थको भवतीति।

यद्यसंस्कृतं नास्त्येव यदुक्तं **भगवता**—"केचिद्धर्माः संस्कृताश्चासंस्कृता[2] वा, विरागस्तेषामग्र आख्यायते" इति, कथमसतामसन्नग्रो भवितुमर्हति?

न वै नास्त्येवासंस्कृतमिति ब्रूमः। एतत्तु तदीदृशं यथाऽस्माभिरुक्तम्। तद्यथा—'अस्ति शब्दस्य प्रागभावः', 'अस्ति पश्चादभावः' इत्युच्यते। अथ च

जन्माधिकृत्योक्तम्—"अष्टादश तृष्णाविचरितानि। अस्मीति भिक्षवः सतीत्थमस्मीति भवति, एवमस्मीत्यन्यथास्मीति सदस्मीत्यसदस्मीति भवति। भविष्यामीत्यस्य भवति, न भविष्यामीत्थं भविष्याम्येवं भविष्याम्यन्यथा भविष्यामीत्यस्य भवति। स्यामित्यस्य भवति, इत्थं स्यामेवं स्यामन्यथा स्यामित्यस्य भवति। अपि स्यामित्यस्य भवति, अपीत्थं स्यामप्येवं स्यामप्यन्यथा स्यामित्यस्य भवति। *एवं यावत् प्रत्युत्पन्नम्*। तथेहापि पौर्वजन्मिकः कृत्स्नः क्लेशप्रवाह ऐहजन्मिकश्च सम्बध्यते नैकक्षणिक इति। तदेवं प्रसाध्यताभिप्रायं ब्रवीति। *तेन च क्लेशद्वयेनेति*। विस्तरः—पौर्वजन्मिकेनैहजन्मिकेन चेति *क्लेशद्वयेनास्यां सन्ततौ* प्रत्युत्पन्नायां *बीजभावो* वासनालक्षणं *सामर्थ्यमाहितोऽनागतेऽस्योत्पत्तये*। तस्य बीजभावस्य *प्रहाणात् तदपि* क्लेशद्वयं *प्रहीणं भवति*। *यथा विपाकक्षयाद्* विपाकोपभोगात् *कर्म क्षीणं भवतीत्युपवर्ण्यते*, तद्वत्।

अनागतस्य तर्हि कथं प्रहाणं व्यवस्थाप्यते, न हि तेन सन्ततौ बीजभाव आहितो यस्य प्रहाणात् प्रहाणं भवेत्? इत्यत आह—*अनागतस्य पुनर्दुःखस्य क्लेशस्य वा बीजभावादत्यन्तमनुत्पादः प्रहाणमिति*। बीजभावश्च प्रतिसंख्याबलेन भवति। *न हि निरुद्धे*ऽतीते *निरोधाभिमुखे* च प्रत्युत्पन्ने *यत्नः* प्रतिपक्षोत्पादने यत्नः *सार्थकः* सप्रयोजनमित्यर्थः।

विरागस्तेषामग्र इति। रागक्षयो विरागः प्रतिसंख्यानिरोध इत्यर्थः। *कथमसतामसन्नग्रो भवितुमर्हतीति*। कथमसतामाकाशादीनामसंस्कृता-

---

१. गतस्योत्पत्तये—का०। २. संस्कृता वा०—का०।

पुनर्नाभावो भावः सिध्यति। एवमसंस्कृतमपि द्रष्टव्यम् ।

अभावोऽपि[1] कश्चित् प्रशस्यतमो भवति यः सकलस्योपद्रवस्यात्यन्तमभाव इत्यन्येषां सोऽग्र इति प्रशंसां लब्धुमर्हति, विनेयानां तस्मिन्नुपच्छन्दनार्थम् ।

यद्यप्यसंस्कृतमभावमात्रं स्यात्, निरोध आर्यसत्यं न स्यात् । न हि तत् किञ्चिदस्तीति ?

कस्तावदयं सत्यार्थः ? ननु चाविपरीतार्थः । उभयमपि चैतदविपरीतं दृष्टमार्यैर्यदुत दुःखं च दुःखमेवेति, दुःखाभावश्चाभाव एवेति कोऽस्यार्यसत्यत्वे विरोधः ।

कथमभावश्च नाम तृतीयं चार्यसत्यं स्यात् ? उक्तं यथार्यसत्यं द्वितीयस्य चानन्तरं[2] दृष्टमुद्दिष्टं[3] चेति तृतीयं भवति ।

यद्यसंस्कृतमभावमात्रं स्याद्, आकाशनिर्वाणालम्बनविज्ञानमसदालम्बनं स्यात् । एतदतीतानागतस्यास्तित्वचिन्तायां चिन्तयिष्यामः ।

यदि पुनर्द्रव्यमेवासंस्कृतमिष्येत, किं स्यात् ? किं च पुनः स्यात् ? **वैभाषिकपक्षः** पालितः स्यात् । देवता एनं पालयिष्यन्ति पालनीयं चेत् मंस्यते । अभूतं तु परिकल्पितं स्यात् । किं कारणम् ? न हि तस्य रूपवेदनादिवत् स्वभाव उपलभ्यते, न चापि चक्षुरादिवत् कर्म ।

'अमुष्य च वस्तुनोऽयं निरोधः' इति षष्ठीव्यवस्था कथं प्रकल्प्यते, नहि तस्य तेन सार्धं कश्चित् सम्बन्धः, हेतुफलादिभावासम्भवात्; प्रतिषेधमात्रं तु युज्यते—अमुष्याभाव इति ?

नामसन्नसंस्कृतो विरागोऽग्रो भवितुमर्हतीति ? अस्योत्तरं ब्रवीति—*अभावोऽपि कश्चिदिति* विस्तरः । *द्वितीयस्य चेति* । द्वितीयस्य समुदयसत्यस्यानन्तरं दृष्टं स्वयं प्रज्ञया उद्दिष्टं परेभ्यो देशनया त्रयाणां पूरणं *तृतीयं* भवति । *किं स्यादिति* । को दोषः स्यादित्यर्थः । *किञ्च पुनः स्यादिति* । को गुणः स्यादित्यर्थः । किञ्च पुनः स्यादिति गुणपरिप्रश्न आह—*वैभाषिकपक्षः पालितः स्यादिति* । यत् तूक्तं—किं स्यात् को दोषः स्यादित्यत्रोच्यते—*अभूतं तु परिकल्पितं स्यादिति* । दोषः स्यादित्यर्थः । *रूपवेदनादिवदिति* । प्रत्यक्षतः । *चक्षुरादिवदिति* । कर्मतोऽनुमानतः इत्यर्थः । असकृद् व्याख्यातमेतत् । *वस्तुन* इति । रागादिवस्तुनः । *हेतुफलादिभावसम्भवादिति* । आदिशब्देन स्वस्वाम्यवयवावयविसम्बन्धादयो

---

१. ०पि च—का० । २. अनन्तरं—का० । ३. मुद्दष्टं—का० ।

भावान्तरत्वेऽपि यस्य क्लेशस्य प्राप्तिविच्छेदाद् य निरोधः प्राप्यते स तस्येति व्यपदिश्यते ।

तस्यैतर्हि[1] प्राप्तिनियमे को हेतुः ? "दृष्टधर्मनिर्वाणप्राप्तो भिक्षुः" इत्युक्तं सूत्रे । तत्र कथमभावस्य प्राप्तिः स्यात् ? प्रतिपक्षलाभेन क्लेशपुनर्भवोत्पादात्यन्तविरुद्धाश्रयलाभात् प्राप्तं निर्वाणमित्युच्यते ।

आगमश्चाप्यभावमात्रं द्योतयति । एवं ह्याह—"यत् स्वल्पस्य दुःखस्याशेषप्रहाणं प्रतिनिःसर्गो व्यन्तीभावः क्षयो विरागो निरोधो व्युपशमोऽस्तङ्गमः अन्यस्य च दुःखस्याप्रतिसन्धिरनुत्पादोऽप्रादुर्भावः । एतत् कान्तमेतत् प्रणीतं यदुत सर्वोपाधिप्रतिनिःसर्गस्तृष्णाक्षयो विरागो निरोधो निर्वाणम्" इति ।

किमेवं नेष्यते--नास्मिन् प्रादुर्भाव[2] इत्यतो[2]ऽप्रादुर्भाव इति ? असमर्थामेतां सप्तमीं पश्यामः । किमुक्तं भवति ? नास्मिन् प्रादुर्भवतीति यदि सतीत्यभिसम्बध्यते, नित्यमेवाप्रादुर्भावप्रसङ्गः; निर्वाणस्य नित्यत्वात् ।

अथ प्राप्त इत्यभिसम्बध्यते; यत एव तत्प्राप्तिः परिकल्प्यते तस्मिन्नेव

गृह्यन्ते । न हि वस्तुनो निरोधे हेतुः फलमवयवावयवीत्येवमादि ।

तस्यैतर्हि प्राप्तिनियम इति । विस्तरः—तस्य निरोधस्य योऽयं प्राप्तेर्नियमः—अस्यैव निरोधस्य प्राप्तिर्नान्यस्येति, तस्मिन् प्राप्तिनियमे को हेतुः ? न हि निरोधस्य प्राप्त्या सार्धं कश्चित् सम्बन्धोऽस्ति; हेतुफलादिभावासम्भवात् ।

दृष्टधर्मनिर्वाण प्राप्त इति । प्रत्यक्षे जन्मनि निर्वाणप्राप्तः सोपधिशेषनिर्वाणस्थ इत्यर्थः । *यद्यभावः कथमस्य प्राप्तिः स्यात्, प्रतिपक्षलाभेनेति* । विस्तरः—आर्यमार्गलाभेन *क्लेशस्य पुनर्भवस्य चोत्पादेऽत्यन्तविरुद्धस्याश्रयस्य लाभात् प्राप्तं निर्वाणमित्युच्यते* । *अभावमात्रत्व*मिति । मात्रशब्दो द्रव्यान्तरत्वनिवृत्त्यर्थः । *यत् खल्वस्येति* । विस्तरः—*प्रहाणं* यावद*प्रादुर्भाव* इति पर्यायशब्दा एते । अप्रादुर्भाव इत्येतत् स्फुटमित्युदाहरणमुक्तम् ।

नास्मिन् प्रादुर्भाव इत्यतोऽप्रादुर्भाव इत्यधिकरणसाधनमिति दर्शयन्ति, न तु अप्रादुर्भूतिरप्रादुर्भाव इति भावसाधनमित्यर्थः । *यत एव तत्प्राप्तिः परिकल्प्यते*

---

१. तस्य तर्हि—का० ।

२–२. प्रादुर्भवतीत्यतो—का० ।

सम्मुखीभूते प्राप्ते वा दुःखस्येष्यतामप्रादुर्भावः । अयं च दृष्टान्त एवं सूपनीतो भवति—

"प्रद्योतस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतसः" ( ) इति ।

यथा प्रद्योतस्य निर्वाणमभावः, एवं भगवतोऽपि चेतसो विमोक्ष इति ।

अभिधर्मेऽपि चोक्तम्—"अवस्तुका धर्माः कतमे ? असंस्कृता धर्माः" इति । अवस्तुकाः = अशरीराः, अस्वभावा इत्युक्तं भवति ।

नास्यायमर्थः । कस्तर्हि ? पञ्चविधवस्तु । १. स्वभाववस्तु, यथोक्तम्—"यद्वस्तु प्रतिलब्धं समन्वागतः स तेन वस्तुना" इति । २. आलम्बनवस्तु, यथोक्तम्—"सर्वधर्मज्ञेया ज्ञानेन यथावस्तु" इति । ३. संयोगवस्तु, यथोक्तम्—"यस्मिन् वस्तुनि अनुनयः संयोजनेन सम्प्रयुक्तः प्रतिघसंयोजनेनापि तस्मिन्" इति । ४. हेतुवस्तु, यथोक्तम्—"सवस्तुका धर्माः कतमे ? संस्कृता धर्माः" इति । ५. परिग्रहवस्तु, यथोक्तम्—"क्षेत्रवस्तु गृहवस्तु" इति ।

तदत्र हेतुर्वस्तुशब्देनोक्तः । तस्मादस्त्येवासंस्कृतं द्रव्यत इति **वैभाषिकाः** । तस्य तु हेतुफले न विद्येते इति । गतं तावदेतत् ॥ ५५ ॥

अथैषां फलानां कतमत् फलं कस्य हेतोः ?

विपाकफलमन्त्यस्य

विपाकहेतुरन्तेऽभिहितत्वात्[1] अन्त्यः, तस्य **विपाकफलम्** ।

पूर्वस्याधिपजं[2] फलम् ।

कारणहेतुः पूर्वमुक्तत्वात् पूर्वः, तस्याधिपजं फलम् । अनावरणभाव-

---

यतो मार्गात् प्रहाणप्राप्तः परिकल्प्यते, *तस्मिन् सति मार्गे प्राप्ते वा दुःखस्येष्यतामप्रादुर्भावः*, किमन्येन निर्वाणेन परिकल्पितेन ! *विमोक्षस्तस्य चेतस* इति । निरुपधिशेषनिर्वाणकाले भगवतः । *यथावस्तु* यथालम्बनम् । *संयोगस्य* वस्तु यत्र क्लेशेन संयुज्यते । *सवस्तुका धर्मा* इति सहेतुकाः । *परिग्रहवस्तु* । परिगृह्यत इति परिग्रहः, स एव वस्तु परिग्रहवस्तु ॥ ५५ ॥

अन्तेऽभिहितत्वादिति । कारिकाया अन्ते विपाकहेतुः पठितः । *तस्य विपाकफलमेव* ।

पूर्वः कारणहेतुः श्लोकादौ पठितत्वात्, तस्य *"अधिपजं फलम्"* । अधिपति-

---

१. ०रन्त्ये०—का० ।   २. पूर्वस्याधिपतं—का० ।

मात्रेणावस्थितस्य किमाधिपत्यम्? एतदेवाधिपत्यम्[1]। अङ्गीभावोऽपि [2]वास्ति कारणहेतोः, तद्यथा—"पञ्चसु विज्ञानकायेषु दशानामायतनानां भाजनलोके च कर्मणाम्। श्रोत्रादीनामप्यस्ति चक्षुर्विज्ञानस्योत्पत्तौ[3] पारम्पर्येणाधिपत्यम्; श्रुत्वा द्रष्टुकामतोत्पत्तेः" ( ) इत्येवमादि योज्यम्।

सभागसर्वत्रगयोर्निष्यन्दः

रधिपः, तस्माज्जातमधिपजम्, अधिपतिफलमित्यर्थः। *पूर्वस्याधिपतमिति* केचित् पठन्ति। अधिपतेरिदं फलमाधिपतमिति। आधिपत्यमिति तु प्राप्नोति; "दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः" (पा० सू० ४.१.८५) इत्यपवादात्। अथापवादविषयेऽप्युत्सर्गसमावेश इति भवेत्, भवेदेतद् रूपम्। *एतदेवाधिपत्यमिति*। यदनावरणभावमात्रावस्थानम्। *अङ्गीभावोऽपि वास्तीति*। प्रधानभावोऽपि, जनकभावोऽपीत्यर्थः। तदनेन द्विविधस्यापि कारणहेतोः कारकस्य वा, अध्युपेक्षकस्य वाधिपतिफलमस्तीति दर्शितं भवत्यन्यत्रासंस्कृतात्। यस्माद् वक्ष्यति—"अपूर्वः संस्कृतस्यैव संस्कृतोऽधिपतेः फलम्" (अभि० को० २.५८) इति। *दशानामयतनानामिति*। चक्षुरूपायतनयोर्यावत् कायस्प्रष्टव्यायतनयोः। "चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानं यावत् कायं प्रतीत्य स्प्रष्टव्यानि चोत्पद्यते कायविज्ञानम्" इति वचनात्। कारणहेतुरेव चायम्। न हि चक्षुरादीन्यायतनानि चक्षुर्विज्ञानादीनां सहभूहेत्वादयः पञ्च हेतवः सम्भवन्ति, मनआयतनं तु मनोविज्ञानस्य सभागहेत्वादि सम्भवति। धर्मायतनमपि सहभूसम्प्रयुक्तकहेत्वादि सम्भवतीति न कारणहेतुरेवेत्यवधार्यते। तस्माद् दशानामित्युक्तम्, न द्वादशानामिति। *भाजनलोके च कर्मणाम्*। किम्? *अङ्गीभावोऽस्ति*। कारणहेतोरित्यधिकृतम्, भाजनलोको हि कुशलाकुशलकर्मजनितोऽप्यव्याकृतोऽपि न विपाकफलमिष्यते, "सत्त्वाख्यो विपाकः" (अभि० को० २.५७) इति लक्षणात्। तस्मात् कारणहेतोरेतदधिपतिफलम्।

श्रोत्रादीनामपि। न केवलं चक्षुषोऽस्ति, किम्? *चक्षुर्विज्ञानस्योत्पत्तौ पारम्पर्येणाधिपत्यम्* न साक्षाद्, यथा चक्षुषः। कथं ज्ञायते? इत्याह—*श्रुत्वा द्रष्टुकामतोत्पत्तेः*। द्रष्टुकामतायां च चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यत इत्यभिप्रायः। *एवमादि योज्यमिति*। घ्रात्वा द्रष्टुकामतोत्पत्तेरित्यादि योज्यम्।

"सभागसर्वत्रगयोर्निष्यन्दः"। फलमिति वर्त्तते। सभागसर्वत्रगहेत्वोरेव निष्यन्दफलमित्यवधार्यते। पुरुषकारफलमपि हि तयोरनन्तरं सम्भवति।

---

१. एतदेव—का०। २. चास्ति—का०। ३. ०विज्ञानोत्पत्तौ—का०।

सदृशफलत्वादनयोर्निःष्यन्दफलम् ।

पौरुषं द्वयोः ॥ ५६ ॥

सहभूसम्प्रयुक्तकहेत्वोः पुरुषकारफलम् । पुरुषभावाव्यतिरेकात् पुरुषकारः पुरुष एव, तस्य फलं **पौरुषम् ।**

कोऽयं पुरुषकारो नाम ? यस्य धर्मस्य यत् कारित्रम् । पुरुषकार इव हि पुरुषकारः । तद्यथा—काकजङ्घा ओषधिः, मत्तहस्ती मनुष्य इति ।

किमन्येषामप्यस्ति पुरुषकारफलम् ? उताहो द्वयोरेव ? अन्येषामप्यस्त्यन्यत्र विपाकहेतोः; यस्मात् सहोत्पन्नं[1] समनन्तरोत्पन्नं वा पुरुषकारफलं भवति । न चैव[2] विपाकः ।

"पौरुषं द्वयोः" इति । *पुरुषकारफलमेव सहभूसम्प्रयुक्तकहेत्वो*रित्यवधारणम् । पुरुषकारस्य फलं पौरुषम्, पुरुषकारफलमित्यर्थः । *पुरुषभावाव्यतिरेकात् पुरुषकारः* पुरुषभावान्न व्यतिरिक्तः । पुरुषकर्मैव हि पुरुषकारः, न पुरुषादन्यः । न हि कर्म कर्मवद्भ्योऽन्यदिष्यते बौद्धैः । तस्मात् पुरुषकारस्य यत् फलं तत् पुरुषस्यैवेति पौरुषमित्युच्यते। *यस्य धर्मस्य यत् कारित्रमि*ति। यस्य धर्मस्य यत्कर्म या क्रिया सा तस्य पुरुषकार इत्यर्थः । ननु चान्तर्व्यापारपुरुषाभावे धर्ममात्रं पुरुष इत्यतो धर्मकार इति प्राप्नोति, न पुरुषकारः ? इत्यत आह—*पुरुषकार इव हि पुरुषकारः । यथा लोके* कल्पितस्य पुरुषस्य पुरुषकारः, एवं धर्मस्यापीति पुरुषकार इव पुरुषकारः । दृष्टान्तं कथयति—*काकजङ्घा ओषधिरि*त्यादि । काकजङ्घाकारा ओषधिः काकजङ्घेत्युच्यते । मत्तहस्तीव यो दृष्टः शूरो वा स मनुष्यो *मत्तहस्ती*ति ।

*किमन्येषामि*ति । हेतूनाम् । *अन्येषामप्यस्ति* सभागसर्वत्रगकारणहेतुनाम् । *अन्यत्र विपाकहेतोः ।* कस्माद् ? इत्याह—यस्मात् *सहोत्पन्नं समनन्तरोत्पन्नं वा पुरुषकारफलमि*ति । सहभूसम्प्रयुक्तकहेत्वोर्हि सहोत्पन्नं फलमुक्तम् । तच्च पुरुषकारफलमेव । न ह्यन्यत् फलं सहोत्पन्नमस्ति । सभागसर्वत्रगहेत्वोरनन्तरोत्पन्नमेव पुरुषकारफलम् । कारणहेतोस्तूभयथा । किं पुनर्निष्यन्दफलादधिपतिफलाद् वान्यत् पुरुषकारफलम् ? नेत्युच्यते; तदेव हि फलं तत्तन्नाम लभते । तथा हि तद्धेतुसदृशोत्पत्तेर्निष्यन्दफलम् । तद्बलेनोत्पत्तेः पुरुषकारफलम् । अविघ्नभावावस्थानेनोत्पत्तेश्चाधिपतिफलमिति । न चैव *विपाकः ।* किम् ? सहोत्पन्नो

---

१. ० वा—का० । २. चैव—का० ।

तस्याप्यस्ति विप्रकृष्टपुरुषकारफलम् । यथा कर्षकाणां सस्यमित्यपरे ॥५६॥

किं पुनरिदं विपाकफलं नाम किं यावदधिपतिफलम् ?

विपाकोऽव्याकृतो धर्मः

अनिवृताव्याकृतो हि धर्मः विपाकः । असत्त्वाख्योऽपि स्याद् । अत आह—

सत्त्वाख्यः

औपचयिकोऽपि स्यात्, नैःष्यन्दिकोऽपि ? अत आह—

व्याकृतोद्भवः ।

कुशलाकुशलं हि विपाकं प्रति व्याकरणाद् व्याकृतम् । तस्माच्च उत्तरकालं भवति न युगपद्[1] नाप्यन्तरं[2] स विपाकः । एतद् विपाकस्य लक्षणम् ।

कस्मादसत्त्वाख्योऽर्थः कर्मजो न विपाकः ? साधारणत्वात् । अन्योऽपि हि तत् तथैव परिभोक्तुं समर्थः । असाधारणस्तु विपाकः । न ह्यन्यकृतस्य कर्मणोऽन्यो विपाकं प्रतिसंवेदयते ।

अधिपतिफलं कस्मात् प्रतिसंवेदयते ? साधारणकर्मभूतत्वात् ।

निःष्यन्दो हेतुसदृशः

वा समनन्तरोत्पन्नो वेत्यधिकृतम् ॥ ५६ ॥

"विपाकोऽव्याकृतो धर्मः" इति । विस्तरः—अव्याकृत एव सत्त्वाख्य एव व्याकृतोद्भव एवेत्यवधारणम् । अव्याकृत इति अनिवृत्ताव्याकृतो विवक्षितः ।

सत्त्व इति आख्या यस्य सः *"सत्त्वाख्यः"* । सत्वसन्तानज इत्यर्थः ।

व्याकृतादुद्भवतीति *"व्याकृतोद्भवः"*। औपचयिकनैष्यन्दिकौ तु न व्याकृतादुद्भवतः । ननु च इन्द्रियमहाभूतोपचयो ध्यानविशेषसमापन्नस्य भवति, असावपि व्याकृतादुद्भवति, स विपाकः प्राप्नोति, निर्माणचित्तं चापि, तथैव समाधिभूतचित्तत्वात् ? नैष दोषः; व्याकृतोद्भवः इत्युच्छब्दः उत्तरकालार्थः । व्याकृतात् कुशलादकुशलाद्वा *य उत्तरकालमेव भवति युगपन्नाप्यनन्तरं स विपाक* इति । समाधिजस्तूपचयः समाधिना सह चानन्तरं च भवति । निर्माणचित्तं त्वनन्तरमेव च भवति । विपाकश्च समानभूमिक एवाभिप्रेत इत्येतच्चोभयं भिन्नभूमिकमपि भवतीति न विपाकस्य प्रसङ्गः । *निष्यन्दो हेतुसदृश* इति ।

---

१. सह—का० । २. नान्तरं—का० ।

हेतोर्यः सदृशो धर्मः स निष्यन्दफलम्, तद्यथा—सभागसर्वत्रगहेत्वोः।

यदि सर्वत्रगहेतोरपि समानं फलम्, कस्मान्न सभागहेतोरेवेष्यते ? यस्मात् भूमितः क्लिष्टतया चास्य सादृश्यम्, न तु प्रकारतः। यस्य तु प्रकारतोऽपि सादृश्यं सोऽभ्युपगम्यत एव सभागहेतुः।

अत एव यो यस्य सभागहेतुः सर्वत्रगहेतुरपि स तस्येति चतुष्कोटिकः क्रियते। प्रथमा कोटिः- असर्वत्रगः सभागहेतुः, द्वितीया—अन्यनैकायिकः सर्वत्रगहेतुः, तृतीया—एकनैकायिकः सर्वत्रगहेतुः, चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वेति।

कुशलक्लिष्टानिवृत्ताव्याकृतसादृश्यमधिकृत्य। यद्येवम्, कुशलसास्रवस्य हेतोरनास्रवं निष्यन्दफलं प्राप्नोति, कुशलसादृश्यात् ? न; निकायसादृश्याभावात्। समाननिकायो हि सभागहेतुरिष्यते, न सर्वः।

*भूमितः क्लिष्टतया चास्य सादृश्यमि*ति। अस्य सर्वत्रगहेतोः सादृश्यं भूमितः क्लिष्टतया च। केन सह ? स्वफलेन। कथमिति ? भूमितस्तावत् सर्वत्रगहेतुः कामावचरो यावद्भावाग्रिकः। तत्फलमपि कामावचरं यावद्भावाग्रिकमिति। क्लिष्टतया च सर्वत्रगहेतुरपि क्लिष्टः, तत्फलमपि क्लिष्टम्। *न तु प्रकारतः* सादृश्यं यथा सभागहेतोः। *यस्य तु प्रकारतोऽपि सादृश्यम्*। यस्य सर्वत्रगहेतोः स्वफलेन सह प्रकारतोऽपि सादृश्यम्। स सर्वत्रगहेतु*रभ्युपगम्यत एव सभागहेतु*रिति। भूमिक्लिष्टत्वसादृश्याद्धि सर्वत्रगहेतुर्भवति, सभागहेतुश्च स भवति; प्रकारतोऽपि सादृश्यात्।

अत एव चतुष्कोटिकः क्रियते। उभयस्वभावतया तृतीयकोटिसम्भवात्। *प्रथमा कोटिरसर्वत्रगः सभागहेतु*रिति। रागादिकः सभागहेतुः। स हि सभागहेतुरेव स्वनैकायिकस्य क्लेशस्य, न तु सर्वत्रगहेतुः; असर्वत्रगस्वभावत्वात्। *द्वितीयान्यनैकायिकः सर्वत्रगहेतुरि*ति। सत्कायदृष्ट्यादिकः सर्वत्रगः। स हि सर्वत्रगहेतुरेव सर्वत्रगस्वभावत्वात्, अन्यनैकायिकक्लिष्टहेतुत्वाच्च। न सभागहेतुः; अन्यनैकायिके क्लिष्टे सभागहेतुत्वाभावात्। *तृतीयैकनैकायिकः सर्वत्रगहेतुरिति*। सत्कायदृष्ट्यादिकः सर्वत्रगः। स ह्येकनैकायिकस्य क्लेशस्य सभागहेतुः, एकनैकायिकक्लिष्टसादृश्यात्। सर्वत्रगहेतुश्च सः, तस्य सर्वत्रगत्वादेकनैकायिकक्लिष्टहेतुत्वयोगेन सर्वत्रगहेतुत्वयोगाच्च। *चतुर्थ्येतानाकारान् स्थापयित्वेति*। त्रिकोट्युक्तां धर्मप्रकारां वर्जयित्वेत्यर्थः। तद्यथा क्लिष्टा धर्माः कुशलानां न सभागहेतुः; सादृश्यात्। न सर्वत्रगहेतुरत एव कुशलानां चाक्लिष्टत्वात्।

विसंयोगः क्षयो धिया ॥ ५७ ॥

क्षयः = निरोधः । धीः = प्रज्ञा । तेन प्रतिसंख्यानिरोधो **विसंयोगफलमित्युक्तं** भवति ॥ ५७ ॥

यद्बलाज्जायते यत्तत् फलं पुरुषकारजम् ।

तद्यथा अधरभूमिकस्य प्रयोगचित्तस्योपरिभूमिकः समाधिः सास्रवस्यानास्रवो ध्यानचित्तस्य निर्माणचित्तमित्येवमादि ।

एवं कुशलाः क्लिष्टानां योज्यम् । क्लिष्टा अपि क्लिष्टानां न सभागहेतुः, नापि सर्वत्रगहेतुर्भवन्ति, तद्यथा रागादयोऽन्यनैकायिकानां न सभागहेतुरन्यनैकायिकत्वात्, न सर्वत्रगहेतुरसर्वत्रत्वाद् रागादीनामिति । सर्वत्रगा अपि धर्माः क्लिष्टानामेकनैकायिकानामपि न सभागहेतुर्न सर्वत्रगहेतुः । यद्यनागतास्ते भवन्तीति योज्यम् ।

"*विसंयोगः क्षयो धिया*" इति । धिया प्राप्यमाणो निरोधो विसंयोगफलमित्यर्थः । *तेनेति* । तेन कारणेन यस्मात् क्षयो निरोधः, धी प्रज्ञा, तेन कारणेन *प्रतिसंख्यानिरोधो विसंयोगफलमित्युक्तं भवतीत्याचष्टे* ॥ ५७ ॥

"*यद्बलाज्जायते*" इति विस्तरः । यस्य बलं यद्बलमिति षष्ठीसमासः । यस्य बलाज्जायते यत्संस्कृतम्, *तत्फलम्*, तस्य *पुरुषकारजम्* । पुरुषकाराज्जातं पुरुषकारजम् । पुरुषकारफलमित्यर्थः ।

उदाहरणं कथयति—*तद्यथा अधरभूमिकस्य* कामावचरस्य प्रथमध्यानभूमिकस्य वा *तत्प्रयोगचित्तस्योपरिभूमिकः* प्रथमध्यानभूमिको द्वितीयध्यानभूमिको वा *समाधिः* । फलं पुरुषकारजमित्यधिकृतम् । *सास्रवस्य* धर्मस्यानास्रवः । *ध्यानचित्तस्य निर्माणचित्तं* तदेव फलं भवति । आदिशब्देनान्यदपि । तद्यथा कामावचरान्मरणचित्ताद् रूपावचरः प्रथमोऽन्तराभवक्षण इत्येवमादि विजातीयोदाहरणं निष्यन्दफलविवेचनार्थम् । अधरभूमिकस्य हि प्रयोगचित्तस्योपरिभूमिकः समाधिर्न निष्यन्दफलम् । भिन्नभूमिकं हि न हेतुसदृशम् । नापि सास्रवस्यानास्रवमिति वक्तव्यम् । न तु सर्वं निष्यन्दफलं पुरुषकारफलं भवति । यद्धि यस्य बलाज्जायते सदृशं समानभूमिकमनन्तरं च भवति, तत्तस्य पुरुषकारफलं निष्यन्दफलं च भवति । चतुःकोटिकं चात्र भवति—अस्ति पुरुषकारफलमेव न निष्यन्दफलम्, यथोदाहृतम्; अस्ति निष्यन्दफलमेव न पुरुषकारफलम्, सभागसर्वत्रगहेत्वोर्व्यवहितं फलम्; अस्त्युभयम्, समनन्तरोत्पन्नं सभागसर्वत्रगहेत्वो फलम्; अस्ति नोभयम्, तद्यथा विपाकहेतोर्विपाकफलम् । प्रतिसंख्यानिरोधोऽपि पुरुषकारफलमिष्यते ।

प्रतिसंख्यानिरोधस्तु यद्बलात् प्राप्यत इति वक्तव्यम् ।

अपूर्वः संस्कृतस्यैव संस्कृतोऽधिपतेः फलम् ॥ ५८ ॥

पूर्वोत्पन्नादन्यः **संस्कृतो** धर्मः **संस्कृतस्यैव** सर्वस्याधिपतिफलम् ।

पुरुषाधिपतिफलयोः किं नाना कारणम् ? कर्तुः पुरुषकारफलम् । अकर्तुरप्यधिपतिफलमेव, तद्यथा—शिल्पिनि शिल्पं पुरुषकारफलमधिपतिफलं च । अन्येषामधिपतिफलमेव ॥ ५८ ॥

अथैषां हेतूनां कतमो हेतुः कस्मिन् काले फलं प्रतिगृह्णति ? ददाति वा ?

वर्त्तमानाः फलं पञ्च गृह्णन्ति

नातीताः प्रतिगृहीतत्वात्, नाप्यनागता निष्पुरुषकारत्वात् । कारणहेतुरप्येवम् । स तु नावश्यं सफल इति नोच्यते ।

न चासौ हेतुबलाज्जायते नित्यत्वादित्यतः कारिकायामनुक्तं तदुपसंचष्टे—*प्रतिसंख्यानिरोधस्तु यद्बलात् प्राप्यत इति वक्तव्यमिति* । प्रतिसंख्याबलेन हि प्रतिसंख्यानिरोधः प्राप्यते । तस्मात् स प्रतिसंख्यायाः पुरुषकारफलं भवति ।

"अपूर्वः" इति विस्तरः । *अपूर्वः पूर्वोत्पन्नादन्यः* । कः पुनरसौ ? सहोत्पन्नः पश्चादुत्पन्नश्च न हि पूर्वं फलं पश्चाद्धेतुर्भवति । *संस्कृत एव धर्मोऽधिपतिफलम्*, नासंस्कृतः । संस्कृतस्यैव नासंस्कृतस्य फलप्रतिग्रहणदानासमर्थत्वात् । *सर्वस्येति* । जनकस्याविघ्नभावावस्थायिनश्च । *कर्तुः पुरुषकारफलमिति* । "यद्बलाज्जायते यावत् फलं पुरुषकारजम्" इति वचनात् ।

अकर्तुरप्यधिपतिफलमेवेति । "अपूर्वः संस्कृतस्यैव संस्कृतोऽधिपतेः फलम्" इति वचनात् । *अन्येषामधिपतिफलमेवेति* । अशिल्पिनामविघ्नभावावस्थायिनां तच्छिल्पमधिपतिफलमेव न पुरुषकारफलम् । तदेवं चतुःकोटिकं भवति—१. अस्ति पुरुषकारफलमेव नाधिपतिफलम्, तद्यथा विसंयोगफलम् । २. अस्त्यधिपतिफलमेव न पुरुषकारफलम्, उदासीनस्य हेतोर्व्यवहितश्च फलम् । ३. अस्त्युभयम्, सहोत्पन्नानन्तरोत्पन्नश्च कारकस्य हेतोः । ४. अस्ति नोभयम्, तद्यथा आकाशमप्रतिसंख्यानिरोधश्चेति ॥ ५८ ॥

"वर्तमानाः फलं पञ्च" इति । वर्त्तमाना एव फलम् ।

"गृह्णन्ति" इत्यवधारणम् । *प्रतिगृह्णन्तीति* । आक्षिपन्ति हेतुभावेनावतिष्ठन्त इत्यर्थः । *कारणहेतुरप्येवमिति* । वर्तमान एव फलं प्रतिगृह्णाति नातीतो नानागतो वा । *स तु नावश्यं सफल इति नोच्यते* । तथा हि– असंस्कृतं

द्वौ प्रयच्छतः ।

सहभूसम्प्रयुक्तकहेतू वर्त्तमानावेव[1] फलं प्रयच्छतः । समानकालमेव ह्यनयोः[2] फलदानग्रहणम् ।

वर्त्तमानाभ्यतीतौ द्वौ

फलं प्रयच्छतः सभागसर्वत्रगहेतू । युक्तं तावद् यदतीताविति ।

अथ कथं वर्त्तमानौ निष्यन्दफलं प्रयच्छतः ? समनन्तरनिवर्त्तनात् । निवृत्ते तु फले तौ चाभ्यतीतौ भवतः ।

फलं चापि दत्तं न पुनस्तदेव दत्तः । अस्ति कुशलः सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति न ददातीति चतुष्कोटिकः ।

प्रथमा कोटिः—कुशलमूलानि समुच्छिन्दन् याः प्राप्तीः सर्वपश्चाद्विजहाति ।

कारणहेतुरिष्यते, न चास्य फलमस्ति । अनागतश्च कारणहेतुः । न च पूर्वमुत्पद्यमानेन धर्मेण सफलः ।

"*द्वौ प्रयच्छतः*" इति। वर्तमानावधिकृतम् । *सहभूसम्प्रयुक्तकहेतुवर्तमानावेव फलं प्रयच्छतः । युक्तं तावद् यदतीताविति* । निष्यन्दफलेन सफलावेतावुक्तौ; "सभागसर्वत्रगयोर्निष्यन्दः" (अभि० को० २.५६) इति वचनात् ।

अथ कथं वर्त्तमानौ निष्यन्दफलं प्रयच्छतः । न हि तयोर्वर्त्तमानावस्थायां निष्यन्दो दृश्यत इत्यत आह—*समनन्तरनिर्वर्तनात्* । किम्, फलं प्रयच्छत इत्यधिकृतम् । *तौ चाभ्यतीतौ भवत* इति । हेतुफलयोरसमवधानात् ।

न पुनस्तदेव दत्त इति । न पुनस्तदेव फलं प्रयच्छत इत्यर्थः । 'दत्तः' इति ह्याख्यातपदं द्विवचनान्तम्; वर्त्तमानावस्थायामेव दत्तत्वात् । न हि वर्त्तमानतामानीतं पुनरानेतुं शक्यते । यदा च तावतीतौ फलं प्रयच्छतस्तदैव तत् स्वफलं प्रयच्छतः । उत्पद्यमानावस्थायामेव हि फलं निर्वर्तते, नान्यदा । केवलं तु व्यवहितं तत् फलमित्यवगन्तव्यम् । *कुशलमूलानि समुच्छिन्दन् या प्राप्तीः सर्वपश्चाद्विजहातीति* । इह कुशलमूलानि क्रमेण समुच्छिद्यन्ते । कथम् ? मिथ्यादृष्टिर्नवप्रकारा, मृदुमृद्वी, यावदधिमात्राधिमात्रा । कुशलमूलान्यपि नवप्रकाराणि तद्विपर्ययेण मृदुमृद्व्या मिथ्यादृष्ट्याधिमात्राधिमात्राणि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ते यावदधिमात्राधिमात्रया मिथ्यादृष्ट्या मृदुमृदूनि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ते, भावनाहेयक्लेशवत् । तत्रान्त्यावस्थायां मृदुमृदूनि कुशलमूलानि न समुदा-

---

१. वर्त्तमानौ—का० । २. ह्यनयेः—का० ।

द्वितीया—कुशलमूलानि प्रतिसन्दधानो याः सर्वप्रथमं प्रतिसन्दधानस्य । तृतीया—असमुच्छिन्नकुशलमूलस्य शेषास्ववस्थासु । चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा ।

अकुशलस्य तु प्रथमा कोटिः—कामवैराग्यमनुप्राप्नुवन् याः प्राप्तीः सर्वपश्चाद् विजहाति । द्वितीया—कामवैराग्यात् परिहीयमाणो याः सर्वप्रथमं प्रतिलभते । एवं तु वक्तव्यम्—स्यात्ता एव परिहीयमाणस्य । तृतीया—कामावीतरागस्य शेषास्ववस्थासु । चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा ।

एवं निवृताव्याकृतस्याप्यर्हत्त्वप्राप्तिपरिहाणितो यथायोगं योज्यम् ।

अनिवृताव्याकृतस्य पश्चात्पादकः । यस्तावत् ददाति प्रतिगृह्णात्यपि सः । स्यात् प्रतिगृह्णाति न ददात्यर्हतश्चरमाः स्कन्धाः । सालम्बननियमेन तु क्षणशः ।

चरन्ति । प्राप्तयस्तु तेषां मृदुमृदूनां समुदाचरन्ति । ताः सर्वपश्चिमादिका यास्तदा विजहाति, तासां प्राप्तीनां प्राप्तीर्निरोधयतीत्यर्थः । ताः प्राप्तयोऽन्त्यावस्थाः कुशलः सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति, फलं परिग्रहं करोति । न ददाति स्वनिष्यन्दफलम् । कुशलस्य क्षणान्तरस्य जन्यस्याभावात् । *द्वितीया कोटिः* । ददाति न प्रतिगृह्णातीति । *कुशलमूलानि प्रतिसन्दधानो याः सर्वप्रथमं प्रतिलभते* । या प्राप्तीः सर्वपूर्वं प्रतिलभते ताः कुशलः सभागहेतुः फलं ददातीति । प्राप्तिं स्वनिष्यन्दं जनयति, न तु प्रतिगृह्णाति; पूर्वमेव प्रतिगृहीतत्वात् । अयं तु सावद्यो द्वितीयकोटिनिर्देशः । कुशलमूलप्रतिसन्धानकाले हि नवप्रकाराणामपि कुशलमूलानां प्राप्तयोऽतीतानागतप्रत्युत्पन्नाः समं प्रतिलभ्यन्ते । तासां या अतीताः प्राप्तयः स कुशलः सभागहेतुः फलं ददाति न प्रतिगृह्णाति; प्रतिगृहीतत्वादिति युक्तमेतत् । यास्तु वर्त्तमानास्तथैव प्रतिलब्धाः प्राप्तयः स कुशलः सभागहेतुः कथमवधार्यते—फलं ददात्येव न प्रतिगृह्णातीति, स हि प्रतिगृह्णाति न ददाति चेति ! एवमविशेषितत्वात् सावद्योऽयं द्वितीयकोटिनिर्देशः । तस्मादाचार्य आह—*एवं तु वक्तव्यं स्यात्* । *ता एव प्रतिसन्दधानस्येति* । ता एव प्राप्तयः कुशलः सभागहेतुः फलं ददत्येव स्वनिष्यन्दफलदानात् । न प्रतिगृह्णाति पूर्वप्रतिगृहीतत्वात् । *तृतीया कोटिः* । फलं प्रतिगृह्णाति ददाति चेति । *असमुच्छिन्नकुशलमूलस्य शेषास्ववस्थास्विति* । द्वे अवस्थे हित्वा—यस्यामवस्थायां कुशलमूलानि समुच्छिन्दन् याः प्राप्तीः सर्वपश्चाद्विजहाति, यस्यां चावस्थायां कुशलमूलानि प्रतिसन्दधानो याः सर्वप्रथमं प्रतिलभते । यथास्मदादीनां कुशलाः प्राप्तयः फलं प्रतिगृह्णन्ति ददति चेति । विसभागक्षणान्तराव्यवहित इति

कुशलः सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति न ददातीति चतुष्कोटिकः ।

प्रथमा कोटिः—यदा[1] कुशलचित्तानन्तरं क्लिष्टमव्याकृतं वा चित्तं सम्मुखीकरोतीति । द्वितीया—विपर्ययात् । तृतीया—कुशलचित्तानन्तरं कुशलमेव । चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा ।

वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम्; विसभागक्षणान्तरव्यवधानेऽपि प्राप्तिलक्षणस्य सभागहेतोः फलप्रतिग्रहणदानसम्भवात् । *चतुर्थ्येतानाकारान् स्थापयित्वा* । तद्यथा—ऊर्ध्वभूमेः परिहीणस्य ऊर्ध्वभूमिकानां या प्राप्तयस्ताः कुशलः सभागहेतुर्न फलं प्रतिगृह्णाति, पूर्वं प्रतिगृहीतत्वात् । न ददाति, तद्भूमिपरिहीणस्य तद् भूमिकानां कुशलमूलानां धर्माणां प्राप्त्यभावात् । एवं समुच्छिन्नकुशलमूलावस्थायामपि वक्तव्यम् ।

अत्राचार्यः *सङ्घभद्र* आह—"नैतद् युज्यते यदुक्तम् । एवं तु वक्तव्यं स्यात्—ता एव प्रतिसन्दधानस्येति । कस्मात् ? न हि यास्ताः सर्वपश्चाद्विहीनास्तासामेव तन्निष्यन्दफलम् । याः प्रतिसन्दधानः सर्वप्रथमं प्रतिलभत इति पूर्वनिरुद्धस्यापि हि तत्प्राप्तिसन्तानस्य स निष्यन्दः" इति । अथ कथं फलग्रहणात् कृत्स्न एव तत् सभागहेतुर्गृहीतः स्यादिति तदर्थमेवेदमुच्यते । तस्मात् यथान्यास एव साध्विति ।

तदेवमुभयत्रापि पाठदोष उद्ग्राहिते कतरः पाठः श्रेयानिति ? अत्राभिधर्मपाठ एव श्रेयानिति पश्यामः ।

ननु चोक्तम्—अविशेषितत्वात् कुशलप्रतिसन्धानकाले प्रतिलब्धा वर्त्तमानाः प्राप्तयः फलं ददति प्रतिगृह्णन्त्यपि । ननु ददत्येव न प्रतिगृह्णन्तीति दोष इति ? नैष दोषः; कुशलमूलानि प्रतिसन्दधान इति कुशलमूलप्राप्त्युत्पद्यमानावस्थायामेतदुच्यते; न वर्त्तमानावस्थायाम् । तत्र न काश्चिदपि कुशलमूलप्राप्तयो वर्त्तमाना भवन्ति । ताः कथं फलं प्रतिगृह्णन्ति ददति चेति शक्यते वक्तुम् । अतीतास्तु स्वसन्ताने कुशलमूलप्राप्तयः सर्वा अपि सभागहेतुभूताः स्वनिष्यन्दफलं तदानीं ददत्येव समनन्तरनिर्वर्त्तनन्यायेन, न प्रतिगृह्णन्ति पूर्वं प्रतिगृहीतत्वात् । इत्यनया युक्त्याऽभिधर्मपाठमेव समर्थयामः ।

ननु चैवमविशेषिते पाठेऽनागतानां कुशलमूलप्राप्तीनां द्वितीयकोटित्ववचनप्रसङ्गः, ता अपि हि तदानीमतीतप्राप्तिवत् प्राप्यन्ते ? नैष दोषः; अनागतानां सभागहेतुत्वाभावात्, सभागहेतोश्चेहाधिकृतत्वात् । एवमपि न प्राप्तय एव वक्तव्याः, या एव सर्वप्रथमं प्रतिलभत इति । एवं तु वक्तव्यं स्यात्—यान्

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।

सर्वप्रथमं प्रतिलभत इति। यान् कुशलान् धर्मानित्यर्थः। चित्तचैत्ता अपि हि कुशलप्रतिसन्धाने प्रथमतः प्रतिलभ्यन्ते, न केवलं तत्प्राप्तयः? अस्त्येतत्; किन्तु प्राप्तीनामेव कुशलप्रतिसन्धाने आवश्यकत्वादेवं वचनम्। कुशलप्राप्तयो हि सम्यग्दृष्ट्या विचिकित्सयापि वा कुशलप्रतिसन्धानेऽवश्यमुत्पद्यन्ते। चित्तचैत्तास्तु विचिकित्सया कुशलप्रतिसन्धाने न तावदुत्पद्यन्त इति प्राप्तय एवोत्पद्यन्त इति वर्णयन्ति।

अकुशलस्येति विस्तरः। अकुशलोऽपि सभागहेतुश्चतुष्कोटिकः—अस्त्यकुशलः सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति न ददातीति विस्तरेण। *प्रथमा कोटिः कामवैराग्यमनुप्राप्नुवन् या प्राप्तीः सर्वपश्चाद् विजहाति*, ताः अकुशलः सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति न ददाति। कथं कृत्वा? इह क्लेशो नवप्रकारः, मार्गोऽपि नवप्रकारः। तत्र मृदुमृदुना मार्गेणाधिमात्राधिमात्रः क्लेशप्रकारः प्रहीयते। यावदधिमात्राधिमात्रेण मृदुमृदुः प्रहीयते। तत्प्राप्तयोऽपि तथैव प्रहीयन्ते। कामवैराग्यमनुप्राप्नुवन् या मृदुमृदूनामकुशलानां प्राप्तीः सर्वपश्चाद्विजहाति, ताः अकुशलः सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति न ददाति; अकुशलप्राप्तिक्षणान्तराभावात्। *द्वितीया—कामवैराग्यात् परिहीयमाणो याः सर्वप्रथमं प्रतिलभतेऽकुशलानां* प्राप्तीः, ता अकुशलः सभागहेतुः फलं ददाति न प्रतिगृह्णाति, पूर्ववद् वक्तव्यम्।

अत्राचार्यो ब्रवीति—*एवं तु वक्तव्यं स्यात्*। *ता एव परिहीयहाणस्येति*। ता एव याः कामवैराग्यमनुप्राप्नुवन् प्राप्तीः सर्वपश्चाद् विजहातीति, ता हि प्रतिगृहीतत्वान्न प्रतिगृह्णन्ति। ददत्येव तु केवलं फलम्। पूर्वपाठे तु द्वितीया कोटिर्न सम्भवति, यथोक्तं प्राक्।

अत्राचार्यसङ्घभद्रस्तथैव प्रत्याचष्टे—नैतद् युज्यत इति। पूर्वेण समानमेतत् सर्वं प्रपञ्चयितव्यम्।

तृतीया—कामावीतरागस्य शेषास्ववस्थास्विति। द्वे अवस्थे हित्वा। एते एव यथोक्ते प्रथमद्वितीयावस्थे शेषास्ववस्थासु। यथास्माकम्। या अकुशलानां प्राप्तयस्ता अकुशलः सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति ददाति च। *चतुर्थी—एतानाकारान् यथोक्तान् स्थापयित्वा*। तद्यथा कामवीतरागस्यापरिहाणधर्मणो या अकुशलानां प्राप्तयः, सोऽकुशलः सभागहेतुर्न फलं प्रतिगृह्णाति, पूर्वं प्रतिगृहीतत्वात्। न ददाति, तस्य प्राप्त्यभावात्।

एवं निवृत्ताव्याकृतस्यापि इति विस्तरः। एवं निवृत्ताव्याकृतस्यापि चतुःकोटिकविधानम्। *अर्हत्त्वप्राप्तितोऽर्हत्त्वपरिहाणितश्च यथायोगं योज्यम्*। अस्ति निवृताव्याकृतः सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति न ददाति इति विस्तरः। प्रथमा कोटिः—अर्हत्त्वं प्राप्नुवन् याः प्राप्तीः सर्वपश्चाद्विजहाति, स निवृत्ताव्याकृतः

एवमकुशलादयोऽपि योज्याः ।

सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति न ददाति; क्लिष्टक्षणान्तराभावात् । द्वितीया—अर्हत्त्वात् परिहीयमाणो याः सर्वप्रथमं प्रतिलभते । एवं तु वक्तव्यं स्यात्—ता एव परिहीयमाणस्येति । एवं हि फलदानमेवैकमुपपादितं भवति । पूर्वपाठसमर्थनमपि तेनैवानुक्रमेण वक्तव्यम् । तृतीया—भवाग्रावीतरागस्य शेषास्ववस्थासु । चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा । तद्यथा—अर्हत्त्वं प्राप्तस्य यास्त्रिधातुक्यो निवृत्ताव्याकृतानां प्राप्तयो यथासम्भवम्, स निवृत्ताव्याकृतः सभागहेतुर्न फलं प्रतिगृह्णाति; प्रतिगृहीतत्वात् । न ददाति; प्रहीणत्वात् ।

अनिवृत्ताव्याकृतस्य पश्चात्पादक इति । पश्चात्पादकलक्षणं व्याख्यातमिति न पुनरुच्यते । योऽनिवृत्ताव्याकृतः सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति ददात्यपि सः । आह—*यस्तावद् ददाति प्रतिगृह्णात्यपि सः* । अनिवृत्ताव्याकृतस्यापरिनिर्वाणात् सन्निहितत्वात् । *स्यात् प्रतिगृह्णाति न ददाति* । अर्हतश्चरमाः स्कन्धाः; सर्वोपधिनिःसर्गेणानिवृत्ताव्याकृतनिष्यन्दाभावात् । *सालम्बननियमेन तु क्षणश* इति । पूर्वमनालम्बनानां सम्भवतो नियम उक्तः, सालम्बननियमेन तु चित्तचैत्तानामेव सभागहेतुत्वमुच्यते क्षणशः क्षणान्तरापेक्षया, न तु पर्यादाय विच्छेदत इत्यर्थः ।

कुशलचित्तानन्तरमिति विस्तरः । *यदा कुशलचित्तान्तरं क्लिष्टमव्याकृतं वा चित्तं सम्मुखीकरोति,* तदा तत् कुशलं चित्तं फलं प्रतिगृह्णाति यस्तत्सन्तानपतितं व्यवहितमनागतं कुशलं फलं भविष्यति, अनुत्पत्तिधर्मि वा, न ददाति; यस्मादस्यानन्तरं कुशलमेव नास्ति । सदृशेन हि फलेन सफलः सभागहेतुरिष्यते । *द्वितीया—विपर्ययादिति* । यदा क्लिष्टानिवृताव्याकृतचित्तानन्तरं कुशलं चित्तं सम्मुखीकरोति, तदा येन कुशलेन चित्तेन तत् कुशलं चित्तं फलत्वेन प्रतिगृहीतमासीत्, तद् ददाति न तत् प्रतिगृह्णाति, पूर्वं प्रतिगृहीतत्वात् । *तृतीया—कुशलचित्तानन्तरं कुशलमेवेति* । सम्मुखीकरोतीत्यधिकृतम् । तत्पूर्वकं कुशलं चित्तं द्वितीयं चित्तं फलत्वेन प्रतिगृह्णाति ददाति च; समनन्तरनिर्वर्तनात् । *चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वेति* । यदा क्लिष्टाव्याकृतचित्तानन्तरं क्लिष्टमव्याकृतं वा चित्तं सम्मुखीकरोतिः, तदासौ सालम्बनः कुशलः सभागहेतुर्न फलं प्रतिगृह्णाति, प्रतिगृहीतत्वात् । न ददाति, क्लिष्टाव्याकृतचित्तसम्मुखीभावात् ।

एवमकुशलादयोऽपि योज्या इति । अस्ति सालम्बनोऽकुशलः सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति न ददातीति चतुःकोटिकः । प्रथमा कोटिः—अकुशलानन्तरं कुशलनिवृत्ताव्याकृतं वा चित्तं सम्मुखीकरोति । द्वितीया—विपर्ययात् ।

कथं पुनः फलं प्रतिगृहीतं भवति, तस्य बीजभावोपगमनात्[1] ?

एकोऽतीतः प्रयच्छति ॥ ५९ ॥

विपाकहेतुरतीत एव फलं **प्रयच्छति;** यस्माच्च सह वा समनन्तरो वाऽस्ति विपाकः ।

पुनरन्ये चतुर्विधं फलमाहुः । १. प्रतिष्ठाफलम्, यथा—जलमण्डलं वायुमण्डलस्य, यावत् तृणादयः पृथिव्याः । २. प्रयोगफलम्, यथा—अशुभाया यावदनुत्पादज्ञानम् । ३. सामग्रीफलम्, यथा—चक्षुरादीनां चक्षुर्विज्ञानादीनि । ४. भावनाफलम्, यथा—रूपावचरस्य चित्तस्य निर्माणम् ।

एतत्तु सर्वं[2] पुरुषकाराधिपतिफलयोरन्तर्भूतम् ॥ ५९ ॥

उक्ता हेतवः फलानि च ॥

तृतीया—अकुशलानन्तरमकुशलमेव । चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा । आदिशब्देन निवृत्ताव्याकृतोऽनिवृत्ताव्याकृतश्च सभागहेतुर्योज्यः । निवृत्तस्य तावत् प्रथमा कोटिः—निवृत्ताव्याकृतचित्तानन्तरं कुशलमनिवृत्ताव्याकृतं वा चित्तं सम्मुखीकरोति । द्वितीया – विपर्ययात् । तृतीया—निवृत्ताव्याकृतचित्तानन्तरं निवृत्ताव्याकृतमेव । चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा । अनिवृत्तस्य प्रथमा कोटिः—अनिवृत्ताव्याकृतानन्तरं कुशलं क्लिष्टं वा चित्तं सम्मुखीकरोति । द्वितीया—विपर्ययात् । तृतीया—अनिवृत्ताव्याकृतानन्तरमनिवृत्ताव्याकृतमेव । चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा ।

तस्य बीजभावोपगमनादिति । तस्य फलस्य हेतुभावोपगमनादित्युपमा । *सौत्रान्तिक*प्रक्रियैषा । क्वचित् पुस्तके नास्त्येवम्पाठः ।

यथा जलमण्डलमिति विस्तरः । यथेति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । जलमण्डलं *वायुमण्डलस्य प्रतिष्ठाफलम्, यावच्छ*ब्देन जलमण्डलस्य काञ्चनमयी पृथिवी, काञ्चनमय्याः पृथिव्यास्तथा सस्यौषधिप्रभृतयः प्रतिष्ठाफलमित्यधिकारः । *अशुभायाः* स्मृत्युपस्थानान्यारभ्य *यावदनुत्पादज्ञानम्* । एवमन्यस्याप्यानापानस्मृत्यादेः । *प्रयोगस्य फलं योज्यम्* । सामग्र्याः फलं *सामग्रीफलम्* । *चक्षुरादीनामिति* । आदिशब्देन चक्षूरूपालोकमनस्काराणां ग्रहणम् । एवं भावनायाः फलं *भावनाफलमिति* समासः । *एतत्तु सर्वमिति* विस्तरः । एतच्चतुर्विधं फलं *पुरुषकाराधिपतिफलयोरन्तर्भूतम्* । प्रतिष्ठाफलमधिपतिफलान्तर्भूतम् । प्रयोगफलादि पुरुषकाराधिपतिफलयोः ॥ ५९ ॥

---

१. भावोपगमात्—का० । २. का० पुस्तके नास्ति ।

तत्र कतमे धर्माः कतिभिः हेतुभिरुत्पद्यन्ते ? इत्याह—समासत इमे चतुर्विधा धर्माः, तद्यथा—क्लिष्टा धर्माः, विपाकजाः, प्रथमानास्रवाः, तेभ्यश्च शेषाः।

क पुनः शेषाः ? विपाकवर्ज्याः अव्याकृताः प्रथमानास्रवक्षणवर्ज्याश्च कुशला इति।

त एते चतुर्विधा धर्माः

क्लिष्टा विपाकजाः शेषाः प्रथमार्या यथाक्रमम्।

विपाकं सर्वगं हित्वा तौ सभागं च शेषजाः ॥ ६० ॥

क्लिष्टा धर्मा विपाकहेतुं हित्वा शेषेभ्यः पञ्चभ्यो जायन्ते। **विपाकजाः सर्वत्रगहेतुं हित्वा** शेषेभ्यः पञ्चभ्य एव। **शेषा** धर्मास्**तौ** विपाकसर्वत्रगहेतू हित्वा शेषेभ्यश्चतुर्भ्यो जायन्ते।

क्लिष्टा इति विस्तरः। क्लेशतत्सम्प्रयुक्ततत्समुत्थाः क्लिष्टाः। विपाकहेतुजाता *विपाकजाः*। दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तितत्सहभुवः प्रथमानास्रवाः। तेभ्यश्च शेषाः क्लिष्टादिभ्यस्त्रिभ्यः। *विपाकवर्ज्या अव्याकृता* ऐर्यापथिक-शैल्पस्थानिक-नैर्माणिकाः। *प्रथमानास्रवक्षणवर्ज्याश्च कुशला* इति। कुशलग्रहणेन सास्रवानास्रवा गृह्यन्ते। तत्र दुःखे धर्मज्ञानकलापादयः सर्व एव शैक्षाशैक्षमार्गा लौकिकाश्च कुशलाः शेषा इत्यवगन्तव्यम्। शेषाश्चात्र तृतीयो राशिः क्रियते। तेनाह—*त एते चतुर्विधा धर्माः।*

विपाकम् इति। विपाकहेतुम्। *क्लिष्टा धर्मा* विपाकहेतुं *हित्वा शेषेभ्यः पञ्चभ्यः* कारणसहभूसभागसम्प्रयुक्तकसर्वत्रगेभ्यो यथासम्भवं *जायन्ते*। स्वभाववर्ज्यात् सर्वधर्मलक्षणात् कारणहेतोः, स्वकलापचित्तादिलक्षणात् सहभूहेतोः, पूर्वोत्पन्नस्वसन्तानक्लिष्टलक्षणात् सभागहेतोः, स्वकलापचित्तलक्षणात् सम्प्रयुक्तकहेतोः। यस्मात् ते चित्तचैत्तस्वभावाः पूर्वोत्पन्नसत्कायदृष्ट्यादिलक्षणात् सर्वत्रगहेतोर्जायन्ते, न तु विपाकहेतोः। विपाकफलेन हि सफलो विपाकहेतुः। न च क्लिष्टा धर्मा विपाकस्वभावा इति ते न ततो जायन्ते। *विपाकजाः सर्वत्रगहेतुं हित्वा शेषेभ्यः पञ्चभ्य एव* हेतुभ्यो जायन्ते, न तु सर्वत्रगहेतोः; विपाकजानामक्लिष्टत्वात्। 'सर्वत्रगाख्यः क्लिष्टानाम्' इति हि सर्वत्रगहेतुलक्षणम्। यद्यपि मिथ्यादृष्ट्यादिभ्यः सर्वत्रगेभ्यो विपाकजा जायन्ते; न तु सर्वत्रगहेतोरिति कृत्वा ततो जायन्ते, किं तर्हि ? विपाकहेतोरिति। *शेषा* इति। विस्तरः—शेषाणामविपाकस्वभावत्वान्न विपाकहेतुरस्ति। अक्लिष्टस्वभावत्वाच्च न सर्वत्रगहेतुरस्ति। अतस्तौ *विपाकसर्वत्रगहेतू वर्जयित्वा शेषेभ्यश्चतुर्भ्यो जायन्ते।*

प्रथमानास्रवास्तौ च विपाकसर्वत्रगहेतू सभागहेतुं च हित्वा शेषेभ्यः त्रिभ्यो जायन्ते ॥ ६० ॥

कतमे इमे धर्माश्चतुर्विधा निर्दिष्टाः ? इत्याह—

चित्तचैत्ताः

अथ ये चित्तविप्रयुक्ता रूपिणश्च धर्माः, ते कथम् ? इत्याह—

तथान्येऽपि सम्प्रयुक्तकवर्जिताः ।

सम्प्रयुक्तकहेतुनैकेन वर्जिताः अन्येऽपि क्लिष्टादयो धर्मास्तथैवोत्पद्यन्ते, यथा चित्तचैत्ताः । तत्र क्लिष्टाश्चतुर्भ्यो विपाकजाश्च । शेषास्त्रिभ्यः । प्रथमानास्रवा द्वाभ्याम् । एकहेतुसम्भूतो नास्ति धर्मः ॥

समाप्तो हेतुविस्तरः ॥

प्रत्ययाः कतमे ?

चत्वारः प्रत्यया उक्ताः

पूर्ववद् व्याख्यानम् । *प्रथमानास्रवास्तौ विपाकसर्वत्रगहेतू* पूर्वोक्तौ । च-शब्देनानुकृष्टौ सभागहेतुं च हित्वा शेषेभ्यः कारणसहभूसम्प्रयुक्तकहेतुभ्यो यथासम्भवं जायन्ते । अनास्रवाणामविपाकस्वभावत्वान्न विपाकहेतुरस्ति । अक्लिष्टत्वान्न सर्वत्रगहेतुः । मार्गस्य पूर्वमनुत्पादितत्वान्न सभागहेतुरस्ति । न हि सास्रवा अग्रधर्मा अनास्रवस्य कलापस्य सभागहेतुर्युज्यते । तस्मान्न तेभ्यो जायन्ते ॥६०॥

"चित्तचैत्ताः" इति । सम्प्रयुक्तकहेतुसम्भवार्थं चित्तचैत्तग्रहणम् । प्राप्तिजात्यादयश्च चित्तविप्रयुक्ताः । अनास्रवसंवरश्च रूपिस्वभावोऽनास्रवेषु वेदितव्यः । ते चित्तविप्रयुक्ता रूपिणश्च चित्तचैत्तेभ्योऽन्ये *क्लिष्टादयः* क्लिष्टविपाकजशेषप्रथमानास्रवसंगृहीतास्*तथैवोत्पद्यन्ते यथा चित्तचैत्ताः* । केवलं तु *सम्प्रयुक्तकहेतुनैकेन वर्जिताः* । तेषामसम्प्रयुक्तकस्वभावत्वान्न सम्प्रयुक्तकहेतोर्जायन्ते । कथमिति ? क्लिष्टाश्चित्तविप्रयुक्तरूपिणो विपाकसम्प्रयुक्तकहेतू हित्वा *शेषेभ्यश्चतुर्भ्यो हेतुभ्यो* जायन्ते । *विपाकजा अपि* सम्प्रयुक्तकसर्वत्रगहेतू हित्वा शेषेभ्यश्चतुर्भ्य एव । शेषा विपाकसर्वत्रगसम्प्रयुक्तकहेतून् हित्वा *शेषेभ्यस्त्रिभ्यः* । *प्रथमानास्रवा* विपाकसर्वत्रगहेतू सभागहेतुं च सम्प्रयुक्तकहेतुं च हित्वा शेषाभ्यां हेतुभ्यां *जायन्त* इति । *एकहेतुसम्भूतो नास्तीति* । कारणसहभूहेत्वोरवश्यमविनाभावात् ।

"जन्यस्य जनिका जातिर्न हेतुप्रत्ययैर्विना" (अभि० को० २.४७)

कोक्ताः ? सूत्रे । "चतस्रः प्रत्ययताः । हेतुप्रत्ययता, समनन्तरप्रत्ययता, आलम्बनप्रत्ययता, अधिपतिप्रत्ययता च" ( ) इति । प्रत्ययजातिः प्रत्ययता । तत्र—

हेत्वाख्याः पञ्च हेतवः ॥ ६१ ॥

कारणहेतुवर्ज्याः पञ्च हेतवो हेतुप्रत्ययः ।

चित्तचैत्ता अचरमा उत्पन्नाः समनन्तरः ।

अर्हतः पश्चिमानपास्योत्पन्नाश्चित्तचैत्ताः समनन्तरप्रत्ययः ।

समश्चायमनन्तरश्च प्रत्यय इति समनन्तरप्रत्ययः ।

अत एव रूपं न समनन्तरप्रत्ययः; विषमोत्पत्तेः । तथा हि—कामावचरस्य रूपस्यानन्तरं कदाचित् कामावचरं रूपावचरं चाविज्ञप्तिरूपमुत्पद्यते, कदाचित् कामावचरं चानास्रवं चेति आकुलो[1] रूपसम्मुखीभावः ।

अव्याकुलस्तु समनन्तरप्रत्ययः अनिरुद्ध एव; एकस्मिन्नौपचयिकरूपसन्ताने द्वितीयोत्पत्तेरिति **भदन्तवसुमित्रः** ।

इत्युक्तम् । अतो हेतुविस्तरवचनानन्तरं पृच्छति—*प्रत्ययाः कतमे* इति ।

प्रत्ययजातिः प्रत्ययतेति । प्रत्ययप्रकार इत्यर्थः । गोतावत् ॥ ६१ ॥

"चित्तचैत्ताः" इति विस्तरः । चित्तचैत्ता एव समनन्तर इत्यवधारणम् । अचरमग्रहणं सोत्तराणां समनन्तरत्वात् । उत्पन्नग्रहणमनागतनिरासार्थम् । *समश्चायमनन्तरश्च प्रत्यय इति समनन्तरप्रत्यय* इति । समानार्थे सम्-शब्दः । *कामावचरस्य रूपस्येति* । अविज्ञप्तिरूपस्य कदाचित् *कामावचरमविज्ञप्तिरूपं रूपावचरं चाविज्ञप्तिरूपमुत्पद्यते* सास्रवध्यानसम्मुखीभावे गृहीतसंवरस्य । *कदाचित् कामावचरं चानास्रवं* चानास्रवध्यानसम्मुखीभावे । न तु कामावचरचित्तानन्तरं कदाचित् कामावचरं रूपावचरं च युगपच्चित्तमुत्पद्यते । कामावचरं चानास्रवं चेत्*याकुलो रूपसम्मुखीभावः* ।

*द्वितीयोत्पत्तेरि*ति । द्वितीयौपचयिकोत्पत्तेः । यदा हि भुक्त्वा स्वपिति ध्यानं वा समापद्यते तदाहारज औपचयिकः स्वप्नजश्च समाधिजो वा औपचयिक उत्पद्यते ।

---

१. व्याकुलो—का० ।

अल्पबहुतरोत्पत्तेरिति भदन्तः । कदाचिद्धि महतो रूपादल्पमुत्पद्यते, तद्यथा—पलालराशेर्भस्म । कदाचिदल्पाद् बहूत्पद्यते, तद्यथा—वटनिकायाः क्रमेण, यावदनेकशाखावरोहो न्यग्रोध इति ।

ननु चास्ति चैत्तानामप्यल्पबहुतरोत्पत्तिः, कुशलाकुशलाव्याकृतेषु चित्तेषु सवितर्कसविचारादौ च समाधित्रये ?

अस्ति जात्यन्तरं प्रति, न स्वजातिम् । न कदाचिद् बहुतरा वेदनोत्पद्यते, संज्ञादयो वा ।

किं पुनः स्वजातेरेव समनन्तरप्रत्ययो भवति ? नैतदस्ति; सकल एव कलापः सकलस्य कलापान्तरस्य समनन्तरप्रत्ययः, न त्वल्पकाद् वेदनादिद्रव्यात् प्रभूतं वेदनादि द्रव्यमुत्पद्यत इत्येतावदेवात्रोक्तम् ।

अल्पबहुतरोत्पत्तेरिति । किम् ? रूपं न समनन्तरप्रत्यय इति प्रकृतम् । *भदन्तः* स्थविरः सौत्रान्तिकः । *कुशलाकुशलाव्याकृतेषु चित्तेष्विति* ।

सवितर्कविचारित्वात् कुशले कामचेतसि ।
द्वाविंशतिश्चैतसिकाः कौकृत्यमधिकं क्वचित् ॥
आवेणिके त्वकुशले दृष्टियुक्ते च विंशतिः ।
क्लेशैश्चतुर्भिः क्रोधाद्यैः कौकृत्येनैकविंशतिः ॥
निवृत्तेऽष्टादशान्यत्र द्वादशाव्याकृते मताः ।''

(अभि० को० २. २९–३१)

इत्यनेन क्रमेण कदाचिद् बहुभ्यश्चैत्तेभ्यस्त्रयोविंशतेरेकविंशतिरष्टादश द्वादश वाल्पे चैत्ता उत्पद्यन्ते, कदाचिदल्पाद् बहवो विपर्ययात् । *सवितर्कसविचारादौ च समाधित्रये* । अस्ति सवितर्कः सविचारः समाधिः, अस्त्यवितर्को विचारमात्रः, अस्त्यवितर्कोऽविचार इति – एतस्मिन् समाधित्रये चैत्तानामल्पबहुतरोत्पत्तिः । अतश्च चित्तचैत्ता अपि न समनन्तरप्रत्ययाः स्युरिति ।

अस्ति जात्यन्तरं प्रति न स्वजातिमिति । अस्त्यल्पबहुतरोत्पत्तिर्जात्यन्तरं प्रति न स्वजातिम् । वितर्कविचारादीनां हि क्वचिच्चित्ते जात्यन्तरभूतानां सतां वृत्तिरवृत्तिश्च भवति । न *कदाचित् बहुतरा वेदनेति* । न हि कदाचिद्वेदनैकस्मिंश्चित्ते एका, क्वचिदपरस्मिन् द्वे तिस्रो वेति । रूपस्य तु स्वजातिं प्रत्यल्पबहुतरोत्पत्तिः;

किं पुनः स्वजातेरेवेति । किं वेदना वेदनाया एव समनन्तरप्रत्ययः । अनेकवेदनोत्पत्तावसामर्थ्यात् । *एवं संज्ञादयः* । न परजातेः, न वेदना संज्ञादीनाम्, यतश्चैत्तानामल्पबहुतरोत्पत्तिर्न परिगृहीता भवेत् ।

सान्तानसभागिकास्तु[1] मन्यन्ते—"स्वजातेरेव समनन्तरप्रत्ययः। तद्यथा—चित्तं चित्तस्यैव, वेदना वेदनाया एव" इति। विस्तरः—यदा त्वक्लिष्टान्तरं क्लिष्टमुत्पद्यते, तस्य क्लेशस्य पूर्वनिरुद्धक्लेशः[2] समनन्तरप्रत्ययः, तद्यथा निरोधसमापत्तिचित्तं व्युत्थानचित्तस्येति।

तदेतन्न वर्त्स्यते ; प्रथमानास्रवचित्तानुत्पत्तिप्रसङ्गात् चित्तविप्रयुक्ता अपि संस्काराः।

अत एव व्याकुलसम्मुखीभावान्न समनन्तरप्रत्ययः; त्रैधातुकाप्रतिसंयुक्तानां युगपत् सम्मुखीभावात्।

कस्मादनागतो नेष्यते समनन्तरप्रत्ययः ? व्याकुलत्वादनागतस्याध्वनः पूर्वोत्तराऽभावात्[3]।

सान्तानसभागिकास्त्विति विस्तरः। *चित्तं चित्तान्तरस्य समनन्तरप्रत्ययः,* न वेदनायाः। वेदना वेदनान्तरस्य, न चित्तस्येति। सन्तानसभागः सभागहेतुरित्यर्थः। सन्तानसभागेन दीव्यन्ति व्यवहरन्ति वा सान्तानसभागिकाः केचिदाभिधार्मिकाः। यदि सन्तानः सन्तानान्तरस्य सभागहेतुः, अक्लिष्टानन्तरं यदा क्लिष्टमुत्पद्यते, कथं तत्र समनन्तरप्रत्ययव्यवस्थेति ? अत आह—*यदा त्वक्लिष्टानन्तरमिति*। विस्तरः—तस्य क्लेशस्य पश्चादुत्पन्नस्य पूर्वनिरुद्धक्लेशः क्षणान्तरव्यवहितः *समनन्तरप्रत्यय* इति व्यवस्थापयन्ति; तुल्यजातीयेन चित्तान्तरेणाव्यवधानात्। अक्लिष्टेन व्यवधानं त्वव्यवधानमेव, अतुल्यजातीयत्वात्। *तद्यथा निरोधसमापत्तिचित्तं व्युत्थानचित्तस्य;* चित्तान्तरेणाव्यवधानात्। समापत्तिद्रव्येण व्यवहितमपि समनन्तरप्रत्ययः, व्यवस्थाप्यते, तद्वत्।

त्रैधातुकाप्रतिसंयुक्तानां युगपत्सम्मुखीभावादिति। कामधात्ववीतरागस्यार्यस्य कामावचर्याः प्राप्तेरनन्तरं त्रैधातुकाप्रतिसंयुक्तानां प्राप्तय उत्पद्यन्ते; त्रैधातुकैः क्लेशै समन्वागतत्वात्। एवं तज्जात्यादयोऽप्युत्पद्यन्ते। इत्येवं *व्याकुलसम्मुखीभावात् विप्रयुक्ता अपि संस्काराः* प्राप्तिजात्यादयो न समनन्तरप्रत्ययः।

कस्मादनागत इति विस्तरः। *"उत्पन्नाः समनन्तरः"* इत्यतीतप्रत्युत्पन्ना एव समनन्तरप्रत्यय इति पूर्वमुक्तम्। अत एवं पृच्छति। *व्याकुलत्वादिति*। व्याकुलत्वादनागतो नेष्यते समनन्तरप्रत्ययः। व्याकुलत्वं पुनरनागतस्याध्वनः *पूर्वोत्तराभावात्*[4]। पूर्वोत्तरताया अभावात्, वर्त्तमानो ह्यनागतात् पूर्वो वर्त्त-

---

१. सन्तान०—का०। २. पूर्वनिरुद्धः क्लेशः—का०।
३. पूर्वोत्तरताऽभावात्—का०। ४. पूर्वोत्तरोभावात्—मुद्रितः पाठः।

कथं तर्हि भगवान् जानाति—'अमुष्यानागतस्यानन्तरमिदमनागतं भावि' इति ? अतीतसाम्प्रतानुमानात् । अतीतं किलाध्वानं पश्यति भगवान्—'एवञ्जातीयकात् कर्मणः एवञ्जातीयको विपाकः उत्पन्नः, धर्माद्वा धर्मः' । 'इदं चापि सम्प्रत्येवञ्जातीयकं कर्म, तस्मादतोऽप्येवञ्जातीयको विपाक उत्पत्स्यते धर्माद्वा धर्मः' इति जानाति ।

न चान्यत् ज्ञानमानुमानिकं भवति; यस्मादतीतसाम्प्रतानुमानेन भगवान् विकीर्णान्यनागतानि द्रव्याणि प्रत्यक्षमीक्षित्वा जानाति—'अनेन पुद्गलेनैवंविधं कर्म कुर्वतेदमनागतं फलं परिगृहीतम्' इति ।

एवं तर्हि भगवान् पूर्वान्तिमदृष्ट्वा अपरान्तं न जानीयात् ।

अन्ये पुनराहुः—फलचिह्नभूतः सत्त्वानां सन्ततौ चित्तविप्रयुक्तः संस्कारविशेषोऽस्ति, यं व्यवलोक्य भगवाननागतं जानात्यसम्मुखीकृत्वापि ध्यानमभिज्ञां चेति ।

नैमित्तिको हि नाम भगवान् स्यादेवं सति, न पुनः साक्षात्कारी । तस्मात् सर्वमिच्छामात्रेण भगवान् जानातीति सौत्रान्तिकाः । "अचिन्त्यो हि बुद्धानां बुद्धिविषयः" इत्युक्तं भगवता ।

अथ असत्यनागतस्य क्रमनियमावस्थाने कस्मादग्रधर्मानन्तरं दुःखे धर्मज्ञान-

---

मानादतीत इति शक्यते वक्तुम्; पूर्वोत्तरकालयोगात् । न त्वनागतस्य पूर्वपश्चिमतास्ति । अत एव च वर्त्तमानो वर्त्तमानस्य न समनन्तरप्रत्यय इष्यते; पूर्वपश्चिमताया अभावात्, तुल्यकालत्वात् ।

अतीतसाम्प्रतानुमानादिति । अतीतेन च साम्प्रतेन चानुमानात् । अतीतेनानुमानमिति दर्शयन्नाह—*अतीतं किलाध्वानं* पश्यतीति विस्तरः ।

साम्प्रतेनानुमानमिति दर्शयन्नाह—*इदं चापि सम्प्रत्येवञ्जातीयकमि*ति विस्तरः । *अपरान्तं न जानीया*दिति । सर्ववित्त्वमस्य हीयेतेत्यभिप्रायः ।

फलचिह्नभूतः, फललिङ्गभूतः । *न साक्षात्कारी*, न साक्षाद्दर्शी ।

अनागतो नेष्यते समनन्तरप्रत्ययो व्याकुलत्वात् पूर्वपश्चिमताया अभावात् इत्युक्तेऽयमाह—*कस्मादग्रधर्मानन्तरमि*ति विस्तरः ।

क्षान्तिरेवोत्पद्यते, नान्यो धर्मः, एवं यावद् वज्रोपमानन्तरं क्षयज्ञानमेवोत्पद्यते, नान्यो धर्म इति ?

यस्य यत्प्रतिबद्ध उत्पादः स तस्यानन्तरमुत्पद्यते, तद्यथा—बीजादीनामङ्कुरादयो विनापि समनन्तरप्रत्ययेनेति ।

कस्मादर्हतश्चरमाश्चित्तचैत्ता न समनन्तरप्रत्ययः ? अन्यचित्तासम्बन्धात्[1] ।

ननु चैवं समनन्तरनिरुद्धं चित्तं मनो भवतीत्यनन्तरविज्ञानाभावात् मनोऽपि चरमं चित्तं न प्राप्नोति ?

आश्रयभावप्रतिभावितं मनो न कारित्रप्रभावितमित्यस्त्येवाश्रयभावः । कारणान्तरवैकल्यात् तु विज्ञानान्तरं नोत्पद्यत इति । कारित्रप्रभावितस्तु समनन्तरप्रत्ययः, तेन यो धर्मः फलं प्रतिगृहीतः स सर्वैरपि धर्मैः सर्वप्राणिभिर्वा न शक्यः[2]

तस्य वैभाषिकः परिहारमाह—*यस्य यत्प्रतिबद्ध उत्पाद* इति विस्तरः । यस्य धर्मस्य दुःखे धर्मज्ञानक्षान्त्यादेर्यस्मिन् धर्मे लौकिकाग्रधर्मादौ प्रतिबद्ध उत्पादः, *स तस्यानन्तरमुत्पद्यते* । *तद्यथा बीजादीनामङ्कुरादयः* । अङ्कुरस्य हि बीजे प्रतिबद्ध उत्पादः, तस्मात् तदनन्तरमुत्पद्यते । एवं काण्डादीनामङ्कुरादिषु । *विनापि समनन्तरप्रत्ययेन* । असत्यपि समनन्तरप्रत्यये । अपिशब्दात् सति समनन्तरप्रत्यये सुतरामुत्पद्यत इत्यभिप्रायः । तस्मान्नास्ति च क्रमनियमावस्थानम् । तद्वत् समनन्तरोत्पत्तिनियमश्च भवतीति वाक्यार्थः ।

"*कस्मादर्हतश्चरमाः*" इति । "अचरमाः" इति वचनादयं प्रश्न आगतः । *अन्यचित्तासम्बन्धा*दिति । यस्मात् तदनन्तरमन्यचित्तं न सम्बध्नन्ति ।

आश्रयभावप्रभावितं मन इति । यथा चक्षुरुत्पन्नं चक्षुर्विज्ञानाश्रयभावेनावस्थितम्, यदि कारणान्तरवैकल्याच्चक्षुर्विज्ञानं नोत्पद्यते न तत्र चक्षुरपराध्यते । एवमर्हतोऽपि चरमं चित्तमाश्रयभावेनास्थितम् । कारणान्तरवैकल्यातु विज्ञानान्तरं नोत्पद्यत इति न तदपराध्यते । *तद्धि न कारित्रप्रभावितम्* । न जननपुरुषकारप्रभावितमित्यर्थः । यदि हि तज्जनप्रभावितं स्यात्, जायमान एव सति कार्ये तन्मनः स्यात् । न चैवम्, अतोऽसत्यपि जन्ये तन्मनो भवत्येव । *कारित्रप्रभावितस्तु समनन्तरप्रत्ययः* । सत्येव जन्ये समनन्तरप्रत्ययो भवति, नासति । *तेन यो धर्मः फलं प्रतिगृहीतः* । तेन समनन्तरप्रत्ययेन यो धर्मः फलं प्रतिगृहीतो जायतामेतदिति, *स सर्वैरपि धर्मै*र्बुद्धिमद्भिः *सर्वप्राणिभिर्वा* सञ्चिन्त्यकारिभिर्न

---

१. ०संबन्धनात्—का० । २. शक्यं—का० ।

प्रतिबन्धुम्, यथा नोत्पद्येत[1] ।

ये धर्माश्चित्तसमनन्तराः, चित्तनिरन्तरा अपि ते ? चतुष्कोटिकः । प्रथमा कोटिः—अचित्तकायाः समापत्तिव्युत्थानचित्तं[2] द्वितीयादयश्च समापत्तिक्षणाः । द्वितीया[3]—प्रथमस्य समापत्तिक्षणस्य सचित्तकावस्थायां[4] च[4] जात्यादयः । तृतीया कोटिः—प्रथमः समापत्तिक्षणः सचित्तिका अवस्था[5] । चतुर्थी[6]—द्वितीयादीनां समापत्तिक्षणानां व्युत्थानचित्तस्य च जात्यादयः[7] ।

शक्यः प्रतिबन्धुं यथा नोत्पद्येत । मोत्पादीति ।

ये धर्माश्चित्तसमनन्तरा इति विस्तरः । समनन्तरप्रत्ययचित्तजनिताश्चित्तसमनन्तराः । चित्तस्य समाश्च तेऽनन्तराश्च ते इति चित्तसमनन्तराः । अथ वा चित्तं समनन्तरं समनन्तरप्रत्यय एषामिति चित्तसमनन्तराः । क्षणान्तराव्यवहितास्तु *चित्तनिरन्तराः* । ते पुनश्चित्तसमनन्तराश्चित्तचैत्ता द्वे च समापत्ती असंज्ञि-निरोधसमापत्ती । नासंज्ञिकं चित्तसमनन्त॰ शास्त्रे पठितम्; कर्मसामर्थ्योत्पत्तेः । *प्रथमा कोटिरिति* विस्तरः । *समापत्तिव्युत्थानचित्तं* समापत्तिप्रवेशचित्तजनितम् । अतश्चित्तसमनन्तरं न चित्तनिरन्तरम्; समापत्तिक्षणव्यवहितत्वात् । *द्वितीयादयश्च* समापत्तिक्षणाः, प्रथमक्षणवर्ज्या इत्यर्थः । चित्तसमनन्तराः, तत्प्रत्ययजनितत्वात् । न चित्तनिरन्तराः, यथायोगं प्रथमादिक्षणव्यवहितत्वात् । *द्वितीया—प्रथमस्य समापत्तिक्षणस्य* जात्यादयश्चित्तनिरन्तराः, क्षणान्तराव्यवहितत्वात् । न तु चित्तसमनन्तराः, अचित्तसमनन्तरस्वभावत्वात् । चित्तचैत्ता एव हि सह समापत्तिद्वयेन चित्तसमनन्तरा इष्टाः । *सचित्तिकावस्थायाञ्च जात्यादयः* । तेषामविशेषितत्वात् सर्वेषां चित्तचैत्तादीनां जात्यादयः । आदिग्रहेण च सर्व एव विप्रयुक्ता गृह्यन्ते समापत्तिद्वयं वर्जयित्वा । ते च तथैव चित्तनिरन्तरा न चित्तसमनन्तराः । पूर्ववद् व्याख्यानम् । *सचित्तिकावस्थेति* । यदा चित्ताच्चित्तान्तरमुत्पद्यते तदा पश्चिमाश्चित्तचैत्ताः पूर्वकेण चित्तेन चित्तसमनन्तराश्चित्तनिरन्तराश्च भवन्ति । *चतुर्थी—द्वितीयादीनां समापत्तिक्षणानां व्युत्थानचित्तस्य च जात्यादयः* । न चित्तसमनन्तराः, अचित्तसमनन्तरस्वभावत्वात् । न चित्तनिरन्तराः, प्रथमादिसमापत्तिक्षणव्यवहितत्वात् ।

---

१. नोत्पद्यते—का० ।
२. समापत्तेर्व्युत्थान—का० ।
३. ०कोटिः—का० ।
४–४. सचित्तिकायाश्चावस्थायाः—का० ।
५. चावस्था—का० ।
६. कोटिः—का० ।
७. का० पुस्तके नास्ति ।

ये धर्माश्चित्तसमनन्तराः समापत्तिनिरन्तरा अपि ते ? चतुष्कोटिकः। ये तृतीयाचतुर्थ्यौ ते प्रथमाद्वितीये, ये प्रथमाद्वितीये ते तृतीयाचतुर्थ्यौ कर्त्तव्ये।

कथमिदानीं दूरान्तरविच्छिन्नं व्युत्थानचित्तं समापत्तिचित्तस्य समनन्तरमित्युच्यते ? चित्तान्तराव्यवहितत्वात् ॥

उक्तः समनन्तरप्रत्ययः ॥

आलम्बनं सर्वधर्माः

यथायोगं चक्षुर्विज्ञानस्य ससम्प्रयोगस्य रूपम्, श्रोत्रविज्ञानस्य शब्दः, घ्राणविज्ञानस्य गन्धः, जिह्वाविज्ञानस्य रसः, कायविज्ञानस्य स्प्रष्टव्यम्, मनोविज्ञानस्य **सर्वधर्माः**।

यो धर्मो यस्य धर्मस्यालम्बनं न कदाचित् स धर्मस्तद्धर्मस्य नालम्बनम्; अनालम्ब्यमानोऽपि तथालक्षणत्वाद्। यथा—अनिध्यमानमपीन्धनमुच्यते काष्ठादिकम्, तथालक्षणत्वादिति।

त एते चित्तचैत्ता धर्मा आयतनद्रव्यक्षणनियमेनालम्बने यथास्वं नियताः।

ये तृतीयचतुर्थ्यौ ते प्रथमद्वितीये इति विस्तरः। प्रथमा कोटिः—प्रथमसमापत्तिक्षणः सचित्तिका चावस्था। ते हि चित्तसमनन्तराः समनन्तरप्रत्ययजनितत्वात्; न समापत्तिनिरन्तराः; प्रथमसमापत्तिक्षणस्य सर्वसमापत्तिक्षणाभावेन न तन्निरन्तराभावात्, सचित्तिकावस्थायाञ्च समापत्त्यभावात्। द्वितीया—द्वितीयादीनां समापत्तिक्षणानां जात्यादयो व्युत्थानचित्तस्य च, इमे धर्माः समापत्तिनिरन्तरा न चित्तसमनन्तराः। तृतीया—अचित्तिकायाः समापत्तेर्व्युत्थानचित्तं द्वितीयादयश्च समापत्तिक्षणाः, एते चित्तसमनन्तराः समापत्तिनिरन्तराश्च। चतुर्थी—प्रथमस्य समापत्तिक्षणस्य सचित्तिकायां चावस्थायां जात्यादयः, इमे धर्मा न चित्तसमनन्तरा न समापत्तिनिरन्तरा अचित्तसमनन्तरस्वभावत्वात्, पूर्वसमापत्तिक्षणाभावाच्च।

ससम्प्रयोगस्य सचैतसिकस्य। *तथालक्षणत्वादिति*। आलम्ब्यलक्षणत्वात्। *आयतनद्रव्यक्षणनियमेनेति*। आयतनञ्च द्रव्यञ्च क्षणश्च तेषां नियमः, तेनैव। *ते चित्तचैत्ताः* स्वस्मिन् स्वस्मिन्नालम्बने *नियताः*। यथा तावच्चक्षुर्विज्ञानं ससम्प्रयोगं रूपायतने आलम्बने नियतम्, न शब्दायतनादौ। एवमायतननियमेन। तत्राप्यायतने द्रव्यनियमेन नीलरूपे नीलरूपकग्राहकमेव चक्षुर्विज्ञानं ससम्प्रयोगं नियतम्, नान्यत्र पीतादौ। एवं द्रव्यनियमेन। तत्रापि नीलरूपे

किमाश्रयनियमेनापि नियताः ? ओमित्याह । उत्पन्नास्त्वाश्रयसहिताः, अनुत्पन्ना ह्यतीता आश्रयविश्लिष्टाः ।

अतीता अप्याश्रयसहिता इत्यपरे ॥

उक्त आलम्बनप्रत्ययः ॥

कारणाख्योऽधिपः स्मृतः ॥ ६२ ॥

य एव कारणहेतुः स एवाधिपतिप्रत्ययः । अधिकोऽयं प्रत्यय इत्यधिपतिप्रत्ययः ।

आलम्बनप्रत्ययोऽपि सर्वधर्माः अधिपतिप्रत्ययोऽपीति किमस्याधिक्यम् ? न जातु सहभुवो धर्मा आलम्बनं भवन्ति; भवन्ति त्वधिपतिप्रत्यय इत्यस्यैवाधिक्यम् ।

अधिकस्य वा प्रत्ययः । सर्वः सर्वस्य संस्कृतस्य स्वभाववर्ज्यस्य । स्याद्धर्मो धर्मस्य चतुर्भिरपि प्रत्ययैर्न प्रत्ययः । स्यात् स्वभावः स्वभावस्य परभावोऽपि । स्यात् संस्कृतमसंस्कृतस्य असंस्कृतं चासंस्कृतस्य ।

अथैते प्रत्ययाः कारित्रं कुर्वन्तः किमवस्थे धर्मे कुर्वन्ति ? हेतुप्रत्ययस्तावत् उक्तः । तत्र—

आलम्बने यो नीलरूपक्षणो यस्यालम्बनं स तस्यैव, नान्यस्येति एवं क्षणनियमेन । एवं शब्दायतनादिष्वपि श्रोत्रादिविज्ञानं ससम्प्रयोगं योज्यम् ।

किमाश्रयनियमेनापीति । किं चक्षुराद्याश्रयनियमेनाप्येते चित्तचैत्ता नियताः ? *ओमित्याह* । एवमित्यर्थः ।

आलम्बनप्रत्ययोऽपि सर्वधर्मा इति मनोविज्ञानापेक्षया । *अधिकोऽयं प्रत्यय इत्यधिपतिप्रत्यय* इति । हेतुप्रत्ययादिभ्यः । हेतुप्रत्ययो हि परं पञ्च हेतवः । *आलम्बनप्रत्ययो हि सहभुवां न सम्भवतीति* नाधिकः । *अधिकस्य वा प्रत्यय* इति । पूर्वम्—अधिकः पतिरधिपतिः, स प्रत्यय इति समासः । इदानीम्—अधिकस्य भूयसः पतिरधिपतिः, स प्रत्यय इत्यधिपतिप्रत्यय इति समासः ।

कथम् ? इत्याह—*सर्व इति* विस्तरः । *सर्वः* संस्कृतासंस्कृतः *सर्वस्य संस्कृतस्य स्वभाववर्ज्यश्च* सालम्बनस्यानालम्बनस्य च प्रत्ययोऽधिपतिप्रत्ययः । आलम्बनप्रत्ययस्तु सालम्बनस्यैव, नानालम्बनस्य । प्रथमे विग्रहे प्रत्ययस्याधिक्यं दर्शितम्, द्वितीये प्रत्ययवतः ॥ ६२ ॥

निरुध्यमाने कारित्रं द्वौ हेतू कुरुतः

निरुध्यमानं नाम वर्त्तमानम्, निरोधाभिमुखत्वात् । तत्र सहभूसम्प्रयुक्तकहेतू कारित्रं कुरुतः । सहोत्पन्नेऽपि फले तयोर्व्यापारः ।

त्रयः ।

जायमाने

जायमानं नाम अनागतमुत्पादाभिमुखम् । तत्र सभागसर्वत्रगविपाकहेतवः कारित्रं कुर्वन्ति ।

एवं तावद् हेतुप्रत्ययः ।

ततोऽन्यौ तु प्रत्ययौ तद्विपर्ययात् ॥ ६३ ॥

येन कारित्रन्यायेन हेतुप्रत्ययो[1] द्विधा कृत्वोक्तः, तद्विपर्ययात् समनन्तरप्रत्ययालम्बनप्रत्ययौ वेदितव्यौ ।

समनन्तरप्रत्ययो जायमाने कारित्रं करोति; अवकाशदानात् । आलम्बनप्रत्ययौ निरुध्यमाने; वर्त्तमानैश्चित्तचैत्तैर्ग्रहणात् । अधिपतिप्रत्ययस्तु सर्वस्यामवस्थायामनावरणभावेनावस्थित इत्येतदेवास्य कारित्रम् ॥

उक्ताः सकारित्राः प्रत्ययाः ॥

"निरुध्यमाने कारित्रम्" इति । निरुध्यमान एवेत्यवधारणम्, मिथःफलत्वात् समाश्रयत्वाच्च सहभूसम्प्रयुक्तकहेत्वोर्यथाक्रमम् ।

"त्रयो जायमाने" इति जायमान एवेत्यवधारणम् ।

"ततोऽन्यौ तु प्रत्ययौ तद्विपर्ययात्" इति । समनन्तरप्रत्ययः पूर्वोक्तस्तं पश्चादुक्तं कारित्रकालनियममाश्रयते । जायमाने कारित्रं करोतीत्यर्थः । पश्चादुक्त आलम्बनप्रत्ययः पूर्वोक्तं कारित्रकालनियमाश्रयते । निरुध्यमाने कारित्रं करोतीत्यर्थः । एवं तौ विपर्ययात् कारित्रं कुरुतः ।

तेनाह—*समनन्तरप्रत्ययो जायमाने कारित्रं करोत्यवकाशदानात्, आलम्बनप्रत्ययो निरुध्यमाने वर्त्तमानैश्चित्तचैत्तैर्वर्तमानग्रहणादिति* । ग्रहणार्थेन ह्यालम्बनप्रत्ययो व्यवस्थाप्यते । न चातीतानागताश्चित्तचैत्ता ग्राह्यमर्थं गृह्णन्तीति ।

एतदेवास्य कारित्रमिति । यदनावरणभावेन सर्वस्यामवस्थायामवस्थानम्, एतदेवास्याधिपतिप्रत्ययस्य कारित्रमिति सुगमत्वान्नाधिपतिप्रत्ययस्य कारित्रकालनियमः सूचित इत्यभिप्रायः ॥ ६३ ॥

---

१. ०प्रत्ययौ—का० ।

अथ कतमो धर्मः कतिभिः प्रत्ययैरुत्पद्यते ?

चतुर्भिश्चित्तचैत्ता हि

तत्र हेतुप्रत्ययः—एषां सर्वे पञ्च हेतवः; समनन्तरप्रत्ययः—पूर्वकाश्चित्त-**चैत्ता** अन्यैरव्यवहिताः; आलम्बनप्रत्ययः—यथायोगं पञ्च विषयाः सर्वे धर्माश्च; अधिपतिप्रत्ययः—स्वभाववर्ज्याः सर्वधर्माः ।

समापत्तिद्वयं त्रिभिः ।

निरोधासंज्ञिसमापत्त्योरालम्बनप्रत्ययो नास्ति । न हि ते आलम्बिके ।

हेतुप्रत्ययस्तु तयोर्द्विविधो हेतुः—सहभूहेतुश्च जात्यादयः, सभागहेतुश्च पूर्वोत्पन्नाः समानभूमिकाः कुशला धर्माः । समनन्तरप्रत्ययः ससम्प्रयोगं समापत्तिचित्तम् । अधिपतिप्रत्ययः पूर्ववत् ।

चित्ताभिसंस्कारजत्वादेते समापत्ती चित्तसमनन्तरे । चित्तोत्पत्तिविबन्धनात् न समनन्तरप्रत्ययः ।

द्वाभ्यामन्ये तु जायन्ते

अन्ये तु विप्रयुक्ता रूपिणश्च धर्मा हेत्वधिपतिप्रत्ययभ्यां **जायन्ते** यथाविहितमेव ।

आह तु—"प्रत्ययेभ्यो भावा उपजायन्ते, न पुनः सर्वस्यैव जगतः ईश्वरपुरुषप्रधानादिकं कारणम्" (　　　　) इति ।

---

*द्विविधो हेतुरि*ति । सम्प्रयुक्तकसर्वत्रगविपाकहेतूनामसम्भवात् । *समानभूमिकाः कुशला धर्मा* इति । निरोधसमापत्तेर्भावाग्रिकाः कुशला धर्मा सभागहेतुर्हेतुप्रत्ययः । असंज्ञिसमापत्तेरपि चतुर्थध्यानभूमिकाः । येषां बलेन ते समापत्ती भवतः । *समनन्तरप्रत्ययः ससम्प्रयोगं समापत्तिचित्तमि*ति । सर्वेषां निरोधसमापत्तिक्षणानामसंज्ञिसमापत्तिक्षणानां च चित्तान्तरेणाव्यवधानात् । *पूर्ववदि*ति । स्वभावर्ज्याः सर्वधर्माः ।

*चित्ताभिसंस्कारजत्वादि*ति । चित्ताभोगजत्वादित्यर्थः । *चित्तोत्पत्तिविबन्धनान्न समनन्तरप्रत्यय* इति । समनन्तरप्रत्ययस्य चित्तोत्पत्तिहेतुत्वात् ।

"*द्वाभ्यामन्ये तु*" इति । तुशब्दोऽवधारणे, भिन्नक्रमश्च । *द्वाभ्या*मेव हेत्वधिपतिप्रत्ययायाभ्यामन्ये वै चित्तचैत्तसमापत्तिद्वयविनिर्मुक्ता *धर्मा* जायन्ते ।

ईश्वरपुरुषप्रधानादिकमिति । आदिशब्देन कालस्वभावपरमाण्वादि गृह्यते ।

कोऽत्र हेतुः ? यदि खलु हेतुकृतां सिद्धिं मन्यसे ।

ननु च अत एवास्य वादस्य व्युदासः प्राप्नोति—एकं कारणमीश्वरादिकं सर्वस्येति । अपि च—

नेश्वरादेः क्रमादिभिः ॥ ६४ ॥

यदि ह्येकमेव कारणमीश्वरः स्यादन्यद्वा, युगपत् सर्वेण जगता भवितव्यं स्यात् । दृश्यते च भावानां क्रमसम्भवः ।

स तर्हि च्छन्दवशादीश्वरस्य स्याद्—'अयमिदानीमुत्पद्यतामयं निरुध्यतामयं पश्चाद्' इति ? छन्दभेदात् तर्हि सिद्धमनेकं कारणं स्यात् ।

स चापि छन्दभेदो युगपत् स्यात्; तद्धेतोरीश्वरस्याभिन्नत्वात् । कारणान्तर-

---

ननु चात एवेति । यदि वेश्वर *एकं कारणं* पुरुष इति वात्र पक्षे को हेतुरिति हेतुर्मृग्यते । ईश्वरव्यतिरिक्तं हेतुं कृत्वा तत्सिद्धेरित्यभ्युपगतं भवति । तदभ्युपगमाच्चैकमीश्वरः पुरुष इति वा कारणं *सर्वस्य जगत* इत्यस्य *वादस्य व्युदासः* परित्यागः *प्राप्नोतीति* पिण्डेन वाक्यार्थः ।

"नेश्वरादेः क्रमादिभिः" इति । नैश्वरादेर्भावा जायन्ते । कस्मात् ? *क्रमादिभिः* । आदिग्रहणेन देशकालादीनां ग्रहणम् । अथ वा—अनेककारणत्वानवस्थाप्रसङ्गादन्यपुरुषकालनिह्नवादीनां ग्रहणम् ।

यदि ह्येकमेवेति विस्तरः । यदि ह्येकमेव *कारणमीश्वरः स्यात्* महादेवो वा वासुदेवो वा *अन्यद्वा* पुरुषादि वेत्यर्थः । *युगपत् सर्वेण जगता भवितव्यं* कारणस्य सद्भावात् । न ह्येतदिष्टम्—सति कारणे कार्यं न भवतीति । *दृश्यते च भावानां* कललादीनामङ्कुरादीनां च *क्रमसम्भवः* । तस्मात् स्वकारणपरम्परानिर्वृत्त इति नेश्वरादि कारणमिति गम्यते । ईश्वराद्येककारणं जगदिति हि प्रतिजानानस्य स्वकारणक्रमोत्पादितादिलक्षणेन धर्मविशेषेण तस्य सापक्षालत्वं पक्षस्योपलक्ष्यते ।

स तर्हि छन्दवशादिति । स क्रमभेद इच्छावशादीश्वरस्य स्यात् । कथम् ? इत्याह—*अयमिदानीं* भावः *उत्पद्यतां* यावदयं *पश्चादुत्पद्यता*मिति । एवं क्रमसम्भवश्च भावानामीश्वरश्च कारणमिति ईश्वरकारणिकाभिप्रायः । *छन्दभेदादिति* । विस्तरः—ईश्वरछन्दभेदादनेककारणत्वाभ्युपगमात्, प्राक्पक्षविरोधात् धर्मस्वरूपविपर्ययः पक्षस्योत्पद्यते ।

स चापीति विस्तरः । स चापि *छन्दभेदो युगपत् स्यात् तद्धेतोः*छन्दभेदहेतो*रीश्वरस्याभिन्नत्वा*देकत्वादित्यर्थः । ततश्चैव स पूर्वोक्तो दोषो युगपत् स्यादिति ।

भेदापक्षणे च नेश्वर एव कारणं स्यात् । तेषामपि च क्रमोत्पत्तौ कारणान्तरभेदापेक्षणादनवस्थाप्रसङ्गः स्यादित्यनन्तरभेदायाः कारणपरम्पराया अनादित्वाभ्युपगमादयमीश्वरकारणाधिमुक्तः **शाक्यपूर्वीयमेव** न्यायं नातिक्रान्तः स्यात् ।

यौगपद्येऽपीश्वरच्छन्दानां न जगतो यौगपद्यम् ; यथाच्छन्दमुत्पादादिति चेत् ? न; तेषां पश्चाद् विशेषाभावात् ।

कश्च तावदीश्वरस्येयता सर्गप्रयासेनार्थः ? यदि प्रीतिः, तां तर्हि नान्तरेणोपायं शक्तः कर्त्तुमिति न तस्यामीश्वरः स्यात्, तथैव चान्यस्मिन् ।

यदि चेश्वरो नरकादिषु प्रजां बहुभिश्चेतिभिरुपसृष्टां सृष्ट्वा तेन प्रीयते, नमोऽस्तु तस्मै तादृशायेश्वराय !

अथ मन्यसे—अन्यदपि कारणान्तरं भिन्नं तदुत्पत्तावीश्वरोऽपेक्षत इति ? अत इदमुच्यते—*कारणान्तरभेदापेक्षणे* चेति । विस्तरः—नेश्वर एव कारणमित्यभ्युपगमे स एव दोषः । *तेषामपि* चेति विस्तरः । तेषामपि च कारणान्तराणां क्रमोत्पत्ताविष्यमाणायां कारणान्तरभेदानामपि पुनः *कारणान्तरभेदापेक्षणादनवस्थाप्रसङ्गः* । तेषामपि कारणान्तरभेदापेक्षणम्, तेषामपि कारणन्तरभेदापेक्षणमित्यपर्यवसानप्रसङ्गः *स्यात्* । *शाक्यपुत्रीयमेव न्याय*मिति । 'अनादिः संसारः' इति शाक्यपुत्रीयं न्यायं *नातिक्रान्तः स्यात्* ।

*यौगपद्येऽपी*ति विस्तरः । अथापि स्यात्—*यौगपद्येऽपीश्वरच्छन्दानां न जगतो यौगपद्यम्* । कस्मात् ? *यथाच्छन्दमुत्पादात्* । यश्छन्दोऽयमिदानीमुत्पद्यतामिति, तस्य तस्माच्छन्दादिदानीमेवोत्पत्तिः । यः पश्चादुत्पद्यतामिति, तस्य तस्मात् पश्चादुत्पत्तिः । इदं च पश्चात् पश्चात्तरमेवंप्रकारमिति, तस्य तस्मात् पश्चात्तरं तथैवोत्पत्तिरिति । तच्च न; *तेषां पश्चाद्विशेषाभावात्* । तेषां छन्दानां पश्चान्न कश्चिद् विशेष इति । यथैव पूर्वं नारभन्ते तथा पश्चादपि नारभेरन्, यथा वा पश्चादारभन्ते तथा पूर्वमपीति । अथ वा—एक एवोत्पादयिता नेतर इति तेषां विशेषाभावः । अतः प्राप्तमेव भावानामीश्वरच्छन्दानामिव यौगपद्यम् । कारणान्तरापेक्षत्वे वा छन्दविशेषाणां पूर्ववद् दोषः ।

न तस्यामीश्वरः स्यादिति । न तस्यां प्रीतावीश्वरः स्यात् । *विनोपायेन तत्कारणाशक्तेः* । एतदीश्वरस्येश्वरत्वम्, यदसौ कारणान्तरानपेक्षः कुर्यात् । *तथैव चान्यस्मिन्निति* । यथा प्रीतावनीश्वरः, एवमन्यस्मिन्नपि त्रैलोक्ये नेश्वर इत्यनुमीयते । *यदि चेश्वर* इति विस्तरः । *नरकादिषु प्रजां सृष्ट्वा बहुभिश्चेतिभिरुपसृष्टाम्* । बहुभिरनेकैः प्रकारैरीतिभिरुपसर्गै रोगादिभिरुपसृष्टामुपद्रुतां *सृष्ट्वा*

सुगीतश्चायं तमारभ्य श्लोको भवति—

"यन्निर्दहति यत्तीक्ष्णो यदुग्रो यत्प्रतापवान् ।
मांसशोणितमज्जादो यत्ततो रुद्र उच्यते ॥ (   ) इति ।

एवं खल्वपि जगतः कारणं परिगृह्णताऽन्येषामर्थानां प्रत्यक्षः पुरुषकारो निह्नुतः स्यात् । सहापि च कारणैः कारणमीश्वरं कल्पयतां केवलो भक्तिवादः स्यात्; कारणेभ्योऽन्यस्य व्यापारादर्शनात्। किञ्च—सहकारिषु चान्येषु कारणेष्वीश्वरो नेश्वरः स्यात् ।

अथादिसर्ग ईश्वरहेतुकः ? तस्याप्यन्यकारणानपेक्षत्वादीश्वरवदनादित्वप्रसङ्गः ।

एवं प्रधानेऽपि यथायोगं वाच्यम् ।

यदि प्रीयेत नमोऽस्तु तस्मै इत्युत्प्रासवचनमेतत् । *सुगीतश्चे*ति विस्तरः । *सूक्तश्चायं तमारभ्य* तमीश्वरमधिकृत्य *श्लोकः शतरुद्रीये व्यासेन* ।

"*यन्निर्दहति*" इत्यादि । यस्मान्निर्दहति तस्माद् रुद्र इत्येवं सर्वत्र । *अन्येषामिति । बीजादीनामङ्कुरादिषु प्रत्यक्षः पुरुषकारो निह्नुतः स्यात्, कारणेभ्योऽन्यस्य व्यापारादर्शनादिति ।* चक्षूरूपालोकमनस्कारादिभ्यश्च चक्षुर्विज्ञानाद्युत्पत्तौ, बीजक्षेत्रोदकादिभ्यश्चाङ्कुराद्युत्पत्तावन्यस्य व्यापारानुपलब्धेः । यथा हि चक्षुरादीनां चक्षुर्विज्ञानाद्युत्पत्तौ बीजादीनां चाङ्कुराद्युत्पत्तौ व्यापारो दृश्यते—तद्भावे भावात्, तदभावे चाभावात्; न तथा चक्षुरादिभावे चेश्वरस्याभावे चक्षुर्विज्ञानाङ्कुराद्यभावो दृष्टः । पुनश्च तद्भावे भावः; यतस्तस्यापि तदुत्पत्तौ व्यापारो गम्येत, इत्यतस्तद्व्यापारादर्शनात् *सह कारणैरीश्वरं कारणं कल्पयतां केवलो भक्तिवादः स्यात्। किञ्च सहकारिषु* चेति विस्तरः । यानि सहकारीण्यन्यानि तस्येश्वरस्य किं *तेष्वीश्वरो नेश्वरः* स्यात् । तानि हि कार्योत्पत्तौ स्वसामर्थ्येन व्याप्रियन्ते । अन्येषु तु सहकारिष्वीश्वरः स्यादित्यन्यग्रहणम् ।

आदिसर्ग ईश्वरहेतुकः । तथा हि प्रत्यक्षपुरुषकारनिह्नवो न स्यात्, कारणेभ्योऽन्यस्य व्यापारादर्शने चादोषो जगतश्चेश्वरः कारणमिति । *तस्याप्यन्यकारणानपेक्षत्वात् ।* तस्याप्यादिसर्गस्यान्यकारणानपेक्षत्वात् । ईश्वरः एवैकः कारणं नान्यदिति । *ईश्वरवदनादित्वप्रसङ्गः* । अनिष्टं चैतत्, तस्मान्नेश्वरः कारणम् ।

एवं प्रधानेऽपि यथायोगं योज्यमिति । प्रधानमचेतनम् । तस्मात्तत्र छन्दविकल्पनां हित्वा शेषप्रतिषेधविधानं योज्यम् । यद्येकमेव कारणं प्रधानं स्यात्, युगपत् सर्वेण जगता भवितव्यं स्यात् । दृश्यते च भावानां क्रमसम्भवः ।

तस्मान्न लोकस्यैकं कारणमस्ति। स्वान्येवैषां कर्माणि तस्यां जातौ जनयन्ति। अकृतबुद्धयस्तु वराकाः स्वं स्वं विपाकफलं चानुभवन्त ईश्वरमपरं मिथ्या परिकल्पयन्ति।

अथ कथं भूतानि भूतानां हेतुप्रत्ययः ?

द्विधा भूतानि तद्धेतुः

भूतहेतुरित्यर्थः। सभागसहभूहेतुभ्यां

भौतिकस्य तु पञ्चधा।

भौतिकस्य तु भूतानि पञ्चप्रकारो हेतुः। कथम् ?

"जननान्निश्रयात् स्थानादुपस्तम्भोपबृंहणात्"।

सोऽयं कारणहेतुरेव पुनः पञ्चधा भिन्नः; १. जननहेतुः; तेभ्य उत्पत्तेः। २. निश्रयहेतुः; जातस्य भूतानुविधायित्वात्, पुरुषकारफलाद्, आचार्यादिनिश्रयवत्। ३. प्रतिष्ठाहेतुः; आधारभावात्, चित्रकृत्यवत्। ४. उपस्तम्भहेतुः; अनुच्छेदहेतुत्वात्। ५. वृद्धिहेतुतुः; उपबृंहणहेतुत्वात्।

कारणान्तरभेदापेक्षणे वा न प्रधानमेव कारणं स्यात्। तेषामपि क्रमोत्पत्तौ कारणान्तरभेदापेक्षणादनवस्थाप्रसङ्गः स्यादिति विस्तरः। एवं खल्वपि जगतः कारणं परिगृह्णता अन्येषामर्थानां प्रत्यक्षः पुरुषकारो निह्नुतः स्यात्। सहापि च कारणैः कारणं प्रधानं कल्पयतां केवलो भक्तिवादः स्यात्; कारणेभ्योऽन्यस्य व्यापारादर्शनात्। सहकारिषु चान्येषु कारणेषु तत् प्रधानमप्रधानं स्यात्। अथादिसर्गः प्रधानहेतुकः ? तस्यापि महदाद्युत्पादस्वभावस्यादिसर्गस्याद्यलक्षणत्वात् प्रधानवचनादित्वप्रसङ्गः। नित्यं हि प्रधानम्, प्रधानञ्च महतः कारणमिति पूर्वं प्रधानं पश्चान्महानिति न सिध्यति। प्रसवधर्मि च प्रधानमिति तेन नित्यं प्रवर्त्तितव्यम्; कारणान्तरनिरपेक्षत्वात्। न हि प्रकाशः प्रकाश्यमर्थं प्रकाश्य पुनर्न प्रकाशयतीति। स्वभावो हि कृतार्थमां नोपेक्षते। *अकृतबुद्धयः*। परमार्थशास्त्रैरसंस्कृतबुद्धयः इत्यर्थः॥ ६४॥

"द्विधा भूतानि तद्धेतुः" इति। पूर्वोत्पन्नानि भूतानि पश्चादुत्पन्नानां स्वासन्तानिकानां *सभागहेतुः* अविनिर्भागवर्तीनि *सहभूहेतुः*। *भूतानुविधायित्वादिति*। भौतिकं भूतान्यनुविधत्ते; तद्विकारे विकारात्। *आचार्यादिनिश्रयवदिति*। यथा भिक्षुराचार्यमाश्रयते, आदिशब्देन उपाध्यायञ्च निश्रयते, तद्वद्भूतानि

एवमेषां जन्मविकाराधारस्थितिवृद्धिहेतुत्वमाख्यातं भवति ।

त्रिधा भौतिकमन्योन्यं

हेतुसहभूसभागविपाकहेतुभिः कारणहेतुरविशेषवर्त्तित्वात् न सर्वदा गण्यते ।

तत्र सहभूहेतुरन्योन्यं चित्तानुपरिवर्त्ति कायवक्कर्म, नान्यदुपादायरूपम् । सभागहेतुः सर्वं पूर्वोत्पन्नं सभागस्य । विपाकहेतुर्यस्य वाक्कर्मणश्चक्षुरादयो विपाकः ।

भूतानामेकधैव तत् ॥ ६५ ॥

भूतानां तु तद्भौतिकं रूपं विपाकहेतुरेव, यस्य कायवाक्कर्मणो भूतानि विपाकाः; पृथक्कलापत्वात्[1] ॥ ६५ ॥

अभेदेन चित्तचैत्ताः समनन्तरप्रत्यय उक्ताः । नियमस्तु नोक्तः—कस्य चित्तस्यानन्तरं कस्योत्पत्तिरित्ति, स इदानीं वक्तव्यः ।

भौतिकं निश्चयते । *एवमेषामिति* विस्तरः । *जन्महेतुत्वमेषां भूतानाम्* आख्यातं तु; भौतिकस्य तेभ्य उत्पत्तेः । विकारहेतुत्वं तदनुविधायित्वात् । *आधारहेतुत्व*माधारभावात् । *स्थितिहेतुत्वमनुच्छेदहेतुत्वात्* । *वृद्धिहेतुत्वमुपबृंहणहेतु*त्वादिति । *अविशेषवर्त्तित्वादिति* । अविघ्नभावावस्थानेनान्येषामपि हेतुत्वादित्यर्थः ।

अन्योन्यं चित्तानुपरिवर्तिकायवाक्कर्मेति । कायकर्म चित्तानुपरिवर्त्ति ध्यानानास्रवसंवरसंगृहीतं त्रिविधं प्राणातिपातादत्तादानकायमिथ्याचारविरतिभेदेन । वाक्कर्मापि चित्तानुपरिवर्त्ति ध्यानानास्रवसंवरसंगृहीतमेव चतुर्विधम् मृषावादपैशुन्यपारुष्यसम्भिन्नप्रलापविरतिभेदेन । तदेवं सप्तविधं कायवाक्कर्मान्योन्यं सहभूहेतुः, प्राणातिपातविरतिरुपादायरूपमितरेषां षण्णां सहभूहेतुः । तान्यपि षट् तस्य सहभूहेतुरिति सर्वं योज्यम् । *नान्यदिति* । चक्षुरादिकं सर्व*मुपादायरूपं* प्रातिमोक्षसंवरादिसंगृहीतमपि यावन्नान्योऽन्यं सहभूहेतुः पृथक्कलापत्वात् । *सभागस्येति* । कुशलं कुशलस्य स्वासन्तानिकस्य, क्लिष्टं क्लिष्टस्येत्यादि । *यस्य कायवाक्कर्मण* इति । विज्ञप्त्यविज्ञप्तिस्वभावस्य समाहितस्य वा यथायोगम् । *एकधैव तदिति* । विपाकहेतुरेवैक इत्यवधारणम्; कारणहेतोस्तथैवागण्यमानत्वात् । *पृथक्कलापत्वादिति* । सहभूहेत्वाद्ययोगात् ॥ ६५ ॥

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।

तत्र तावत् समासेन द्वादश चित्तानि । किमर्थम् ? इत्याह—

कुशलाकुशलं कामे निवृतानिवृतं मनः ।

कामधातौ चत्वारि—कुशलम्, अकुशलम्, निवृताऽव्याकृतम्, अनिवृताव्याकृतं च ।

रूपारूप्येष्वकुशलादन्यत्र

रूपधातावकुशलं नास्ति, त्रीणि सन्ति । एवमारूप्यधातौ । इत्येतानि सानुस्रवाणि दश चित्तानि भवन्ति ।

अनास्रवं द्विधा ॥ ६६ ॥

शैक्षमशैक्षं च । एवमेतानि द्वादश चित्तानि भवन्ति ॥ ६६ ॥

तत्र—

कामे नव शुभाच्चित्ताच्चितानि

अनन्तरमिति पश्चाद् वक्ष्यते[1] । कामधातौ यत् कुशलं चित्तं तस्मादनन्तरं नव चित्तान्युत्पद्यन्ते । स्वभूमिकानि चत्वारि । रूपावचरे द्वे । समापत्तिकाले कुशलं प्रतिसन्धिकाले निवृतम् । आरूप्यावचरं निवृतमेव प्रतिसन्धिकाले ।

रूपधातावकुशलं नास्तीति । "स विविक्तं कामैर्विविक्तं पापकैरकुशलैर्धर्मैः सवितर्कं सविचारं विवेकजं प्रीतिसुखं प्रथमं ध्यानमुपसम्पद्य विहरति" इति वचनात् । तत्र रूपधातावकुशलं नास्ति । अकुशलविवेकाद्धि यज्जातं शुभं तद्विवेकजमित्युच्यते । यथा च हेतुः, तथा फलमिति । तत्रोपपत्तावपि नास्त्यकुशलमिति गम्यते । रूपारूप्यधातौ सर्व एव क्लेशोपक्लेशा अविपाकत्वान्निवृता एव, नाकुशलाः ॥ ६६ ॥

अनन्तरमिति पश्चाद् वक्ष्यत इति । कारिकान्ते । तदिह सम्बन्धनीयम् । *समापत्तिकाले कुशलमिति* । कामावचरप्रायोगिककुशलचित्तानन्तरं प्रथमध्यानभूमिकं सामन्तकीयं मौलीयं वा चित्तमुत्पद्यते । *प्रतिसन्धिकाले निवृत्तमिति* । कामावचरोपपत्तिप्रतिलम्भिकमरणचित्तानन्तरं रूपाचवरं निवृत्ताव्याकृतं चित्तमुत्पद्यते प्रतिसन्धिकाले; "उपपत्तिभवः क्लिष्टः सर्वक्लेशैः स्वभूमिकैः" (अभि० को० ३.३८) इति वचनात् । उपपत्तिरत्रान्तराभवोपपत्तिरभिप्रेता ।

---

१. वक्ष्यति—का० ।

अतिविप्रकृष्टत्वात् न कुशलम् । आरूप्या हि कामधातोश्चतसृभिर्दूरताभिर्दूरे । आश्रयाकारालम्बनप्रतिप्रक्षदूरताभिः । शैक्षमशैक्षं चेति ।

अष्टाभ्य एव तत् ।

तत्र पुनः कामावचरं कुशलं चित्तमष्टाभ्यः समनन्तरमुत्पद्यते । स्वभूमिकेभ्यश्चतुर्भ्यः । रूपावचराभ्यां द्वाभ्याम् । कुशलाच्च व्युत्थानकाले । निवृताच्च क्लिष्टसमापत्त्युत्पीडितस्याधरकुशलभूमिसंश्रयणात् । शैक्षाशैक्षाभ्यां च व्युत्थानकाले ।

दशभ्योऽकुशलं

शैक्षाशैक्षे हित्वा कामधातौ हि प्रतिसन्धिमुखतः सर्वेभ्यो रूपारूप्यचित्तेभ्यः समनन्तरमकुशलं चित्तमुत्पद्यते ।

एवमन्तराभवप्रतिसन्धिरपि क्लिष्टो वेदितव्यः । *चतसृभिर्दूरताभिर्दूर* इति । *तत्रेयमाश्रयदूरता* यदारूप्यावचरेणाश्रयेण कामावचरः कश्चिदपि धर्मो न सम्मुखीक्रियते, यथा—रूपावचरेणाश्रयेण कामावचरं निर्माणचित्तं सम्मुखीक्रियत इति । अनयाश्रयदूरतया कामधातोरारूप्या दूरे भवन्ति । *आकारदूरता* यदारूप्यावचरेण चित्तेन कामधातुर्नाकार्यते, यथा—रूपावचरेण औदारिक इत्यादिभिराकारैः । *आलम्बनदूरता* यदारूप्यावचरेण चित्तेन न कामधातुरालम्ब्यते, यथा—रूपावचरेण । ननु च रूपधातुरपि नारूप्यावचरेण चित्तेनालम्ब्यते; "न मौलाःकुशलारूप्याः सास्रवाधरगोचराः" (अभि० को० ८.२१) इति वचनात्, तत् कथमिदमुच्यते—कामधातोरेवारूप्या दूरत इति ? सत्यं न मौलारूप्यावचरेण चित्तेन रूपधातुरध्यालम्ब्यते; किन्त्वाकाशानन्त्यायतनसामन्तकचित्तेनौदारिकाद्याकारैश्चतुर्थध्यानमालम्ब्यत इति । अतो न कामधातोरारूप्या दूरे व्यवस्थाप्यन्ते । *प्रतिपक्षदूरता* यदारूप्या न कामधातोः प्रतिपक्षः, यथा—रूपधातुः । इत्येवमाश्रयालम्बनाकारप्रतिपक्षदूरताभिरपि कामधातोरारूप्या दूरे भवन्ति । तस्मान्न कामावचरकुशलानन्तरमारूप्यावचरं कुशलमुत्पद्यते । *शैक्षमशैक्षं चेति ।* कामावचरप्रायोगिककुशलचित्तानन्तरं समापत्तिकाले लब्धपूर्वं शैक्षमुत्पद्यते, तथैव चाशैक्षम् ।

क्लिष्टसमापत्त्युत्पीडितस्येति । क्लिष्टया समापत्त्योत्पीडितस्य योगिनोऽधरायाः कुशलाया भूमेः संश्रयणान्निवृत्ताव्याकृतादपि कुशलं चित्तमुत्पद्यते । वरमधरापि कुशला भूमिर्नोर्ध्वा क्लिष्टेति ।

सर्वेभ्यो रूप्यारूप्यचित्तेभ्य इति । कुशलाव्याकृतचित्तस्य मरणसम्भवात् ।

तस्माच्चत्वारि

अकुशलाच्चित्तात् समनन्तरं चित्तान्युत्पद्यन्ते स्वभूमिकान्येव ।

यथा—अकुशलमुक्तं कामधातौ,

निवृतं तथा ॥ ६७ ॥

दशभ्य एव समनन्तरम् । तस्माच्च पुनश्चत्वार्येव ।

पञ्चभ्योऽनिवृतं

काम इति वर्त्तते । अनिवृताव्याकृतं चित्तं **पञ्चभ्यः** समनन्तरमुत्पद्यते । स्वभूमिकेभ्यश्चतुर्भ्यो रूपावचराच्च कुशलान्निर्माणचित्तम् ॥ ६७ ॥

तस्मात् सप्त चित्तान्यनन्तरम् ।

अनिवृताव्याकृतात् कामावचरात् स्वभूमिकानि चत्वारि । रूपावचरे द्वे । कुशलं निर्माणचित्तादनन्तरम् । क्लिष्टं प्रतिसन्धिकाले । आरूप्याचरं च क्लिष्टं प्रतिसन्धिकाल एव ।

रूपे दशैकं च शुभात्

रूपे धातौ यत् कुशलं चित्तं तस्मादनन्तरमेकादश चित्तान्युत्पद्यन्ते, आरूप्यावचरमनिवृताव्याकृतं वर्जयित्वा ।

नवभ्यस्तदनन्तरम् ॥ ६८ ॥

रूपावचरं तु कुशलं चित्तं **नवभ्यः** समनन्तरमुत्पद्यते, कामावचरं च[1]

"*तस्माच्चत्वारि*" इति । तस्मादकुशलाच्चत्वारि स्वभूमिकान्येव, अकुशलस्योर्ध्वभूमिकुशलप्रयोगत्वासम्भवादप्रहाणाच्चोर्ध्वभूम्युपपत्तिचित्तानुत्पादात् ॥६७॥

कुशलं निर्माणचित्तादनन्तरमिति । निर्माणाद् व्यत्थानकाले ।

तस्मादनन्तरमेकादशेति । प्रतिसन्धिसमापत्तितद्व्युत्थाननिर्माणप्रवेशकालेष्वेकादशचित्तोत्पत्तिसम्भवः । कथम् ? स्वभूमिकानि त्रीणि कामावचराणि च, व्युत्थानकाले कुशलम्, प्रतिसन्धिकाले क्लिष्टद्वयम्, अनिवृत्ताव्याकृतं च निर्माणचित्तम्, आरूप्यावचरं च निवृत्ताव्याकृतं प्रतिसन्धिकाले, कुशलं च समापत्तिकाले । शैक्षमशैक्षं चेति । *न त्वारूप्यावचरमनिवृताव्याकृतम्* । अवश्याक्लिष्टत्वात्, समापत्त्याद्ययोगाच्च । न हि तत् प्रयोगलभ्यं यथा रूपावचरं कामावचरं च निर्माणचित्तम् ।

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।

क्लिष्टद्वयमारूप्यावचरं चानिवृताव्याकृतं हित्वा ॥ ६८ ॥

अष्टाभ्यो निवृतं

निवृताव्याकृतं रूपावचरं चित्तमष्टाभ्य उत्पद्यते। कामावचरं क्लिष्टद्वयं शैक्षाशैक्षे च स्थापयित्वा।

तस्मात् षट्

रूपावचरान्निवृताव्याकृतादनन्तरं षट्। स्वभूमिकानि त्रीणि कामावचराणि चानिवृताव्याकृतं मुक्त्वा।

त्रिभ्योऽनिवृतं पुनः।

रूपावचरमनिवृताव्याकृतं त्रिभ्यः स्वभूमिकेभ्य एव।

तस्मात् षट्

स्वभूमिकानि त्रीणि, कामावचरे च क्लिष्टे, आरूप्याचरं च।

यथा रूपधातावनिवृताव्याकृतमुक्तम्,

एवमारूप्ये तस्य नीतिः

ततस्तदप्यनिवृताव्याकृतं त्रिभ्य एवोत्पद्यते स्वभूमिकेभ्यः। तस्मादपि च च षडेवोत्पद्यन्ते—स्वभूमिकानि त्रीणि, अधरधातुकानि च क्लिष्टानि।

शुभात् पुनः ॥ ६९ ॥

कामावचरं च क्लिष्टद्वयमारूप्यावचरं चानिवृत्ताव्याकृतं हित्वेति। न कामावचरात् क्लिष्टद्वयाद् रूपावचरं कुशलमुत्पद्यते; तस्य क्लिष्टद्वयस्य तत्प्रयोगानर्हत्वात्। अत एव च नारूप्यावचरादनिवृत्ताव्याकृतात् तदुत्पद्यते; कुशलेन च प्रतिसन्धिबन्धनाभावात् ॥ ६८ ॥

कामावचरं क्लिष्टद्वयं शैक्षाशैक्षे च स्थापयित्वेति। न कामावचरात् क्लिष्टद्वयाद् रूपावचरं निवृत्ताव्याकृतमुत्पद्यते, तदप्रहाणे रूपधातौ प्रतिसन्धिबन्धाभावेन निवृताव्याकृतचित्तासम्भवात्। न शैक्षाशैक्षाभ्याम्; ततस्त्येन क्लिष्टेन व्युत्थानासम्भवात्।

कामावचराणि चेति। त्रीणीत्यधिकृतम्। प्रतिसन्धिकाले क्लिष्टद्वयं क्लिष्टसमाध्युत्पीडितस्य च कुशलम्।

कामावचरे च क्लिष्टे आरूप्यावचरं चेति। प्रतिसन्धिकाले।

अधरधातुकानि च क्लिष्टानि। प्रतिसन्धिकाले ॥ ६९ ॥

नव चित्तानि

आरूप्यावचरात् कुशलान्नव चित्तान्युत्पद्यन्ते । कामावचरं कुशलम्, कामरूपावचरे चानिवृताव्याकृते हित्वा ।

तत् षण्णां

आरूप्यावचरं कुशलं स्वेभ्यस्त्रिभ्यः—रूपावचरात् कुशलात्, शैक्षाशैक्षाभ्यां च ।

निवृतात् सप्त

आरूप्यावचरान्निवृतात् स्वभूमिकानि त्रीणि रूपावचरं कुशलं च कामाचरं क्लिष्टद्वयम् ।

तत् तथा ।

तदपि सप्तभ्य एवोत्पद्यते । कामरूपावचराणि क्लिष्टानि शैक्षाशैक्षे च हित्वा ।

चतुर्भ्यः शैक्षम्

त्रैधातुकेभ्यः कुशलेभ्यः, शैक्षाच्च ।

अस्मात् तु पञ्च

तान्येव चत्वारि, अशैक्षं च ।

आरूप्यावचरात् कुशलान्नवेति । स्वभूमकानि त्रीणि, रूपावचरं कुशलम्, तत्समापत्तिव्युत्थानकाले प्रतिलोमसमापत्तौ च । अधरभूमिकानि च क्लिष्टानि प्रतिसन्धिकाले । शैक्षमशैक्षं च ।

कामावचरं कुशलं कामरूपावचरे चानिवृताव्याकृते हित्वेति । न कामावचरेण कुशलेन तत्समापत्तेर्व्युत्थानं सम्भवति; अतिविप्रकृष्टत्वात् । अत एव च नानिवृताव्याकृतेनाप्यपटुत्वाच्च । अत एव च न रूपावचरेणानिवृताव्याकृतेन व्युत्थानम् । न चैभिः प्रतिसन्धिबन्धोऽस्तीति नैषामत उत्पत्तिः । तत् षण्णामनन्तरमिति वर्तते ।

रूपावचरात् कुशलादिति । समापत्तिकाले । *शैक्षाशैक्षाभ्यां चेति* व्युत्थानकाले । *रूपावचरं कुशलमिति* । क्लिष्टसमाध्युत्पीडितस्य । *निवृतं* चेत्यादि । प्रतिसन्धिकाले *कामरूपावचराणि क्लिष्टानि शैक्षाशैक्षे च हित्वेति* । अधोभूम्यवीतरागस्य तेन प्रतिसन्धेरभावात् शैक्षाशैक्षाभ्यां च तेन व्युत्थानासम्भवान्न तेभ्यस्तदुत्पत्तिः । *तान्येव चत्वार्यशैक्षं चेति* । त्रीणि त्रैधातुकानि कुशलानि व्युत्थानकाले, शैक्षं च

अशैक्षं तु पञ्चकात् ॥ ७० ॥

अत एवानन्तरोक्तात् ।

तस्माच्चत्वारि चित्तानि

तस्मात् पुनरशैक्षाच्चित्तात् समनन्तरं चत्वारि चित्तान्युत्पद्यन्ते—त्रैधातुकानि कुशलानि, अशैक्षं च ॥ ७० ॥

समाप्तानि द्वादश चित्तानि ॥

पुनः क्रियन्ते

द्वादशैतानि विंशतिः ।

कथं कृत्वा ?

प्रायगिकौपपत्त्याप्तं शुभं भित्त्वा त्रिषु द्विधा ॥ ७१ ॥

त्रिषु धातुषु चित्तं द्विधा भिद्यते—प्रायोगिकं च, औपपत्तिलाभिकं च ।

विपाकजैर्यापथिक-शैल्पस्थानिक-नैर्मितम् ।

चतुर्धाऽव्याकृतं कामे

'भित्त्वा' इति वर्तते । कामावचरमनिवृताव्याकृतं **चतुर्धा** भिद्यते—विपाकजम्, ऐर्यापथिकम्, शैल्पस्थानिकम्, निर्माणचित्तं च ।

प्रवाहे, वज्रोपमानन्तरं क्षयज्ञानमित्यशैक्षं चेति पञ्च ।

"पञ्चकाद्" *अत एवानन्तरोक्तादिति* । त्रैधातुकेभ्यः कुशलेभ्यः समापत्तिकाले । वज्रोपमानन्तरोत्पत्तौ प्रवाहे चेति । *तस्माच्चत्वारीति* । शैक्षं हित्वा । न ह्यशैक्षात् शैक्षमुत्पद्यते । परिहाणिकाले कथं नोत्पद्यते ? क्लेशोत्पादव्यवहितत्वात्, व्युत्थितस्यैव परिहाणेश्च ॥ ७० ॥

प्रायोगिकं चौपपत्तिलाभिकं चेति । प्रायोगिकं यत्प्रयोगाल्लभ्यते । श्रुतचिन्ताभावनामयं त्रिषु धातुषु यथासम्भवम्, उपपत्तिलाभिकं कामरूपधात्वोरन्तराभवप्रतिसन्धिक्षणे प्रथमतो यस्य प्राप्तिरुत्पद्यते, आरूप्यधातौ चोपपत्तिभवे यस्य प्राप्तिरुत्पद्यते ॥ ७१ ॥

विपाकजमैर्यापथिकं शैल्पस्थानिकं निर्माणचित्तं चेति । हेतुकर्मभेदादयं भेदः । विपाकहेतोर्जातं विपाकजम् । ईर्यापथेषु शयनासनस्थितिचंक्रमणेषु

रूपे शिल्पविवर्जितम् ॥ ७२ ॥

रूपधातौ त्रिधा भिद्यते शैल्पस्थानिकं वर्जयित्वा; तत्र शिल्पाभावात्। एवमेतानि द्वादश चित्तानि पुनर्विंशतिर्भवन्ति। षोढा कुशलमनिवृताव्याकृतं च सप्तधा भित्त्वा[1]। ऐर्यापथिकादीनि चित्तानीर्यापथाद्यभावादारूप्यधातौ न सन्ति। रूपगन्धरसस्प्रष्टव्यान्येषामालम्बनम्। शैल्पस्थानिकस्य तु शब्दोऽपि। एतानि मनोविज्ञानान्येव। पञ्च तु विज्ञानकाया ऐर्यापथिकशैल्पस्थानिकयोः प्रायोगिकाः।

ऐर्यापथिकाभिनिर्हृतं मनोविज्ञानमस्ति द्वादशायतनालम्बनमित्यपरे।

भवमैर्यापथिकम्। शिल्पस्थानेषु भवं शैल्पस्थानिकम्। निर्माणे चित्तं निर्माणचित्तम्। निर्मिते निर्माणे वा भवं नैर्मितं नैर्माणिकमिति वा।

तदेवोच्यते—*पुनर्विंशतिर्भवन्तीति*। कथम्? इत्याह—*षोढा कुशलमनिवृत्ताव्याकृतं च सप्तधा भित्त्वेति*। त्रिषु धातुषु प्रायोगिकोपपत्तिप्रतिलम्भिकभेदेन कुशलं षोढा भित्त्वा। कामरूपधात्वोश्चानिवृत्ताव्याकृते सप्तधा भित्त्वा—कामधातौ विपाकजैर्यापथिकशैल्पस्थानिकनैर्माणिकभेदेन, रूपधातौ च विपाकजैर्यापथिकनैर्माणिकभेदेनेति। तान्येतानि त्रयोदश। शेषाणि च सप्ताभिन्नान्येव, तद्यथा—कामावचरमकुशलं निवृताव्याकृतं च, निवृताव्याकृतमेव, आरूप्यावचरं निवृताव्याकृतमनिवृताव्याकृतञ्च शैक्षमशैक्षं चेति विंशति चित्तानि भवन्ति। *ईर्यापथाद्यभावादिति*। ईर्यापथशिल्पस्थाननिर्माणाभावात्। एतानि त्रीण्यारूप्यधातौ न सन्ति; आलम्बनभूतस्य रूपस्याभावात्। *रूपगन्धरसस्प्रष्टव्यान्येषामालम्बनमिति*। तत्र शय्यासनरूपादयः स्वशरीरावयवरूपादयश्चैर्यापथिकस्यालम्बनम्, शैल्पस्थानिकस्य शिल्पस्थानरूपादयः, नैर्माणिकस्य निर्माणरूपादयः। *शैल्पस्थानिकस्य तु शब्दोऽपीति*। तु-शब्दो विशेषणे। अपि-शब्देन रूपादयः। शब्दोऽप्यस्यालम्बनम्। शिल्पोपदेशशब्दमालम्ब्य मनोविज्ञानेन शिल्पं शिक्षत इति। विपाकजस्यावचनात् सर्वेऽपि रूपादय आलम्बनमित्यवगन्तव्यम्। *मनोविज्ञानान्येवेति*। मनोविज्ञानस्वभावान्यैर्यापथिकादीनि त्रीणि; विकल्पाभिसंस्करणे प्रवृत्तत्वात्। विपाकजमवचनात् षड्विज्ञानस्वभावमिति ज्ञापितं भवति। *पञ्च तु विज्ञानकाया*[2] *ऐर्यापथिकशैल्पस्थानिकयोः प्रायोगिका* इति। तत्प्रयोगावस्थायां भवत्वात् प्रायोगिकाः, यस्मात् ते दृष्ट्वा यावत् स्पृष्ट्वोत्पद्यन्त इति। विपाकस्य प्रयोगो नास्ति; कर्मसामर्थ्येन स्वरसवाहित्वात्।

ऐर्यापथिकाभिनिर्हृतमिति। विस्तरः—ऐर्यापथिकेन मनोविज्ञानेनाभिनिर्हृत-

---

१. भित्वा—का०।　　२. विज्ञानकायम्—मुद्रितः पाठः।

एषां पुनर्विंशतेश्चित्तानां कस्य कतमत् समनन्तरम् ?

कामावचराणां तावदष्टानां प्रायोगिकानन्तरं दश चित्तान्युत्पद्यन्ते। स्वभूमिकानि सप्त, अन्यत्राभिज्ञाफलात्।

रूपावचरं प्रायोगिकं शैक्षमशैक्षं च। तत् पुनरष्टचित्तानन्तरम्। स्वेभ्यः कुशलक्लिष्टेभ्यः रूपावचराभ्यां प्रायोगिकक्लिष्टाभ्यां शैक्षाशैक्षाभ्यां च।

उपपत्तिप्रतिलम्भिकानन्तरं नव। स्वभूमिकानि सप्त, अन्यत्राभिज्ञाफलाद्। रूपारूप्यावचरे च क्लिष्टे।

तत् पुनरेकादशानन्तरम्। स्वेभ्यः सप्तभ्यः पूर्ववत्, रूपावचराभ्यां प्रायोगिकक्लिष्टाभ्यां शैक्षाशैक्षाभ्यां च।

मुत्पादितं *मनोविज्ञानमस्ति द्वादशायतनालम्बनम्*। चक्षुरायतनालम्बनं यावद् धर्मायतनालम्बनमनिवृताव्याकृतस्वभाव*मित्यपरे*। तदेवं प्रदर्शयन्ति—अन्यदप्यनिवृताव्याकृतमस्ति यदैर्यापथिकादिषु नान्तर्भवतीति। इत्थमेव च प्रतिपत्तव्यम्। अन्यथा हि यद् वक्ष्यति—

"कायाक्षिश्रोत्रविज्ञानं विज्ञप्त्युत्थापकञ्च यत्।
द्वितीयादौ तदाद्याप्तमक्लिष्टाव्याकृतञ्च तत्" ॥ (अभि० को० ७.१२)
स्वभूमिकेन निर्माणं भाषणं त्वधरेण च।" (अभि० को० ७.५६)

इत्यादि, तानि विज्ञानान्येषां चतुर्णां कतमेन संगृहीतानि! न तावद् विपाकजानि, ऊर्ध्वोपपन्नानामधरभूमिकविपाकासम्भवात्। नैर्यापथिकादीनि, ईर्यापथाद्यभावात्। अज्ञानादिवासनाचित्तं च क्व प्रवेशयितव्यम्! *भदन्तानन्तवर्मणापि विभाषाव्याख्यान* उक्तम्—एतच्चतुष्टयव्यतिरिक्तान्यव्याकृतानि विज्ञानानि सन्तीति। सावशेषमेतद् भाष्यमित्यवगन्तव्यम्।

अन्यत्राभिज्ञाफलादिति। कामावचरं निर्माणचित्तं रूपावचरप्रायोगिकानन्तरमेवोत्पद्यते, न कामावचरप्रायोगिकानन्तरम्। *रूपावचरं प्रायोगिकं शैक्षमशैक्षं* चेति। समापत्तिकाले। *स्वेभ्यः कुशलक्लिष्टेभ्य* इति। स्वाभ्यां कुशलाभ्यां क्लिष्टाभ्याञ्च; प्रयोगकाले क्लिष्टासद्भावात्। क्लेशपरिखिन्नस्य च प्रायोगिकोत्पत्तेः। नानिवृताव्याकृतेभ्यो दुर्बलानभिसंस्कारिकत्वात्। *रूपावचराभ्यां प्रायोगिकक्लिष्टाभ्यामिति*। प्रायोगिकात् क्लिष्टात्। *शैक्षाशैक्षाभ्याञ्च* व्युत्थानकाले। क्लिष्टात् क्लिष्टसमाध्युत्पीडितस्य। *रूपारूप्यावचरे च क्लिष्टे* इति। प्रतिसन्धिकाले। सम्भवति ह्युपपत्तिप्रतिलम्भिकचित्तस्य मरणम्। *पूर्ववदिति*। अन्यत्राभिज्ञाफलादित्यर्थः। तद्धि रूपावचरप्रायोगिकानन्तरमेवे-

अकुशलनिवृताव्याकृतानन्तरं सप्त। स्वान्येव पूर्ववत्।

ते पुनश्चतुर्दशचित्तानन्तरम्। स्वेभ्यः सप्तभ्यः रूपावचरेभ्यश्चतुर्भ्योऽन्यत्र प्रायोगिकाभिज्ञाफलाभ्याम्। आरूप्यावचरेभ्यस्त्रिभ्योऽन्यत्र प्रायोगिकात्।

ऐर्यापथिकविपाकजानन्तरमष्टौ। स्वभूमिकानि षडन्यत्र प्रायोगिकाभिज्ञाफलाभ्यां रूपारूप्यावचरे च क्लिष्टे। ते पुनः सप्तचित्तानन्तरं स्वेभ्य एव पूर्ववत्।

शैल्पस्थानिकानन्तरं षट्। स्वान्येवा, अन्यत्र प्रायोगिकाभिज्ञाफलाभ्याम्। तत् पुनः सप्तानन्तरम्; स्वेभ्य एवान्यत्राभिज्ञाफलात्।

अभिज्ञाफलानन्तरं द्वे। स्वं चाभिज्ञाफलमेव, रूपावचरं च प्रायोगिकम्। तदप्यस्मादेव द्वयात्।

रूपावचराणामिदानीं षण्णां वक्ष्यामः[1]। प्रायोगिकानन्तरं द्वादश। कामावचरकुशले[2] अभिज्ञाफलं च स्वानि षट् आरूप्यावचरं च प्रायोगिकं शैक्षमशैक्षं च।

त्युक्तम्। रूपावचराभ्यां चेति विस्तरेण पूर्ववद् व्याख्यानम्। *अकुशलनिवृताव्याकृतान्तरमिति*। अकुशलानन्तरं निवृताव्याकृतान्तरं चेति विभक्तव्यम्। तुल्यत्वाद्धि तद् युगपद्वचनम्।

रूपावचरेभ्यश्चतुर्भ्यः। अन्यत्र *प्रायोगिकाभिज्ञाफलाभ्यामिति*। प्रतिसन्धिकाले, प्रायोगिकेऽभिज्ञाफले च स्थितस्य नास्ति मरणम्। अतस्ताभ्यां तत् क्लिष्टद्वयं नोत्पद्यते। शेषेषु तु स्थितस्यास्ति मरणम्। अतस्तेभ्यस्तत् क्लिष्टद्वयमुत्पद्यते। प्रतिसन्धिकाले। एवमन्यत्राप्यन्यत्र प्रायोगिकादिति व्याख्येयम्।

षडन्यत्र प्रायोगिकाभिज्ञाफलाभ्यामिति। दुर्बलानभिसंस्कारिकत्वात्। अनयोरनन्तरं प्रायोगिकं नोत्पद्यते। रूपावचरप्रायोगिकानन्तरोत्पत्तेश्च न ताभ्यामभिज्ञाफलोत्पत्तिः। *रूपारूप्यावचरे च क्लिष्टे* इति। प्रतिसन्धिकाले। *शैल्पस्थानिकानन्तरं षडिति*। तत्रस्थस्य मरणासम्भवादैर्यापथिकविपाकजवदिह रूपारूप्यावचरक्लिष्टयोरसम्भवः। *स्वं चाभिज्ञाफलमेवेति*। प्रवाहकाले। *रूपावचरं च प्रायोगिकमिति*। तद्व्युत्थाने। न तदित्यप्रविश्य ध्यानमभिज्ञाफलाद् व्युत्थानमस्तीति। *तदप्यस्मादेव द्वयादिति*। तदभिज्ञाफलम्। प्रवाहे तत्प्रवेशकाले च।

कामावचरकुशले इति। व्युत्थानकाले। अस्ति हि सम्भव उपपत्तिप्रतिलम्भिकेनापि समापत्तिव्युत्थानं पटुत्वात्। अतो द्वयोरपि कुशलयोर्ग्रहणम्।

---

१. वक्षामः—का०।　　२. कामावचरे०—का०।

तत् पुनर्दशचित्तानन्तरम् । कामावचराभ्यां प्रायोगिकाभिज्ञाफलाभ्यां स्वेभ्यश्चतुर्भ्यः, अन्यत्रैर्यापथिकविपाकजाभ्यामारूप्यावचराभ्यां प्रायोगिकक्लिष्टाभ्यां शैक्षाशैक्षाभ्यां च ।

उपपत्तिप्रतिलम्भिकानन्तरमष्टौ । कामावचरे क्लिष्टे स्वानि पञ्चान्यत्राभिज्ञाफलात् । आरूप्यावचरं क्लिष्टम् ।

तत् पुनः पञ्चभ्यः स्वेभ्यः एव, अन्यत्राभिज्ञाफलात् ।

क्लिष्टानन्तरं नव । कामावचराणि चत्वारि कुशलक्लिष्टानि स्वानि पञ्च, अन्यत्राभिज्ञाफलात् ।

तत् पुनरेकादशचित्तानन्तरम् । कामावचरेभ्य उत्पत्तिप्रतिलम्भिकैर्यापथिकविपाकजेभ्यः स्वेभ्यः पञ्चभ्यः, अन्यत्राभिज्ञाफलात् । आरूप्यावचरेभ्यस्त्रिभ्यः, अन्यत्र प्रायोगिकात् ।

ऐर्यापथिकानन्तरं सप्त । कामावचरे क्लिष्टे स्वानि चत्वारि, अन्यत्र प्रायोगिकाभिज्ञाफलाभ्यामारूप्यावचरं च क्लिष्टम् ।

तत् पुनः पञ्चानन्तरं स्वेभ्य एव, अन्यत्राभिज्ञाफलात् ।

एवं विपाकजं वक्तव्यम् ।

अभिज्ञाफलं चेति । कामावचरं निर्माणचित्तम् । आरूप्यावचरप्रायोगिकशैक्षाशैक्षाणि समापत्तिकाले ।

अन्यत्रैर्यापथिकविपाकजाभ्यामिति । तयोर्दुर्बलानभिसंस्कारिकत्वात् । *प्रायोगिकक्लिष्टाभ्यामिति* । व्युत्थानक्लिष्टसमापत्त्युत्पीडितकालयोः ।

कामावचरे क्लिष्टे इति । प्रतिसन्धिकाले । *अन्यत्राभिज्ञाफलादिति* । निर्माणचित्तस्य प्रायोगिकानन्तरोत्पत्तेः । *आरूप्यावचरं क्लिष्टमिति* । प्रतिसन्धिकाले । *कुशलक्लिष्टानीति* । कुशले च क्लिष्टे च कुशलक्लिष्टानीति समासः । कुशलाधरभूमिकाश्रयणात् कुशले, क्लिष्टे तु प्रतिसन्धिकाले । *कामावचरेभ्य इति* । विस्तरः—प्रतिसन्धिकाले प्रायोगिकशैल्पस्थानिकाभिज्ञाफलेषु मृत्युर्नास्तीति न तेभ्यः । कामावचरे क्लिष्टे इति प्रतिसन्धिकाले ।

आरूप्यावचरमपि क्लिष्टमस्मिन्नेव स्वं प्रायोगिकम्, अतो नोत्पद्यते । ऐर्यापथिकस्य दुर्बलानभिसंस्कारित्वेन प्रयोगानर्हत्वात् ।

एवं विपाकजमिति । यथैर्यापथिकमुक्तम्, तथेदं विपाकजानन्तरं सप्त यावदन्यत्राभिज्ञाफलादिति । तावेव ग्रन्थार्थौ ।

अभिज्ञाफलानन्तरं द्वे स्वे एव प्रायोगिकाभिज्ञाफले। तदप्याभ्यामेव।

आरूप्यावचराणामिदानीं चतुर्णां वक्ष्यामः।

प्रायोगिकानन्तरं सप्त। रूपावचरं प्रायोगिकं स्वानि चत्वारि, शैक्षमशैक्षं च स्वानि[1] चत्वारि[1]।

तत् पुनः षट्चित्तानन्तरम्। रूपावचरात् प्रायोगिकात्। स्वेभ्यस्त्रिभ्यः, अन्यत्र विपाकजात् शैक्षाशैक्षाभ्यां च।

उपपत्तिप्रातिलम्भिकानन्तरं सप्त। स्वानि चत्वार्यधरधातुकानि[2] च क्लिष्टानि।

तत् पुनश्चतुर्भ्यः स्वेभ्य एव।

क्लिष्टानन्तरमष्टौ। स्वानि चत्वारि रूपावचरे प्रायोगिकक्लिष्टे, कामावचरे अपि[3] क्लिष्टे।

तत् पुनर्दशानन्तरम्। स्वेभ्यश्चतुर्भ्यः कामावचररूपावचरेभ्यश्चोपपत्तिप्रातिलम्भिकैर्यापथिकविपाकजेभ्यः।

विपाकजानन्तरं षट्। स्वानि त्रीण्यन्यत्र प्रायोगिकादधराणि त्रीणि क्लिष्टानि। तत् पुनश्चतुर्भ्यः स्वेभ्य एव।

अभिज्ञाफलानन्तरं द्वे स्वे इति। व्युत्थाने प्रवाहे च। *तदप्याभ्यामेवेति*। प्रवेशे प्रवाहे च। *रूपावचरं प्रायोगिकमिति*। व्युत्थानकाले। एवं शैक्षमशैक्षञ्च *स्वानि चत्वारीति*। कुशलं भवतीति स्फुटम्। क्लिष्टमास्वादनाकाले, अनिवृत्ताव्याकृतं तु व्युत्थानकाले।

रूपावचरात् प्रायोगिकादिति। समापत्तिकाले। *अन्यत्र विपाकजादिति*। दुर्बलानभिसंस्कारवाहित्वादिति कारणं वक्ष्यते। *शैक्षाशैक्षाभ्याञ्चेति*। समापत्तिकाले।

अधरधातुकानि च क्लिष्टानीति। रूपावचरकामावचराणि प्रतिसन्धिकाले। *प्रायोगिकक्लिष्टे इति*। प्रायोगिकं क्लिष्टसमाध्युत्पीडनात्। क्लिष्टं प्रतिसन्धिकाले। *कामावचरेऽपि* क्लिष्टे प्रतिसन्धिकाल एव।

कामावचररूपावचरेभ्य इति विस्तरः। तच्चित्तस्थमरणसम्भवात्।

अन्यत्र प्रायोगिकादिति। विपाकजानन्तरं प्रायोगिकानुत्पत्तेः। *अधराणि त्रीणि क्लिष्टानीति*। द्विधातुकानि प्रतिसन्धिकाले।

१–१. का० पुस्तके नास्ति। २. ०भूमिकानि—का०। ३. का० पुस्तके नास्ति।

शैक्षानन्तरं षट् । द्विधातुकानि[1] प्रायोगिकाणि कामावचरमुत्पत्तिलाभिकं[2] शैक्षमशैक्षं च । तत् पुनश्चतुर्भ्यः—प्रायोगिकेभ्यः त्रिभ्यः, शैक्षाच्च ।

अशैक्षानन्तरं पञ्च । यथा शैक्षानन्तरं शैक्षमेकं हित्वा । तत् पुनः पञ्चभ्यः—त्रिभ्यः प्रायोगिकेभ्यः, शैक्षाशैक्षाभ्यां चेति ।

किं पुनः कारणं प्रायोगिकचित्तानन्तरं विपाकजैर्यापथिकशैल्पस्थानिकानि चित्तान्युत्पद्यन्ते, न पुनरेभ्यः प्रायोगिकम् ? ईर्यापथशिल्पाभिसंस्करणप्रवृत्तत्वात्

कामावचरमुत्पत्तिलाभिकमिति । पटुत्वादेतच्छैक्षाद् व्युत्थानचित्तं सम्भवति । पटुत्वादिति कारणं वक्ष्यति । न तु तथा रूपारूप्यावचरे उपपत्तिलाभिके पटुनी इति न ते सम्भवतः । *शैक्षं* प्रवाहे, *अशैक्षं* च वज्रोपमानन्तरम् ।

शैक्षमेकं हित्वेति । अशैक्षाच्छैक्षं नोत्पद्यते । तस्मादशैक्षान्तरं पञ्च, न तु षट्, यथा शैक्षात् । तानि च पञ्च शैक्षवद् वक्तव्यानि ।

अत्र विंशतिचित्तानां समनन्तरप्रत्ययस्यासूत्रितस्य सूत्ररूपाः संग्रहश्लोकाः ।

प्रायोगिकाच्छुभात् कामे दशाष्टभ्यस्तदन्यतः ।
शुभान्नवैकादशतस्तत् सप्त क्लिष्टतः पृथक् ॥
चतुर्दशभ्यस्तेऽष्टावैर्यापथिकविपाकजात् ।
ते तु सप्ततः षट् शैल्पस्थानिकात् तत्तु सप्ततः ॥
नैर्मिताद् द्वे द्वयोश्चैतद्रूपे प्रायोगिकाच्छुभात् ।
द्वादशैतत् तु दशतः शुभादष्टावयत्नजात् ॥
तत् पञ्चभ्यो नव क्लिष्टात् तदेकादशतः पुनः ।
विपाकजैर्यापथिकात् सप्त तत् पञ्चतो द्वयम् ॥
द्वे अभिज्ञाफलाच्चित्ताद् द्वाभ्यामेव तथैव तत् ।
आरूप्ये यात्निकात् सप्त कुशलात् षड्भ्य एव तत् ॥
अयात्निकाच्छुभात् सप्त चतुर्भ्यस्तत् पुनः स्मृतम् ।
क्लिष्टादष्टौ दशभ्यस्तत् षट् चित्तानि विपाकजात् ॥
चतुर्भ्यस्तत् तु षट् शैक्षाच्चतुर्भ्यः पुनरेव तत् ।
अशैक्षात् पञ्च तदपि पञ्चभ्यः समनन्तरम् ॥

ईर्यापथशिल्पाभिसंस्करणप्रवृत्तत्वात् । न पुनरेभ्यः प्रायोगिकमुत्पद्यत इत्यधिकृतम् । अतोऽसम्भवादैर्यापथिकशैल्पस्थानिकानन्तरं प्रायोगिकं नोत्पद्यते; तदन्याभिसंस्करणप्रवृत्तत्वादित्यभिप्रायः । यस्मादैर्यापथिकमीर्यापथाभि-

---

१. त्रैधातुकानि—का० ।

२. ०प्रतिलम्भिकं—का० ।

दुर्बलानभिसंस्कारवाहित्वाच्चैतानि न प्रायोगिकानुकूलानि । निष्क्रमणचित्तं त्वनभिसंस्कारवाहीति युक्तोऽस्य प्रायोगिकचित्तानन्तरमुत्पादः ।

एवं तर्हि क्लिष्टेभ्योऽपि प्रायोगिकं नोत्पद्यते, विगुणत्वात् ? तथापि क्लेशसमुदाचारपरिखिन्नस्य तत्परिज्ञानाद् युक्तः प्रायोगिकसम्मुखीभावः । कामावचरमुपपत्तिप्रतिलम्भिकं पटुत्वात् शैक्षाशैक्षाभ्यां रूपावचरप्रायोगिकाच्चानन्तरमुत्पद्यते । अनभिसंस्कारवाहित्वात् तस्मादेतानि नोत्पद्यन्ते । रूपावचरक्लिष्टानन्तरं

संस्करणे प्रवृत्तम्, गमनाद्याकारत्वात् । शैल्पस्थानिकं च शिल्पाभिसंस्करणे प्रवृत्तम्, 'इदमेव करोमीदमेव करोमि' इत्येवमाकारप्रवृत्तत्वात् । *दुर्बलानभिसंस्कारवाहित्वाच्च* विपाकजानन्तरं प्रायोगिकं नोत्पद्यते । तद्धि विपाकजमव्याकृतत्वाद् *दुर्बलम्*; पूर्वकर्मापक्षयात् । अयत्नेन च प्रवृत्तेरनभिसंस्कारवाहीति । अथ वा—ईर्यापथशिल्पाभिसंस्करणप्रवृत्तत्वाद् ऐर्यापथिकशैल्पस्थानिकानन्तरं न प्रायोगिकमुत्पद्यते । दुर्बलानभिसंस्कारवाहित्वाच्च ऐर्यापथिकशैल्पस्थानिकविपाकजानन्तरं प्रायोगिकं नोत्पद्यते; सर्वेषामव्याकृतत्वेन दुर्बलत्वात् । अनभिसंस्कारवाहित्वाच्च विपाकजस्यैवैकस्य ऐर्यापथिकशैल्पस्थानिकयोरपि वा प्रायोगिकाभिसंस्काराभावात् । अन्यव्यापारपरत्वमात्राद्धि तयोरभिसंस्करणप्रवृत्तत्वमुक्तम् । अथ वा—अयमेवास्य वाक्यस्याभिसम्बन्धः—ईर्यापथशिल्पाभिसंस्करणप्रवृत्तत्वात्, दुर्बलानभिसंस्कारवाहित्वाच्चैतानि विपाकजैर्यापथिकशैल्पस्थानिकानि न *प्रायोगिकानुकूलानि* । अतो न तदनन्तरं प्रायोगिकमुत्पद्यत इति सम्बन्धनीयम् । *निष्क्रमणचित्तं त्वनभिसंस्कारवाहीति* । प्रायोगिकचित्तप्रवाहाद् यदन्यच्चित्तं तन्निष्क्रमणचित्तम् । तेन ह्यसौ योगी ततः प्रवाहान्निष्क्रामति; तदवसानत्वात् । निष्क्रमणचित्तमनभिसंस्कारवाह्यनाभोगवाहीति युक्तोऽस्य निष्क्रमणचित्तस्य विपाकजादीनामन्यतमस्वभावस्य *प्रायोगिकचित्तादनन्तरमुत्पादः* ।

एवं तर्हीति । यदि न प्रायोगिकानुकूलानीति विपाकजादिभ्योऽनन्तरं प्रायोगिकं नोत्पद्यते, एवं तर्हि *क्लिष्टेभ्योऽपि प्रायोगिकं नोत्पद्यते विगुणत्वात्* । विगुणो हि क्लिष्टो धर्मः कुशलस्य नानुकूल इत्यर्थः; तद्विरोधित्वात् । *तथापीति* विस्तरः । यद्यपि तद्विगुणम्, तथापि क्लेशसमुदाचारपरिखिन्नस्य योगिनस्तत्परिज्ञानात् क्लेशसमुदाचारपरिज्ञानाद् युक्तः प्रायोगिकसम्मुखीभावः । तत्परिज्ञानमेव हि प्रायोगिकं चित्तमिति । *पटुत्वादिति* । *कामावचरमुत्पत्तिप्रतिलम्भिकं* पटु तच्छैक्षादिभ्यो व्युत्थानचित्तं सम्भवति । अत एव च क्लिष्टसमाध्युत्पीडितस्य तदाश्रयणं भवति । *अनभिसंस्कारवाहित्वात्* तु तस्य *तस्माच्छैक्षादीनि नोत्पद्यन्ते* ।

कामावचरमुपपत्तिप्रतिलम्भिकमुत्पद्यते; पटुत्वात् । आरूप्यावचरक्लिष्टानन्तरं तु रूपावचरमुपपत्तिप्रतिलम्भिकं नोत्पद्यते; अपटुत्वादिति ॥

त्रयो मनस्काराः—१. स्वलक्षणमनस्कारः, तद्यथा—"रूपणालक्षणं रूपम्" इत्येवमादि; २. सामान्यलक्षणमनस्कारः षोडशाकारसम्प्रयुक्तः; ३. अधिमुक्तिमनस्कारः, अशुभाप्रमाणारूप्यविमोक्षाभिभ्वायतनकृत्स्नायतनादिषु ।

त्रिविधमनस्कारानन्तरमार्यमार्गं सम्मुखीकरोति, तस्मादपि त्रिविधं मनस्कारम् । एवं सति युक्तमिदं भवति—"अशुभासहगतं स्मृतिसम्बोध्यङ्गं भावयति" इति ?

सामान्यमनस्कारानन्तरमेवार्यमार्गं सम्मुखीकरोति । तस्मात् तु त्रिविधमित्यपरे ।

अशुभया तु चित्तं दमयित्वा सामान्यमनस्कारानन्तरमार्यमार्गं[1] सम्मुखी-

---

रूपावचरं तूपपत्तिप्रतिलम्भिकं न कामावचरवत् पटु । तस्मात् क्लिष्टसमाध्युत्पीडितस्य तदाश्रयणं न भवति, प्रायोगिकमेवाश्रीयते । अन्योन्यानन्तरं चित्तानामुत्पादः ।

तानि च मनस्कारवशादुत्पद्यन्त इत्यतो मनस्कारोपक्षेपः । *त्रयो मनस्कारा* इति । विस्तरः–स्वलक्षणस्य मनसिकरणं *स्वलक्षणमनस्कारः । तद्यथा रूपणालक्षणं रूपमित्येवमादि* । आदिशब्देनानुभवलक्षणा वेदनेत्येवमादि । अनित्यत्वादिमनसिकरणं *सामान्यलक्षणमनस्कारः षोडशाकारसम्प्रयुक्तः* । अनित्यतो यावन्नैर्याणिकत इति । अधिमुक्त्या न भूतार्थे मनसिकरणम*धिमुक्तिमनस्कारः । अशुभायां* यावत् *कृत्स्नायतनादिषु* । आदिशब्देन ऋद्ध्यादीनामनभिनिर्हारे लघुत्वाद्यधिमोक्षो गृह्यते, तद्यथा—"महर्धिको महानुभावः परीत्तां पृथिवीसंज्ञामधितिष्ठति अप्रमाणामप्संज्ञाम् । स आकांक्षन् पृथिवीं चलयति" इति विस्तरः ।

अशुभया सहगतं *सम्बद्धमशुभासहगतम्* । एतदुक्तं भवति—अशुभामनस्कारानन्तरं *स्मृतिसम्बोध्यङ्गं भावयति* जनयति, उत्पादयतीति । स्मृतिसम्बोध्यङ्गं ह्यार्यमार्ग इत्यस्त्यधिमुक्तिमनस्कारानन्तरमार्यमार्गोत्पाद इति दर्शयति ।

आह—यदि सामान्यमनस्कारानन्तरमेव नाधिमुक्तिमनस्कारानन्तरमार्यमार्गं सम्मुखीकरोति, इदं कथं नीयते—अशुभासहगतं स्मृतिसम्बोध्यङ्गं भावयतीति ? अत इदमुच्यते—*अशुभया तु चित्तं दमयित्वेति* विस्तरः । प्रयोगावस्थायामशुभया चित्तं दमयित्वा यावदवसाने *सामान्यमनस्कारानन्तरमार्यमार्गं सम्मुखीकरोति*, अतो न सूत्रविरोध इति ।

---

१. मार्गं—का० ।

करोति। अतः पारम्पर्यमभिसन्धायोक्तम्—"अशुभासहगतं स्मृतिसम्बोध्यङ्गं भावयति" इति।

आर्यमार्गानन्तरमपि सामान्यमनस्कारमेवेत्यपरे।

स्यात् तावदनागम्यादित्रिभूमिसन्निश्रयेण[1] नियामावक्रान्तौ तन्मार्गानन्तरं कामावचरं सामान्यमनस्कारं सम्मुखीकुर्याद्, अथ द्वितीयादिध्यानसन्निश्रयेण नियामावक्रान्तौ कथम्? न हि कामावचरः शक्योऽतिविप्रकृष्टत्वात्। न च तद्भूमिकः प्रतिलब्धोऽन्यत्र निर्वेधभागीयात्। न चार्यो निर्वेधभागीयं पुनः सम्मुखीकरोति। न हि प्राप्तफलस्य तत्प्रयोगसम्मुखीभावो युक्त इति अन्योऽप्यस्य तज्जातीयः सामान्यमनस्कारो भावनां गच्छति। तद्यथा—"सर्व-

---

आर्यमार्गानन्तरमपीति विस्तरः। न केवलं सामान्यमनस्कारानन्तरमार्यमार्गं सम्मुखीकरोति, आर्यमार्गानन्तरमपि सामान्यमस्कारमेव सम्मुखीकरोतीत्यपरे।

स्यात्तावदिति विस्तरः। *अनागम्यादीति*। आदिशब्देनानागम्यप्रथमध्यानध्यानान्तर-*त्रिभूमिसन्निश्रयेण नियामावक्रान्तौ तन्मार्गानन्तरं* त्रिमार्गानन्तरं *कामावचरं सामान्यमनस्कारं* श्रुतमयं चिन्तामयं वा *सम्मुखीकुर्यात्*; सन्निकृष्टत्वात्।

अथ द्वितीयादिध्यानसन्निश्रयेण द्वितीयतृतीयचतुर्थध्यानसन्निश्रयेण *नियामावक्रान्तौ कथ*मार्यमार्गानन्तरं कथं *सामान्यमनस्कारं सम्मुखीकरोति*। *न हि कामावचरः शक्यः* सम्मुखीकर्त्तुमिति वाक्यशेषः। कस्मात्? प्रथमध्यानव्यवहितत्वेना*तिविप्रकृष्टत्वात्*। ब्रूयास्त्वम्—द्वितीयादिध्यानभूमिकमेव सम्मुखीकरिष्यतीति? अत आह—न च *तद्भूमिकः प्रतिलब्धोऽन्यत्र निर्वेधभागीयादिति*। द्वितीयध्यानादिभूमिकोऽनागम्यादिभूमिको वानास्रवो मार्गोऽन्यत्र निर्वेधभागीयान्न प्रतिलब्ध आसीत्। अनाकारापतितस्तु लौकिको मार्गः प्रतिलब्ध आसीत्, न तु सः। तस्मायार्याय व्युत्थानार्थं रोचते। निर्वेधभागीयं तर्हि सामान्यमनस्कारं सम्मुखीकरिष्यतीति? अत आह—*न चार्यो निर्वेधभागीयमिति विस्तरः*। *किमर्थमिति* चेत्? अत आह—*न हि प्राप्तफलस्य तत्प्रयोगसम्मुखीभावो युक्त* इति। प्रयोगस्य कृतार्थत्वान्निहीनत्वाच्च निर्वेधभागीयानि चार्यमार्गस्य प्रयोग इति। *अन्योऽप्यस्य तज्जातीय* इति। यः सत्यालम्बनत्वान्निर्वेधभागीयजातीयः सामान्यमनस्कारो भावनां गच्छति। अनास्रवमार्गोत्पत्तिकाले प्राप्यत इत्यर्थः।

---

१. ०संनिःश्रयेण—का०।

संस्कारा अनित्याः", "सर्वधर्मा अनात्मानः", "शान्तं निर्वाणम्" इति, तत् सम्मुखीकरिष्यति ?

तदेतन्न वर्णयन्ति। अनागम्यं निश्रित्यार्हत्त्वं प्राप्नुवतः तद्भूमिकं कामावचरं वा व्युत्थानं चित्तम्। आकिञ्चन्यायतनं निश्रित्य तद्भूमिकं भावाग्रिकं वा। शेषासु स्वभूमिकमेव। कामधातौ त्रयो मनस्काराः—श्रुतचिन्तामयोपपत्तिप्रतिलम्भिकाः, भावनामयो नास्ति। रूपधातौ त्रयः—श्रुतभावनामयोपपत्तिप्रतिलम्भिकाः, चिन्तामयो नास्ति। यदा चिन्तयितुमारभन्ते तदैषां समाधिरेवोपतिष्ठते। आरूप्यधातौ भावनामयोपपत्तिप्रतिलम्भिकौ। तत्र पञ्चविधमनस्कारानन्तरमार्यमार्गसम्मुखीभावोऽन्यत्रोपपत्तिप्रतिलम्भिकेभ्यः; प्रयोगप्रतिबद्धत्वात्। मार्गानन्तरं तूपपत्तिप्रतिलम्भिकस्यापि कामावचरस्य सम्मुखीभावः; पटुत्वादिति॥ ७२॥

यानि द्वादश चित्तानि उक्तानि, एषां कतमस्मिंश्चित्ते कतीनां लाभः ?

क्लिष्टे त्रिधातुके[1] लाभः षण्णां षण्णां द्वयोः

कामावचरे हि[2] क्लिष्टे चित्ते सम्मुखीभूते **षण्णां** चित्तानां लाभः।

कथम् ? 'शान्तं निर्वाणम्' इति सामान्यमनस्कारः; सर्वनिर्वाणालम्बनत्वात्। *तत्सम्मुखीकरिष्यतीति*। *सर्वसंस्कारा अनित्या* इति वा, *सर्वधर्मा अनात्मान* इति वा, *शान्तं निर्वाणमिति* वा आर्यमार्गानन्तरं सम्मुखीकरिष्यतीति।

तदेतन्न वर्णयन्ति। कस्मात् ? एषां तज्जातीयानां सामान्यमनस्काराणां निर्वेधभागीयप्रतिबद्धभावनत्वात्। न किलैषामनास्रवमार्गप्रतिबद्धाभावेनेति। अनागम्यं *निश्रित्येति* विस्तरः। *तद्भूमिकमिति*। अनागम्यभूमिकम्। *तद्भूमिकं भावाग्रिकं* वेति। आकिञ्चन्यायतनभूमिकं भावाग्रिकं वा यदि भवाग्रोपपन्नो भवति। *शेषासु* भूमिषु, *स्वभूमिकमेव* व्युत्थानचित्तम्, नान्यभूमिकम्; अन्यभूमिकस्य प्रयोगसाध्यत्वात्। स्वभूमिकमनभिसंस्कारेण भवतीति।

प्रयोगप्रतिबद्धत्वादिति। कस्य ? आर्यमार्गस्य। मार्गानन्तरं तूपपत्तिप्रतिलम्भिकस्यापि कामावचरस्य सम्मुखीभाव इत्यधिकृतम्॥ ७२॥

"क्लिष्टे त्रिधातुके लाभः षण्णां षण्णां द्वयोः" इति। यथासंख्येन निर्देशः। कामावचरे क्लिष्टे षण्णां चित्तानां लाभः। प्रतिलम्भ इत्यर्थः। रूपावचरे षण्णाम्, आरूप्यावचरे द्वयोरिति। तेनाह—*कामावचरे हि क्लिष्ट इति* विस्तरः। तैरसमन्वा-

---

1. त्रैधातुके—का०। 2. का० पुस्तके नास्ति।

तैरसमन्वागतस्य कामावचरस्य कुशलस्य विचिकित्सया कुशलमूलप्रतिसन्धानाद्, धातुप्रत्यागमनाच्च। अकुशलनिवृताव्याकृतयोः रूपावचरस्य[1] क्लिष्टस्य धातु-प्रत्यागमनात्, परिहाणितश्च। आरूप्यावचरस्य क्लिष्टस्य परिहाणितः शैक्षस्य च।

रूपावचरे[2] क्लिष्टे षण्णां लाभः। रूपावचराणां त्रयाणाम्, कामा-

---

गतस्येति। तैः षड्भिश्चित्तैरसमन्वागतस्य पुद्गलस्य। कथम्? इह *कुशलप्रति-सन्धानं* सम्यग्दृष्ट्या वा, *विचिकित्सया* वा। तद्यदि विचिकित्सया प्रतिसन्धत्ते, तत्र विचिकित्सासम्प्रयुक्ते क्लिष्टे चित्ते सम्मुखीभूते रूपधातोरारूप्यधातोर्वा कामधातुं प्रत्यागच्छति। तदास्यान्तराभवप्रतिसन्धिचित्तेऽवश्यक्लिष्टे तस्य कुशलस्य लाभस्तेनासमन्वागतस्येति। *अकुशलनिवृताव्याकृतयो*रिति। विस्तरः—अकुशलं च निवृताव्याकृतं च कामावचरमेवाधिकाराद्, रूपावचरस्य च निवृतस्य पृथक् पाठात्। तयोरकुशलनिवृताव्याकृतयो रूपावचरस्य क्लिष्टस्य। किम्? लाभ इति प्रकृतम्। कथं लाभः? इत्याह—*धातुप्रत्यागमनात् परिहाणितश्चे*ति। यदा रूप-धातोरारूप्यधातोर्वा कामधातुं प्रत्यागच्छति तदास्यान्तराभवप्रतिसन्धिचित्तेऽव-श्यं क्लिष्टेऽकुशलनिवृताव्याकृतयोरन्यतरस्मिन् सम्मुखीभूते तयोरकुशलनिवृता-व्याकृतयोर्लाभो भवति; पूर्वविहीनत्वात् तेनासमन्वागतस्य। परिहाणितश्च। यदा च कामवैराग्यात् परिहीयते तदास्य क्लिष्टे परिहाणिचित्ते सम्मुखीभूते तयोः क्लिष्टयोर्लाभस्तेनासमन्वागतस्य। रूपावचरस्य च क्लिष्टस्य धातुप्रत्या-गमनात्। यदारूप्यधातोः कामधातुं प्रत्यागच्छति तदास्यान्तराभवप्रतिसन्धि-चित्तेऽवश्यं क्लिष्टे रूपावचरस्य क्लिष्टस्य पूर्वविहीनस्य लाभो भवति तेना-समन्वागतस्य। परिहाणितश्च। यदा रूपवैराग्यात् परिहीयते कामावचरेण चित्तेन, तदास्य वैराग्यत्यक्तस्य रूपावचरस्य क्लिष्टस्य लाभो भवति तेनासम-न्वागतस्य। *आरूप्यावचरस्य क्लिष्टस्य परिहाणितः*। यदा कामावचरेण चित्तेना-रूप्यवैराग्यात् परिहीयते, तदास्यारूपावचरस्य क्लिष्टस्य लाभो भवति तेना-समन्वागतस्य। *शैक्षस्य च*। परिहाणित इत्यधिकृतम्। यदा कामावचरेण चित्तेनार्हत्त्वात् परिहीयते तदास्य शैक्षचित्तस्य लाभो भवति तेनासमन्वागतस्य। एवं तावत् कामावचरे क्लिष्टे चित्ते सम्मुखीभूते षण्णां चित्तानां लाभ उक्तस्तैरसमन्वागतस्य।

रूपावचरे क्लिष्टे चित्ते सम्मुखीभूते *षण्णां लाभ*स्तैरसमन्वागतस्य। *रूपा-वचराणामिति*। विस्तरः—यदा आरूप्यधातो रूपधातुं प्रत्यागच्छति तदास्य

---

१. रूपावचरस्य च—का०। २. रूपावचरेऽपि—का०।

वचरस्य चानिवृताव्याकृतस्य; धातुप्रत्यागमनात्। आरूप्यावचरस्य क्लिष्टस्य शैक्षस्य च परिहाणितः।

आरूप्यावचरे तु **क्लिष्टे द्वयोर्लाभः**। परिहाणितस्तस्यैव क्लिष्टस्य शैक्षस्य च।

शुभे।

त्रयाणां रूपजे

रूपावचरे कुशले **त्रयाणां** चित्तानां लाभः, तस्यैव कुशलस्य कामरूपावचरयोश्चानिवृताव्याकृतयोः।

शैक्षे चतुर्णां

तस्यैव शैक्षस्य कामरूपावचरयोश्चानिवृताव्याकृतयोराप्यावचरस्य च कुशलस्य। आर्यमार्गेण कामरूपधातुवैराग्ये।

रूपावचरान्तराभवप्रतिसन्धिचित्तेऽवश्यं क्लिष्टे रूपावचराणां त्रयाणां कुशलस्योपपत्तिप्रतिलम्भिकस्य क्लिष्टस्यानिवृताव्याकृतस्य च निर्माणचित्तस्याग्रजप्राप्तिसद्भावात्। *कामावचरस्य चानिवृताव्याकृतस्य* निर्माणचित्तस्यैव। *आरूप्यावचरस्य क्लिष्टस्य शैक्षस्य* च लाभः। *परिहाणितो* रूपावचरेण चित्तेनार्हत्त्वात् परिहीयमाणस्य तदसमन्वागतस्य।

एवं रूपावचरेऽपि क्लिष्टे षण्णां लाभ उक्तः।

आरूप्यावचरे तु क्लिष्टे द्वयोर्लाभस्ताभ्यामसमन्वागतस्य। *परिहाणित* आरूप्यावचरेण चित्तेनार्हत्त्वात् परिहीयमाणस्यैव क्लिष्टस्य यस्यैकदेशः सम्मुखीभूतः *शैक्षस्य* चेति।

"*रूपावचरे कुशले त्रयाणाम्*" इति। कुशल इति जातिनिर्देशः। कुशले कस्मिंश्चिद् *रूपावचरे त्रयाणां लाभः* सम्भवः। कथम्? आद्ये तावद् रूपावचरे कुशले चित्ते सम्मुखीभूते तस्यैव कुशलस्य रूपावचरस्य लाभस्तेनासमन्वागतस्य। मौलध्यानसंगृहीते तु कुशले चित्ते सम्मुखीभूते कामावचररूपावचरयोरनिवृताव्याकृतयोर्निर्माणचित्तयोर्लाभस्ताभ्यामसमन्वागतस्य। इत्येवं कुशले रूपावचरे चित्ते सम्मुखीभूते त्रयाणां लाभ इत्युच्यते, न तु युगपल्लाभ इति।

"*शैक्षे चतुर्णाम्*" इति। शैक्षे चित्ते सम्मुखीभूते दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिचित्ते तस्यैव शैक्षस्य दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिकलापस्वभावस्य लाभस्तेनासमन्वागतस्य। *कामरूपावचरयोश्चानिवृताव्याकृतयोरारूप्यावचरस्य च कुशलस्य*। कस्मिन् कलापे? इत्याह—*आर्यमार्गेण कामरूपवैराग्ये*। कथमिति? यदा अयमनागम्यभूमिकेनार्यं-

मार्गेण कामवैराग्यं करोति, तदा नवविमुक्तिमार्गसंगृहीते शैक्षे चित्ते सम्मुखीभूते कामारूपावचरयोरनिवृताव्याकृतयोर्निर्माणचित्तयोर्लाभस्ताभ्यामसमन्वागत – स्य। यदा तु षड्भूमिकानामार्यमार्गाणामन्यतमेन रूपवैराग्यं करोति, तदाद्य-प्रकारचित्ते शैक्षे सम्मुखीभूतेऽतीतानागतप्राप्तिन्यायेनारूप्यावचरस्य कुशलस्य लाभस्तेनासमन्वागतस्य। आर्यमार्गग्रहणं सास्रवचित्तनिरासार्थम्। शैक्षे चित्ते सम्भूतेऽयं लाभो वर्ण्यते।

अत्राचार्य*गुणमति*र्व्याचष्टे—

"*शैक्षे चतुर्णाम्*"। तस्यैव शैक्षस्य कामरूपावचरयोश्चानिवृताव्याकृतयो-रारूप्यावचरस्य च कुशलस्येति। कथम् ? इत्यतो ब्रवीति—आर्यमार्गेण कामरूपवैराग्ये। यदा अयमनागम्यभूमिकेनार्यमार्गेण कामधातुवैराग्यं करोति, तदा यो नवमो विमुक्तिमार्गस्तस्मिन् मौलध्यानभूमिकमपूर्वकं शैक्षं लभत इति शैक्षस्य लाभ उच्यते। कामरूपावचरयोश्चानिवृताव्याकृतयोर्निर्माण-चित्तयोरेव तस्मिन् लाभः। षड्भूमिकेन त्वार्यमार्गेण कामरूपवैराग्ये। यो नवमो विमुक्तिमार्गस्तस्मिन्नारूप्यावचरं कुशलं प्रतिलभत इति।

तच्छिष्योऽप्याचार्य*वसुमित्र*स्तमेवार्थं तेन वाक्येन तैरेव पदव्यञ्जनैर्लिखति।

तदेतदयुक्तं व्याख्यानम्; न ह्येवमेकवाक्येन व्याख्यातार्थो घटते, वाक्य-भेदेन घटते। 'तस्यैव शैक्षस्य लाभः' इत्येतदेकं वाक्यम्, 'कामरूपावचरयोश्च यावत् कामरूपधातुवैराग्ये' इत्यपरं वाक्यम्। आर्यमार्गेण कामरूपधातुवैराग्य इत्येतेन विशेषेण तस्यैव शैक्षस्येत्येतत् पूर्वोक्तं न विशेष्यम्; वाक्यान्तरत्वात्। अतद्वतो ह्ययं चित्तलाभो वर्ण्यते; "चित्तलाभो ह्यतद्वतः" (अभि० को० २.७३) इति वचनात्। कथम् ? नवमे विमुक्तिमार्गे शैक्षचित्तवतः पुद्गलस्य शैक्षचित्त-लाभो व्यवस्थाप्यते। ननु चोक्तम्—मौलध्यानभूमिकपूर्वकं शैक्षं लभ्यत इति ? न; अतिप्रसङ्गात्। रूपावचरमपि कुशलं चित्तं मौलध्यानभूमिकमपूर्वं प्रति-लभ्यत इति तस्यापि लाभ इति प्रसज्येत।

आचार्यवसुमित्र आह—शैक्षचित्तस्थितस्य कामधातुवैराग्ये कुशल-मूष्मगतावस्थायामेव रूपावचरं नियामावक्रान्तौ लब्धमिति कृत्वा न गण्यत इति।

तदयुक्तम्; शैक्षस्याप्यगणनाप्राप्तेः। शैक्षमपि हि दर्शनमार्गावस्थायां लब्ध-मिति न भवता तथा स्थापयितव्यमिति प्राप्नोति। अतश्चेदमपव्याख्यानमिति निश्चीयते। यस्मादाचार्येणैव मिश्रश्लोकव्याख्यान एवं लिखितम्—शैक्षस्या-शैक्षस्य च नियामावक्रान्त्यर्हत्त्वयोरिति।

तस्य शेषिते ॥ ७३ ॥

शेषं कृतं शेषितम् । यत्र चित्ते लाभो न व्याख्यातः, तत्र तस्यैव लाभो द्रष्टव्यः, नान्येषाम्[1] ।

अन्ये पुनरभेदेनाहुः—

"क्लिष्टे चित्ते नवानां हि लाभ इत्युच्यते बुधैः ।
षण्णां तु कुशले चित्ते तस्यैवाव्याकृते खलु ॥"

शेषं कृतं शेषितम् इति । प्रातिपदिकधातुरूपमेतदिति दर्शयति । *यत्र चित्ते लाभो न व्याख्यातस्तत्र तस्यैव लाभ* इति । कथं कृत्वा ? कामावचरे तावत् कुशलचित्त इयतां चित्तानां लाभ इति न व्याख्यातः, तत्र तस्यैव लाभो नान्येषाम् । तद्यथा सम्यग्दृष्ट्या कुशलमूलप्रतिसन्धाने कामावचरे कुशले चित्ते सम्मुखीभूते तस्यैव कुशलस्य चित्तस्य लाभस्तेनासमन्वागतस्य । नान्येषां क्लिष्टानां त्रैधातुकानामपि; पूर्वप्रतिलब्धत्वात् । न कामावचरस्यानिवृताव्याकृतस्य; विपाकाजादीनां सहजप्राप्तित्वात् । निर्माणचित्तस्य प्राप्त्यभावात् । न रूपारूप्यावचराणां कुशलादीनां शैक्षाशैक्षयोश्च प्राप्त्यभावात् । अनिवृताव्याकृतेऽपि कामावचरे चित्ते लाभो न व्याख्यातः । तत्र तस्यैव लाभस्तेनासमन्वागतस्य; "अव्याकृताप्तिः सहजा" (अभि०को०२.३८) इति कृत्वा । नान्येषां कुशलादीनां पूर्वप्रतिलब्धत्वात् । तथैव केषाञ्चित् प्राप्त्यभावाच्च । निर्माणचित्ते तु सम्मुखीभूते न कस्यचिल्लाभ इति न वक्तव्यम् । यत्र हि क्लिष्टेऽन्यत्र वा कस्यचिल्लाभो नास्ति, न तदुच्यते । क्लिष्ट एव हि त्रैधातुके षण्णां यावद् द्वयोर्लाभो न त्ववश्यमित्यवधारणम्, रूपावचरेऽप्यनिवृताव्याकृते सम्मुखीभूते तस्यैव लाभः, नान्येषाम् । पूर्ववद् वक्तव्यम् । तथारूप्यावचरे आकाशानन्त्यायतनसामन्तकाद्यप्रकारसंगृहीते कुशलचित्ते सम्मुखीभूते तस्यैव लाभस्तेनासमन्वागतस्य । नान्येषां केषञ्चित्; पूर्वप्रतिलब्धत्वात्, केषाञ्चित् प्राप्त्यभावात् ।

एवमनिवृताव्याकृते शैक्षे च ।

अन्ये पुनरभेदेनाहुरिति । के ? मिश्रककाराः । अभेदेनेति त्रैधातुकानां क्लिष्टादीनामपृथक्करणात् ।

"षण्णां तु कुशले चित्ते" इति यदुक्तं तन्न्यूनं लक्षणम् । कुशलं हि त्रैधातुकं सास्रवमनास्रवं च ।

---

१. नान्यस्य—का० ।

तत्र सप्तानां कुशले चित्त इति वक्तव्यम्। कामावचरस्य कुशलस्य सम्यग्दृष्ट्या कुशलमूलप्रतिसन्धानात्, कामरूपावचरयोरनिवृताव्याकृतयोर्वैराग्यतः, रूपारूप्यावचरयोः कुशलयोस्ततस्त्यसमाधिलाभतः, शैक्षाशैक्षस्य च नियामावक्रान्त्यर्हत्त्वयोः। शेषमत एव व्याख्यानादवधार्यम्।

तत्र सप्तानां कुशले चित्ते इति वक्तव्यं न षण्णामिति तद्दर्शयन्नाह—*कामावचरस्येति* विस्तरः। *कुशलमूलप्रतिसन्धानादि*ति व्याख्यातमेतत्। *अनिवृताव्याकृतयोर्वैराग्यत* इति। लौकिकेन लोकोत्तरेण वा मार्गेण कामधातोर्वैराग्ये नवमे विमुक्तिमार्गे कामरूपावचरयोर्निर्माणचित्तयोर्लाभस्ताभ्यामसमन्वागतस्य। *रूपारूप्यावचरयोः कुशलयोस्ततस्त्यसमाधिलाभत* इति। यदा रूपावचरमनागम्यं प्रथमतो लभते तदा रूपावचरस्य कुशलस्य लाभः। यदाकाशानन्त्यायतनसामन्तकं प्रथमतो लभते तदा रूपावचरस्य कुशलस्य लाभः। *शैक्षस्य चाशैक्षस्य च नियामावक्रान्त्यर्हत्त्वयोरित*। यदा नियाममवक्रामति, तदा शैक्षस्य दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिकलापस्य लाभः। यदार्हत्त्वं प्राप्नोति, तदा अशैक्षस्य क्षयज्ञानकलापस्य लाभः। इत्यास्ववस्थास्वमीभिश्चित्तैर्यथोक्तैः सप्तभिरसमन्वागतः समन्वागमनं प्रतिलभते।

*शेषमत एव व्याख्यानादुपधार्य*मिति। अत एव मदीयाद् व्याख्यानाच्छेषमवगन्तव्यम्। "क्लिष्टे चित्ते नवानां हि लाभः" इत्येकम्। "तस्यैवाव्याकृते खलु" इति द्वितीयम्। इत्येतच्छेषम्। कथम्? क्लिष्टे त्रिधातुके चित्ते नवानां लाभः। कामावचराणां चतुर्णां रूपावचराणां त्रयाणामारूप्यावचरस्य निवृतस्य शैक्षस्य चेति नवानां यथायोगं लाभस्तैरसमन्वागतस्य। कोऽयं यथायोगार्थः? कामावचरे च क्लिष्टे कुशलमूलप्रतिसन्धानेन वा धातुप्रत्यागमनेन वा कामावचरस्य कुशलस्य लाभः। अकुशलनिवृताव्याकृतयोश्च धातुप्रत्यागमनेन परिहाण्या वा लाभः। रूपावचर एव क्लिष्टे रूपावचरस्य कुशलस्य कामावचररूपावचरयोश्चानिवृताव्याकृतयोर्निर्माणचित्तयोर्धातुप्रत्यागमनाल्लाभः। कामावचरे रूपावचरे वा क्लिष्टे रूपावचरस्य वा क्लिष्टस्य वा धातुप्रत्यागमनात् परिहाणितो वा लाभः। कामावचरे रूपावचरे आरूप्यावचरे वा क्लिष्टे आरूप्यावचरक्लिष्टशैक्षयोः परिहाणितो लाभः—इति यथायोगार्थः।

"*तस्यैवाव्याकृते खलु*" इति। यच्छेषं तत्तुल्यमिति पूर्ववत्। अव्याकृतानां हि त्रैधातुकानाममन्यतमस्मिन् सम्मुखीभूते तस्यैवाव्याकृतस्य लाभस्तेन तेनासमन्वागतस्य; "अव्याकृताप्तिः सहजा" (अभि० को० २.३८) इति सिद्धान्तात्।

संग्रहश्लोकः—

उपपत्ति-समापत्ति-वैराग्य-परिहाणिषु ।
कुशलप्रतिसन्धौ च चित्तलाभो ह्यतद्वतः ॥ इति ॥ ७२ ॥

समाप्तः प्रत्ययप्रसङ्गः ॥

अभिधर्मकोशभाष्ये इन्द्रियनिर्देशो नाम
द्वितीयं कोशस्थानं समाप्तमिति[1]

संग्रहश्लोक इति । सर्वम्—"*उपपत्तौ*" धातुप्रत्यागमनादिति वचनात् । "*समापत्तौ*" तस्यैव कुशलस्यैवमादिवचनात् ततस्त्यसमाधिलाभत इति वचनात् । "*वैराग्ये*" कामरूपधातुवैराग्य इति वचनात् । "*परिहाणौ*" परिहाणित इति वचनात् । "*कुशलप्रतिसन्धौ च*" इति विचिकित्सया सम्यग्दृष्ट्या च कुशलमूलप्रतिसन्धानादिति वचनात् । "*चित्तलाभः*" चित्तप्रतिलम्भः । "*अतद्वतः*" पुद्गलस्य तैरसमन्वागतस्येति वचनादिति ॥ ७२ ॥

आचार्ययशोमित्रकृतायामभिधर्मकोशव्याख्यायाम्

इन्द्रियनिर्देशो नाम

द्वितीयं कोशस्थानं समाप्तम्

---

१. ०श्रीलामावाकस्य—का० ।

परिशिष्टानि

१. अभिधर्मकोशस्य मूलपाठः

प्रथमकोशस्थानम्

(धातुनिर्देशः)

यः सर्वथासर्वहतान्धकारः
संसारपङ्काज् जगदुज्जहार ।
तस्मै नमस्कृत्य यथार्थशास्त्रे
शास्त्रं प्रवक्ष्याम्यभिधर्मकोशम् ॥ १ ॥

प्रज्ञाऽमला सानुचराऽभिधर्म-
स्तत्प्राप्तये यापि च यच्च शास्त्रम् ।
तस्यार्थतोऽस्मिन् समनुप्रवेशात्
स चाश्रयोऽस्येत्यभिधर्मकोशः ॥ २ ॥

धर्माणां प्रविचयमन्तरेण नास्ति
क्लेशानां यत उपशान्तयेऽभ्युपायः ।
क्लेशैश्च भ्रमति भवार्णवेऽत्र लोक-
स्तद्धेतोरत उदितः किलैष शास्त्रा ॥ ३ ॥

सास्रवानास्रवा धर्माः संस्कृता मार्गवर्जिताः ।
सास्रवा आस्रवास्तेषु यस्मात् समनुशेरते ॥ ४ ॥
अनास्रवा मार्गसत्यं त्रिविधं चाप्यसंस्कृतम् ।
आकाशं द्वौ निरोधौ च तत्राकाशमनावृतिः ॥ ५ ॥

प्रतिसंख्यानिरोधो यो विसंयोगः पृथक् पृथक् ।
उत्पादात्यन्तविघ्नोऽन्यो निरोधोऽप्रतिसंख्यया ॥ ६ ॥
ते पुनः संस्कृता धर्मा रूपादिस्कन्धपञ्चकम् ।
त एवाऽध्वा कथावस्तु सनिःसाराः सवस्तुकाः ॥ ७ ॥

ये सास्रवा उपादानस्कन्धास्ते सरणा अपि ।
दुःखं समुदयो लोको दृष्टिस्थानं भवश्च ते ॥ ८ ॥
रूपं पञ्चेन्द्रियाण्यर्थाः पञ्चाऽविज्ञप्तिरेव च ।
तद्विज्ञानाश्रया रूपप्रसादाश्चक्षुरादयः ॥ ९ ॥

रूपं द्विधा विंशतिधा शब्दस्त्वष्टविधो रसः ।
षोढा चतुर्विधो गन्धः स्पृश्यमेकादशात्मकम् ॥ १० ॥
विक्षिप्ताचित्तकस्यापि योऽनुबन्धः शुभाशुभः ।
महाभूतान्युपादाय सा ह्यविज्ञप्तिरुच्यते ॥ ११ ॥
भूतानि पृथिवीधातुरप्तेजोवायुधातवः ।
धृत्यादिकर्मसंसिद्धाः खरस्नेहोष्णतेरणाः ॥ १२ ॥

पृथिवी वर्णसंस्थानमुच्यते लोकसंज्ञया ।
आपस्तेजश्च वायुस्तु धातुरेव तथापि च ॥ १३ ॥
इन्द्रियार्थास्त एवेष्टा दशायतनधातवः ।
वेदनाऽनुभवः संज्ञा निमित्तोद्ग्रहणात्मिका ॥ १४ ॥
चतुर्भ्योऽन्ये तु संस्कारस्कन्ध एते पुनस्त्रयः ।
धर्मायतनधात्वाख्याः सहाविज्ञप्त्यसंस्कृतैः ॥ १५ ॥

विज्ञानं प्रतिविज्ञप्तिर्मनआयतनं च तत् ।
धातवः सप्त च मताः षड् विज्ञानान्यथो मनः ॥ १६ ॥
षण्णामनन्तरातीतं विज्ञानं यद्धि तन्मनः ।
षष्ठाश्रयप्रसिद्ध्यर्थं धातवोऽष्टादश स्मृताः ॥ १७ ॥

सर्वसंग्रह एकेन स्कन्धेनायतनेन च ।
धातुना च स्वभावेन परभावावियोगतः ॥ १८ ॥
जातिगोचरविज्ञानसामान्याद् एकधातुता ।
द्वित्वेऽपि चक्षुरादीनां शोभार्थं तु द्वयोद्भवः ॥ १९ ॥

राश्यायद्वारगोत्रार्थाः स्कन्धायतनधातवः ।
मोहेन्द्रियरुचित्रैधात् तिस्रः स्कन्धादिदेशनाः ॥ २० ॥
विवादमूलसंसारहेतुत्वात् क्रमकारणात् ।
चैत्तेभ्यो वेदनासंज्ञे पृथक् स्कन्धौ निवेशितौ ॥ २१ ॥

स्कन्धेष्वसंस्कृतं नोक्तमर्थायोगात् क्रमः पुनः ।
यथौदारिकसंक्लेशभाजनाद्यर्थधातुतः ॥ २२ ॥
प्राक् पञ्च वार्तमानार्थ्याद् भौतिकार्थ्याच्चतुष्टयम् ।
दूराशुतरवृत्त्याऽन्यद् यथास्थानं क्रमोऽथवा ॥ २३ ॥

विशेषणार्थं प्राधान्याद् बहुधर्माग्रसंग्रहात् ।
एकमायतनं रूपमेकं धर्माख्यमुच्यते ॥ २४ ॥
धर्मस्कन्धसहस्राणि यान्यशीतिं जगौ मुनिः ।
तानि वाङ् नाम वेत्येषां रूपसंस्कारसंग्रहः ॥ २५ ॥

शास्त्रप्रमाण इत्येके स्कन्धादीनां कथैकशः ।
चरितप्रतिपक्षस्तु धर्मस्कन्धोऽनुवर्णितः ॥ २६ ॥
तथान्येऽपि यथायोगं स्कन्धायतनधातवः ।
प्रतिपाद्या यथोक्तेषु सम्प्रधार्य स्वलक्षणम् ॥ २७ ॥
छिद्रमाकाशधात्वाख्यमालोकतमसी किल ।
विज्ञानधातुर्विज्ञानं सास्रवं जन्मनिश्रयाः ॥ २८ ॥

सनिदर्शन एकोऽत्र रूपं सप्रतिघा दश ।
रूपिणोऽव्याकृता अष्टौ त एवारूपशब्दकाः ॥ २९ ॥
त्रिधान्ये कामधात्वाप्ताः सर्वे रूपे चतुर्दश ।
विना गन्धरसघ्राणजिह्वाविज्ञानधातुभिः ॥ ३० ॥
आरूप्याप्ता मनोधर्ममनोविज्ञानधातवः ।
सास्रवानास्रवा एते त्रयः शेषास्तु सास्रवाः ॥ ३१ ॥

सवितर्कविचारा हि पञ्चविज्ञानधातवः ।
अन्त्यास्त्रयस्त्रिप्रकाराः शेषा उभयवर्जिताः ॥ ३२ ॥
निरूपणानुस्मरणविकल्पेनाविकल्पकाः ।
तौ प्रज्ञा मानसी व्यग्रा स्मृतिः सर्वैव मानसी ॥ ३३ ॥
सप्त सालम्बनाश्चित्तधातवोऽर्धं च धर्मतः ।
नवानुपात्तास्ते चाष्टौ शब्दश्चान्ये नव द्विधा ॥ ३४ ॥

स्प्रष्टव्यं द्विविधं शेषा रूपिणो नव भौतिकाः ।
धर्मधात्वेकदेशश्च सञ्चिता दश रूपिणः ॥ ३५ ॥
छिनत्ति छिद्यते चैव बाह्यं धातुचतुष्टयम् ।
दह्यते तुलयत्येवं विवादो दग्धृतुल्ययोः ॥ ३६ ॥

विपाकजौपचयिकाः पञ्चाध्यात्मं विपाकजाः ।
न शब्दोऽप्रतिघा अष्टौ नैष्यन्दिकविपाकजाः ॥ ३७ ॥

त्रिधान्ये द्रव्यवानेकः क्षणिकाः पश्चिमास्त्रयः ।
चक्षुर्विज्ञानधात्वोः स्यात् पृथग्लाभः सहापि च ॥ ३८ ॥
द्वादशाध्यात्मिका हित्वा रूपादीन् धर्मसंज्ञकः ।
सभागस्तत्सभागाश्च शेषा यो न स्वकर्मकृत् ॥ ३९ ॥

दश भावनया हेयाः पञ्च चान्त्यास्त्रयस्त्रिधा ।
न दृष्टिहेयमक्लिष्टं न रूपं नाप्यषष्ठजम् ॥ ४० ॥
चक्षुश्च धर्मधातोश्च प्रदेशो दृष्टिरष्टधा ।
पञ्चविज्ञानसहजा धीर्न दृष्टिरतीरणात् ॥ ४१ ॥

चक्षुः पश्यति रूपाणि सभागं न तदाश्रितम् ।
विज्ञानं दृश्यते रूपं न किलान्तरितं यतः ॥ ४२ ॥
उभाभ्यामपि चक्षुर्भ्यां पश्यति व्यक्तदर्शनात् ।
चक्षुःश्रोत्रमनोऽप्राप्तविषयं त्रयमन्यथा ॥ ४३ ॥
त्रिभिर्घ्राणादिभिस्तुल्यविषयग्रहणं मतम् ।
चरमस्याश्रयोऽतीतः पञ्चानां सहजश्च तैः ॥ ४४ ॥
तद्विकारविकारित्वादाश्रयाश्चक्षुरादयः ।
अतोऽसाधारणत्वाच्च विज्ञानं तैर्निरुच्यते ॥ ४५ ॥
न कायस्याधरं चक्षुरूर्ध्वं रूपं न चक्षुषः ।
विज्ञानं चास्य रूपं तु कायस्योभे च सर्वतः ॥ ४६ ॥
तथा श्रोत्रं त्रयाणां तु सर्वमेव स्वभूमिकम् ।
कायविज्ञानमधरस्वभूस्यनियतं मनः ॥ ४७ ॥
पञ्च बाह्या द्विविज्ञेया नित्या धर्मा असंस्कृताः ।
धर्मार्धं इन्द्रियं ये च द्वादशाध्यात्मिकाः स्मृताः ॥ ४८ ॥

द्वितीयं कोशस्थानम्

(इन्द्रियनिर्देशः)

चतुर्ष्वर्थेषु पञ्चानामाधिपत्यं द्वयोः किल ।
चतुर्णां पञ्चकानां संक्लेशव्यवदानयोः ॥ १ ॥
स्वार्थोपलब्ध्याधिपत्यात् सर्वस्य च षडिन्द्रियम् ।
स्त्रीत्वपुंस्त्वाधिपत्यात् तु कायात् स्त्रीपुरुषेन्द्रिये ॥ २ ॥
निकायस्थितिसंक्लेशव्यवदानाधिपत्यतः ।
जीवितं वेदनाः पञ्च श्रद्धाद्याश्चेन्द्रियं मताः ॥ ३ ॥
आज्ञास्याम्याख्यमाज्ञाख्यमाज्ञातावीन्द्रियं तथा ।
उत्तरोत्तरसंप्राप्तिनिर्वाणाद्याधिपत्यतः ॥ ४ ॥
चित्ताश्रयस्तद्विकल्पः स्थितिः संक्लेश एव च ।
संभारो व्यवदानं च यावता तावदिन्द्रियम् ॥ ५ ॥
प्रवृत्तेराश्रयोत्पत्तिस्थितिप्रत्युपभोगतः ।
चतुर्दश तथान्यानि निवृत्तेरिन्द्रियाणि वा ॥ ६ ॥
दुःखेन्द्रियमसाता या कायिकी वेदना सुखम् ।
साता ध्याने तृतीये तु चैतसी सा सुखेन्द्रियम् ॥ ७ ॥
अन्यत्र सा सौमनस्यम्, असाता चैतसी पुनः ।
दौर्मनस्यम्, उपेक्षा तु मध्योभयविकल्पनात् ॥ ८ ॥

दृग्भावनाशैक्षपथे नव त्रीण्यमलं त्रयम् ।
रूपीणि जीवितं दुःखे सास्रवाणि द्विधा नव ॥ ९ ॥
विपाको जीवितं द्वेधा द्वादशान्त्याष्टकाद् ऋते ।
दौर्मनस्याच्च तत्त्वेकं सविपाकं दश द्विधा ॥ १० ॥
मनोऽन्यवित्तिश्रद्धादीन्यष्टकं कुशलं द्विधा ।
दौर्मनस्यं मनोऽन्या च वित्तिस्त्रेधान्यदेकधा ॥ ११ ॥
कामाप्तममलं हित्वा रूपाप्तं स्त्रीपुमिन्द्रिये ।
दुःखे च हित्वाऽऽरूप्याप्तं सुखे चापोह्य रूपि च ॥ १२ ॥
मनो वित्तित्रयं त्रेधा द्विहेया दुर्मनस्कता ।
नव भावनया पञ्च त्वहेयान्यपि न त्रयम् ॥ १३ ॥
कामेष्वादौ विपाकौ द्वे लभ्येते नोपपादुकैः ।
तैः षड् वा सप्त वाष्टौ वा षड् रूपेष्वेकमुत्तरे ॥ १४ ॥
निरोधयत्युपरमन्नारूप्ये जीवितं मनः ।
उपेक्षा चैव रूपेऽष्टौ कामे दश नवाष्ट वा ॥ १५ ॥
क्रममृत्योस्तु चत्वारि शुभे सर्वत्र पञ्च च ।
नवाप्तिरन्त्यफलयोः सप्ताष्टनवभिर्द्वयोः ॥ १६ ॥
एकादशभिरर्हत्त्वमुक्तं त्वेकस्य सम्भवात् ।
उपेक्षाजीवितमनोयुक्तोऽवश्यं त्रयान्वितः ॥ १७ ॥
चतुर्भिः सुखकायाभ्यां पञ्चभिश्चक्षुरादिमान् ।
सौमनस्यी च दुःखी तु सप्तभिः स्त्रीन्द्रियादिमान् ॥ १८ ॥
अष्टाभिरेकादशभिस्त्वाज्ञाज्ञातेन्द्रियान्वितः ।
आज्ञास्यामीन्द्रियोपेतस्त्रयोदशभिरन्वितः ॥ १९ ॥
सर्वाल्पैर्निःशुभोऽष्टाभिर्विन्मनःकायजीवितैः ।
युक्तो बालस्तथारूप्ये उपेक्षायुर्मनःशुभैः ॥ २० ॥
बहुभिर्युक्त एकान्नविंशत्याऽमलवर्जितैः ।
द्विलिङ्ग आर्यो राग्येकलिङ्गद्वयमलवर्जितैः ॥ २१ ॥
कामेऽष्टद्रव्यकोऽशब्दः परमाणुरनिन्द्रियः ।
कायेन्द्रियी नवद्रव्यो दशद्रव्योऽपरेन्द्रियः ॥ २२ ॥
चित्तचैत्ताः सहावश्यं सर्वं संस्कृतलक्षणैः ।
प्राप्त्या वा पञ्चधा चैत्ता महाभूम्यादिभेदतः ॥ २३ ॥
वेदना चेतना संज्ञा छन्दः स्पर्शो मतिः स्मृतिः ।
मनस्कारोऽधिमोक्षश्च समाधिः सर्वचेतसि ॥ २४ ॥
श्रद्धाऽप्रमादः प्रश्रब्धिरुपेक्षा ह्रीरपत्रपा ।
मूलद्वयमहिंसा च वीर्यं च कुशले सदा ॥ २५ ॥

मोहः प्रमादः कौशीद्यमाश्रद्धयं स्त्यानमुद्धवः ।
क्लिष्टे सदैवाकुशले त्वाह्रीक्यमनपत्रपा ॥ २६ ॥
क्रोधोपनाह-शाठ्येर्ष्या-प्रदास-म्रक्ष मत्सराः ।
माया-मद-विहिंसाश्च परीत्तक्लेशभूमिकाः ॥ २७ ॥

सवितर्कविचारत्वात् कुशले कामचेतसि ।
द्वाविंशतिश्चैतसिकाः कौकृत्यमधिकं क्वचित् ॥ २८ ॥
आवेणिके त्वकुशले दृष्टियुक्ते च विंशतिः ।
क्लेशैश्चतुर्भिः क्रोधाद्यैः कौकृत्येनैकविंशतिः ॥ २९ ॥

निवृतेऽष्टादशान्यत्र द्वादशाव्याकृते मताः ।
मिद्धं सर्वाविरोधित्वाद् यत्र स्यादधिकं हि तत् ॥ ३० ॥
कौकृत्यमिद्धाकुशलान्याद्ये ध्याने न सन्त्यतः ।
ध्यानान्तरे वितर्कश्च विचारश्चाप्यतः परम् ॥ ३१ ॥
अह्रीरगुरुतावद्ये भयादर्शित्वमत्रपा ।
प्रेम श्रद्धा गुरुत्वं ह्रीस्ते पुनः कामरूपयोः ॥ ३२ ॥
वितर्कचारावौदार्यसूक्ष्मते मान उन्नतिः ।
मदः स्वधर्मे रक्तस्य पर्यादानं तु चेतसः ॥ ३३ ॥
चित्तं मनोऽथ विज्ञानमेकार्थं चित्तचैतसाः ।
साश्रयालम्बनाकाराः सम्प्रयुक्ताश्च पञ्चधा ॥ ३४ ॥
विप्रयुक्तास्तु संस्काराः प्राप्त्यप्राप्ती सभागता ।
आसंज्ञिकं समापत्ती जीवितं लक्षणानि च ॥ ३५ ॥
नामकायादयश्चेति प्राप्तिर्लाभः समन्वयः ।
प्राप्त्यप्राप्ती स्वसन्तानपतितानां निरोधयोः ॥ ३६ ॥

त्रैयध्विकानां त्रिविधा शुभादीनां शुभादिका ।
स्वधातुका तदाप्तानामनाप्तानां चतुर्विधा ॥ ३७ ॥
त्रिधा नशैक्षाशैक्षाणामहेयानां द्विधा मता ।
अव्याकृताप्तिः सहजाऽभिज्ञानैर्माणिकाद् ऋते ॥ ३८ ॥
निवृतस्य च रूपस्य कामरूपस्य नाग्रजा ।
अक्लिष्टाव्याकृताप्राप्तिः सातीताजातयोस्त्रिधा ॥ ३९ ॥
कामाद्याप्तामलानां च मार्गस्याप्राप्तिरिष्यते ।
पृथग्जनत्वं तत्प्राप्तिभूसञ्चाराद् विहीयते ॥ ४० ॥
सभागता सत्त्वसाम्यमासंज्ञिकमसंज्ञिषु ।
निरोधश्चित्तचैत्तानां विपाकस्ते बृहत्फलाः ॥ ४१ ॥

तथासंज्ञिसमापत्तिर्ध्याने ऽन्त्ये निःसृतीच्छया ।
शुभोपपद्यवेद्यैव नार्यस्यैकाध्विकाप्यते ॥ ४२ ॥
निरोधाख्या तथैवेयं विहारार्थं भवाग्रजा ।
शुभा द्विवेद्याऽनियता चार्यस्याप्या प्रयोगतः ॥ ४३ ॥
बोधिलभ्या मुनेर्न प्राक् चतुस्त्रिंशत्क्षणाप्तितः ।
कामरूपाश्रये तूभे निरोधाख्यादितो नृषु ॥ ४४ ॥
आयुर्जीवितमाधार ऊष्मविज्ञानयोर्हि यः ।
लक्षणानि पुनर्जातिर्जरा स्थितिरनित्यता ॥ ४५ ॥
जातिजात्यादयस्तेषां तेऽष्टधर्मैकवृत्तयः ।
जन्यस्य जनिका जातिर्न हेतुप्रत्ययैर्विना ॥ ४६ ॥
नामकायादयः संज्ञावाक्याक्षरसमुक्तयः ।
कामरूपाप्तसत्त्वाख्या निःष्यन्दाव्याकृतास्तथा ॥ ४७ ॥
सभागता सा तु पुनर्विपाकाप्यास्तयो द्विधा ।
लक्षणानि च निष्यन्दाः समापत्त्यसमन्वयाः ॥ ४८ ॥
कारणं सहभूश्चैव सभागः सम्प्रयुक्तकः ।
सर्वत्रगो विपाकाख्यः षड्विधो हेतुरिष्यते ॥ ४९ ॥
स्वतोऽन्ये कारणं हेतुः सहभूर्ये मिथःफलाः ।
भूतवच्चित्तचैत्तानुवर्तिलक्षणलक्ष्यवत् ॥ ५० ॥
चैत्ता द्वौ संवरौ तेषां चेतसो लक्षणानि च ।
चित्तानुवर्तिनः कालफलादिशुभतादिभिः ॥ ५१ ॥
सभागहेतुः सदृशाः स्वनिकायभुवोऽग्रजाः ।
अन्योन्यं नवभूमिस्तु मार्गः समविशिष्टयोः ॥ ५२ ॥
प्रयोगजास्तयोरेव श्रुतचिन्तामयादिकाः ।
सम्प्रयुक्तकहेतुस्तु चित्तचैत्ताः समाश्रयाः ॥ ५३ ॥
सर्वत्रगाख्यः क्लिष्टानां स्वभूमौ पूर्वसर्वगाः ।
विपाकहेतुरशुभाः कुशलाश्चैव सास्रवाः ॥ ५४ ॥
सर्वत्रगः सभागश्च द्व्यध्वगौ त्र्यध्वगास्त्रयः ।
संस्कृतं सविसंयोगं फलं नासंस्कृतस्य ते ॥ ५५ ॥
विपाकफलमन्त्यस्य पूर्वस्याधिपजं फलम् ।
सभागसर्वत्रगयोर्निष्यन्दः पौरुषं द्वयोः ॥ ५६ ॥
विपाकोऽव्याकृतो धर्मः सत्त्वाख्यो व्याकृतोद्भवः ।
निष्यन्दो हेतुसदृशो विसंयोगः क्षयो धिया ॥ ५७ ॥

यद्बलाज्जायते यत्तत् फलं पुरुषकारजम् ।
अपूर्वः संस्कृतस्यैव संस्कृतोऽधिपतेः फलम् ॥ ५८ ॥
वर्तमानाः फलं पञ्च गृह्णन्ति द्वौ प्रयच्छतः ।
वर्तमानाभ्यतीतौ द्वावेकोऽतीतः प्रयच्छति ॥ ५९ ॥
क्लिष्टा विपाकजाः शेषाः प्रथमार्या यथाक्रमम् ।
विपाकं सर्वगं हित्वा तौ सभागं च शेषजाः ॥ ६० ॥
चित्तचैत्तास्तथान्येऽपि सम्प्रयुक्तकवर्जिताः ।
चत्वारः प्रत्यया उक्ता हेत्वाख्याः पञ्च हेतवः ॥ ६१ ॥
चित्तचैत्ता अचरमा उत्पन्नाः समनन्तरः ।
आलम्बनं सर्वधर्माः कारणाख्योऽधिपः स्मृतः ॥ ६२ ॥
निरुध्यमाने कारित्रं द्वौ हेतू कुरुतस्त्रयः ।
जायमाने ततोऽन्यौ तु प्रत्ययौ तद्विपर्ययात् ॥ ६३ ॥
चतुर्भिश्चित्तचैत्ता हि समापत्तिद्वयं त्रिभिः ।
द्वाभ्यामन्ये तु जायन्ते नेश्वरादेः क्रमादिभिः ॥ ६४ ॥
द्विधा भूतानि तद्धेतुर्भौतिकस्य तु पञ्चधा ।
त्रिधा भौतिकमन्योन्यं भूतानामेकधैव तत् ॥ ६५ ॥
कुशलाकुशलं कामे निवृतानिवृतं मनः ।
रूपारूप्येष्वकुशलादन्यत्रानास्रवं द्विधा ॥ ६६ ॥
कामे नव शुभाच्चित्ताच्चित्तान्यष्टास्य एव तत् ।
दशभ्योऽकुशलं तस्माच्चत्वारि निवृतं तथा ॥ ६७ ॥
पञ्चभ्योऽनिवृतं तस्मात् सप्त चित्तान्यनन्तरम् ।
रूपे दशैकं च शुभान्नवभ्यस्तदनन्तरम् ॥ ६८ ॥
अष्टाभ्यो निवृतं तस्मात् षट् त्रिभ्योऽनिवृतं पुनः ।
तस्मात् षडेवमारूप्ये तस्य नीतिः शुभात् पुनः ॥ ६९ ॥
नव चित्तानि तत् षण्णां निवृतात् सप्त तत्तथा ।
चतुर्भ्यः शैक्षमस्मात् तु पञ्चाशैक्षं तु पञ्चकात् ॥ ७० ॥
तस्माच्चत्वारि चित्तानि द्वादशैतानि विंशतिः ।
प्रायोगिकोपपत्त्यासं शुभं भित्त्वा त्रिषु द्विधा ॥ ७१ ॥
विपाकजैर्यापथिकशैल्पस्थानिकनैर्मितम् ।
चतुर्धाऽव्याकृतं कामे रूपे शिल्पविवर्जितम् ॥ ७२ ॥
क्लिष्टे त्रैधातुके लाभः षण्णां षण्णां द्वयोः शुभे ।
त्रयाणां रूपजे शैक्षे चतुर्णां तस्य शेषिते ॥ ७३ ॥

२. ग्रन्थ-ग्रन्थकृतां सूची

मूले भाष्ये च व्याख्यायाम् आचार्याभ्यां स्मृता इह ।
ग्रन्था वा ग्रन्थकर्तारस्तेषां सूची प्रतायते ॥

[illegible]